

հեծանին ի վերա նորա և Սարգիս, և Պօրոս, և Թօրոս վախճանեցան. և ժողովեալ էր ամենայն հայք առ Յովսէփ կաթողիկոսն Աղուանից և հայցեալ ի նմանէ Կիւրակէ արքայ Աղուանից, որ
 ի Բագրատունեաց, զի ձեռնագրեոցէ զբարսեղ հայրապետ, աղդական տեառն Գրիգորիսի, և Յովսէփ ձեռնադրեաց¹⁸⁰, Եւ մինչ եկն սուրբ հայրապետն Գրիգորիս, այս ամենայն եղեալ էր և վերստին հաստատեաց զտէր Բարսեղն յաթոռն իւր և յանձնեաց ի նու զքուեր որդիքն իւր, փոքր հասակաւ՝ Գրիգորիս և Ներսէս անուն և ինքն գնացեալ ի քաղաքն Քեսոմ առ իշխանն Գող Վասիլ կոչեցեալ կատարեցաւ ի Կարմիր վանս, Եւ հաստատեալ Բարսեղ յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ ամս ԱԱ (31), Թվին ՇԼԲ (1083). Սա գեղեցիկ տեսանելով և զարգարեալ ամենայն առաքինութեամբ. ի սորա յաւուրսն ագն Հոռորենեանց, որ առյասայա թագաւորեցին ի Կիլիկեայ:

15 Թվին ՇԽԵ (1096) Ֆուանգն էառ ղերուսաղէմ: Եւ թագաւորք. նստան անգ, նախ Կունտօվիրի, ապա Բաղտոյ, նորա որդի, ապա Ամարեա, նորա եղբայր, ապա Բաղտոյ, որդի սորա. սա ուրուկ լեալ ետ զթագաւորութիւն քուեր որդոյն Բաղտոյ հոմանուան իւրոյ և ի սմանէ էառ Արուսահ¹⁸¹, Այլ մեք ի վեր դարձուք:

20 Թվին ՇԿԲ (1113) վախճանեցաւ տէր Բարսեղ¹⁸² և ի նոյն ամի վաղճանեցաւ Գէորդ վարդապետն, մականուն Մեղրիկ. Եւ մեծաշուք փառօք նստուցանեն յաթոռ հայրապետական զտէր Գրիգորիս, զորդի Ապիրատին, և քուեր որդի Վահրամայ, ամս ԾԳ (53), ի թվին ՇԿԳ ի Գրիստոսէ ՌՃՃԶ (1116). Սա զարդարեալ ամենայն սրբութեամբ և իմաստափրութեամբ յազդէ Պահաւունոյ, սա զամենայն մնացեալ մեկնիչս թարքմանեաց, զորս ինքեամբ և զորս ի ձեռն Ներսէսի եղբօրն, Եւ ի սորա փարէին յաշխարհի իրը զարեգակն բազում վարդապետք նախ Ներսէս հարազատն իւր և երկրորդ Ներսէս Լամբռոնացին, ոմանք 30 ի պատմագրաց, Խրպէս Սամուէլ ասէ, զսա յետ հայրապետութեան Ներսէսի, և Կիրակոս պատմագիր աստ ասէ. այս Ներսէս Լամբռոնացիս թարքմանեաց զմեկնութիւն տեսլեանն Ցոհաննու Աւետարանչիս, արար մեկնութիւն յինքենէ սազմոսացն Շաւթի և Սոլոմոնի և պատարագամատուցին և ուր ընդ եղբարսն երա- [նեալ], արար և լուծմունս աղօթից երանելոյն Գրիգորի Նարեկացոյն:

25 Եւ երրորդ՝ Իգնատիոս վարդապետ, որ հրամանաւ տեառն Գրիգորիսի մեկնեաց զգլուխն Ղուկասու Աւետարանչին, || Զոր- ՄԻԱ ըորդ՝ Սարգիս վարդապետ, աշակերտ Ստեփաննոս վարդապետի

1 Ա Պողոս, Թորոս: 1-2 Բ վաղճանեցան: 3 Ե Աղանից, Ա Կիւրակ, Ե Աղուանից:
 7 Ա Նայ, 8 Ա քեր, Ե որդինքն: 12 Ա առաջնութեամբ: 13 Ե յաւուրոսն, Ա Հռու-
 թենեաց: 16 Ա նորա չին: 17 ԱԲ ապա Ամարեա նորա եղբայր ապա Բաղտոյ որդի
 չին: 18 Ա լիեալ հոմանւան: 19 Ե յետո փիս. ի վեր: 20 Ա վաղճանեցաւ, Ե ի չին: 21 Ե
 վախճանեցաւ, Ա Գէորք: 26 Ե Բարքմանեաց: 27 Ա ի սորա ժամանակ: 28 Ե աշխարհիւ
 29 Ե չին, Ա Լամբռոնացին: 30 Ե զՍամուէլ: 32 Ա Լամբռոնացիս, Ե Բարքմանեաց:
 33 Ա աւետարանչի: 34 Ա երանեալ չին: 35 Ե Նարեկաց: ոյն:

անյաղթ փիլիսոփայի, որ ի տիս տղայութեանն էաո գաւազան
 ի Բարսեղ հայրապետէ, սա մեկնեաց զէ (7) թուղթ կաթուղի-
 կէիցն նախերգանօք և յորդորակօք: Եւ Յովսէփ եղիսկոպոս ի
 կողմանցն Անտիռքայ, իսկ ի յարկելու Անանիայ վարդապետ. սա
 5 մի հաւաքեալ զմեկնութիւն չորեքտասան պրակացն Պողոսի
 առաքելոյն, զմեկնութիւն Եփրեմի և Յոհաննու Ոսկիբերանին և
 Շիւրդի և այլ սրբոցն ի մի հաւաքեալ համառաւտարար, վասն
 դիւրահասութեան ընթերցողացն, և սա ասաց զսրբասացութիւնսն.
 և ապայ մտահարուստն Յովհաննէս, որ Սարկաւագն կոչիւր ի
 10 Հազրատ: Սա արար անշարժ տումար Հայոց, որ Ք[որո]ննիկոն
 կոչի և փոքր թվական, արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց
 տօմարի ընդ Հայոց, ասաց և ճառս ներբողականս Տրդատայ և
 Ներսէսի, Սահակայ և Մեսրովպայ և շարականս Ղեռնգեանցն
 «Պայծառացան այսօր», և յամենայն մեկնութիւնս դրոց հնոց և
 15 նորոց, դոյզն ինչ սա ասացեալ է և զանունն դրոշմեալ ընդդէմ
 բանից: Սա յոյժ տօնասէր գոլով, որ ամենայն աւուր տօնի,
 սուրբքն երկէին նմա: Եւ միւս ևս Գրիգոր վարդապետ, որդի
 Թոքակերին. սա անյագ բաղանօք կրթէր աստուածաշունչ գրուք:
 Այս Գ (3) վարդապետք՝ Անանիայ, Յոհաննէս, որ և Սարկաւագ
 և Գրիգորս էին յաշխարհնէն Գանձակայ:

1 ժամանակս Գրիգորիսի մեծ կաթողիկոսի, որ փոխեաց զա-
 թոռ հայրապետութեանն ի Ծովք անուն դղեկէն ի կլայն Հռովմէա-
 կան, ինդրեալ զնա ի լատին կնոջէ այրոյ, զի նմայ էր բնական,
 և կինն բարեպաշտօն սիրով ետ նմա և շինեաց ի նմայ եկեղեցի
 25 հրաշագան և արար աթոռ հայրապետական, զի նախնի աթոռ
 սրբոյն Գրիգորի էջմիածինն ի հինահարութենէ անօրինացն ի
 միգի կայր խաւարեալ¹⁸³: Եւ յետ սորա նստաւ հայրապետ սէր
 Ներսէս, եղրայր սորա, ամս է (7), թվին ՈժԵ (1166): Եւ զինչ
 ասացից վասն սորա, զի Ժ (10) ապատիկ գտաւ, քան զբազումս
 30 ամենայնիւ, զի զարդարեաց զեկեղեցիս Հայաստանեաց կարգօք
 և քաղցր եղանակ շարականօք, զի անչափ ունէր շնորհս հոգեսոր
 և մարմնաւոր, զի վկայեն ոմանք ի տեսողացն, որպէս Միխայէլ
 վկայէ, թէ զամենայն Աստուածաշունչ դիրս ի բերան առեալ
 իբրև զմի կանոն ստոր եկեղեցիս հանապազ: Եւ մեկնեաց զՄատ-
 թէսոի աւետարանն մինչև ի մի համարիքն և ոչ գիտեմ, թէ
 զիմարդ || արդիկեաց: Եւ համբաւ իմաստութեան և սրբութեան ՄԻՔ
 սորա եհաւ յամենայն ազգս, մինչ զի թագաւորն Յունաց ցան-
 կայր տեսանել զնա և առաքեաց հոետորս, զի փորձեսցէ զնա

1 Բ տղայութենէն: 2 Ա յորդորակօք: 3 Ա մի չի: 4 Պողոսի: 5 Բ Ոսկիբերանին:
 7 Ա ոյլոց: 8 Ա ընթերձողացն: 9 Ա Յօհաննէս: 10 Բ արար և ԱՌ տօմարի: 12—13 Ե և
 [Ներսէսի] չի: 13 Ե Մեսրոպայ, Ա Ղեռնգեանց: 14 Ե այսաւը: 15 Ա գոյգ: 17 Ե սուրբք:
 18 Ե անհապ: 19 Ե Ցովհաննէս: 21 Ա մեծ չի: 22 Ա հայրապետութեան, Ե գրէկէն:
 22—23 Ա Հռովմէական: 24—25 Ա եկեղեցի հրաշագան և արար չի: 25 Ե զի չի, զնախնէ:
 26 Բ անաւրինացն: 31 Ե եղանակաւը շարականաց: 32 Ե վկայէն: 33 Ա գիր: 34 Բ կ-
 նօն: 36 Ա ի չի: 37 Ա արգելեաց: 38 Ա ամենայն: 39 Ա առաքեաց:

- և գտաւ է (7)-ապատիկ առաւել քան դհամբաւն¹⁸⁴: Եւ յիտ վազ-
ճանի սորա նստաւ հայրապետ Գրիգոր, եղբօր որդի սոցա, ամս
ի (20), թվին ՈՒԱ (1172): Բայց փոքր ինչ հակառակութիւն եղե
աստ, զի մեռանել տեառն ներսէսի Բ (2) եղբօր որդիք կային՝
5 աւագ եղբօր որդին Գրիգոր և կրտերոյն՝ Գրիգորիս մականուն
Ապիրատ: Յորժամ վաղճանեցաւ սուրբն ներսէս, Գրիգորն ոչ էր
մերձ, այլ Գրիգորիս զնա կարդացին կաթողիկոս, բայց ոչ ձեռ-
նադրեցին, այլ յորժամ եկին Գրիգոր՝ աւագ եղբօր որդին և ետև
զիրսն եղեալ, զնաց աս փեսայն իւր Վլեհ իշխան: և առաքեաց
10 զնա առ նուրատինն ի Բերիայ և առ հրաման ի նմանէ: և եկին
ժողովեցաւ ի Հոռմկայն քաղմութիւնք վարդապետաց և եպիս-
կոպոսաց և հաւանութեամբ ամենեցուն աւրհնեցին զտէր Գրիգոր
կաթողիկոս, լի ամենայն սրբութեամբ զարդարեալ էր սա նման
ներսէսի: Բայց փոքր մի մեղադրեաց Միհսայէլ պատրիարքն Ասո-
15 րոդ, թէ ընդէր եղե գժութիւն ի ջնորհո հոդեորս և հս ի մէջ
աղդականաց, բայց լիցի գիտութիւն տեառն Աստուծոյ ի քո վերայ
և հայցեմ ի քէն ոչ անտես առնել դանուանեալն Գրիգորիս և
տուր նմա զԼամբոսն և զՏարսոնի վիճակն: և սա ետ¹⁸⁵:
ի Ե (5) ամին տեառն Գրիգորի եկաց պարոն Հայոց Ռուրէն
20 և յիտ նորա կառն. սոքա որդիք Ստեֆանէի, որդսյ կանի, որդոյ
Կստանդիայ, որդոյ առաջին Ռուրենի, որ ի Յարծրունեաց և ի
Հայկաղանց, որպէս յառաջն ասացի:
- ի թվին ՈՒԱ (1188) և ի հայրապետութեան Գրիգորի ԺԵ (17)
ամ և ի պարոնութեան կառնի Բ (2) ամ և ի Քրիստոսէ ՌՃՂԲ
25 (1192) ամ առաւ սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ Յարուսաւալայ, աղ-
դաւ Քութթ, որդի Էարայ, ի Դուկին քաղաք¹⁸⁶, որ յալին ժամ
գլուխ էր Եգիպտոսի և շրջակայից. ի բախտից ինչ դիպեալ և
այժմ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց էառ զԵրուսաղէմ ի Յուան-
կաց. ԽԾ (40000) ոդի միայն ի տաճարին ջարդեաց թող յայլ և յայլ
30 տեղիս և զՅարութեան գուռն կոպղայիւք փակեաց և ետ զրաւանին
ի յազգականս իւր, զի տացեն կարմիր մի ըստ գլուխ և տապա
մտցեն ի Յարութիւնն. և շինեաց զտաճարն և քնակեցոյց ի նմա
Դանիշմանս, այսինքն շեխերս և մի իշխանցէ ոք ի քրիստոնէից
մտանել ընդ զրունս տաճարին և թամբով ձի հեծնուլ համարձակ
35 և այլ շատ բան, ըստ չար կրօնից իւրեանց. Այս ամենայն իրա-
գործեցաւ լաւուրս Գրիգորի: Եւ յիտ սորա նստաւ հայրապետ ՄԻԶ
տէր Գրիգորիս Տղայ կոչեցեալ քուեր որդի տեառն ներսէս:
ամս Բ (2): Սորա չարախոսքն բազում էին՝ Յոհանէս, որ առ-
յապա նստաւ կաթողիկոս, և Անանէ, որ եղե հակառակ աթոռ ի

1—2 Ե վախճանի: 4 Ե զի ի մեռանել Ա ներսէսի Բ չի: 5 Ա աւագ: 6 Ե վախճա-
նեցաւ: 7 Ա կարգեցին վիս. կարդացին: 9 Ա Մլեհ վիս. Վլեհ, առագեաց: 10 Ա նուրա-
գինն: 11 Ե Հոռմկայն: 14 Ա պատրիարքն: 15 Ա ի (շնորհս) չի: 18 Ա զԼամբոսն: 19
Ա ամի: 20 Ե որդոյ: 21 Ա կոսանդեա, Արծրունեաց, և չի: 22 Ա յառաջն չի: 24 Ե
(և) ի չի: 25 Ա Յարուսակաց: 29 Ա այլ և այլ: 30 Ա զբանալին: 31 իւր չի: 32 Ա
նմայ: 33 Ա շեհերս: 34 Ե թամբով, հեծնել, համարձակի: 35 Ա իւրոց: 35—36 Ա էր-
գործեցաւ: 37 Ա Տղա կոչեցեալն: 38 Ա առազա:

Սեասա, և միւս ևս Դաւիթ, որ ապստամբեալ նստաւ յԱղթամար.
 զինքն ասէր Յարծրունեաց, և այլ Զ (6) եպիսկոպոսունք քսեցին
 զնա առ Թագաւորն Լեռն, բարուրս սուտս ի վերա դնելով, և
 նորա ի կալանս արարեալ ի Սիս քաղաքի, և հրաւիրակս առա-
 5 քնար, զի ի մի վայր ժոզվիսցին վարդապետք քննել զսուտն և
 զիրաւն: Եւ մինչ չե եկեալ էին, յաւուր միում տեսին զնա յա-
 տակս պարսպին և կտաւ զմիջով նորա և մեռեալ, ոմանք ասու-
 ցին, թէ չարախոսք նորա արարին և կտաւ վասն այնորիկ կտ-
 պեցին ընդ մէջ, զի մի կարծիցեն զնոցանէն. և ոմանք ասացին,
 10 թէ դիշերի կամեցաւ փախչել կտրեալ պարանին և մեռեալ Եւ
 եղին զնա ի Դրազարկն¹⁸³, Եւ յետ սորա նստաւ տէր Գրիգորիս,
 որ Ապիրատն կոչեցեալ, այն որ յետ տեառն Ներսէսի քարողեցաւ.
 կաթողիկոս և Գրիգոր առ ի նմանէ և ետ զվիճակն Տարսոնի նմա
 և այժմ սա եղիւ կաթողիկոս ամս Բ. (8) գարդարեալ սրբու-
 թեամբ¹⁸⁴:

Յայսմ վայրի Եղի քագաւորութիւն ցեղիցն Ռուբենեանցն, որ
 Յարձրունեաց և Հայկազեանց խսունեալք խնամութեամբ որոց նախ
 քագաւորեաց Անոն:

- Արդ՝ ի Ռուին ՌեԶ և ի մարմանալոյ բանին Աստուծոյ
 20 սմք ՌէԶԹ (1199) և յառաջին ամին Գրիգորիսի գարձեալ նոր
 նորոգեցաւ թագաւորութիւն Արամեանս տոհմի և եղւ վերջինս
 ոլայծառ, քան դառաջինն:
- Արդ՝ ի Դ (4) բաժանեցի զթագաւորութիւն Արամեանս
 տոհմի ըստ Դ (4) կողմանց և Դ (4) հողմոց և Դ (4) վտակաց.
 25 նախ՝ Հայկազնեաց, Երկրորդ Արշակունեաց, Երրորդ Բագրատու-
 նեաց, չորրորդ այժմ Յարծրունեաց խառնեալք խնամութեամբ
 ընդ Հայկազունսն: Նախ Լեռն, որդի Ստեֆանէի, որդոյ Լեռնի,
 որդոյ Կոստանդիայ, որդոյ Ռուբենի, որ ի Սենեքերիմանց:
 Այս Լեռն¹⁸⁵ կացեալ իշխան ամս Ճ(10) և այժմ Քրիստոսի զօ-
 30 րացեալ եղւ թագաւոր տանս Արամեանս ի Սիս քաղաքին: Սայ
 ընկալեալ եղւ թաղ ի Հռոմայեցոց և Յունաց: Եւ սա շինեաց
 զմեծափառ վանքն Ակներ և օծեալ եղւ ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ:
 Ի սորա յաւուրս էին երկելիք վարդապետք ի կողմանս
 Ազուանից մեծ վարդապետն Մխիթար Գոշն կոչեցեալ, որ շինեաց
 35 զնոր Գետկայ եկեղեցինքն¹⁸⁶, և Ներսէս Լամրոնացին, և Յովսէփ
 կողմանցն Անտիոքու, և Յոհանէս, ոյ յապայ եղւ կաթողիկոս, և
 Աստուածատուր վարդապետ, որդի Աղբէրկայ. յԱր Աճշ քաղաքէ, ՄԻԴ
 այր սուրբ և մեռելյարուց և այլ բաղում անուանի վարդա-
 պետք¹⁸⁷:
- 40 Այս Լեռն թագաւորս հնազանդեաց զսուլտանսն Անտիոքու

2 Ա զինք, Արձրունեաց: 3 Ա սուտ դնելով ի վերա: 6 Ե յաւոր, Ա զնայ: 7 Ա զմէջար,
 8 Ա չարախօս[ս]քն, Ե յանորիկ: 10 Ա և (մեռեալ) չիի: 12 Ա որ (յետ) չիի: 10 Ա Ռուբենեացն:
 17 Ա և ի: 19 Ե թվին, ի [մարմանալոյ] չիի: 20 Ա ՌեԶԹ: 21 Ա թագաւորութիւնն, 24 Ե
 կողման: 25 Ա և Երկրորդ: 27 Ե Ստեֆանէի: 28 Ա որդոյ, Կոստանդիայ, Ե Հռուբենի:
 29—30 Ե դարացեալ, 31 Ե Հռոմայեցոց: 32 Ա Ակներ, 33 Ա երկելի, կողմանց. 35 Ե
 եկեղեցիքն, 36 Ա Յովհաննէս, որ առապա: 38 Ա երկելի Փիս. անուանի: 40 Ե զսուլտանն:

և զԴամասկոսի և այլ բաղում գործ արութեան ցուցեալ յամենայն տեղիս և պատուէր սա զամենայն աղդս քրիստոնէից և մահու չափ հնազանդէր օրինաց և եկեղեցականաց և ոչ սխալեար բայց ի միում նուագի, զի եթող նա զառաջին կին իւր և առ զգուստը արքայի Կիպրոս կղզոյն Ֆունդ աղգաւ¹⁹³,
 ի յՀ (8) ամի թագաւորութեան սորա վաղճանեցաւ Գրիգորիս կաթողիկոսն և նստաւ յաթոռն տէր Յոհանէս Խճկուրն թվին ՈԾԳ (1204), ամս Թ (0) և ընկեցեալ եղկ հրամանաւ Լեռնի, Եւ եղին զԴամասկ Արքակաղնեցին յաթոռն, որ կացեալ ամս Բ (2)
 10 վաղճանի Եւ դարձեալ եղին զՑոհանէս Խճկուրն, որ եկաց ամս Ե (5) վաղճանի¹⁹³, Արդ՝ ի Ե (5) ամի Յոհանիսի և թվին ՈԿԸ (1219) կոչեաց Լեռն զամենայն աշխարհախումը ժողովու հանդերձ կաթողիկոսին և զԿոստանդին իշխան՝ աղքական իւր և զի որդի ոչ ունէր, այլ դուստը մի Զապէլ, որ և Եղիուրէթ, զնա յանձնեաց
 15 լիշխանսն յամուսնացուցանել զնա նմանոյ և գնել թագաւոր և ինքն հանգեաւ ի Քրիստոս թագաւորեալ ամս ԻԲ (22), Եւ ետուն զԶապէլ որդոյ ըրբնձին Անտիքու Փիլիպոս, որ և Փիլիան, ամս Գ (3): Այս Փիլիան խարեալ եղկ ի հաւրէ իւրմէ, առեալ ի նմանէ զթաղն Լեռնի և եղին ի բանտի և սնդ մեռաւ¹⁹⁴, Յառաջին ամին սորա և թվին ՈԿԸ (1220) նստաւ կաթողիկոս մեծաշուք պատով իմաստնացեան յԱստուծոյ Կոստանդին, որ եկաց ամս ԽԸ (47): Արդ՝ ի Ե (5) ամի սորա և թվին ՈՀԴ (1225) ետուն զԶարպէլ ի կուռթիւն Հեթոմայ, որդոյ Կոստանդին մեծ իշխանի և օծ զնա Կոստանդին կաթողիկոսն թագաւոր մանուկ տիօք: Այս
 25 Հեթոմս զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ հանդերձ կնաւն իւրով Զապէլեաւ, զի սա հզօրագոյն դըտաւ, քան զԼեռն, հարը և եղբարբք, որք էին զօրաւար և պայլք Հայոց և հնազանդ թագաւորին¹⁹⁵:
 Յաւսմ ժամանակի իմայլէր իմաստութեամբ մեծ վարդապետն
 30 Վանական ի վերին կողմանս և յԱղւանս: Սա աշակերտ մեծին Մխիթարաց, որ վաղճանեցաւ ՈԿԸ (1219) թվին: Էին աշակերտք Վանականայ՝ Թորոս վարդապետ ի սահմանացն Մելտինոյ Հայոց և Կիրակոս վարդապետ պատմագիր, որ ի մանկութենէ կրթեալ էր առ ոտո նորա, ի նորն Գետիկ, զոր շինեաց Մխիթար յԱղւանս,
 35 և Վարդան վարդապետն Հաղբատեցի, որ մեկնեաց զսաղմոսն, որ եկեալ ի վերին կողմանց զնացեալ Եթրուսաղէմ և եկն ի տեսութիւն Կոստանդին կաթողիկոսի և նա ոչ ետ նմա թոլլ գնալ, այլ ժամանակ ինչ առ ինքն արգելեալ: Եւ լի յետ բազում ամաց ընդ Մին

1 Ա զործու: 4 Ա կինս: 5 Ա ֆունկ: 6 Ա Հ փիս, յՀ, Ե վախճանեցաւ: 7 Ա կաթողիկոս, Յոհանէս: 8 Ե կեցեալ: փիս. ընկեցեալ: 9 Ե Արքակաղնցին, Ա կեցեալ: 10 Ե վախճանի, զՀոհանէս, Ե Խճկուր: 11 Ե վախճանի, Ա ամին Յովհանիսի: 12 Ե կոչեց: 14 Ե Զարեկ: 15 Ա զիշխանսն: 17 Ա Զապէլ Ե Փիլիպոս, Ա Փիլան: 18 Ա Փիլոն փիս. Փիլիան, հօքէն: 19 Ա րանչի, Ա յամին, Ե յամի: 20—21 Ե պատով: 22 Ե ամին: 23 Ե Զապէլ, Ա Զարպէլ, Հեթոյք: 24 Ե աւծ: 26 Ա Զապէլեաւ, Ե հրզաբազոյն: 27 Ա զօրավարք: 28 Ա չիի: 31 Ե վախճանեցաւ, Ա թվին չիի: 33 Ե յանկութեան, Ա կրթեալ էր չիի: 34 Ա յԱղւանսո, 37 Ա նմա չիի:

հանրական թղթոյն փոխանակ իւր առաքեաց ի վերին կողմանս
 աշխարհի մխիթարել զնացեալսն ի կոտորածէն Թաթարաց և
 ապրեալ յոլով ժամանակս¹⁹⁶, Եւ յայսմ ժամանակի Յովանէս
 Դառնեցին, վարդապետ, այր սուրբ և ընտրեալ գնացեալ Յերու-
 սաղէմ ետես զտեսիլ պատկերի Գարրիէլի պայծառացեալ որ ետ
 դողջոյն պատկերի սուրբ Աստուածածնին ապրըլ Զ (6), ասելով
 «Ողջոյն ընդ քեզ, ընդ մէջ դիւերին յորում լուսանայր ապրիլ
 է» (7). և սա ետես վառեալ զկանթեղ սուրբ յարութեան, Եւ յետ
 տարոյ միոյ գնացեալ ի սուրբ Յորդանան և հանդիպեալ մուղ-
 րուն Զանկի անուն և մկրտեաց Բ (2) որդովքն ի Յորդանան, Եւ
 անտի եկեալ ի քաղաքն Կողոնիայ քարոզել և զրազումս յան-
 հաւատից դարձոյց ի Քրիստոս, ընդ որ նախանձեալ Պարսից
 իշխանաց արկին ի խիստ բորբոքեալ հուր և կացեալ բազում
 ժամո ել ամբողջ, որ և մաղ մի ոչ էր խանձեալ Եւ եկեալ առ
 կաթողիկոսն Կոստան[դին] և ոչ ետ թոյլ նմա գնալ այլ կացեալ
 բազում ժամանակս առ նմա հանդեալ ի Հոռոմկլայն¹⁹⁷, Եւ այլ
 բազում վարդապետք, եպիսկոպոսք, կրօնաւորք, զորս ոչ թուեմ
 յառաջ և յետոյ ի ժամանակ սոցա:

Թվին Ոչ (1221) ել Թաթար հիւսիսոյ յարկելից ոմանք
 ասեն ի Զին և ի Մաշին յաշխարհէն, ոմանք ի Ներքուստ քան
 զդուոն Դարբանդու ի խօսկտն աղքաց և ոմանք ի Ս[կ]իւթոյ
 հիւսիսի անրաւ հեռաւորութեամբ և ամենայն աղդքն այն Թա-
 թարք կոչին ըստ մարդարէին խուժդուժ Սկիւթացի, որք են սոքա
 մեծ և հզօր զօրութեամբ, թագաւոր նոցա Զանկը զան անուն, և
 եղե ի մեռանելն եղ զթագն ի գլուխ կրտսեր որդոյն, որում անուն
 էր Հողդախան զան, Եւ զօր գումարեաց իրրե զաւազ զիւր սեփ-
 հական ազդն, զոր ՄուղալԹաթար անուանեն, զԽազրտց, զՀոնաց
 և զայլ բազում ազդս և բաժանեաց զնոսա յերին. առաջս զմին
 ընդ կողմն հարաւոյ, և զերկորորդ ընդ արկեմուսս հիւսիսոյ և
 զորդի իւր ընդ նոսա, և զերրորդն ընդ արկելո հիւսիսի: Եւ եղ
 դիխաւոր նոցա Զարմազան, այր խորագէտ և յաջող ի պատերազ-
 մի: Պատուէր տուեալ նոցա աւերել, քանդել զամենայն աշխարհ
 և զթագաւորութիւնս և ինքն ուտելոյ և ըմպելոյ պարապէր:
 Իսկ զօրացն երթեալ աւերէին և բառնային զիշխանութիւնս ազդաց:
 Եւ այս Զարմազան զօրավար, որ ել ի կողմն արկելից հիւսիսի,
 չոդաւ ի վերա Զալալաղին սուլտանին, որ իշխէր¹⁹⁸ Խորասանայ,
 եհար, վանեաց զզօրս նորա և արար փախստական, և կարդ առեալ
 տւերեցին || զամենայն աշխարհն Պարսից՝ զՌէ, զԱսպահան, ՄԻԶ
 զԱտրպատան և այնպէս եկին հասին յերկիրն Ազւանից բազմու-

1 Ե կողման: 2 Ե Յովհանէս: 4 Ա այր չի: 6 Ե զողջըն: սուրբ չի: ապրիէլ: 7 Ա
 յեւերի: 9 Ա սուրբ չի: 9—10 Ա և հանդիպեալ մուղբուն Զանկի անուն և մկրտեաց Բ
 որդովքն ի Յորդանան չի: 11—12 Ե յանհաւատիցն դարձոյց: 13 Ա հանդեաւ, Հոռոմկլայն:
 17 Ե կրօնաւորք: 18 Ա ժամանակս սոցա: 20 Ե ի (Մաշին) չի: 22—23 Ա Թաթար:
 25 Ա կրսեր: 26 Ե Հոքդախան, Ա իբր: 26—27 Ա սեպհական: 27 Ա զԽոնաց: 28 Ա յառաջս:
 29 Ա երկրորդն, հիւսիսոյ: 33 Ա զթագաւորութիւն: 35 Ա զօրաւորք: 36 Ա վերայ, զօրս
 փիս: 38 Ա աշխարհս:

թեամբ զօրաց. և գձմերային եղանակն դադարէին յարդաւանդ և
 ի ըերբի տեղի, որ կոչի Մուղանայ, որ ի Յաղւանս: Եւ ուժ
 առեալ ինքեանք և երիվարք, դարունն ելեալը սփոէին, քանդէին
 զաշխարհս ամենայն և կատարեցաւ մարդարէութիւն մեծին ներ-
 5 ոէոի՝ ՇԱՍԿՐԻԼ ամենայն երկրի յազգէն նետողաց»: Ո՞հ, ոհ գառ-
 նութեան մերոյ և այս ոչ թէ ի մի ամ կամ Ժ (10), Ի (20), Հ (30)
 դործեցաւ, այլ բաղում ժամանակս իրբէ հրդեհեալ անտառ ծա-
 ծանելով եկն և գտէրսւթիւնս ամենայն ազգաց յինքեանո դրա-
 ւեցին. և անխափը ուտէին զմիս ձիոց և մկանյ և զմժմունս. և
 10 ի զանն իւրեանց պարծէին, Եւ իրբէ այս յաջողեցաւ ի ձեռն մեծ
 գօրավարին Զարմղան կոչեցեալ. սա ընտրեաց իւր զօրադլուխ և
 ամոռակից Խոքրար նուին, Ղութուն Նըլուին և Զաղսւային, որ զօրա-
 գլուխն էր ամենայն զօրուն, զոր յետոյ սպանին Մուլհէտքն և այս
 բազում դլսաւորք: Թվին Ոհ (1221) ելին և յարժամ տիրեցին եզի
 15 թվական ՈԶԳ (1234)¹⁹⁹, Եւ ընդ բաղում գերեալսն գերեցին զվար-
 դապետն Վանական և զաշխալետն զնիքրակս վարդապետն: Եւ
 կաղնալ ամ մի ի գերութիւն յետոյ վաճառեցին զվարդապետն
 Վանական Զ (80) դահնիան, և յետոյ Կորակոս վարդապետն դադա-
 փախեաւ և եկին երկոքին ի տեղի սնընդեանն իւրեանց²⁰⁰,
 20 Թվին Զ (1251) վաղմաննեցաւ Վանական Հ (70) ամաց²⁰¹,
 Թվին ՈՂԱ (1242) Փաչօն եղկ ի տեղի Զարմզ[ան]ին զօրա-
 վար, զի նա համրացեալ էր. և առ զթէօդաւպօիխ և ի միւսում
 ամի առ զամենայն աշխարհն Հոռոմոց կոչեցեալ՝ զԿեսարեայ,
 զՄեսոպ, զԵրղնկայ և զամենայն գաւառս, մանաւանդ զվշտառես
 25 ազդս Հայոց գերեցին և խանգարեաց զՄիթադին սուլտանն
 Հոռոմոց²⁰², իւրեւ զայն ետես, իմաստուն թագաւորն Հեթոմ
 առաքեաց զՄրատ եղրայր իւր զօրավար Հայոց առ Փաչօն, կալ
 նմայ ի հնազանդութիւն, որում հաւանեալ խնդրէ ի նմանէ
 զմայր՝ և զկին և զգուստը սուլտանին, որ առ նմա էր փախուցեալ
 30 դադականութեան աղադաւ: Թէպետ թագաւորն կամաւ ոչ կամէր,
 այլ վասն ահի ետ²⁰³: Եւ Բաչօն նուին խնդացեալ և երդմամբ
 դաշինս կուեաց և զզօրավարն Մմպատ տուրքեաց առ զանն մեծ
 և նորա մուրհակ կնքեաց, զի մի ոք նեղեսց զիշխանսն Հայոց
 45 և կալ անահ ի թագաւորութիւն իւր, միայն եթէ եկեսց թա-
 գաւորն Հեթոմ տռ նա: Եւ եկեալ Մմրատ սպարապետն Հայոց
 բաղում շքեղութեամբ և պատմեաց եղբօրն զասացեալսն || մեծին, Միէ
 իսկ նորա յանձն առեալ գնացեալ առ Բաչօ զաւրավարն և երկ-
 րորդւ: Եւ ի նմանէ առեալ մուրհակ երդման վասն մտերմու-
 թեան զանին. և գնացեալ զերկայնաձիգ ճանապարհն և անցեալ
 40 դժոնն Կաղքից: Եւ ընդ իւր ունելով բազում քահանայս և Վար-
 դան վարդապետն²⁰⁴, Հասին ամիսս Ե (5) ի դուռն արքունի²⁰⁵
 և զանն մեծապէս փառօք ընկալաւ զնա և տւեալ մուրհակ կնքուլ,

1 Ա գձմենային: 2 Ա ի (քերբի) չի: 3 Ա այս չի: 9 Ա զժըմունս: 11 Ա զօրա-
 ւարին Զարմադան, ընդրեաց, զորազլութ: 18 Ա զահեկանի: 21 Ա Զարմ[ա]զ[ան]ին:
 26 Ա Հոռոց: 27 Ա եղրայրն, իւր չի: զօրաւար: 29 Ա զմայրն, առ չի: 32 Ա զզօրա-
 ւարն Մմրատ: 33 Ա զիշխանն, 36 Ա զասացեալն, 37 Ա զօրաւարն: 42 Ա տուեալ

- անխղելի սէր ունել. և դարձան բաղում չքեղութեամբ ի Մանկու զանէն, որ յետ Հոքտայ զանին նստեալ էր և Գիուգ զանին: Եւ հկին առ Բաթու, հայր Սարդախին, մեծալիր և մօտ աղջական զանին, որ նստէր մերձ ծովուն Կաղըից, յետ զանին իշխան Փ(3)
- 5 կողմանց: Եւ նա ևս սիրով ընկալաւ ղթագաւորն Հեթոմ և մեծափառ պատուով յուղուրկեաց դալ առ Բահու նուին և ըստ արժանոյն և նա պատուեաց: ղի էր իշխան Վրաց, Աղւանից, Հայոց և Հոռոմոց: Եւ եկեալ Հեթոմ յաթոռն իւր թվին ԶԵ(1256)²⁰⁶, Եւ յայսմ ամի մեռաւ Բաթուն և նստաւ Սարդախ, որդի նորա,
- 10 և ի սոյն ամի գեղակուր եղեալ և սա²⁰⁷:
- ի թվին ԶԵ(1258) մեծն Հոլաւու, եղրայր Մանկու զանին, հկն անթի: զօրօք առ զԲաղդատ ի խա-ի ֆայէն Մուսասայր, որ էր յետնամետի: Եւ ի դալ դարնան առ զՄուֆարկին, զՅամիթ, զՈւբնայ, զՀալապ, զՇամ և զամենայն երկիրն²⁰⁸,
- 15 թվին ԶԺԲ(1263) հանդեսու ի Քրիստոս Յովհաննէս Գառնեցին²⁰⁹,
- Թվին ԶԺԿ(1264) սուլտանն Մորայ եկն յաշխարհն Կիլի-
ցոյ, զկէս երկրին գերեաց և զկոն որդին Հեթոմայ ծառա տարաւ յԵդիպտոս և զԹորոս կրսեր որդին սպան²¹⁰,
- 20 Յայսմ ժամանակի փայլէր իմաստութեամբ և առաքինութեամբ սուրբն Սաեփաննոս վարդապետ, որդի Յուսկայ քահանայի, ի կողմանս Բերկրու և Նասպուրականի²¹¹,
- Թվին ԶԺԾ(1266) վաղճանեցաւ կաթողիկոսն Կոստանդին անփուտ ի մեղաց²¹²,
- 25 Թվին ԶԺՉ(1267) կաթողիկոս տէր Յակոր ամս ի (20):
- ԶԺԾ(1269) աղատեցաւ ի գերութենէ կոն որդի թագաւորին, ի Դ(4) ամին Յակոբայ կաթողիկոսի հասանէ վաղճան թագաւորին Հեթոմայ, կրօնաւորեալ անուանեցաւ Մակար ի ժամ մահուն, թագաւորեալ ամս ԽԵ(45)²¹³,
- 30 Թվին ԶԻ(1271) օծաւ կոն թաղաւոր, որդի նորա, ամս ԺԹ(19)²¹⁴, Սա առաւել քան զհայր իւր սիրող կարդաւորաց: Սորա էին է(7) որդի և անդրանիկ Հեթոմ:
- Թվին ԶԼԸ(1289) կաթողիկոս տէր Կոստանդին Պրունգործն, ամս Դ(3), զոր ընկեց յաթոռոյն Հեթոմն և եղիր զտէր Մտե-
35 ֆանոս Հոռմայեցին, որ եկաց ամս Դ(4)²¹⁵,
- Թվին ԶԼԸ(1289) օծաւ կոնի որդին, Հեթոմն՝ թագաւոր[եաց] ամս ԺԾ(18). սա ոչ արար կին²¹⁶,
- Թվին ԶԼԹ(1290) եկն Աշրափ սուլտանն Մորայ || ի վերա ՄԻԸ Հոռմկային և առ զնա²¹⁷ և զտէր Մտեփանոսն գերի տարաւ
- 40 յԵդիպտոս և անդ մեռաւ: Եւ նստաւ կաթողիկոս տէր Գրիգոր:

² Ա Հոքասախան: ³ Ա Սարդա խանին, մեծ ողիր փխ. մեծալիր: ⁴ Ա մերծ: ⁶ Ա պատուօվ, Բաշօյ: ⁷ Ա Աղւանից: ¹⁰ Ա Եղեւ: ¹² ԱՄուստասայ: ¹³ Ա յեանմեաց, զՄու- ֆարզին: ¹⁴ Ա զՀամիթ: ¹⁷ Ա ԶԺԿ փխ. ²⁰ ԶԺԿ: ¹⁸ Ա երկիրն, Հեթոմոյ ծառայ: ²¹ Ա վար- դապետն: ²⁶ Ա ի ԶԺԾ: ^{27—28} Ա ի Դ(4) ամին... թագաւորին Հեթոմայ չին: ³⁶ Ա կոն, թագաւորին: ³⁸ Ա Մորա:

Անարդաւեցին, այր հանճարեղ և գիտնական, սա արար լրազում
երդու շարականաց, որ եկաց ամս ԺԳ (13):

Յայսմ ժամանակի հակառակէին Զ (6) եղբայրքն ընդ մի-
մեանս վասն թագաւորութեան և երթային ի Կոստանդնուպօլիս
5 և ոմն յարկելս, հիւս[իսի ի] դանն, և թադաւորէին Սմբատ, Թո-
րոս, Կոստանդ, Սմբատ սպան զԹորոս և զթագաւորի զակն
պորեաց. և բազում մարտէր ի մէջ եղբարցն Յետոյ զօրացեալ
Հեթոմ առ ընդ իւր զկոն, զորդի Թորոսի եղբօր իւրոյ և զեղ-
բարսն զՍմբատն և զԿոստանդին յաքսորս առաքեաց²¹⁸,

10 Թվին ԶԾԶ (1307) կաթողիկոս տէր Կոստանդին ամս ԺԶ
(10): Յաւուրս սորա և Հեթոմայ եղկ ժողով ի Սիս, առնել զտաւն
ծ[ն]նդկան դեկտեմբեր ԻԵ (25) և զամենայն տաւնս սրբոց ուր
և հանդիպի և արկանել ջուր ի սուրբ խորհուրդն²¹⁹,

[Թվին ԶԾԷ (1308) թագաւոր Լեոն, որդի Թորոսի, ամ մի:
15 Եւ միւս ամի թագաւոր Օշին, որդի Լեոնի, կալեալ զաթոռ ամս
ԺԳ (13): Սա ոչ հաւանեցաւ փոխել զկրօնս հայրենի.

Թվին ԶՀ (1321) կացեալ թագաւոր Լեոն, որդի Օշին: Ի
սորա Դ (3) ամի կացեալ կաթողիկոս տէր Կոստանդին Լամբո
նացին ամս Դ (4):

20 Յայսմ ամի եկն Մուրցին ի Կիլիկոյ երկիրն և բազում առ
և դերի տարեալ և զբերդն Աղանու քակեաց²²⁰,

Յայսմ ժամանակի փայլէր իմաստութեամբ Մխիթար վար-
դապետն ի Մեծով հանդերձ աշակերաւաւքն:

Թվին ԶՀԶ (1327) կաթողիկոս տէր Յակոբ. սա որդի գոլով
25 քրիստոսասէր Գրիգորի Անարդաւեցոյ²²¹, Յաւուրս սոցայ, Թվին
ԶՀԴ (1335) յաւուր Համբարձման տեառն²²², ի լնլոյ չափոյ մե-
ղաց մերոց, ի խաղաղ ժամանակի, ամիրան Հալպայ եկն ի Մամ-
ւէստիայ և յԱտանիայ և ընդ բոլոր երկիր և ի թագաւորական
քաղաքն և առհասարակ սրոյ ճարակ ետուն և անթիւ դերի՝
30 զարս և զկանայս, զծերս և զտղայս և զանասունս առհալ տարան
յաշխարհն իւրեանց²²³:

Թվին ԶՀԶ (1337) վաղճանեցաւ Մխիթար վարդապետն ի
Մեծով,

|| Համառօտ պատմութիւն ազգաց Տանկաց Օսմանցոց, որ ՄԻՒ
35 բռնակալեցին միանեծան ի ծայրին Եւրոպիու բովանդակ հիւս[իս]ով
և Բարելոնիւ ընդ հարաւ:

Արգ՝ ի թվին ՈՀԱ (1222) այր ոմն անուն Օսման, այր շի-
նական և հողագործ, յազդէ Սարակինոսաց, Տաճիկ կոչեցեալ, օրի-
նօք պղծոյն Մահմեդի, որ թողեալ զաշխարհն իւր զԱսիայ ի
40 Ճոխ գեղէ և եկեալ յայլ և յայլ տեղիս եղկ գլուխ աւաղակաց և
ժամանակ ինչ գնացեալ յարեցաւ ի սուլտանն Ալայատին Կա-

3 Ա եղբայրք: 5 Ա Սմբատ: 8—9 Ա զեղբայրն զՍմբատ: 11 Ա զտօն: 12 Ա տօնս,
որբոց չին: 15 Ա ամին: 18—19 Ա լամբունացին: 20 Ա Կիլիկոյ: 23 Ա աշակերամբն: 25
Ա սոցա թիւ: 26 Ա չափ: 27 Ա ամիբայն Յալպայ: 30 Ա զանասուն: 35 Ա ծայրիցն Եւրո-
պիոյ, Ե հրախիսիւ: 38 Ա երկարործ այսինքն հողազործ փիս. հողազործ: 39 Ե պղծոն,
զՅառիա: 40 Ա յայլ և այլ: 41 Ե Ալատին:

պաղովկացոց երկրին ե եգիտ շնորհ յաչս նորա, առեալ ի նմանէ
դոր ըաղում եկն էառ բազում կոտորմամբ զԲուրսայ, որ է Եփե-
սոս, և թագաւորեաց²²⁴, Եւ եղկ ինքնադլուխ սուլտան ամս Կ(60):
Որդի դհայր պայազատեալ, որ սակաւ սակաւ տիրեցին ամենայնի,
5 որ արդ հայտնի է ամենեցուն:

Թվին ԶԻԹ (1280) Ուրախան, որ և Օրհանի, որդի նորա, նորա,
նոտաւ սուլթան: Սա ընդարձակեաց զիշխանութիւն իւր՝ տիրե-
լով բազում քաղաքաց, թագաւորեաց ամս ԻԹ (29), մեռաւ:

Թվին ԶԾԼ (1309) սուլտան Մուրատ, որդի նորա, թագա-
10 ւորեաց ամս Կ (60): Եւ սա ևս մեծացաւ անթիւ զօրօք և մեռաւ:

[Թ]վին ՊԺԸ (1369) սուլտան Պայաղիտ, որդի նորա, թագա-
ւորեաց ամս ԺԴ (14): Ի ժամանակս սորա երեքտասան ամի
թագաւորութեան և ի Թորդոմեանս թվականի ՊԼԲ (1383) և
15 Թամուր Լանկ. և պատճառ ելից նորա է այսպէս. Արդ՝ այր մի
թամուր Լանկ անուն, օրինօք պղծոյն Մահմեդի, երկեցաւ յարենլս
ի Սմբգնդ քաղաքի, լցեալ ամենայն չարութեամբ, զոր ոմանք
ի Սարթափու ասեն զնա, մերձ յԱրտազ դաւառի, որ և գնացեալ
ի Թարւէզ և զանօրէից յղեալ զնա ի քէշիկս պահել զթշնամիսն
ի ճանապարհին Խորասանու: Եւ անտի անցեալ զդետն Զահուն

20 գնացեալ ի Սմբգնդ և անդ եղկ աւազակապետ և ժողովեցան առ
նա արք անօրէնք, մարդասպանք և գնացեալ նոքօք յեղը քա-
ղաքին յափշտակեալ զերամակ նոցին, և ել իշխան քաղաքին պա-
տերազմել և նոքա հարին և սպանին զիշխանն և զզօրս և տիրեաց
քաղաքին Սմբգնդայ: Եւ առ զկին իշխանին Խանում անուն: Եւ
25 զօրացեալ էառ զԲուխարայ, քաղաք և անցեալ ընդ գետն յայս-
կոյս²²⁵, եկն յերկիրն Խորասանու, առնու զբազում քաղաքս նոցա
և ահ և երկիւղ նորա անկաւ ի վերա ամենեցուն, տային զաշ-
խարհն ի ձեռու նորա և նա զոմանս խարէր, ոմանց երդնոյր և
որդետիրս առնէր և կիսոց զդուստրն իւր տայր և նովաւ սպա-
30 նանէր: Եւ գնացեալ ի վերայ Խորասանու և թագաւորն նոցա
Շահմասուրն ոչ ետ զքաղաքն և ոչ զՇիրաղ, և զՔիրման, և
զԱսպահան զամս Ը (8). և պիղծն Թամուր առ յերեսս խաղաղու-
թիւն արար ընդ նմա և յետս դարձաւ: Եւ Շահմասուրն դեսպան
առաքեաց նմա բազում ընծայիւք, և նորա տեսեալ զդեսպան,
35 եղկ սուտ լ հիւանդ. և զենեալ գառն մի, էարը զարիւնն և կոչեաց ՄԸ
զդեսպանսն ի մէջ բազմութեան և եցոյց զդէմս իւր, իբր մեռե-
լոտոյ և առաջի նոցա փսխեաց զարիւն դառին և դեսպանքն եկեալ
վաղվազակի աւետիս մատուցանէին Շահմասուրին, թէ այսօր

2 Ա զօրս, Բ զԲուրսա բազում կոտորմամբ: Յ Ա արդ չի: Յ Ա Ուրիան, Բ Օհրան.
7 Բ իւր չի: Յ Ա ամենայն փիս. բազում: Յ Բ Մուրատն: 11 Բ Պ և ԺԸ սուլտանն Պայա-
ղիտ: 12 Ա յերեքտասան, Բ ամի չի: 13 Ա (4) ի չի: 14 Բ պատճառ նորա ելիցն այս-
պէս է: 16 ԱՍմբգանդ, Բ քաղաքէ: 17 Ա զնա չի: 18 Ա Թարուէզ, զանորէից, Բ քէշիկս,
զթշնամիս: 19 ընդ զետն: 21 Ա նոքօք չի: 22 Ա երամակ, 23 Բ տիրեցին: 24 Ա Սմբգնդա,
Բ առին: 25 Բ զԲուխարա. 25—26 Ա յայսկույս, երկիրն: 27 Ա երկուզ, Բ նոցա փիս. նորա:
28 Բ ի ձեռն, Ա երզնույր: 29 Բ որդէզիրս, կիսոցն: 30 Բ գնաց: 31 Ա Շահմասուր: 33
Ա նմայ, 34 Բ զդեսպանն: 35 Ա զառ, Բ զարիւն: 36 Բ բազմութեանցն, իբրէ, Ա իբր:
չի:

կամ վաղիւ սատակելոց է Լանկ Թամուրն, իսկ չարահնարն պատ-
 րառաեաց զզօրս իւր զի (4) աւուր ճանտողարն ի մի օր հասեալ
 ի Խորասան և պատերազմեալ բաղում մարտիւ, ունկաւ աւուր
 էառ դքաղաքն և զամենայն աշխարհն Խորասանու՝ դԲալի, դՇի-
 5 բաղ, զՔիրման, զԱսպահան, զՆիւշապուհ, զԿուրան, զՄակուրան,
 զԹուն, զԹանջան, զԴաղման, զՄաղանդարան, զԸէ, զԿաղուան
 և եհաս ի Սուլթանիայ ի սահմանս Ատրպատականի Թարգիրու-
 նւ զանն Թարգիրու²²⁶ փախեաւ. կողմամբն Հոըշառնեաց ի Բա-
 րելոն, առ աղդային իւր: Եւ Թամուր Կաղն առ զԹարլէզ և անտի
 10 չուեալ եկն երկիրն Սիւնեաց ի վերա դղեկին Երրնջակու և եկեալ
 յերկիրն Ճակատու առ դքաղաքն Սուլրմարի, որ էր ամրափակեալ
 աղդին Բագրատունեաց և անտի յԱյրարատ և զամուրն Բջնոյ և
 ոպան զեպիսկոպոսն Վանական և զայլ բազմութիւն քրիստոնէից:
 Եւ առ զամենայն աւարն դնաց ի Փայտակարան Տփիւիս, էառ
 15 զնա և զթագաւորն Բագարատ ուրացոյց ի հաւատոց, որ էր
 յազգէ Հրէից²²⁷ և առ Դրիգորիւ հաւատացին ի Վրիստոս և յեաոյ
 և դեն քաղկեդոնիկ Եւ Բագարատ խարեաց զԹամուր, թէ առոր
 զզօրս քո, զի երթեայց զամենայն աղդս Վրաց, ածից ի կրօնս
 քո, որք են լեղուք Ը (8), Եւ նա հաւանեալ ետ: Եւ Բագարատն
 20 յղեաց գաղտ առ որդիս իւր Կոստանդին և Դաւիթ գալ ծածուկ
 ընդառաջ ծնօղին, զի կտրիցէ փախչել: Եւ իւր առեալ զզօրս Զա-
 դաթային բերեալ ի նեղագոյն և ի կածան տեղիս և որդիք թա-
 գաւորին սուր եղեալ կոտորեցին ԲԺ (12)-ան Ծ (1000) անձինս
 և առեալ զնայրն իւրեանց գնացին յաշխարհն իւրեանց: Իսկ
 25 պիղծն Թամուր յեղանակս գարնանային ժողովեաց զզօրս իւր
 գնաց ի վերա Թուրքման Ղարա Մահմատին և նա խույս աւեալ.
 և Թամուր մեծաւ արշաւմամբ հասեալ նմա ի վրա Ճապաղջրոյն
 և պատերազմեցան, և պարտեաւ Թամուրն ի նմանէ, զի զզօրա-
 գլուխն նորա սպան: Եւ Թամուրն եկն յերկիրն Պալունեաց ի
 30 գաւառն Տարօնոյ և բռնաւորն սիրով ընկալաւ, և անտի ի Բաղէ²²⁸
 քաղաք: Եւ ամիրայն Ամիր-Շարաֆ սիրով ննազանդութեամբ
 ընկալաւ զնա և նա ետ նմա և աշխարհին դիր աղատութեան
 երգմամբ ևս առաւել կարդացողաց: Եւ գնացեալ առ զՂաթ,
 զԱրծէլէ, զԱրծէլ, զԲերկիրի || հեշտութեամբ, զի կամաւ ետուն և ՄԷԱ
 35 հնազանդեցան և հհաս ի վերա Վանայ քաղաքին, զաւուրս Խ (40)
 պաշարեալ կտնդնեաց զողարլուրսն պատնէլ և բռնաւորն նոցա
 փախեաւ և ետուն զբերդն: Եւ ու կարէ ընդ զրով արկանել զա-
 ղէտս, զի քաղաքն, ամենայն երկիր ընդ մէջ բերդին էին և առ-

1 ԱԲ գաղիւն, Ե է չի: 2 ԱԲ ճանապարհն, Ե ի չի: 3 Ա չի Քրման, զնուշաբու-
 ւ Ե Թարւիդու: 8 Ե Թարուիդու: 9 Ե զԹարւէզ: 10 Ե յերկիրն, զդնեկին, Ա եկեալ չի: 11
 Ե զքաղաք: 14 Ա էառ չի: 15 Ա թագաւորն: 16 Ա հաւատոցն: 18 Ե զի երթեայց չի: 19 Ա
 և հաւանեալ նմա ետ: 20 Ե ի Կոստանդին: 21 Ե ընդ յառաջ: 22 Ա ի (կածան)
 չի: 24 Ե առ զնայր: 23 Ե ժողովեալ: 26 Ա Թուրքմանին, Ե խոյս արեւեալ: 27 Ա Թամուրն,
 Ե նմայ: 28 Ե ի նման[է]: Ա զօրագլուր: 30 Ա Տարօնոյ, Ե բռնաւոր, ԱԲ ընկալաւ
 զնա: 31 Ա Միր-Ղարաֆ: 32 Ե նմայ, 35 Ե Վանա, Խ օր: Ա քառասուն: 36 Ե պատնէլ,
 Ա բառապուր: 38 Ա և ամենայն:

հասարակ՝ դամենեսան ընդ վայր արկին, մինչ զի յետին անկեալքն ի վրա մսաղէղին այլ ոչ մեռանէին. և բաղում աւարաւ դարձաւ. ի Սմբագնդ և տիրեաց ամենայնի²⁸, Այլ մեք յետո դարձուք, զի յորժամ գնաց Թամուրն յԱնկուրիայ ընրոնեաց զուլտան Ծլտրում Պայաղիտն և եղ ի դաֆաղ փակեալ և անդ մեռաւ, զի յաւուրոն յայնոսիկ ի Պուրսայէ անդ էր գնացեալ թվին ՊԼԳ (1384) և բոտ ոմանց ՊԼԳ (1387)²⁹,

Թվին ՊԼԳ (1385) նոսաւ ի տեղին սուլտան Մահմատն ամս ի (20). Սա յաղթող երեւալ քան գհայր իւր և ընդարձակեաց 10 դրար իշխանութեան: Ի սորա աւուրս փայէց յարելս մեծ վարդապետաց վարդապետն Յովհաննէս Կախիկն, կախեալն ի սէրն Քրիստոնի, ի գաւառէն Որոտու, ի գեղջէն Վաղընդու, որդի մեծ իշխանին Խւանոյ, որ ի զարմէ Վասակայ էր, սա յոյժ իմաստուն և անյաղթ փիլիսոփայ, աշակերտ մեծին Եսայեայ և Տիրատրոյ վարժապետացն մերոց³⁰, Առ սա ժողովեցան բաղում աշակերտք և եղին անյաղթ փիլիսոփայք, որոց գլխաւորք Գրիգոր Տաթկացին, Սարդիս Սորբեցին, Յոհաննէս Մեծովայ և այլ անթիւ պարք վարդապետ, որք ի նմանէ առին դաւաղան՝ Յակոր, Գէորգ, Մխիթար:

20 Եւ եղկ վաղճան վարդապետին Յոհանու Որոտնեցոյն ՊԼէ (1388)³¹, Եւ հաւանութեամբ ամենայն եղբարցն եղին ի տեղին դրիգոր Տաթկացին, Եւ զմարմին Յոհաննու. եղին ի վանս երընջակոյ, ընդ Մաղաքիայ ճգնաւոր վարդապետի, որ էր ի ծովանայեաց քաղաքէն Ղրիմայ, աշակերտ ոորին և հոգաբարձու 25 Ի (2) դասատանցն Յոհանու և Սարդսի³², ի ժամանակս սոցա պայծառացան ամենայն եկեղեցիք Հայաստանեաց, զի Գ (3) վարդապետք անուանիք և գլխաւորք կային մեծն Գրիգոր Տաթկացին ի Տաթկ և յամենայն արելս, և երկրորդ Սարդիս, որ էր տեսուչ Աստապ[ատ]այ, և թվին ՊԼԸ (1389) եկն ընակեցաւ. 30 ի սուրբ ուխտն Խառարաստու Սուխարայ վանք կոչեցեալ, Առոտւածածին վերածայնեալ և կացեալ անդ ամս ԺԹ (19), Եւ աշակերտք բազում էին սորա՝ Գրիգոր Ծերն, Յակոր, Մարդարէ, Հովհաննէս, Մկրտիչ, Կարապետ, Մելքիսէթ, Սարդիս, Մաթէսս, Կարապետ, Թումաս: Եւ ուս բաղում հակառակութիւն կրեաց յաշակերտաց իւրոց³³, Եւ յետ վաղճանի Սարդսի եկաց ի տեղին նորա Վարդան վարդապետ ամս Ռ (4): Նև ապա Գրիգոր Խլաթեցին ոչ ի նոյն վանս, այլ ի սուրբ ուխտն Յիպնայ, որ || ՊՀԴ ՄԼԲ (1425) թվին նահատակեցաւ ի Բաղիշու կողմանց Մարաց. և Յակոր վարդապետ ճգնաւոր ամփոփեաց զուլտրը մարմին ի Յիպնա

1—2 Ա անկեալքն ոչ մեռանէին ոոջ մնալով ի վերայ մսաղէղին և բաղում: 3 Ա Սմբագնդ: 4 Ե զսուլտանն: 5 Ա դաֆաս: 6 Ա յաւուրն: 9—10 Ա արձակեաց լար: 11 Ե կանիսին: Ա կախեալ: 12 Ե մեծի: 13 Ե զարմէն: 14 Ա եսաեայ: 15 Ա վարժապետն: 18 Ա վարդապետաց, Գէորգ: 20 Ե մեծ վարդապետին: Ա Որոտնեցոյն ՊԼԸ: 22 Ե զմարմինն: 23 Ե Մաղաքիա: 25 Ե դասատանց իիս. դասատանցն: 29 Ե Աստապատա: 32 Ա բաղումք, ԱԲ Ծերենց, Ա Յակոր չի: 33 Ե Յովհաննէս: 34 Ա Թովմաս, հակառակութիւնն: 35 Ե վախճանի, 37 Ա սուրբն, Ե Յիպնա: 39 Ա զսուրբ չի: զմարմին:

վանից ներքոյ և ամ մի սպասաւորեալ՝ տապանին անդէն վաղ-
 ճանեցաւ Եւ յետ Բ (2) ամի նոյն Քուրթն գնացեալ ի Տոսու
 գաւառ սպանին զմեծ առաքինի վարդապետն Յակոր։ Ի սոյն ամի
 Հաղար Բաղշեցին սպանին ի Սասնոյ լեառն²³⁴։

5 Այլ մեք դարձցուք ի վեր ի մեծ Գրիգոր Տաթևացին, որ ի
 վրդովմանց վերին աշխարհին առեալ զաշակերտս իւր Բժ (12)-ան
 և զաշակերտս մեծին Սարդսի, որ յետ վաղճանի նորա դնացեալ
 էին առ նա ի Տաթև Բժ (12)-ան, որպէս ցուցաք և այժմ ասա-
 ցից զիւր աշակերտսն, որ էին վարդապետք՝ Միսիթար Տաթևու,
 10 Յովանէս ի վանիցն Հերմոնի, Գալուստ ի Վազրնդու, Միմէոն ի
 Սիւնեաց, Յակոր Բոստացի, Գրիգոր Արարատեան, Գրիգոր, Մո-
 թէոս Զուղայեցի, Աւետիս Աստապատցի, Եղիս Յոծոպու, Յակոր
 ի Վաղընդու²³⁵, Յունան ի Շամախու, Յոհաննէո Կարմիր, Գ (3)
 աշակերտ այլ յայլ տեղիս՝ Մովսէս Տիփեցի²³⁶, Մկրտիչ Փայտա-
 րանցի, Ստեփանոս Թարվիդոյ²³⁷, Եւ սոքօք հանդերձ եկն յերկիր
 Քաջրերունեաց ՊԾԼ (1409) թվականին, ի սուրբ ուխտն Մեծո-
 փայ, առ հոգեոր եղրայրն և որդին իւր Յոհաննէս վարդապետ
 Արձիշեցի առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ զիշխանութիւն առեալ
 էր ի Յոհաննէս Որոտնեցոյն և գաւազան ի Տաթևացոյն։ և
 20 յայսմ ամի աւարտեալ էր դտաճար Տիրունոյ սուրբ կուսին յետ
 է (7) ամի, ըստ դաշանց ուխտին սուրբ վարդապետին։ և այժմ
 առ սա եկն Տաթևացին. և սուրբ վարդապետն Յովիաննէս մեծապէս
 սիրով ընկալաւ զնոսա, իրու զհարազատ որդի հպատակ կայր
 սուրբ վարդապետին Գրիգորի և որոց ընդ նմա, զի աւելի էին
 քան զութուն ոգի՝ ԻԴ (24) վարդապետք և այլքն արեղայ և
 հարազնադեաց կրօնաւորք, զի Տաթևացու հայրն յԱրճշու կող-
 մանցն էր, վասն որոյ արձակեաց զկողմունս Արճիշու և զամե-
 նայն Բզնունիս ի կապանաց Աղթամարա և կոչեաց զկաթողիկոսն
 Աղթամարայ, զի գայցէ ի հնազանդութիւն սուրբ աթոռոյն ըստ
 տեսլեան իւրոյ և նոքա ոչ կամեցան լսել սրբոյն. և բազում
 անգամ աղաչեաց ե բնաւ ոչ լուան և ոչ եկին առ նա, վասն
 որոյ կրկին բանադրեաց զԱղթամար և զհնազանդեալս իւր էժ
 (17)-ան գլխով. և զԱրճեց արձակեաց և աւելնեցին զեկեղեցին
 և արարին նաւակատիս և յետ ամի միոյ գնացեալ ի Յայրարատ
 35 և անտի յաթոռն իւր ի Տաթև և անդ վաղճանեցաւ թվին ՊկԲ
 (1413)²³⁸, Եւ ընդ նմա գնացեալ Յոհաննէս վարդապետն մինչև ի
 Յայրարատ երկիրպագանել աստուածամուխ սուրբ Գեղարդ || եան
 և պատկերի Փրկչին և անդ եղկ վաղճանին ի նմին ամի²³⁹, Եւ
 զայս կարճ ի կարճոյ ասացի ոչ թէ այս կատարեալ պատմագիր

1 Ե սուրբ ասպանին, 2 Ա յետոյ, 3 Ե դաւառն, 4 Ա լիառն, 5 Ե ի մեծն, 10 Ա
 վանից, Ա Վազնդու, Միմէոն, 11 Ա Սունեաց, Բ Արարատէն, 12 Զուղայեցին, Ա Եղիեա-
 13 Ա Վազնդու, Բ Յոհանէ[ս], 14 Բ Տիփեցին, 15 Բ Թարվոյ, յերկիրս, 17 Ա որդին և
 եղրայր, Բ Յոհան վարդապետն, 19 ԱԲ Յոհանէս, 20 Բ այսմ, Ա սուրբ շին, 21 Բ ըսա
 շին, 25 Բ զ2 հողի, Ա այլք արեղայք, 26 Բ իսարազնազգեցք, զկողմանս, 28 Բ
 զկաթողիկոս, 32 Եժ, 33 Բ զԱրճէլ, 34 Բ միոյ, 35 Բ ի յաթոռ, Բ կախճանեցաւ, Ա Պե-
 տիս, 36 Բ նմայ, մինչև շին, 38 ԱԲ վախճան, Բ ամին, 39 Ա կարճ շին;

է, այլ համառօտ, իրրե ծաղկաքաղ արարի վասն դիւրահաւանութեան:

Թվին ՊԵԴ (1405) նստաւ սուլտան Մուրատ, որդի Մահմատի, ամս ԼԵ (37):

- 5 Թվին ՊԵՂ (1442) գողացան զոռլրր Գրիգոր Լուսաւորչի աջն ի Սլույ և տարան յէջմիածին: Եւ վերստին սրբեցին և շինեցին զոռլրր էջմիածին, զոռլրրն Հոխիսիմէն և զայիանէն, զոր ի հինահարութենէ չար ըռնաւորաց և աւարառուաց խանգարեալ էր և մայրն բաղմորդի կայր նստեալ տիսուր իրը
10 զսկընդի, որ զամս բազում այնպէս կայր և արդ Քրիստոսի շնորհիւն նոր նորոգեցաւ²⁴⁰, Եւ եղին կաթողիկոս զտէր Կիրակոս, որ էր յերկրէն Քաջրերունեաց, ի գեղջէն Խառարաստայ և ելեալ յերկրէն, բնակեցաւ ի կենդանաթաղ Վիրապ Լուսաւորչին զամս ԼԻ (32): Էր սա յաշակերտաց Սարդսի և Վարդանայ վարժապետաց, այր ճգնաւոր, սուրբ և ընտրեալ, որ ի Թվին ՊԵՂ (1397)
15 եղի քահանայ ձեռամք տէր Պետրոս Եպիսկոպոսի Թաղէոսի Առաքելոյ: Մինչ ի Թվին ՊԵՂ (1441) միս ոչ եկեր և դինի ոչ արը և ոչ կիթ անասնոց: Եւ այժմ հաւանութեամք ամենեցուն եղին կաթողիկոս: Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և եպիսկոպոսք՝
20 Յովհանէս մեծ վարդապետն Հերմոնա վանից և աշակերտք իւր, Դաւիթ վարդապետ, Ստեփանոս վարդապետ, Շմաւոն վարդապետ ի Տաթեու, Գրիգոր վարդապետ ի սուրբ Թաղէոսէ, Գրիգոր միւս վարդապետ ի Հաղբատու: Խսկ յԱյրարատեան դաւառէն՝ Կիրակոս վարդապետ Հոռչտունեաց, Սարդիս վարդապետ Զորավանից, Տիրացու վարդապետ Վանանդայ՝ Սիւն]նաց: Եւ ի կողմանէ Վասպուրականի Թումա վարդապետ Քաջրերունեաց Յաղիովտոյ²⁴¹, կացեալ առ ոսա Յոհանէս վարդապետի Մեծոփայ և ժամանակ ինչ առ Սարդիս վարդապետ ի Խառարաստ և ընկալաւ դաւազան իշխանութեան ի Գրիգորէ Տաթեացոյ ի Յերևան քաղաքի հան..
25 դերձ ընկերաւք՝ Մկրտիչ, Կարապետ, Մկրտիչ միւս Ողբեկնոց, Մկրտիչ Հողեցի, Սարդիս և յալք²⁴²: Եւ եկեալ վարդապետն Թումա միւս անգամ ի Մեծոփի և սրբագրեաց զՄաղմոսն, զաղօթմատոյցն, և Կ(60) ամ կացեալ անդ²⁴³, և Թվին ՊԵՂ (1446) վաղճանեցաւ: Այլ մեք դարձցուք ի վեր. Կարապետ վարդապետ,
30 Յովհէփ վարդապետ²⁴⁴ Խառարաստու, Ղաղար վարդապետ Բաղշեցի, Սարդիս և Յոհան վարդապետք Յարծկու, Զաքարիայ վարդապետ Վարդապատայ և այլ անթիւք եպիսկոպոսք քահանայք, կըօնաւորք, դօլւաթաւորք, որք յօժարեցան ի շինումն և ի նորու-

1—2 Ա զիւրոհասութեան վիւ: զիւրահաւանութեան: 3 Ե Մուրատն, Ա Մահմետի:
5 ԱԲ Գրիգորի: 6 Ա ի սուրբ էջմիածին, Ե վերըստին: 7 Ե զոռլրըն շին, Ե զորիփսիմէն
9 Ե էր շին: 10 Ա զսկնի: Ա բաղում: 12 Ա Բայլերունեաց: 13 Ա Վիրապն: 14 Ե վարդապետացաց: 15 Ա ընզրեալ Ե ի շին: 16 Ե Առաքելոյն: 17 Ա մինչեւ: Ե թիվ, դին[ի]: 20 Ա Հերմոնու: 21 Ե Գաւիթ վարդապետն, Շմաւոն վարդապետն: 22 Ե Թաթէոսէ: 23 Ե Յաթեացոյն: 30 Ա Մկրտիչ վարդապետ, Մկրտիչ (միւս) շին: 31 Ե վարդապետն շին, Թումաս: 32 Ա զաղօթմատոյց: 33 Ա Հառարաստու, Ե Իաղիշեցի: 36 Ա Սարդիս վարդապետն, վարդապետ և, վարդապետ: 37 Ե անթիւք եպիսկոպոս: 37—38 Ա կրանաւորք զօլուաթաւորք:

դումն մօրն լուսոյ քըիստոսադիր սուրբ աթոռոյն կամիածնի
 ուղում աշխատութեամբ և սատարութեամբ, կամակցութեամբն
 Աստուծոյ, որ արկ ի սիրտ բռնաւորին կ Այրարատայ պարոն ՄՀԴ
 Աղուպ բէկին, որ դռո՛ տուեալ ամենեցուն վերստին նորոգել
 հ զուրբ էջմիածին, զուրբ Հոփսիմէն և զուրբն Գայիանէն,
 զպարիսպն, զլսցներն եւ եդին կաթողիկոս զտէր Կիրակոս, որ
 կացեալ Բ (2) ամ, որ յետո քսութեամբ Մարկոս Եպիսկոպոսի և
 Աստուածատուր կրօնաւորի Սաղմոռավանից, Զաքարիայ Հաւուց
 Թառու ասելով, թէ «Կաթողիկոսկ այդ ի կողմանցն Նասպու-
 10 րականի է ընդ կապանաց Աղթամարայց. և հաւանեցաւ Յոհանէս
 վարդապետն կաշառօք, և հանին յաթոռոյն զառաքինի կաթողի-
 կոսն Կիրակոս և եդին կաթողիկոս գԳրիգոր Եպիսկոպոս Մակ-
 ւայ²⁴⁶, Զկարգ կաթողիկոսացն ի միատեղ յետոյ ասացից,
 Թվին ՊՂԱ (1442) նստաւ սուլտան Մահմատն, ի տեղի հօրն,
 15 ի Բուրսայ, ամս ԼԲ (32).
 Թվին ՊՂԱ (1442) գողացան ի Սլսայ զուրբ Գրիգոր Հու-
 ռաւորչի աջն և աարան ի սուրբ էջմիածին ի նախաթոռն իւր.
 Այս սուլթան Մահմատն թվին ԶԲ (1453) էառ զԿոսաան-
 գրնուպօլիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց և զաղէտու ե զկսկիծ
 20 գառնութեան ու կարէ դրով արձանացուցանել վասն զի խելա-
 յեղեալ ազգն Յունաց շփոթեալք այր զարամր ելանէր, այլև
 աղջկունք և կանայք ունէին զթագաւորութիւն ամսօք և շարթօք
 և վասթարեալք ամենեիմբ²⁴⁵, վասն այնորիկ դուրամուտ եղեւ
 սուլթանն. զի թէպէտ բաղում եղեւ ճապաղիս արեան, այլ օգնետց
 25 և ոչ ինչ: Եւ յորժամ առ միահեծան տիրեաց ի ծայրիցն Եւրոպիոյ
 մասն ինչ արեմաից բովանդակ հիւսիսայնով և հարաւով և յա-
 րելից Մինչ ի տունն Պարսից յԱյրարաա, ընդարձակելով
 զիշանութիւն իւր. և առաքէր պահապանու ամենայն բերդից
 յիւրայնոց խօստարարու ազգս ենդիչարի կոչելով. և զգեօզս և
 30 զանդաստանս տա գնովք ծառայ իւրոց և իսալահի անւանէ. և
 առաքէ յամենայն քաղաքս դատաւորս և զադի անւանէ և ոստի-
 կան՝ փաշայ անւանէ և զՄարտց տունն տա. իւրաքանչիւր տէ-
 րանց իւրեանց պայադատել որդի զհայր, բէկ և ամիրայ կոչել և
 կալ հնազանդ փաշայից, որ բեկարբէկի կոչի և զեկեղեցիս և զե-
 35 կեղեցականս ազատ արար, թէպէտ այժմ բռնաւորքն մեր իրեւ
 զգերի պահեն:

Թվին ԶԲ (1463) Տրապիզոն էառ²⁴⁷: Եւ մահ բաղում ան-
 կաւ յաշխարհն ամենայն և նաղաշ վարդապետն ասաց զՈՂԱ²⁴⁸:

3 Ա բէրկ: 4 Ե եաղուպ, Ա բէյին, Ե վերըստին: 5 Ա էջմիածին: 6 Ա զիցերն, Ե
 նիքակոսն: 7 Ե կ փիս, որ: 8 Ա կրօնաւորի: 9 Ա Թառայ, Ե կողմանց: 10 Ե Յոհաննէս:
 12 Ե եպիսկոպոսն: 12 Ե Մակաւ: 13 Ա միտեղ: 14 Ե տեղին: 15 Ա Պուրսայ: 16—17 Ե
 զուրբ Գրիգորի լուսաւորչի աջն ի Սլսայ: 17 Ե էջմիածին, նախյաթոռն: 18 Ա Մահմադ,
 Ե կ. Պոլիսն: 19 Ա զաղէտ: 20 Ե ընդ դրով, խելաեղեալ: 22 Ա շարաթիւք: 23 Ե զիւրա-
 մուտ: 25 Ե եւրոպէիոյ: 26 Ե արեմային, Ա հարաւով, Ե յարեմտից փիս. յարեկից: 27
 Ե մինչեւ: 28 Ա զիւզու: 30 Ա զանտագանս, Ե ծառայից, Ա սպահիս: 31 Ե զատի, և ոս-
 տիկանս: 32 Ե անուանէ փաշա, տայտ: 34 Ա բէյլարէյի: 35 Ե ազատս: 37 Ա զՏրապիզոն,
 Ե առաւ: 38 Ա աշխարհ:

Եւ յայսմ ամի շարժ ելաւ Ցեղնդացն և մեռան ԼՌ (30.000) մարդ:

- Թվին Թձի (1471) նստաւ թագաւոր ի Կոստանդնուպոլիս Պայտղիտ, որդի Մահմադին, ամս ԼՌ (34) և ոմանք՝ ԽՌ (43):
- 5 Թվին ԶՌ (1501) շահ Իսմայիլն զեղընկ լ ան առաւ^{Ա:9}, ՄԼԵ
Թվին ԶԿ (1514) թագաւորեաց Իսմայիլ ամս ՃՌ (13):
Սա սպան դհայր իւր և թագաւորեաց^{ՀՀ0}. և սա կոտորեաց զշահ
Իսմայիլ ի Զալդրան^{ՀՀ0}:
- Թվին ԶԿ (1517) էառ զՇամ և զեղիպառս:
- 10 ԶԿ (1519) չարացաւ և աղայ ժողովէ ի քրիստոնէից:
- Թվին ԶՀ (1521) թագաւորեաց Սուլէման որդին ամս
ԽԵ (45):
- Թվին ԶՀ (1527) Տոռիլու Հոռոմն ընդվզեցաւ և Հուսէն
փաշայն գնացեալ դերեցոյց և հնազանդեաց: Եւ ի սոյն ամի էառ
- 15 թագաւորն զթաղթն Ունկուղաց զՄայաթուն:
- Թվին ԶԶ (1539) Ծոռազատիկ արարին:
- Թվին ԶՀ (1548) Ալիսաս եկն տարաւ զթագաւորն ի Թար-
ւէզ յեղօրն վերա և աւերեաց զԹարւէզ, զԽնուս. Իսկ տէրն
Թարւիզու շահ Թամանն եկեալ աւերեաց զԹարւէզ, զԽնուս,
20 զԲտսէն, զԱրզուրօմ, զԿեղի, զԹերջան, զԲարերդ, զԵղընկան,
զԻոպեր:
- Թվին ՌԸ (1559) որդիք խոդքարին [կովեցան] ընդ միմեանս
ի Կոնիայ. Սէլիմն զԲայազիտ փախուց մինչև յԱրզում, և նա
գնաց ի շահն, Գ (3) որդովիս անդ սպանին:
- 25 Թվին ՌԺ (1563) մահ տարածեցաւ:
- Թվին ՌԺ (1566) խոնդքար Սուլէման գնաց ի վերա Փէչայ
և անդ անկաւ:
- Թվին ՌԺ (1567) նստաւ Սելիմն, որ փախոյց զեղբայրն,
ամս Հ (8):
- 30 Թվին ՌԺ (1569) ազջիկ ժողովեցին ի քրիստոնէից:
- Թվին ՌԻ (1571) զՄիպրոս առին:
- Թվին ՌԻ (1575) թագաւորեաց Մուրատ սուլթան որդին
ամս Ի (20):
- Թվին ՌԻ (1577) ագնոր աստղ երեցաւ:
- 35 Թվին ՌԻ (1579) զԵրեան դերեցին ՌԸ (30.000), Զդու-
րանդն ի հայոց վերացուցին:
- Թվին ՌԻ (1585) Օսման փաշայն էառ զԹարվէզ:
- Թվին ՌԻ (1592) Սկաստու Տաճիկ էառ զԼուսաւորչի եկե-
ղեցին^{ՀՀ0}:

1 Ե այսմ, Ա եղե վիս. ելա, Ցեղնկան: 2 Ե ԶԻ վիս. Թձի: 3 Ե Իսմայիլ: Ա Եր-
գնկայն: 4 Ա Իսմայիլ, ամս ՃՌ չի: 11 Ա Սուլէյման: 13 Ա Յուսէն: 14 Ե փաշէն: 15 Ա
թագաւորն չի: Ա Ընկոռուցաց: 17—18 Ա Թարվէզ: 18 Ա զԹարվէզ, Բ զԽնուս[ս]: 19 Ե
աւերեալ, Ա զԹարվէզ: 20 Ա զԱրզում, զԳերջան, Ա զԹարերթ, Բ զԵղնկայն: 21 ԱԲ
զԲազիր: 22 Ե միմիեանս: 23 Ե զՊայազիտ, մինչ յԱրզում: 24 Ե որդով, Ա և անդ: 26
Ա խոնդքարն Սուլէման, Բէչայ: 30 Ա թվին ՌԺ չի: 32 Ա ՌԻ վիս. ՌԻ, Մուրադ:
35 Ա զԴուրանդն: 36 Ա ի չի: 37 Ե փաշէն, Ա առաւ, Բ զԹարվէզ:

Թվին ՌեԴ (1595) թագաւորեաց սուլթանն Մահմատ, որդին նորա²⁵³, ամս Ժ (10):

Թվին ՌԵ (1601) մեծ թագաւորն Պարսից շահ Արաս եկն էառ զթարքէզ և զերեան և տարեալ սուրգուն զմարդիկք Երեանա 5 և զամենայն կողմանց նորա ի Յասպահան ընակեցուցեալ և յայլ կողմանց անդր լցեալ և աստի ի վեր աճետց և ծտղկեցաւ քրիստոնէութիւն ի բուն աշխարհն Պարսից՝ ի Շօշ և յամենայն շըրջակայս նորա²⁵⁴:

Թվին ՌԵԴ (1605) թագաւորեաց Ահմատ սուլթան, նորա 10 որդի, ամս ԺԴ (14). և յետ նորա Սուստաֆայ եղբայր Գ (3) ամիս և մաղուր արարին զնա:

Թվին ՌԿԸ (1619) թագաւորեաց Աւսման, որդի Ահմատի, ամս Դ (4):

Թվին ՌԵ (1591) ապստամբ Աղիչի անուն ել ի միջոյ իւրեանց ապականեաց բազում գաւառս ևս առաւել զթուխաթ, յետ Դ (3) ամտց ապա հնաղսնդեցաւ թագաւորին և ապա գնաց ի վերա Ֆուանդին²⁵⁵:

Թվին ՌԵՀ (1598) ել ոմն զօրավար ներքենի Զափար փաշայ անուն²⁵⁶ ի յարեկելս, նստաւ ի Թարքէզ Գ (3) ամ և աարած || եաց զթոյն դառնութեան իւրոյ յամենայն տեղիս, անմարդարնակ արար զամենայն. և յետ Գ (3) ամտց բարձաւ չարն ի միջոյ:

Թվին ՌԵՀ (1599) երաշտացաւ երկիր և սերմանիքն չորացան:

Թվին ՌԵԹ (1600) եղկ մեծ սով ընդ ամենայն երկիր և անկեալ լինէին դիակունք նոցա յամենայն անցս ճանապարհաց իբրև զտարափս կարկտի և ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա, զի ամենենքեան յօժարեցան ուտել զանսուրըս և բազումք զմիս դազանաց²⁵⁷: Ի սոյն ամի անկաւ տարածամ մահ, Այս ամենայն եղկ 30 ի ժամանակն սուլթան Մահմատին:

Թվին ՌԷ (1621) մահ տարածեցաւ յարեելից մինչեւ ի մուտս արեռւ, անասելի և անպատմելի, մինչ զի փոս հատեալ ի (20), և (30), և (40), Ծ (50) մարդ ի ներս լնուին ե որոդ ոչ դոյր տեարք, անկեալք յանցս ճանապարհաց:

Եւ յայսմ ամի հաստատեցաւ Լմայ անապատ, ձեռամբ տէր Ներսէս վարդապետի, անյաղթ փիլիսոփայի, Բեղլու կոչեցեալ, վտան անարկութեան դիմաց. ժողովելով բազում եղբարս խարազնազեստս աւելի քան զէ (70) ոդի, Սա Ե (5) ամ ի Տաթեռւ անապատն կացեալ և ուսեալ ի նոցանէ դվարս միակեցութեան

1—2 Ա սուլտան Մահմատն նորա որդի: 3 Ա Ապասն: 4 Ե զթարքէզ, տարաւ, զմարդիկն, Երեւանայ: 5 Ա այլ: 6 Ա և ծագկեցաւ չին: 9 Ե սուլտան: 10 Ա եղբայրն: 11 Ա մաղուլ, զնայ: 12 Ա թագաւորեաց չին, ԱԲ Ահմատին: 15 Ա զամենայն փիս. բազում: 16 Ա ապա չին: 17 Ա ֆռանկին: 18 Ե փաշ: 20 Ե զթոյն: 20—21 Ա և անմարդարնակ: 30 Ե ժամանակ սուլտան, Ա Մահմադին: 31 Ա յարեմուա: 32 Ե մինչ ի փոս: 33 Ա լուէին, յորոց: 34 Ա տիեարք, ճանապարհացն: 35 Ե այսմ, Ա անապատն: 36 Ա կոչեցելոյ: 37 Ա զիմացն, եղբայրս: 38 Ե հոգիս:

հրեշտակական կարգի. և Զ (6) եղբարք ելեալ անտի և եկեալ ի
 լիմն կոչեցեալ կղդի և արար զսա անապատ ընդ հովանեաւ
 սրբոյն Գէորգեա զօրաւարին, աշակերտ ունելով զՄելքիսէթ վար-
 դապետն²⁵⁸ և Ստեփանոս վարդապետ, որ յետ Դ (4) ամի փոխ-
 5 ման նորա, եկաց գլուխ եղբարց²⁵⁹: Եին յայսմ ժամանակի ան-
 ւանի վարդապետք, նախ և առաջին Մովսէս վարդապետ Տաթե-
 ւացին, որ յետ Դ (4) ամի եղն կաթողիկոս ի տեղի սրբոյն Գրի-
 գորի մեր Լուսաւորչին. և վերստին նորողեաց սուրբ Եջմիածին
 զեկեղեցին բովանդակ՝ զպարհսպն, զխոներն և զխաւարեալ ազգու
 10 Հայոց Լուսաւորեաց կրիին լուսաւորիչն մեր, զոր եղծեալ էր
 բնաւ ի թուլամորթ և ի մարմնասէր առաջնորդաց, զի Դ (4)
 կաթողիկոսք կային՝ Աւետիս, Մելքիսէթ, Դաւիթ, և միւսն ան-
 յիշելի, զմիմեան փոփոխեալ կաշառոս տալսվ Պարսից թագաւորին
 և մի ի սոցանէ յաթոռն ոչ նստէին այլ յԱսպահան: Եւ սուրբ
 15 աթոռն խարխալեալ և խրթնացեալ ի բարեզպարդութեան և գոմս
 խաղանց եղեալ. զի եթէ մայրն բազմորդի և աթոռն քրիստոսա-
 դիր այսպէս կայր, որպէս ասացաք, որչափ ևս առաւել ծնեալքն
 ի սմանէ նսեմացեալ կային նստեալ ի սգի, ըստ այնմ, եթէ
 լոյսդ խաւար է, խաւարն որչափ ևս: Աւրհնեալ է Աստուած, որ
 20 ոչ ցանկ բարկանայ և ոչ պահէ ոխս յաւիտեան, այլ յարուց մեղ
 եղջիւր փրկութեան զամանման նախամարգարէին զՄովսէս Տա-
 թեացին, որ վերստին նորողեաց զսուրբ Եջմիածինն, որպէս
 յա լուսաւորչին վերակացութեամբ աշակերտաց իւրոց ՄԱ
 ճգնաւորաց և անյաղթ փիլիսոփայից: Տէր Փիլիպպոս սրբազան
 25 վարդապետի, որ յետ սորայ նստաւ կաթողիկոս և Յակոբ մաք-
 րամիտ վարդապետի, որ յետ Փիլիպպոսի նստաւ կաթողիկոս,
 Խաչատուր վարդապետ Մապհանցի, միւս Խաչատուր վարդապետ
 Գողթան գաւառէ, Եսայի Երընջակոյ, Զաքարիա վարդապետ
 Վազարջապատու, Սիմոն վարդապետ, սոքայ ամենեքեան գլխա-
 30 որք և անյաղթ փիլիսոփայը և սիւնք եկեղեցոյ աշակերտք Մով-
 սէսի, որք աշխատեցան ի շինումն սուրբ Եջմիածնին²⁶⁰: Եւ ի սո-
 ցանէ եղեն բազում հոյլք վարդապետաց և լցաւ ամենայն երկիր
 գիտութեամբ տեառն: Եւ այժմ ասացից կարգաւ զկաթողիկո-
 սունս, զի ԶԶԴ (1335) թվականէն մինչև ՌՀԴ (1625) թվին
 35 խառն և զփոթեալ տեսանեմք, և էր վասն ի ծուլութենէ և յան-
 ուսումն բարուց մերոց, զի թէպէտ կային կաթողիկոսք այլ ան-
 նշանք աստ և անդ շրջեալք և բազումք զմիմեանս փոփոխելով,

1 Ա զԶ: 2 Ա հուանեաւ: 3 Ա Գէորգայ զօրավարին, զՄելքիսէթ, Բ վարդա-
 պետ: 4 Բ Ստեփաննու: 5 Ա նա եկաց: 5—6 Բ անուանի: 6 Ա վարդապետ չիէ: 8 Բ վերը-
 տին, զսուրբ: 9 Բ եկեղեցին, Ա զիցերն: 11 Ա թուլամոր և ի մարմնասէր չիէ: 12 Բ և Դա-
 փիք: 13 Ա զմիմիանս, կաշառօք: 14 Բ յաթոռ, Ա նստաւ: 15 Ա յաթոռն, բարեկարգու-
 թենէ: 16 Բ ի սմանէ փխս. ի սմանէ, Ա նսեմացեալք, նստեալք ի խաւարի և սգի, Բ թէ:
 19 Բ լոյսդ որ ի քեզէ խաւար է: 22 Բ աթոռն Եջմիածնի: 24 Ա յանյաղթ, Փիլիփոս:
 25—26 Բ մաքրամիտ: 27 Ա Հսպահանցի: 28 Ա Գողթան գաւառէ Եսայի Երընջակոյ, Զա-
 քարիա վարդապետ չիէ: 32 Բ հոյլ, երկիր ամենայն: 33—34 Բ զկաթողիկոսունսն, 34 Բ զի
 փխս. զի: 37 Բ փոփոխելովք:

զոր դսոքա ի միում տեղւոյ ասացի, յետ կիլիկեցոց թագաւորութեան, կարդաւ մինչև թվին ՊՂԱ (1441), որ նստաւ կաթողիկոս Կիրակոս յիշմիածին. և աստի մինչև թվին ՌՀԴ (1625). որ ի մերում ժամանակի կարդաւ գրեցից:

5 Թվին ՌՀԲ (1623) թագաւորեաց դարձեալ Մուզտաֆայ մաղուրն ամ մի:

Թվին ՌՀԴ (1624) թագաւորեաց սուլթան Մուրատ, որդի Օսմանի, ամս ժէ (17): Սա հուժկու և յաղթող լեալ քան զարսն իւր և հնաղանգեաց ղէէ քաղաք, որ է Հօթուն²⁶¹:

10 Թվին ՌՀԴ (1635) սպան ղթուսէն ափանդին, ղՄանօղլին և ղելէղ քաշայն և գնացեալ ի վերա Երեանայ, առ զնա և եղ անդ քաշայ, որ ի միւս ամին դարձեալ առին Պարսիկք²⁶²:

Թվին ՌՀԴ (1625) Ապազայ փաշայն յԱրգրօմա զնաց յԱնկուրիայ, շատ ենգիչարի ջարդեաց և զնաց դարձեալ յԱրգրօմ²⁶³:

15 Թվին ՌՀԴ (1625) Ռուուզն առաւ զԾրապիզոն ՄԽ(240) դայեխներով. և ի սոյն ամի Վրացի Մովրով չարդեաց:

Թվին ՌՀԷ (1638) գնաց սուլթան Մուրատն ի վերա Պաղտատայ և (40) օր խասար արարեալ և մասգէղ պատնիշօք առ զնա²⁶⁴, Թվին ՌՀԷ (1639) յունիս Բ (2) եմուտ ի թագաւորական քաղաքն Մտամրու և ի միւսում ամին մեռաւ²⁶⁵:

Այսուհետև կամիմ բացայայտել զկարգս սրբազան կաթողիկոսաց, որ ի մերում ժամանակիս կրկին լուսաւորիչք եղեն ամենայն Հայոց, զի ի ժամանակս սոցա աչօք մերովք տեսանեմք զսուրը էշմիածինն անթիւ վարդապետօք և աբեղայիւք և խարազնազեստ կրօնաւորօք աւելի քան ղԾ (500):

Թվին ՌՀԴ (1624) նստաւ կաթողիկոս ի սուրբ էշմիածին Մովլէս Տաթեացին ամս Զ (6): Սա վերստին նորոգեաց զսուրը էշմիածինն զքումքէթներն, զդրունքն, զեկեղեցոյ արտաքոյ կողմն բովանդակն, զպարիսպն, զլսցներն, վերակացութեամբն աշակերտաց իւրոց Փիլիպպոս վարդապետի և Յակոր վարդապետի և այլ բազում վարդապետաց, որպէս վերագոյն ասացի և փոխեցաւ ի կարգս սրբազան հայրապետացն²⁶⁶:

30 Թվին ՌՀԹ (1630) կացեալ յաթ || ոռ սուրբ Լուսաւորչին ՄԽ տէր Փիլիպպոս կաթողիկոս²⁶⁷, ի վիճակէ Բարգու[ղի]մէսոսի Առաքելոյ, ամս ԻԵ (25), Սա զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և ել համբաւ սքանչելեաց նորա ընդ ամենայն տիեզերս մինչ զի պատարագս գայր նմա ի պապէն Հոռմայ բազում անդամ, և ի

1 Ա զորս, կիւլիկեցոց; 2 Ա մինչ, Բ ի թվին, 3 Ա էշմիածին; 5 Բ ՌՀԴ փխ. ՌՀԲ:

7 Բ ՌՀԲ փխ. ՌՀԴ, սուլտան Մուրատն; 8 Ա իուժկու, լեալ և յաղթող, զնաբու: 9 Բ հնաղանգեցոյց: 10 Բ հազար չԴ փխ. ՌՀԴ, ափանտին: 11 Ա Երեանու: 12 Բ փաշա, միում ամի, Պարսիկքն: 13 Բ ՌՀԴ փխ. ՌՀԴ, Ապազու, Բ ելաւ Արգրօմա, Ա յԱնկիւրիա: 14 Ա ենիշարի: 16 Բ Մովրամ: 17 Բ սուլտան: 18 Բ Պազզասու: 19 Ա յունիսի: 20 Ա Հսամադոլ: 21 Բ բացայայտ առնել զկարգ: 23 Ա ի չի: 24 Բ վարդապետօք, աբեղայք: 25 Ա կրօնաւորիւք, Բ Շ: 28 Ա զեկեղեցին, Բ կողմ: 29 Բ բովանդակ, Ա զիցերն, Բ վերակոյութեամբ: 31 Բ վեր: 32 Բ հայրապետաց, 34 Բ Փիլիպպոս: 35 Բ ամ: ՃՃ Բ սքանչելեաց չի:

Կոստանդնուպոլսէ, և ի Վրաց թագաւորէն։ Էին յաւուրս սորա
 անւանի վարդապետք նախ՝ Յակոր վարդապետ Զուղայեցի, որ
 յետոյ ժառանդեաց զաթոռն սուրբ, Զաքարիայ վարդապետ Վա-
 ղարշապատու, Խաչատուր վարդապետ Աքուլեցի, Եսայի Երրն-
 ջակոյ, միւս Խաչատուր վարդապետ Ասպահանցի, Գրիգոր վար-
 դապետ Կեսարացի, Կարապետ վարդապետ Մոկացի, օծեալ ձե-
 ռամբ սորա Յոհաննէս Ուրհայեցի, Բարսեղ առաջնորդ Ամթայ,
 Դաւրոցի²⁶⁸, Խաչատուր վարդապետ, աշակերտ Բուժիկ Յոհաննիսի,
 աշակերտ Իւրողի, որ շինեաց զԱմիրդոլու սուրբ Յովաննէսն,
 10 այս Խաչատուր և Յոհաննէս Բաղիցի և Մեսրովը վարդապետ քաջ
 քարտուղարն²⁶⁹ և լցեալ շնորհօք հոգոյն սրբոյ Բաղշեցի, որ Թվին
 ՌԶԵ (1038) օծեալ եղեւ եպիսկոպոս և ի նոյն աւուր ընկալեալ
 դաւադան վարդապետութեան ձեռամբ այս Փիլիպպոս սրբազն
 կաթողիկոսի և շնորհեալ առաջնորդ մայրաքաղաքին Բաղիշու
 15 Եւ. յայսմ ամի երեր կաթողիկոս զսուրբ աջն կուսաւորչին
 յԱսպահանայ, զոր տարեալ էին նին կաթողիկոսքն²⁷⁰ անդ և եղեալ
 դրաւ, այլև զմարմին սրբոյն Հոփիսիմեա սուրբ կուսին երեր և
 վերըստին շինեաց գեկեղեցին գեղեցկայարկ շինուածով և եղ
 անդ զմարմին սուրբ կուսին²⁷¹,
 20 Այլև զթիւ վարդապետաց ժամանակի սորա ո կարէ ընդ
 գրով արկանել, զի ձեռնաղերեաց սա աւելի քան զ (400) եպիս-
 կոպոս և վարդապետ, որոց ամեննեցուն վերակացու և գլուխ Յա-
 կոր Զուղայեցի,
 Եւ յառաջին ամին Փիլիպպոս կաթողիկոսի հակառակ կացին,
 25 ոմանք սուրբ Էջմիածնա աթոռոյն, զի կամէին զՀոռոմաց տուն
 անջատել ի գրկաց մօրն լուսոյ անջատեցան և ինքեանք ի փա-
 ռաց լուսոյ նորա, զի ոմանք յանկարծամահ եղեն, ոմանց լեզուքն
 տրորեցան, ոմանք ի հաւատոցն ընդ մէջ կարեցան և մեք ազա-
 տեցայք ի թունից նոցա, ըստ այնմ նոքա ի ձեռա մեք ժողո-
 վուրդ և խաչն արօ[տի]²⁷², Եւ եթէ ոք այսուհետեւ քրիստոսադիր
 սուրբ աթոռոյն հակառակի զպատիմն Կորխայ և Դադանայ կրեսցէ,
 զի սայ է մայր մէր ամեննեցուն և սովաւ ազատեցաք յերկրպա-
 գութենէ կոոց Անահիտա զազրուայ կնոջն Արամագդայ, Այլ մեք
 պատմեսցուք թվականաւն զկարգս թագաւորաց Օսմանցոց, որ
 35 մնաց մինչև ի ժամանակս, որ եմք կարգաւ || և մի վրիպեսցուք Մլք
 ծաղկաքաղ անցեալ,
 Թվին ՌԶԵ (1640) թագաւորեաց սուլթան Իրրահմ, Եղբայր

1 Ե նորա փխ. սորա; 2 Ե զաթոռ, Ա Զաքարիա: 4 Ա Ազուլեցի, Երնջակոյ, 5 Բ
 վարդապետ Խաչատուր Բապահանայ, 7 Ե Ամթայ չիւ: 9 Ա զԱմիրտօլու: 10 Ե Մեսրովպ,
 Ա քաչ: 11 Ե շնորհօք չիւ, հոգով սրբով Բաղիցեցի, որ չիւ: 12 Ե աւուրն, Ա ընկալաւ:
 13 Ե Փիլիպպոս, 14 Ա առաջնորդութիւն, Բաղըշու: 15 Ե աջ: 17 Ա սուրբ կուսին Հոփի-
 սիմեա: 20 Ե ի ժամանակի: 21 Ա քան չիւ: 24 Ա առաջիւ, Ե Փիլիպպոսի: 25 Ե Էջմիած-
 նայ, Ա զՀոռոմոց, Ե տունն: 26 Ա անջետել, անջետեցան: 27 Ե ոմանք փիւ. ոմանց, Ա
 յեղուր: 28—29 Ե աղատեցաք ի նոցանէ, Բուժից չիւ: 29 Ե ձեռանա: 31 Ե սուրբ չիւ,
 աթոռին, Ա Կորխա, Ե Դադանա: 32 Ա սա: 33 Ե կոոցն Անհակտայ զազրուա կնոջ: 34 Ե
 մկահանաւ զկարգ թագաւորացն: 37 Ե սուլաման:

Մուրատի, ամս Ժ (10): Սա անհադ պոռնիլ և դիմասէր ըղջակոն գոլով [որ]ում ոչ կարացին տանել իշխանք պալատին և զօրքն ամենայն միարանութեամբ միարանեցան ենդիչար աղասիքն և իսպահի աղասիքն և այլ աւադանին սպանին զնա:

- 5 **Թլին ՌԴ (1650)** թադաւարեաց ի տեղի հօրն սուլթան Մահմատն ի մերում ժամանակիս և մարտ սորա և հօրն և հաւուն բաղում է ընդ արիական աղդին ֆունդաց ի վերա կրիսէզ կղղոյ: որ Մալթայ կոչի: երբեմն յաղթեն և երբեմն յաղթին ծովով և ցտմաքով անթիւ լինելով արեան ճապալիս և ընկուղիալք նաւով յատակս ծովուն և ի մէջ ծովով հրով հրինհալ զմիմեանս նաւով հանդերձ ըիւրք յայս կողմանց յաղթին ի նոցանէ և սակաւք յայն կողմանց և վերջն ոչ դիտեմք, թէ զինչ լինելոց է²⁷³:
- 10 **Թլին ՌՃ (1651)** երկրորդ լուսաւորիչ սուրբ հայրապեան Փիլիպպոս դնացեալ յերուսաղէմ մեծաւ փափաքանօք յերկրպատութիւն տնօրինականացն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ընդ իւրունելով բաղում վարդապետք և կրօնաւորք: Եւ թադաւարն Կոստանդնուպոլիսի առաքեաց առաջի նորա Բ (2) մեծամեծ զօրադուխք: զի ուր և մտցէ անկասկած լիցի ի ըռնաւորաց և յորքաղաք մտանէր դորհ տուեալ ընթանային ընդառաջ նորա, զի դոնէ միայն ի քանցս հանգերձի նորա մերձեսցին, ոչ միայն հաւատացեալք, այլև անհաւատք և բոնաւորքն ևս: Եւ այնպէս շքեղութեամբ եմուտ Յերուսաղէմ և ամենայն դիխաւոր աղդքրիտունէից և պատուիրարդունքն ընկալան զնա, որպէս զԳրիդոր կուսաւորիչ և սարսէին ի սրբութենէ նորա: Եւ սալայատակ կճախիք և պէսպէս նկարակերտ յօրինուածով զարդարեաց զատակ սուրբ Յակոբայ գլխադրին զրոլոր եկեղեցին յնչից իւրոց և կատարեաց զուխտն իւր դարձաւ փառօք եմուտ ի Կոստանդնուպոլիս և մեծապէս պատուեցաւ ի սուլթանէն վասն նորահրաշ սքանչիցն: զի յայնմ ամի երաշտութիւն էր և առաջի ամենե-

1 Ա Մուրադին: 2 Ա ում Փիս. [որ]ում: 3 Ա միարանեալ միարանութեամբ: 5 Ենդիչար, Ա աղասիքն: 4 Ա աքանին: 5 Ա տեղին, Ե հօր սուլտան: 6 Ե և (հաւուն) չի: 7 Ե կրիտէ, Ա կղղոյն: 9 Ա նաւօք: 10 Ա և ի մէջ ծովու չի: զմիմիանս: 11 Ա յայս: Ե յաղթեցին ի նոցանէ և սակաւք յայն կողմանց և պատերազմն այս է իլ (28) ամ, որ մարտնչէին Օսմանցին և աղքն ֆունդաց ընդ միմեանս. թվին ՌՃ (1670) յաղթեցին ֆունդին և առ զքաղաքն և տիրեցին կղղոյն ամենայն: Եւ Ֆունդն առեալ նաւակինչան ամենայն զնացեալ յերկիր այլ և թողեալ դատարկ քաղաքն և Թուրքն եմուտ ի ներքս ի քաղաքն և տիրեաց աւենայնի և բաղում եկեղեցիք արարին աղօթանոց իւրեանց և կոչեն զանուանս ջամի: Եւ անտի դարձեալ թվին ՌՃԻԱ (1672) դարձեալ ժողովեաց դանթուելի զօրս իւր սուլտան Մահմատն, կարձեմ թէ ոչ նաց փաշա ի քաղաքին, բայց միայն Գ (3): Բազարատայն, Վանայ և Արդրումայ ի յանէ Պարսից: Եւ զայլ զօրս, զոր ողոյ թիւ առեալ և կամի երթալ ի վերայ Մաճառայ և ոչ զիաեմ, թէ զինչ լինեցի: 13 Ե և դարձեալ թվին, լուսաւորիչն: 14 Ե Փիլիպոս, Երուսաղէմ, Ա փափառանօք, Ե երկրպագութիւն: 15 Ե տնօրինականաց: 16 Ե փարզապեա, Ա և Պոլոյ: 17 Ե մեծ: 18 Ա երթիցէ և մտցէ: 19 Ա զբոխ, Ե ընդանային ընդյառաջ: 21 Ե բռնաւորք, Ա (ևս) և չի: 22 Ա գլխաւոր չի: 24 Ե կուսաւորիչն, սայյատակ: 25 Ա արարեալ կճիւք, նկարիւք և յօրինուածով: 26 Ա յեկեղեցին: 28 Ե պատեցաւ, սուլտանէն, Ա նորասթանչ հրաշիցն: 29 Ա ի Փիս. զի, Ե յայն:

դուն աղօթեաց, և ի նոյն ժամն եկն անձրև սաստիկ, Եւ անտի
դարձաւ յաթոռն իւր ի սուրբ էջմիածին²⁷⁴:

Եւ ի սոյն ամի խաւարեցաւ արեգակն օգոստոսի Բ (2),
մինչ դի աստեղքն համարձակ երևէին և եկաղ այնպէս ժամս
5 Բ (2)²⁷⁵:

Թղին ՌՃԴ (1655) նստաւ կաթողիկոս Յակոբ Զուղայեցին,
այր սուրբ և ընարեաւ, յար և նման մեծին Մոլսէ || սի և Փիլիպ-
պոսի: Եւ ի ժամանակս սորա էին վարդապետք և միարանք ի
սուրբ էջմիածին՝ Յովհանէս վարդապետ, Սահակ վարդապետ
10 աթոռակալ, Միքայէլ վարդապետ, Մոլսէս վարդապետ, միւս
Սոլսէս վարդապետ, Դարդիէլ վարդապետ, Երեմիայ վարդապետ,
Առաքէլ վարդապետ պատմագիր²⁷⁶, Ստեփանոս վարդապետ, Աւետիս
վարդապետ: Սորա ամննեքնան սիւնք եկեղեցոյ և անօթք հոգոյն
որրոյ, անյաղթ փիլիսոփայք, այլն Ղաղար վարդապետ, Յարդիս
15 վարդապետ ի Թէոդորոլիս և Ստեփանոս վարդապետ, մեր սիւ-
րէլի եղայր, ի Զմիւռին քաղաք, և որչավի քաղաքաց առաջ-
նորդք այժմ աշակերտք սորա են՝ Յակոբ կաթողիկոսի, և Մես-
րոպ վարդապետ Բաղդիցի:

Թղին ՌՃԶ (1657) եկն Մալաք փաշայ Վանայ ի վերա
20 Բաղրշու Արդալ խանին, ԻՌ (20.000) սպառազինաւք և ի հուպ
լինել ռազաքին փախեաւ խանն հանդիրձ կանամրք և ամենայն
ախիւն յանձաւս լնրանց, որ Մաւարկան կոչի, առ Ալի || աղայ
նախարար կողմանց: Եւ Մալաք, որ յառաջ ողիր և այժմ փաշայ
զմեծագոյն, որդին Դիագին անուն ամիրայ, եդ ի տեղի հօր և
25 թալանեաց զմնացեալ աղիս նորա և զքաղաքն և ԺԵ (15) ողի ի
քրիստոնեա սպանին և շատ ֆնաս գործեցին ի ուագրելոյ Վանա
զուլոց: Եւ ամի միոյ Նուրատին, միւս որդի Արդալ խանին, քսու-
թեամբ հօրն, սպան զեղբայլն իւր զիհաղին, և հայրն իրը ի
չմեղս եղեալ սպան և զնուրատին կամակցութեամբ նախարա-
30 րացն և ինքն դարձեալ եղե ամիրայ հրամանաւ Հասան փաշային,
որ նստէր ի Տիգրանակերտ: Եւ այս ԽԳ (43) ամ է, որ ամիրայ
է Բաղրշու քաղաքին. և զանրաւ չարիս, զոր սա անցուցանէ²⁷⁷,
ո կարէ ծրել ի քարտիսի զիարկապահանջութիւն, զկեղեքել, զթա-
լանել, զտուգանսն, որ հասուցեալ է զմեզ ի յետին չքաւորու-
35 թիւն՝ զվարդապետք, զքահանայք, զեկեղեցիք, զվանքերն և զառ
հասարակ ժողովուրդ²⁷⁸: Զի ի (24) բէկզադայ ունէր մեծամեծք,
թող զաղչկունս և զմանը տղայք:

1 Ե ի չի: 2 Ե օգոստոս: 4 Ե աստեղք համարձակք: 7 Ա մեծի: 8 Ա ի (ժամանակս)
չի: 9 Ե էջմիածին: 10—13 Ե Գարդիէլ վարդապետ միւս Մոլսէս մատենազիր Ստեփանոս
վարդապետ Աւետիս վարդապետ վիս. Միքայէլ վարդապետ... Աւետիս վարդապետ: 14 Ե
ոյլ: 15·Ա Թէոդորոլուէ: 17—18 Ա և Մեսրոպ վարդապետի Բաղդիցի չի: 19 Ա Վանա: 20
Ե Բագիշոյ, Ա Աւգալ: 21 Ե իւն: 22 Ե աղիիք: Ա ասեն վիս. Կոչի: 23 Ե Մալաքն, Ա
վաղիք: 24 Ա ամիրայ: 25 Ա թալանեալ, ախ: 27 Ա զուլուցն, յետ ամի միոյ, որդին
Աւետիս: 29 Ա ի օքմեզս: 30 Ա ամիրայ, Յասան, Ե փաշին: 31 Ա ամիրայ: 32 Ե Բաղիշու:
Ա չարիս զործելով: 33 Ա քարտիզի: 33—34 Ե զթալանեն: 34 Ե ի չի: 35 Ե զեկեղեցինք
զվանքեր, Ա առ: 36 Ա բէկզադայ ունի: 37 Ա Բ տղայս:

Եւ կան ի քաղաքիս Բաղիշու Դ (4) անուանի վանք՝ առաջին Գոմաց վանք, առաջնորդարան Բաղզու քաղաքին և երկրին, վերատեսուչ և հովիւ հողեոր այժմ Մեսրովպ վարդապետ աւձեալ ձեռամբ Փիլիպոս կաթողիկոսի և առեալ դաւադան ի նմին աւուր թվին ՌԶէ (1638), որպէս յառաջ ասացի, և այս ԻԵ (25) ամ է²⁷⁹, որ նստեալ է յաթոռ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Դէորդայ զօրավարին, զոր տէր Յիսուս ովահեոցէ ընդ երկայն աւուր, Եւ երկրորդ վանք Խնդրակատար վերածայնեալ յանուն ամենասրբուհոյ կուսին, շինեալ լ յառաջ ձեռամբ ՄԻԱ Թաղէոսի սուրբ առաքելոյն, դամրարան վարդապետացն Ներսէսի Բաղիշեցոյ, միւս Ներսէսի էցրապետի և Կարապետի Փարիսնցոյ և Պետրոսի վարժապետացն և ի սոցանէ վարժեալք անթիւ Չոկք վարդապետաց, որք եղեալ են ի շիրմի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին Եւ այժմ ծառայ ոուրբ կուսին կտրղեալ խնամատար՝ ես տրուա անարժան մեղսւղեալ Դաւիթիթ Բանասէր, սնեալ ի մանկութենէ առ ոտս երջանիկ և երիցս երանեալ հօրս մերոյ Մեսրոպ վարդապետի, անյաղթ փիլիսոփայի և քաջ քարտուղարի և թվին ՌԴ (1641) ընկալայ ի նմանէ զաստիճան քահանայութեան և յետ Զ (6) ամի գաւազան իշխանութեան, թէպէտ թափուր և տրէտ դոլով ի յուսմանէ²⁸⁰ և թվին ՌԾ (1651) եղին զանարժան ծառայ Խնդրակատար սուրբ Աստուածածնին, Երրորդ վանք Աւելսու սուրբ Աստուածածնին, հիմնարկեալ ի Թաղէոսէ սուրբ առաքելոյն, Չորրորդ Ամիրդաւլու վանք, որ յանուն սրբոյն Ցոհաննու, դամրարան և դասատուն Բարսեղ վարդապետի և Յոհանէս հանէս վարդապետի, Խաչատուր վարդապետի հանդուցելոց ի Քրիստոս և այժմ տեսուչ և գլուխ ի նմա, հոգեոր եղրայրն մեր, Վալդան վարդապետ²⁸¹, Ճարտասան և րանիրուն, օծեալ քահանայ կուսակրօն ձեռամբ Մեսրովպ վարդապետի և ընկալեալ դաւազան իշխանութեան ի Խաչատուր վարդապետէն. զոր ի մանկութենէ 30 առ ոտս նորա սնեալ և վարժեալ ի նոյն վանս: Եւ այժմ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ի ներքոյ բաղում և անտանելի հարկի և նեղութեան եմք ամէնքս, զոր տէր Յիսուս այց արասցէ թվին ՌՃԺԱ (1662) դրդուեաց չարն սատանայ զաղթամար- ցիք, որ զամս բաղումս ի Դրիդորիսէ կաթողիկոսէ թվին ՇԿԴ (1114) բանադրեալք կային, հակառակ կացին քրիստոսադիր սուրբ աթոռոյն էջմիածնի, կաշաս ետուն Վանայ փաշային ԷՇ (800) կարմիր ոսկի, ձեռամբ Աղթամարայ աղին, որ զուլ է, և

1 Ե Բաղիշու չին: 2 Ե Բաղիշու, երկրի: 3 Ե հովիւ չին, Մեսրոպ, Ա վարդապետ չին: 4 Ա Փիլիպոսի: 5 Ե ՌԶԷ իիս, ՌԶԷ, և յասաց: 7 Ա Գէորքեայ զօրաւարին, Ե Յիսուս Քրիստոս 8 ԱԲ աւուրս, Ե վայրաձայնեալ: 9 Ա ամենասուրբուհու, Ե ամենասրբուհոյ, կուսին չին: 10 Թաղէոսի, սուրբ չին: 11 Ե և միւս, Երապետին, Փարիսնցոյ: 12 Ա ի չին, Ե վարժեալ: 15 Ա տրուպս: 16 Ե երջանիթ: 17 Ա քաչ: 18 Ա ընկալեալ, Ե աստիճան: 19—20 Ե թէպէտա... յուսմանէ չին: 22 Ա Աւելու, Ե Աստուածածնին, Ա չիմեալ, Ե Թաղէոսէ: 24 Ե Ցոհաննու, Ա և (Ցոհանէս) չին: 25 Ե Կ Խաչատուր: 26 Ա ի նմա չին: 31—32 Ե Կարկի եմք և նեղութեան, 32 Ե Յիսուս Քրիստոս: 34 Ե բաղում, Ա թվին ՇԿԴ չին: 35 Ե կացին վիս. կային: 36 Ե փաշաին: 37 Ա կուլ:

արդ ասին ի փաշայէն. գնացին ամբ հանին ի Ստամբոլայ. թէ
 վան քաղաք և հաղէշ Աղթամարա լինի. և դռոհ տուեալ ար-
 րանեակը հարին մարդիկ և տանուտեարք Ոստանայ և միարա-
 նութեամբ հայուշով եկին ի Բաղէշ քաղաք, իրը թէ այսուհետե
 մի ոք իշխացէ զանունն էջմիածնայ տալ այլ դԱղթամարայ
 Եւ դայն տեսեալ մհծ վարդապետին Մեսրովպայ հանդերձ մեօք
 զմահ յանձն առեալ և մի տեսանել զարհամարհանս մօրն լուսոյ
 և ոչ թողաք յեկեղեցի և դուսցեալք իջեանհցան ի խանութսն և
 ի խանիրն. Եւ էջ հոգմասր տէրն միր ի քաղաքն և խրատեաց զժու
 զովուրդն և ծանոյց զտոացին կապանս նոցա, թէ ոք նոցա || Մեմ
 հնազանդին ուրացողք կոչին, զի ուրանան զաթոռ որբոյն Գրի-
 գորի Լուսուորչին մերսոյ Եւ հաւանեալ ամենայն ժողովը ըրդեանն
 բոնոթեամբ Արդալ խանին արտաքսնցին զնոռա ի քաղաքէն.
 Զինչ յերկարեցից, այս Բ (2) ամ է (7) անդամ եկին Մարտի-
 բոս Փշուտի անուանետ կաթողիկոս Աղթամարայ և չՍահակ
 վարդապետ և Մովսէս գոկ չեպիսկոպոս և ջէկ անդցեալ աշխար-
 հական մի և Դաւաշու պիղծ Մէլիք, աւելի քան դի (20) այր և
 զինչ ասացից Քրիստոսի շնորհն յաղթեաց նոցա և ոչ կարացին
 մուծանել զաղանդն իւրեանց յաշխարհն մեր, այլ թափեցաք
 յընչից և աղքատացաք, զի գնաց աւելի քան զՄ (2000) զուռուշ
 սազ գրամ փաշակին, խանին, չայուշին, Ռ (1000) զուռուշ կար-
 դացողքս և Ռ (1000) զուռուշ քաղաքին, Ցետոյ եկն ամբ ի
 Կոստանդնուպոլսէ կրկին հաստատեալ ի վերա էջմիածնին²⁵².
 օրհնեալ է Աստուած:
 Արդ կամիմ ծաղկաքաղ առնել յԱրքանամէ մինչև ի Քրիստոսի
 ծնունդն և անտի կարգաւ մինչ ի Կոստանդիանոս և ի նմանէ
 մինչև քվին Զ²⁵³ զկարգս նահապետաց և զառաքելոցն համառո-
 աբար:
 Արրահամ հայրն հաւատոյ, որդի Թարայի, ծնեալ յերկրին
 Քաղդէացոց, Հ (70) ամին Թարայի ի Մալքաթու. կնոջէ, ԺԵ (15)
 ամին ինսդրեաց զտէր և ծանեաւ ի (20) ամին ել յերկրէն Քաղ-
 դէացոց հանդերձ հարբ և եղբարք և ընակեցան ի Խառան: ՀԵ
 (75) ամին ել ի Խառանէ հրամանաւն Աստուծոյ և եկն ի Քանան.
 ԶԵ (87) ամին եղէ Խսմայէլ ի Հաքարա Եղիպտացոյ: Ճ (100)
 30 ամին ծնաւ զիսահակ ի Սառայէ, որ եկաց Սառա յետ ծնանելոյն
 ԼԵ (35) ամ և մեռաւ: ՃԵ (145) ամին առ զԿենտուր, ՃՀԵ (175)
 ամին վազճանեցաւ, ՀՅԵ (75) ամն Սահակայ և ԺԵ (15) ամն
 Յակովայ: ՅԱրքահամէ՝ Խսմայէլ, ուստի Սարակինոսք, որք հն
 Տաճիք: Խսահակ որ և Հրէայք, ի Կինտուրա Արշակունիք.....
 40 Եւ թագաւորեաց²⁵⁴ վասիլ, որդի Ռամանոսի, ամս ԾԲ (52), 57 ա

1 Բ Ստամբոլ: 2 Բ Աղթամարու: 3 Ա յարդիկ: 5 և յանուտէրք: 4 Փի: Ա յարդիկ: 5 Ա յարդիկ: 6 Ա միեօք: 8 Ա զեկեղեցի: Եղնա-
 ցեալ խանութ: 9 Բ խաներ, հայրն վիւ. աէրն, քաղաք: 10 Բ և թէ որ: 11 Բ ժողովրդեան:
 12 Ա Աւզալ: 14 Ա երկարեցից: 16 Բ զօղալ եպիսկոպոս: 17 Բ և պիղծ անիծեալ մելիք մի
 մովանէս Գաւաշու: Ա ի: 18 Բ շնորհն: 19 Ա զաղանդ, Բ յաշխարհս, Ա թափեցաք: 20
 Ա Ս: 21 Բ փաշին և չայուշին: 22 Բ և այլ, Ռ չիմ, քաղաք: 23 Բ Սլամամպոլայ, էջմիածնա:

թվին Նիե (976)²⁸⁵, ի ժամանակս սորա Խաչատրւը կաթողիկոս սիապանձեցոյց զբերանս հերձւածողաց լուսաւոր լ թղթով, որ առ մետրապօլիան Սեբաստիոյ:

Ի ժամանակս սորա նեղացեալ Սենեքարիմ Յարծրունեաց

- 5 ետ զկողմ Վասպուրականի Վասիլ թագաւորին Յունաց և էառ զ[Ս]կաստիայ գաւառոք: Եւ յայսմ աւուրս շինեաց Սենեքարիմ զԱպարանից սուրբ խաչն ի վերա է (7) մասանդ Քրիստոսի, որ բերաւ սքանչելեաք, ի Կոստանդնուպոլսէ ՆԾԱ (1002) թվին: Սա աիրեաց բաղում քաղաքադ և գաւառաց և Բուլզարաց և յամենայն տեղիս կարկառս նշան յաղթութեան թողոյր, որպէս ասէ Գրիգոր Նորեկացին²⁸⁶, էառ զկոստանդին եղբայր իւր և արար հաղորդ թագաւորութեան և էին միարան:
- 10 Եւ թագաւորեաց Կոստանդին, Աղբայր նորա, ամս Գ (3): Այս Ռամանսս, փեսայ սորա, ամս Ե (5).

- 15 Սա գնաց ի վերա Տաճկաց և սպառնացաւ միանձանց Սեաւ լերին, թէ դարձցէ ի պատերազմէնս արասցէ զնոսա գինուսրս և քաղկեդոնիկ և ոչ յաջողեցաւ, այլ թափեալ ի զօրաց յետս դարձաւ: Այր մի աննշան, Միխախէլ անուն շնայր ընդ թագուհին և նա ջրահեղձ արար զայր իւր, ի բաղանիս, և համրաւեաց յանկարձամահ զթագաւորն:

- 20 Եւ թագաւորեաց Միխայէլ ամս Զ (6): Սա էառ զթագուհին, ըստ չար տրիխանաց իւրոց, բաղում ունէր եղբայրս ևտ նոցա իշխանութիւն ստրատելութեան քաղաքաց, և մին արար մադիխորոս և առ ինքն պահեաց, որում անուն էր Օռթանօռուս: 25 Եւ զամենայն ժամանակս Ակիւր ի դիվաց և մեռաւ չարապէս Եւ թագուհին թագաւորեցուցանէ զեղբայր առն իւրոյ՝ զկեսար և արար իւր որդէգիր:

- 25 Եւ ապերախտն այն փոխանակ երախտեացն գաղտ փախուց զթագուհին անարգանօք. և քոյր թագուհոյն Թէոդոսիէ չիճ բարձեալ առ զօրսն թէ՝ ուր է ծիրանափառ թագուհին, ևնոքա խուռն եկեալ բարկութեամբ խնդրէին և թագաւորն առաքեալ դարձոյց զնաւ: Եւ զօրքն պորեցին զաչս թագաւորին, որ Զ (6) ամիս էր նստեալ:

- 30 Եւ թագաւորեցուցին զՄօնամախ ամս Ժ (12): Սա էառ զթագուհին, և էր սա անյագ պոռնիկ և շնացող և ոչ առնէր փոյթ զաւեր աշխարհին, զի սուլտան Պարսից էառ զկողմն արևելից չոռմոց, զոր էառն Վասիլ. և սա այսպէս զեխութեամբ վճարեաց:

- 35 Եւ թագաւորեաց թագուհին ամս Ի (2): Եւ սա թագաւորեցուցանէ զՄիխայէլ ծեր, այր ընտրեալ և պահեցող Ա (1) ամ և ոմանք Գ (3) ասեն, սա կոչի Արդար: Եւ զօրացաւ ոմն Կոմանոս անուն, որ և կիթուոստ, ամս Գ (3):

- 40 Եւ Միխայէլ գերծեաց || զգլուխ իւր և եղե կրոնաւոր, յետ մի ամի թագաւորութեան: Եւ թագաւորեաց Կոմանոս Կիթուոսն Գ (3) ամ, որպէս յառաջ ասացի: Եւ ի սորա ժամանակն ել Թուրքն և տիրեաց բաղում մասանց աշխարհի և սկիզբն թագաւորութեան նոցաւ: Եւ Կոմանոս զղջացեալ եղե արեղայ և զթա-

գաւորութիւն կամաւ ետ Տունկիծին: Եւ թագաւորեաց Տուակիծն
 ամս Ժ (10): Ի սորա ժամանակս զօրացաւ Թուրք և առաջին
 թագաւոր Տուղրիլ ըէկ, որ առաքեալ էառ զհալար և ապա զրո-
 լորս: Եւ թագաւորեաց Տիօժէնն ամս Ե (5): Ի սորա ժամանակս
 Արիսալամ, որ յետ Ծուղ[ր]իլին թադաւորեաց, անձամբ դայ ի
 չայաստան և նուաճեաց զնոսա և նստեալ ի Կարս: Եւ կայսրն
 Տիօժէն ել բազում զօրօք ընդդէմ նորա ի Մանազկերտ գաւառի
 և ոչ յաջողեցաւ, այլ ըմբռնեալ ածին առաջի թագաւորին: Եւ
 թագաւորն Պարսից բազում մեծարանօք արձակեաց և իւր զօրացն
 կալեալ խաւարեցուցին զնա: Եւ թագաւորեաց Միխայէլ ամս
 Լ (8): Ի սորա ժամանակին առ Փիլատրոս ղեկիլիկիայ և զամե-
 նայն սահմանն նորա: Եւ զօրացաւ Նիկիփոս, առ զԿոստանդ-
 նուալիոս և սկսաւ կոտորեկ զքաղաքն: Եւ Միխայէլ կայսրն առ
 ղթագն ի ձեռս իւր կէ ընդառաջ նորա եր ի գլուխ և ասէ. Շառ
 փափագիսա: և ինքն եղե կրօնաւոր: Ապա զօրացեալ Ալէքս ոմն
 սպան զՆիկիփոս, որ Դ (3) ամիս էր նստել թագաւոր: Եւ թա-
 գաւորեաց Ալէքս ամս ԼԲ (38): Ի սորա ժամանակս ելին Ֆունկիք
 յօդնութիւն քրիստոնէից անթիւ: Եւ ի ծածուկ նենդեցան յԱլէքսէ
 կայսեր ի ծովու և ի ցամաքի գեղելով զկերակուր, զի ոմանք
 ասեն, թէ Ալէքս և մայրն չէին քրիստոնեայք և մնացեալքն
 Ֆունկիք առին ղերուսալէմ և զԱնտիոք: Եւ խագաւորեաց Կոն-
 ֆոքրի (կամ Կունդօքրի) յԵրուսալէմ, զոր գրեալ եմ յառաջին
 հատորն և սկիզբն Ռուբենեանց: Եւ թագաւորեաց Պեռփէոժան,
 որ և Յոհաննէս, ամս ԺԳ (13): Ապա²⁸⁷ Մանուէլ որդի նորա ամս
 ԽԶ (46): Սա կամեցաւ միարանիլ ընդ ուզդափառսն և առաքեաց
 առ Ներսէս Կայեցին կաթողիկոսն Հայոց և առ Միխայէլ կաթո-
 ղիկոսն Ասորոց և շատ քննութիւն արարեալ մնաց գործն ան-
 կատար, զի վաղճանեցան նոքա: Եւ այսուհետեւ ոչ գտանի կարգ
 թագաւորաց Կոստանդնուպոլսոյ, զի այր զարամբ ելանէր և ան-
 նշանք ոմանք թագաւորէին, այլև աղջկունք և ստընդիայ տղայք:
 Զի մինչ ի թվին ՈՒԷ (1178) Երեկին անուանք թագաւորաց: Ի
 Գայյիոսէ մինչև ի Կոստանդիանոս ի Հոռմ նստէին և անտի || 582
 մինչ ի Մանուէլս այս: և այսուհետեւ ոչ երեկին, զի ոչ կարէին
 տիրել վիճակին իւրեանց, զի յարեմտից Ֆունկիք էին տիրեալ և
 յորմնլից՝ Պարսիկք, ի հիւսիսոյ՝ Սկութացիք: և հարաֆոյ՝
 Թուրքս, ի Միջագետս և ի Կիւլիկիայ՝ Հայք, միայն մնացեալ
 էր Կոստանդնուպոլիս և շրջակայքն, վասն այնորիկ ոչ յիշին
 անուանք թագաւորաց նոցա: Զի թէպէտ յետ Մանուէլի ի ձեռս
 Յունաց էր Կոստանդնուպոլիս ամս ՄՀՅ (275) մինչ ի թվին
 40 ԶԲ (1453), որ էառ սուլթան Մահմատն, որպէս ասացի, տղայք
 և աղջրկունք էին թագաւորքն, և մարտ պատերազմի և բազում
 արեան հեղմունք ի մէջ սոցա, վասն այնորիկ դիւրամուտ եղե
 սուլթան Մահմատն և առ:

ԴԱՆԱՐԻԾԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խորադրից սկսած մինչև «Նաւարկութեան» բառի առաջին երկու վանկը ընա-
դրում գրված է կարմիր թանաքով:
2. Տես և հմմտ. Մ. Խորենացի 1, 6, էջ 19,
3. Ամրող հատվածը տես «Յ. Գրասիանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս,
1912, էջ 11—12, հմմա. Մ. Անեցի, էջ 14—15, Մ. Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Ադ-
ւանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1012, էջ 10—11:
4. Տես Մ. Խորենացի, 1, ժ. էջ 32,
5. Տես նույն տեղում, 1, 6, էջ 18,
6. Տես նույն տեղում, 1, ժ. էջ 32—33,
7. Հմմա. Նույն տեղում, 1, ժ. էջ 39:
8. Մ. Խորենացու մոտ անունը բացակայում է, այնտեղ կարգում ենք. «առաքէ ի
կողմ հիւսիսյ զմի ուն յորդոց իւրոց...» (1, ԺԱ, էջ 34):
9. Հայկի և ինը պատերազմերի պատմությունը անս Մ. Խորենացի, 1, ԺԱ, էջ
34—37: Այստեղ կրկնված է նույնիսկ բառապաշտը, օրինակ. «յաւերժիւր քաջօք և երկ-
նագիղօք հասակօք սկայիւր մրցողօք» և այլն:
10. Տես Մ. Խորենացի, 1, ԺԲ, էջ 38,
11. Տես նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 38—39,
12. Տես նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 30—40:
13. Բառացի տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 40:
14. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 40—42: Կրկնված է նույնիսկ բառապաշտը՝
«բարեգեղ, կորովարան և գեղեցկազեղն...»:
15. Բառացի տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԳ, էջ 43,
16. Տե՛ս Հ. Գրասիանակերտցի, էջ 18:
17. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԺԳ, էջ 43—44:
18. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԳ, էջ 45—46:
19. Արա Գեղեցիկի մասին տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 48—49:
20. Մ. Խորենացու ընդարձակ տեղեկություններից (1, ԺԶ, էջ 39—54) Պ. Բաղի-
շեցին վերցրել է միայն Վանի կառուցման փաստը:
21. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ի, էջ 63—64;
22. Տե՛ս նույն տեղում, 1, (ի), էջ 62—63,
23. Պարույր Սկայորդու զովեստը (1, ԻԱ, (ԻԲ), էջ 64—65), ինչպես և ուրիշ տեղե-
կություններ Պ. Բաղիշեցին չի բերել այստեղ, այլ բավականացել է զրանց մասին միայն
էրաժամակելով, միաժամանակ հայտնելով, «որ ժամկաքաղ եմ արարեալ, ըստ ախորժակաց
իւղոց»:
24. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԻԱ, (ԻԲ), էջ 64:
25. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԻԳ (ԻԳ), էջ 70—71:
26. Հմմտ. Cheref-ouddine, Cheref-Nâmeh ou Fastes de la Nation Kourde, tome 11,
première partie, St. Petersbourg, 1873, p. 33—36:
27. Երեմիա, ՄԱ, 27; Այս մեջբերումը Մ. Խորենացին չունի:
28. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԻԲ (ԻԳ), էջ 68—69,
29. Այս կազզը տե՛ս նույն տեղում, 1, ԻԳ (ԻԳ), էջ 67, 69, իսկ Մարաց թաղավոր-
ների շարքը՝ Ասողիկի մոտ, էջ 27:
30. Մ. Խորենացու մոտ զործածված է «Վահան» և «Վահան» ձևերը:

31. Ամդահակին և Տիգրանին վերաբերող զկայժմթյուններն առավել մանրամասն տես Մ. Խորենացու մոտ, I, հԴ (հԵ)՝ ԼԱ (ԼԲ), էջ 71—80:
32. Դ. Բաղիշեցին կրկնում է Մ. Խորենացու տրատունչը. վերջինս գրում է. «Յայսմ հետէ մինչև զբաղաւորութիւնն Վաղարշակայ ի հայս ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել բեղ. քանդի շինոթ իմ ամբոխց լեալ՝ այր զարամք երանէին տիրել աշխարհիւ» (էջ 87): Այս հատվածով ավարտվում է Մ. Խորենացու առաջին գրքի օգտագործումը: Այսպիսված, Դ. Բաղիշեցին բաց է թողել լԲ (լԴ) գլուխը և ժի Պարսից առասպելաց հատվածները (էջ 87—92):
33. Դ. Բաղիշեցին նկատի ունի իր ժամանակագրութեան երկրորդ հատորը, որտեղ այդ մասին խոսում է մանրամասն:
34. Ալրոզ հատվածը տե՛ս Մ. Խորենացի, II, Ա, էջ 102:
35. Տե՛ս նույն տեղում, II, Բ, էջ 103—103:
36. Տե՛ս նույն տեղում, II, Բ, էջ 103—103: Անտիգոնին վերաբերող որոշ մանրամասնություններ Մ. Խորենացին շունի, այդ մանրամասնությունները Դ. Բաղիշեցին քաղել է հավանաբար մի ուրիշ աղբյուրից և մուծել իր ժամանակագրութեան մեջ: Մորենացու պատմությունից վերցրած վերոհիշյալ հատվածում: Այս զեպքերի մասին տե՛ս նրա ժամանակագրութեան երկրորդ հատորում:
37. Պարսից թաղավորների այս կարգը առավել մանրամասնութեամբ տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԿԲ—ԿԹ, էջ 204, 205, հմմտ. Ասողիկ, էջ 51:
38. Հմմտ. Ասողիկ, էջ 32: Դ. Բաղիշեցին բաց է թողել Մ. Խորենացու պատմութեան II դրբի 4—Զ զլուխները (էջ 104—109):
39. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 32—33:
40. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33—34, հմմտ. Մ. Խորենացի, II, Է, էջ 109—111:
41. Մ. Խորենացու (II, Ը) և Ասողիկի (էջ 35) մոտ այս անվան փոխարեն դրված է «Մաւզէացւոց»:
42. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 34—35, հմմտ. Մ. Խորենացի II, Ը, էջ 110:
43. Վաղարշակ թաղաւորի այս միջոցառութեամբ, ինչպես Դ. Բաղիշեցին է գրում զոր ոչ զրեմ լիտոլիս, տես Մ. Խորենացի (II, Ը, էջ 112—118), հմմտ. Ասողիկ, էջ 36—37:
44. Դիմետրեն և Դիսաներին վերաբերող այս հատվածը Ե տարբերակում դրված է ավելի առաջ, ուր խոսվում է Պարսից թաղավոր Արշակ Մեծի և Դիմետր, Անտիգոնին պատերազմների մասին: Այս տարբերակից երեսում է, որ Դիմետրեն և Դիսաներն են Պարսից թաղավոր Արշակի մոտ, իսկ Ա տարբերակից՝ Հայոց թաղավոր Վաղարշակի մոտ: Վերջին ձեռք է և ավելի մանրամասն պատմվում է. Մամիկոնյանի, Պատմութիւն Տարօնոյ, (աշխ. և առաջարանով. պատմ. դիս. թեկնածու Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941) աշխատութեան մեջ (էջ 107—108):
45. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, Բ, էջ 118—119, Ասողիկ, էջ 37:
46. Մ. Խորենացու մոտ նշված է «զեկրիւսու թագաւոր Լիւզացւոց» (II, ԺԲ, էջ 122), իսկ Ասողիկի՝ «Կրասու» (էջ 38): Այս հանդամանքը ևս ցույց է տալիս, որ Դ. Բաղիշեցին Մ. Խորենացուն քիչ է հետեւ և մեծ չափով օգտագործել է Ասողիկին:
47. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, ԺԲ, էջ 122, 123 և Ասողիկ, էջ 38: Առաջին գեմքով պատմելու ձեր «այլ» ոչ զիտամ, թէ որպէս աղմկեալ եղև զօրաց նորա...» Մ. Խորենացու իրուքերն են, որոնք անցել են նաև Ասողիկին:
48. Տիգրանի զործունեությունը մանրամասն տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԺԴ—ԺԹ, էջ 127—135, հմմտ. Ասողիկ, էջ 39—41:
49. Տե՛ս նույն տեղում, II, Ի, ԻԱ, էջ 135—136:
50. Մ. Խորենացու պատմության II դրբի երկու զլուխը՝ հԲ, հԳ, Դ. Բաղիշեցին չի վերցրել. Նա վերապատմել սկսում է Արշամի ժամանակից (առաջ նույն տեղում, II, հԴ, էջ 138—139), հմմտ. Ասողիկ, էջ 41—42:
51. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 42:
52. Տե՛ս Մ. Անեցի, էջ 52:
53. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԻԵ, էջ 144, Ասողիկ, էջ 43:
54. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԻԸ, էջ 145—146, Ասողիկ, էջ 43:
55. Բնագրում այլպէս, մեղ թաց անհասկանալի:
56. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԻԹ, էջ 147:

57. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 44—45; Մ. Խորենացու մոտ կարդում ենք. «ՂՄար Իհաք (միտարքերակում զՄարինա) բգեաշխն Աղձնեաց և ղԵամշագրամ նահապետ Աղահունեաց» (II, 1, էջ 148):

58. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, 1, էջ 148:

59. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 46: Պրոֆ. Աշոտ Արքահամյանը Դ. Բաղիշեցու մասին դրած վերոհիշյալ հոգվածում այս վկայության կապտկցությամբ զրում է. «Դ. Բաղիշեցին օդառվելէ Պատմահոր մի այնպիսի ընդօրինակությունից, որը չի ունեցել Արդարի նամակները Թրիստոսի հետ, որի ընդմիջարկություն հանդիսանալն այժմ արդեն անվիճելի է»: («Հշմվածին», 1948, XI—XII, էջ 39): Դ. Բաղիշեցու սույն վկայությունը նման եղրակացության հիմք չի տալիս, նախ, եթե խոսքը վերաբերում է Արդարի և Քրիստոնի կարծեցյալ նամակագրությանը, ապա Դ. Բաղիշեցին հիշում է այդ. «առաքեաց առ տէրն մեր թուղթ աղաշանաց...»: իսկ եթե խոսքը վերաբերում է նամակների բովանդակությանը, ինչպես կա Մ. Խորենացու պատմության մեջ հասած տարբերակներում, ապա չպիտի մոռնալ, որ Դ. Բաղիշեցին իր ձեռքի տակ զանգված նյութերից բնտրություն է կատարել, ինչպես հեղիսակն է ասում ևս ծաղկաբաղ եմ արարեալ ըստ ախորժակաց իմոց», հետևապես նրանից չպիտի սպասել, որ նա Մ. Խորենացուն նույնությամբ կրկնի: Այդ նամակները դուցե, իսկապես, հետազար ընդմիջարկություն են, բայց այդ եղրակացության հանգել ե այն հայտարարել անվիճելի, նկատի ունենալով Դ. Բաղիշեցու առաջարկվող վկայությունը կարծում ենք չափաղանցություն է, որովհետեւ, ինչողոս այս, այնպես էլ բարձաթիվ այլ վկայություններ Դ. Բաղիշեցին վերցըել է ոչ թե անմիջապես Մ. Խորենացուց, այլ Ասողիկից: Եթե մոտենանք պրոֆ. Աշ. Արքահամյանի հետան, այն զետքում կարող ենք ասել որ Դ. Բաղիշեցին օդտվել է Պատմահոր մի այնպիսի ընդօրինակությունից, որը չի ունեցել ոչ միայն վերեկում նշված նամակները, այլև Արդարի նամակները Տիրերիուններին, ներուծին, Արտաշեսին (II, 19—19, էջ 157—161), հայերի նամակը Կոտաննդին կայսեր (III, 6, էջ 261), Վաղենիսիանոսի նամակը Արշակ Բին (III, ԺԹ, էջ 278), Գանիելան նշանտղերի պատմությունը (III, ՍԹ, էջ 325) և այլն, և այլն, որովհետեւ այս նամակները և տեղեկությունները բացահայտում են Դ. Բաղիշեցու ժամանակադրության մեջ, մինչդեռ զրանք դառնամ ենք Մ. Խորենացու պատմության ընազրում:

60. Մանրամասն տես Մ. Խորենացի, II, 19—19, էջ 157—161, Ասողիկ, էջ 46—47:

61. Տե՛ս նույն տեղում, II, 19—19, էջ 161—173, հմմտ. Ասողիկ, էջ 47:

62. Տե՛ս նույն տեղում, II, 19, էջ 173, 191:

63. Տե՛ս նույն տեղում, II, 19, էջ 187:

64. Տե՛ս նույն տեղում, II, 19, էջ 177—178:

65. Տե՛ս Հ. Դրասիմանակերացի, էջ 36—37:

66. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ՍԹ, էջ 188, Ասողիկ, էջ 49:

67. Իմա, խենթ, խելազար: Արտավազդ Բի այս մտկանվանը հանգիպում ենք Վանականի «Յաղաղաս տարեմաթին» աշխատության մեջ՝ միր մի նորա: (Արտավազի—Վ. Հ.) Արտավազդ անուն՝ բախած ի մանկութենէ, որը Շիրաբն կոչեն (հրատ. Լ. Խաչիկյանի, ուստ Մատղենապարանի Դիտական նյութերի ժողովածու, № 1, 1941, էջ 151—169): Սահայն Հայոմակութքում նավասարդի 1-ի տակ Շիրաբը հիշվում է, որպիս Արտավազդի որդի: «Թաղաւոր մի կայր հայոց Արտաւազդ անուն և ուներ որդի մի խելազար Շիրաբ անուն...» (№ 4680, էջ 3ա): Դավիթ Բաղիշեցին ամենայն հայանականությամբ օդտվել է Վանականից:

68. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԿԱ, էջ 191—192, Ասողիկ, էջ 49:

69. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԲ, էջ 193—194:

70. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԲ, էջ 199—200, Ասողիկ, էջ 50:

71. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԲ, էջ 200, Ասողիկ, էջ 51:

72. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ՀԱ—ՀԲ, ՀԿ, էջ 207—208, 212, 218, Ասողիկ, էջ 51—52:

73. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՀԿ, էջ 211—212, հմմտ. Ասողիկ, էջ 52—53:

74. Տե՛ս ե հմմտ. նույն տեղում, II, Զ, էջ 219—220:

75. Հանգամանորեն տե՛ս Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 69—71:

76. Տե՛ս Հ. Դրասիմանակերացի, էջ 37:

77. Տե՛ս Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 71, 73, հմմտ. Աղաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփիլս, 1909, էջ 30, 70—71:

78. *Տե՛ս և հմտություն*. Հ. Մատիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 72—73, Մ. Խորենացի, II, 2, էջ 220:
 79. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, II, 2Ա, էջ 221—223:
 80. *Տե՛ս նույն տեղում*, II, 2Դ, էջ 22—229:
 81. *Տե՛ս և հմտություն*. Հ. Մատիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 73—79, Ագաթանգելոս, էջ 414—436, Մ. Խորենացի, II, 2Ա, էջ 242:
 82. *Տե՛ս Դաշնաց թուղթը* (Աղաթանգելոս, Պատմութիւն, հ. Պոլիս, 1709 թ., էջ 399—422), Ագաթանգելոս, էջ 459—464:
 83. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, II, 2, էջ 241—242:
 84. *Տե՛ս նույն տեղում*, II, 2Բ—2, էջ 239—241:
 85. *Տե՛ս նույն տեղում*, II, 2Ա, էջ 242, 244:
 86. *Տե՛ս նույն տեղում*, II, 2Ա, էջ 243:
 87. *Տե՛ս նույն տեղում*, II, 2Ա, էջ 244:
 88. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, 2Բ, էջ 245—250:
 89. *Տե՛ս նույն տեղում*, III, Դ, 2, էջ 260, 262:
 90. *Տե՛ս նույն տեղում*, III, Ը, էջ 265:
 91. *Տե՛ս նույն տեղում*, III, ԺԱ, էջ 269:
 92. *Տե՛ս Փ. Բուզանդ* («Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913), III, ԺԲ, էջ 45—46,
 հմտություն. Մ. Խորենացի, III, ԺԴ, էջ 272:
 93. Այս ամբողջ հատվածը տես Մ. Խորենացի, III, ԺԴ—ԺԴ, էջ 270—272:
 94. *Տե՛ս նույն տեղում*, III, ԺԶ, էջ 274—275:
 95. *Տե՛ս Կ. Գանձակեցի*, էջ 139:
 96. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, ԺՀ, էջ 276, հմտություն. Փ. Բուզանդ, III, Ի, էջ 82, հմտություն, էջ 69:
 97. *Տե՛ս Փ. Բուզանդ*, III, Ի, էջ 76—81:
 98. *Տե՛ս նույն տեղում*, IV, Ա, էջ 101:
 99. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, Ի, էջ 278, Փ. Բուզանդ, IV, Դ, էջ 111—112:
 100. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, Ի, ԼԸ, էջ 279, 306: «Ուսցիս ի հատարեալ պատմաց» բառերի տակ Դ. Բաղրամյան նկատի ունի Մ. Խորենացուն և Փ. Բուզանդին, Վերջինս այդ դեպքերն առավել մանրամասն է տալիս (տես IV, Դ, էջ 110—123):
 101. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, ԺԹ, էջ 278:
 102. *Տե՛ս և հմտություն նույն տեղում*, III, ԻԱ, էջ 281, Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 49:
 103. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, ԻԱ, էջ 281:
 104. *Տե՛ս նույն տեղում*, III, ԻԲ, էջ 282—283, հմտություն. Փ. Բուզանդ, IV, ԺԵ, էջ
 180—182:
 105. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, ԻՑ, էջ 283—284:
 106. *Տե՛ս Փ. Բուզանդ*, IV, ԺԵ, էջ 184, 187:
 107. *Տե՛ս նույն տեղում*, IV, ԺԵ, էջ 190—191:
 108. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, ԻԲ, էջ 292—293:
 109. *Տե՛ս և հմտություն*. Փ. Բուզանդ, IV, Զ, էջ 141—146, հմտություն. Մ. Խորենացի, III, Լ, էջ 204. Փ. Բուզանդը ներսեսի աքսորը նշում է ինն տարի, բայց հայագետները հավանական համարել են ինն ամիսը, ինչպես Դ. Բաղրամյանը էլ այդ հաստատում է, ըստ երեսույթին, եթե դա շփոթման արդյունք չէ, վերջինս ձեռքի տակ գտնվել է Փ. Բուզանդի պատմության այնպիսի բնդորինակություն, ուր «Թ ամսա-ի փոխարեն եղել է «Թ ամիս»:
 110. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, ԼՑ, էջ 297: Վաղեսը սպանվում է դոթերի դեմ մղված կովում, 378 թ. Ազրինապոլի ճակատամարտում:
 111. *Տե՛ս նույն տեղում*, III, ԼՑ, էջ 297:
 112. *Տե՛ս նույն տեղում*, III, ԻԵ, էջ 288—289:
 113. *Տե՛ս նույն տեղում*, III, ԼԴ—ԼԵ, էջ 298—301, հմտություն. Փ. Բուզանդ, V, Է, էջ
 307—312:
 114. *Տե՛ս Մ. Խորենացի*, III, ԼԶ, էջ 301:
 115. Իման, Ներսես Պարթև:
 116. *Տե՛ս Ասողիկ*, էջ 71, հմտություն. Մ. Խորենացի, III, ԼԶ, էջ 302: Բնագրի և գնաց առ մեծն թէոգոս թագաւորեցուցանել զՊատ, որ էր ի պատանդի առ նմայց, հատվածի առթիվ պրոֆ. Ա. Արքահամյանն իր հողվածում գրում է. «Բաղրամյանը իր ձեռքի տակ

ունեցել է Փակստոսի այնպիսի մի բնդօրինակություն, ուր Պապ թաղավորը զահ բարձրանաւոց աւած ներկայացվել է որպես պատանդ հռոմայեցիների մոտ»; («Էջմիածին», 1916, XI - XII, էջ 39); Այս եկրակացությունը սառությունը չէ; որովհետև Գ. Բաղիշեցին այս հատվածը վերցրել է ոչ թե Փ. Բուղանդիք, կամ Մ. Խորենացուց, այլ Ասողիկից; Բացի զրանից և Բուղանդը, և Խորենացին բաղմաթիվ անդամ հիշում են Պապի պատանդ լինելու մասին, հետեւապես, Դ. Բաղիշեցու այս հաղորդումը սառանձին կարևորություն չունի; Փ. Բուղանդն այս առթիվ դրում է. «Եթերև ջրբախեց (Պապը—Վ. Հ.) և եղան հուժկու ետուն զնա պատանդ ի զուռն կայսերն յերկիրն Յունաց (IV, ԺԵ, էջ 199), տպա թէ «իսկ Պապ որդին Արշակայ ոչ դիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, ով առ թաղաւորն Յունաց դիպեցաւ (IV, ԾԵ, էջ 253). այսի և Ապա յետ այսր ամենայնի Մուշեղ որդի Վասակայ ժողովեց զամենայն ազատագունդ մարդկան մնացելոյն, որ մի անդամ մնացեալ էին և չողաւ հանդերձ նոքօք առ թագաւորն Յունաց; Եւ եցոյց զպաղատանս աշխարհին Հայոց, և զամենայն անցս տառապանաց՝ որ անցեալ էր ընդ նոսա, և ինդրեաց ի կայսերէն զՊապ զորդի Արշակայ թագաւոր ի վերայ Հայոց աշխարհին...» (V, Ա, էջ 277); Ինչպես տեսնում ենք, Փ. Բուղանդի Պատմության շատ սովորական ընզօրինակության մեջ մի քանի անդամ նշված է Պապի պատանդ լինելու փաստը: Մ. Խորենացին ես մի քանի անդամ հիշում է Պապի պատանդ լինելը (III, ԻԹ, էջ 292, Լ, էջ 294, ԼԵ-ԼԶ էջ 300—302); Պապի պատանդ լինելու մասին հիշում է նաև Հ. Դրասխանակերտցին, էջ 49:

117. Տես Մ. Խորենացի, III, ԼԵ, էջ 302—303, հմմտ. Փ. Բուղանդ, V, Բ, էջ 282—285,

118. Տես Փ. Բուղանդ, IV, ԻԳ, էջ 230;

119. Տես և հմմտ. Փ. Բուղանդ, V, ԻԳ, էջ 323, 326, Մ. Խորենացի, III, ԼԲ, էջ 306;

120. Տես Մ. Խորենացի, III, ԼԲ, էջ 306, հմմտ. Փ. Բուղանդ, V, ԻԹ, էջ 338, ինչպես հաճախ, այնպես էլ այստեղ Գ. Բաղիշեցին Մ. Խորենացու և Փ. Բուղանդի վկայությունները միահյուսել է:

121. Պապի սպանության հանդամանքները Գ. Բաղիշեցին վերցրել է Մ. Խորենացուց (III, ԼԲ, էջ 307, հմմտ. Փ. Բուղանդ, V, ԼԲ, էջ 340—349) և Ասողիկից էջ 73.

122. Այսինքն թեոզոսի մոտ:

123. Տես Մ. Խորենացի, III, Ա, էջ 307—309;

124. Տես նույն տեղում, III, ԱԱ, էջ 309;

125. Տես նույն տեղում, III, ԱԱ—ԱԲ, էջ 309—310;

126. Տես նույն տեղում, III, ԱԲ, էջ 311;

127. Տես նույն տեղում, III, ԱԳ, էջ 311—312;

128. Տես նույն տեղում, III, ԱՀ, էջ 316;

129. Տես նույն տեղում, III, ԱԲ, էջ 319—320;

130. Տես նույն տեղում, III, ԱԲ—Մ, էջ 320—321;

131. Տես և հմմտ. նույն տեղում, III, ՄԱ, էջ 322;

132. Տես նույն տեղում, III, ՄԱ, էջ 324;

133. Տես Կ. Գանձակեցի, էջ 30—31;

134. Տես Մ. Խորենացի, III, ԾԵ, էջ 329;

135. Տես նույն տեղում, III, ԾԵ, էջ 330;

136. Տես և հմմտ. նույն տեղում, III, ԾԲ, ԿԳ, էջ 338, 348—339;

137. Հմմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 35;

138. Այս ամրող հատվածը Ծտարբերակում դրված է 25-րդ տողի «և նա թաղաւորցոյց զԱրտաշիր որդի Վուամշապերյա» հատվածից հետո:

139. Տես Մ. Խորենացի, III, ԿԵ—ԿԶ, էջ 350—354:

140. Տես և հմմտ. նույն տեղում, III, ԿԵ, էջ 355—356, Բնադրի այն վկայությունը, թե Մեսրոպը որպես կաթողիկոս հաջորդել է Սահակ Պարթևին; ամենայն հավանականությամբ քաղված է Կ. Գանձակեցուց (էջ 36):

141. Տես Ասողիկ, էջ 88:

142. Տես և հմմտ. նույն տեղում, II, Բ, էջ 79, 80, Հ. Գրասխանակերտցի, էջ 59, Կ. Գանձակեցի, էջ 36—38:

143. Տես և հմմտ. Ասողիկ, էջ 79—80, Կ. Գանձակեցի, էջ 37: Հմմտ. Մ. Անեցի, էջ 71, ՄԻ. Այբիկանցի, էջ 15 և ուրիշներ: Մրանց հակառակ երուսաղեմի հառընտիրներից

- մեկում Վարդան Մատիկոնյանի որդին հիշվում է Զուրա անունով (աճու 9. Հովսեփյան,
Հիշատակարանը ձեռագրաց, 1951, Անթիկաս, էջ 5):
144. Տե՛ս և հմտութեան Ասողիկ, էջ 79, Կ. Գանձակեցի, էջ 38:
 145. Հմտութեան Դրասիանակերտացի, էջ 62:
 146. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 39, հմտութեան Ասողիկ, էջ 81—82:
 147. Գետք է լինի Իարդեն:
 148. Տե՛ս և հմտութեան Դրասիանակերտացի, էջ 63, Ասողիկ, էջ 81:
 149. Գետք է լինի Վահանայ, հմտութեան Ասողիկ, էջ 82, Կ. Գանձակեցի, էջ 42:
 150. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 82:
 151. Ասողիկի (էջ 83), Հ. Դրասիանակերտացու (էջ 64) մոտ «Սիւնձեղնոյ», «Սընձեղուան» ձեռվ, սոսուլը սրանք են:
 152. Տե՛ս և հմտութեան Դրասիանակերտացի, էջ 63—65, Ասողիկ, էջ 81—83:
 153. Տե՛ս Հ. Դրասիանակերտացի, էջ 65—66, հմտութեան Ասողիկ, էջ 63:
 154. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 77, հմտութեան Կանձաւեցի, էջ 51:
 155. Հմտութեան Ս. Անեցի, էջ 77—78, Մժ, 1, էջ 25:
 156. Տե՛ս և հմտութեան Դրասիանակերտացի, էջ 74—75, Ս. Անեցի, էջ 79:
 157. Տե՛ս Հ. Դրասիանակերտացի, էջ 75—76: Ասողիկը նշում է Հաէր Թրիստափոր աղատ յԱրքահամեան բարձէն յԱպահունեաց գաւառէն...» (էջ 87), այսինքն սա ունեցել է իշխանական ձագում:
 158. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 80, Մժ, 1, էջ 25:
 159. Տե՛ս և հմտութեան Ս. Անեցի, էջ 81—82: Սասանյան Պարսկաստանի պարտությունն արարներից տեղի ունեցած 636 թվի Կաղիսիայի և ապա 612 թվի Նեհավենդի ճակատամարտութեան Այստեղ ջախտավելուց հետո վերացակ Սասանյան դինաստիան տեսլով 418 տարի (224—612 թթ.): Ասողիկն այլ թվեր և տալիս (հմտութեան II, 9, էջ 117):
 160. Հմտութեան Ասողիկ, էջ 111—117: Սասանյան թագավորների համեմատական ստույգ կարգը տես Th. Noldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen chronik des Tabari, Leyden, 1879, էջ 109—134, իսկ աղյուսակը՝ էջ 433:
 161. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 84, հմտութեան Մժ, 1, էջ 25:
 162. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 84, հմտութեան Հ. Դրասիանակերտացի, էջ 90—92: Ասողիկը սրա պիուակալությունը նշում է Հայոց Ճի թվին (էջ 99):
 163. Տե՛ս և հմտութեան Հ. Դրասիանակերտացի, էջ 93—97, Ս. Անեցի, էջ 85:
 164. Տե՛ս Հ. Դրասիանակերտացի, էջ 98, հմտութեան Ս. Անեցի, էջ 85. Հմտութեան Ասողիկ, էջ 124—125: Վահան Դողթնցու մասին տես վերմում, էջ 30, ծանոթ. 33:
 165. Տե՛ս և հմտութեան Հ. Դրասիանակերտացի, էջ 100—101, Կ. Գանձակեցի, էջ 65—66:
 166. Կաթողիկոսների աթոռակալությունները և մյուս տեղեկությունները հեղինակը գրեցրել է Ս. Անեցուց, էջ 87—95:
 167. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 157: Աշոտ Ա-ի թագավորության ժամանակի մասին տես վերմում, էջ 158, ծանոթ. 46:
 168. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 158—159:
 169. Տե՛ս և հմտութեան նույն տեղում, III, 7, էջ 159:
 170. Տե՛ս և հմտութեան Կ. Գանձակեցի, էջ 76, Ասողիկ, էջ 169:
 171. Այս ամրող ճատկածը հեղինակը համառոտել է Ս. Անեցուց, էջ 96:
 172. Տե՛ս և հմտութեան Կ. Գանձակեցի, էջ 76—77:
 173. Տե՛ս և հմտութեան Ասողիկ, էջ 170, 173—174, 178—177:
 174. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 180: Ասողիկը նշում է, որ Աշոտ Դ-ը թագավորել է 25 տարի: Ատույգը վերջինս է:
 175. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 181—182, հմտութեան Ս. Անեցի, էջ 100—101, Կ. Գանձակեցի, էջ 81:
 176. Ասողիկը նշում է Հայոց նիջ թիվը (էջ 187), որ և ստույգ է:
 177. Ժամանակադրության Ա տարրերակում նշված է «ՆԾԱ», այս երկու վկայություններն էլ սխալ են, որպէս ետև Ասողիկը գրում է. «Զայսու ժամանակաւ մեռաւ թագաւորն Հայոց օրհնեան Աշոտ ի նիջ թուականին, և ի նոյն աւուր թագաւորեաց Սմբաառ որդի նորա ամս ժն» (էջ 187): Այս վկայությունը տես և հմտութեան Ս. Անեցի, էջ 103:
 178. Տե՛ս և հմտութեան Ս. Անեցի էջ 107—108, Կ. Գանձակեցի, էջ 85—86:
 179. Տե՛ս և հմտութեան Կ. Գանձակեցի, էջ 89—99, 93:

180. Տե՛ս և հմտություն տեղում, էջ 91:
181. Հմտություն Անեցի, էջ 120:
182. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 123, կ. Գանձակեցի, էջ 102: Բարսեղ կաթողիկոսի մահը Մ. Ուռեայեցին նշում է Հայոց 502 թվին ոյամուանն արէի յաւուր հինգերորդի...» (էջ 329), որն համապատասխանում է 1113 թվի մայիսի 25-ին:
183. Մանրամասն տես կ. Գանձակեցի, էջ 100—107, հմտություն Ս. Անեցի, էջ 122—123:
184. Տե՛ս կ. Գանձակեցի էջ 109—110. Միլու. Ասորու մամանակաղբության հրատարակության բնագրում այդ վկայությունը չփառաք, բայց նա ներսես Շնորհալուն համարում է մեծ կաթողիկոս, իմաստուն և այլն («Ժամանակաղբությիւն», Երուսաղէմ, 1871, էջ 461):
185. Այս ամբողջ պատմությունը տես Միլու. Ասորու մոտ, էջ 472—473:
186. Տե՛ս և հմտություն Սիլու. Ասորի, էջ 457—458, Ս. Անեցի, էջ 136: Եղիպատրիները երուսաղեմը զրավիլ են 1187 թ. հոկտեմբերի 3-ին:
187. Տե՛ս կ. Գանձակեցի էջ 141—142:
188. Հմտություն Ս. Անեցի, էջ 144:
189. Գ. Ազանյանցը «Գիւանա-ի ժ զրքում Դ. Բաղիկեցու ժամանակաղբության բնագիրը հրատարակել է այստեղից:
190. Տե՛ս կ. Գանձակեցի, էջ 155:
191. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150, 172:
192. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151:
193. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 145—146:
194. Տե՛ս և հմտություն տեղում, էջ 148, կ. Գանձակեցի, էջ 177—178:
195. Տե՛ս և հմտություն Ս. Անեցի, էջ 148—149:
196. Տե՛ս կ. Գանձակեցի, էջ 205—206, 279:
197. Մանրամասն տես կ. Գանձակեցի, էջ 334—342:
198. Ժամանակաղբության ճ տարերակն այստեղից պակասում է. ընդօրինակությունը չի կատարված մինչև չչամասու պատմութիւն աղղաց Տաճկաց Օսմանցոց, որ բանակալեցին միահեծան ի ծայրիցն Եւրոպիու լուսնադակ հիւսիսով և Բարելոնիւ ընդհարաւագլուը:
199. Տե՛ս կ. Գանձակեցի, էջ 217—221: Հեղինակը, դժբախտաբար, սիալ է նշել մոնղոլների արշավանքի տարեթիվը: Մոնղոլների առաջին արշավանքն Անդրկովկաս տեղի է ունեցել 1220 թվին, իսկ Զարյազանի ասպատակությունները չայսատանում, որոնք մանրամասն նկարագրված են կ. Գանձակեցու մոտ, եղել են 1236 թվին (հմտություն Մժ, 1, էջ 26, 30, ծանոթ. 31, էջ 41): Սակայն, այժմ մեր ձեռքի տակ զտնվում է մի հիշատակարան, որը հնարավորություն է տալիս որոշելու լուրի և Սուրբմարի քաղաքների զրավման ամսաթիվը: 1236 թվի բնօրինակած ձեռադրի հիշատակարանում կարգում ենք. «Դոյժ աղաղակի յոյժ լուսք յայսմ ամի, որ է Ո26 (1236) յամսեանս յարաց ժ (10), յաւուր կիւրակէի, եթէ զքարաքարերդն գլաւու և զՍուրբ Մարի առին անարեն այլասեռք զաւրք Տաթարին, և անինամաբրդ... զիմեցին ի վերայ և ետուն ճարակ սրոյ և արեցան արեամբ գառանցն զայլըն յափշտակողք անողորմաբար...» (թ. 4160, էջ 74թ): Շարժական տոմարի համաձայն Հայոց Ո26 թ. արաց ամսի 10-ը համապատասխանում է Հուլիսան տոմարի 1236 թվի հունիսի 30-ին, և այդ օրն էլ իրոք կիրակի է: Այսպիսով, լոռիկ և Սուրբմարի քաղաքները մոնղոլները զրավել են միաժամանակ՝ 1236 թվի հունիսի 30-ին, կիրակի օրը. Այս վկայության շարժական տոմարով հաշվելու անհրաժեշտությունը հավաստում է կ. Գանձակեցին: Վերջինս Անիի, Լոռիի, Կարսի, Սուրբմարի և այլ վայրերի կաթողիկոս էր, «Զի ժամանակս ամառնային էր, յորում ասպատակեցին նոքա ի մեզ, գաստակն չե ևս էր հնձեալ կամ ժողովեալ ի շտեմարանս. և նոքա եկեալ ուղտոք, կերան և կոփեցին զայենեսեան» (էջ 247—248):
200. Մանրամասն տես կ. Գանձակեցի, էջ 230—239:
201. կ. Գանձակեցին Վանականի մասին զրում է. «Հասեալ ի բարւոք ձերությունն, ալեռեալ և լի աւուրբք ըստ օրինակի նահապետին Արքահամու առ տէր փոխեցաւ...» (էջ 331), մահան օրը նշելով «Արքեղի ամսոյ ի տասն՝ ըստ նոր յեղանակի ճշմարտութեան, և մարտի ի տասն և ութ, ութ օրով յառաջ քան զգարնանամուտն, յաւուր շաբաթու, ...» (էջ 333): Եւ իսկապես, անշարժ տոմարի հաշվով 1251 թ. մարտի 18-ը շաբաթ

**Է. Անեցու մոտ նշված է Վանականի տարիքը՝ 70, (էջ 180): Գ. Բաղեշեցին օդավել է
Շ. Անեցուց:**

202. Մանրամասն մոտ կ. Գանձակեցի, էջ 263—269;

203. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 269—270:

204. Իժա Վարդան Արևելցի, բայց այս վկայությունը սխալ է, որովհետև Վարդան Արևելցին չուլավուի մոտ զնացել է 1264 թվին: Նաիր պատմության մեջ զրում է. «Յեօթն հարիւր երեքտոսան թուին կոչեաց զմեղ հուլաւու էլլանն...» (էջ 204): Կ. Գանձակեցին Հեթում Ա-ի այս առաքելությունը մանրամասն է նկարագրում, թվելով Հեթում Ա-ին ուղեկցող նշանավոր հողնորականներին (էջ 351—352, 355), սակայն Վարդան Վարդապետի մասին չի հիշում:

205. Կ. Գանձակեցին վկայում է, որ Հեթում Ա-ն Գերբենդ հասել է մայիսի 13-ին, իսկ Մանգու դանի մոտ՝ սեպտեմբերի 13-ին (էջ 353), և որովհետև մինչև Գերբենդ հասնելը երկար կուներ (օրինակ, մինչև Կարս հասնելը կ. Գանձակեցին նշում է 12 օր, էջ 351), ուստի Դ. Բաղեշեցու այս վկայությունը հավանական է:

206. Կ. Գանձակեցին Հեթում Ա-ի վերադարձը նշում է Հայոց ԶԴ թվականին, և որովհետև, ինչպես վերևում տեսանք (ծանոթ. 201), կ. Գանձակեցին հետևում է անշարժ տուժարին, նշանակում է Հայոց ԶԴ-ն հհամապատասխանի 1255 թ. օգոստոսի 11-ից մինչև 1256 թ. օգոստոսի 10-ը, ենտեղպես Հեթում Ա-ն Կիլիկիա հասել է 1256 թ. զարնան և կղրներին: Հեթում Բ-ն և Հիշում է 1256 թ. (տե՛ս ՄՓ, 1, էջ 82): 1255 թվին ընդօրինակած մի ձեռագրի հիշատակարանում Հեթում Ա-ի այս առաքելության մասին հետևյալն է ասված. «Յամի եւթն հարիւրորդի և չորրորդի եղեւ զրաւ մատենիս յամսեանս հուտեմբերի իթ» (29), աւըն յուրքաթի և մինչև էաք ի ցաւն, որ է վերջին զիր, վաղվազակի հաւիաւեցաւ և մեք զոհութեամբ փառս ի վեր առաքեցաք: Արդ՝ դրեցաւ սա ի զան ժամանակիս ի թագաւորութեանն Հեթույ և նորա երեք ամն էր երթայոյն ի Թաթարսն...» (№ 178, էջ 212թ): Այս վկայությունը հետաքրքիր է երկու նկատառումով, նախ գրիշը 1255 թ. հիշում է Հեթում Ա-ի միայն զնալու փասաք, երկրորդ Հեթում Ա-ն Մանգու զանի մոտ զնացել է 1253 թվին, որը չի համապատասխանում կ. Գանձակեցու տվյալներին (էջ 357):

207. Մանրամասն տես կ. Գանձակեցի, էջ 357—358:

208. Մանրամասն տես նույն տեղում, էջ 362—373:

200. Կ. Գանձակեցին սրա մասին խոսում է մանրամասն (էջ 324—342), սակայն մահվան թվականը չի նշում, մինչդեռ Վ. Արևելցին սրա մահը նույնպես նշում է Հայոց 712 թ. (էջ 201—202): Արդյանք վերջինիս և Գ. Բաղեշեցու վկայությունների միջև առկա է որևէ աղերս:

210. ՏԵ՛Ս Ս. Անեցի, էջ 151. այստեղ տարեթիվը նշված է ստույգ՝ Հայոց ԶՃ (1266):

211. ՏԵ՛Ս կ. Գանձակեցի, էջ 172:

212. Հմմտ. ՄՓ, 1, էջ 43, 60, ծանոթ. 72:

213. ՏԵ՛Ս և հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 151: Իրականում լկոնը գերությունից ազատվել է 1268 թ., իսկ Հեթում Ա-ն մահացել է 1270 թ. հոկտեմբերի 28-ին (տե՛ս վերևում, էջ 90, ծանոթ. 198, էջ 167, ծանոթ. 148):

214. Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 152, 153: Լեռն Բ թագավորի օծումն տեղի է ունեցել 1271 թվի հունվարի 6-ին (տես վերևում, էջ 75): իսկ մահը՝ 1288 թ. փետրվարի 6-ին (տես վերևում էջ 160, ծանոթ. 174) հետևապես նա թագավորել է 17 տարի:

215. ՏԵ՛Ս և հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 152:

216. ՏԵ՛Ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 153:

217. ՏԵ՛Ս նույն տեղում, էջ 153: Այս քնաղրում տարեթիվը սխալ է նշված, իրականում Հոռմէկան եղիպատացիները գրավել են 1292 թ. հունիսի 28-ին շաբաթ օրը (տե՛ս ՄՓ, 1, էջ 99, ծանոթ. 120):

218. Մանրամասն տես Ս. Անեցի, էջ 153—155: Հմմտ. վերևում էջ 182—183:

219. ՏԵ՛Ս Ս. Անեցի, էջ 155:

220. ՏԵ՛Ս նույն տեղում, էջ 158, հմմտ. վերևում, էջ 188—189:

221. Ս. Անեցու հաղորդմամբ հակոր կաթողիկոսը հանդիսացել է Գրիգոր Անապետցու քրոջ որդին (էջ 188):

222. Այսինքն 1335 թ. մայիսի 25-ին:

223. Մանրամասն տես Ս. Անեցի, էջ 159—160: Այս ասպատակությանն է վերաբերում 1335 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանը. «Զայս դառնաշունչ ժամանակի և

- ի նուագել Հայոց ազգի անաւրէն ազգն Խսմայէլի յարեան ի վերա երկրին նիւիկէի և դամէնն ի սուր մաշեղին սուսերի և գայլն ի Մորը. վարեցին գերի և գէւսն՝ ի յերկիրն Խարամի» (ՀԶՀ, էջ 273):
224. Հմմտ. Մժ, 1, էջ 107:
225. Թ. Մեծոփեցու մոտ «յայնկոյս» ձեռվ («Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ», Փարիզ, 1860, էջ 10):
226. Թ. Մեծոփեցին հիշում է հանվանէ. «և զանն Թաւրիդու ոռւղան Ահմատն» (էջ 13):
227. Այս միտքը Թ. Մեծոփեցունն է: Վերջինս ակնարկում է Ս. Խորենացու մեջբերած այն ավանդությունը, ըստ որի Բաղրատունիները հրեական ծաղում ունեն:
228. Լանկ Թամուրի վերաբերյալ մանրամասն տես Թ. Մեծոփեցու մոտ, էջ 9—13, 17—30:
229. Լանկ Թամուրին վերաբերող, ինչպես սկզբի, այնպես էլ վերջին տարեթվերը շփոթված են: Լանկ Թամուրը Հայաստան արշավել է 1380 թ.: Օսմանյան թուրքերի գեմնրա տված Անկյուրիայի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1402 թ. հունիսի 20-ին, իսկ մահը՝ 1405 թ. փետրվարի 18-ին Զինաստան արշավելու ճանապարհին:
230. Տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 14—15:
231. Այս թվականը սառւյդ չէ. Մժ, 1, էջ 122, ժանոթ. 22, ՀԶՀ, էջ 560, 564:
232. Տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 15:
233. Տես նույն տեղում, էջ 17, 35—37:
234. Տես նույն տեղում, էջ 37—44:
235. Թ. Մեծոփեցու մոտ այս անվան փոխարեն զրված է. «ՂՅՈՎՀԱՆՆԻԿՆ ի Վաղանդնու վանացն» (էջ 51):
236. Թ. Մեծոփեցին այլ անուն է հազորդում. «Մատթէոս Ուխտեցի սուրբ ուխտին Գանձասարու» (էջ 51):
237. Այս ամբողջ հատվածը տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 50—51:
238. Գ. Տաթևացու մահը սիալ է նշված: Մանվան թվականը պետք է լինի 1411 թ.: Վերջինին աշակերտ Մաթեն 1411 թվի ընտօրինակած ձեռադրի հիշատակարանում գրում է, որ «...յայս ամի եղան զրաւ կենաց մեծ բարունոյն իմոյ Դրիգորի յիշակակին մեծի հօրն Յոհանու Որոտնեցոյ, որոյ սուրբ պաշարեաց զիս...» (ՏՅՎ, էջ 159): Մակայն այլ տվյալներ նրա մահը նշում են 1410 թվի աշնանը (տե՛ս Գ. Հովսեփիան, Թովմա. Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914 թ., էջ 16—17, հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 60):
239. Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 60—61: Վերջինս հազորդում է, որ Հովհաննես վարդապետ «ի յարութեան օրն գնաց առ Թիստոս» (էջ 51): Հավանաբար 1411 թ. ապրիլի 12-ին:
240. Գ. Լուսավորչի աջի պատմությունը մանրամասն տես և հմմտ. Ա. Գավրիէեցի էջ 414—431:
241. Գ. Բաղիշեցին այս ընդարձակ տեղեկությունները վերցրել է Թ. Մեծոփեցու հիշատակարանից (հրատ. Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիզ, 1892, էջ 51—54):
242. Հեղինակն այս հատվածը վերցրել է Թ. Մեծոփեցու կենսագրությունից, որը գրել է հիրակոս Բանասերը (Գ. Հովսեփիան, «Թովմա Մեծոփեցու կյանքը», էջ 7):
243. Իմա, Մեծոփու վանքը: Հեղինակը գարձայլ վերցրել է հիրակոս Բանասերից (տե՛ս նույն տեղում, էջ 7): Բնաղըի «կ (60) ամ կացեալ անդ և թվին ՊՆԸ (1446) վաղճանեցաւ հատվածից չպետք է եղակացնել» թե Թ. Մեծոփեցու կյանքը տևել է 60 տարի: Ընդհակառակը, 60 տարին Մեծոփի վանքում Թումայի մալու տարիների ընդհանուր գումարն է: Թ. Մեծոփու մահը ուժում են 1448 թ. (Ղ. Փիրզալեմյան, Նօտարք, էջ 158, 185, 191), բայց դա ճիշտ չէ: սուրյան 1448 թվին է, մայիսի 18 (տե՛ս Գ. Հովսեփիան, Թ. Մեծոփեցու կյանքը, էջ հե—իլ): Այս երկասիրության մեջ բանասեր Գ. Հովսեփիանը ենթադրում է, որ Թ. Մեծոփեցին ծնվել է 1376—1379 թթ., կյանքի տևողությունը ընդունելով 67—70 տարի (նույն տեղում, էջ 9): Սակայն Պորֆիրուրի մեկնության ձեռադրի հիշատակարանում (այս և ապա 237 էջի հիշատակարանները շնորհակալությամբ վերցրինք ընկ). Ս. Գ. Լալաֆարյանից, մեզ հետաքրքրող հարցի մասին, զանում ենք բաղական ստույգ վկայություն: Հավանաբար Թ. Մեծոփեցու թելագրությամբ Հովհաննես վարդապետը գրում է. «Այլ և ես մեղաւորս ի մանկունս եկեղեցւոյ պիտակ անուն վարդապետս Թովմա և հարազատս իմ Մկրտիչ վարդապետ. յերեսս անկեալ պաղատիմ»

բրիստուընկալ ուսումնասէք եղբարցդ, որք հանգիպիք իմասութեան գրոյս լուժմանց
Պորֆիրի և պարապանցու սրբոյն նիւրգի... աշխատասիրութեամբ մեկնեալ հոգեոր հաւը
մեր վարժապետին Դրիզորի Տաթեացւոյ... Զի Պլի (1383) թվականին գրեալ էր և ի
ՊՂԴ (1441) թվականիս մեք նոր ետուք կապել հոգեոր որգւոյ մեր չերապետ կրաւնաւորի
և զրոց աշակերտի... Եւ եւ ԿԶ (66) տարոյ եմ և եղբայրո իմ ՀԲ (72) և այս գիր ի ձեռն
մարգոյ չէ եկեալ վասն ծոյլ ուսումնասիրաց վայ զիս... (Ա 5931, էջ 120ա), իսկ 119թ
էջում գտնվում է գրչի 1383 թվականի հիշատակարանը: Այսպիսով Մատնադարանի
Ա 5931 ձեռագիրն ընդօրինակել են 1383 թ. և այդ վիճակով էլ ձեռագիրը մնացել է մինչև
1444 թ. և այս թվին միայն Թ. Մեծոփեցին կազմել է տպել, այդ մասին գրելով ձեռագրի
դատարկ էջում: Հենց այդ ժամանակ էլ նա եղել է 66 տարեկան, նշանակում է նա ծնվել
է 1378 թ. և մահանալին՝ 1446 թ. եղել է 68 տարեկան:

244. Թ. Մեծոփեցու հիշատակարանում այս անվան փոխարեն կարդում ենք. «Ստե-
փաննոս վարդապետ» (էջ 52):

245. Տես Թ. Մեծոփեցի, հիշատակարան, էջ 52, 76—79:

246. Տես Թ. Բաղրամյու աշխատության վերջին մասում, էջ 365:

247. Տրապիդոնի գրավումը մեկ ուրիշը նշում է Սինոպի հետ միենույն տարում՝
1453 թ. օգոստոսին (ՄԺ, 1, էջ 27), իսկ մի երրորդն էլ միայն Սինոպի նվաճումն է
հիշում, այս նշելով 1461 թ. հուլիսին (Գր. Կամախեցի, ժամանակագրություն, էջ 10):
Ստույզը հավանաբար այս վերջինն է, որի հետ նկանել են նաև Տրապիդոնը:

248. Մահարաժամը տեղի է ունեցել 1469 թ. (տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 168, «Մ.
Նաղաշ և իւր տաղերը», կ. Կոստանյանց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 11—12):

249. Տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 232:

250. Բնագրի «Թագաւորեաց իսմայիլ... սա սպան գհայր իւրա վկայությունը վերա-
րեռում է սուլթան Սելիմ I-ին (տես Ա. Անեցի, էջ 175, ՄԺ, 1, էջ 160 և այլն):

251. Նկատի ունի Սելիմ I-ի և իսմայիլ I-ի հակատամարտը Զալդրանի մոտ, 1514 թ.
օգոստոսի 22-ին (ոմանք նշում են 23-ին, ՄԺ, 1, էջ 163, ժամոթ. 4):

252. Ակսած 1517 թ. տեղեկություններից տես Ա. Անեցի, էջ 176, վերեռում, էջ
266—268:

253. Այսուհեն Մուրադ III-ի որդին:

254. Տարեթիզը սիալ է նշված: Հայերի այս զաղթեցումը տեղի է ունեցել՝ 1604
թվին (տես ՄԺ, 1, էջ 178—187, Ա. Դավրիթեցի, էջ 37—70): Այս զեպքերի մասին կան
անտեպ հիշատակարաններ, որոնցից հետաքրքիրները գտնվում են Մատենադարանի
Ա 56, էջ 248թ—249թ, 1282, էջ 261ա—262թ և այլ ձեռագրերում:

255. Այս տարեթիզը ևս սիալ է, Հարս ծաղկիչի պաստամբությունը սկսվել է 1596
թվին (Ա. Դավրիթեցու մոտ նշված է 1598 թ., էջ 86) և ինչպես մի ժամանակակից է
դրում, սա Թոխաթ եղել է 1602 թվին (ՄԺ, 1, էջ 160):

256. Թագրիդի կառավարիչը, սրա մասին տես վերենում, էջ 248:

257. Այս սովոր մասին ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս Դրիզոր Կամախեցին
(տես ժամանակագրություն, էջ 35—37), Ա. Դավրիթեցին (էջ 87—92) և ուրիշները (ՄԺ,
1, էջ 185—186), մի սով էլ նշում են 1606—1610 թվերին:

258. Տես և հմմտ. Ա. Դավրիթեցի, էջ 389—401:

259. Տես և հմմտ. նույն տեղում, էջ 254:

260. Մանրամասնությունները տես նույն տեղում, էջ 303—300, և ժամանակակից-
ների հիշատակարաններում (Ա 56 2381, էջ 248թ և շար. 5397, էջ 104ա և այլն):

261. Իմաս, Խոտին, Արևմտյան Ուկրաինայաւմ: Հեղինակը նկատի ունի թուրքական
և լեհ-ուկրաինական 1621 թ. Խոտինի պատերազմը, որտեղ թուրքերը պարտվեցին:

262. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 196: Երեանի գրավման և հետագ մի քանի տարիներում
տեղի ունեցած զեպքերի մասին ժամանակակիցներից մեկն իր հիշատակարանում ահա
թե ինչ է զրում. «...Ինչ վասն բանակալաց իսմայէլացւոց որ ի քաղաքին (կ. Պոլիս) յաւ-
ուրս մերում էր թագաւոր սուլթան Մուրադ, որդի սուլթան Ահմատին, այր խրոխդ և
ահարկու և յոյժ աջողակ ի գոլ թագաւորութեան իւրոյ իրբե զԱլէքսանդրոս, սա ի հնկե-
տասան ամի թագաւորութեան իւրոյ չողաւ ի վերայ Երեանայ եաւթն հարիւր հազար հե-
ծելովք և էառ զնա ի թվին ՌԶ և Դ (1635)-ին. և անաի յառաջեալ մինչև ի Թագրէղ
արար բնաջինջ զնա և անտի զարձեալ ևս ի քաղաքու իսկ ի միւսում ամի ևս եկեալ
Պարսիկը առին զերւան, զոր լուեալ սուլթան Մուրադ կարի մրոմբեալ ոխացաւ: Եւ ի

Ժիւում ապրուշ շարժեալ ևս զաւրօք քան զՅուիիանոսին չողաւ ի վերայ Բարելոնի և էաւ զնա. և դարձաւ ի կայանս իւր և ի լրանալ միւս ամին բարձաւ ի կենաց իւրոց թա-դաւորեալ ամս ժԹ (19)... (ՀԵ 1562, էջ 582բ):

263. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 240—241:

264. ՏԵԽ և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 355, Վարդան Բաղիշեցու համաձայն սուլթան Մու-ռագը Բաղդաս հասել է 1838 թվի նոյեմբերի 26-ին և 38 օր պաշտրելուց հետո, 1838 թվի դեկտեմբերի 14-ին նվաճել (տես ներքեւում, էջ 395): Այսուեգ ինչ որ անձտություն կա:

265. ՏեԽ և հմմտ. ներքեւում, էջ 395:

266. Դ. Բաղիշեցին 1824 և 1825 թվերին տեղի ունեցած զեպքերի մասին, թեև եր-կեցս գրում է, «Ուր ի մերում ժամանակիս... եղեն», բայց և այնպիս աղաղակող անձըշ-տություններ է թույլ աալիու Մովսես Տաթևացուն (Խոանանացուն) վերաբերող տարե-թվերը սիալ են: Սա կաթողիկոս է օծվել 1829 թ. (ՄԺ, 1, էջ 325), իսկ Ա. Դավթիժեցին հիշում է նույնիսկ օրը՝ հունվարի 13 (էջ 312, 439, 646): 1824 թվին Մովսես Տաթևացին կաթողիկոս չէր կարող օծվել, որովհետեւ 1825 թ. երկանի ո. Առաքելի զանքում ընդորի-նակած ժամագրքի հիշատակարանում նա հիշվում է վանքի առաջնորդ (ՀԵ 507, էջ 323ա, անս նաև Ա. Դավթիժեցի, էջ 297, 300), իսկ 1826 թվին՝ իջմիածնի լուսարար (ՄԺ, 1, էջ 396): Միալ է նաև նրա մահվան տարեթիվը, սրովեւտ մահացել է 1833 թվին: Այս կա-պակցությամբ, ի միջի այլոց, սիալ է նաև Ա. Դավթիժեցին: Վերջինս զրում է թե Մով-սես Տաթևացին մահացել է 1833 թ. մայիսի 4-ին (էջ 319, 439), սակայն, իջմիածնի միարանության անդամներից նրա մի ժամանակակիցը ՀԵ 507 ձեռադրի զատարկ էլերից մեկում արձանագրել է: ևսամի մարդեղութեան աետան մերոյ կենարարի հազար վեց հա-րիւր և երեսուն և վեց, և ըստ մերոյս գրոյ թուի հազար ութսուն և երկու, մայիսի ամսոյ հոռվմայեցաց երեսան և մի, և չայոց ամսոյ արեղի եւթն և տասն, յինա[ն]ց Զատկի հինգ կիւրակին, պատկեր աւուրն երեքշարաթ, յորում զեղերն զտիւն զղենոյր առաջին պահուն, եղև վախճան մեծ կաթողիկոսին չայոց աետան տէր Մովսէսի... ամաց իրրկ յի-սուն և հնդից, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս չորս...» (էջ 324ա): Եւ իրոք 1833 թ. մայիսի 21-ը երեքշարի է: հետևապես սիալում են Ա. Դավթիժեցին, Ալիշանը («Այրարաս», էջ 251), Օրյանյանը («Ալղատպատում», էջ 2424): Միալ է նաև Դ. Բաղիշեցու այն պնդումը, թե իրը Մովսես Տաթևացին կաթողիկոս եղել է վեց տարի, իրականում չորս տարի և մոտավորապես հինգ ամիս (1829 թ. հունվարի 18-ից—1733 թ. մայիսի 21):

267. Փելիպոս Աղրակեցին, որը հաջորդել է Մ. Տաթևացուն, կաթողիկոս օծվել է ու թե 1830 թ., ինչպես հաղորդում է Դ. Բաղիշեցին, այլ 1833 թվին:

268. Գավառը գտնվում է Աղրակեց հարավ և Զուլամերկից արևելք, ունի ընդար-ձակ զաշաւ Դիզան անունով, որի միջով հոսում է Մեծ Զաքը: Բարսեղ Դավառեցուն մի հիշատակից հետևյալ կերպ է բնորոշում: «...յի-եցէք... զլուսատուն հայկական տոմմիս զաէր Բարսեղ բաղմահանձար, զանյաղթ պ[ո]ւետիկոսն, որ է յերկրէն Դաւառոյ և ի սուրբ աթոռություն Բարգուզմէսոսի, որ ի Ցաղրակ նահանգի...» (ՀԵ 1480, էջ 48ա):

269. Իմա, Դ. Բաղիշեցու ուսուցիչը:

270. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 355:

271. Մանրամասն տես և հմմտ. Ա. Դավթիժեցի, էջ 178—214, «Զամբռ համաժողո-վեցեալ և շարագրեցեալ ի Սիմէն կաթողիկոս երեանեցւոյ», Վաղարշապատ, 1870, էջ 22:

272. Այս վերցված է Սաղմոսից, ստույզ ձեն է: «Մեք ժողովուրդք ձեռին նորա և իաշն արտոի նորա (ՂԴ, 7):

273. Խորը վերաբերում է կանդիայի զատերազմին՝ 1645—1660 թթ.. Հեղինակը սիալում է, երբ կրեսե կղզին նույնացնում է Մալթայի հետ (հմմտ. Ա. Դավթիժեցի, էջ 577, 614): Մովսեյին կորիվսերից մեկի մասին 1656 թ. հիշատակարաններից մեկում պահ-վել է հետևյալ վկայությունը: «Թուրքի տաւանանէն վանատըլեցու կոփմէն Հստամրուլայ բաւզազում թվին ՌՃ (1656): (ՀԵ 8349, էջ 30ա): Իսկ մեկ ուրիշ ժամանակակից զրիչ որը եղել է Կ. Պոլսում, կանդիայի պատերազմի և Կ. Պոլսում ենիշերիների ապստամբու-թյան մասին ուշագրավ հետևյալ տեղեկություններն է հաղորդում իր 1651 թ. հիշատա-կարանում. այնտեղ կարգում ենք. Շնորհ և այս ուշ լիցի քեզ զի յետ երկրորդ ամի թա-զաւորութեանն սուլթան կարահիյին եղև մեծ պատերազմ հագարացոց ընդ վէնէտիկցոց ի վերայ կրիտէս կղզոյն, զի յառաջին ամի պատերազմին առին սոքա զման ինչ է կղզոյն և եղին ի գորաց իւրեանց զօրըս բաղում և անուն զօրադլիին հիւսէին փաշայ. և արդ աւասիկ այս է (7) ամ է, որ սոքա գնան և նորա ընդդէմ զան և յոդորին քաջ ընդ

քաջի և ու պարախն ի միմեանց, բայց յաւարտն Աստուծոյ է զիտելի, թէ գիւրդ է լինե-
ուց: Եւս ծանիր ի սոյն ամի եղեալ արհօրանաց քանդի յայսմ ամի գօրացան զօրք է մէջ
ըաղարիս, որոց էնկիչարի ասի և կարի բռնացան ի վերայ երկորդի թաղաւորին և ամե-
նայն դատաստան քաղաքիս, և ել և մուտ ինքեանք առնէին և տային, որպէս և կամէին,
յադակս ահաս զոլա արքային: Արդ՝ մինչ սորա յայս աշուղութեանս անհողացեա, կային
յանկարծակի ի մի վայր հաւաքեալ ամբոխ սամկին և զրոն տուեալ յարքունի փոխեցին
զքաղաքապետն, որ վեղիր ասի և եղին զայր ոմն քաղաքապետ, ոյր խորհրդական, և
ցրուեցան ի տունս իւրեանց: Իրը զի յառաւօտն եղեալ արացեն խորհուրդս զասն էնկի-
շարոցն, զոր իրը տեսին նոքա զդործ ևս ի նոյնում զիշերի ժողովեցան առ գլխաւորս և
նորին խրատով զինեցան, կառուցան, կարզեցան հարիւրով և ԲՃ (200)-ով և առին զկիրճս
ճանապարհաց, որով ի զրունս արքային գնային մարդիկը, և պահեցին զանցս ճանա-
պարհացան ի մէջ քաղաքիս այնպէս վառեալ խմբմամբ զաւուրս երիս մինչ անճարացեալ
ոմենեցուն նստան ի տունս իւրեանց: Իրը թէ հաշացան ի կերպտրանս: Եւ եղեւ յետ այս
ցիրակութեանց աւուրս Ժ (10), յօդուտոս ամսոյ ԻԲ (22), ի լուսանալ առս և ատին, հանե-
ցին զգրօշ ասազնորդին իւրեանց և անկեցին ի վերայ պարսպին զրան արքային և սկսաւ
ձայնել մունետիկն ի մէջ քաղաքին, եթէ ով որ ի կողմ արքայի է ի ներքո այս զրօշակիս
չացի: Յայնմամ զզրդեցաւ քաղաքն ամենայն, զի ընաւին արք քաղաքիս իսկոյն ի
վայրկեան ժտանահի խմբեցան ի տիւանի անդ, զօրք և զօրագլուխը, տեղականք և եկա-
մուտք, վաճառականը և արհեստաւորք, ամենեքեան որք յաւրէնս Մահմետի էին ի յար-
քունիս զիշեցան, զատ ի նոցանէ, որ երբեմ զկիրճս պահէին, յայնմամ ծակամուտ եղեն
և ոչ երենցան ի համաժողով հանդէսն, զասն որոյ արտաքսեցան և ի սրոյ ճարակ դնացին,
յայսմ աւուր սոլանաւ մեծ վալիտանս: Որ յետես թաղաւորեալ զիւր երեք որդիսն զկնի
միմեանց և այլ տմենայն զինաւորք, ոմանք ըսպանուանս, ոմանք ի փառաց անկան,
ոմանք փախեան և ոմանք ևս ի բանտի կան...» (№ 1802, էջ 582բ—583ա):

274. ՏԵս և հմմտ. Ա. Գավրիժեցի, էջ 645, ներքեռում էջ 395, «Չամրո», էջ 22—23:
Փիլիպո Աղրակեցու գործունեութեան, Երուսալեմ և Կ. Պոլիս նրա ճանապարհորդու-
թեան ու այլ գեղաքերի մասին հետաքրքիր եղեկություններ պահվել է Մատենադարանի
№ 1802 ձեռագրի հիշատակարանում (էջ 582ա և բ):

275. Բնադրում խոսքը վերաբերում է 1651 թ., սակայն այդ տարում արեր խավա-
րել է ապրիլի 19-ին և հոկտեմբերի 14-ին (տես պրոֆ. Օպպոլցեր «Canon der Finsternis-
ses» էջ 272), մինչդեռ պրոֆ. Օպպոլցերը օգոստոսի 2-ին արեր խավարում մատնացույց
է անում 1655 թվին (նույն տեղում, էջ 272), հետեւազես հեղինակը այստեղ ևս թույլ է
ովկլ սիրալ: Այս սիալը տես նաև Վարդան Բաղեշեցու մոտ (ներքեռում, էջ 395):

276. Խմա, Առ. Դավրիժեցի:

277. Վանի Մալաք փաշայի կողմից Բաղեշի բրավման և թալանի մասին հաղորդում
է նաև ժամանակից մի ուրիշ ժամանակադիր Վարդան Բաղեշեցին (տես ներքեռում, էջ
396—397): Թեև վերջինս որոշ շեղումներ է տալիս մանրամասնությունների մեջ:

278. Մանը հարկապահանջության և Ավգալ խանի բռնությունների մասին է պատ-
մում նաև Մարտիրոս զրիչը 1652 թվի իր հիշատակարանում: Ըի թվականիս Հայոց ՌՃԱ
ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, յորում նեղիմք է հարկապահանջութենէ անօրինաց քանդի
ևս քան զես սաստկանա բռնութիւն և նեղութիւն ի վերայ աշխարհիս ևս առօն ազգիս
Հայոց վասն ժողովացեալ մեղաց մերոց, ի բռնակալութիւն Բաղեշու Ավգալ բէկին: ի յայսմ
տարիս Դ (3) ողի կախեաց ի քրիստոնէից ի մէջ շուկային, վասն հարկապահանջութեանց
(№ 835, էջ 243բ): Մեկ ուրիշը 1663 թ. գարձալ գրում է: «Ը դառն և ի նեղ ժամանակիս
յորում նեղիմք ի հարկապահանջութենէ անօրինաց, քանդի ևս քան զես սաստկանա բրո-
նութիւն և նեղութիւն ի վերայ աշխարհիս ևս առաւել ազգիս Հայոց» (№ 6172, էջ 148ր,
հմմա, № 6801, էջ 182բ):

279. Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Դ. Բաղեշեցին իր ժամանակադրու-
թյունը ավարտել է 1663 թ. (1638+25): Այս է հաստատում նաև ժամանակադրությանը
կից հեղինակի հիշատակարանը: ԱԱրդ եղեւ զրաւ սորա թվին ՌՃԱ (1663) (Բաթվի օրի-
նակ, էջ ՍՀՀ, հմմտ. Ա տարրերակ, էջ 58ը):

280. Դ. Բաղեշեցու կենսագրական մանրամասնությունները հայտնի չեն: Հայտնի
չէ նաև ծննդյան թվականը, իսկ մահվան մասին հանդամանորեն զրում է Դ. Բաղե-
շեցու ուսուցիչ Մեսրոպ վարդապետը իր մի հիշատակարանում: Ենս Բաղեշու քաղաքի
վերատեսուշ տառապեալ տրուպ Մեսրոպ վարդապետու ի թվին ՌՃԱ (1673) եկի ի ծո-

վայշուրջ անապատն լմայ, հանդերձ հոգեոր որդւովք իմովք՝ Դաւիթ վարդապետաւն և Ա. ետիք բանասիրիւ: Դաւիթ վարդապետն վախճանեաց զկեանս իւր, զնաց առ Թրիստոս յոյան ամենայնի, Որդւոց որոտմանց տօնին: մինչ Հեր ընդ եղարսնա կարդային, և մարմին եղեայ եղե ընդ հովանեաւ սուրբ Դէորդեայ դօրավարին: Եւ այս աւետարանչաց մէկնիչս Դուկասուն և Մատթոսին Դաւիթ վարդապետին էր, իւր ձեռաց զրածն, եղաք յիշատակ բարի ի զուռն որբոյն Դէորդեայ դօրավարին և ի վերայ իւր զերեղմանին փակեալ: ... (№ 5155, էջ 186ա): 1873 թ. Որդւոց որոտմանց տօնը Կընկնի զեկամբերի 20-ին: Այսպիսով: Դ. Բաղիշեցին մահացել է կիմ անապատում 1873 թ. զեկամբերի 20-ին: Նրա տապանադիրն այս է. «Կանզնեցու ո. խաչս բարեկոս առ Աստուած Բաղիշեցի Դաւիթ վարդապետին և ամենայն աշխատողացն. յիշեցէ ի Թրիստոս թվ. Ռժիթ» («Նօտարք Հայոց էջ 80. ձանոթ. 2):

281. Իմա, Վարդան Բաղիշեցի:

282. Պատակտողական այս պայքարի մասին մանրամասն պատմել է նաև Սիմեոն Երևանցին («Ձամրոս», էջ 93 և շար.):

283. Եթե Զ-ն ընդունեաք հայկական թիվ և ավելացնենք Հուլյան և Հայոց տոմարի տարրերության 881 տարին, ինչպես վարդում է պրոֆ. Աշ. Արբահամյանը, այդ կնշանակնի, որ այս զիմում եղելությունների հաջորդական կարդր շարադրվելու է մինչև 1251 թ.: Դ. Բաղիշեցու հիշատակարանը և շարադրված նյութը հնարավորություն են տալին ճշաելու նրա ժամանակագրության այս հատորի ժամանակագրական սահմանները: Հեղինակը հիշատակարանս.մ. իր 2-րդ հատորի վերջին եղբի մասին, դրում է, որ թվերու է «...ոկարգս ասուաքելոց և դկրդս թագաւորաց ի Գայիոսէ մինչև ցնոտանզիանոս և անտի մինչ ի Մանուէլ (Բարքի օրինակ, էջ Մէկ): Եվ, իսկապես, ժամանակագրության 2-րդ հատորում բյուզանդական կայսրների շարքը համուռ է մինչև Մանուէլ Կոմինոսը (մեռած 1180 թ.): Եւ ապա հեղինակը բացասարում իր վարմունքի պատճառը. «...այսուհետեւ ոչ դուանի կարդ թագաւորաց Կ. Գորոյ, զի այս զարամը ելանէր և աննշանք ոմանք թագաւորէին, այսէ աղջկունք և սարնդիայ տեղաք: Զի մինչ ի թվին ՈՒէ երեկին անուանք թագաւորաց: ...ի Մանուէլս այս և այսուհետեւ ոչ երեկին, զի ոչ կարէին տիրել վիճակին իւրեանց: ... վասն այնորիկ ոչ յիշին անուանք թագաւորաց նոցաց:»

Այս մեջընթումը, ասել է թէ ժամանակագրության 2-րդ հատորը, եղբափակվում է 1453 թ. թուրքի կողմէց Կ. Պոլսի զրագման մի նախազառությամբ: Պանի որ Դ. Բաղիշեցին իր ժամանակագրության 2-րդ հատորի մեջ մի շարք զեպքեր (Պասի, 2-րդի թագավորության, Մանուէլ Կոմինոսի մահվան և այլն) նշում է հայոց տարեթվերով, կարելի է ենթազեր որ հեղինակը դարձյալ հայոց թվականը նկատի ունի, երբ իր ժամանակագրության 2-րդ հատորի վերնագրում գրում է «մինչև թվին Զ»: Եթե ճիշտ է սա, նշանակում է հեղինակը իր խոսուումը չի կատարել և զեպքերը չի շարադրել մինչև 1251 թիվ, այլ հասցնել է մինչև Մանուէլ Կոմինոսը, որի մահը, Դ. Բաղիշեցու համաձայն, տեղի է ունեցել Հայոց ՈՒէ (1178) թվին:

284. Ինչպես արդեն վերեռում նշեցինք, Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրության թաքի օրինակում բնագրի նախագերջին թերթը ընկել է, այդ պատճառով էլ երկրորդ հատորի վերջից բերված ընդարձակ մեջրերումը կատարել ենք ըստ Ա տարրերակի:

285. ՏԵս և հմմա. Ասողիկ, էջ 190:

286. ՏԵս Դ. Նարեկացի: Պատմութիւն Ապարանից խաչին (Սբրոյն հօրն մերոյ Դրիգորի Նարեկացւոյ, երկրորդ մատեան հասից, Վենետիկ, 1827, էջ 10, 16 և շար.):

287. Բնագրում «եպա» ձեռվ:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԱԳԵՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII դ.)

Այս ժամանակագրությունը գտնվում է Մատենադարանի № 4723 Հայսմավուրքի տարրեր էջերի ներքելի լուսանցքներում։ Այն պետք է որ գրած լինի ձեռագրի գրիչ Դրիգոր Դպիրը (որին կոչում են Վարագեցի կամ Վանեցի), Վարագում, ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակ՝ 1684 թվին, կամ դրանից մի փոքր հետո։ Առաջին անգամ այս ժամանակագրությունից մի քանի փոքրիկ հատվածներ Դ. Փիրզալեմյանը հրատարակեց¹։ Այնուհետև հիշվել է (1900 թ.) Դ. Փիրզալեմյանի անտիպ աշխատությունների ցուցակում², որտեղ ժամանակագրության մասին կարդում ենք. «Ժ. Վանեցի Դրիգոր Դպիր» բարեկարգության մասին կարդում ենք. «Ժ. Վանեցի զանցս և զդիպուածս բազում սկսեալ 1308—1682-ի տարեգրութեան սորացտանին բազում բանք վասն պատմութեան Վանաձ»։

Դ. Փիրզալեմյանի հավաքած նյութերից վերցնելով ժամանակագրության ամբողջական բնագիրը հրատարակեց Գ. Աղանյանցը (1912 թվին³)։ որի ներածականում նա գրում է. «Նրա (Դրիգոր Վարագեցու—Վ. Հ.) անունով մեզ հասել է մի ժամանակագրություն, որ գտնվում է Վանի ո. Վարդան եկեղեցում պահված ինքնագիր Հայսմավուրքի վերջը...»։ Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, ժամանակագրությունը գտնվում է ձեռագրի ոչ թե վերջում, այլ տարբեր էջերի ներքելի լուսանցքներում։ Ավելին, այդ լուսանցքներում գրված են նաև զանազան հանելուկներ և գրչի բանաստեղծություններից մեկը՝ «Ծուխ քաշողներ»-ի մասին։

Ձեռագրի բոլոր էջերն ուշադիր ստուգելուց և ներքելու լուսանցքներում եղած ժամանակագրական տեղեկությունները հավաքելուց հետո, ստացվեց առաջարկվող բնագիրը, որը օգալի տարբերություններ ունի Գ. Աղանյանցի հրատարակած բնագրից։ Այս երկու բնագրերի համեմատությունը ցույց տվեց, որ «Դիւան»-ում հրատարակվածը բավական ընդարձակ է, և որի բազմաթիվ վկայություններ բացակայում են այստեղ։ Իսկ այս բնագրի սկզբի մի քանի վկայությունները տեղ չեն գտել Գ. Աղանյանցի հրատարակած բնագրում։ Շարունակելով ժամանակագրության հետ կապված

¹ «Նօտարք Հայոց», էջ 128, 171, 207, 227.

² ՏԵս Յ. Թօփճեան, Ցուցակ ժողովածուաց Դագեան Խաչիկ վ.-ի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 58.

³ Նույն տեղում, էջ 88.

⁴ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 89—80.

⁵ Նույն տեղում, էջ 19.

Նյութների ուսումնասիրությունը, եկանք այն ևզրակացության, որ Դ. Փիրդակեմյանի հավաքած նյութերից Շիբուանա-ում Գրիգոր Վարագեցու անունով հրատարակված ժամանակադրությունը չի համապատասխանում Գրիգոր Վարագեցու ժամանակադրության բնագրին. վերջինիս վրա Դ. Փիրդակեմյանը զոնաղան սկզբնաղբյուրներից կատարել է ավելացումներու Դրանց մեծ մասը նա քաղել է նույն Հայսմալվուրքի հոդվածներից մեկին կցված ժամանակադրությունից¹, Վերջինս, որը անտարակույս կազմել է XVI դարի վերջի և XVII դարի սկզբի մեջ անհայտ մի անձնավորություն², Հայսմալվուրքում ընդօրինակել է Գրիգոր Վարագեցին, թե ինչու է գրիչն այդպես վարդել, արդեն ցույց տվեցինք վերևում³.

Վկայությունների մնացած մասը, որոնք գերազանցապես համառոտ վկայարանություններ են, Դ. Փիրդակեմյանը հավանաբար համառոտել է Հայսմալվուրքից և կամ Ա. Դավիթիցու պատմության համապատասխան դլուխներից: Այսպիսով, Գրիգոր Վարագեցու ժամանակադրության իսկական բնագիրը հիմա է հրատարակվում, ժամանակադրությունը, ինչպես ասեցինք, գրված է ձեռադրի Էջերի ներքեւ լուսանցքներում, ժամանակադրական տեսակետից ոչ հաջորդաբար: Առաջարկվող բնագիրը կազմելիս, նկատի ունեցանք ոչ թե ձեռադրի Էջերի հաջորդական, այլ գեպքերի ժամանակադրական կարգը: Ժամանակադրությունն սկսվում է Հայոց Կ(611) թվականով, և ոչ թե 1308, ինչպես սխալմամբ նշում են ուրիշները⁴: Ի դեպ, ժամանակադրության առաջին երեք վկայությունների ձևուադրում դրված են Հայսմալվուրքի համապատասխան հոդվածների տակ, ներքեւ լուսանցքներում, որպես շարադրված նյութի ամփոփում: Հավանաբար այդ բանին հետևելով Դ. Փիրդակեմյանն էլ Հայսմալվուրքի այն առանձին հոդվածները, որոնք վերաբերում են XVII դարի նահատակներին, համառոտել է և մուձել մինչև հիմա մեղ ծանոթ Գրիգոր Վարագեցու ժամանակադրության մեջ:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում բնագրի վերջին մի քանի փոքրիկ փաստերը, որոնք վերաբերում են հեղինակի կենդանության ժամանակին:

¹ ՏԵս ԽII ժամանակադրությունը, էջ 283—284:

² ՏԵս վերեւում, էջ 281:

³ ՏԵս վերեւում, էջ 281:

⁴ ՏԵս Յ. Թօփճեան, Ցուցակ ժողովածուաց Դագեան Խաչիկ վ.ի., մասն Բ, էջ 38, Շիբուան, դերք ժ, էջ 14:

XIV

- ի և (611) թվին երեցաւ Մահմետ: 272_բ
 ի ձև (722) թվին Յոհան Օձնեցին պայծառացաւ ի Հայս: 342_բ
 ի ՃԱ (1052) թուին տէր Պետրոս կաթողիկոսն երեր զսուը 274_բ
 նշանն ի Պոնտոս, որ է Տրապիզոն, և առաջի Վասիլ կայսերն ի
 5 ջրօ[ը]է[ն]էն[ք] զգետն յետ դարձոյց:
 Թուին ՇԾ (1101) ոչ վառեցաւ լոյս Յերուաղէմ յաւուը 279_ա
 շարաթու, այլ ի կիրակի:
 Թուին ՇԾԱ (1102) ի Ծաղկազարդին ծոազատիկ արարին
 Ժ (10) ազգք, բաց ի Հայոց և յԱսորոց:
 10 Թվին ԶԾԵ (1306) ի գաւառն Մշոյ, Ղարպանտայ խանն հրո- 255_բ
 վարտակ եհան ի վերայ քրիստոնէիցն, որք ընդ իշխանութեամբն
 իւր էին՝ կամ դառնալ ի մոլար օրէնսն Մահմեդի և կամ տալ || 256_ա
 խարաջ ամէն մարդ իւրոյ դիմոյն Բ (8) դահեկան ե ի վերայ
 աջ թէին կարել սև կարկատան և առնուլ թուք և [ա]պտակ յե-
 15 բսն և ճողուլ զմորուսն իսկ բանաւոր հօտքն Քրիստոսի || ան- 256_բ
 խախտելի մնացին ի հաւատս. և ետուն զամենայն հարկսն զոր
 խնդրեցին և յանձն առին զնախատինս և զտանջանս և զուծն
 Քրիստոսի ի վերայ աջոյ ուսոցն իւրեանց, որ է սև կարկատանն: || 257_ա
 բսկ ամբարիշտ խանն Ղարբանտայ իբրև ետես եթէ այնու ոչ
 20 կարաց յաղթել քրիստոնէիցս, հրամայեաց կամ դառնալ ի պիղծ
 օրէնն Մահմեդի և կամ զամենեսեան ներքենիս առնել || և զմի 257_բ
 աչքն հանել, յորմէ հարուածոյ բազումք մեռան վասն անուանն
 Քրիստոսի:
 Թուին ՊԼՓ (1384) Բուրհան դադինն Սելվաստայ զՍտեփան-
 25 նոս եպիսկոպոսն նահատակեաց և զսրբոց || Քառասնից վանքն 268_ա
 քակեաց:
 ՊԼԵ (1386) թվին Լանկ Թամուրեն եկաւ ի Վան և կոտորեաց
 աւելի քան դԳԲ (3000) մարդ. և ելեալ գնաց ի Սելվաստ և աւե-
 րեաց զնա և անտի գնաց ի || Յանկուրիայ, զիսոնդքարի եղբայրն 268_բ
 30 դիլտրում Պայազիտն եդ ի դաֆասն²:
 Դարձեալ ՊԾԵ (1406) թվին Ղարայ Ուսուքն, որ փախեաւ
 ի Լանկ Թամուրեն, գնաց յԱրճէջ և յԱրծէկ. և || Շմէզդինն ընկե- 269_ա
 րեալ նմա արարին շատ աւեր Վանայ և Սստանայ, Եւ Ծմեզդինի
 հեծեալքն եկին և այրեցին զՆատուան³, Եւ բարկացեալ Ամիր
 35 եզդինն գնաց և այրեաց Կ (60) գեօղ ի Բաղիշոյ⁴:
 Թուին ՊԼ (1441) զԼուսաւորչի սուրբ աջն դողացան ի Սըսայ 248_բ
 և բերին յԵմիածին:

- Դարձեալ ԶժԱ (1462) թուին Զաքարիայ կա թողիկոսն տա-
 բաւ ॥ զսուրը աջն ի Յաղթամար կղզին. 249
 ի Զ և Բ (1453) թվին սուլթան Մուհամատն էառ զԸստամ-
 բոլ և զԿաֆայն, զԱղքմանն և զՃբապիղոն և զայլ բաղում քա-
5 զաքս և գաւառս: 235
 Ի թուին ԶԽ (1491) Վրդանէս եպիսկոպոսն դարձեալ դո-
 ղացաւ զսուրըն աջն յԱխթամարայ և երեր լեշմիածին:
 ॥ Զ և ԿԵ (1516) թվին սուլթան Սէլիմն էառ զԹամիթ, 334
 ԶԶԲ (1533) թվին զՏեռւ վանից Հայրապետ արեղայն այ-271
10 րեցին հրով:
 ԶԶԴ (1534) ամին ի Շնքուռկու գեղէն էրէց մի այրեցին
 հրով:
 ի ԶԶԴ (1534) թվին սուլթան Սուլէյմանն⁸ էառ զԲարելոն, 235
 որ է Բաղրատ:
15 ԶԶԵ (1536) ամին զԽօջայ Օդջայն նահատակեցին ի Սևաստ: 272
 ԶԶԸ (1539) թվին Հոռոմք Ծաղկազարդին Զատիկ արարին:
 || Դարձեալ ի ԶՂԹ (1550) թվին սուլթան Սուլէյմանն ել 235
 ի վերայ Շամիրամակերտու և էառ զՎան:
 || Դարձեալ ի թուին ՌԿԳ (1614) Շահաբաղ շահն տարաւ 250
20 զսուրը աջն ի Յասպահան, և ՌԶԵ (1638) թվին Փիլիպոս կա-
 թողիկոսն էրեր ի սուրը կղմիածին⁹:
 || Դարձեալ ՌՀԵ (1626) թվին Օսմանցիքն Գ(3) ոսկի խա-257
 րաջ առին ի Հայոց:
 || ի թվին Հայոց ՌՃԻԵ (1678) Բաքըր փաշայն Վանայ 283
25 զԽօջայ Ալսասն կախեաց անմեղ և ոչ եթող թաղել: Սորա մա-
 կանունն Լէշկեր ասէին: Սա բազում հարկս վերացոյց ի Հայոց¹⁰:
 || Թուին ՌՃԻԵ (1679) Վանայ քաղաքի փաշէն, որոյ անունն 259
 էր Մուսլի, հրամայաց Հայոցն մորուս թողուլ⁹:
 Դարձեալ ի ՌՃԻԹ (1680) թվին Զանփօլատ օղլի փաշայն || 260
30 հրամայեաց Հայոցն զգօտին առնուլ ի գլխոցն և գդակ դնել¹⁰:
 Դարձեալ ի սոյն թվին Թուխաթցի Վարդան վարդապետն
 զՀայոց կանանց բէշի սրմայն վերացոյց:
 || Թվին ՌՃԱԱ (1682) սուրը Յակոբ եկեղեցին նորոգե-138
 ցաւ ի Վան, ի Ժամանակս Ալի փաշային¹¹:
35 || ՌՃԱԱ (1682) թվին Ալի փաշայն Վանայ զԳրիգորն և 319
 զՍտեփանոսն անմեղ կախեաց, յորոց վերայ լոյս ծագեցաւ¹².

ՅԵՆԱՅՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս գկայությունը հաստատում է մի ժամանակակից, իր հիմաստակարանում (տե՛ս՝ էջ 46), հմամ. Ա. Դավիթիքեցի, էջ 625—626):
2. Պատմական մի շաբաթ եղելություններ այստեղ զրկած են 1386 թվի ներքունույցն այն է, որ Լանկ Թեմուրը 1386 թվին լինում է Վանում (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 118, 122, ծանոթ. 26, վերևում, էջ 412):
3. Բնագրում պղատուան ձեռվի:
4. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 119:
5. Մի քանի եղելություններ զարձյալ նշված են մեկ տարեթվի տակ:
6. Բնագրում սկզբում զրկած է «Սէլիմ», հետո այդ անունը վերցրել են, փակազծերի մեջ և ներքենում ավելացրել «Սուլեյման»:
7. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 325:
8. Այս գկայությունը որոշ մանրամասնություններով տե՛ս ներքենում, էջ 413—414:
9. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414:
10. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414:
11. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414:
12. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414:

XV

ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂԻՇԵՑՈՒ ԺՄՄԱՆՑԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԻ (XVII դ.)

Վարդան Բաղիշեցին XVII դարի երկրորդ կեսի մատենագիր է։ Նու Բաղիշեցի է կոչվել, որովհետև, ինչպես հաղորդում է 1664 թ. չափածո մի հիշատակարան, այնուղի է ծնվել. «...Վարդան բարունն այն հոգելի, որ էր տեղեաւ Բաղիշեցի...»¹.

Վարդան Բաղիշեցու գործունեությունն ընդհանրապես արդյունք էր XVII դարի մատենագրական ու կուլտուրական աշխուժացման։ Նախորդ երեք դարերի ընդհանուր ավերածություններին, մտավոր ու հոգեոր կյանքի անկմանը հաջորդած XVII դարի հայ մատենագրության և կուլտուրական այլ երեսութների վերելքի գործում քիչ դեր չխաղաց Բաղեշը, որին Վարդան Բաղիշեցին իր հիշատակարաններից մեկում կոչում է բղեշխաշեն. «Նորոգեալ եղկ գիրքս ի յերկիրս Բղնունեաց, ի լայնանիստ քաղաքս Բաւդէ ի բըդէշխաշէն, ի սուրբ մենաստանս Ամիրդօլուա»².

Վ. Բաղիշեցու ծննդյան տարեթիվը հայտնի չէ, սակայն Դավիթ Բաղիշեցին սրան 1663 թ. արդեն հիշում է որպես վարդապետ և Ամրդոլու վանքի առաջնորդ³. Վ. Բաղիշեցու ծնողները եղել են Եղիան և Ղարիպը, Մանկական տարիներից Վարդանը, ինչպես հաղորդում է Դավիթ Բաղիշեցին, իր կրթությունն ստացել է Ամրդոլու վանքում, ժամանակի կրթված և զիտուն մարդկանցից մեկի, նույն վանքի առաջնորդ Խաչատուր վարդապետի մոտ⁴, ինքը, Վարդանը, իր հիշատակարաններից մեկում, հետեւյալ ջերմ տողերն է թողել վերջինիս մասին. «...Նորոգեալ եղկ գիրքս... վերասիտողութեան վանացս աեառն իմոյ և հօր հոգեորի և բազմերախտի Խաչատուր հոետորի և բանիրուն իմաստայեղ և կորովամիտ գիտնականի և քաջ փիլիսոփայի, որ ի յերեկոյացեալ և ի մթնեալ և ի նսեմ ժամու ծագեցաւ մեղ Հայաստանեացս տառապեալ ազգի իրը զջահ անշէջ և իրը զարեգակն պայծառ, տարածելով զճառագայթս իմաստութեան իւրոյ և զշառաւիզս գիտութեան ընդ ոլորտու տիեզերաց քառորդշ կողմանց առնելով և ուսուցանելով...»⁵.

Ժամանակակիցները Վարդանի մասին խոսում են մեծ ակնածությամբ և նրան անվանում եմ հոետոր, «քառ հոետորն բանիրուն վարդապետ»,

¹ № 2748, էջ 357 բ.

² ԱՏՄԾ, № 72, էջ 419.

³ ՏԵ՛ս վերեւում էջ 362:

⁴ ՏԵ՛ս վերեւում, էջ 362:

⁵ ԱՏՄԾ № 72, էջ 419,

«կրկին լուսավորիչ», «լոյս աշխարհի», «փադիշահ» և այլն. Իսկ 1697 թ. հիշատակարանում, գրիչը, Վարդանի աշակերտը, գրում. է «...գրեցաւ... ի առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (Ամրդոլու—Վ. Հ.) մեծ բարունապետիս և քաջ փաղերայիս¹, վարժապետիս մերոյ Վարդան վարդապետին...»²:

Թե ինչո՞ւ են Վարդանի մասին ժամանակակիցները մեծ երախտագիտությամբ ու հարգանքով խոսել, պարզում է հիշատակարաններից մեկը. «...ի ժամանակիս յայսմիկ ոչ ոք է նման նմա (Վ. Բաղիշեցուն—Վ. Հ.), զի է անձանձիր ուսուցանող, շինող և հաստատող սրբոց եկեղեցեաց Հայուստանեայց, զի բաղում եկեղեցիս վերստին շինեալ կանգնեաց և զոչ եղեալսն ի բաղում տեղիս նորոդ հիմնարկեաց և շինեալ աւարտեաց...»³.

Թեև Վ. Բաղիշեցուց մեզ հասել է մի ժամանակագրություն, բայց նա աչքի է ընկել ո՞չ այնքան իր ժամանակարական գործունեությամբ, որքան մանկավարժական, քարոզչական, շինարարական և հին ձեռագրեր նորոգելու կամ ընդօրինակելու աշխատանքներով. Վ. Բաղիշեցուն նշանավոյ) աշակերտներից են Գրիգոր Շղթայակիրը⁴, Հովհ. Կոլոտը, Արքահամ Համթեցին և ուրիշները. Պողոս Գավոսցին, իր մի հիշատակարանում վերջինիս համարում է «ընտիր կարգացօղ և խորին վիլխոփայ, տեղեակ հնոց և նորոց կտակարանաց, այլև արտաքնոց և նորից և քերականութեան տեղեակ»⁵:

Հաստատ չգիտենք, թե Վ. Բաղիշեցին երբ է դարձել Բաղեշի Ամրդոլու վանքի առաջնորդ, սակայն, ինչպես նշեցինք վերևում, Գ. Բաղիշեցին տակավին 1663 թ. Վարդանին հիշում է որպես վարդապետ, ավելացնելով, որ Խաչատուր վարդապետի մահից հետո Ամրդոլու վանքի տեսուչ դարձավ «հոգեոր եղբայրն մեր Վարդան վարդապետ, ճարտասան և բանիրուն»⁶ Այդ պաշտոնում, ինչպես ցույց են տալիս հիշատակարանները. Նա մնում է բավական երկար. օրինակ 1697 թ. հիշատակարաններից մեկում Վարդանը հիշվում է Ամրդոլու վանքի տեսուչ⁷. Ըստ երեսութին նա այդ պաշտոնին մնում է մինչեւ իր մահը. Այդ ժամանակ էլ նա Ամրդոլու վանքը հիմնովին վերաշնուրմ է և բարեկարգում. Գրիգոր երեցը 1683 թ. մի հիշատակարանում այս մասին գրում է. «...Եւս առաւել զԱմրդոլու վանքս ի հիմանէ շինեաց տներով և հնց[ա]ներով և արդիւնացոյց բաղում գրեանս ի սմա և միաբանս բազումս, առաւել քան զԾաթեուն, որ է յոյժ պայծառ սաղմոս-երգութեամբ և պատարագօք»⁸:

¹ Նշանակում է վարդապետ, ունի միայն «Բառադիրք Հայոց, արարեալ ի սուբք էջմիածին երեմիս վարդապետչ», 1728, կ. Պոլիս, էջ 482:

² Հե 4034, էջ 223ա և բ:

³ «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 15:

⁴ Գր. Շղթայակիր մասին կենսագրական որոշ տվյալներ պահպել են № 737 ձեռագրի դատարկ էջերից մեկում. համաձայն այդ տվյալների Գրիգորը ծնվել է 1670 թ., Մուշք որ. Կարապետի վանահայր լինում է 1704 թ., իսկ երուսաղմբ պատրիարք՝ 1717 թ էջ 248ա և բ):

⁵ Հե 1899, էջ 426բ:

⁶ Տես վերևում, էջ 362:

⁷ Հե 4034, էջ 223ա և բ:

⁸ № 5501, էջ 244ա: Պողոս Գավոսցին 1676 թ. հիշատակարանում՝ Վ. Բաղիշեցու առաջնորդության ժամանակ, ահա թե ինչ է զրում Ամրդոլու վանքի մասին. «...որք են թուով և (40) կարգացօղք վարդապետ և եպիսկոպոս կուսակրօն արեղայ և Գ (4) աշխարհի քահանայ, այլև անտես մի և Բ (2) սպասաւոր կանայք առաջի ձեռաց նորա (Վ.

Վ. Բաղիշեցին մեծ ջանասիրությամբ հին, քայլայված և խասված ձեռագրերը նորոգել կամ ընդօրինակել է ավել իր աշակերտներին: Նա նույնիսկ ուրիշ վայրերից հատուկ մարդիկ է հրավիրել և նրանց հանձնարարել նման աշխատանքներ: Այդ մասին ծաղկող Հով: Վանեցին ահա թե ինչ է գրում: «...զաստուածարան վարդապետն Վարդան յիշեցէք... որ եղեղամաճառ արուեստիս, զի բերեալ զՄահակ վարդապետն ի Վանայ ի վանս եւր և Բ (2) տարի զմեզ առ ինքն առեալ և ուլուցեալ...»¹: Այս առումով հետաքրքրությունից զուրկ չէ իր Վ. Բաղիշեցու հիշատակարանի մի մասը, որը վերաբերում է Մուշի Առաքելոց վանքի ձեռագրերի նորոգման և ընդուղինակության աշխատանքներին «...Եւ որչափ հին և փըտեալ գրեանք կայր ի վանքս, թէ Աւետարան, և թէ Ճաշոց, և Յալսամաւուր, և Ճառ, և զՄարգիստիրքն և այլ մեկնիչ և Աստուածազունչ գրեանք եղծեալ և փտեալ: Լ (30) գիրք և այլ աւելի տվաք նորոգել և կազմել ձեռամբ Սահակ Վանեցի վարդապետին ի թվին ՌՃԻ (1671)...»²: Ուշագրավ է խասված և քայլայված ձեռագրերը նորոգելու հնում եղած պատկերացումը, որը նրանց մզել է այդ աշխատանքին: Վ. Բաղիշեցին միենույն հիշատակարանում շարունակում է: «...Լ (30), Խ (40) գրոց նորոգեն և ի հնուքենէ յառաջածելն և ի փրածուքենէ ի կենդանուքիւն ածելն մեծ է քան զեկեղեցիս շինելն...»³: XIV—XVI դարերի ընդհանուր անկմանը հաջորդած XVII դարի որոշ աշխատացումն՝ հետաքրքրություն դեպի հին մատենագրությունը, փիլիսոփայությունը և այլն սկսվում են հենց այս աշխատանքներով:

Վ. Բաղիշեցու նորոգելու և ընդօրինակելու տված ձեռագրերի մի մասը գանվում է Մատենադարանում⁴, Մանկավարժական և ձեռագրեր նորոգելու աշխատանքներին զուգընթաց Վ. Բաղիշեցին բազմաթիվ շինարարական աշխատանքների նախաձեռնող է եղել: Այդ մասին են վկայում ժամանակակից պատկերներ:

Բաղիշեցու—Վ. Հ. և Բ (2) մշակ, որք լինին և և (45) միարան, և (40) կարդացող և ե (5) անտես և մշակ, Անդրեմք ի բարերարէ տեսանէ..., որ այսպիսի կարդաւարութեամբ պահեցէ զուգընթաց ուխտ Յովաննու, որ մականուանամբ Ամիրդօլու, որ Յովաննէս ասէ...» (№ 1899, էջ 426բ):

¹ № 7884, էջ 324բ: Նույն Սահակ Վանեցին 1874 թ. իր հիշատակարանում գրում է, «...եկեալ իմ ի քաղաքն Բաղէշ: և ստացայ զսուրը աւետարանս ի քահանայէն Վարդանայ տեսր միայն սեաւ գրով: և իմ ընակեալ ի վանս Ամիրդօլու առ ոտս երանաշնորհ և աստուածարան վարդապետին Վարդանայ ամ մի և հինգ ամիս: և ժաղկեցի վարդապետին երկու աւետարան ուկեզօծ պատուական և զեղցցիկ յօրինուածով: և այլ բազում զրեանս ետ ժաղկել և զհնացեալ գրեանս ետ զերստին նորոգել թուով եօթանասուն և ութ գիրք...» («Պիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ժ. էջ 1.լ.):

Վ. Բաղիշեցու աշակերտաներից մեկը, իր ընդօրինակած ձեռագրում, այդ մասին ուշագրավ հետայր տողեն է թողել հիշատակարանում: «...սա բազում աշխատութեամբ և ջերմեռանգն սիրով ժողովեաց և ի լոյս էածն զոմանս (ձեռագրերը—Վ. Հ.) ի հեռաստանէ բազում ժամիւք բերելով և զոմանս զրել տալով գրագրաց հմուտ և արագագիր գրչաց: և զայն որ ոչ էր յայտնի շարագրով կարգեալ ի մի տփի մեծաւ աշխատութեամբ հանեալ ի գրոց հիշատակարանց ինքն ժողովեալ հաւաքեաց զթիւս ժամուց և ժամանակայ զանայաց և զիափանեալ թիւս և զպատմութիւնս, որ ի ծուլութենէ ուսումնասիրաց և յանհագութենէ վարդապետաց խափանեալ էր...» (№ 1896, էջ 139ա):

² № 2748, էջ 358բ:

³ № 2748, էջ 358բ: Նման մի հետաքրքիր հիշատակարան Վ. Բաղիշեցին թողել է ձեռագրերից մեկում, այդ հիշատակարանը տես ՄՏՄՑ, գործ № 72, էջ 419:

⁴ № № 1896, 6434, 7884, 1899, 5501 և այլն:

Կակիցների մի շաբք հիշատակարանները։ Գրիգոր երեցն այդ առումով հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում։ «... յիշեցէք... զքաջ ըաբունապետն Վարդան... զի կրկին լուսաւորիչ գտաւ Հայոց, զի ըազում եկեղեցիս շինեաց ի հիմանէ և ըազում մոլորեալ մարդիկ դարձոյց... յորդաբուս քարոզութեամբն իւրով և բաղում զիրս ետ գրել և զայլ հինս նորոգել զամենայն տեղեաց... Եւ յայսմ ամի (1683 թ.—Վ. Հ.) ձեռնարկեալ է ի գործս շինել անդս մեծամեծս վանիցն, որ Ոխուիք ասի, զի է յոյժ անհարթ և անհեթեթ վիմօք լցեալ. և ետ վարդապետն քարակոփացն զվէմսն հատանել և զտեղիքն գերմակ մոխրով լնուլ և որմով շուրջանակի պարսպեալ ամրացոյց գերեզմաններն և զագարաին...»¹; Վարդան Բալուեցին, որը Վ. Բաղիշեցու աշակերտն էր, վերջինիս հանձնարարությամբ 1680 թ. ընդօրինակելով մի ձեռագիր, հիշատակարանում գրում է. «....այժմ ընդամենայն տեղիս առաքելաբար շրջի, ուր և հասանէ շինէ անդս սր. եկեղեցի...»²

Վ. Բաղիշեցու կենսագրության մասին տեղեկություններ են թողել իր ժամանակի խրոնիստներն ու հիշատակագիրները։ Մրանցից մեկը հաղորդում է, որ Վ. Բաղիշեցին, սերտ հարաբերությունների մեջ է եղել Երուսաղեմի հայ հոգևորականների հետ։ 1679 թ. ըստօրինակած Ավետարանի հիշատակարանից իմանում ենք, որ նա, որպես Երուսաղեմի նվիրակ, գնացել է Սպահան³, իսկ 1684 թ. մի այլ հիշատակարան նշում է, որ նա իր աշակերտների մի մասի հետ գնացել է Երուսաղեմ Շոփեկոր և մարմնաւոր եղայրներին միսիթարելով՝ տուրքերով և ուսումով...»⁴:

Անանուն Վանեցի ժամանակագիրներից երկուսը ուշագրավ տեղեկություններ են պահել 1690 թ. Բաղեջում տեղի ունեցած եկեղեցական ներքին պայքարի մասին, որին մասնակցել է նաև Վ. Բաղիշեցին։ Այդ վկայություններից ամենից ընդարձակը գտնվում է «Մանր ժամանակագրություններ»-ի 1-ին հատորում⁵, որտեղ խոսվում է նաև այդ պայքարի պատճառի մասին։ Բաղեջում գտնվող չորս վանքերը և չորս եկեղեցիները ենթարկվում էին Գոմոց վանքին, որի առաջնորդն էր «Ծերունի մեծ Աւետիք վարդապետն»⁶. 1690 թ. Գրիգոր, Մեսրոպ և Վարդան վարդապետները կաշառելով Բաղեջի Շարաֆ խանին, վերցնում են սրա համաձայնությունը և ապա գիմում Եղիազար կաթողիկոսին ու ստանում հրաման, ըստ որի «զքաղաքն չորս բաժին արարին և ամեն մեկ եկեղեցին իւր ժողովրդով մէկ վանից թէմ սահմանեցին, զի յամէն վանք մէկ վարդապետ նստիցի առաջնորդ և զիւր եկեղեցւոյ (թէմն տիրեսցէ) և զհաս և զիրաւունս ինքն առեալ զվանս իւր հոգասցէ...»⁷:

Պատմական այս իրականությունը, որը միտումնավոր կերպով մոռացության են մատնել զատ ժամանակակիցներ, որոնց թվում նաև Վ. Բաղիշեցին, հետաքրքիր է երկու նկատառումով։ Նախ այն ցոյց է տալիս, որ

¹ № 8501, էջ 244ա:

² № 6434, էջ 223ա և բ։ Իր հիշատակարաններից մեկում Վ. Բաղիշեցին դրում է Մուշի Դռաքելոց վանքի (ուր նա եղել էր 1684 թ.) վերաշինման հանդամանքների մասին բավական մանրամասն (№ 2748, էջ 858ա):

³ № 7864, էջ 324ա:

⁴ «Դիւան Հայոց պատմության», գերբ Ժ, էջ 12:

⁵ ՏԵԽ ՄԺ, 1, էջ 858:

⁶ Նույն տեղում, էջ 358:

⁷ Նույն տեղում, էջ 358:

Վ. Բաղիշեցին լինելով հայ շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչ, մասսակցել է ժողովրդից ապօրինի կերպով ստացած եկամուտների ըաշխման պայքարին և իր նպատակին հասնելու համար այդ «սուրբ հայրը» չի խորշել անթույլատրելի միջոցներից. երկրորդ, ինչպես Վ. Բաղիշեցին, այնպես էլ ժամանակակից ուրիշ հիշատկագիրներ, «ըսոնք թողել են մի շարք հիշատակարաններ, հանդիսանալով Բաղեշի վանքերի և եկեղեցիների հոգեվորականներ, դիտավորյալ լոել են այդ ներքին պայքարի մասին որևէ բան հաղորդել, ըստ երեսութին, ձգտելով մոռացության տալ պատմական իրականությունը: Նման փաստերը ցույց են տալիս, թե ինչքան միակողմանի են եղել իշխող դասակարգերին սպասարկու պատմիչները, «ըսոնք պատմական իրականությունն արտացոլել են՝ ելսելով իրենց դասակարգային նեղ շահերից: Ի դեպ, այդ պայքարին ժողովսւրդը բարյացակամ չէր կարող վերաբերվել, դրա պատճառով էլ ժամանակագիրը շարունակում է. «...և այսպէս մէկ քաղաքի չորս առաջնորդ եղեւ... որ ոչ է բարից¹:

Վ. Բաղիշեցու կյանքի և գործունեության վերջին տարիների մասին այլևս բան չգիտենք, նույնիսկ Բաղեշում 1694 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում չի հիշվում նրա անունը², թեև ուրիշներինը գրիչը հիշում է:

Վ. Բաղիշեցու մանկավարժական, շինարարական և ձեռագրերը նորոգել և ընդօրինակել տալու գործը ժողովրդականություն է վայելել, այդ պատճառով ոչ միայն նրա աշակերտները կամ ժամանակակիցները, այլև գուսանները անմահացրել են նրան:

Ձեռագրերից մեկի դատարկ էջում գրիչ Արքահամ Մշեցին գրի է առել գուսանների հորինած, բայց աղավաղված երդը³ Վ. Բաղիշեցու մասին, հետեւյալ խորազրով «Գովանք Վարդան վարդապետին Բաղիշեցւոյ, ասացեալ յաշըներուց»⁴:

1 ՏԵՌ ՄԺ, 1, էջ 358,

2 Ա 5830, էջ 220ա և բ:

3 Ա 737, էջ 178բ: Բերում ենք երզի սկզբի մասը միայն.

«Գու ես քրիստոնէից զաղին,
Երես[ն] սև է զամազին
Գիշերն եմ տեսեր յերաղին,
Խորան Վարդան վարդապետին:

Խորանն ամէն լաճվարդ էր
Մէջն ամէն կին ու յարդ էր
Գրէր աւետարան և կարգեր,
Ղուրան Վարդան վարդապետին:

Անդին մարդարիտ կու թափի
Բերան Վարդան վարդապետին:

Թո շուրջ եկած տեղիքն ուր է,
Թո խոսքեր[ն] Մոր թուր է,
Թեղ ականջ չէնօղ[ն] խուլ է
Մէկիկ Վարդան վարդապետին:

Ն. Բաղիշեցին մահացել է 1704 թ.¹ Բաղեշում և թաղվել է Ամրդոլու վանքում։ Տապանագրի պատճենը գտնվում է «Դիւանա-ում»։

Ն. Բաղիշեցու մատենագրական գործունեությունից մեզ շատ բան հայտնի չէ Նրա անունով մեզ հասել է միայն մի ժամանակագրություն։ որը կցված է եղել Միխ։ Ասորու ժամանակագրության հիշատակարանին։ Այս բնագիրը Ն. Փիրղալեմյանը, իր սովորության համաձայն, ընդորինակել է կրծատումներով և առաջին անգամ մի քանի փոքրիկ հատվածներ հրատարակել Շնօտարքա-ում։ Այնուհետև 1900 թ. Խ. Դաղյանի ձեռագրերի ցուցակում հիշվում է սրա ժամանակագրությունը Ղ. Փիրղալեմյանի անտիպ գործերի մեջ։ Ավելի ուշ Գ. Աղանյանցը Ղ. Փիրղալեմյանի կրծատումներով ընդորինակած բնագիրը հրատարակեց «Դիւանա-ում», որից էլ վերահատարակում ենք մենք։ Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակում² պահվել է այս ժամանակագրության մի տարրերակը։ Այս երկու տարրերակների համեմատությունը ցույց տվեց, որ Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակի տարրերակն ավելի պակասավոր է, այդ պատճառով էլ հրատարակության հիմք ընդունեցինք Գ. Աղանյանցի հրատարակությունը, իսկ մյուսի առանձին շեղումները նշեցինք ծանոթագրություններում։

Ժամանակագրության երկու տարրերակում էլ սկիզբը թերի է։ Սակայն այդ պակասը «Դիւանա-ի տարրերակում ավելի ընդարձակ է, ուստի հրատարակության բնագրում նշեցինք մյուսի ավել մասը։ Ժամանակագրության այժմյան բնագիրն սկսվում է իսլամի հիմնադիր Մահմեդի հանգես դալով և ավարտվում 1657 թ. Բաղեշում կաթոլիկ կրոնավորների և լուսավորչականների պայքարի մասին եղած որոշ տեղեկություններով։ Ժամանակագրության վկայություններից բավական հետաքրքիր են XVII դարի 50-ական թվերին Բաղեշում տեղի ունեցած առանձին եղելությունների մասին հաղորդածը։ Մնացած վկայություններն այս կամ այն ձևով դըանում ենք ժամանակագրական այս բնագրերում։ Վ. Բաղիշեցին թե երբ է կազմել իր ժամանակագրությունը, կարելի է եղբակացնել ժամանակագրության մի վկայությունից։ Նա խոսելով սուլթան Մուհամեդ ԽV-ի մասին, նշում է, որ նա գահ է բարձրացել 1650 թ. և ապա ավելացնում։

«...և այս ինն ամ է, զի թագաւոր է։ Նշանակում է Վարդանն իր ժամանակագրությունը կազմել է 1659 թվին³ (1650+9)։ Սակայն ցավալին

¹ ՏԵՇ ՄԺ, 1, էջ 363; Բ. Կյուլեսերյանը մեջ է բերում Գ. Բաղիշեցու տապանագիրը, ուր գրված է. «Ել առ փրկին, ի յոյս բարի, ի իջ յորելէնի».

երակ թուոյս, յաւելորդից («Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 202), սակայն նա սիալ հաշիվներ կատարելով (տես նույն սեղում, էջ 202, ձանոթ. 1) նշում է, թե Վարդան Բաղիշեցին մահացել է 1705 թվին, միշտը 1704 թիվն է։

² ՏԵՇ գիրք ժ, էջ 81—82, Բ Կիւլեսերեան, Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, էջ 202:

³ «Դիւան», գիրք ժ, էջ 10:

⁴ էջ 123, 127, 170, 187:

⁵ Մասն Բ, էջ 58; ՏԵՇ նաև «Հայապատում», Ա, էջ 129:

⁶ Գիրք ժ, էջ 67—80:

⁷ Գործ Խ 72, էջ 410—421:

⁸ Մուհամեդ ԽV-ն իրականում թագավորել է 1648 թ. և եթե սրա վրա ավելացնենք կերպում նշված 9 տարին, կստանանք 1657 թ.: Սակայն այդ ճիշտ չէ, որովհետեւ հատվածի շաբունակության մեջ նա գրում է, որ թուքքերի ն. Պուսի գրավումից հետո անցել է 206 տարի, այս հաշվով դարձյալ կստանանք 1659 (1653—206):

այն է» որ հեղինակն իր ժամանակագրությունը կազմելուց (1859 թ.) հետո
ապրելով 45 տարի, այն չի շարունակել մինչև իր կյանքի վերջին տարի-
ները, որով կարող էր ավելի ուշագրավ և հետաքրքիր տեղեկություններ
հաղորդել իր ժամանակի մասին:

...Զոր ի յիսկզբանց անտի ի յսկամանէ թվականին մերոյ
մինչև յայժմ զօրացեալ են և զօրանան ի վերայ մեր ազգն հա-
դարացոց, սարակինոսք և քաղըթաշութն ժողովու[ր]գն ըստ գրոյն
վկայութեան։ Քանզի վասն մեղաց քրիստոնէից հովիւն երկնա-
5 որ տանջէ զապստամր ոչխարսն ի ձեռն անօրէն գայլոց. ըստ
գրոյն, թէ Նարուգոդոնոսոր բաժակ բերկրութեան ի ձեռին իմում
ու կամիմ արրուցանեմ, զոր և իսկ թոյլ ետ մեզ ինամքն վե-
րին տիրել ի վերայ անդամոց իւրոց այյազգեացն իսմայելացւոց.
զի նոքօք խրատեսցուք իբր գաւազանաւ և զինամողն մի մո-
10 ռասցուք։

Քանզի Մահմէտն մարդն անօրէնութեան և որդին կորստեան
և կարապետ նեռինն ի Յարարիոյ ի Յաթրար քաղաքէ, որդի
Արդիայի, ի ԿԸ (619) թուին Հայոց տիրացաւ սակաւ աշխարհի.
այլ և Շամայ ևս կալաւ զիշխանութիւն օֆնականութեամբն
15 Հրէից. ամս է (7) մեռանի. տուեալ հնազանդելսց իւրոց մոլար
պատուէրս ի օրէնս. զոր և ինքն ունէր. Եւ յետոյ այնք որ զնա
փոխեցին [Ա]րուբաքը և Օմար, յետ սակաւու զօրացեալ՝ առեալ
զեգիպտոս և զԲարիլոն ևս, այլ և զՊարսս, և բարձին զթագա-
ւորութիւն Պարսից. և յաղթեցին Պարսից և Յունաց, անուանե-
20 ցան թագաւորք և սուլթանք իսմայէլացւոց և Տաճկաց. Եւ զկնի
պառակտեալ ի միմեանց, եղէն սուլտանք և խալիֆայք և ամի-
րայք բազումք, անհնազանդ միմեանց և զմիմեամբք ելանելով:
Սակայն լցաւ աշխարհն ամենայն և տուն Պարսից և Հնդկաց,
և Պարթևաց և Միջերկրայք ամենայն, չար օրինօք և կրօնիւք,
25 զոր Մահմէտն ետ. զի լայնէ ճանապարհ որ տանի ի կորուստ
զգնացողմն, և բազումք գնան և մտանեն ի նայ ըստ անսուտ հրա-
մանին Քրիստոսի. զի զէեշտութիւն || և զմեղս քարոզէ, որք դիւ-
րինք են մարմնոյ առ ի կատարել. Եւ յետոյ կոչեցան Արդլու-
նիք, և զկնի սակաւու բարձեալ իշխանութիւն Տաճկաց՝ տիրե-
30 ցին Թուրքք ի յազգէն Թուրքմանաց, և յետոյ Դանիշմանիք և
Մոլիմանք. Իսկ այժմ կոչին Օսմանլուք. զի յետ բազում ժամա-
նակաց անցելոց ի թուին Զին (1291) ոմն Օսման անուն ի նոյն
ազգէ Թուրքաց, նովին օրինօք, ի Յասիոյ, ի Ճոխ. անուն գեղջէ,
շինական աղքատ. և ժամանակ ինչ թողեալ զհողագործութիւն և
35 գող եղեւ, և սակաւ սակաւ զօրացաւ և գնացեալ յարեցաւ ի
սուլտան Ալայտինն, որ տիրէր Կապաւգոկացւոց աշխարհին, և

67.

68

առեալ զօրս ի նմանէ գնաց էառ դԲուրսայ քաղաքն, որ է Եփեսոս, և առանձակ ինքնազլուխ իշխանութիւն ստացաւ, և սուլտանութիւն։ Եւ այս է Օսմանցւոց առաջին թագաւոր, զոր գիրք աստուածային օձ կոչեցին զնոսա, և այս է օսմանցի կոչման պատճառն։

Իսկ յետ մեռանելոյ Օսմանի թագաւորեաց որդի նորա սուլտան Ոհրանի. սա էառ զէնդիշահարն, որ թարգմանի նոր քաղաք, և երարձ և ընդարձակեաց զիշխանութիւն։

Եւ յետ նորա թագաւորեաց զորդի նորա սուլթան Մուհամատն։

Եւ յետ նորա որդի իւր սուլթան Պայազիտ, որ իլտուրումն կոչիւր, և զայս ևս իմա՝ զի զորքանն ամաց թագաւորացս ոչ կարացի գաանել. բայց զանուանս թագաւորացս⁷ որդի ի հօրէ յաջորդելով։ Ի սորա ժամանակս ՊԼԳ (1384) թուին, Յոհան վարդապետն Որոտնեցին, որ մակ անուն Կանչիւկ կոչիւր, վախճանեցաւ ի նոյն աւուր յորում ծնեալն էր⁸, Եւ ի սոյն ամի Բուրհան դատին սպան զտէրն Սեբաստիոյ. և զՍաեկաննոս եպիսկոպոս նահատակեաց, և զսուրը Գառասանից վանս քակեաց⁹ զայս Պայազիտու։ ՊԼԶ (1387) թվին Լանկ Թամուրն ել ի Մորգընդայ. և աւերելով ե գերելով զամենայն աշխարհն մինչև ի Յանկիւրիայ, և զսա ի յերկաթի զաֆասն եղ զխոնդքար Իլտրում Պայազիտու և անդ մեռաւ¹⁰.

Եւ յետ նորա թագաւորեաց միւս այլ Մուրատ։

Եւ յետ նորա՝ միւս այլ Մուհամատ մեծ։ Ի սորա ժամանակս ՊՆ (1441) թուին այրեցին զթըրըրշայն ի Մարզուան. և զսպիտակ գոտին բարձին ի քրիտոնէից։ Եւ ի միւս ամին ՊՆԱ (1442) սուրբ աջ Գրիգորի մեր Լուսաւորչին դոգացեալ եզկ ի Սըսայ. և տարեալ ի Հայս ի Յէջմիածին, նորոգեցին զնա, և նոր կաթողիկոս նստուցին Կիրակոս անուն. զայս Թումայ վարդապետն¹¹ յիշէ ի մէջ Լանկ Թամուրի պատմութեան, որ նա է շարադրեալ Թումայ վարդապետն Մեծովեցին¹². Զսա թաղեաց Յակոր վարդապետ Նրիմեցին՝ հրեզէն լեզուն, որ զտումարի մեկնութիւն է արարեալ. Այս սուլթան Մուհամատս էառ զմայրն մայրաքաղաքաց, զմեծն Կոստանդնուպոլիս ի ձեռաց Հոոմոց վասն մեղաց նոցա, և այսուհետև կոչեցան աշխարհակալ և ինքնակալ կայսերք և թագաւորք, ի թուին Պայազ (1453)։ Եւ այսպէս բարձին զթագաւորութիւնս և զտէրութիւնս ըազում ազգաց և աշխարհաց. այսինքն զհայոց, զՎրաց, և զԱղուանից, և զՄարաց և զԱսորոց, և զԱրարացւոց, ուստի էր օրինագիրն իւրեանց, և զԵղիպտացւոցն, և զԵուպեացն, և զՀոոմոց, և զՀոոնց, և զԲունաց, և զԲուլզարաց, և զՄազքթաց, և զԱփխազաց, և զՄակեդոնաց, և զՀիւսիսականաց, և զԹաթարաց, և զսակաւ ինչ զՖոանկաց, և զՊարսից, և ընդարձակեալ զթագաւորութիւն ինքեանք միայն տիրապետեցին¹³. բարձեալ զշինումն եկեղեցեաց, և զուրախութիւն և զպաշտօն եկեղեցականաց¹⁴, և տրամազգեաց

- արարին զամենայն ազդս քրիստոնէից. Աստուծոյ զայս մեղ հատուցեալ անմիա ազգաւ զկ[սկ]ծեցուցանել. և մեզ ոչ ինչ է փոյթ դառնալ ի մեղաց: Քանզի են ոմանք ի հնազանդելոց իշխանաց մեծի թագաւորին ամիրայք ի յերկիրս Մարաց, ի յեզերս թագաւորութեան իւրոյ սահմանաց և սահրաթաց, որ են անփոխագրելի տեղակալք, և սեպհական են յիշխանութեան, զի մնան մինչ ի մահ, և յաջորդեն զնոսա որդիք իւրեանց, սակայն հարկատու են թագաւորին մեծի: Իսկ ի մայրաքաղաքս ոչ այնպէս, այլ փաշայք մեծամեծք և զօրեղք առեալ զիշխանութիւն արծաթավաճառութեամբ¹⁵, և ահարկու ձևով գան, և դողացուցանեն զամենեսեան. սակայն փոփոխականք են, զի զկնի Զ(6) և է(7) ամսոյ և կամ ամի միոյ, կամ աւելի կամ պակաս անկանին ի փառաց և յիշխանութենէ իւրեանց¹⁶, զի հնազանդ են տէրութեան իւրեանց, և այնպէս տեղյին մինչև ցայժմ, և այժմ 206 ամ է թագաւորութիւն նոցա, յորժամ առին զկստամպօլ:
- || Դարձեալ Զէ (1458) թվին շարժ եղկ յերզնկայն, 32 հազար մարդ մեռաւ, և այսչափ միայն, այլ ԺԶ (16) անգամ շարժ եղեալ՝ յեղնկայն, քան զայս առաւել սաստիկ¹⁷:
- Ի ԶԺԸ (1469) թուին սաստիկ մահտարաժամ անկաւ յաշ-
- խարհս, և Նաղազ վարդապետն առաջնորդ համթայ, որ էր ի Պոռգեղին, մերձ Բաղիշոյ, զՈղըն ասաց¹⁸,
- Իսկ ի ԶԱԱ (1482) մեռաւ սուլտան Մուհամատն, որ էառ զկստամպօլ, և թագաւորեաց սուլտան Պայազիտն: Եւ շարժ եղկ յերզնկայ երեսուն հաղար մարդ ներքոյ հողոյն մնաց: Ի սորս ժամանակս էր Մատթէոս վարդապետն ի Սևաստու վանքն¹⁹,
- Եւ ի ԶԿԲ (1513) թուին ամբարիշտն Սէլիմ ոպան զհայրն իւր զթագաւորն զՊայազիտ, որ թագաւորեաց ամս երեսուն և մէկ, և նստաւ ինքն թագաւոր սուլթան Սէլիմ ամս տասներեք, որ սահմանեաց զտղայքն ժողովել: Եւ յետ նորա թագաւորեաց Սուլայման խոնդքարն ԶՀԵ (1526) թուին²⁰, որ քան զամէն շատ թագաւորեաց ամս քառասուն և շուրջ երեք զերկրաւն²¹. սա յառաջին ամի թագաւորութեան իւրոյ գնաց էառ զթաղտն Ունկուուզաց, որ է Պուտունն:
- ԶՀԶ²² (1527) Տաւրիլու Հոռոմն գլուխ քաշեց, Հուսէն փա-
- շան ի վերայ գնաց, զՀոռոմն ջարդեց և գերեցոյց²³:
- ԶԶԴ (1535) ի Շնկուոկլու գեղէն էրէց մի այրեցին²⁴, և ի միւս ամին զիսօջայ Կոջկան նահատակեցին ի Սևաստ²⁵:
- Իսկ ի ԶՂԷ (1548) թուին Ալխասն երեկ հանցեց զխոնդքուն Սուլէյման տարաւ ի Թաւրէզ ի վերայ եղբօր իւրոյ և աւերեաց զԹաւրէզ. իսկ տէրն Թաւրիզոյ շահ Դահմազն՝ եկեալ ||
- աւերեաց զԽոնուս, զԲասէն, զԱրզում, զԴէրջան, զԳեղի, զԲարթ, զԵղնկայն, զՀսպեր և զայլ գաւառս և գարձաւ²⁶,
- Թուին ՌԶ (1557) Կեզեցի Ղուկաս վարդապետն զտումարն ի յուտքն հանեց:
- 45 Եւ ի ՌԸ (1559) որդիք Սուլէյման խոնդքարին Սէլիմն և Պայազիան կոռւեցան ի Ղօնեայ, Սէլիմն զՊայազիան վախոյց

մինչև յԱրգըստմն. և անտի գնաց ի շահն²¹ երեք որդովն և անդ սպանին զնա²²,

Եւ ի ՌժԵ (1566) գնաց սուլտան Սուլէյման ի վերայ Փէջայ և անգ մեռաւ²³,

5 Եւ ի ՌժԶ (1567) թուին թագաւորեաց որդի նորա միւս այլ Սէլիմն ամս ութ²⁴. Եւ ի սոյն ամի առին զԿիպրոս կղզին. զսա, ասեն ոմանք, թէ Հրէի որդի էր, քանզի սորա հայրն անզաւակ էր, և մայր ծնաւ աղջիկ մի, և հնուտ կին մի ծնաւ որդի արու և գանձիւք հաւանեցոյց թագուհին զջնուտն և փոխեաց զազջիկն ընդ տղային և անուանեցին զնա Սէլիմ²⁵:

10 Եւ ՌիԴ (1575) թուին մեռաւ Սէլիմն և թագաւորեաց որդի նորա, սուլտան Սուլրատն ամս քսան, Եւ ի սոյն ամի ադկոր աստղն երկեցաւ²⁶:

Իսկ ի ՌԼ (1581) սոյն սուլթան Սուլրատն²⁷ զգլխոյ գօտին 15 երարձ ի քրիստոնէից. և զդտակներ հագոյց քրիստոնէից ազդին, Եւ ի ՌԼԴ (1585) թուին Օսման փաշան առաւ զՇրուտն, որ է Աղուանք, և զԹաւրէզ քաղաք²⁸, և յետ հինգ ամի Քուլրտն գլուխ քաշեց եկեալ յԵղնկայն, Գզիր օղլին էր զլխաւորն:

15 Եւ ի թուին ՌԽԴ (1595) մեռաւ սուլթան Սուլրատն և թա- 20 գաւորեաց, որդի նորա, սուլթան Սուլհամատն ամս Ժ (10):

|| Թուին ՌԽԸ (1599) վերստին նորոգեցաւ վանքս Ամիր- աօլու վերակացութեամբ Բարսեղ վարդապետին²⁹:

Թուին ՌԾ (1601) մեծ շահ Արազն էառ զԹաւրէղ և զԵրե- վան:

25 Եւ ի ՌԾԴ (1604) թվին մեռաւ սուլթան Սուլհամատն և թագաւորեաց որդի նորա Ահմատն ամս ԺԴ (14): Եւ ի սոյն ամի եղկ սով սաստիկ մինչ զի կերին մարդիկ զձի և զորի այլ և զՄիմեանս ևս:

ՌԿԴ (1615) թվին վախճանեցաւ Բարսեղ վարդապետն Բա- 30 զիշեցին³⁰, որ յաշակերտաց Տաթևացւոյն ի վանքն Ամիրտօլու:

Եւ ՌԿԵ (1616) Ուռուսն էառ զՃրապիզու:

Եւ ի ՌԿԵ (1618) աստղ երկեցաւ կեռ, որպէս թուր. և միւս այլ ագեոր աստղ երկեցաւ յարկելից յարկեմուտա. և միւս ամեն սաստիկ մարդամահ³¹ եղկ. և ի Գումաշխանէն, որ փոքր քաղաք

35 մի է՝ երեք հարիւր տուն, ի մէկ օրն հարիւր քառասուն տղայ մեռաւ:

Եւ ի ՌԿԵ (1618) մեռաւ սուլթան Ահմատն և թագաւորե- ցուցին զնորին եղայրյն զՄուստաֆայն, որ եկաց երեք ամիս. և յետ երեք ամսոյ ի նոյն ամին մանզուլ արին զնա և թագա- 40 ւորեցուցին զԱհմատի որդին զՕսման: Որ եկաց թագաւոր չորս ամ. և առեալ հեծեալ քազում և գնաց ի վերայ Լեհաց քաղաքին, զոր Հօթուն ասեն, և ոչ կարաց առնել. այլ դարձաւ ի Ստամ- բոլ. և ենդիչարիք չարացան և սպանին, թէ մեզ հայնց թագաւոր պիտոյ չէ:

45 Եւ ի ՌՀԱ (1622) թուին դարձեալ եգին զՄուստաֆան խե- լագար խելօք, և եկաց մի ամ և կէս. և կրկին մանղուլ արարին,

և եղին թագաւոր դՕսմանի որդին զսուլտան Մուրատն ի || ՌՀԴ
(1624) թուին, հզօր զօրութեամբ և բարեսէր, որ թագաւորեաց
ամս տասն և եօթն, և արար չատ քաջութիւնս, սեպտեմբեր ամ-
սոյ 15 թագաւորեաց³⁸, Եւ սոյն ամի Կարմըր գտակներն, այսինքն

5 Կըզլապաշն, էառ զբաղդատու: Եւ յետ երկու ամի Հաւուզ Ահմատ
փաշայն վազիր եղեւ և ՄՌ (200000) ասքարով զնաց ի վերայ
թաղդատայ և ոչ կարաց առնել զնա, կէս զօրացն Զարգեցան և
այլք փախեան եկին ի Ստամբոլ:

Եւ ի ՌԶԴ (1634) ամին թագաւորն սպան դԱպազան. և գնացեալ

10 ի վերայ Լեհաց ի պատերազմ և հնազանդեցոյց և դարձաւ: Եւ ի
սոյն ամի ծովագատիկն Հոռմին. և թագաւորն մեծ եասախ արար
պիղծ թութունին³⁹:

Իսկ ի ՌԶԴ (1635) դՀուսէն էֆէնտի Մուֆթին, և զՄանօգ-
լին, և զիլէզ փաշայն սպան թագաւորն⁴⁰: Եւ ի նոյն ամի մարտի-

15 ամսոյն ել բազում զօրօք և եկն և գնաց ղԵրկանու բերդն առաւ,
և եհաս մինչ ի Թաւրէզ և դարձաւ. բայց Պարսիկքն ի ձմեռնա-
յին յեղանակին այլվի առին ղԵրկան⁴¹:

Ի ՌԶԵ (1638) թուին ապրիլ 28¹² նոյն սուլթան Մուրատն
գնաց ի վերայ թաղդատու ի պատերազմ և եհաս ի թաղդատ ի
20 նոյեմբեր 26⁴², և ծեծեաց զպարիսպն 38 օր մեծաւ զօրու-
թեամբ և էառ զքաղաքն դեկտեմբեր 14 օր և անհամար մարդիկ
մեռան:

Թվին ՌԶԲ (1639) յունիս 2, Հոգեգալստեան կիրակին, դար-
ձաւ եմուտ յաթոռանիստ քաղաքն իւր ի Ըստամբուլ մեծաւ զօ-
25 բութեամբ: Եւ ի ՌԶԲ (1640) սուրբ Սարդսի շաբթուն հինգ-
շաբթին⁴³ մեռաւ սուլթան Մուրատն և թագաւորեաց եղբայրն
իւր շունթան⁴⁵ իրբահիմ, խելագար խելօք ամս (Փ) (10):

|| Եւ ի ՌՂԴ (1644) թվին տղայաման եղեւ:

Ի ՌՂԹ (1650) թուին սպանին ըզջունթան իրբահիմն և
30 եղին զսուլթան Մահմատն, և դեռևս կենդանի է. և այս ինն ամ
է, զի թագաւորէ, և սա ժԹ (19)-երորդ թագաւոր է ի Յօսմանէ
սկսեալ, և 206 ամ է թագաւորութիւն սոցա, յորմէ հետէ առին
զկոստանգնուպօլիս⁴⁶:

Եւ ի թուին ՌՃ (1651) Փիլիպոս կաթողիկոսն Հայոց, լու-
35 սաւորեալ հոգին, 18 վարդապետոք և 70 կրօնաւորօք արեղայիւք.
գնաց ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, յԵրկիրպագութիւն սուրբ
տեղնացն տնօրինականաց՝ բազմամբոխ ժողովրդովք և ցնծու-
թեամբ և ուրախութեամբ. և շինեաց զսալայարկ⁴⁷ յատակն սուրբ
Յակոբայ գեղեցիկ և վայելուչ:

40 Եւ ի սոյն ամի օգոստոս 2, օրն չորեքշաբթի, Աստուածածնի
պահոց, արեգակն խաւարեցաւ այնքան, մինչ զի աստեղք երե-
վեցան⁴⁸:

Եւ արդ որովհետեւ ասացաւ սակաւ ինչ վասն թագաւորու-
թեան սոցա, ոչ է պարտ տպա և զանց առնել սակա բազմազան
45 աղէտիցն մերոց՝ զոր կրեցաք. քանզի ի ժամանակս սոյն թա-
գաւորին Մահմետայ՝ թուին ՌՃ (1654), եղեւ. զի ի թա-

գաւորանիսա քաղաքն Ստամբուլ, ոմն պաշ⁴⁰ վազիր, և
 երկրորդ էր թագաւորին, այլ և փեսայ, քանզի զքոյր սորա,
 այսինքն զորոստը սուլթան Մուրատին, ունէր առ ինքն, Մալաք
 Մահմատ փաշայ անուն, որ մալայիք հրեշտակ թարգմանի, ըստ
 5 իւրեանց բարին, բայց ես կարծեմ թէ ի հրեշտակաց սատանայի
 էր, և կամարար նմա. զսա չարախօսեցին ոմանք առ թագաւորն,
 իրը զապստամբ և զթշնամի նորա, վասնորոյ իմացեալ || թագա-
 ւորն զնենդութիւն նորա ընկեց զնա ի պատուոյ և կամէր սպա-
 նանել, բայց վասն աղաչանաց⁵⁰ քեռ թագաւորին, որ կին էր նորա,
 10 պահեցաւ կենդանի, և յանէ սպանմանն, փաշայութեան ան-
 ւամբն եկեալ ի նամիրամակերտ, որ է Վան, և է մեծ փաշայու-
 թիւն⁵¹ և սահրաթ: Եւ զի Վան փաշայութիւն է և Բաղէջ ամի-
 րայութիւն և անփոխադրելի, որպէս ասացի յառաջադոյն, սա-
 կայն զլիսահարկն Բաղիշոյ, զոր առնէին ի քրիստոնէիցն, ի վերայ
 15 Վանայ էր, քանզի ծառայք թագաւորին, որ ի Վան զքաղաքն և
 զբերդն կու պահէին ի Պարսից, նոցա ոռճիկ էր տուեալ թագա-
 ւորն զնարկն Բաղիշոյ: Իսկ չար ոստիկանն մեր Աւտալ խանն՝
 ընդդիմացեալ, ոչ տայր զնարկն ի ծառայքն թագաւորին, այլ
 զրկէր զնոսա և ինքն ուտէր, զի բուռն էր իշխանութեամբ, և
 20 հնարագէտ և ամբարտաւան, վասնորոյ յորժամ եկն Մալաք փա-
 շայն ի Վան, ժողովեալ զուլեր ծառայք թագաւորին ի վերայ
 նորա, և ետուն տասն հազար զուռուշ արծաթ: զի գայցէ զօրօք
 ի վերայ Բաղիշոյ և սպանցէ զամիրայն Աւտալ բէկ. իսկ նա թէ-
 պէտ և ոչ կամէր, զի էր թուլամօրթ և երկչոտ, սակայն ագահեալ
 25 յարձաթն և մոռացաւ զԱստուածն և ժողովեալ առ ինքն զօրս
 բազումս ի ծովեզերեայց, ի Մարաց և ի նեստորականաց, մինչ
 զի եղև ԺԲՌ (1200) հեծեալ. թող զջրկիրս և զջորեպանս և զըս-
 պասաւորս. և նոքօք եկն ի վերայ քաղաքիս, և էր ժամանակն
 ամառնային: Իսկ ամիրայ Աւտալ բէկ ժողովեալ առ ինքն զզօրս
 30 իւր և զդրացի ամիրայս, և արար լինել իւր զօրս ութ հազար, և
 նստեալ պահէր զքաղաքն մարտնչելով ընդնոսա, զի մի գայցեն
 և աւերեսցեն զւայ կամ || կողովտեսցեն. իսկ մեղք մեր ոչ ետուն
 նմա զօրանալ, այլ տկարանալ, զի յաւուր միում ի շաբաթի, որ
 էր բարեկենդան պահոցն Վարդավառի⁵², մինչգեռ կազմէին զին-
 35 քեանս զի ի վաղիւն մարտիցեն. բերեալ թուղթ ինչ ի փաշայէն
 ետուն յամիրայն, որ էր զբեալ այսպէս. թէ Ընդէ՞ր քեզ դիմա-
 մարտ լինիլ մեծին քո, որ չէ օրէնք, կամ «Որո՞վ զօրօք կամիս
 մարտնչիլ ընդ իսա կամ թէ «Զգիտցես արդեօք, զի այսքան ձեռա-
 գիր ի մեծամեծաց քոց և յիշխանաց առ իս է, զի բանիւ նոցա
 40 եկեալ եմ ես. և զօրն քո, յորս յուսացեալ ես, կամին սպանանե:
 զքեզ և կամ տալ ի ձեռս իմ, բայց դու լուր ինձ ու եկ հնա-
 զանդեա և ապրեսցիս: իբրև ետես զայն ամիրայն սրտաբեկ և միջակոտոր եղեալ
 ապշեցաւ, զի ի զօրս իւր պտրծէր, որ յապստամբել կամէին
 45 յիւրմէ. վասնորոյ յակամայ կամօք ի փախուստ առեալ կամէր
 զերծանել և օտար զօրքն ցըուեցան, զի նեղեալ էին ի սովոյն,

իսկ զօրքն իւր զի էին տեարք ընտանեաց և տանց, և գեօղից
 և անդաստանաց, վասնորոյ յակամայս զկնի գնացեալ առ ի դար-
 ձուցանել աղաչանօք և երդմամբ, զի ընդ նմա իցեն մինչ ի
 մահ. և հաւանեցուցեալ դարձուցին զի ի վաղիւն մարտիցեն.
 5 սակայն զօրքն ամենայն ցրուեալ էին և սակաւք նացեալ. և ի
 միւս աւուր ի կիւրակին՝ այնպէս սակաւուք գնացեալ ի կոուել,
 որ եկեալ և մերձեալ էին ի քաղաքն, և մերձեալ ի միմեանս
 երկոքին կողմանքն, և սկսան ի սպանումն. իրրե ետես ամիրայ
 և իմացաւ զպարտութիւն իւր վախեաւ. և գնացեալ ի յամուրս
 10 և ի քարանձաւս ամրացաւ հանդերձ որդովք և ընտանեօք, թո-
 ղեալ դքազաքն և զտուն իւր լի ձեռու փաշային. իսկ զօրք փաշա-
 յին ոչ գնացին զկնի, այլ մտին ի քաղաքն և յաւարի առին, և
 կողոպտեցին զքրիստոնեայս. և աստ էր տեսանել զաղաղակ և
 զողըն մեր. զի զրադումս սպանին, այսինքն քառասուն այր
 15 քրիստոնեայ սպանին. զոր և հայցեմ Աստուծոյ, զի մասն նոցա
 ընդ սրոց Աստուծոյ լիցի և ողորմութիւն. Ընդ որս էր և Սար-
 դիս անուն ոմն սարկաւագ, երիտասարդ և գորեղ. զոր սպանին,
 և սուգ մեծ եղե մեզ, զի յոյժ վայելուչ էր գեղ նորա, և ցան-
 կալի բաղմաց, և ըզգանքս կողոպտեցին և զմեղ մերկացուցին,
 20 բայց ողորմութիւն Աստուծոյ եհաս, զի զպահարանն մեր ոչ
 զտին, ուր էաք եղեալ բազում աստուածաշունչ գրեանս, և զապաս
 եկեղեցւոյս. սպանին ի նմին աւուր և երկու եղբայրս հարա-
 զատս և յոյժ ծերացեալս առ դրանն իւրեանց, որ նստեալ էին՝
 25 զի մի ոք կնասեացէ թալանելով, զորս սպանին երկոքին ի միա-
 սին՝ և սգացաք յոյժ, որոց էին անուանք Սահակ և Աշխան,
 որոց ողորմեսցի Քրիստոս, յոյսն մեր. ամէն,

78

իսկ ի միւսում աւուր գտեալ փաշայն զմին յորդոցն ամի-
 բային Դիատին բէկ անուն, և եղ զնա ամիրայ. և խրատեաց զնա
 չինել իրրե զհայր իւր անհնազանդ և այնպէս թալանելով զքա-
 30 զաքդ, բազում աւարաւ դարձան ի Վան ուրախութեամբ, թալա-
 նեցին և զտուն ամիրային և զինչս նորա տարան,
 Եւ զկնի աւուրց եկեալ Աւտալ բէկն առ ամիրացեալ որդին
 հնազանդութեան և սիրոյ պատճառաւ, և զկնի ամի միոյ նեն-
 գութիւն կալեալ ի սրտի թագնաբար, չարասէր և վատշուէրն այն,
 35 որ յառաջագոյն սպանեալ էր զեղբայրն լիւր, իսկ այժմ անա-
 գորոյն և քարտսիրտն այն, սպան և զամիրացեալ պարոն որդին
 իւր՝ զԴիատին բէկն, և զմիւս այլ զնուրատինն և վերստին ինքն
 կալաւ զիշխանութիւնն⁵³. և արգել զգլիահարկն և կտրեաց ի
 զուլերացն Վանայ, և դեռ ևս ինքն ուտէ, և այս քառասուն ամ
 40 էն⁵⁴, զի ամիրայ է ներելովն Աստուծոյ:
 Եւ ի վերայ այս դառնութեան զոր կրեցաք, եհաս մեղ գուժ
 կրկնակի և արտմութիւն անհնարին, զկնի երկու ամաց ՌՃՁ
 (1657) ոչ միայն մեղ՝ այլ և բոլոր ազգիս և ամենայն հասակի.
 մինչ զի վիմեղէն սրտիցն անգամ շարժիլ յողըս և յարտասուս.
 45 քանզի ազգն Հոռմոց երկարնակաց քաղկեդոնականաց, որ յիս-
 կըզրանց անտի մինչև ցայժմ թշնամի են մեզ, և հակառակ կրօ-

Նից և ուղղափառութեան մերում, ըստ խնոպարարոյ սրտից իւ-
րեանց՝ այժմ կրկին թափեցին զթոյնս դառնութեան իւրեանց
և ժայթքեցին ի մեզն, զի ըստ նախանձու զոր ունէին ի վա-
զուց պատրաստեցին մեղ որոգայթ գաղտնի, և լարս ոտից մե-
5 րոց, և մեք ոչինչ իմացեալ էաք, քանզի այր մի գիտուն մարմ-
նական ճարտարութեան ուրացուցին և կուրացուցին հոգով և
զրկեցին ի Քրիստոսէ. և ուրացողն Քրիստոսի պիզծն այն գնա-
ցեալ եղև սպասաւոր գրանն արքայի, մինչ զի եհաս ի բարձրա-
.10 գոյն փառս, և եղև փաշայ և փազիր և երկրորդ թագաւորին, զի
ճարտար էր: Եւ ապա գնացեալ առ նա ազգն իւր նիւթեցին մեզ
շարիս անտանելիս, և հրապուրեցին զնա, որ յազգէն իւրեանց
թուրքացուցեալ էր, և երկրորդ էր թագաւորին, և նովաւ հան-
դերձ մտին առ թագաւորն սուլտան Մահմէչա, և ետուն երկու
ճարիւր հազար զուրուշ, այսինքն հարիւր հազար || գահեկան կար-
15 միր, և աղաչեցին զթադաւորն, զի տացէ նոցա զեկեղեցին Հայոց,
զվանս սրբոյն Յակորայ, ուր է գրուին Յակորայ առաքելոյն
Զերեգեայ՝ որ էր ի ձեռումեր. և էր վանք մեծ հոյակապ և սքան-
չելինց և ականաւոր և աննման, և այնպէս հնարիւք կաշառեցին
զթագաւորն, և առին ի մէնջ զսուրը Յակոր և բարձին զուրա-
.20 խութիւն մեր և զպաշտօն, և հաւ եղաք հաւասար հողոյն և այլ
նուազագոյն. և բարձաւ թագաւորութիւն մեր հոգեոր, և ոչ կա-
միմք տեսանել զմեղ կենդանիս, քանզի լաւ է մեղ մեռանել քան
դայս կեանս մեր. և խաւարեցաք և մթացաք և ի ձեռն այս աղէ-
տի զրկեցաք և ի գերեզմանէն Քրիստոսի և ի տեսութենէ նորա.
.25 և այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց. զի թէ
մեղքն մեր ոչ էր պատճառ, ահա զի բազում անգամ յարուցեալ
ի վերայ մեր վասն սոյն խնդրոյ և ոչ կարացին առնուլ. և այժմ
մատնեաց զմեղ տէր յանարդութիւն և ի ստրկութիւն և ի սուգ
անմիթար վասն չարեաց մերոց և անզեղ կամաց, սակայն ոչ
.30 եմք յուսահատեալ. եթէ եթող տէր զմեղ ի ձեռաց, այլ ակն ու-
նիմք ի Քրիստոսէ. զի մաղթանօք սուրը Աստուածածնին և ամե-
նայն սրբոց և սրբոյն Յակորայ առաքելոյն, զի հաշտեսցի ընդ
մեղ զթաց տէրն, և դարձուսցէ ի մեղ զվայելուշ և զադինասա-
րաս եկեղեցին և զվանքն մեր, զի մի կորիցուք իսպառ. զի ոչ
.35 իսպառ բարկանայ մեղ տէր և ոչ յաւիտեան պահէ ոխս. որև նոյն
անյիշաչար տէրն ողորմեսցի մեղ և զթացի ի մեզ, զի մի եր-
բեք յուսահատեսցուք. ամէնն,

ԺԱՆԱԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մեր Մովսիսյանի ցուցակում ժամանակագրության քնարիրը թեև ոկորից թերի է, սակայն սրբ մի ընդարձակ հատված բացակայում է «Դիւան»-ում հրատարակված քնարից: Վերեռում բերված է այդ ամրող հատվածը:
2. ՄՏՄ-ի տարբերակում շամացա ձեռվ:
3. Նույն տեղում ցցաւ ըառը չիք:
4. Նույն տեղում ցայնա ձեռվ:
5. Նույն տեղում «Զեւ-ի փոխարեն «Զե»:
6. Բնադրի և այս է Օսմանցւոց առաջին թագաւոր... եւ յետ նորաւ հատվածը նույն տեղում բացակայում է:
7. Բնադրի ոչչ կարացի գտանելը բայց զանուանո թագաւորացաւ հատվածը նույն տեղում չենք գտնում:
8. Տես և հմմա. Թ. Մեծոփեցի, էջ 16:
9. ՄՏՄ-ի տարբերակում շիակեացա ձեռվ:
10. Տես և հմմա. վերեռում, էջ 381:
11. ՄՏՄ-ի տարբերակում «Թումայ վարդապետն Մեծոփեցին» ձեռվ: Այս աեղեկությունները Թ. Մեծոփեցին հաղորդում է ոչ թե իր պատմության մեջ, այլ հիշատակարանում: Մատենադարանի № 1899 ձեռագիրը, որը պատմական նյութերի ժողովածու է, ընդօրինակվել է 1676 թ. Բաղեցում, Պողոս Դավացու կողմից, Վարդան Բաղեցու պատվերի: Այս ձեռագրում ի թիվու այլ պատմիների երկերի, գտնվում է Թ. Մեծոփեցու պատմությունը, իսկ պատմության անմիջական շարունակությունը (ձեռագրի 427-րդ աէջ) կազմում է միենույն հեղինակի այն աշխատությունը, որը հայագետ Կ. Կոստանյանցը հրատարակեց՝ Թ. Մեծոփեցու հիշատակարան անունով (նույն բանը անմ նաև № 2748 ձեռագրում, որին ևս ծանոթ էր Վարդան Բաղեցեցին): Ամենայն հավանականությամբ, այս վկայությունը Վ. Բաղեցեցին վերցրել է իր պատվեր տված ձեռագրից (№ 1899), չհիշատակարանը համարելով Թ. Մեծոփեցու պատմության շարունակությունը:
12. Բնադրի ցիշէ ի մէջ... վարդապետն Մեծոփեցին ՄՏՄ-ի տարբերակում բացակայում է:
13. ՄՏՄ-ի տարբերակում «միավետեցին» ձեռվ:
14. Նույն տեղում, ևն զուրախութիւն և զպաշտօն եկեղեցականացա հատվածը պակասում է:
15. Նույն տեղում ևառեալ զիշխանութիւն ի թագաւորէն արծաթավաճտութեամբ» ձեռվ:
16. Նման մի վկայություն առավել մանրամասնություններ հաղորդում է:
17. Տես և հմմա. վերեռում, էջ 284:
18. Տես և հմմա. Մֆ, 1, էջ 168, 176, ծանոթ. 17:
19. Մատթեոս Սեբաստացու մասին որոշ մանրամասնություններ հաղորդում է Հ. Սեբաստացին, որին նա համարում է «այր բանիքուն և զիտնական», որ անուն և համբաւ հոչակեալ և տարածեալ էր ի մէջ ազգին («Դիւան» հայոց պատմութեանց, գիրք Փ, էջ 893): Այն ցուցումը, թե սրա մասին հիշում է Առաքել պատմագիրը (նույն տեղում, էջ 393), նման բան Ա. Դավիթիձեցու Պատմության մեջ չդտանք: Անանուն Սեբաստացի ժամանակագիրը Մատթեոս Սեբաստացուն կոչում է նաև Քոսաէլիմէի (ան Մֆ, 1, էջ 169):
20. Իրականում Սուլեյման I-ը իշխել է 1520—1566 թթ.:
21. Իմա, Ասիա, Աֆրիկա, Եվրոպա:

22. *ՍՏՄՁ-ի տարրերակում «ԶԶ» ձևով, այս թերեւս մեքենագրական սխալ լինի*
23. *ՏԵս և հմմտ. վերեռում, էջ 355, ՄԺ, 1, էջ 169:*
24. *Այս զեպքը ՄՏՄՁ-ի տարրերակում դրված է Հայոց «ԶԶ» թվականի ներքո:*
25. *Նույն տեղում այս անունը ովհօջայ Օղջանա ձեռվի:*
26. *ՏԵ՛ս և հմմտ. վերեռում, էջ 206—207:*
27. *ՄՏՄՁ-ի տարրերակում «Ծամե» ձևով:*
28. *ՏԵ՛ս և հմմտ. վերեռում, էջ 207:*
29. *ՏԵ՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 207:*
30. *ՄՏՄՁ-ի տարրերակում «ամս Բ» (2):*
31. *ՏԵ՛ս և հմմտ., ՄԺ, 1, էջ 187:*
32. *Բնադրի ամս քանին..... աստղն երեցաւ հատվածն ՄՏՄՁ-ի տարրերակում՝ բացակայում է:*
33. *Այս ասղն սկզբից մինչև «Ծուրատն» ՄՏՄՁ-ի տարրերակում չենք դանում:*
34. *ՏԵս և հմմտ. վերեռում, էջ 245:*
35. *Այս վկայությունը պահանջում է ՄՏՄՁ-ի տարրերակում:*
36. *Ա. Դավթիթեցին սրան կոչում է Դավառաշի, Խանրամասն տես էջ 391—394, 401—441: Հստ որի Բարսեղը մեծ սեր է ունեցել զեպի արտաքին գիտությունները, և, ինչպես Ս. Դավթիթեցին է գրում, «պահաճառ եղեւ գտանելոյ արտաքին դրոց գիտութեան» (էջ 394): Բարսեղն ունեցել է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնց մեջ նշանավոր են Ներսես Բեղլուն, Հովսեփ Օղմերին և ուրիշները. Նորոգել է Բաղեշի Ամրզօնու վանքը, որտեղ էլ գտնվում է նրա վերեկյանը:*
37. *Բնադրի և միւս այլ...և միւս ամեն սաստիկ մարդաւ հատվածը ՄՏՄՁ-ի տարրերակում բացակայում է:*
38. *ՄՏՄՁ-ի տարրերակում նշված է սեպտեմբերի «ԺԹ» (19):*
39. *1635 թ. մի հիշատակաբանում այս մասին կարգում ենք. «...իիստ է և բարկասիր թագաւոր (իսութեալ Մուրադ I V-ի մասին է—Վ. Հ.)....դի հուքմ և հրամանն կատարեալ է, որ զայն նոր ելեալ չար մուխն, որ ասի թություն և զս ջրի ըմպելոյ տներն աւերեց. և սաստիկ է հրամանն, որ թէ մէկ մի զտնու, որ մուխ կամ սև ջուր ըմպեն ազատելոյ է, այլ զանազան տանջանաւք սպանանեն...» (ՄՏՄՁ, գործ № 32, էջ 253): ՏԵ՛ս վերեռում, էջ 270:*
40. *ՏԵս և հմմտ. Ա. Դավթիթեցի, էջ 642:*
41. *Այս վկայությունները հավաստում է Ա. Դավթիթեցին (տես էջ 316—317), հմմտ ՄԺ, 1, էջ 196: Թեև ուրիշները նշում են 1635 թ. ամառը, օրինակ, ժամանակակից մի գրի գրում է որ Մուրադ I V-ի բանակը Կարին հասագ հունիսի 28-ին Վարդավառի բարիկենդանին և ապա չելեալ զնաց պատերազմ ի Պարսս և ի Այրարատեան քաղաքն, որ է Երեան, ըսդդիմացան և ի խսար մտին և նա պաշարեալ նստաւ ի վերայ և ոչ զիտեմք զվերջըն...» Երուսաղեմի № 1127 ձեռագրի հիշատակաբանից, որը վերցրել ենք ՄՏՄՁ-ի № 32 գործից, էջ 253): Ամակայն Հակոռ Կարնեցու համաձայն թուրքերը Կարին հասել են Վարդավառին՝ հունիսի 5-ին (ՄԺ, 1, էջ 242, սրբադրական սխալի հետեւն քով վերջինում՝ նշված է հունիսի 15-ին, ՄԺ, 1, էջ 250, ծանոթ. 16):*
42. *ՄՏՄՁ-ի տարրերակում հապրիլի 28-ի փոխարեն շապրիլ 8-ը:*
43. *Նույն տեղում «նոյեմբեր 28-ի փոխարեն շնոյեմբեր 4»: Վերջինս ավելի հաշվական է:*
44. *Այսինքն 1640 թ. փետրվարի 5-ին:*
45. *Երկու տեղ այդպիս, մինչդեռ ՄՏՄՁ-ի տարրերակում երկու դեպքում էլ շուրջ բանց ձեռվի:*
46. *Այս ամբողջ վկայությունը ՄՏՄՁ-ի տարրերակում դրված է 1651 թվականի վկայությունից հետո:*
47. *ՄՏՄՁ-ի տարրերակում զանալրատակա ձեռվի:*
48. *ՏԵս և հմմտ. վերեռում, էջ 361: Այս վկայությունն ստույգ չէ, որովհետեւ աստղաբաշական տվյալներով արեն օգոստոսի 2-ին խավարել է 1655 թվին: Բացի այդ, 1651 թիվը օգոստոսի 2-ը շաբաթ է, իսկ այդ մինչույն տարվա Աստվածածնի պահը կընկնի օգոստոսի 2-ից հետո՝ 11-ից մինչև 16-ը ներառյալ:*
49. *Ժամանակագրության Դ. Աղանյանցի հրատարակության բնագրում այս բառը դրված է որպես հատուկ անուն՝ «Պաշ» ձեռվի, իսկ ՄՏՄՁ-ի տարրերակում՝ «պաշա» ձեռվի:*

50. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում ռազմանա ձեզ, որը, սակայն, սխալ է:
51. Նույն տեղում բացակայում է որը է վան, և է մեծ փաշայութիւն հատվածը:
52. Այսինքն 1855 թ. հունիսի 15-ից մինչև 21-ի օրերից մեկում:
53. Մալաք փաշայի և Ավղալ բեկի կոիզների մասին, համեմատաբար համառոտ պատմում է նաև Դ. Բաղիշեցին (տես վերևում, էջ 361): Մի շաբթ տեղերում այս երկու բնադրերը շեղվում են իրարից: Տարբեր է նույնիսկ տարբեթիվը:
54. Այդ նույն բանը Վարդան Բաղիշեցին հազորդում է Միլ. Ասորու ժամանակադրության հայերեն բնադրի նորոգման հիշատակարանում, այնտեղ կարդում ենք. «Այլ և տեղույթում պարունութեան Աւղալ բէկին, որ սպան զեղքարսն և զորդիսն իւր անհաւատն այն և տեսաց զքառասուն ամ իշխանութիւն, ներելով տեսան և զեռ տակաւին է մինչև բարձից...» (ՄՏՄՑ, զործ № 72, էջ 419):
55. ՄՏՄՑ-ի տարբերակում և ժայթքեցին ի մեջ հատվածի փոխարեն չի հայեկեցին ի մեջ ձեզ:
56. Նույն տեղում այս բառի փոխարեն Շնոշակելիք:
57. Բնադրում սրանից հետո սկսում է Վարդան Բաղիշեցու հիշատակարանը. «Աղաչեմ յիշել ի տէր Քրիստոս յոյսն իմ, զմեղուցեալ բանի սպասաւորս Վարդան և զժնողսն իմ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմոյ, որ զզիքս կաղմեցի վերստին, և զյիշատակարանս և զսակաւ պատմութիւնս արարի, տկար մտօք, ոչ որպէս ձեղ վայել է, այլ ըստ իմում չափոյ, և զուք յիշեսցիք ի Քրիստոսէ նաև զհամշիրակ եղբայրդ իմ զծիլրանակերտցի Սարդիս բարունին ի յետ յիշեցէք. ամէնք: («Դիւան», դիրք Ժ, էջ 80—81):

XVI

ԳԱԲՐԻԵԼ ԹՈՒԱԹԵՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII Դ.)

Այս բնադիրը վերցրել ենք Հ. Տաշյանի «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա» աշխատությունից¹: Մեղ հետաքրքրող ձեռագիրը ցուցակում կրում է 21 և Շնկարք և ժամանակագրութիւնը՝ Ձեռագրի մասին Հ. Տաշյանը հետեւյալն է դրում. «Մատեանս է ոչ բռն դրութիւն, այլ հաւաքածոյ տետր մը նկարուց հանդերձ այլևայլ յիշատակագրութեամբք, բայց կան նաև քանի մը մանր գրությունք խառն նյութով: Նկարներուն վրան և ներքեց դրուած են յիշատակագրութիւնք», Հրատարակիչն այս ամբողջ հիշատակագրությունները բերել է ցուցակում «Յիշատակագրութիւնք ժամանակագրականք», «Յիշատակագրի ժամանակագրութիւնք», «Ժամանակագրութիւնք» վերնագրերի ներքո:

Ժամանակագրության առաջին վկայությունը վերաբերում է 1696 թվականին, իսկ վերջինը՝ 1695-ին: Այստեղ տեղեկությունները դասավորված են ոչ ժամանակագրական կարգով: Այս հանգամանքը նկատի ունենալիս ժամանակագրության սահմանները ձգվում են 1685—1697 թթ. շուրջ 12 տարվա անցուղաճ: Հրատարակչի հաղորդմամբ «Դիրքը ժողովածու է նկարներու, ուր կան նկարք տանց, անձանց, ծաղիկք, շրջանակք զարդարուն և նեղինակէն նկարուած հանդերձ յիշատակագրութեամբք... գրիչ և նկարիչ... Դարբիէլ անուն»,² թեև մեր վերցրած վկայությունների մեջ հեղինակն անդրադառնում է նաև իրեն, բայց և ոչ մի տեղ իր անունը չի նշում: Անկասկած, նա եղել է հայ առեարական, որովհետև նախ գրում է թե «լսրիտ (առևտուր) եմ արերա, և հիշում իր բազմաթիվ երկրներ գնալու մասին, երկրորդ՝ ձեռագրում տարբեր առիթներով տեղ են գտել զանազան ապրանքների գներ: Ժամանակագրությունը մեծ մասամբ հեղինակի ընտանիքին վերաբերող տեղեկություններ են, թեև կան և մի շարք պատմական նշանավոր գեպքերի հիշատակություններ՝ Պյոտր I-ի կողմից Աղովքերդի գրավման, ավստրո-թուրքական կոփվների մասին և այլն:

Մի քանի վոքրիկ վկայություններ, որոնք վերաբերում են ձեռագրի նկարներին, թե երբ է գծագրվել, օրինակ «Եկեղեցւոյ մը նկար, Տակը գրե-

¹ Վիեննա, 1891, էջ 29—33.

² Նույն աեղում, էջ 29:

³ Նույն աեղում, էջ 29:

⁴ Նույն աեղում, էջ 30:

⁵ Նույն աեղում, էջ 31, 33:

⁶ Նույն աեղում, էջ 29:

ցաւ թվոյն 1697 յունիսի 15. և ի Հայոց ՌՃԽՁ յունիսի Ե ի Պռասլօվ»,
կամ «Եկեղեցի և ո. Պետրոս առաքելոյ նկար» Տակը. «Գրեցաւ թվոյն 1697
մայիս 10 ի Պռասլօվ և ի Հայոց ՌՃԽՁ Մարտի Իշխան և այլն. մեր հրատա-
րակության բնագրից բաց թողինք».

Սույն հրատարակության բնագրում նշված են Տաշյանի Ցուցակի
էջերը՝ տվյալ էջի առաջին սյունակը նշել ենք ա, երկրորդը՝ բ: Փովսիված
է նաև կետադրությունը, որովհետև Հ. Տաշյանը պահել է ձեռագրում եղածը:

XVI

- Թվոյն 1696 նոյեմբեր 15 ի Պոասլօվ¹ էի ընտանեօքս, Եւ 29ր
ի Հայոց թվոյն ՌՃԽԵ նոյեմբերի Ե (5) էինք ի Պոասլօվ. այ-
սուհետև դիտելին Աստուած է, թէ ուր պիտի բնակիմք:
- Թվոյն 1696 յօդոստոսի ամսոյ 20 պատերազմեցան Նէմցան
5 ու Թուրքն². և էր Նէմցանու սէրազդէրն քուրվիրշտն Սաքսն³, որ է
լոթուան⁴, ոչ կարացին յաղթել միմեանց. ապա սակաւ Թուրքն
զէն արաւ Նէմցայու, մէկ քանի ճէնէրալ ինկաւ, մէկն ճէնէրալ
Հայեղլերն է, այլոց անուն չեմ գիտեր:
- Թվոյն 1696 յուլիսի 15 փիրինձ Սաւոյն հաշտեցաւ հետ
10 Ֆոանցա թագաւորին⁵:
- Թվոյն 1697 հաշտեցան Ինկիլիզն ու Գէլէմէնկն հետ Ֆրան-
|| ցայու թագաւորին և հաշտեցուցին եփրատօրն այլ ի հետ 30ա
Ֆրանցուսին⁶.....
- Թվոյն 1697 վետրվարի 28, այլ և Հայոց թվոյն ՌՃԽԶ
15 վետրվարի ին (28) Պոասլօվ դրեցի այս տէֆտէրս, որ Պոասլօվ
խրիտ իմ արեր Նիրընպէռքու⁷ ըռղակ⁸.....
- Թվոյն 1696 յունիսի 10 մեռաւ Լեհաց թագաւորն, որ էր 30ր
Սոպէցկին⁹ ի Վարչօվ և ունի երեք որդի և մեկ դուստր. մեծ որ-
դոյն անուն Է՝ Ետքուփ, միջնեկ որդոյն անուն Է՝ Աղեքսանդրի
20 և փոքր որդոյն անուն է Կոսսանդրին, Եւ դուստրն առեր է տուքս
տու Պավերան. Մեծ որդին Յեաքոպան առեր է եփրատօրին քէնին
և է պաճանախ եփրատօրին:
- Թվոյն 1697 յօդոստոսի 15 թագաւոր Քուրվիրշտն Սաքսն¹⁰ 31ա
ի Աէաց աղդին, որ էր լոթուան և եղկ կաթուլիկ ապա Լէհաց
25 մեծ իշխանքն կէսն կուզին զինքն, կէսն չէ:
- Թվոյն 1696 յուլիսի ամսոյ 10 Մոսկօփու թագաւորն առաւ
Ազախ վէրայով և ի Հայոց թվոյն ՌՃԽԵ յունիսի Լ (30)¹¹:
- Թվոյն Հայոց ՌՃԼԴ, Լաթենացոց 1685, ես եկի սեպ-
տեմբերի 20 Թուրքաց երկրէն՝ Պ[է]լբրգատու¹² ի Պուտիս¹³, անտի
30 Գօմորան¹⁴, որ է Մաճարու ել կիր, անտի Յեանըզ¹⁵, անտի հոկ-
տեմբերի 1 եկի ի Վեննա, որ է Պէջ և է թախտ ենփերատօրին.
- Թվին ՌՃԼԵ-ին և Լաթենացոց 1686 ես պսակ առի որ է
ամուսնանալ, ի Վեննայ, յունվարի 15, սուրբ Հստեփաննոս եկե-
ղեցին, որ է եպիսկոպոսարան:
- 35 Թվոյն 1685 և ի Հայոց թվոյն ՌՃԼԴ-ին սուլթան Մէհմէտն
իջեցուցին իւր թախտէն և իւր եղբայր սուլթան Սուլէյմանըն

թագաւորեցուցին և Կոսդանտինուպոլիս¹⁶. զսուլթան Մէմէտն
կեօղ խափսին դրին և մեռաւ այնպէս:

Դարձեալ թվոյն 1687 մեռաւ սուլթան Սուլէյմանն և թա-
գաւորեաց իւր եղբայրն սուլթան Ահմէտն և ի Հայոց թվոյն
5 ՌՃՂԶ.

Թվոյն 1686 և ի Հայոց ՌՃՂՅ-ին սեպտեմբերի 2, օրն երկու-
շաբթի, կէս օրէն ետոյ՝ Բ (2) ժամուն, Նէմցայու ազգն առաւ ի
Պուտիմ ի Թուրքէն, Եւ Էր Պուտիմու մէջն վէզիր Ապտի փա-
շան, յէնիչը տղայութենէ ելած էր, և այլ Սուլէյման փաշան,
10 որ Էր քեահեայ պէկութենէ ելած և այլ Կիշի Ահմէտ աղան էր
քեահեայ պէզի, և Էր յէրլի յէնիչը աղասի էր Սաքչալի Մէհ-
մէտ աղան, որ Մէմի աղա օղլի կասեն իւրեան, Սուլէյման փա-
շան Կիշի Ահմէտ աղան և Սաքչալի Մէհմէտ աղան գերի եղան և
գին տվին՝ ելան, ապա Ապտի փաշան ըսպանեցին Նէմցաներըն
15 յիւրուշ եղած օրն¹⁷:

Եւ այլ այս տարոյ մէջն հոկտեմբերի ամսոյ գնաց փիրինծ
Լոյն, որ է մարկոս տէ Պոտն, էաո Փէջ, Շքլօվուշ և Գավուշ-
վար:

Դարձեալ թվոյն 1687 և ի Հայոց ՌՃՂՅ-ին յօգոստոսի 25
20 Նէմցան առաւ Օսէկ և Փօճօղայ¹⁸ և Էր սէրաղգէր ճէներալ Տանի
Վէժթն,

Թվոյն 1688 և ի Հայոց ՌՃՂՅ-ին յունվարի 9 Նէմցան
առաւ էկրէ¹⁹ վէրայով, և շատ այլագգի քրիստոնէ եղաւ մնաց
էկրէ, Եւ ի սոյն ամսոյ եփրատօրն իւր որդին թադաւոր տրաւ
25 Մաճարու ի Փօժօն²⁰,

Թվոյն 1688 և ի Հայոց ՌՃՂՅ յունիսի ամսոյ օ Նէմցան
առաւ Ըստօնի Պէլրղաա վէրայով. և Էր միջի փաշան տէրէնտէցի
շէյխ օղլի անմէտ փաշան երես զրերթն և ինքն ու միջի լինող
Թուրքն ելան գնացին դէպի Թունայու Պէլրղատ:

30 Թվոյն 1688 քուրվիրշան, որ է առուքայ տու Պավէրան, սա
էաո Մեծ Պէլրղատն ի Թուրքէն յիւրուշով սեպտեմբերի ամսոյ 15:
31բ

Դարձեալ թվոյն 1689 և ի Հայոց ՌՃՂՅ յունիսի 5 առին
Սէկէվթար²¹ վէրայով, միջի Թուրքն ճամբեցին դէպի Սօֆիայ:

Թվոյն 1690 առին Գանիժայ²² վէրայով, որ է Սէկէվթարու
35 դ (3) օրէն ճանապարհ ի ներս:

Դարձեալ թվոյն 1691 առին զՎարատ²³ վէրայով, և Էր Նէմ-
ցայու աղգէրին սէրաղգէրն ճէներալ Հայիզէրն, սա էաո Վարատ,

Թվոյն 1691 մարտի ամսոյ 12 Ըստամպօլ թագաւորեաց
սուլթան Սուստաֆայն, որ է որդի սուլթան Մէհմէտին. և ի Հա-
40 յոց թվոյն ՌՃՂՅ (1694) մարտի Բ (2) թագաւորեաց սուլթան
Մուստաֆան ի Կոստանդնուպոլիս,.....

Թվոյն 1682 էյի Պաղտատ սեպտեմբերի ամսոյ 5, ետոյ
նաւըն մտայ գնացի Պասրա, դարձեալ նոյեմբերի 30, դարձեալ
եկի ի Պաղտատ, անտի Քէրքիւտ²⁴, անտի Մուսուլ, անտի Մէր-
45 տին, ետոյ Տիարպէքիր, Փետրվարի 20 ելայ Տիարպէքիրու, Յա-
րութեան օրն²⁵ եկի ի Աերաստիայ, նոր կիւրակի²⁶ եկի Թօխաթ

մայրս տեսի, ետոյ ելայ Թօխաթու մայիսի 25 եկի Զիլէ, անտի
էնկիւսի, ետոյ Պէկպազարի, անտի Հստամպօլ. Հստամպօլու ելայ
յուլիսի 28 եկի Պէլըզատ, ետոյ Պուտիմ, յօգոստոսի 30 հտսայ
ի Պուտիմ, նստայ հոն:

- 5 Թվոյն 1685 սեպտեմբերի 12 Նէմցան առաւ Ույվար²: և էր
Ույվարու մէջն տոնաւուտ Խօճողին վաշայ, Եւ էր Նէմցայու
սէրաղդէրն տուքա տ Լորէնըն, որ Հէրձուկ կասէին Ալամանակ,
45 օր ծեծ[եց] Ույվարու բբթն ետոյ յիւրուշով առաւ, մէջի Տա-
ճիկըն ամէնն կոտորեցին: Դարձեալ իմ կողակիցս Ույվարու է, և
10 էր աղդաւ այլազգի և մեծի զարմէ, որժամ որ Նէմցայու ասկէրն
Ույվար առաւ սա այն ժամ գերի եղաւ, անտի ուղարկեցինք
Վեննայ զինքրն Բ (2) դստերովն. և փոքր դուստրն խիստ սի-
րուն էր, և էր Զ (6) տարեկան, նա առաւ փիրինծ Սավոյըն,
մօրն կամաւն, և ուղարկեաց իւր մօրն, սրտեղ որ է իւր երկիրն,
15 սա մեծ փտոաց և տեօլվէթի հասաւ, և է անունըն աժմս Օլօմ-
պիեայ Պէնէտիքտայ: Եւ ես ետոյ պսակ առի հետ ընկերոչս Վեն-
նայ, յունվարի 16, սուրբ Հստեփաննոս եկեղեցին, որ է եպիսկո-
պոսարան. և էր այն ժամ այս մեծ դուստրս 8 տարեկան, Դար-
ձեալ որժամ քրիստոնէ եղան ընկերոչս կնկայհայր եղաւ Տիօ-
20 տաթօն. ե դստերս եղաւ եփրատօրին Հօֆցոլմաստօրին խա-
թունն, որ է մեծ խազնատար ասրյ (ՏԻԸ) երիկն թադաւորին, և
Թվոյն 1686 գեկտեմբերի 22.

Թվոյն 1695 փետրվարի 25 էյի Վէնետիկ, կեցա 8 օր, ետոյ
ելայ գնացի փօստով Պօլօնիայ²⁸, անտի Ֆլորենցայ, անտի Ալի-
25 կուռնայ²⁹, մնացի 3 օր, ետոյ մտայ նաւըն, ապրիլի 11, օրն չո-
րեքարթի, գնացի ի Մառուիլիեայ³⁰, հասանք 6 օրն, ապրիլի 17
մտանք ի Մառուիլիեայ, որ է ֆունցուու թագաւոր հրամանուցն,
և է լաւ իսկէլէ. || և է քաղքին մէջ տեղն լիմանն, որ թագաւո-
րական չէքտուրիքն հոն են ամէն տարի, ճէմն 40 չէքտուրի է,
30 Սուրբն Աղքատ Ղազար հոս է նահատակվեր, պատկերն շինած է
մէկ աղրիւրի վերայ, որպէս որ գլխատեր են, և այլ Մարիամ
Մակաղենացուն ճինաց մաղարան հոս է:

Դարձեալ գիտութիւն լինայ ձեր հրամանուցն, երբ Ալի-
կուռնայու նաւըն մանուս գնաս դէպի Մառուիլիեայ, ծօզօվ 300
35 միլ է, ուզենաս կու հանդիպիս Ճընվայ³¹, որ ինքն իւրեան տու-
քայ է³², որպէս որ կրանառուքն Ֆլորէնցայու, եթէ չուզենաս շի-
տակ կերթաս Թօլօն³³, որ է ֆունցայու թագաւորին և մեծ
լիման. և թագաւորական գուստան նաւերն, որ են պատերազ-
մոզք ի վերայ ծովուն, ճէմն 90 նաւ է, որ ամենայն ժամ ձմեռն
40 հոն զըշլայմիշ կանեն:

Թվոյն 1695 յօգոստոսի 30 դարձեալ եկի ի Վէնէտիկ, մնա-
ցի 4 օր, ետոյ ելայ Վէնէտիկու եկի Աղուստիեայ, որ է Ավուշ-
փուռք³⁴ և է Օգոստոս կայսերն շինած. հոս է եփրայտօրին թագն
ե հոս կու լինի կոօնայցիոն³⁵, Անտի գնացի Նիրընպէսք 4 օրն
45 սեպտեմբերի 1, անտի Ղայփսիկ, որ է քուրվիրշտն Սաքսին և է
լոթուան արենատ (ՏԻԸ) երկիրն, անտի եկի Պոասլօվ, որ է Շլէ-

32-

- ղիեայ և է եփրայտօրին, կէսն ուղղափառ են և կէսն լօթոան են:
- Թվոյն 1695 հոկտեմբերի ամսոյ 1 ելայ ի Պռասլօվու եկի
ի Լօվ հոկտեմբերի 26. այսուհետև գիտելին Աստուած է, թէ այլ
ուր պիտի գնամ ե մնամ. կամք տեառն օրհնեալ եղիցի:
- 5 Թվոյն 1696 մայիսի 5 ելա Լէհաց երկրէն՝ Լօվու ընտա-
նեօքս, ե ի Հայոց թվոյն ՌՃԽԵ ապրիլի 25 ելայ Լօվու, եկայ
Պռառլօվ ընտանեօքս մայիսի 28.
- Թվոյն 1693 օգոստոսի 15 ելա Վեննայու ընտանեօքս գնացի
գէպ ի Լէհաց երկիրն՝ Վարչօվ, անտի մարտի 15 ելա գնացի ի Լօվ:
- 10 Թվոյն 1695 յուլիսի 10 ելայ Մառսիլիեայու գնացի Ալի-
կուոնս, Մալթայի նավօվ, 8 օրն հասանք Ալիկուոնս և ի Հայոց
թվոյն ՌՃԽԵ յունիսի 30, օրն հինգշաբթիւ.....
- Թվոյն 1688 յուլիսի 1 ծնաւ Մարիյա Թրէղին, օրն երեք-
շաբթի, կէս օրէն ետոյ՝ 2 ժամուն, ի Վեննայ. և եղկ կնքահայր
15 սորա եփրատօրին Հօֆցոլմաստօրն. և է մեծ խազնատար, որ է
անունն Ըսդալվինիծն, որ կու բնակի ի Վեննայ. և ի Հայոց
թվոյն ՌՃԽԵ (1688)-ին յունիսի իԱ. (21), օրն երեքշաբթի, ի
Վեննայ.
- Թվոյն 1695 ապրիլի 23 երեքշաբթի, կէս օրէն ետոյ՝ 2 ժա-
20 մուն, ծնաւ Ֆուլրուղինայ Կատարինան Լէհաց երկիրն՝ Լէվ, և ի
Հայոց ՌՃԽԵ-ին ապրիլ է ժԴ (13) ի Լէվ, որ է Լօվ. և սորա
կնքահայրն է անունն ըան³⁵ Քրիստօֆ, որ է Լաղուպն Ըստէտ-
գովիչ և այլ բան Տօմէնիքին կողակիցն, որք բնակին ի Լօվ
և են աղգաւ Հայ³⁷.

ՅԱՆՈԹԱԳՐԱԿՐԾՈՒՅՆԵՐ

1. Իմա թըեսլավլ, Սիլեղիայում:
2. Հեղինակը նկատի ունի Հունարիայի համար գերմանացիների և թուրքերի մղած պատերազմները, որոնք վերջացան 1690 թ. Կարլսվիցի հաշտությամբ:
3. Հեղինակը հավանաբար ուղղում է ասել Սաքսոնիայի կուրֆյուրստը, ինչ կուրֆյուրստներից մեկը, որոնք ընտրում էին գերմանական կայսրին:
4. Իմա, լութերական, այսինքն՝ բողոքական:
5. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի Ֆրանսիական թագավոր Լուդվիկոս XVI-ի և Սաքսոյի իշխանի կնքած հաշտությունը, որին նախորդում էր «Առւազարուրդյան լիդաշ»-ի և Լուդվիկոս XVI ի ճերթական կոիվները՝ 1688—1697 թթ.:
6. Հեղինակը նկատի ունի Միովիկի հաշտությունը, որին կնքվեց 1697 թվին մի կողմից «Առւազարուրդյան լիդաշ»-ի (Անգլիա, Խոպանիա, Շվեյցարիա, Հոլանդիա, Սաքոյա և այլն), իսկ մյուս կողմից Ֆրանսիայի միջն:
7. Իմա նյուրենբերգ:
8. Բնագրում այնուհեան հաջորդում է զանազան ապրանքների գների ցուցակ:
9. Խոսքը վերաբերում է Յան Սորենսոն, որը 1683 թ. սեպտեմբերի 12-ին Վիեննայի պատերի տակ ջախջախեց թուրքերին և փրկեց Վիեննան:
10. Սարսոնիայի կուրֆյուրստ Օգոստոս I-ը լեհական թաղավոր դարձավ 1697 թ., իսկ գահընկեց արին 1704 թվին:
11. Պյուտր I-ի կողմից Ազովի գրավման 1705 թ. կոիվներին է վերաբերում ներքոնիշյալ հիշատակարանը, որի տարեթիվը, հեղինակի անուշադրության հետեանքով, գըժրախտաբար, մոռացվել է։ «Ի թվականիս Հայոց վասըն ծավացեալ մեղաց մերոց Մօսկովի գուալըն եկաւ Աղագու վրան, բագում պատերազմը եղաւ ձեւ (140) հազար ճէնկմիով, որի (120) հազար իսանտէկ փօրողով, ու մկոն մեծ պատերազմը արաւ. նախնեաց բնաւ չենկ լվեալ։ Մէկ գիշերը Ռե հարուը (1500) խուպարայ թափից, թող որիշ օր, ձեւ (120) օր կովեցաւ չի կարաց առնուլ...» № 8170, էջ 109ա։
12. Իմա Բելգրադ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Օսմանյան թուրքերի գերիշխանության տակ։
13. Իմա. Պուտա (Օֆեն), Դանուրի աջ ափին, որը հետազայում միացավ ձախ տփին զանվող Պետք քաղաքի հետ և կոչվեց Բուզապեշտ։
14. Իմա, Հումոր, փոքրիկ քաղաք Հունգարիայում, կոչվել է նաև Գուրա-Հումոր։
15. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի կամ Յանինա քաղաքը, Հարավային Արքանիայում, Կորֆու կղզու գիմաց և, կամ Անինա փոքրիկ քաղաքը Արևմտյան Ռումինիայում, հարավայիշական սահմանի մոտերքում։
16. Հստ Լեն-Պուլի Մուհամեդ IV-ի գաբնկեցությունը և Սուլեյման II-ի գահակալությունը է 1687 թվին (էջ 186):
17. Իմա գրոհի եղած օրիւ։
18. Այս ինչպես և վերևում նշված մի քանի քաղաքների տեղադրությունը անծանոթ է, հավանաբար գտնվում են Հունդարիայում։
19. Արդյո՞ք Զեխիայում գտնվող էզեր քաղաքի մասին է խոսքը, Պրազայից արեմուտք։
20. Խոսքը վերաբերում է Հռոմեական սրբազն կայսրության կայսր Լեոպոլդ I-ին և սրա որդի Խոսիֆ I-ին։
21. Արդյո՞ք հունգարական Սեկետին (կամ Սեղեղ) քաղաքը չէ։

22. Անժանոթ վայր, բայց դարձյալ հունգարիայում:
23. Այժմյան Հունգարիայի սահմանի մոտ, Ծումինիայում, Մուրեշուլ դեմի վրա
գտնվում է Արագ քաղաքը: Խոսքն արդյոք այդ քաղաքի մասին է:
24. Քաղաք Իրաքում, ճիշտ չեղ Քարքյուք:
25. Այսինքն՝ 1883 թ. ապրիլի 8-ին:
26. Այսինքն՝ 1883 թ. ապրիլի 16-ին:
27. Անժանոթ վայր:
28. Պոլսիա, քաղաք Իտալիայում, Մողենայից հարավ:
29. Իմա, Լիվոնի, քաղաք Իտալիայում, ծովափին:
30. Իմա, Մարսել, Ֆրանսիական քաղաք Միջերկրական ծովի ափին:
31. Իմա, Ճենավու:
32. Այսինքն ինքնավար դքսություն:
33. Տուլոն, Ֆրանսիական նավահանգիստ Միջերկրական ծովափին:
34. Ասւդարուրդ, քաղաք Բավարիայում:
35. Այսինքն՝ Թագադրություն:
36. Իմա, պան, աղնվական:
37. Բնադրում այնուհեակ սկսվում են թուրքերեն (հայատառ) առածներ և այլ
նյութեր:

XVII

ԱՆԱՌՈՒՆ ՎԱՆԵՑՈՒ ՓԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII—XVIII ԴԻ.)

Առաջարկվող բնագիրը վերցրել ենք «Դիւան»-ից¹: Այն ունի «Անցք Վասպուրական աշխարհի» խորագիրը և ընդգրկում է 1386—1726 թվականները, շուրջ 340 տարվա տեղեկություններ: Սակայն, ինչպես նշել ենք, հեղինակի ժամանակակից դեպքերը սկսած պետք է լինեն 1669 թվից²: Ժամանակագրության բնագրում հեղինակն իր մասին ոչինչ չի հայտնում, թեև մի քանի վկայություններից՝ 1694, 1693 թթ. իմանում ենք, որ նա իր նկարագրած դեպքերին ժամանակակից է: Հեղինակը վանեցի է և տեղեկություններն էլ գերազանցապես վերաբերում են Վանում տեղի ունեցած իր ժամանակակից դեպքերին:

Առկա եղած տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս մոտավոր գաղափար կազմել ժամանակագրության հեղինակի պատմագիտական րմբունումների մասին: Նա չի բավարարվել մանր, երբեմն աննշան վկայությունների, կամ թագավորների, իշխանների և փաշանների սոսկ հաջորդական կարգը կազմելով, ընդհակառակը, նա ուշագրավ և արժեքավոր փաստեր է հաղորդում Վանի և շրջակայքի ներքին կյանքից: Բերված տեղեկությունները, երբեմն, թեև համառոտ են, սակայն դրանք բազմազան լինելով, ընդգրկում են իրականության շատ կողմերը: Հեղինակը դեպքերի լոկ արձանագրող չէ, նա հաճախ կոնկրետ երեսությունների նկատմամբ ցույց է տալիս իր վերաբերմունքը: Այս առողմով բնորոշ է այն փաստը, որ երբ խոսվում է Վանում Սարգիս Կիպրացու աղանդավորական գործունեության մասին, հեղինակը համակրանքով է վերաբերվում վերջինիս, նրան կոչելով «յոյժ պահացող և առաքինի»: Հեղինակի առանձին վկայությունները մերկացնում են Օսմանյան Թուրքիայի հարկային ծանր քաղաքականությունը, հայ հոգեւորականության մեջ առաջ եկած ներքին պայքարը աշխատավորությունից ստացած եկամուտները բաժանելու համար: Ուշագրավ են փաշանների կամայականությունների և ասպատակությունների դեմ Վանի բնակիչների ըմբռուտացումներին վերաբերող փաստերը:

Թե երբ է կազմվել ժամանակագրությունը, որոշակի ցուցում չունենք, սակայն, նրա մի վկայությունը հնարավորություն է տալիս որոշել այդ

¹ Գիրք Փ, էջ 103—122,

² Խ. Դագյանի ժողովածուների ցուցակի Բ մասում նշված վանեցի Անանուն պատմաբերը, որն իր աշխատությունը «Վանի մեծ սովից սկսելով (1606) հասցնում է 1726», (էջ 59), պետք է այս բնագիրը լինի:

³ ՄԺ, 1, էջ 351:

հարցը: 1697թ. վկայություններից մեկի մեջ կարգում ենք «...յունվար 27 Կարապետ վարդապետն վախճանեցաւ ի Վարագ...» Եւ քաղաքացիքն առաքեցին ի Բաղէզ և բերին զՄտեփանոս վարդապետն և ի մարտի 22 կարգեցին զնա առաջնորդ քաղաքիս Վանայ, որ եկաց 18 տարի։ Այստեղից, ինչպես դժվար չէ ենթադրել, ժամանակագրությունը կազմվել է 1715թվին (1697+18)։

Գ. Աղանյանցն առաջին անդամ հրատարակելով այս բնագիրը, ներածականում հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունն է հայտնում. «Վասպուրականի այլ և այլ անցքերի ժամանակադրությունը քաղել ենք Փիրզալեմյանի հավաքածոյքից, և մասամբ մեր Դիւանի նիւթերից և պարունակում է 1386—1707թվի պատմությունը... Խսկականը որ ոչ հիշատակարան է ունեցել և ոչ հեղինակն է հայտնի, Փիրզալեմյանին տվել է արտադրելու Վանի նորաշեն եկեղեցու Միքայել քահանանց¹։

Նշանակում է այս ժամանակագրության սկզբնական բնագիրը մեզ չի հասել, այլ սկզբնական բնագրում կատարված են ավելացումներ իր իսկ հրատարակչի կողմից։

Այս բնագրի բազմաթիվ վկայություններից գտնում ենք մեկ ուրիշ Անանուն Վանեցու ժամանակագրության մեջ՝ ավելի համառոտ, երբեմն ոչ մանրամասն ձևով։ Մեղ թվում է, ինչպես արդեն նշել ենք, այս երկու բնագրերի հեղինակներն իրարից անկախ են կազմել իրենց ժամանակագրությունները³։ Սակայն, հավանական ենք համարում այն, որ Գր. Վարագեցու և XII ժամանակագրության մի քանի վկայությունները մուծվել են սրա մեջ։ Համապատասխան տեղեկությունների ծանոթագրություններում կնշենք այդ բանը։

¹ «Դիւան», գիրք Ժ, էջ ԽԵ։

² ՄԺ, 1, էջ 357—360։

³ Նույն տեղում, էջ 352—353։

XVII

ԱՆՑՔ ՎԱԼԵՊՈՒԻՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՊԼԵ (1386) Լանկ Թամուրն ել ի վերայ Վանայ, և աւելի 103
քան զերեք հազար մարդ կոտորեաց:

ԶՂԹ (1550) սուլթան Սիւլէյման Էառ զՎան¹:

ՈԾԵ (1606) սաստիկ սով եղեւ ի քաղաքն Վան և յԱրդրում.
5 մինչ զի կապիճ կորեկն դահեկան մի եղեւ, յորոյ պատճառէ այն-
չափ մարդ մեռան որ թաղել ոչ կարէին, այլ վիճ մեծ փորէին
և զմեռեալոն սայլի բարձեալ տանէին և զամենեսեան ի ներս
լնուին, և գհողն ի վերայ կուտէին, յորոյ վըրկեսէ զմեղ Քրիստոս²:

ՈՉԴ (1635) սուլթան Մուրատն եկն ի Վան և դարձաւ:
10 **ՈԴ (1641)** ի փետրվարի հնգին սաստիկ և ահագին շարժ
եղեւ ի քաղաքն Թաւրէղ. և բաղում ապարանք կործա ॥ նեցան 104
և յոլով մարդիկ ի ներքեւ հողին մնացին³:

ՈՇՀ (1648) յապրիլ 2, յաւագ ուրբաթի գիշերն՝ յոյժ ահա-
գին շարժ եղեւ ի քաղաքն Վան, որ և կործանեցաւ մասն ինչ
15 պարսպի քաղաքին. և բազում եկեղեցիք և մաշիթներ փլան և
անթիւ մարդիկ ի ներքոյ տանց մնացին. և Վարագայ եկեղեցիք
փլան⁴:

ՈՃ (1651) պիղծն Զօմար թալանեաց զՎարագ, և զսուրբ
նշան տարաւ ի Խօշապ. և յետ չորս տարոյ բերին զսուրբ նշան
20 ի քաղաքն Վան և եղին ի Տիրամայր եկեղեցին ձեռամբ խոջայ
Մարիսասին⁵:

ՈՃԸ (1659) սուրբ Վարդան եկեղեցին նորոգեցաւ ի Վան
քաղաք ձեռամբ խոջայ Ամիրին սրբատաշ քարամբք:

ՈՃԸԸ (1662) զԼայեայ Զալապին սպանեցին ի Վան:

ՈՃԸԸ (1669) եղեւ շարժ ի քաղաքն Վան և մնաս ինչ ոչ
եղեւ, բայց ի յոտն ॥ Վարագայ լեառն մի սոտեալ ի տեղւոջէն և 105
թռուցեալ անկաւ ի ձորն և արգելեաց զգետն, որ ի վերուստ
անտի իջանէ և կառեալ կապեցաւ ջուրն անդէն ժամս բաղումս,
մինչև ինքեան ընդ ինքեան ճանապարհ արար գնացից իւրոց.

Յ (1670) և խափանեցաւ ճանապարհ ջրոյն, որ ի գետոյն անտի ի վերուստ
բաժանէր և գայր ի վանքն և վարէր զջրաղացն վանիցն, զի նո-
վաւ կառավարիւր վանքն. և այլ ոչ գոյր հնար այլ ճանապարհաւ
գալ ջրոյն այնորիկ. այլ անկեալ ընդ ձորն խառնեցաւ ի գետն
և գնայր, վասնորոյ հանճարեղ խորհրդականն այն Յովհաննէս

վարդապետն, որ ի ժամանակին այնմիկ էր առաջնորդ անուանի վանուցն Վարագայ, որոյ մականուն Թիւթիւնջի ասէին, սա լեալ էր պատրիարք ի մեծ քաղաքն Բիւղանդիոյ և եկեալ աստ եղե առաջնորդ, և ի միասին տիրէր Սահնապատայ վանիցն ևս. այլ 5 և տիրեաց Հոդուց վանիցն ևս. և եղե կաթողիկոս Աղթամարայ. սա հնարեաց այլ ին կերպիւ բերել զջուրն ջրաղացին ի վանքն. և զանշարժ լեառն և զանհուն վէմն ետ կտրել քարահատացն, որ և անդէն կատարեցաւ հրաման. և կտրեցին զանրաւ արձանն աւելի քան դդիրկս տասն, այնպէս մինչ երկու մարդ մտեալ ի 10 ներքս ի միասին գնան. և ձգեցին զջուրն ի ներս և բերին ի ջրաղացն. բայց զանտանելի նեղութիւն և զանրաւելի ծախսն, որ ի վերայ եղե ոչ դոյ թիւ և ոչ համար: Եւ յետոյ այս վարդապետն եղե գլուխ աղդին մոռնկաց և ևկն ի վերայ Թուրքին. յորոյ աւուրսն էր վաքիլ Վարագայ խօսայ Փիրումն և աւագ 15 երէց տէր Մինասն և վերակացու գործոյն Զմշկայ տէր Աւետիսն, որ եղե յետոյ արհիեպիսկոպոս և գործակալ սուրբ Էջ || միածնայ. այլ զիաւրն Ալթունեց խօսայ Մարիսան հոգաց:

ՌՃԻԴ (1675) ևկն ի քաղաքն Վան Սարդիս վարդապետ ոմն, որ էր ինքն արհիեպիսկոպոս և առաջնորդ Կիպրոս կղզոյն, որոյ 20 ոչ գոյր ձախ ձեռն. այլ իբրև զքառասնօրեայ տղայի էր փոքրիկ. սա սկսաւ քարոզել և խօսել հերձուած, զի ասէր ոչ է պարտ քրիստոնէից կանանց ի ծնանել զտղայս պահել քառասունս, այլ այն Աստուածածնին միայն վայել էր պահել. որոյ չար համրաւ տարածեցաւ և լու եղե ընդ ամենայն աշխարհ, և ժողովեցան բազում վարդապետք. ընդ որս էր և Մակուեցի Իսահակ վարդապետն և նորին աշակերտ Սարդիս վարդապետն Կաֆայեցին և Վարդան վարդապետն Բաղիշեցին, և Մարտիրոս վարդապետն Գաղատացին և Յովասափ վարդապետն Ղափանցին, որ էր առաջնորդ քաղաքին. այլ և Թումայ վարդապետն Գանձակեցին և 30 Վարդան վարդապետն Գաւաշեցին և Գրեգոր վարդապետն Անարծաթն, որոյ մականունն Բորիկ ասէին. քանզի ոչ ճոխ և փառաւոր, այլ գծուծ կերպարանոք՝ ոտիւք ինքն միայն շրջէր յաշխարհի և քարոզէր և յումեքէ ինչս ոչ առնոյր. և այլ ևս բազում արեղայք և վարդապետք և կարդաւորք ժողովեցան և վարեցին 35 զնս ի քաղաքէն: Այս Սարդիս վարդապետս Կիպրացի էր, յոյժ պահացող և առաքինի. և էր ի ներքոյ հանդերձին մազեղէն գըլդլայս զգեցեալ ի վերայ մերկ մարմնոյն, որ էր բովանդակ բնեռու. և միշտ խոցուտէր զինքն. և բարակ պարան էր դօտի նորա, որ կապէր պինդ զմէջս իւր և այնու տանջէր զինքն. բայց զանասելի 40 բանս խոսեցաւ, սորա մականուն Զօլախ վարդապետ ասէին. || 107 որոյ ձախ ձեռաց երկու մատն կայր փոքրիկ, որպէս տղայի և ոչ գոյր բազուկ այլ կապեալ էր ի թեն:

ՌՃԻԷ (1678) Բաքրը վաշան Վանայ յոյժ պատերազմեցաւ ընդ քաղաքացիսն և ոչ կարաց յաղթել, զի Ասլան աղան առեալ 45 զզօրս իւր և ելեալ ամրացաւ ի բերդն. և ոչ յաղթեցաւ: Այս Բաքրը վաշայս զիսօջայ Ալխասն կախեաց ի փայտէ, որոյ մակա-

նուն Լէշկէր ասէին. և ոչ ետ հրաման թաղել զնա. այլ գաղանք
և թոշունք կերան զմարմին նորա. այս Ալխաս ըազում բարու-
թիւնս արար Հայոց և բարի անուն եթող յետ իւր, որ և տէրն
իւր ողորմեսցի⁸,

.5 ՌՃԻԲ (1679) Մուսի փաշան Վանայ հրամայեաց Հայոցն
մորուսն թողուլ: Ի սոյն թուին Կարապետ վարդապետն եղե
առաջնորդ: Յայսմ ամի անձունի և պարթև կաթողիկէն, որ ասի
իւչքիլիսայ, վերստին նորոգեցաւ ի յերկիրն Բաղրմանդ՝ ձեռամբ
իսահակ վարդապետին, որ ի Լանկ Թամուրէն խանգարեալ կայր:

10 ՌՃԻԹ (1680) Զանփօլատ օղլին զղայի լաճ Իսաղ աղան և
զջաթաւ օղլին, և ներքինի մի խեղտեաց. սորտ ջորին ծնաւ, որ
և յետ սակաւ աւուրց և ինքն սատակեցաւ: Սա հրամայեաց Հա-
յոց զիակեզն առնուլ ի գլխոյն և գտակ գնել. այս Զանփօլատ օղլիս
զՍղգայ գեղի ժամատունն քակեաց, որ դեռ նոր էին շինեար ի
15 սոյն թուին Յակոր հայրապետ վախճանեցաւ յՀստամպօլ: յորոյ
աւուրս երկեցաւ յերկինս վարսաւոր աստղ մի, յոյժ մեծ և ահա-
գին. և երկեցաւ աւելի քան զքսան և հինդ օր:

ՌՃԼ (1681) քարախառն կարկուտ անկաւ յՍտամպօլն, որ
մէկ՝ հարիւր || գրամ կշոեցին. և բազում մշաս եղե յՕրթայ-քօյն 108
20 և էր յունիս 9:

Ի սոյն թուին ահտգին շարժ եղե ի քաղաքն Երևան, մինչ
զի անթիւ մարդիկ մեռան, որ և աւելի քան զկէս քաղաքին տա-
պալեցաւ և ընկղմեցաւ⁹:

ՌՃԼԱ (1682) ի ժամանակս Ալի փաշային Վանայ, նորոգե-
25 ցաւ սուրբ Յակոր եկեղեցին ձեռամբ տէր Գրիգորին. սոյն Ալի
փաշայս զՍտեփաննոս և զԳրիգորն կախեաց ի փայտէ անմեղ,
յորոց վրայ լոյս ծագեցաւ¹⁰:

Ի սոյն թուին կին մի ի քաղաքէն Վանայ, Գայիանէ անուն,
ուրացաւ զՔրիստոս և տաճկացաւ. և ընդ իւր տարաւ զորդին և

30 զդուստրն. և ինքն եղե առն միոյ Թուրքի. սա յետ չորս ամի
ծնաւ աքաղաղ մի ի տես և ի ցոյցս ամենեցուն, այլ անփետուր:

Ի սոյն թուին Եղիազար կաթողիկոսն ելեալ յԵրուսաղէմայ
եկն յԷջմիածին¹⁰, Ահազին շարժ եղե ի Վան և ի Բաղէշ մայիս 19,
բայց նախախնամութեամբն Աստուծոյ շինուած ինչ ոչ խախ-

35 տեցաւ:

ՌՃԼԲ (1683) Օմար փաշան Վանայ զԽօշապայ պարոն
զՄեղտին անուն խարէութեամբ Երեր առ ինքն, և սպան զնա.
սա հրամայեաց պլիկ կտրել պղնձէ, և սահմանեաց զդրամն տաղ-
մայ զարնել:

40 Ի սոյն թուին համբաւ հանին, թէ հաւու փորն օձ կայ, և
այնքան զենեցին, որ ամենեկին հաւ ոչ գտանիւր ի քաղաքն¹¹:

Ի սոյն թուին Վարդան վարդապետն և իդնատիոս վար-
դապետն վախճանեցան ի բանտի ի քաղաքն Վան: Մարդակերպ
գայլ մի երկեցաւ որ ցերեկի շրջէր և բազում մշաս առնէր և ընդ-

45 դէմ մարդկանց պատերազմէր. || ասին թէ խօսէր ևս մարդապէս.
և մարդիկ ոչ իշխէին միայն գնալ յայդիսն, այլ միաբանէին

109

երեք և չորս ապա գնային. մինչ զի և փաշան հրամայեաց զօրականացն սպանանել զնա և ոչ կարացին. և Սաֆարն սողան դնալ¹²:

ԾՃՂԴ (1684) Օմար փաշան ըմբռնեաց չորս մեծ աղայ ի
5 Վանայ և էարկ ի ղընաան. և պահեաց աւելի քան զերեք ամիս.
և յետոյ սպան զնոսա ի մայիս 8, նալպանա օղլի, Ղատըր աղէն
և Շաթըր օղլի, Իրրահիմ աղան¹³:

Ի սոյն թուին հոկտեմբեր 17, յերեկոյին եղեւ յորդ անձրես
սաստիկ ի գիւղն Արտամետ. և եղեւ զարմանք մեծ, զի շուրջ զիե-
10 դովն սաստիկ լոյս ծագեաց, մինչ զի գիշերն որպէս զցերեկ
թուէլ. և զի էր ժամանակ կալի, և ցորեանն՝ որք ի թեղ և որք
ի շեղջ ամենեքեան որպէս զրոց վառէին և ոչ այրէին. նոյնպէս
և արք, որք կային անդէն իւրաքանչիւր առ կալի իւրում, և
եղինքն ամենեքեան որպէս զրոց վառէին և ոչ այրէին. և եթէ
15 արքն այնոքիկ այսր և անդր ուրեք երթային և կամ ի տունս,
և րոց զիետ նոցա երթայր. և այսպէս յոտից մինչև զգլուխ վա-
ռէին և ոչ այրէին. և այսպէս եկաց մինչև ի ժամս երիս և ան-
յայտ եղեւ.

Ի սոյն թուին ի քաղաքն Վան, այր մի շինէր զտուն իւր,
20 և ի փորել զերկիր ետես, զի ելանէր սնդիկ յերկրէ, որ և ժողո-
վեալ յամանս ինչ. և այս համրաւ լուր եղեւ ի քաղաքն ամենայն,
մինչ զի փաշան և դատաւորն ևս գնացին ամենայն զօրօքն
իւրեանց ի տեղին տեսանել զիրն. և զի էր երեկոյ, հարին զվրան
ի վերայ տեղոյն, և ճգնացին ի վերայ նորա կապերտ և զշորս
25 կողմն մատնեարեցին. և թողին պա || հապանս անդ մինչև յա-
ռաւուն. և ի վաղիւն կրկին ևս գնացին անդ ըոլոր քաղաքն ամե-
նայն և փաշայն և դատաւորն փողօք և թմրկօք և րացեալ տե-
սին զի ոչինչ էր¹⁴,

Ի սոյն թուին մահմետական Տաճիկ մի ի քաղաքէն Ոստա-
30 նայ, որ էր ինքն մօլայ եկն ի քաղաքն Վան. և գնացեալ առ
դատին՝ ասաց, թէ «Ես կամք ունիմ լինիլ քրիստոնեայ տամր
և ընտանեօք իմովք, քանզի ի տեսլեան յայտնեցաւ ինձ ակներե
ստութիւն ձեր, և ճշմարտութիւն ազգի նոցին, և արդ դու զինչ
հրամայես վասն այս բանիսօ: Եւ նա խոժոռեալ ընդ բանս նորին՝
35 հրամայեաց տանել զնա ի բերդն. և արգելու անդէն ի բազում
աւուրս, զի սթավեսցի և զգաստասցի, քանզի կարծեաց թէ յի-
մարեալ է. և պատուիրեաց ամենեցուն, զի մի յայտնեցեն
զհամբաւս այս քրիստոնէից. և թեթևութիւն լիցի հաւատոյս մեր.
և նա կացեալ անդ ի բերդին զաւուրս բաղում և բնաւ ոչ շար-
40 ժեցաւ ի հաւատոցս, ոչ երկեաւ ի նոցանէ, և ոչ փոխեաց զխոսս
իւր, այլ զնոյն բանսն յայտնի և համարձակ ասէր, թէ «Ես դառ-
նամ ի հաւատոց ձերոց և լինիմ քրիստոնեայ»: Վասնորոյ ըն-
կեցին զնա յանբաւ բարձրութենէ բերդին ի վայր և նա եկաց
կանգնուն ի վերայ ոտից իւրոց կենդանի. ընդ որ հիացեալ Տաճ-
45 կացն և այրեցին զնա ի տեղոյն յայնմիկ. և ի գիշերին յայնմիկ
լոյս էջ ի վերայ նորա. և տեսողաց տեսեալ փառս տային Աստուծոյ:

- Ի սոյն թուին Զաֆար փաշայն Վանայ զՄանսուրն և զորդին իւր, և զկոյր Վէյգարն կախեաց ի փայտէ ի միում աւուր. որք աւելի քան զհարիւր տուն գողութիւն էին արարեալ¹⁶: || 111
- Այս Զաֆարն առանց մուսալիմ գալու գնաց. սա ևս հրամայեաց
- 5 պլիկ կտրել, բայց սորա մեծագոյն էր քան զՕմար փաշային. և սորա մին և նորա երկուսն անցանէր ի մեր ժամանակս:
- ՌՃԵՒ (1685) նոյեմբեր 22 յաւուր կիրակէի յոյժ սաստիկ շարժ եղկ ի քաղաքն Վան. և նախախնամութեամբն Աստուծոյ Քիաս ինչ ոչ եղեւ:
- 10 Ի սոյն թուին Ալի փաշայն Վանայ հրամայեաց Հայոցս, որ զքաղաքի շրջապատ խանդակն պեղեցին, որ և այնչափ սաստիկ էր հրամանն, որ ոչ իշխէր արտաքոյ դրանն ելանել զի զորս գտանէին սաստիկ պատժօք տանջէին և յոյժ ճշտիւ տուգանէին, որ և յոյժ նեղացեալ քաղաքացիքն և շրջակայ դիւղականքն աւել-
- 15 լի քան զաման օր փորեցին, այնչափ մինչ որ յինքենէ ջուր ել, այլ և բերդն ես բազում տեղիս սա ետ նորոգել Սա գնաց ի վերայ Բաղիջու և անդէն մանղուլ եղեալ այլ ոչ դարձաւ¹⁸:
- ՌՃԵԼ (1686) անուանի և մեծ վարդապետն Ներսէս, որոյ Անարծաթ ասէին, այր հրաշագործ և յոյժ սքանչելի, քանզի
- 20 ասէին, եթէ գեառյ հանդիպի ոտիւք գնայ ի վերայ ջրոյն. և ծովու ես. սա եկն ի քաղաքն Վան և անցեալ գնաց ի Սալամաստ ե անդ վախճանեցաւ. սա ոչ առնոյր ինչս յումեքէ բնաւ և ոչ ինչ, ըստ հրամանի Փրկչին որ ասէ. «Մի ստանայք ոսկի և մի արծաթ, այլ ձրի առէք և ձրի տուք»: և այսպէս առաքելանման
- 25 շրջէր ընդ ամենայն աշխարհն և քարոզէր զբանն կենաց. և բազում նշանս և բժշկութիւնս առնէր,
- ՌՃԵԼ (1687) յերկիրն Աղբակոյ եղկ մեծ սքանչելիս ի սուրբ Առաքեալն || Բարդուղիմէոս, զի յարտաքոյ կողմանէ եկեղեցւոյն յարելից կուսէ, տեսին զի յերծեալ էր քարն. և ի միջոյ, պատ-
- 30 ռուածոյն կանաչ իմի բուսեալ և բերեալ կլօր մեծագոյն, մինչ զի տեսողաց հիացեալ փառս տային Աստուծոյ. և այս համբաւս տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր ընդ այն, մինչև ենաս ի պարոնն կս. և ամենեքեան գային ի տեսանել. և եկեալ Թուրք մի յազգէն Մարաց ի տեսանել և մախացեալ ընդ բարի համբաւն՝
- 35 եհար նիզակաւ և ընկէց զնա յերկիր. և կոտորեաց և կամէր ուտել. և իսկոյն մոլեգնեալ կատաղեցաւ, մինչզի կապեալ եղկ ի բարեկամաց իւրոց. և կամէին տանել զնա ի տուն իւր, որ և ոչ եհաս, այլ իւրեւ անցին ի վերայ պահս երկու կամ երեք, ի նոյն աւուր ի ճանապարհին սատակեցաւ և չեհաս ի տուն իւր. և զլորն
- 40 այն բաժանեցին հիւանդաց մասն մասն, որք ընդ ուտելն առ ժամանյ բժշկեցան. և ի աեղոյն յայնմանէ՝ ուր կլօրն էր բուսեալ զաւուրս երկու ջուր բղխեաց, որ և տեսողացն փառս տային Աստուծոյ:
- Ի սոյն թուին Ղայայլի Ղօզողլի [Մահմատ]¹⁷ փաշան եկն ի Վան, որոյ ընդդէմ ելին քաղաքացիքն և պատերազմեցան ընդ նմա. և ոչ եառւն թոյլ մտանել ի քաղաքն, մինչ զի թալանեցին

Աս զինքն ի գիւղն Աւանց. և զինի սակաւ աւուրց դարձեալ գնացին ընդդէմ և մեծարանօք բերին ի քաղաքն, Սա յետ երկրորդ գալստեանն իւրոյ հրամայեաց Հայոցս զփակեղն առնուլ ի գոլխոցն և գտակ դնել¹⁸, որ եկաց այսպէս մինչև երեք ամիս և ինքն շուտով մանզուլ եղեւ, զի խոնդքարն փոխեցաւ սուլթան Մահմատն, որ քառասուն տարի կալեալ էր դժագաւս || բութիւն և վարէր զիշխանութիւն, սոյն ամի փոխեցաւ և եղեւ եղայր նորին սուլթան Սուլէյման:

Ի սոյն թուին ի գեօղն Արտամետ աւուր ձագն, որ դեռ ևս ելաւ ի հաւկթէն, իսկոյն կանգնեալ խօսեցաւ երեք անգամ և այլքն ի մէջ ձուին էին և ձայն տային, Եւ ի սոյն աւուրսն տղայ մի ի յարդանտի մօրն ելաց ի նոյն գեօղն, որոյ ձայն բազումք լուան: Եւ դարձեալ կին մի ծնաւ չորս տղայս արու, որոյ երկոցունցն ոչ գոյր նստոյ տեղի, այլ միարեք էր, որք ընդ ծնանելն մեռան. և դարձեալ ի նոյն գեօղն ոչխար մի ծնաւ և գառն էր առու և էգ ի միասին¹⁹,

ՌՃԼԵ (1688) մեծ և անուանի Սուլքիաս վարդապետն եղն ի քաղաքն Վան Նուիրակ ի սուրբ Էջմիածնայ. սա էր աշակերտ մեծի և տիեզերալոյս հայրապետին տեառն Եղիազարի. և ինքն էր անհաս փիլիսոփայ և հասակաւ կարճ և յոյժ բանաստեղծ. և գիտակ գրոց Լատինացոց և Տաճկաց, որ գրէր և ընթեռնոյր մինչ զի զարմանային այլազգիքն ընդ ուսումն նորա:

ՌՃԼԲ (1689) ի ժամանակս գարնան խիստ տղայոց մահ եղեւ: Ի սոյն թուին սեպտ. Յ զքամուշ օզլին սպանեաց փաշայն, որոյ անուն էր Հասան և այլք ընդ նմա: ՌՃԼԲ (1690) Թումայ վարդապետն վախճանեցաւ, որ էր այր հրաշագործ, յորոյ սուրբ մարմոյնվերայ էջ լոյս յերկնից, Սա էր ի յերկրէն Վասպուրականի, ի գեղջէն, որ ասի, Գանձակ²⁰. և էր վերատեսուչ սուրբ առաքելոյն Թօմայի լուսընկալ սուրբ դամբարանին. զորոյ լոյսընկալ սուրբ մարմին ևս հանգուցին ի մէջ դարպասին:

Ի սոյն թուին եղեւ անհաշտ խոռ || վութիւն և աղմուկ ի քաղաքն Բաղէշ ի մէջ վարդապետացն, որ լու եղեւ ընդ ամենայն կողմն տիեզերաց. և քաղաքն ամենայն երկուս բաժանեցան. և [Շարաֆ] խանն եղեւ ի կողմն Վարդան վարդապետին և մասն ինչ քաղաքին ելին ի կողմանէ Մեսրովպ վարդապետին և բազում և անասելի և անթիւ գանձս հաւաքեցաւ ի տունս աշխարհակալին այն. և զինի ելեալ գնացին յէջմիածին ի գանգատ առ կաթողիկոսն Եղիազար. և յետ բազում ինչս առնելոյ յերկուցն կողմանէ զՄեսրովպ վարդապետն օրհնեաց եպիսկոպոս և թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհին²¹:

ՌՃԼԽ (1691) սուլտան Սիւլէյման առաքեաց վօյզօյտայ ի քաղաքն Վան, որ եկեալ ինքնին հրամանաւ թագաւորին հաւաքեաց զիսարաջն ի Հայոցս. և ոչ ետ թոյլ քաղաքի զլուն ձեռնահաս լինիլ, որպէս և էր սովորութիւն նոցին, որ զքաղաքի խարաջն ինքեանք հաւաքէին, այլ ինքն ժողովեաց մէկ մէկ ոսկի,

128

որ է երկու դուռուշ կէս. յորոյ աւուրս էր Տուրսուն փաշայն ի քաղաքոց²²:

Դարձեալ Ռձե (1691) թուին, յունվար ամսոյ 6, յաւուր Յայտնութեան տեառն, զՇէկ Միրզայն և զՄարդանենց Ատոմն
5 կախեցին ի քաղաքս Վան, յոր աւուրս էր փոքը Օմար փաշայն ի Վան, բայց զորքա զուլերն ետուն կախել, զի կարծեցին թէ զիսարաջ նոքա սահմանեցին. որ յինքեանցն յետս նահանջեցին.
10 ե վայլուայ բերին, քանզի Շէկ Միրզայն յՍտամպօլայ եկն, յորոց պատճառէ որացեալ սպանին զնոսա, որ և այս Օմար փաշայս յետ հինգ ամսոյ և ինքն մեռաւ աստէն. և արտաքոյ թաղեցին²³,

Ի սոյն թուին, յամսեանն օդոս || տոսի Եղիազար կաթողիկոսն վախճանեցաւ. յէջմիածին. և եղև ի տեղի նորա կաթողիկոս աշակերտ նորին նահապետ կաթողիկոսն²⁴: Սա ի Ռձե (1696) յունվար 6 դԿարմիր Աւետիսն օրհնեաց կաթողիկոս Աղթամարայ՝ ներհակ Թումայ կաթողիկոսին²⁵. և Թումայն, զԱրծկեցի Սահակ պարոնտէրն օրհնեաց կաթողիկոս ընկեր իւր:

ՌձեԱ (1692) յապրիլ 13, ի յառաւօտէ աւուրն արեգակն նուաղեցաւ ի լուսոյն և գարձաւ ի գոյն կապարի. և մէդ պատեաց զերկիրն այնպէս, որ մարդիկ զմիմեանս ոչ տեսանէին ի մէջ ցերեկի և մինչև ցերեկօյին կարմիր փոշի տեղաց յերկիր, վասն մեղաց մերոց²⁶.

Ի սոյն ամի սաստիկ մահ եղև անդրանկաց.

Եւ գարձեալ ի սոյն ամի Խսմայիլ փաշայն տասն տասն խուրուշ խարաջ էառ:

Ի սոյն ամի հոկտեմբեր 27, յաւուր հինգշաբթի, սաստիկ շարժ եղև ընդ երեկս երեք-չորս անգամ²⁷:

ՌձեԲ (1693) հոկտեմբեր] 9 մայրս մեռաւ:

ՌձեԴ (1695) Գուրճի Մահմատ փաշայն եկն ի քաղաքն Վան յօգոսառս 18. սա ետ պիկ կտրել և զտարաղամ շինեաց. և ի նոյեմբեր 20 մանգուլ եղաւ. սա երկու անգամ մախթու էառ ամենայն վանօրէից²⁸:

Ի սոյն թուին սուրբ Երուսաղէմայ նուիրակ Մխիթար վարդապետն ի քաղաքն եմուտ հինգ հոգուվ:

35 Ի սոյն թուին մարտ 5 մահտեսի Շահպանդար խօճայ Սահակն մեռաւ ի Խօշապն և յետ վեց աւուր ասլա բերեալ ի քաղաքն թաղեցին յաւուր տօնի սուրբ Լուսաւորչին.

ՌձեԵ (1696) յամսեան մայիս ահագին շարժ եղև յերկիրն Մակուայ, || որ և սուրբ աթոռն Թագէսուի խախտեալ բեկրեկեցաւ²⁹:

40 Ի սոյն թուին ի քաղաքն Բազէշ, յունիս 10, սաստիկ շարժ եղև և բազում մեծածախ շինուածք, տունք և ապարանք կործանեցան և աւերեցան և բազում անձինք մեռան:

Ի սոյն թուին ֆետրվար 8 Զաթրաւիլ օղլի Ուսուֆ փաշայն եկն ի Վան:

45 ՌձեԶ (1697) մեծ պահոց առաջի երկուշաբթի Տուրսուն փաշայն ի Վան քաղաքն եմուտ և ի մարտի աւուր 20, գար-

նանամտին սպան ի զօրաց իւրոց ոգիս տասն. և այլք գաղտ փախեան, քանզի կարավան էին թալանեալ. և ի յայսմ փախըստական զօրացն այր ոմն մնաց ի Խօշապ առ պարոնն, որոյ անուն Քուչուկ Մուստաֆայ ասէին, որ եղեւ այնքան անուանի դօրաւոր, մինչդի հոչակեալ համբաւեցաւ անուն նորա առ թագաւորն, որ և ի Ռձել (1699) առաքեաց թագաւորն նմա խլայս. և հրամայեալ զօրս ժողովել և գնալ ի վերայ Բասրայու, որ ելեալ գնաց ըազում զօրօք և անդէն սպանաւ³⁰:

Ի սոյն թուին Յառաջնաւորաց պահոց չորեքշաբթի, որ էր 10 յունվար 27, Կարապետ վարդապետն վախճանեցաւ ի Վարագ. սա եկաց առաջնորդ զամս 17 և ի նոյն օր մեռաւ յորում ծնեալն էր: Եւ քաղաքացիքն առաքեցին ի հաղէշ և բերին զՍտեփաննոս վարդապետն. և ի մարտի 22 կարգեցին զնա առաջնորդ քաղաքիս Վանայ, որ եկաց 18 տարի:

15 Ի սոյն թուին զՎարագայ վաքիլ խօջայ Խանամիրն և զՎարագայ տէր Մարգարայն ծեծեցին զուլ աղասիքն. և ամէն մէկին Դօ (400) փայտ զարկին և զԿարապետ վարդապետի ապրանքն խնդրէին:

|| Ի սոյն թուին սպահանցի Ստեփաննոս եկեալ յէջմիածին 20 նոյեմբեր 2 եղեւ կաթողիկոս և աքսորեաց զՆահապեան³¹. և դարձեալ ի սոյն թուին հաստատեցին կրկին զեահապետն և զՍտեփաննոսն ընկեցին³²:

Ի սոյն թուին Հոգուոյ գալստեան երկուշաբթի Թումայ կաթողիկոսն Աղթամարայ էառ զՎան մայիս 23, յաւուրս Տուրսուն 25 փաշային. և յաջորդ ամի ապրիլ 1 Թումայ կաթողիկոսն վախճանեցաւ. Սոյն Թումայ կաթողիկոսն զձեռնադրութիւն իւր առեալ էր յԵղիաղար կաթողիկոսէն էջմիածնայ:

Ի սոյն թուին Մարտիրոս վարդապետն նորոգեաց զՎարդիկ հօր եկեղեցին զանազան յօրինուածով. սա յաշակերտաց Բաղեշեցի Վարդան վարդապետին էր:

Ռձել (1698) յամսեան փետրվարի Ստեփաննոս կաթողիկոսն վախճանեցաւ յԵրևան ի բանտի, բազում չարչարանօք, յորոյ վերայ լոյս էշ³³:

Ռձել (1698) մարտ 12 Սարի Օսման փաշայն եկն ի Վան 35 և յուլիս 4 գնաց. սա սպան զՍինան տաճիկն, զի և ինքն մի ենգիչարի սպանեալ էր³⁴:

Ի սոյն թուին յօգոստոս 21 Սլի փաշայն եկն ի քաղաքս Վան երկու որդւովքն, Այս այն Ալի փաշայն է, որ յառաջագոյն ի Ռձէր (1685) թուին եկեալ էր ի քաղաքս և զՋրջապատ խան-40 դակն ետուր պեղել. Սա հոկտեմբեր 22 գնաց ի պատերազմ ի վերայ Մանծկերտու և այրեաց բազում գաւառու. ապա դարձաւ ի Վան. և սպան զԵարանն, զԵատօնն, և զմիւս այլ ոմն Հայ կախեաց ի միում աւուր ի դեկտեմբեր 8: Սա զԴազտագրան մօտի աղբեւրն, որ է մերձ չահերին, կամարակապ շինեաց յիշատակ իւր 45 և գնաց ի Բասրայ:

|| Ի սոյն թուին յօգոստոս 2 Կայծակ Յովհաննէս վարդապետն եղեւ կաթողիկոս Աղթամարայ:

Ի սոյն թուին Թօխմախ ըոէս Միրաքն զասնաֆի աւելորդ գլխահարկն դաւթարով սահմանեալ հաստատեաց, որ ամենայն ոք թէ ուսթաքար և թէ ուամիկ տացէ զխարաջն ըստ դիպման աւուր և ժամանակին³⁵:

5 ՌՃԽԸ (1699) ի մուտն յունվարի, մեծ և անուանի, Արդար իսահակ վարդապետն եկն ի Վան, որ էր այր ծերունի և յոյժ առաքինի. և ամենայն ներքին և արտաքին դիակութեամբ և փիլիսոփայական իմաստութեամբ զարդարեալ. և քաղաքացիքն յոյժ պատուով և փափագանօք ընդունեցին զնա իրին զլուսաւորիչն Հայոց. և յետ երեք ամսոյ մեծ պարունակ առաքեցին զնա յաթոռն իւր ի Թաղէսո Առաքելոյ վանս:

10 Ի սոյն թուին յաւուրս Ալի փաշային մարդագլուխ մէկ մէկ ոուազ խառաջի կոտոր ժողովեցին. և միւս տարին այս ծեր Ալի փաշայս յունիս 22 գնաց ի վերայ Բասրայու երկու որդովք հրամանաւ թագաւորին, զի Արագն պատեալ էր զնա շուրջանակի. և հասեալ ի Բաղդատ և անդ մեռաւ³⁶:

15 Ի սոյն թուին սեպտեմբեր 13 ի հասարակ օրն արեգակն խաւարեցաւ ի լուսոյն. և եկաց այնպէս ժամս երկու և աստեղք երեցան յերկինս և Զտմուշ օղլի Խալիլ աղայն, որ էր յաւուրսն յայնոսիկ նստեալ ի տեղի փաշային՝ հրամայեաց և ի նոյն օր թափօր ելին Հայ և Թուրք³⁷: Եւ ի սոյն թուին սոյն Զամուշի Խալիլ աղայն և Նօն աղայն առաքեցին ի Խօշաբ. և մեծարանօք կոչեցին զիբրահիմ բէկն ի պատիւ, որ էր տէր երկուն այնորիկ. սա || որդի էր Շամզդին պարոնին, որ սպանաւ յօմար փաշայէն, 112. ի ՌՃԽԸ (1683):

20 Ի սոյն թուին պապն Ֆուանկաց ընծայս առաքեաց հոգեոր աեառն մերոյ Նահապետ կաթողիկոսին՝ զարմանալի աթոռ մի և պատուական գաւազան մի և լաւ խալիչայ մի, որք էին անտեսանելի յաշաց մարդկան. և արժէին վեց քէսայ փող աւելի և ոչ պակաս³⁸:

25 ՌՃԽԸ (1700) տէր Յուսկան որդւոյ եկեղեցին նորոգեցաւ ձեռամբ Կոփեցի Սարգիս վարդապետին ի Բերկրի³⁹:

30 Ի սոյն թուին յապրիլ 27 Սարի Օսման փաշայն եկն ի Վան, և յուկիս 15 գնաց ի վերայ Խիզնայ և Զեռնակայ⁴⁰. և անդէն մանզուլ եղեւ⁴¹:

Յօգուստոս 10 ի յայս թիւս յԱստուածածնի բարեկենդանի շարաթ օր, որ է Եփեսոսի ժողովն, մեր Վանայ իշխանքն ոչ թողին յեկեղեցին ՇՈՎ հրաշալի ասել:

35 ՌՃԽԸ (1701) յաւուր տարեմտի Հայոցս, որ էր նաւասարդի 1 և սեպտեմբեր 27 Հոօմայեցւոց, յաւուր ուրբաթու Իսմայիլ փաշայն եկն ի Վան, յոյժ զանազան փառօք երեսի և պատուական զարդուք Այս Իսմայիլս եկեալ էր ի վերայ Զեռնակայ բերդին և անտի ելեալ եկն ի քաղաքս ի նոյն կողմանց. և եկաց մինչև յունվար ամսոյ 10. և անդէն յուրաթ գիշերի գաղտ ի քաղաքացեացն առեալ ընդ իւր զսակաւս ի զօրաց իւրոց՝ թողեալ աստ զորդին իւր և զինչսն և զայլ ամենայն զօրսն և յերեկոյին.

ել ի քաղաքէն և փախստական գնաց մինչև ի Զօրս⁴², որ և իմացեալ զօրս Մահմուտանայ եկին ի վերայ նորա և թալանեցին ի ճանապարհին. և զոմանս սպանին և զրազումս վիրաւորեցին, սակայն ինքն մա || զապուրծ անկեալ ի Զօրս զերծաւ. Եւ զի սա

120

5 յաղթեալ էր զբարայն յանցեալ ամին, այն որ ներհակ էր բնդդէմ Պարսիցն, յորոյ պատճառէ եղեալ էր երախտաւոր Պարսիցն, որք սիրով ընկալան զնա, և զի ապստամբեալ ևս եղկ ի յիւր թագաւորէն և գնաց անդ. և արդ՝ թէպէտ յառաջ սիրով ընկալաւ զնա խանն Զօրսայ, բայց յետոյ խորհրդով պարոնին Խօշապայ կողոպտեալ մերկացոյց զնա յամենայն փառացն և արար

որպէս յետին աղքատու՝ ասելով, թէ «Դու լուսես եկեալ ես յօսմանցւոց յերկիրս մեր», և կապանօքն առաքեաց զնա առ խանն Թաւրիզոյ. և նա ազդ արար շահին ի Սպահան, թէ այսպէս երևելի և անուանի ոմն եկեալ է ի մեզ. և զինչ որ գու հրամա-

15 յես այնպէս առնեմք ընդ նմա: Եւ նա հրամայեաց մընալ անդէն մինչև ինքն ազդ արասցէ թագաւորին՝ և ներում խնդրեսցէ, որ և արար ինքն. և մինչ եկն դեսպան ի թագաւորէն տանել զնա փառօք՝ նա անդէն յաքսորս մեռեալ էր, ի մուտն ՌՃՇԻ (1703)

թուրին⁴³: Սա լուա: թէ ի թագաւորէն Փարման ելեալ է իւրոյ

20 գլխոյն, յորոյ պատճառէ քաղաքացիքն կալան զդատաւորն քաղաքին, և ի բերդն ձգեցին ի բանտի, զի նա ազդեալ էր փաշային զՓարմանն, որ եկաց ի բանտի, յունվարի 10-էն մինչև մարտ 20,

ի սոյն թուրին ապրիլ 24 ծեր իսմայիլ փաշայն եկն ի Վան

ի Յարզբեմայ, սա ազդական էր իսմայիլ փաշային, որ փախեալ էր, որ և աստ մեռաւ⁴⁴:

Ի սոյն թուրին մարտ 7, որ էր Մեծ պահոց առաջին ուրբաթն,

յերեկոյեան ժամուն. սաստիկ շարժ եղկ ի քաղաքն Վան, բայց զսաս ոչ եղկ, և դարձեալ ի նոյն գիշերն և ի կիրակի ցերեկն, || երեք և չորս անգամ շարժ եղկ. և հասեալ ի չորեքշաբթի

121

30 առաւօտեան ժամուն սաստիկ և ահադին շարժ եղկ, որ քաղաքն ամենայն ահարեկ եղեալ սասանեցան, և չայ և թուրք ամենեցեան թողեալ զտունս ելին ի քաղաքէն ի դուրս. և անմարդարնակ եղկ քաղաքն ամենայն. և ելեալ ի դուրս կազմեցին վրանս և անդէն բնակեցան. և սակաւ ոմանք որք մնացին ի քաղաքն,

35 յեկեղեցիսն գնացեալ ննջէին տամբք և ընտանեօք. և հասեալ ի միւս շաբաթ օր, որ էր մարտի 15, դարձեալ ահադին շարժ եղկ ի հասարակ աւուրն, յորմէ բազում տունք խախտեցան ի քաղաքն. և սակաւք բլան. մինչզի և միջին դուռն քաղաքին ևս խախտեցաւ, բայց զսաս ինչ ոչ եղկ մարդոյ նախախնամու-

40 թեամբն Աստուծոյ. և այսպէս եկաց յերերման իրբեկ զնաւ ի վերայ ջրոյ մինչև յօր գարնանոյ, և հասեալ ի նոյեմբեր 30 յաւուր կիւրակէի ի վեց ժամուն սաստիկ և ահադին շարժ եղկ և ոչ զսաս⁴⁵:

ՌՃՇԻ (1705) Նահապետ կաթողի || կոսն մեռաւ⁴⁶. և ՌՃՇԶ

122

(1707) թիւն սպահանցի Ազէքսանդր վարդապետ եղկ կաթողիկոս

45 էջմիածնայ:

Ոճէն (1726) խիստ անդրանկամահ եղկ յաշխարհի և մասւանդ թէ ի քաղաքս Վան:

ԺԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս երկու վկայությունն էլ տե՛ս և հմմա. Գրիգոր Վարազեցու ժամանակագրության հետ (վերեռում, էջ 381—382):
2. Առավել ժանրամասն տե՛ս վերեռում, էջ 273, 285, ժանոթ. 1, ներքեռում էջ 482: Փիրղալեմյանը հավանաբար ԽII ժամանակագրությունից մուծել է; ինչպես այստեղ, այնպես էլ Գր. Վարազեցու ժամանակագրության Գ. Աղանյանցի հրատարակության բնագրում:
3. Մանրամասն տե՛ս վերեռում, էջ 283—284:
4. Տե՛ս և հմմա. վերեռում, էջ 284—285, ժանոթ. 8, ՄԺ 1, էջ 355, 381, ժանոթ. 12:
5. Տե՛ս և հմմա. ՄԺ, 1, էջ 356:
6. Ավելի համառոտ տե՛ս նաև Գր. Վարազեցու մոտ (վերեռում, էջ 382):
7. Իսահակ ժամանակագիրն այս եկեղեցու վերանորոգումը նշում է 1680 թ. (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 309):
8. Այս վկայությունն արդյոք չի վերաբերում 1670 թ. հունիսի 4-ին տեղի ունեցած երկրաշարժին. և այստեղ հավանաբար տարեթիվը սիալ է նշված:
9. Տե՛ս Գր. Վարազեցու մոտ (վերեռում, էջ 382):
10. Ազնարկում է Եղիազար Այնթափցու էջմիածնում կաթողիկոս դառնալը: Մասենագրանի և 1512 ձեռագրի հիշատակարանում սրբ կաթողիկոս դառնալը նշված է «ՌՅԱԼ յաւուր վերափոխման սր. Աստուածածնի կիրակին...» (էջ 559ր), Այսինքն 1682 թ. ողոսոսի 18-ին: Թեև մի այլ ժամանակագիր այս գեպքը նշում է «... յամսեանն օդոս սառսի, Յովակիմայ և Աննայի տօնին» (ՄԺ, 1, էջ 310). Այսինքն օդոսոսի 22-ին:
11. Տե՛ս. և հմմա. ՄԺ, 1, էջ 357:
12. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 357:
13. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 357:
14. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 357:
15. Համառոտ ձեռվ տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 357:
16. Ավելի համառոտ տե՛ս ՄԺ, էջ 357:
17. Այդպես Գ. Աղանյանցի հրատարակության բնագրում:
18. Այս բանը, ըստ երեսոյթին, Օսմանական Թուրքիայում ժողովրդից դրամ կորպակու մի միջոց էր: Այդ պատճեառով էլ յուրաքանչյուր փաշա զանազան կամայական կարգադրություններ էր անում, իր իշխանությանը ենթակա շրջանում: Գրամատին է խոսվում նաև 1672 թ., Բաղեցում ընդօրինակված Մաշողի հիշատակարանում: «Զի յայստամի եկն փաշայն ի Ստամբուլայ ի քաղաքն Բագէջ և բազում վիշտ և նեղութիւն հասուց քրիստոնէից և արար զադաղյ, թէ քրիստոնեայ անուն ոչ զիշէ գոտի: նւ ամենեքեան... ընկեցին զգուսին իւրեանց և եղին քոյզ, ոմն զալփախ և ոմն թաղիս, ոմն զլուի ի բացքէր [ի] վերայ երկըիւս...» (№ 4904, էջ 284ր):
19. Տե՛ս և հմմա. ՄԺ, 1, էջ 358: Այստեղ հեղինակն առանձին գեպքերի մասին նշում է: «որ և մեք աջաք տեսաք»:
20. Գյուղ պատճական Ռշտունիքում:
21. Զարմանալին այն է, որ Վարդան Բաղիշեցին ոչինչ չի հաղորդում ոչ իր ժամանակագրության մեջ և ոչ էլ իր թողած հիշատակարաններում: Անանուն Վանեցի միժամանակագիր մանրամասն է հաղորդում այդ պայքարի մասին, նշելով նաև պատճառը (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 358):
22. Տե՛ս և հմմա. ՄԺ, 1, էջ 358:
23. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 358:

24. Այի ժամանակադիր նահապետի կաթողիկոս օծվելը նշում է 1691 թ. օգոստոսի

20-ին (ՄԺ, 1, էջ 310):

25. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 384:

26. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 359: Այս տեղեկությունը հաստատում է Միքայել Բոլենցին 1692 թվին իր հիշատակարանում միաժամանակ հազորդելով հետաքրքրիր այլ տեղեկություններ ևս Բերում ենք հիշատակարանի մեջ հետաքրքրող մասը.

«...աւարտեցի ի զառն և ի նեղ ժամանակին, որ կամք ի ապրաւքոսի ձեռս այլ ազգաց և եմք խիստ նեղեաւ, և հայրածական եղեալ... Ոժեն (1691) Բուհն եզե շարժ, բաղում տեղիք բան, բաղում մարդիք մեռան, Եւ եզե հեծելժարութիւն (ՏԸ): Մոկաց զբուն զնաց ի վերայ Յոզմայ և զոշխարն թալան երեր. յետոյ յանկարծակի եկաւ Բուխան ի վերայ Մոկաց, ի Յայտնութեան, բոլորն գթիզի ձոր այլեցին և բաղում աւար հարին. յետոյ Մոկաց Զինալպէկ զնաց ի Բնիսանից գէզգրէք աւերեց. զԱկալպաց զեկեղեցին բակեց, զԱզրուան թալանեց, զինաւ, ու զՅառնանց, ու զՄակնի հարկաառ արար. յետոյ եկաւ աղէմ, ք Յակարոյ, Խանաւլալ անուն ի Մոկաց առ ի հաշարեցուցանել զնոսա, բաղում հարի և տուգանն էսաւ, մինչև Հսպարկերտ և Խարիոց. յետոյ բմբանեց մափդաւիմ Սաֆոր անուն ի Մոկաց բաղուրէն ի հետն տարաւ մինչև ի նանենց. յետ այնորիկ քրիստունայն ի յաճէն անօրինացն փախբստական լեալ ի մէջ ձմբուն: Նանինից էջ ի Զբափն բոկոտամք ի մէջ գիշերին և եկն ի բերդն Մոկաց ի բաղում տանջանացն և ի ցրաասառոցչն կատարեցաւ ի Մրիսոսու...: Եթոյ ապրիէլ ամսոյն ի յայուաւուման ժամէն մինչև ցինն ժամէ աւուրն արեկակն իստարեցաւ, մոխիր և փոշի թափաւ ի վերուստ, վասն մեկաց մերոց և կամք ի միջի և գվերջ Աստուած գիմալէ, զիազն ամենայնիւ (№ 5502, էջ 231ա, 232ա). պրոՓ. Օպպուլցեր 1692 թ. արեի խավարումը նշում է փետրվարի 17-ին և օգոստոսի 12-ին) («Canon der Finsternisse») էջ 276):

27. Հմմա. ՄԺ, 1, էջ 359:

28. Տե՛ս և հմմա. ՄԺ, 1, էջ 359:

29. Խանակ վարդապետ ժամանակադիրը, 1696 թ. երկու անդամ է երկրաշարժ հիշում, որոնցից մեկը նշում է ամսաթվով՝ ապրիլի 14-ին (ՄԺ, 1, էջ 309, 311):

30. Համառու կերպով տես ՄԺ, 1, էջ 359:

31. Այս զկայությունը հաստատում է Խանակ վարդապետ ժամանակադիրը (ՄԺ, 1, էջ 310), իսկ մի ուրիշ հիշատակադիր հետեւյլ հետաքրքիր մանրամանություններն է զրում: «Այս գրեցաւ... թվին Ոժեն (1696) ի սեպտեմբերի ի (20): Այս ամսոյս Ը (8) օր նահապետ կաթողիկոս մայրու եղաւ, ԺԲ (18)-ն օր Զուգոյեցի Ազէկսանդր վարդապետն եկաւ էջմիածին փոխանորդ Հստեփանոս կաթողիկոսին: Եւ Խանապետ կաթողիկոսն պիտի տանէն ի Տաթեոյ յանապատն, ճանապարհին փախաւ, զնաց ի Թարգէդ բազաքն մտաւ շահի տներ. յետոյ եկաւ Երևանայ իսան, կաթողիկոս հետալով հանիցեն զնահապետն շահի տնէն բերեն Երևան, նոյեմբեր ամսոյ ի Ա (1) եկաւ Հստեփանոս կաթողիկոս էջմիածին, կիրակի օր, երկուշարքի ձեռնազրեցաւ կաթողիկոս, օճաւ Յամթիցի Սիրնասէն, որ է առաջնորդ լուսարուզի գերեզմանին. ԺԲ (14) եպիսկոպոսը էին. այսոկիք էին մեծն Սահակ վարդապետ, Մինաս վարդապետ, Մուղնու առաջնորդ Գրիգոր վարդապետ, Սագմոսականից Մարտու վարդապետ, Ուսնավանից առաջնորդ Յովանակ վարդապետ, Ամենափրկչին առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետ, Ագուլիսայ Ուսն վարդապետ (№ 5495, էջ 78բ):

32. Այս մասին տե՛ս այլ զկայություններ են, ՄԺ, 1, էջ 285, 287, ՃանոԲ. 10, էջ 312:

33. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 284, 312:

34. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 359:

35. Արգյուք այս միջոցառություն է եղել 1702 թ. վանեցիների ապսամբության պատճառը (Հմմա. ՄԺ, 1, էջ 381):

36. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 359:

37. Հմմա. նույն տեղում, էջ 359: Հստ պրոՓ. Օպպուլցերի, 1699 թ. արեւ իսկապէ մարտի 31-ին և սեպտեմբերի 23-ին (բառ Գրիգորյան առմարի, այս «Canon der Finsternisse», էջ 278):

38. Տե՛ս և հմմա. ՄԺ, 1, էջ 359:

39. Մատենագարանի № 4034 ձեռագրի հիշատակարանում, զրեշ Արքահամ գոկբը: 1697 թվին, նրա մասին հետեւյլ հետաքրքիր տեղեկությունն է Բողել. «... յեշեղէց ի

մաքրտիայլ յագոթս ձեր... աէր Սարզիս մեծ վարդապետն (զոր կոփեցի ասեն), որ է ի Կարնոյ մայրաքաղաքէն և այժմ է արքեպիսկոպոս և առաջնորդ մեծ նահանդին Վաղարշակեառյ բաղմեալ յաթոռ պոաօֆրօնդէսիական ի որ. և յարքայաշէն վանս, որ...կոչի որ. Գրիգոր, որ բազում փափաքմամբ և եռանգնոտ սիրով եա զժադրել զոր. ատոս...» (Էջ 223ր): Բնագրում փակադերում նշվածը զբված է լուսանցքում:

40. Մի ժամանակադրի մոտ այս տեղանունը «Զըռկանայ» ձևվէ Կարծում ենք ուսւյզը Զեռնակն է, զյուղաքաղաք Առշապից և ժամվա ճանապարհ հեռու, Առշապ գետի ափին:

41. Տե՛ս և հմմա. Մժ, 1, էջ 359:

42. Բերզ, որի անունով էլ կոչում է խանությունը: Վերջինս ընկած է Մակոի, Խոյի և Նախիջեանի խանությունների միջև:

43. Տե՛ս և հմմա. Մժ, 1, էջ 360:

44. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 360:

45. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 360:

46. Մի ժամանակադրի նշում է ամսաթիվը՝ հունիսի 13, տես նույն տեղում, էջ 304:

XVIII

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԻ ԱՌԵՔԵԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

Ա.

Ստորև բերվող բնագիրը, որ գտնվում է Մատենադարանի № 1786 ձեռագրի 44ր—49թ էջերում, առաջին անգամ հրատարակեց պրոֆ. Աշ. Արքահամյանը, 1941թ., Մատենադարանի Հիմանական նյութերի ժողովածութիւն հատորում¹, Հենց այստեղ էլ հրատարակիչը, ենթադրաբար, սա վերագրել էր Մարտիրոս դի Առաքելին, թեև այդ բանի համար նա չուներ ուղղակի ցուցում։ Սակայն, կարծում ենք, պրոֆ. Աշ. Արքահամյանը ճիշտ է վարվել, որովհետեւ, ինչպես գրում է, նախ՝ ժամանակագրությունը պարունակող ձեռագրի գրիչը նա է (Մ. դի Առաքելը—Վ. Հ.) և ապա՝ ժամանակագրության վերջին թվականը համընկնում է ձեռագրի գրչության ժամանակի հետ։ Դժվարանում ենք կասկածել, որ Մարտիրոս դի Առաքելը, որը գրել է ամբողջ ձեռագրիր՝ օգտված լինի նույն տարրում կազմած մի այլ հեղինակի ժամանակագրությունից²։ Հավաստի համարելով այս ենթադրությունը, ժամանակագրությունը հրատարակում ենք երկրորդ անգամ Մարտիրոս դի Առաքելի անունով։

Մրա կենսագրությունից մեզ շատ քիչ բան է հասել։

Այդ սակավաթիվ փաստերը գտնվում են № 1786 ձեռագրի տարրեր էջերում, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, Մարտիրոս դի Առաքելի ճանապարհորդական տեսարը պետք է լինի³։

Ըստ այդ տեղեկությունների, 1709թ. Մարտիրոսը եղել է Շիրազում, 1722-ին՝ Բենդեր Արասում և Բենդեր Սուրաթում, 1723-ին՝ Լիվոռնոյում և այլն։

Ժամանակագրությունը սկսվում է մի փոքրիկ ներածականով, որտեղ խոսվում է Սեֆյան դինաստիայի հիմնադիր Խամայիլ I-ի նախորդների մասին, ապա սկսվում է բուն ժամանակագրությունը՝ Սեֆյան թագավորների հաջորդական շարքը՝ Խամայիլ I-ից մինչև Թահմաղ II-ը, Այս մասում բավական համառոտ նշված են յուրաքանչյուր թագավորի ժամանակ տեղի ունեցած նշանավոր եղելությունները։ Այդ տեղեկությունները, սկսած շահ Սեֆի I-ի շրջանից, դառնում են բավական մանրամասն և ուշագրավ։ Ժամանակագրությունն ավարտվում է 1729թվին Թահմաղ Ղուլի խանի,

¹ Եթևան, 1941թ., առաջաբանը՝ էջ 93—95, բնագիրը՝ էջ 95—100։

² Նույն տեղում, էջ 93։

³ ՄԺ, 1, էջ 263։

ապագա Նադիր շահի կողմից մի շարք քաղաքներ նվաճելու վկայություններով։ Արժեքավոր և հետաքրքիր են ժամանակագրության երկրորդ մասի տեղեկությունները, սկսած XVII դարի 50-ական թվերից, որտեղ խոսվում է Ավղանստանում տեղի ունեցած գահակալական կոփների, լեզգիների, ավղանների ասպատակությունների, Պյոտր I-ի գեպի Անդրկովկաս և Պարսկաստան կատարած արշավանքի, ինչպես նաև Օսմանյան թուրքերի ասպատակությունների և պատերազմների մասին։

Ժամանակագրության սկզբի մասի համար հեղինակն օգտագործել է գրավոր առանձին աղբյուրներ, որոնց միջև նկատելի եղած տարրերությունները նա նշում է «այլ կասեն թէ» կամ «ասեն թէ» միջանկյալ բառերով։

Սկսած 1721 թվականից հեղինակը մերթ ընդ մերթ ակնարկում է դեպքերին իր ժամանակակից լինելը «արդ այժմ, յորժամ է» կամ «որ է այժմ այսպէս» բառերով։ Այսպիսով, ժամանակագրության հիմնական և արժեքավոր մասը կազմում են հեղինակին ժամանակակից դեպքերի տեղեկությունները։

Ժամանակադրությունը ձեռագրում ընդհանուր վերնագիր չունի։ Մի քանի փոքր վերնագրերի ներքո շարադրված է կոնկրետ նյութը։ Այդ վերնագրերը գրված են ձեռագրի ժամանակագրությունն ընդգրկող բոլոր էջերի վերին լուսանցքներում։ Դրանք են՝

ա) Կարգ և թիվ թագաւորաց Պարսից։

բ) Առումն թագաւորութեան Պարսից ի Յաղվանէն։

գ) Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց և Ռուսաց։

դ) Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց։

ե) Մարտ Օսմանցոց ընդ Աղվանս և ընդ Պարսից։

զ) Մարտ Պարսից ընդ Օսմանցիս։

Նպատակահարմար գտանք այս վերնագրերը տեղափոխել յուրաքանչյուրը համապատասխան նյութի շարադրման սկզբում, այդ մասին հիշելով ծանոթագրություններում։

Ինչպես նշեցինք, ժամանակագրությունն ավարտվում է 1729 թվականով, նշանակում է, հեղինակն այն կազմել է 1729 թվից հետո, հավանաբար 1729—30 թվերին։ Բնագիրը հրատարակում ենք նույնությամբ ուղղելով միայն կետաղը թյունը։

XVIII

- Կարգ և թիւ թագաւորաց Պարսից¹. Ի թուարերութեանս Հայոց Պատմամ (1397) յորժամ Հանկ Թամուրն յել երկրէ իւրմէ² և եկն երկիրս Ատրպատականի, զՎան, զԵրեան և զՆախշուան աւերեաց. էր տէլ Արտաւիլոյ շեխոն, անուն Սէֆի. Սորայ որդի լեալ շեխ Հայդար անուն, որ տէր Թաւրիզոյ. Եւ էր սայ, այս Յեազուրս թոռն Զհանջահ թագաւորին³, Եւ այս շեխ Հայդարէս և Յեազուր թագաւորի քւերէն ծնանի որդի և անուանի Խսմայէլ: Այս շեխ Հայդարիս և կինն իւր Խորհին դեղօվ սպանանել զՅեազուր թագաւորն, զի ինքեանք առցեն զԹագաւորութիւնն: Եւ սիրոյ պատճառոք կոչեն զՅեազուր թագաւորն ի ճաշ և տան ուտել նմայ զդեզեալ կերակուրն, Եւ յետ զգալոյն թէ դեղեալ է կերակուրն և տայ նոյց ևս բոնութեամբ ուտել. և մեռան երեքեանս՝ Յեազուր թագաւորն, շեխ Հէյդարն և կին նորայ⁴: Եւ մանուկն Խսմայէլ փախստական տարան յԱխթամար կղզի և անդ սընանիս, Եւ յորժամ հասանէ յարբունս հասակի բերեն զնա ազգականքն իւր և ասեն, թէ սայ է ժառանգն երկոցունց կողմանցն, քանզի սայ է ժառանգն⁵:
1. Շահ Խսմայէլս նըստի թագաւոր Թարվէզ ի թուին Հայոց ԶՄ (1501), գնաց յԱսպահան պատերազմեցաւ ընդ Ալվանդին և փախոյց զնայ և ինքն էառ զթախտն և նստաւ: Եւ ի թվին ԶՀԵ (1526) մեռաւ, որ թագաւորեալ ամս ին (25)⁶:
2. Շահ Թահմազ, որդի շահ Խսմայիլին նստաւ թախտ թվին ԶՀԵ (1526): Եւ թվին ԶՀՕ⁷ (1541) գնաց էառ Երևան, Գանջայ, Շամախի, գնաց ևս ի Վրաց տուն և բազում աւերութիւն արար:
- 25 Դարձեալ ի սոյն թվին թագաւորն Հընդկաց Հումայուն նեղացեալ ի թշնամեաց եկն առ շահն¹⁰ և առեալ ի սմանէ զօրս իրրե ԻՄ (20.000) և տարեալ յաշխարհն իւր, պատերազմեցաւ, և կոտորեաց զթշնամիսն իւր, և փախոյց, և զերկիրն իւր գրաւեաց, և այլ բազում քաջութիւնս արար զահ Թահմազս, որ գնաց մինչ ի Վան, Եղնկան և զԱրզրում աւերութիւն զարձոյց: Մեռաւ թվին ՌՕԻԲ (1573)¹¹, թագաւորեալ սորայ ամս ԽԸ (48) և այլք ասեն թէ ԾԱ (51):
3. Շահ Խսմայէլ նստաւ թախտ թվին ՌՕԻԳ (1574), որ թագաւորեալ սորայ ամս Բ (2) և մեռաւ ի թվին ՌԻԳ (1575)-ին, Եւ (1. դարձեալ ի սոյն թվիս, ասեն թէ, եղրայր սորայ Թահմազ

445

45-

անուն, թախտ նստուցին և յետոյ ի մէջ բաղանեացն խեղդեցին
այո շահ Թամաղիս, 2. ե յետ սորայ, եղբայր սորայ, սուլթան Հայ-
դարն սպանին և ապայ գնացեալ մեծամեծքն, 3. զպստիկ շահ
5 իսմայէլն բերդէն դուրս բերին թախտ նստուցին, որ և յետոյ
սպանին, և սայ ես էր եղբայր սոցայ, 4. Ամիր Համզայ միր-
զէն ևս, եղբայր սոցայ, սպանին, որ այս ամենայն եղեւ ներ երկու
ամում)¹³:

4. Շահ Խուդայրանդայ, որ էր որդի շահ Թահմաղին և եղ-
բայր շահ Իսմայէլին այլեւ եղբայր այս չորեցունցս, նըստաւ թախտ
10 թվին Ռիչ (1578): Եւ էր սայ շեխ, և պակասեալ ի լուսոյ, որ
էր կարդեալ ի հօրէն իշխան յերկրին Խորսանայ¹⁴: Այլ էր սայ
յոյժ անարի վատթար ի գործս թագաւորութեան, ի սորայ ժա-
մանակս առին Օսմանցիք զթաւրիզ, զերկան, Գանջայ, Շամա-
լիի¹⁵, Եւ այլք ասեն, թէ վերոյ ասացեալ Ամիր Համզէն սորա որդի
15 էր, որ սպանին Կարմրագլուխքն տիրատեաց, այսինքն Ղզրաշքն,
որ իսկոյն Խախծեալ սրտիւ եկեալ առ միւս որդին իւր Արազն,
որ կարգեալ էր զնայ իշխան երկրին Խորսանայ և կացեալ ամս
ինչ մեռաւ, թագաւորեալ ամս Գ (3) անսարիս այս:

5. Շահ Աբաղ, որդի շահ Խուդաբանդային, թախտ նստաւ
20 ի Մաշադ, թվին Ռիթ (1580)¹⁶: Սայ յոյժ խոհեմ ի գործս թա-
գաւորութեան և յաղթող ի պատերազմի: Էառ ի ձեռաց Օսման-
ցոց զթաւրիզ, զերկան, զԳանջայ, Շամախի և հասեալ մինչև ի
Վան և զԲասեն աւերեաց: Եւ անտի զամենայն ազգս Հայոց
քշեաց, սկսեալ անտի մինչ Երկան: Եւ անտի բերեալ ափն Երասի
25 գետոյն, որ էր թիվ Ռիթ (1605) մուտ տարոյն¹⁷: Ընդ նմին և
գիւղաքաղաքն Զուղայ քշեաց և տարաւ յԱսպահան բնակեցոյց
և ի գաւառս նորայ սփոեաց: Այս է մէծ սուրգունն. որ և յետ
Բ (2) ամի եղեւ սով սաստիկ, մինչ Գ (3) ամ, այնպէս որ մար-
դիք զմեռեալս և զկենդանիս սպանանեալ ուտէին, որ է սարսուելի
30 ի լսելն¹⁸:

Եւ թվին Ռիթ (1613) գնաց ի Վրաց տուն և զբաղումս դե-
րեցոյց և բերեալ ի Պարսկաստան բնակեցոյց:
Եւ թվին Ռիթ (1622) գնաց ի Ղանդահար և էառ պատե-
րազմաւ զբերգն, և զՀարաթ¹⁹ էառ ևս:

35 ի սոյն թվին գնաց Իմամզուլի խանն էառ զՀուրմուզ²⁰: Եւ

այլ բազում արիութիւն արարեալ, բայց յոյժ նեղեաց զազդս

Հայոց և երկիրս Հայոց ցիր ե ցան արար և անբնակ արար Հա-

յաս տուն և ոչընշացոյց զերկիրն. որ մեռաւ ի թվին Ռիթ

(1629), որ թագաւորեալ ամս Խթ (49):

40 [6]. Շահ Սէհֆի, թոռն շահ Աբաղին նըստաւ թախտ թվին
Ռիթ (1629): ի սորայ աւուրս և ի սոյն թվին Մօլսէս կաթողի-
կոս նստաւ յաթոռ էջմիածին և գնաց առ շահն և ողհարիւս

թուման մուղադայն էջմիածնայ վերացոյց. որ ետ Գ (3) ամաց

տէր Փիլիպոս կաթողիկոս նստաւ և գնաց առ շահն խնդրեաց

45 յաջն սուրբ Լուսաւորչին և երեր էջմիածին:

Եւ սուլթան Մուրադն թվին Ռիթ (1638) գնաց Բաղդաս

էառ. և զերևան ետուն շահին. և այնմհետէ եղե հաշտութիւն ի
մէջ երկոցունցո²⁰. Մեռաւ թվին ՌԴԱ (1642), թագաւորեալ ամս
ժդ (13):

[7]. Շահ Արագ Երկրորդ, որդի շահ Սէֆուն, նըստաւ թվին

- 5 ՌՕՂԱ (1642) մայիսի իջ (26). Մայ ասի թէ քրիստոնեայսէր էր:
Եւ ի տիս մանկութեան նստաւ²¹, Եւ ասեն թէ էր յոյժ ուղղա-
դատ:

Եւ ի թվին ՌԴէ (1648) գնաց ի Ղանդահար և էառ գնայ 46.
պատերազմաւ ի ձեռաց Հընդկաց, Եւ կոտորեաց զամենայն զօ-

- 10 բականսն, որ ի բերդին էին:

Եւ ի թվին ՌՃԱ (1652) Շահիջնան թագաւորն²² Հընդկաց
առաքեաց որդի իւր, շահզատայ Օվրանդղին²³ էջն (700.000)

մարդով և Սագուլա խանն սարդար կարգեաց ի վերայ Ղանդա-
հարայ, որք եկեալք ասպատակեցին զրերդն և Բ (2) կէս ամիս

- 15 նստան, ի՛՛ (20.000) մարդ սփահի ջարթվեցան, թող զօրդիբա-
զարի մարդն և բեռնակիրսն, ապայ յետ դարձան գն[ա]ցին,

Եւ դարձեալ ի թվին ՌՃԲ (1653) միւս անգամ Շահիջնանն
առաքեաց մեծ զորդին իւր Գարաշութքուրն այլ ևս էջն (700.000)

մարդով, որք եկեալք Գ (3) ամիս նստան շուրջ զ Ղանդահարօնին,

- 20 Լ՛՛ (30000) մարդ ջարգեցաւ սփահի, թող զօրդիբազարի և բեռ-
նակիր և զայլ ծառայս. և ոչ կարացին առնուլ դարձան յետս
յերկիրն իւրեանց ի Հընդստան:

Եւ այլ բազում արիութիւնս ցուցեալ այս Երկրորդ շահ
Արագս մեռաւ ի թվին ՌՃԺԸ (1666) թագաւորեալ ամս ի՛ֆ (24),

- 25 8. Շահ Սուլէման, որդի շահ Արագ Երկրորդին. յառաջ քան
զայս, ասեն՝ թէ յետ մեռնելսյն շահ Արագ Երկրորդին ասեն, թէ
էր եղրայր այս Սուլէմանիս, Սէֆի անուամբ, Գ (3) ամիս թա-
գաւորեաց, բայց Երկրայութիւն Երևի զճշմարիտն ոչ Երևի, այլ
սայ ասեն, թէ յառաջն անունն Սէֆի էր, որ միշտ հիւանդանայր,

- 30 վասն այս պատճառի անունն փոխեալ Սուլէյման, Բայց այլք
ասեն, թէ յառաջին անուն Խոմայէլ էր և յետոյ Սուլէյման փո-
խեցին, Արդ՝ եթէ այսպէս և եթէ այնպէս, այս Սուլէմանս թա-
գաւորեաց յետ հօրն իւրոյ Երկրորդ շահ Արագի և թախտ նստաւ
ի թվին ՌՃԺԸ (1666):

- 35 Ի սորա աւուրս խաղաղութիւն էր Գարսս, որ ոչ գոյր պա-
տերազմ՝ ոչ ի Օսմանցոց կողմանէ և ոչ այլ կուսէ, այլ խաղա-
ղութեամբ կայլ²⁴. մեռաւ ի թվին ՌՃԽԳ (1694)-ին, որ թագա-
ւորեալ ամս ի՛լ (28):

9. Շահ Առուլթան Հուսէյն, որդի շահ Սուլէյմանին, նըստաւ 48.

- 40 թախտ թվին ՌՃԽԳ (1694) յուլիս իէ (27), յաւուր ուրբաթի և
Աղարիայի թվին ՀԹ (79) զամար Թ (9) ի Յասպահան²⁵, ի սորա
աւուրս բազում պատերազմունք ի Խորասան. մինչ զի պզքն,
որ կոչին Բլուջ և Աղվան եկեալք աւէրէին ի քաղաքն Քրման և

- 45 հան ես գային²⁶, Մինչ ի որ անձար մնացեալ կոչեն թագաւորն
Վրաց, որոյ անունն էր Գօրդին խան, որ սայ գնաց Քրման ի

- թվին ՌՃԽ (1696) և պատերազմեցաւ ընդ Բյօջին։ Եւ կոտոր-
 եաց ի սուո սուրսերի զամենեսեան և զմացեալսն փախստականս
 արար և նստաւ անդ մինչև ցԸ (8) ամ։ Եւ յետ այնորիկ առա-
 քեցին զնայ ի Ղանգահար և բազում արիութիւն և քաջութիւն
 5 արարեալ անխնահ կոտորէր զամենայն Բլօշս և զԱղվանս։ Եւ
 կեցեալ անդ ամս Դ (4), Եւ յետոյ զո՞մն Միլ-Վէյիկ անուամը,
 ազգաւ Աղվան, որ էր յիւզաշլի յառէջ և յետոյ սուլթան եղկ ի
 կողմանէ Պարսից, այս յարուցեալ ի միում գիշերի դադտ իւրով
 10 մարակականօք արամ [բ]ք, որ մերձ Գօրգին խանին ընտիեալ էր
 չորս հազար արամքք, իրը բարեկամ և ցաւակից, ցուցանէր զինքն,
 Թվին Հայոց Ռ[Ճ]Կ (1719) ապրիլ ամսոյ³¹ ի մէջ գիշերի, գաղտ
 էսպան դՆորգին խանն և բերդն Ղանգահարայ էասո զինքն և
 գրաւեաց, քանզի զօրքն Գօրգին խանին ելեալք էին և պատե-
 րազմէին ընդ Բլօշին և ոչ էին անդ Ղանգահարո։ Եւ յետ սորայ
 15 Բ (2) անգամ Պարսիք զօրք առաքեցին ի Ղանգահար, այլ ամե-
 նեքեան կոտորեալք յետս դարձան։ Եւ յետոյ եկեալք այլ ազգ
 Աղուանքն³² առին զքաղաքն Հէրաթ և աւարի հարին զամենայն
 երկիրն Խօրասանայ, որոյ նեղեալ թագաւորն Պա[բ]սից զնաց ի
 քաղաքն Ղազրին և Թէհրան նստաւ մինչ ի Դ (3) ամ թերևս
 20 Խորհիլ մարթասցի ինչ վասն Հէրաթայ կամ Ղանգահարայ և ոչ
 կարաց։ Որ յետ Գ (3) ամաց դարձաւ ի Յասպահան թվին ՌՃՀՕ
 (1721) մայիսի Ա (1), Թվին Աղարիայի ՃԶ (106) շրաթ Բ (2)
 եկն յԱսպահան³³ և նոռեալ վարանեալ խորինի և ոչ ձեռնահաս
 մինի || իրողութեանս։
- 47-
- 25 Ի սոյն թվիս ՌՃՀՕ (1721) յորժամ շահն էր Թէհրան, քա-
 ղաքի ընակեալ զօրօքն, սորա էնթիմադօվլէն, որ է վազիրն, որ
 էր անունն Ֆաթայալի խան, ազգաւ Լազգի, Շամխալի տոհմէ,
 ապստամբեալ գաղտնի խորհէր սպանանել զահն։ որմէ իմացեալ
 շահին զնենգութիւնն նորա իսկոյն Բ (2) աշացն խաւարեցոյց
 30 և զամենայն ինչս նորա և զտունն գրաւեաց³⁴, Եւ արդ այժմ,
 յորժամ է թվականս մեր ՌՃՀՕ (1721) ապրիլ ԺԵ (15) և Թվին
 Աղարիայի ՃԶ (106) շամս ԻԶ (26), օրս շաբաթ, որ է նոր կի-
 րակէի շաբաթ աւրոն³⁵, շաբաթ եղկ Թաւրիկ մինչ ի ԼՕ (30) ժամ
 այնպէս ահտգին երերեալ և տատանեալ մինչ ի ՃԽՌ (140.000)
 35 մարդ մեռեալ և բազում տեղ երկիր պատառեալ և բազում տունս
 մարդկամբք փեալ, որ է սարսուելի յիշելն։
 Դարձեալ ի սոյն թվին և օգոստոսի ամսոյն Կովկաս լեռ-
 նային բնակեալ լազգիքն եկեալք առին զքաղաքն Շամախի և
 ամենայն Պարսիկքն սուր սուրսերի մաշեցին և ամենայն մեր-
 40 ձակայ գաւառու եթէ Շաքի, Շրվան և Ղարալայ աւարի առեալ,
 քանդեալ քայքայեցին, որ է այժմ այսպէս։
 Առումն թագաւորութեան Պարսից ի ՅԱղվանէն³⁶. Ի սոյն
 թվի 1170 (1721) և³⁷ որդի նոյն Աղվան Միլ-Վէյիկին, որոյ անունն
 էր Միլ-Մահմուլ, որ գրաւեալ նստէր Ղանգահար, եկն բազում
 45 զօրօք երկիրն Քրմանայ և էառ զքաղաքն պատերազմաւ։ Եւ նըս-
 տաւ անգ աւուրս ԽՕ (40) և աւարի առեալ զքաղաքն ամենայն

բնակչօք իւրով և գեղօրէիւք սուր սուսերի մաշեաց և զմնացեալսն
 աւար արարեալ, գերեալ զամենայն ուստերս և դստերս խազա-
 ցոյդ տարաւ երկիրն Ղանդահարայ անդ բնակեցոյց զամենայն
 գերեալսն:

5 Իսկ ի յետակայ ամին, որ էր թիվս Հայոց ՌՃԱ (1722)
 յունվար ամսոյ ել աստուածասաստ բարկութիւնն ի վերայ Պար-
 սից, որ սքանչելարար պատուհասեցան ամենայն բնակչօք Պարս-
 կաստանայ հանդերձ այն թագաւորաւն իւրեանց. քանզի ել ի
 Ղանդահարայ Միր-Մահմուդն այն, որ էր որդի այն Միր-Վէյի-
 10 զին, ԺԲ (12000) Աղվան հեծելօք եկն ի վերայ ի Սպահանար:
 Եւ մինչուն ենաս մերձ ի Սպահանայ, Գուլնարաթ կոչեցեալ
 տեղին, որ է Բ (2) կամ Գ (3) ասպարէզ, այսինքն աղաջ, մինչ
 ի Սպահան, ելին ի Սպահանայ զօրքն Պարսից շահ սուլթան Հու-
 սէյնին իրը ՀԲ (70000) արամբք հեծելօվք և ճակատեցան մինչ
 15 ի կէս ժամս որ և յաղթեալ Միր-Մահմուդն զօրացն Պարսից,
 անխնահ կոտորեաց և մնացեալ զօրքն Պարսից փախեան քաղաքն
 ի Սպահան: Եւ յետ երկու աւուրց եկեալ Միր-Մահմուդն ԺԲ (12000)
 Աղվան զօրօքն իւրովք մերձ ի Զուղայ || Բաղի Ֆահրա-
 բադ կոչեցեալ այգին և անդ նստաւ, և պատեալ պաշարեաց զքա-
 ղաքն: Իսկ Հայք, որք կային ի Զուղայ, կէսն փախեան յԱսպա-
 հան և կէսն մնաց անդ Զուղայ. որ և եկեալ Աղվանքն Զուղայ
 չարչարելով և հարկանելով օր ըստ օրէ առին զամենայն ինչս և
 ըստացուածս Հայոց. որ և գերեցին բազում աղջկունս Հայոց
 անդ: Յորժամ եկն Միր-Մահմուդ և պաշարեաց զքաղաքն էր
 թիվս ՌՃԱ (1722) մարտ Ա. (1). և նստաւ ամիսս է (7): Եւ
 եղեւ սով մեծ քաղաքին, որ ի վճարել կերակոց կերին ձի, էշ և
 այլ այսպիսիս անսուրը կենդանեաց, որ և յիշելն և գրելն է բան
 սարսուլի, քանզի կերան և դիակունս մեռելոց մինչը զի ասի,
 թէ բազում մայրք զորդիս իւրեանց սպանին և կերան ի սովու-
 20 իսկ յետ է (7) ամսոց անճարակ եղեալ շահն սուլթան Հուսէյն
 ել ի պալատէն իւրմէ Գ (3) ձիաւորօք և գնաց առ ոտս Միր-
 Մահմուդին և ասաց. «Ռորվհետեւ Աստուծոյ կամքն այսպէս է,
 եկ նիստ ի թախտ, եթէ կամիս կառաւարել դուք: Եւ եդ ի գլուխն
 Մահմուդին զջղայն իւր: Եւ միւս աւուրն ել անտի Միր-Մահ-
 մուդն և եկեալ եմուտ ի Սպահան քաղաք: Դնաց ի պալատն. ար-
 քունի և նստաւ թախտ. և շահ սուլթան Հուսէյնն եդ ի կալանս:

Եւ յետ Գ (3) ամսոյ կոտորեալ զամենայն շահզադէքն և զամե-
 նայն նախարարս Պարսից և բազումս ի մեծամեծաց և մօլայից,
 մինչ որ ասի, թէ ի սովոյ, որ բազումք և թէ ի որոյ վեց ԺԲ
 25 (600000) անձինք մեռան ի Սպահան: Իսկ յորժամ պաշարեալ էր
 քաղաքն Բապտիստ Միր-Մահմուդն, որդի շահիս: որ էր Թահ-
 մազ շահզադէն, փախստեամբ գնաց Ղազմին նստաւ անդ քանի
 ամիսս, որ և հասին զօրքն Աղվանից, և անտի ևս փա-
 խըստեամբ եհաս ի Թաւրէզ³⁴, Եւ մոլուք ետ անուսնը թագաւո-
 րութեանն իւրոյ Մահմուդն. և էառ շուրջանակի քաղաքն մինչ
 40 ի Քաշան և Շիրազ. և եղեւ թագաւոր անուամբն, հոկ-
 45

տեմբեր ԺԲ (12) թվին ՌՃՀԱ (1722), յորժամ էառ Խսպահան
քաղաքն և նստաւ³⁵,

- Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց և Ռուսաց³⁶. Ի սոյն
ամի ելին Օսմանցիք բաղում պատրաստութեամբ ամենայն կող-
մամբ Պարսիկ երկրաւ³⁷, Բայց յայսմ ամի Ռուսն եկեալ զօրօք
և էառ երկիրն լագղու, զԹարխու և Անզրիու բերդն, Եւ անտի
մեծ կոտորումն եղեւ երկուց կողմանցն, Եւ անտի եկեալ զօրքն
Ռուսաց ի վերայ բերդին Գարրանդու, այսինքն Գուռն արկաթի,
որում կային Պարսիկք, և կամաւ ետուն զրերգն և զքտղաքն.
10 Այլ և առին զիափու և մերձակա գաւառու³⁸, || Եւ ի սոյն ամի
եկեալ զօրքն Ռուսաց և խաղաղութեամբ մտին երկիրն Գիլանայ,
զՌաշտ, Լահիջան³⁹, Գասկար⁴⁰. և այլ ամենայն քաղաքս Գիլանայ՝
զի ի Նիազովու⁴¹ մինչ ի Աստարաբադ և այլ քաղաքս Մազան-
դարանու և ամենայն մերձակայ քաղաքս Կասրից ծովու կամաւ
ետուն, Եւ մտին Ռուսն ե նստան, և տիրեցին խաղաղութեամբ:
Իսկ հետեւալ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԱ (1723), Վախտանգն, որ
էր եղրօր որդի Գօրդին խանին անցելումդ յիշեցեալն և տէրն
Թիֆլիզոյ և Վրաց աշխարհին, պատրաստութիւն առնէր զօրաց
պահպանութիւն երկրին իւրոյ, վասն զօրացն Օսմանցոց, որք
20 բանակեալ էին ի Ղարս, Ի սոյն աւուրս Մահմադղուլի խան ոմն,
որ էր բիծ որդի. Թամբազ խանի, թոռն Հէքակլին Կախէթոյ՝ Վրաց
տեառն, սայ ի կողմանէ շահզադայ Թահմազին, ել զօրօք Երևա-
նայ և շրջակայկայ քաղաքացն, այլ և նոյն Կախէթու Վրացօքն
ի վերայ Վախտանգին պատերազմէր, Եւ յոչ¹² գտանել յաջողու-
թիւնս ել և գնաց առ լեռնաբնակ Ղազիսն և ետ նոցա բազում
ոռճիկս. առեալ ընդ իւր զօրս նոցա և յանկարծօրէն եհաս բա-
ն[ա]կն Վախտանգին և փախստական արար. և եմուտ ի քաղաքն
Թիֆլիզ աւար առնելով, ետ զամենայն ինչս նոցա Լազգեացն
և տիրեալ նստաւ Իսկոյն լուեալ զօրացն Օսմանցոց, որ ի Ղարս
30 նստէին, Ե (5) փաշայ ելեալ գեպի Թիֆլիզ: Եւ Մահմադղուլի
խանն առեալ զրալանիսն բերդին ել ընդառաջ, ետ Օսմանցոց: Եւ
եկեալ Օսմանցոցն նըստան ի բերդին և տիրեցին զքաղաքն:
Ի սոյն թվին ել Հասան փաշայն Բաղդագու զօրօք բազմօք
և գնաց էառ Քրմանշահ, որ և անդ վաղճանեցաւ մահուամբ:
- 35 Իս[կ] հետեւալ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԳ (1724), որդի Հասան
փաշայիս, Ահմէդ փաշայ սարասքէր, այլ Ե (5) փաշայօք ել և
գնաց բազում զօրօք ի վերայ Համադանու և պաշարեաց զքա-
ղ[ա]քն իրրե ամիսս. քանզի ժօղովեալ էին ի մէջ քաղաքին իրրէ
Ռ (1000) գիւղից և գաւառաց անհամար անձինս, Եւ սաստիկ
40 պատերազմաւ էառ զքաղաքն յամսեանն օգոստոսի, և սրոյ ճա-
րակ տուեալ անձինս իրրե երեք ՃՌ (100000) և գերեցան ամե-
նայն գաւառոքն տղայս և աղջկունս և կանայս իրրե երկու ՃՌ
(100000). առին և ամենայն շուրջանակի քաղաքս ամենայն գա-
ւառոք մինչ ի Հաւիզայ⁴² և միւս կողմն մինչ ի Զանգան⁴³ և
45 Սուլթանիայ⁴⁴ և մինչ ի մերձ Խսպահան իրրե Գ (4) աւուր ճա-
նապարհ: Բայց աւաղ աղէտալի գրչիս և արեան արտասուայ-

խառն մելանիս, քանզի որ Համադան բնակեալք էին երեք հարիւր տուն Հայք, թող զդեղորէիցն շուրջանակի, այնպէս կոտորեցան և գերեցան մին[շ] զի հազիւ թէ լ (30) տուն դտանի այժմ, որ երեք Ճ (100) անձինք ի մէջ եկեղեցոյն էին կոտորեալ:

- 5 Առումն աշխարհաց Պարսից Օսմանցոց⁴⁶. Արդ ի սոյն թվին
ես զօրքն Օսմանցոց եյին ի վերայ Երևանայ և պատերազմեցան
յոյժ սաստիկ, ապայ կամաւ ետուն զրերդն⁴⁷, Եւ մինչդեռ գային
զօրքն Պարսից ի վերայ Երևանայ, մին զօրքն Օսմանցոց ի
շրջակա գաւառս նորա և ողորմելի ազգս Հայոց բազումս կոտո-
10 րելով գերեցին բազում անձինս յոյժ: Առին և Նախչվան ամե-
նայն Գողթնաս տամբ և Զօրս⁴⁸, Մարաղայ մինչ ի Գանջայ ամե-
նայն գաւառոք: Եւ անճարակ ազգս Հայոց մեծաց, եթէ ի Շա-
մախու և Շրվանայ Երկիրն, եթէ Գանջայ և գաւառն մինչ ի
Թիֆլիդ և Երևանայ մինչ ի Արդաւէլ և Թարվէզ և Զօրս, Մարա-
15 ղայ, որ եթէ ի Լագդեացն, եթէ ապստամբ և թէ այս Օսմանցոց
այնպէս տապակեցան մինչ զի մեծ մասն Հայոց սրոյ ճարակ
եղեն և գերեցան, որպէս այժմ տեսանեմք:

- Ի սոյն թվին Արդուայ փաշայն, որ նստէր ի Վան, ել սա-
րաւքէր և (7) փաշայիւք ի վերայ Թաւրիզոյ, էաո զամենայն
20 դաւառսն և զքաղաքն ոչ կարաց առնուլ, ձմերեաց անդ: Եւ ի
հետակայ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԴ (1725) յուկիս ամսին պա-
տեր[ա]զմեցաւ և բազում մարտիւ էաո զքաղաքն Թարվէզ⁴⁹: Եւ
զոր ինչ հանդիպեցաւ Համադանայ, այսպէս և Թարվիզոյ, ևս և
ողորմելի և տառապեալ ազգիս Հայոց, որք անդ բնակէին: Եւ
25 այսպէս աստուածասաստ բարկութիւնն ել ի վերայ ազգին Պար-
սից և պատուհասեաց այրելով ընդ նմայ և զազգս Հայոց:
Ի սոյն թվին և մայիս ամսին առին Օսմանցիքն զԳանջայ
և ի սոյն թվիս առին և զԱրդաւէլ ամենայն գաւառոքն:

- Մարա Օսմանցոց ընդ Աղվանս և ընդ Պարսից⁵⁰. || Ի սոյն
30 թվիս Միր-Մահմուդն, որ ի Սպահան ի Խելացն ցնդեալ այսայ-
հարութեամբ մեռանի, և հօրեղոր որդի նորա՝ Աշրաֆ սուլթան,
ապրիլ 9 (3) նստաւ ի տեղի Մահմուդին ի Սպահան թախտ և
յետ Մքայ անունն իւր:

- Եւ ի թիվ ՌՃՀՁ (1726) սեպտեմբեր ամսին [և] Հայոց
35 ՌՃՀԵ⁵¹, վերոյ Ահմադ փաշայն Բաղդադայ ել սարէսքէր Ը (8)
փաշայիւք, իրը ՃՌ (10000) մարդոք ի վերայ Աշրաֆ սուլթա-
նին, Եւ հասեալ մինչ ի Ասպահանայ մերձ Գուլփէյքան պատե-
րազմեցաւ ընդ Աղվանաց. և պարտեաւ, որ և կոտորեցան Օս-
մանցիք իրը ԽՌ (40000) և մն[ա]ցեալքն ցիր և ցան փախստա-
40 կան դարձան, ընդ որս և Ահմադ փաշայն փոքր արամբք փախս-
տական դարձաւ ամօթալի ի Բաղդադ: Եւ Աշրաֆ սուլթանն բա-
ղում քաջութեամբ և աւարօք Օսմանցոց դարձաւ ի Սպահան:
Դարձեալ ի յետակա ամին, որ էր թիվ Փրկչին ՌՃՀէ (1727)
և Հայոց ՌՃՀՁ, մայիս ամսոյն, ել հրաման թագաւորէն Օսման-
45 ցոց ի վերայ Ահմադ փաշային՝ ելանել մարտ ի վերայ Աղվանին.
որ և եկեալ բազում փաշայիւք և իրը ԲՃՌ (200000) արամբք

մերձ ի Սպահանայ, իբրև է (7) աւուր ճանապարհ բանակեցաւ⁶²,
Ել և Աշրաֆ սուլթանն ի Սպահանայ զօրօք իւրօք և բանակեցաւ
մերձ Օսմանցոց, իբրև աւուր միոյ ճանապարհ Եւ բազում պատ-
դամարերք ելկեկութեամբ արարին հաշտութիւն ընդ միմեանս.
5 դարձան Օսմանցիք ի Բաղդադ և Ազուանքն ի Սպահան:
Իսկ ի թվին 1729 և Հայոց ՌՃՀԸ Թուրքման ոմն Պարսիկ,
անուն Նազար խան, որ անուանեցաւ Թահմազ Ղուլի խան⁵³, արի
և քաջ պատերազմօզ, ել Մաշադ քազաքէն, բազում զօրօք, ի վե-
րայ Ազվան Աշրաֆ սուլթանին⁵⁴, Գ (3) անգամ պատերազմեցաւ,
10 երեք անգամ ևս պատերազմեալն պարտեցաւ Աշրաֆ սուլթանն
և փախեաւ, Եւ ի ճանապարհին կալան զնայ զօրավարքն իւր
Ազվանք տարան՝ ի Ղանդահար և անդ գլխատեաց զնայ երկրորդ
որդին Միր-Վէհղին, որոյ անունն էր⁵⁵, Եւ Թահմազ Ղուլի խան
բերեալ Մաշադայ շահ Թահմազն, որդի շահ սուլթան Հուսէյ-
15 նին և թախտ նսառյց ի Սպահան, ի նոյեմբեր ամսին:
Մարտ Պարսից ընդ Օսմանցիս⁵⁶. Ի սոյն ամի ել Թահմազ ^{19r}
Ղուլի խանն զօրօք բազմօք և էառ Համադան, Քրմանշայ, Հաւի-
զայ, Շուշտար⁵⁷ և ի յայնկոյս երկրայս Պարսից ի ձեռաց Օս-
մանցոց:

ԺԱՆԱԹԱԳՐԱԿԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում 44-րդ բ էջից մինչև 47-րդ ա էջերի վերին լուսանցքներում գրված է այս վերնագիրը, որը նշեցինք ոչ թե ամբողջ ժամանակագրության, այլ միայն նրա սկզբի մասի համար, որտեղ խոսվում է Սեֆյան դինաստիայի թաղավորների մասին:
2. Լենկ-Թեմուրի արշավանքի ժամանակը սխալ է նշված, պետք է լինի 1386 թ.։
3. Այսաեղ սխալ է, որովհետև Զահանշահը կարա-կոյունլուներից էր, իսկ Յագուրը Ակ-Կոյունլուներից: Յաղուրը Ուղուն Հասանի որդին էր, հետեւապես շեի Հայրաբեկի կինը՝ Մարթան, ոչ թե Զահանշահի թոռն էր, այլ Ուղուն Հասանի դուստրը: Այս կապակցությամբ Զ. Մ. Անջերիլոյի հաղորդագիրը ոչ միայն ստույգ է, այլև մանրամասն (տես Ուղուրություններ, հա. 1, էջ 279):
4. Հայկական աղբյուրներից ուրիշներն էլ հաղորդում են, որ Յագուրին թունավորել են, սակայն ոչ թե նրա քույրը, այս իրը թե, մայրը և եղբայրը (ՄԺ, 1, էջ 194 և այլն): Այդպես է ակնարկում նաև ժամանակակից մի գրի իր ընդարձակ հիշատակարանում, որը հետաքություններ է պահել նաև Յաղուրի մահից հետո սեղի ունեցած զահակալական կոփվների մասին (№ 4822, էջ 471ա և բ):
5. Հայկական աղբյուրներից բացի, նման հաղորդումներ և ավելի մանրամասն, պահել են նաև Զ. Մ. Անջերիլոյն և մեկ ուրիշ ուղեգիր («Ուղեգրություններ», հա. 1, էջ 271—273, 317):
6. Սեֆյանների առաջացման այս պատմությունը նույնությամբ գտնում ենք Ա. Գավրիժեցու մոտ (էջ 584—585): Հնարավոր է, որ այս բնագրի հեղինակն օգտվել է Ա. Գավրիժեցուց:
7. ՏԵՇ և ՀԱՅԱ. ՄԺ, 1, էջ 120, 144, 195:
8. Խամայիլ 1-ի իշխանությունը լեն-Պուլը նշում է 1502—1524 թթ. (էջ 219):
9. Հեղինակը հայկական թվականների հետ երբեմն գործածում է նաև ղերո՞չ ջնշերի գրում է «ՁՂՕ» և այն:
10. Խոսքը վերաբերում է Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայի երկրորդ ներկայացուցիչ նաևիր-ադ-ղին Հումայուն, որը 1530 թ. նեղվելով իր թշնամիներից՝ սկզբում ապաստան է զանում Սինգում (Արևմտյան Հնդկաստան) և ապա Պարսկաստանում: Այնուհետև Թահմադ 1-ից օժանդակ ուժեր ստանալով՝ վերահաստատվում է իր զահին: Այստեղ զեպքերը նշված են 1541 թ., թեև մի այլ ժամանակագիր տալիս է 1545 թ. (ՄԺ, 1, էջ 144): Ստույգ վերջինս է:
11. Թահմադ 1-ը մահանում է 1576 թ.: Վ. Ֆ. Ալեսանդրին 1571 թ. լինելով Պարսկաստանում, Թահմադ շահի մասին գրում է, «Թագավորն իր վաթունչորսերորդ տարումն է և հիսմեներորդն իր թագավորության» («Ուղեգրություններ», հա. 1, էջ 337):
12. Հեղինակն ինքն է ամբողջ հատվածը վերցրել փակազճերում: Պրոֆ. Աշ. Արքահամյանն այս կապակցությամբ ենթադրում է, որ «Փակազիծը գրված է հեղինակի կողմից: Ըստ երեսութին, այդ հատվածը որպես անցենզուր հատված գուրս հանելու նպատակով»: («Դիտուական նյութերի ժողովածու» № 1, էջ 95, ժանոթ. 3): Մինչեւ այդ հատվածում գրված շատերը մեզ ենթադրել է տալիս, որ այդ հատվածն ուրիշների կարծիքն է և հեղինակն ինքն էլ գրանց կասկածանքով վերաբերվելով գրել է փակազճերում:
13. ՀԱՅԱ. «Ուղեգրություններ», հա. 1, էջ 335:
14. Նկատի ունի կալա փաշայի և հաջորդ տարիների արշավանքները, այս վերեւում էջ 241—242:

15. Իրականում 1887 թ.:

16. Այսինքն օգոստոսի 11-ին, անշարժ առմարի գեպքում:

17. Հմմա. Ա. Գավրիլիցի, էջ 37—70, 79—92, ՄԺ, 1, էջ 181—187.

18. Իմա Հերաթ, Ավգանստանում:

19. Հուրմուգը փոքրիկ կղզի է Պարսից ծոցում, որի անունով էլ կոչվում է Պարսից ծոցն Արարական ծովին միացնող նեղուցը. Սակայն, կարծում ենք, իսուն այդ մասին չեն, այլ Հուրմուգ նավահ անգամի, որը գտնվում է Բենդեր-Արասից մի փոքր արեւիլք (Բ. Բարտոլդ. Իсторико-географический обзор Ирана, СПБ, 1903, էջ 98):

20. Վայուուրյան թվականը վերաբերում է Բաղդատի գրավմանը, սակայն Երևանի գրավումը շահ Սեֆիի կողմից տեղի է ունեցել ավելի շուտ 1838 թ. (ՄԺ, 1, էջ 106 և այլն):

21. Մի ժամանակագիր նշում է, թե Արա II-ը 14 ապրեկան հասակում եղավ թաղակոր (ՄԺ, 1, էջ 395):

22. Խոսքը վերաբերում է Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի ներկայացնելցիւնը մեկին՝ Շիհար-ագ-զին Շահ-Զեհանին:

23. Հեղինակը ուսի Շիհար-ագ-զին Շահ-Զեհանի ուղի Մուհի-ագ-զին Ալուրենզզիր Ալեյքիրին:

24. Սակայն ուրիշներն այդ տեղեկությունը չեն հասապաւմ: 1889 թ. Նորագավթում ընդօրինակած մի հայսմագուբը հիշատակարանում (№ 1512) գրիչը գրում է... Նաև ի թագաւորութեանն Պարսից շահ Սուլէմանին, որդույ փոքր շահ Ապասին և թշխանութեան Արարատեան նահանգի Զայ իսանի, և զայսու ժամանակաւ շարժեալ են զօրքն Պարսից խանինձաղանճ բագմութեամբ և եկեալ նսաեալ կան յերկիրն Ազուանից և կամին զնալ ի վերայ ազգին Վրաց. իսկ ազգն Վրաց միարանեալ են ընդ հիւսիսային թագաւորին Մոսկովու և նոքա ևս զօրս գումարեալ նսաեալ կան ի ստորոտ լերանցն նալպուզ կոչեցեալ, որոնց են զիխաւորք որդիք իշխանին Վրաց Շահնազար իսան և Գորգի խան կոչեցեալք, ազստամրեալք ի թագաւորէն Պարսից և անզէն զետեղեալք կան, այլ զկատարածն Այստեղոյ է զիտելի, թէ զինչ լինիցից: (էջ 557թ): (Ցնն նաև Անդրաստաց, 1888, էջ 528—531):

25. Բնագրում այդ հատվածի գիմաց, ձախ լուսանցքում մեկ ուրիշն ավելացրել է ուր և թագաւորեալ ամս իջ, ամիսս Գ, աւուրս Ե:

26. Այս գեպքերի մասին մանրամասն տես ներքեւում, ծանոթ. 35:

27. Բնագրում «Թվին Հայոց Ռեկ ազգի ամսոյց հատվածը հեղինակը գրել է ձախ լուսանցքում»:

28. Բնագրում «այլ ազգ Ազուանքն հատվածը հեղինակը ավելացրել է ձախ լուսանցքում»:

29. «Թվին ՌՃՀՕ... եկն յԱսպահանց հատվածը բնագրում հեղինակն ավելացրել է ձախ լուսանցքում»:

30. «Ծ ոոյն թվիս ՌՃՀՕ յորժայ շահն էր Թէհրան... և զամենայն ինչս նորա և զտունն գրաւեաց հատվածը հեղինակը գրել է բնագրի ձախ լուսանցքում»:

31. «Ծ Զօրն շաբաթ... շաբաթ աւընա հատվածը հեղինակը գրել է բնագրի աջ լուսանցքում»:

32. Այս վերնագիրը բնագրում գրված է 47թ էջի վերեկի լուսանցքում, բայց որովհետեւ ավանդների արշավանքի պատմությունն սկսվում է այստեղից, նախատակահարմար գտանք վերնագիրը գնել այստեղ: Այդպես է վարդել նաև պրոփ. Աշոտ Արքահամայնն իր հրատարակության բնագրում:

33. Բնագրում մի բառի տեղ թեև չի գրված, բայց իմաստը լրիկ է:

34. Բնագրում «իսկ յորժամ պաշտրեալ էր քաղաքն... եհաս ի Թաւրէկց հատվածը հեղինակն ավելացրել է ձախ լուսանցքում»:

35. 1723 թ. մի հիշատակարանում բավական մանրամասն տեղեկություններ ենք գտնում ավանդների այս արշավանքի, ինչպես նաև նախորդ գեպքերի մասին, բերում ենք հիշատակարանի այդ մասը. «իսկ ի յերկորդի վերստին փոխարկութեան գաղափարելոյ մատենիս, զոր սակս յաւելումըն զանազան բանից պիտոյից օգտակարաց սրբոց վարդապետաց ասացելոց եղեւ, ժողովեալ և ի ներս ածեալ յոքնաշխատ երկօք ի նոյն Մօվակիս յաջորդէ կորովարան սրբազան վարդապետէ, որ եղք ի զրաւ գրչութեանս ի թուականիս Հայոց ՌՃՀԳ (1723) ամին և ի յամսեանն հոկտեմբերի ժք (14) ի զան և ի

ղմնեայ վշտալիք ժամանակիս, յորում եկին զօրքն Ազուանից յերկիրս Ասպահան և կայան զաթոռն թագաւորութեան Պարսից և թէ որպէս սակաւ մի համառօս ասացից կարճ ի կարճոյ, Թանզի իշխանն Ղանդահարու, որոյ անունն կոչիւր Հաճի Ամիրիան կրկին կոչիւր մականուամբ Փիրսէիս, որ էր ազգաւ Ազուան և էր ընդ հնագանդութեամբ թաղաւորին Պարսից շահ սուլթան Հուսէն արքային, սա ԺԵ (18) ամաւ յառաջ քան զայս, ապստամբ եղեալ ի թագաւորէն և մեջաւ պատերազմէր ընդ քաղաքն և ընդ գեօդս, զորս մերձ առ իւրոյ քաղաքին էր, որպէս թէ տիրեսցէ նոցա, զինի վաղճանի սորա կալաւ զաեղի եղբայրն իւր սուր ինչ ժամանակ, իսկ որդի Հաճի Ամիրիանին, որ էր ամաց իրրե իլ (28)-ից, որոյ անունն կոչիւր Մահմուդ, սա Խազան գհօրեղայրն իւր և իսկոյն էաւ զիշխանութիւն հօրն իւրոյ. Կ տիրեաց երկրին Ղանդահարու, յետ սորոյ սակաւ զօրաժողով լինել, եղեալ ի Ղանդահարու և եկն ի վերայ քաղաքին Քըրմանու և պատերազմեցաւ ընդ նմա և էաւ զեղաքին ընդ նմին էաւ և զեղաքին եղաւ իսկ ի յաւուրսն յայնմիկ էր թաղաւորն շահ սուլթան Հուսէն ի քաղաքն Ղաղըին, զոր վասն պատերազմի աղաքաւ էր զնացեալ և դի կամէր գնալ ի քաղաքն Հրաթ և առնուլ զնա. Կ յորժամ ոչ շնաց թագաւորն ի Հրաթ, այլ գարձաւ յետս ի քաղաքն Ասպահան, զայս լուեալ Մահմուդ խանին, որ մինչդեռ ի սահմանն քաղաքին իւրոյ շրջէր այսր և անգր և պատերազմէր ընդ բնակիչս տեղւոյն, սակաւ այսպէս առնելով զեղաքին և զդեօդս մինչև եկն եհաս ի վերայ թագաւորանիստ քաղաքին Ասպահանու ի գեօդ մի, կիսոյ աւուր ճանապարհ արտարոյ քաղաքին, որ ասի Վարդանայ, որ է յարենիւ քաղաքին: Իսկ թագաւորն շահ սուլթան Հուսէն կոչեաց զեղպաքոսն իւր և է վէղիր աղամն և ժողովեաց զամենայն իշխանսն և զմեծամեծս հանգերձ զօրօք քաղմօք, որ էր թիւ զօրացն ԿԲ (80000) և մեծաւ պատերազմական պատրաստութեամբ առաքեաց ընդդէմ նորա և պատերազմեցան ընդ միմեանս յաւուրն յայնմիկ, որ էր ի քառասնորդաց պահոց ի տնտեսի կիւրակէն, ըսա որում պարտեան ազգքն Պարսից փախեան և մտին ի քաղաքն և ամբացան ի մէջ քաղաքին մեծամեծ պատնիշօք և ամբոցօք և զօրացան Աղուանից ակն ունելով, թէ միւս անդամ դառնան ի պատերազմ զօրքն Պարսից և ոչ ելին ի քաղաքէն, այլ մեծաւ երկիւղիւ ամրանային, զինի պատերազմէին, յետ զաւուրս ինն առաքեաց Մահմուդ խանն սուլտանս երեք զօրօք քաղմօք, որք եկեալք ի զիշերի յեզակարծւոջ ժամու և հասին ի շէն մի քարահատաց, որ կոչի Քոչէր, որ է եզր Զուգայու, քակեցին զամուրս նորա և մտին ի նա. և իսկոյն այրեցին զտունն նոցա և անտի իջանելով մտին ի Զուգայու ելին ի վերայ զետւոյն, որ կոչի Զանդարիուն և պատերազմեցան ընդ Պարսիցն, յաւուրն յայնմիկ, որ էր պատկեր աւուրն երեքշարթի. իսկ ի հինգշարթին ի հասարակել աւուրն եկն Մահմուդ խանն մեծաւ զօրօք և եմուս ի Ֆարհապատ, որ է արտաքոյ հարաւոյ քաղաքին և բանակեցաւ ի տեղւոյն յայնմիկ և իսկոյն վաղվաղակի առաքեաց զզօրս քաղումս ընդ բոլորս քաղաքին և շրջապատեալ պաշարեաց զեղաքին ամենայն ընդ շուրջանակաւն իւրով և պատերազմեցաւ զամիս վեց և կիսոց, ըստ որում յոյժ զօրացաւ սովն և մահն ի մէջ քաղաքին, զորոց ազգացն Պարսից յոյզի մեռանէին ի սովոյն: Եւ զի թէպէտ քաղմիցս անգամ նախարար թագաւորին խօսեցան առանձնակի առ զիշխանս Մահմուդ խանին, որպէս թէ համոզեցին զնա ընդ թագաւորին և թագաւորին տացէ նմա քաղում պարզէն և քաղաքս. եթէ գարձի յետս, որում ոչ հաւանեալ Մահմուդ խանին, այլ արիական քաջութեամբ պատերազմէր և սաստկարար հատանէր զիշերկուրս քաղաքին. իսկ թագաւորն յաղթահարեալ ի սովոյն և երկուցեալ ի մահուանէն ել ի քաղաքէն զիւրովի հանդերձ եպարքուիւն և զիշխանօք գնաց ի Ֆարհապատ ի հնազանդութիւն Մահմուդ խանին և եղ զթագ ի զլուխս նորա և անուանեաց շահ Մահմուդ, որ էր աւուր պատկերին ուրբաթ, էանց զշարաթին և ի կիւրակէն, որ էր թուականիս հայոց Ռժէի (1722, շարժական տոմարի համաձայն հայոց Ռժէի թիւ ամանօրը սկսում է 1722 թիւ սեպտեմբերի 22-ին վ. Հ.) յամսեանն հոկտեմբերի մԴ (14), որ ի քառակերպեան հարցի կիւրակէն, թագաւորն շահ սուլթան Հուսէն առեալ զահն Մահմուդն տարաւ ի քաղաքն և նստոյց ի գահ աթոռոյն իւրոյ և զամենայն ինչու իւր ետ ի ձեռս նորս և յանձնեաց նմա զքաղաքն. իսկ ի զրաւ մատենիս երկու ամէ, որ վարէ զիշխանութիւն թագաւորութեան իւրոյ և թագաւորն շահ սուլթան Հուսէն ունի ի պահեստի առանց նեղութեան և վշտ... (Ա 2271, էջ 244ը—246ա):
 Այս տվյալները միանգամայն ստույգ են և հաստատում են Մարտիրոս դի Առաքելի վկայությունները: Հմտ. Հ. Զալայանց, Պատմութիւն համառօս Աղուանից երկրի, Ցերուսազէմ, 1888, էջ 19—40:

36. Այս վերնագիրը գրված է բնագրի 48ա էջի վերևի լուսանցքում, բայց որովհետեւ Օսմանյան թուրքերի արշավանքի պատմությունն սկսվում է այստեղից, ուստի նպատակահարժար դասնք վերնագիրը գնել այստեղ: Նույն բանը անս պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանի մոտ:

37. Վերևում նշված ձեռագրի (№ 2271) հիշատակարանի շարունակությունն այդ մասին հետեւյան է հաղորդում. «Ի սոյն ամի եկին զօրքն բաղումք Օսմանցոց ի թաղողաքէ և հասին յեկրատանս Հայոց Ամատունեաց և պատերազմեցան ընդ Ամատունիս և առին գաղաքն գնմատուն...» (էջ 246ա):

Միբ-Վեյխսի 1721թ. արշավանքին (ծանոթ. 35) և սրան հաջորդող Օսմանյան թուրքերի ասպատակություններին է նվերված Մատենագրարանի № 1534 ձեռագրի հիշատակարանի հետեւյալ հատվածը. «...Ի թվականիս Հայոց Ռժ և չ (1721) ամին եղել յարուցմունք ի վերայ Պարսից Երկրին իսմայէլացիք, որ կոչի Օսմանցիք... Այս բանն կատարեցաւ ի վերայ յերկրին Պարսից...ոմն Միբ-Վեյխսի Գող անուն եկեալ կործանեաց զթաղաւորութիւն Պարսից, որ հասատէր զթաղաւորութիւն նորա ի կրակապաշտ ժամանակէն. և Օսմանցոցն չարացեալ վասն բանիցն անիծեալ Միբ-Վեյխսին, թէ մի զոր շուն ելեալ առցէ զթաղաւորութիւն Պարսից արքայի. և նորա նախանձուն շարժեցան Օսմանցիքն և ելեալ յարեցան ի վերայ յերկրին Պարսից, առին բաղումք քաղաքն և զիւլս և յաղարակն և քանդեալ կործանեցին ամուր ապարանք և գերի վարեցաւ ազգս Հայոց մեծէ և մինչեւ ի փոքրուն և եկեղեցիք և վանորայք, յանապատք մտեալ, բաղումք սրութիւնն զիւրք և պատուական խաչեր և աւետարանք և այլ ամենայն բազանք զարդուց սուրբ եկեղեցեցաց և վտնորէից աւար և զերի տարեալ և շատ վարդապետք և կարգաւոր քահանայք, սարկաւագնք և աշխարհականք, որպէս ոչխարի գենեցին և ի սպանդ վարեցին...» (էջ 612ա և բ.):

38. Բաքվի, ինչպես մատած վայրերի զբավումը ոռուների կողմից լինում է 1723թ. Վերոբերյալ ձեռագրի (№ 2271) հիշատակարանում այդ գեղեցերը ևս արձանագրված են. «Քարձեալ ելին զօրք բաղումք Ուռուսք և կալան զԵրքվան, Շամախի և Ըոբշտունիսն (իմա Ռեշտ:—Վ. չ.) ամենայն: Հսա այսմ պատճառէ յամենայն սահմանս Ասպահանու քաղաքին մեծ պատերազմ է յարուցեալ ի վերայ միմեանց, որք միշտ ընդ միմեանս մարտնչին:» (էջ 246ա):

39. Քաղաք Պարսկաստանում Ռեշտից մի փոքր հարավ-արևելք:

40. Քասգար, քաղաք և մարզ, ընկած է Ռեշտից հյուսիս-արևմուտք, Աստարայից և Ղլուղաջից հարավ:

41. Այս տեղանունը պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը սխալ բառանշատում կատարելու հետեւնքով իր հրատարակության բնագրում նշում է «Ինի կուղովուա ձեռվ, մինչդեռ ձեռագրում պարզ երևում է «Ի նիզովուա: Խոսքը վերաբերում է նիզովայա (Կոչվել է նաև Միիայլովկա) փոքրիկ նավահանգստին, որը գտնվում է Խաչմազ կայարանից մի փոքր հյուսիս-արևելք, կասպից ծովի ափին, կուրյալ-շայի գետաբերանում, Բաքվի և Գերբենդի միջև: Ազրբեջանցիներն այն կոչում են նիզորադ:

42. Բնագրում «յոյշ» ձեռվ:

43. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի Հուվեյզա քաղաքը, Սուզից հարավ և Շունաբերից հարավ-արևմուտք, այժմ ափերակ (Վ. Բարտօնել, Историко-географический обзор Ирана, էջ 124):

44. Կառծում ենք խոսքը վերաբերում է Զենջան քաղաքին, Սուլթանիայից հյուսիս արևմուտք:

45. Ղաղվինից արևմուտք:

46. Այս վերնագիրը բնագրում գրված է 48թ էջի վերևի լուսանցքում, և որովհետեւ այդ գեղեցերն սկսվում են այստեղից, ուստի այն բերեցինք հատվածի սկզբում:

47. Թոխարի Մահմատեհիպ թաղում 12-ամյա զրիչ Հակոբը 1724թ. օգոստոսին գրած իր հիշատակարանում այդ մասին գրում է.

«Արդ՝ զրեալ եղել սայ ի քաղաքն Թոխար... ի թաղն Մահմատէհիպ... զիրքս զրեցի ի ինգրոյ հօրըն իմոյ, որ կոչի Գալուստի որդի, Աւետիս զպիր, ի տղայ հասակութեանն թժ (12) ամեայ ի թզին Ռժձիք (1724)-ին յամսեանն օգոստոսի, զառըն և գժընդակ ժամանակի, որ գնացին Օսմանցիքն ի վերայ ինչէմիստանու պատերազմական և առին Թիֆլիզ և Առոյ և Երևանու երկրին և առին ի նոցանէ բաղումք զերիս Հայք և Տաճիք անթիւ և անհամար, որ ոչ զրով կարեմք գրել և ոչ լեզով ճառել, բայց ևս ի վերայ նորայ պատե-

բազմի ևն դապաղայն ոչ զիտեմք թէ զինչ կու լինի...» (Ա 843, էջ 38ա և բ. հմմտ. նաև նույն ձեռադրի 60ա և բ. էջերը):

48. Պրոֆ. Աշ. Արքահամյանը ժամանակադրության իր հրատարակության քնարքում այս անունը երկիցս նշել է «Նօրաց ձեռվկ: Սակայն նորս անունով մի զյուղ կամիայն Նախիջևանի հյուս. արև. մասում: Բնագրում պարզ գրված է Զօրս (հմմտ. Ա. Դավթիմեցի, էջ 237), որը բերդ էր և կենտրոն համանուն խանության (տես վերենում, էջ 424, ձանոթ. 42):

49. Այս կափիլերի մասին որոշ մանրամասնություններ հաղորդում է Անանուն վանեցին (ՄԺ, 1, էջ 370—371):

50. Այս վերնադիրը գտնվում է բնագրի 49ա էջի վերև լուսանցքում, այն տեղափոխեցինք գեղաքերի պատմության սկզբում:

51. «Սեպտեմբեր ամսին [և] հայոց ՌՃՀՅ հատվածը հեղինակն ավելացրել է բնագրի ձախ լուսանցքում:

52. Այս ժամանակ է, որ Օսմանցիք մտան Սյունիք: Մի հիշատակարանում գրված է:

«ՌՃՀՅ (1727) թվին, ի սոյն ամի, որ ազկն Օսմանցոց առան երկիրս Սիւնեաց ազկոչ չաեց նեղեղէին ի ձեռս նոցա, նտես հալիծորու անապատն կուսից առան, ԵՃ (500) կուսանք գերի տարան և թող աշխարհկան ու մանկանց, նաևս ԶՃ (000) երիտասարդ հասկաւ տղայք սրօվ հալածեցին...» (Խ 4156, էջ 282ա և բ.):

53. Իմա նազիր շահ, որը զահ բարձրացավ 1736 թ.:

54. Ավզան, իշեն է 1725—1720 թթ. (Ղեն-Գուլ, էջ 219):

55. Բնագրում անունը բաց է Բողնված:

56. Այս վերնագիրը բնագրում գրված էր 49ը էջի վերևի լուսանցքում, հրատարակության բնագրում, գրեցինք համապատասխան նյութի սկզբում:

57. Շուշար կամ Շուստեր, քաղաք Խուժիստանում, գտնվում է Քերուն գետի ափին: Հնում պարսիկ թագավորների ձմեռանոցը:

XIX

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԻ ՍՌԱԳԵԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII դ.)

Բ

Այս բնագիրը գտնվում է Մատենադարանի № 1786 ձեռագրի 42թ—43ա էջերում։ Ժամանակագրության կառուցվածքը նկատի ունենալով, այն կարելի է ըաժանել երկու մասի՝ ա. Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած գահակալական պայքարը 1719—1720 թթ. (էջ 42թ), որտեղ ամսաթվերի ճշտությամբ տրված են մի քանի թագավորների գահազրկման ե իշխանությունը գրավելու մասին տեղեկությունները. բ. Նույն գինաստիայի ազգարանական ճյուղագրությունը և հաջորդական կարդը, որը հասնում է մինչև Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդի հանգես գալը՝ 1719 թվականը։ Այս մասն առանձին արժեք չի ներկայացնում։ Սույն ժամանակագրությունը հրատարակվում է առաջին անգամ, թեև նրա մասին պըռՓ. Աշ. Արքահամյանն իր Բիբլիոգրաֆիայում, տակավին 1941 թ., տվել է ընդարձակ տեղեկություններ¹, թե ով է եղել այս փոքրիկ բնագրի հեղինակը, դժվար է հաստատ բան ասել, սակայն նախորդ ժամանակագրության օրինակով (Ա) այս ևս վերագրում ենք № 1786 ձեռագրի գրիչ Մարտիրոս դի Առաքելին, ընդունելով, որ այդ մի քանի վկայությունները նա գրի է առել ճանապարհորդական իր տետրում, որովհետև № 1786 ձեռագիրը Մարտիրոս գի Առաքելի գրածը լինելով, հազիվ թե ժամանակակից մի քանի փոքրիկ տեղեկությունները նա վերցներ ուրիշից և ընդօրինակեր այստեղ։ Այդ ենթագրության համար որոշ հիմք է տալիս ժամանակագրության բնագրի և Մ. դի Առաքելի առանձին դեպքերի հշատակության ոճը. օրինակ՝

Ժամանակագրություն (էջ 442)

«Թվին փրկութեան մերոյ ՈՉԺԹ և Փետրվար Ժկ, թվին Հայոց Ա[Ճ]Կլ և Ազա-
քիայի թվին ՃՊ և նիրհան ե...»:

№ 1786, էջ 77թ հիշատակարան.

«Թվին Փրկչին 1722 և Հայոց ՈՃՀԱ և Ազարիայի Ճկ, նոյեմբեր նոր տումարի ի՞դ և հինա ԺԲ և զամայ իէ...»:

Ավելորդ չեր լինի, եթե նշեինք նաև այն, որ Մարտիրոս դի Առաքելին վերագրած ժամանակագրության մեջ ևս (էջ 429—430) հաճախ հանդիպում ենք տոմարական նման զուգահեռների։

Բնագրում հեղինակը երեք տեղ գործածել է փակագծեր, որոնք հրատարակության բնագրում պահպել են նույնությամբ։

¹ «Համառոտ բիբլիոգրաֆիա Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի գրչագիր մանր ժամանակագրություններից («Գիտական նյութերի ժողովածու (Մատենադարան), № 1, 1940, էջ 217)։

Ն 1786 ձեռագրի 42ա էջում պահվել է երկու փոքրիկ վկայություն՝
Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայի նշանավոր երկու ներկայացու-
ղիչների մահվան մասին։ Այդ տեղեկությունները ձեռագրում արձանագրել
է դարձյալ Մարտիրոս գի Առաքելը, ուստի դրանք ես հրատարակում ենք
Ժամանակադրության վերջում։

XIX

[ՎԱՐՆ] ԹԱԳԱԽՈՐԱՅ ՀԸՆԴԿԱՅ

ՀՀ

- թվին փրկութեան մերոյ ՌԶԺԹ (1719) և փետրվար ԺԸ (18), թվին Հայոց Ի[Ճ]ԿԼ և Աղարիայի թվին ՃՊ (103) և նիբ-
հան Ե (5), իսանէն 1131¹, ուսկիալ սանի Թ (9), աւուր չորէք-
5 շաբաթու, ընկեցին յաթոռոյն թագաւորն Ֆառուխ-սիարին² և իսա-
ւարեցաւ երկոքումբ աչացն ի ճեռանէ վաղիրոյն իւրոյ, որոյ
անունն էր Սէյիդ Արդուլայ իսան Ե եղրօրէ սորին, որոյ անունն
էր Սէյիդ Հասան Ալի իսան, Եւ յետ Բ (2)-ուց ամսոյ ադամ ԼՕ
(30)³ իսենգեաց զնա նոյն վաղիրն և տարեալ թաղեցին. Ե այս-
10 պէս վճարեաց զկեանս:
- Ի վերոյ թվականին և ի նոյն աւուր չորէքշաբաթու թա-
գաւորեաց Ռաֆիալ Դարջայհադ⁴, իրու ամաց ԺԹ (19)-ից, որ
էր թոռն Շահալամին⁵ և որդի Ռաֆիալ շահին⁶,
- Ի սոյն թվին և Աղարիայի թվի ՃՊ (104) ադամ ԻՕ (20),
15 աւուր շաբաթու և լուսնի ըսկորում, ջամադիալ սանի Պարսից
իթ (29)-ումն ի քաղաքն Աքրարաբադ⁷ թախտ նստաւ Նէքու
սէր⁸, որ է որդի Աքպարին և թոռն Օվրանգիրին¹⁰. և էր ի մէջ
քերդին:
- Ի սոյն աւ[ու]լրք և շբաթ ամսոյ ԺԱ (11)¹¹ և ոաջար լուսնի
20 ԻՕ (20), որովհետեւ վերոյ թագաւորն Ռաֆիալ Դարջայհադն
տկար գոլով անկեալ ի մահինս, աւուր շաբաթու նըստոյց թախտն
Զհանարադ¹² քաղաքի նոյն վաղիրն Արդուլա իսան, եղրայր սոյն
Ռաֆիալ Դարջայհադին, որոյ անունն էր Ռաֆիալ գօվլա¹³ (և
անուանեցաւ Շահիջնան), տիօք իրու իթ (22) ամաց: (Եւ յետ
25 չօրից աւուրց, աւուր երեքշաբթու¹⁴, վաղման էառ Ռաֆիալ Դար-
ջայհադն), որոյ չու արարեալ զնաց յԱքպարաբադ, որում իսարա-
նօք բացեալ զգուռն բերդին հանեալ զնեքու-սէրն, զամար ամ-
սոյ ԺԸ (18), օրն չորեքշաբթի¹⁵ և ումազան իէ (27), որ յետ
Բ (2)-ու ամսոյ բերեալ Բ (2) որդովք դրին ի բերդին Զահա-
30 նարադ ի բանդ:
- Իսկ ի սոյն թվին և թիրայ ամսոյ Գ (3)¹⁶ և զիլզադ ԺԵ
(17), օրն շաբաթ, մեռաւ վերոյ թագաւորն Շահիջնան¹⁷ և սոյն
աւուր թախտ նստաւ յԱքպարաբադ Մահմադ շահ վաղշահ¹⁸, որ
էր թոռն Շահալամին¹⁹ և որդի Զհանշահ²⁰, ամաց ԺԹ (19), որ
35 յառաջի անուն է (Ռաւշան Ախտար):

Եւ թվին ՃԵ (105) և Փրկչին 1720 թիրայ ԺԲ (12)²¹ և զիլ-
հաջի Զ (6), որն չորեքշաբթի, ըսպանին վերոյ Հասան Ալի խանն.
Եւ ի սոյն թվին և դամայ ԺԹ (19) և մօհարամ ԺԴ (14),
օրն ուրբաթ²², պատերազմաւ ըմբռնեցին վերոյ վէզիր Արդուլա
խանն ընդ նմին և սուլթան Իրրայիմ շահզատէն, որ էր եղբայր
վերոյ Ռաֆիալ Դարջահաղին և Շահիջնանին.

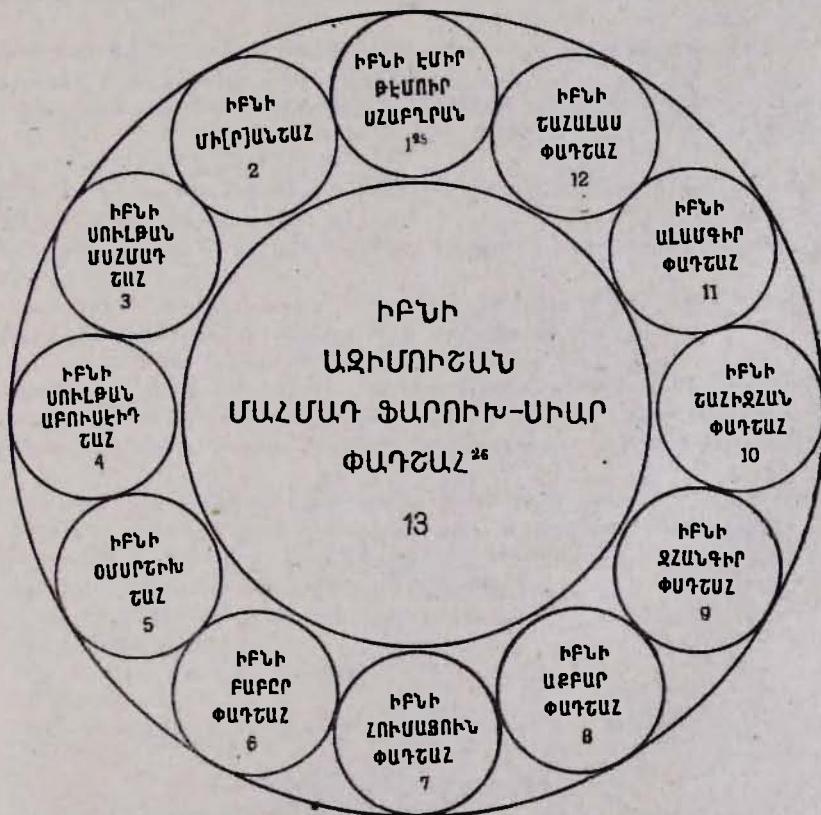
* *

Կարգ թագաւորաց Հընդկաց

1. Որդի Էմիրի Թէմուր Սհարդրան²³.
2. Որդի սորա Միրանշահ,
- 10 3. Որդի սորա սուլթան Մահմադ շահ,
4. Որդի սորայ սուլթան Արուսէիդ շահ,
5. Որդի սորայ Օմար շիխ շահ,
6. Որդի սորայ Բարբ փաղշահ,
7. Որդի սորայ Հումայուն փաղշահ,
- 15 8. Որդի սորա Աքբար փաղշահ,
9. Որդի սորա Ջանդիր փաղշահ,
10. Որդի սորա Շահիջնան փաղշահ,
11. Որդի սորա Ալամգիր փաղշահ,
12. Որդի սորա Շահալամ փաղշահ²⁴,

43-

Հանձնաւմին, ո՞ւ է Բահադուլ շահին, թ (4) սորդիքն եկաց
1. Մուսավարին և լ (8) սուլին Բազար ուրեաց և սպաննաւ. Ձաւուիս-սէլիւն.
2. Ազիր ու անհայ, ալիքին ըահամազակի, Սահմանադիմ, անպահանա, Սուրեգինէն.
3. Ջիան շէց և սայ սպահանա, Սուրեգինէն.
4. Բաքիսիւնէն, սա և սպահանա, Սուրեգինէն:

443

13. Որդի Շահալամին Աղիմուշանն էր և որդի սորա, որ է
թռոն վերոյ Շահալամին, Մահմադ Ֆարուխ-սիար փաղչահ, որ
նստաւ յոթոր թագաւորութեան իսանէն³⁸ 1124 և փոքր թվին Դէ
(97) համիարայ Ա (1) և թվին փրկութեան 1712 և Հայոց ՌՃԿԱ
.5 նոյեմբեր ՃԶ (16):

14. Մահմադ շահ փաղչահ, որդի Ջհանշին և թռոն Շահալա-
մին նստաւ թախտ 1719 և Հայոց ՌՃԿԼ սեպտեմբեր ԺԹ (19).
փոքր ՃԴ (104) թիրա Գ (3),

* * *

Թվիս ՌՃՆԶ (1708) փետրվար ԻԱ (21), փոքր թվիս ՂԱ 42-
10 (91) նիրհան Ը (8), աւուր ուրբաթու, ինքնակալն Օվրանդզիր³⁹,
թագաւորն Հնդկաց, զվաղճան էառ:
Թվիս ՌՃԿԱ (1712) փետրվար ԺԸ (18), փոքր թվիս ՂԶ
(96) նիրհան Ե (5), յաւուր երկուշարթու, որդի Օվրանդզիրի, ինք-
նակալ թագաւորն Բահադուր շահ⁴⁰ զվաղճան էառ:

ԹԱՆՈԹԸՆՔԱԹՑՈՒՆԵՐ

1. Բնագրում այս թվերը գրված են թուրքական թվանշաններով, նկատի ունի չեղբեի թվականը:
2. Ֆարբուխ-սիյար, Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի թագավորներից:
3. Այսինքն՝ 1719 թ. մայիսի 19-ին: Ինչպես այս, այնպես էլ հետագա վկայությունները ցույց են տալիս, որ ժամանակագրության հեղինակն Ազարիայի տոմարը գործածելիս, վերջինս միշտ համարել է Յուլյան և թուրքերի գործածած տոմարի հետո: Մեր հաշվումների ժամանակ նկատի ենք ունեցել այդ հանդամանքը: Հեղինակի այն վկայությունը, թի ֆուրբուխ-սիյարին գահագրկելուց երկու ամիս հետո ինեղել են, հակասում է իր իսկ հեղինակի տված այն վկայությանը, ըստ որի ֆարբուխ-սիյարին սպանել են ադամ ամսի 30-ին (մայիսի 19-ին): Վերջին դեպքում սրա սպանությունը տեղի է ունեցել գահագրկելուց ուղիղ երեք ամիս հետո:
4. Հեղինակը նկատի ունի Շեմս-ագ-զին Ռաֆի-ագ-գերեջասին, վերոհիշյալ գինաստիայի 10-րդ թագավորին:
5. Իմա կուար-աղ-դին Շահ-Ալիմ Բահատուր շահ, նույն գինաստիայի 7-րդ թագավորը:
6. Իմա Շահ-Ալիմի (ժանոթ. 5) որդիներից մեկը, որը թագավոր չդարձավ:
7. Այսինքն՝ 1719 թ. մայիսի 9-ին, շաբաթ օրը:

Բնագրում գործածած նման ամսների կարգը հմմա. թուրքական և ոչ պարսկական ամսիների հետ (տես F. K. Ginzell, Handbuch der Mathematischen und technischen Chronologie, I Band, Leipzig, 1936, էջ 253):

8. Այժմ ամբող, զտնվում է Ազր քաղաքից մի փոքր հյուսիս-արևմուտք, Գանգեսի աջ վտակ Ջաման գետի ափից բավկան հեռու:
9. Իմա Նիկու-սիյար, նույն գինաստիայից, բայց սա շատ կարճ ժամանակով հափշակեց գաճը:
10. Նույն գինաստիայի նշանավոր ներկայացուցիչներից, Մուհի-ագ-դին Առուբեն-դղիր Ալեմզիր, սրա որդիներից էր Ալըրը, որը, սպակայն, չի թագավորել:
11. Այսինքն՝ 1719 թ. մայիսի 30-ին, շաբաթ օրը:
12. Այժմ փոքր բնակավայր Ալահարատ նահանգում, զտնվում է 26° 10' հյուսինային լայնության և 80° 40' արևելյան երկարության (Դրինվիչ) վրա, կառնպար քաղաքից 40 կիլոմետր հարավ, Գանգես թափվող Ջաման գետի ձախ վտակ Ռինգ գետակի ափին:
13. Իմա Ռաֆի-ագ-դառլյա Շահ-Ջեհան II. նույն գինաստիայի 11-րդ թագավորը:
14. Այսինքն՝ 1719 թ. հունիսի 8-ին, երեքշաբթի: Նշանակում է Շեմս-ագ-զին Ռաֆի-ագ-գերեջան իշխել է 1719 թ. փետրվարի 18-ից մինչև նույն տարվա հունիսի 8-ը:
15. Այսինքն՝ 1719 թ. օգոստոսի 5-ին չորեքշաբթի:
16. Այսինքն՝ 1719 թ. սեպտեմբերի 19-ին շաբաթ:
17. Տես ժանոթ. 18:
18. Իմա Նասիր-աղ-զին Մուհամմեդ:
19. Տես ժանոթ. 5:
20. Նախապես կոչվել է Խուջիստ-Ախտեր (տես լեն-Պուլ, էջ 276), սա նույնպես չի թագավորել:
21. Այսինքն՝ 1720 թ. հոկտեմբերի 5-ին չորեքշաբթի:
22. Այսինքն՝ 1720 թ. նոյեմբերի 4-ին ուրբաթ:

23. Խոսքը զերաբերումէ Լենկ-Թեմուրին: Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի ազգարանությունը բնագրում միանգամայն ստույդ է: Բերում ենք Լեն-Պուլի կազմած Լենկ-Թեմուրի հաջորդների ազգարանության սիեմայի մեջ հետաքրքրող հաավածը:

Թեմուր

↓
Զելալ-ազ-զին Միրանշահ

↓
Մուհամմեդ

↓
Աբու-Անժիղ

↓
Օմար-շահ
↓
Զահիր-ազ-զին Մուհամմեդ Բարուր (Էջ 227):

Վերջինս հանգիւացավ Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի հիմագիրը:

24. Բարուրի հաջորդների ցանկը ստույդ է արգած: Մրանցից շատերի մասին աճու զերևի ժանոթագրություններում:

25. Բնագրում համարակալում կատարված է ոչ միայն արարական թվանշաններով, այլև սրանց գուգահեռ գրված են նաև թուրքերեն թվանշաններ, որոնք բաց թողեցինք:

26. Խոսքը զերաբերումէ Շահ-Ալեմի (Ժանոթ, 5) թոռան և Ազիմ-աշ-շահի որդուն՝ Զարրուխ-սիարին (Ժանոթ, 2):

27. Շահ-Ալեմի որդիներն իրոք չորսն են՝ Ազիմ-աշ-շահն, Ռաֆի-աշ-շահն, Մուփղ-ազ-զին Զեհանգար և Խոջիստան-Ալեմեր: Առաջին երկուսը սպանվել են Մուփղ-ազ-զին Զեհանգարի կողմից 1712/13 թվերին: Այս չորսից թագավոր դարձավ միայն զերջինս իշխելով շատ կարճ, ինչպես մեր հեղինակն է ասում, ութ ամիս և սպանվեց Զարուխ-սիյարի կողմից:

28. Իմա Մուփղ-ազ-զին Զեհանգար:

29. Նշանգած է նաև համապատասխան թուրքերեն թվանշաններ:

30. Խոսքը զերաբերումէ Մուհի-ազ-զին Առուբենզգիր Ալեմզիր թագավորին:

31. Իմա Կուտր-ազ-զին Շահ-Ալեմ Բահագուր շահ:

XX

ՀԱԿՈԲ ՏԻՎՐԻԿՑՈՒԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹ (XVIII դ.)

Հակոբ Տիվրիկցու կյանքից մեղ շատ բան հայտնի չէ, նրա կենսագրության առանձին տեղեկությունները պահպել են ստորև հրատարակվող իր կազմած տարեգրության մեջ. Վերջինիս տվյալներով Հակոբը ծնվել է Տիվրիկ քաղաքում² 1738 թվի փետրվարին։ Չորս տարեկան հասակում մահտարաժամի հետևանքով, ինչպես գրում է ինքը, զրկվում է ծնողներից, քրոջից, և մնում տատի ինամքի տակ. Հայտնի չէ, թե երրվանդից է սկսել ուսանել սակայն, ինչպես գրում է հեղինակը, երեք տարի ուսանել է տեղի տիրացու Հարությունի մոտ Այնուհետև, երեսուն տարեկան հասակում՝ 1768 թվին ամուսնացել է, Հակոբը 1777 թվին գնում է Կ. Պոլիս, այստեղ մնում մինչև 1780 թվի կեսերը և ապա վերադառնում իր ծննդավայրը։

Տարեգրությունն առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Սրվանձտյանը³, որից և վերցնում ենք մենք։ Տարեգրությունը վերնագիր չունի և սկսվում է իր՝ հեղինակի ծննդյան վկայությամբ։ Այստեղ, 1738 թ. ներքո շարադրված է մոտ քսան տարվա պատմություն, առանց ժամանակագրական նշումների, իսկ այնուհետև, սկսած 1759 թվականից, մինչև 1783 թիվը⁴ հաջորդաբար թվում է յուրաքանչյուր տարրում կատարված նշանավոր դեպքերը, որոնք տեղի են ունեցել Տիվրիկում և նրա շրջակայքում։ Այս վկայությունների մեջ կարեռն այն է, որ հեղինակն ուշադրություն է դարձրել ոչ միայն արտաքին երևույթներին՝ պատերազմներին, ասպատակություններին, այլև մի քաղաքի ներքին կյանքին, ժողովրդի վիճակին, նրա իրավական և տնտեսական դրությանը, հաճախ հաղորդելով նույնիսկ առանձին տեղեկություններ շուկայական հարաբերություններից։ Տարեգրության մեջ զգալի տեղ է գրավում 1777 թ. դեպի Կ. Պոլիս հեղինակի կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունը, որը խիստ ուշադրավ է ոչ միայն տեղանունների, այլև XVIII դ. այդ վայրերի տնտեսական վի-

¹ Թե՛ տարեգրության առաջին առղեցում հեղինակը հաղորդում է իր անունը, սակայն, չգիտենք ինչու, պրոֆ. Լեոն այս տարեգրությունը համարում է անանուն («Հայոց պատմություն», հա. 3, Երևան, 1948, էջ 987)։

² Տիվրիկը գանգում է այժմյան Սվասի վիլայեթում, Կունդալ-Իրմակ գետի սոորին հոսանքի վրա, Էրզրում-Կամախ-Զարա-Մերաստիա ճանապարհին, Կամախ-Զարա քաղաքների միջև։

³ «Մասկոս, 1888, Խ. 3776—3778, էջ 1186—1180, 1178—1181, 1207—1211,

⁴ Դարձյալ արդարացի լէ պրոֆ. Լեոն, երբ նշում է, թե այս ընազիրը «ընդգրկում է Մերաստիայի վիճակի Տիվրիկ քաղաքի 12 տարվա տարեգրությունը» («Հայոց պատմություն», հա. 3, էջ 742)։

ճակի, ժողովրդի՝ զրադմունքի՝ վերաբերյալ հաղորդած տեղեկություններով։ Հետաքրքիր է նաև 1768—1774 թթ. ոռւս-թուրքական պատերազմի ժամանակ քնակչության վրա ծանրացած հարկերի նկարագրությունը։ Հակոբ Ֆիլիպիկին ուշագրավ տեղեկություններ է հազորդում Կ. Պոլսի մասին, որպես ականատես։ Այս հեղենակի ժամանակադրությունը ուշագրավ է հատկապես այն տեսակետից, որ թուրքական բռնապետության պայմաններում, համեմատարար խաղաղ մի փոքրիկ ժամանակամիջոց, այն էլ թուրքիայի կենտրոնական մասերում, արտացոլվել է այստեղ իր իսկական պատկերով՝ կամայականություններ, բռնություններ, չվերջացող ավաղակություններ, իշխանության դեմ բմրուսառություններ, ժողովրդի կեղեքում, տարեկան մի քանի անգամ անօրինական հարկերի գանձում, սպանություններ և այլն։ Կարճ ժամանակ, մեկ տարով, կամ մի քանի ամսով ստեղծված անդորրությունը, կամ մթերքների մատչելիությունը հեղինակը, որ գավառական քաղաքի մի կիսապահով բնակիչ էր, դիտում է որպես Շվեյցարական մի քացառիկ երջանկություն։

Տարեդրությունը գրված է ժամանակի խոսակցական լեզվով, ուստի, քիչ չեն թուրքերն բառերը, նրա նկարագրությունները պատկերավոր են և տպավորիչ։ այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ նա ունեցել է գրելու ձիրք և շնորհք։

Գ. Արվանձտյանի հրատարակության բնագրում հայոց տարեթվերը նշված են հայերեն գլխագիր տառերով, որոնց դիմաց գրված են համապատասխան արաբական թվանշաններ, ըստ երկույթին այդպիսիներն ավելացրել է հրատարակիչը։ Բնագրում մենք, դրա փոխարեն, հայոց տարեթվերի դիմաց, փակագծերում, համապատասխանորեն նշեցինք Գրիգորյան տոմարի տարեթվերը։ Այս հրատարակության բնագրում մասնակի կերպով վոփոխված է կետադրությունը, իսկ բնագրի մեջ, փակագծերում Գ. Արվանձտյանի առանձին նշումները, պահում ենք ծանոթագրությունների բաժնում։

XX

Ի թիւն Հայոց ՌՃԶԵ (1738)¹ ամին ի գետը[ուար] ամսոյն 1156
 յաւուր միոջ ծնեալ եմ ես՝ տառապեալ Յակոբս ի յարդանդէ մօր
 իմոյն Հայրն իմ և մայր սնուցեալ զիս ուրախութեամբ լ մինչև 1157
 ամս չորիս. յետ այնորիկ քարկութիւն հասեալ յԱստուծոյ մահ
 5 սաստիկ անկաւ ի քաղաքիս մերում, յամառն, յուլիս ամսոյ
 մէջն². հայր իմ վախճանեալ և մայրն իմ ապրեալ ի վերայ նորա
 որդով, յետ եօթն աւուր նա ևս մեռեալ, ի ժամանակի երիտա-
 սարդարթեան իւրեանց, և քոյրն իմ մեռեալ և մանուկ աղայ.
 մինչ լրանալ ամսոյն չորս մեռեալ ել ի դրանէ մերմէ, որ ինձ
 10 երազի պէս թուի վասն տղայութեան իմոյն. Շատ երիտասարդ
 և շատ մանուկ տղայ մեռեալ որ զսուգ և զտրտմութիւն քրիս-
 տոնէից և այլազնեաց մարդ ոչ կարէ պատմել, ևս առաւել մեծ
 նէնէին մերոյ՝ անցուցեալ զբլուխ իւր մազեզէն չուլն, անկեալ ի
 մէջ մոխրոյ և թաւալէր ի նմին, վասն զաւակի իւրում անմխի-
 15 թար լայր և կոծէր զկուրծս. որքան կենդանի էր ցաւօք և հե-
 ծութեամբ անցուցեալ զաւուրծ իւր, որ ոչ գտեալ զննարս, յետ
 այնորիկ պահեաց զմեղ վասն մխիթարութեան որդւոցն իւրոց.
 և տուեալ զիս յուսումն գրոց ծառայել վարժապեառութեան, ի
 ձեռն մահատէսի Անտօնի որդի տիրացու Յարութիւնի մինչև երեք
 20 տարի: Եւ ամենաբարին Աստուած պարդեեաց ինձ նշոյլ անհուն
 ոզորմութեամբն ի չափանասակ եղեալ զուսումն սուրբ դրոց
 ճանաշել և ընթեռնուլ: Եւ նախնիքն մեր պատմէին մեզ անցեալ
 յառաջագոյն բազում ժամանակաց եղեալ զիրսն, և զվայելչու-
 թիւն քաղաքիս, որ զինք լուեալ ի նախնեաց իւրեանց պատ-
 25 մէին մեզ անցեալ դաշնս այս: Եւ այս է զաշն անցեալ բազում
 ժամանակաց. զի նստեալ ի քաղաքի մերում շահ, որ անուամբն
 ասի Անմէտի շահ, զի շէն եղեալ է յայնմ ժամանակի ի քաղաքս
 և ի գիւղս. և նստեալ կէօմրիւքճի ի չսրս կողմ քաղաքիս, պա-
 հեալ զտիւ և զգիշեր, զի եկեալ յայլում երկրէ շատ մէթահ վասն
 30 անհուն մարդկանց, և առեալ նոցա զրաժինս իւրեանց, որ խա-
 ներն կայ ի բոլոր քաղաքին, քայքայեալ մինչ ցայժմ ժամանակ:
 Եւ խաչապաշտ քրիստոնէից ազգին բազումք են եղեալ, եկեղեցիք
 նոցա կայ աւերակ աստ անդ, որ զի յանգեալ է այժմուս տեղիս-
 տեղիս, և որ կայ ի դէպ յարեելս, անուամբ կառուցեալ ս. Աստ-
 35 ւածածնայ հանգեալ եկեղեցի և ունի բարձրագոյն ի ջուր հայեաց
 փոքրագոյն բերդ մի. և զնա շինեալ են վասն թագաւորաց պա-

տերաղմաց. և որ կայ ի դէմ նորա փոքրապարիսպս, որ այժմիս
 կոչի Նալէլեր, ի մէջ նորա նսանեալ ըազում մարդիկ որպէս իմա-
 րէթ, զի յոյժ գեղեցիկ եղեալ է վայելչութիւն և զշինութիւն, նմա-
 նեալ զետ մայրաքաղաք, որ և այս դաշն անցեալանթիւ ժամանա-
 5 կաց և հասեալ նախնեադ մերոց, սակաւ տրնւընուն այսր և անդ
 տեղիս քայքա, եալ, և որ կոչեն մարդիկ այժմուս զանուն նորա Խաչ-
 կացի, զի տուն եղեալ է քրիստոնէից ազդին, որ մինչկ երթայ
 ելանէ ի Տիպլէ-խանն, աստուստ և անդուստ շէն եղեալ է երկու
 կողմանց: Պատճառ վասն աւերման քաղաքին և անցեալ իւր-
 10 եանց նեղութեան ժամանակին. կրկինս պատմէին մեզ զեղեալ
 իրսն, որ զի ժողովեալ մեծամեծ հայ իշխանք քաղաքին խոր-
 հուրդ արարին ի հետ այլազգի զապիթներուն, որ զինք զպարտսն
 քաղաքին աւելի արարեալ և առնեալ նոցա կերեալ և ոչ ողոր-
 մեալ ի վերայ աղքատաց, այլ զրկելով զհոգիս վասն չարու-
 թեանց. և մինն ի միջոյ իշխանաց նոցա քրիստոնէայ իրաւա-
 խօս և արդարադատ, որ անուամբն կոչի Զալըխ օզլու Յարիկ,
 որ բազում նեղութիւնս և չարչարանս կրեալ վասն աղքատաց
 քաղաքին և վասն վարձուց և բարի գործոց, բազում խոռվու-
 թեամբ իշխող եղեալ զպարտսն հաշուէր, զի գիտէր յառաջազոյն
 15 զիորհուրդս նոցա ի հետ միմեանց: Եւ չար իշխաններն ժողո-
 վեալ և չար խորհուրդ խորհեալ վասն քրիստոնէին այն և եղեալ
 ի վերայ նորա չար մսա և մատնեալ ի զապիթ քաղաքին³. և
 արկեալ ի բանտ զեղբայրն իւրեանց, յետ նորա տուեալ զապիթ-
 ներուն բազում գանծս, վասն սպանանելոյ այրն այն, յիմարու-
 թեամբ շարժեալ ոչ ընտրելով զդատաստանն Աստուծոյ, կամայ
 20 և ակամայ առեալ ի ձեռաց զապիթին և հանեալ ի դուռ նորա և
 ձեռօք իւրեանց մորթեցին զեղբայրն իւրեանց, որպէս չար Կա-
 յէն: Եւ յետ նորա խոռվութիւն արարեալ բազում, որ մինչ իմա-
 ցեալ Սերաստիոյ վաշայն և բազում զօրք արձակեալ վասն խոռ-
 վութեան քաղա || քին, և նոցա ոչ գտեալ զինարս զի պարտք 1158
 քաղաքին շատացեալ և եղեալ հարիւր քէսէ և այլն: Եւ իւրեանց
 այլ ոչ գտեալ հանգիստս վասն հատուցանելսյ զպարտսն, ոմանք
 պահեալ ի բանտ և ոմանք ծախեալ զամենայն ինչս և տուեալ
 սակաւ ինչ և բազում ոմանք թողեալ գտունս և զմիւլքս և այ-
 25 գիս փախեալ յաստ և անդ, որ մինչկ գտեալ զինանգիստս իւրեանց:
 Եւ զապիթ քաղաքին առեալ զամենայն ինչս նոցա, վասն հատուց-
 ման հարիւր քէսէին, քայքայեալ բազում տունս նոցա և յայժ-
 մուս այս հողագործքն սերմանեն ցորեան ի յօթեանս նոցա: Եւ
 30 այս դաշն անցեալ ի թագաւորութիւն սուլթան Ահմէտի և զա-
 պիթ քաղաքին Հաճի Վէլի, ի նախնեաց մերոց ժամանակին և
 մեր հասեալ ի նեղութիւն ժամանակս այս:
 ի թուին Հայոց ՌՄԸ (1759) ի գարնան ամենաստեղծն
 Աստուած սաստիկ բարկացաւ ի վերայ քաղաքին և անկեալ սով
 սղութեան, որ մինչ ցորենին քիլէ 50 դուրուց ելաւ, զի քաղաքն
 35 ամենայն, եթէ այլազգ և եթէ քրիստոնեայ, թէ այր, թէ կին
 անկեալ ի լերինս բանջարով և ուրիշ անուշահամ խոտով շատա-

նային։ Զորացեալ և անպտուղ միյտանն, որ կայ մինչ ցայժմ,
նոյն տարին, հրամանաւն Աստուծոյ, զարդարեալ կարմիր ծաղկօք
և այլ զանազան անուշահամ խոտով, որ բազում մարդիկ նովաւ
մխիթարէին։ Վասն յոյժ սաստիկ սովոյն հացագործքն ոչ գոր-
ծեն դաց, զի ոչ գոյր ցորեան, ողորմաւթեամբն Աստուծոյ նոյն
ժամանակին եկեալ յայլ երկրէ սակաւ խոշոր կորեկ, զի յայժմուս
կոչի կուկրէ կորեկ, զնա առնէին հացագործքն և խառնէին մոխիր
ընդ իրարս և տային փոքրածակէ ի դուրս վասն ամրոխին մարդ-
կանց. զի ով ոք հանճարեղութեամբ խէր, նորա էր, և մեր ազ-
դին բնաւ ոչ տային, ևս առաւել խլէին ի ձեռաց նոցա. բազում
մարդիկ երթային մինչև ցերեկոյ պահէին, ոչ կարէին սակաւ
հաց առնէին, ոմանք սովամահ մեռանէին և շատեր պարտական
եղեալ և բազում ոմանք գնացեալ յօտար երկիր հեռի. Եւ վասն
խեղճութեան քաղաքին շրջէին տնէ տուն հացագործքն՝ գտանելոյ
զցորեանն և զալուրս՝ բռնութեամբ առեալ տանէին. Բոլոր տարի
մի այսպէս խեղճ և ողորմելի եղեալ, ի նոյն տարւոջ եկեալ մեծ
տէտէս Պոլիսու գնաց քառասուն լուռուցի քիլէ մը ցորեն գնեց
և պահեց մեզ սովամահէն. Յետ այնորիկ ողորմեցաւ ամենա-
փրկիչն Աստուած իւր անհուն առատ ողորմութեամբ, որ զի շու-
տով իջաւ լիութիւն, որ մինչև ցորենին քիլէն Յ զուռուշ իջաւ.
Թագաւորութիւն սուլթան Օսմանին և զապիթ քաղաքին մեր
Հաճի Վէլի և խարճն քաղաքին էր սակաւ.

ՈՒՄԹ (1780) տարւոյն խաղաղութիւն, շէն, ի քաղաքիս և ի
գիւղօրայս լցեալ ամենայն բարութեամբ, ի առևտուրս կատա-
րեալ առատապէս. և ձմեռն եղեւ հանդարտ. և ի դարնան յապրիլ
ամսոյ աւուրն նոր կիրակիի⁴, ի լոյս հանեալ առաւօտուն, մեկ
ժամ ձիւն եկաւ յերկնից սաստիկ և բազում նստեալ ի վերայ
երկրի, և մեծ մարդկանցն զարմացեալ և չափեալ մինչև կան-
գուն մի, ասէին թէ ոչ տեսաք այսպիսի իրք, վասն այն ծաղ-
կեալ և զարդարեալ էր պտղարերեալ ծառերն ի վերայ երկրի զա-
նազան ծաղկօք և անուշահամ հոտով, վասն սաստիկ բարկութեան
ցրտոյն թափեալ, վասն այնորիկ և պտուղն եղեւ սակաւ.

Նոյն տարին ըմբռնեալ անօրէն և թշնամի չար անուամբ
զբլիկ օղլին, որ հակառակ էր ի հետ քաղաքին և ունէր բազում
զօրս, և այլազգիքն պատերազմեալ և բերեալ անօրէնն և դրեալ
ի զնտան. և նա արուեստագործ, որպէս սատանայ, կտրեալ զեր-
կաթ պատուհանին, որ կայ մինչև ցայսօր բարձրագոյն տեղիս ի
պարիսպն բերդին, անկեալ զերէն մինչև ի վայր և փախեալ. նոյն
ժամուն որոտումն եղեալ վասն նորա, բազում մարդիկ գնացեալ
գհետ նորա և ոչ ըմբռնեալ, և խոռվութիւն եղեալ այլազգաց
գհետ միմեանց, վասն փախչելոյ նորա,

Եւ ի նոյն տարին շինեցին զիսան, որ կայ ի գլուխ չար-
շուին, որ այժմուս ասի նոր խան։
Թագաւորութիւն սուլթան Օսմանին և զապիթ քաղաքին
մեր Հաճի Վէլին. և ցորենին քիլէն 4 զուրուշ և բամբակին օխան
20 վարայ և եղին օխան 12 վարայ և պանիրին օխան 4 վարայ։

ՈՒՄՃԺ (1761) ամին լիութիւն և առատութիւն, Սուլթան
Օսման մեռեալ և սուլխան Մուսթաֆայ ի թափան նստեալ և
խապարն տարածեալ յոլորտս տիեզերաց || ուրախսւթիւն եղկ 1159
ամենայն երկիր, Եւ ի գարնան սակաւ չար թշնամի և կողոպ-
5 տիչ կար և թտգաւորն իմացեալ հրամայեաց հրովարտակօք յու-
մենայն գաւառս իւր, թէ ուր ուրեք գտանիցի կողոպտիչ, կո-
րուսցեն զանուն նոցա չար սատակութեամբ, Եւ ի սոյն ամառն
եկեալ սակաւ թշնամի ի մեր քաղաքն և զապիթ քաղաքին ըմ-
րըոնեալ զնոսա և լցեալ ի մէջ դարքիններուն խանութին, վասն
10 սպանման նոցա և նոքա փախեան յաստ և անդ, ոչ ոք կարաց
հնարս դասնել և խեղդեցին և լցին ի մէջ ձորին, Եւ նոյն ամառն
անձրե եկեալ բաղում անգամ ջուրն սարեալ զանօրինաց լէշերնն
կորոյս, Եւ ի նոյն ամառն ելեալ երկրէ բաղում և անթիւ մանր
պէօճէք շրջէին ի վերայ երկրի, որպէս մրջուն ամենայն տեղիս,
15 կեցեալ զերիս ամիսս և բնաջինջ եղեալ, Եւ ի նմին տարւոջ
սերմանեալն ցորեանն բաղում, ի հնձոց ժամանակին լիութիւն
եղկ, որ քիլէն և զուրուշ տային:

Եւ նոյն ամառն եկեալ ի մայրաքաղաքէ արուեստագործ
ճանքաղ, գզրգումն եղե քաղաքն ամենայն, և նոքա պէս պէս
20 արհեստեօք և զարմանալիօք խաղային և շրջէին ի վերայ պա-
րանին, Թագաւորութիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ
քաղաքին մեր նոյն տարին փոխարկեալ և եղեալ Հաճի Օսման:
Եւ խարած քաղաքին էր սակաւ և ամենայն բարեաց լիութիւն
և շէն ի քաղաքս և ի գիւղս:

25 ՈՒՄԺԱ (1762) ամին ոչ գոյ խաղաղութիւն, զի ելեալ անօ-
րէն և թշնամին Ղատը օղլուն, ոչ պահելով զպատուէր թադա: ո-
րին, ժողովեալ բազում անթիւ զօրք ի վերայ իւր, կողոպտեաց
շատ քաղաքն և շատ դիւզօրայս. և թշնամութիւնն նորա յոյժ
տարածուեցաւ ոյորտս տիեզերաց յամենայն երկիր մինչեւ
30 Կ. Կոլիս. և ի վերայ նորա եղեալ զօրքն բազում շատ էին. և
ինքն էր հասակաւ կարճ, Եւ եկեալ հակառակ եղկ ի հետ քաղա-
քին, նստեալ ի բոլոր գիւղօրայս, աւերելով և ի յահէ նորա զա-
պիթ քաղաքին խորհուրդ արարին և քրիստոնէից մուհէսսէրէ
պահել տուին եօթ օր և եօթ գիշեր ի զէպ գերեղմանին. և պատ-
35 րաստեալ էին քաղաքն ամենայն վասն պատերազմութեան. և
անօրէն այն ոչ կարաց մտանել, այլ ոխս պահեալ ի սրտի իւ-
րում շրջէր բազում տեղիս աւերելով. և զօրքն նորա շատնային
օր ըստ օրէ: Եւ ի գարնան եկեալ ի գիւղն Թուղութ, որ է ի մօտ
քաղաքին և ի մէջ ձորին, և այլազգիքն ժողովեալ ամենեքեան
40 գնացին պատերազմ ի վերա նորա, ի գլուխ. գիւղին սակաւ մի
պատերազմեցան և թշնամիքն փախեան, վասն ի խոր տեղիս
լինելոյ ոչ կարացին պատերազմիլ, գնացին աւերելով ի կողմն
Մերաստիոյ, հակառակ եղեալ ի հետ քաղաքին. և փաշան պատ-
րաստեալ բազում զօրք կոռւեցան ընդ իրեարս և սատակեցին
45 զնա որպէս չար Յուլիանոս. և ի վերայ նորա իջեալ զօրքն բա-
զում, ոմանք սատակեցան և բազում ոմանք ցրուեցան: Ի թա-

գավորութիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և ցորենին քիլէն 4 դուրուշ և խարճն քաղաքին էր սակաւ.

- ՈՄԺԲ (1763) ամին լիութիւն և առատութիւն և ձմեռն
- 5 եղեւ սակաւ սաստիկ: Եւ գարնան ապրիլ ամսոյ միջին աւուր մի օր էր, երեկոյեան խառնակեցաւ յերկինքն ընդ իրարս, շարժութեան և որոտութիւն եղեւ յոյժ և ի ահէ նորա սոսկացեալ ուղում մարդիկ, վասն սաստիկ բարկութեան յերկնից ահարկու կայծակ իջաւ ի դէպ արևմուտս ի մէջ ծառի միոյ և մարդ ոչ ֆսասեաց. և րա-
10 զում ամբ ծածկեալ զերեսս յերկնից, ոչ ծագեալ արեգակն, 9 օր ցողեաց ցող ողորմութեան ցորեկ, գիշեր:
- Եւ ի նոյն ամառն հանդիպեալ երեք թուղլու փաշայ, որ անուն նորա էր Սառի փաշա և ունէր բազում և անթիւ զօրք և շատ ոսկի և արծաթ, կեցեալ ի քաղաքն մեր եօթն օր, մինչեւ
15 գարիին քիլէն 20 զուրուշ ելաւ, վասն անհուն էսքէրներուն շատ և մասրաւ ըրաւ քաղաքին և գնաց: Յետ այնորիկ զապիթ քա- զաքին ժողովեալ քրիստոնէից բազում պարտս վասն հատուցման, շատ ոմանք ոչ կարացին հատուցանել, բազում նեղութիւնս կրեցին նստելով ի բանտ և ոմանց փախեալ աստ և անդ. նոյն տա-
20 րին ցրուեալ մարդիկն բազում գիւղօրէից, այսինքն որ ասի Աշոացիք, վասն պարտուց և վասն անօրէն թշնամի կողոպտուց, զի եկեալ բազում նեղութիւնս տային և գերէին շատ մարդիկս և առնէին գանձս որպէս կամէին, Թագաւորութիւն սուլ- թան || Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և 1160
25 ցորենին քիլէն 6 դուրուշ էր:
- ՈՄԺԳ (1764) ամին ձմեռն եղեւ հանդարտ և ի գարնան յանկարծօրէն եղեւ սղութիւն, վասն բազում մարդկանց անպատ- րաստութեան, զի յառաջագոյնս լիութիւն էր, և յետ նորա եկեալ բազում քաղաքաց արապաներով ցորեան ի հնձոց ժամանակին և այլազգեաց ոմանց առեալ և լցեալ խանն, զի բերեալ մարդ- կանց առնէին, վասն այնորիկ ոչ եղեւ սաստիկ սով:
- Եւ նոյն ամառն թշնամի կար բազում, հակառակ ի հետ քաղաքին, աւերէին գիւղօրայսն և քաղաք ոչ կարէին մտանել եւ ի նոյն տարին խարճն քաղաքին շատացեալ և այլ-
30 ազգիքն ոչ տային պարտս, վասն այնորիկ պատրաստեալ քրիս- տոնէից գնալ ի⁶ Սեբաստիայ. ժողովեալ գնացին մինչ ի գիւղս Զընըսկի [ա]ո զապիթն, մարդ ուղարկեալ և ետ դարձուցեալ, շատ նեղութիւնս տըլեալ և պահեալ ի բանտ: Թագաւորութիւն սուլ- թան Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և
40 ցորենին քիլէն նոյն:
- ՈՄԺԴ (1765) ամին կամաւն Աստուծոյ ոչ գոյ խաղաղու- թիւն ի մէջ քաղաքին, զի ձմեռն եղեւ սաստիկ և ձիւն եկեալ յերկնից բազում անգամ: Եւ ի ամառն թշնամի և կողոպտիչ կար ի կողմս մերում, այսինքն լէվէնտ, զի աւերին բազում գիւղօրայս:
- 45 Եւ զապիթ քաղաքին ժողովեալ զամենայն գունդս իւր, գնացին բացին ի գիւղն Մուրսալ պատերազմեցան ընդ հետ թշնաւոյն

և բերին վեց դլուխս նոցա, և շատ մարդ վիրաւորեցին և քու-
լուքքաշի լէվէնտին աւերեալ բազում տեղիս, որ զինչ գիւղս ի
բոլոր քաղաքին յահէ նոցա վախան եթէ այլազդ և թէ քրիս-
տոնեայ ամենեքեանն օղուլով, ուշաղով, մալով, եկեալ ի քա-
զաք կեցան, Եւ թշնամին այնքան հակառակ եղաւ ի հետ քա-
զաքին, զի կապեալ էր ի չարս կողմանց դճանապարհս և ոչ թո-
ղոյր, որ գար քէլրան ի յայլ երկրէ, այլ կողոպտէր և բազում
վնասս առնէր. և ի հնձոց ժամանակին ցորեան մնաց ի մէյտան
վասն ահէ նոցա. և քաղաքացիքն ոչ դտեալ դնար ի հետ թշնամ-
ւոյն՝ շատ երկաթեղէնս, նաև, մըխ, լաթեղէն, քիւրք, հանդերձ
վէշկէշ տվին և հաշտեցան ընդ իրարս, Եւ պարտք քաղաքին շա-
տացեալ և զուկուրդ քրիստոնէի մարդկանց, և աստ և անդ
ցրուեալ վասն երկրին անխաղաղ լինելոյ, Թագաւորութիւն սուլ-
թան Մուսթաֆային և զապիթն մեր Հաճի Օսման.

15 || ՈՒՄԺԵ (1768) ոչ դոյ խաղաղս թիւն, զի միաբանեալ քա-
զում լէվէնտ վասն սպանման ընկերաց իւրեանց սասափկ հակա-
ռակեցան ի հետ քաղաքին. մարդ ոչ կարէր Ուռու ծալր՝ ելա-
նել, զի կապէին, տանէին և շատ նեղութիւն տային. Շատ դանձս
պահտնչէին որ թող տային. այսպէս բազում գիւղս աւերեցին,
20 այնպէս որ ասեն Աշուտցիք, որ շատ ցորեն ելանէր ի դեղանէն,
և մարդիկն վախեան ոմանք ի Սերաստիա, ոմանք Ալաճախան,
ոմանք աստ և անդ ցրուեցան, Եւ զապիթն մեր բերեալ Ղարա-
չորու զաղա⁸ շատ, վասն ահէ թշնամեաց: Եւ ամառնային ժա-
մանակին լցեալ էին լէվէնտքն ի գիւղս, յահեանց ոչ կարէր վե-
րակացու շահնանին երթալ ի գիւղս. և քաղաքացիքն խորհուրդ
արարին և զաղաներն, որ եկեալ էին պէօլիւկ պէօլիւկ, արարեալ
պահապանս, զրկեցին ի գիւղս և պէօլիւկ մի զազա դնացին ի գիւղն
Ղարասար, պատերազմեցան ի հետ թշնամեաց և լէվէնտն սպա-
նեց զամենայն զաղաներն, և պէօլիւկպաշի զազաներուն ի մեր
քաղաքէն էր, և զնա ըմբռնեցին, շատ նեղութիւնս տվին և ի
մէջ կրակին այրեցին, և քաղաքացիքն իմացեալ ժողովեցան զնա-
ցին ի վերա նոցա. և նոքա վախեան աստ և անդ Եւ հողագործք
որ ոչ կարէին հանել զպատուական ցորեան, վասն այնորիկ ոչ
35 եղեւ լիութիւն քաղաքին. քրիստոնեայք շատ պարտք տուին
վասն քաղաքին, ի թագաւորութեան սուլթան Մուստաֆային և
զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և ցորենին քիլէն թ զու-
լուշ էր:

1767 Հմեռն եղեւ սաստիկ և ձիւն եկեալ յերկնից
40 քազմիցս. և ի գարնան եղեւ սակաւ սղութիւն, և մէջ ամառան
կարկուտ և անձրկ եկաւ կրկին ևս, և սերմանեալ ցորենն էր սա-
կաւ, զի ոչ դիտէին զկամս Աստուծոյ, այլ չար թշնամիք անօ-
րէնութեամբ շրջեալ կողոպտէին զերկիրս ամենայն և ի հնձոց
ժամանակին տվին՝ լաթեղէնս, երկաթեղէնս, նաև, մըխ և այլն
45 զայս ամենայն տվեալ և հաշտեցեալ ընդ թշնամիս:

Եւ այս տարիս դնաց եղբայրս Պոլիս Եւ այս տարիս բար-

կաղեալ Աստուած ի Պօլսոյ, զի յոյժ և սաստիկ և յանկարծակի շարժումն եղե քաղաքն ամենայն, շատ ահագին քեավկիր պինա խաներ և բարձրագոյն ճամիներ փլեալ և անհուն մարդիկ ի ներքե հողին մնացեալ. և ամիս մը այսպէս գիշեր և ցորեկ, ժամ 5 առ ժամ եղեալ և խեղճութիւն նորա տարածեցաւ յերկիրս ամենայն, Թագաւորութիւն սուլթան Մուստաֆային և զապիթ քաղաքիս մեր Հաճի Օսման. և խարճ քաղաքիս շատացեալ. և ցուրենին քիլէն կալոց ժամանակին 10 դուրուշ.

ՌՄՖԷ (1768) ձմեռն եղե հանդարտ, և գարնան եղե լիութիւն, զի հաշտեալ էին ի հետ թշնամի լէվէնալին՝ վասն հողագործաց, զի երթեալ սերմանեն. և յայլ երկրէ եկեալ շատ քէրվան առեստուրս լի եղեւ. Եւ այս տարիս եկաւ մեծ տէտէս Պօլսու և 1179 ամառնային ժամանակի կարգեց զտառապեալ Յակորս, և կեցեալ ի բարի ամս 103 տարի, հասեալ ալիք ծերութեան և փոխեցաւ բարի գործով առ Աստուած. տէր լուսաւորեսցէ իւր անձուելի լուսով զնոգիս սորին. ամէն: Եւ այս տարիս անցեալ ի վերայ մեր այսպէս:

ՌՄՖԸ (1769) ոչ գոյ խաղաղութիւն, զի ձմեռն եղե հանդարտ և գարնան եկեալ անօրէն և չար թշնամի Մատաղ օզլուն ութը հարիւր էսկէրով, զի խռովեալ էր ի հետ ամենայն քաղաքաց ի կողմն արեելից և կողոպտեալ էինտու մէթան քէրվան բազում մալօք և ապրանօք եկեալ ի քաղաքն մեր և զապիթ քաղաքին պատուէր ավեալ այլազգաց և քրիստոնէից, զի ոչ առնիցն փարայով զմալս ի ձեռաց թշնամեաց. և այլազգիքն ոչ պահեցին զպատուէրս, գնեցին մալս. և չար, անօրէնն այն կեցեալ 6 օր ի մէջ քաղաքին, որ գարիին քիլէն մինչև 20 դուրուշ ելաւ վասն բազմութեան էսկէրին: Եւ հետ նորա աւերելով շրջէր ի կողմն արեելից: Եւ նոյն ամսոյն իմացեալ Սերաստիոյ փաշայն պատրաստեալ 1000 տէլիպաշչի, թային արարեալ ի վերա նոցա, 30 զի ուր ուրեք գտանիցեն պատերազմին ընդ միմեանս: Եւ տէլիներն կապեցին չորս կողմն լէվէնտին, պատերազմեցան ընդ իրարս ի կողմն քաղաքին մեր, բազում մարդ սպանեցան ընդ երկոցունցն. և քաղաքէն մերմէ տվեալ շատ գարի և շատ կերակուր թային վասն աէլիներուն, վասն այնորիկ պարտք քաղաքին շատացեալ և քրիստոնեայքն աստ և անդ ցրուեալ: Եւ յաշնան սղութիւն եղեւ, վասն զի հողագործքն ոչ կարացին հնձել ցորեան վասն բոնութեան և դառնութեան ժամանակին, զի քօշեցեալ էին բոլոր գիւղօրայքն ի քաղաք: Եւ այս տարիս կախեցին դզեր Պարոնեանց մահտէսի Յակորն Տապախանէին կամուրդ 40 ջէն վար, վասն դարրիններուն սակաւ գործի համար, որ այնմ ժամանակի հասեալ եղբարքն գիտացին: Եւ այլազգքն տեսեալ վկայեցին, թէ լոյս իջաւ ի վերայ նորա: Ի թագաւորութեան սուլթան Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին Հաճի Օսման: Եւ ցորենին քիլէն 14 դուրուշ և պարտքն քաղաքին շատ, սակաւ 45 քրիստոնէից տվին 9 քէսէ պարտք. և ես տառապեալս տվի սա-

լեան 6 հարիւր դուրուշ և անցուցեալ աարիս այս շաա նեղութեամբ և վշաօք, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց:

- ՈՄԺԹ (1770) ոչ եղկ երէք խաղաղութիւն. ձմեռն եղկ սաստիկ ցուըտ, անձրեն եկաւ բաղում անդամ, սղութիւն եղաւ 5 ամենայն ըարեաց և ապրիլ ամսոյ աւուր երեկոյի միում սահաթ մը անձրեն եկաւ սաստիկ առատապէս և Ըղըմպատու լեռնէն շատ ջուր սէլ ելաւ և անկից ի վայր շատ առւն քակեալ և եկեալ ի մէջ չարշըին լըցեալ և քարով, որ հասեալ մինչև յառիքն, ևս առաւել լցեալ ի մէջ խանութներն ջրով, որ զամենայն լաթեղէնս 10 և որ ինչ ամենայն ըողակս թացեալ ջրով և ճախնով, որ զիւըզճութիւն մարգկանց ոչ կարեմ պատմել գրով ընթերցողաց և լսողաց: Եւ ի մէջ ամառն ելեալ ի դէպ հարաւային կողմէն յերեսս յերկնից նշանաւոր և երկայնաշափ մինչև 6 կանգուն պայծառավայլ լուսաւոր աստղ մը, որ երկէր տեսանողաց ահարկու 15 և զարհուրելի և կայր ի մօտ նորա փոքրակարմրագոյն և կանաչագոյն կրկին աստղ մը, շրջէին ի միասին մինչ ի մէջ գիշերոյ, և մտեալ ի ներքե երկնից. և այսպէս կեցեալ Յ գիշեր և այլ ոչ ելեալ Եւ այս տարիս պատրաստեալ սուլթան Մուստաֆա պատերազմ ի հետ Մուսկոֆին⁹, խարար ուղարկեալ ոլորտս տիերերաց իւրոց, վասն զօրու, զի գնասցեն պատերազմ թագաւորին. խառնակում էր ամենայն տեղիս ևս առաւել ի մեր քաղաքն. զի յոյժ նեղէին զքրիստոնեայ ազգն, վասն ինչքի և այլ չարգործի համար: Եւ այս տարիս այսպէս անցեալ վասն մեղաց մերոց:
- ՈՄԻ (1771) ոչ եղկ խաղաղութիւն յամենայն տեղիս, վասն պատերազմի թագաւորաց, զի հրաման թագաւորին սաստիկ էր ոլորտս տիեզերաց: Եւ բաղում զօրք կայր ի վերայ երկրի և լէվէնտ թշնամի հակառակ մեր քաղաքին և զապիթն ժողովեալ զամենայն գունդս գնացին պատերազմեցան ի դուրս քաղաքէն, 20 բերեալ սակաւ գլուխ և մարդ, և զմարդսն կախեալ. Ե այլազգիքն որ ոչ երթային սէֆէր, վասն լէվէնտնուն համար և թշնամիքն օր ըստ օրէ շատնային, Եւ ամառնային ժամանակի եկեալ Պոլոսոյ զապիթ Դուռնամի պաշի՝ զո լ մանս սէֆէր խրկեց և զոմանս 1180 սպաննեց և զոմանս զապիթ արար, տարի մը այսպէս: Եւ ամառն եկեալ եղբայրն իմ ի Պոլոսոյ, Եւ պարտք քաղաքին շատացեալ և քրիստոնեայքն աստ և անդ ցրուեալ, զի ոչ գոյր վաստակ որ ջանային զպարտսն հատուցանել, վասն այնորիկ նեղութեամբ անցունէին տարիս:
- ՈՄԻԱ (1772). ոչ գոյ երբէք խաղաղութիւն երկրիս ամենայն, զի պատերազմ թագաւորաց սաստիկ էր. ամէն շարաթ մէնդիլ դար քաղաքէ ի քաղաք վասն մարդկանց, զի երթեալ պատերազմեցին. և շատ անօրէն լէվէնտ կայր ի մեր քաղաքն, վասն սպանման ընկերաց իւրեանց աւերէին բազում գիւղօրայս: Եւ ամառնային ժամանակին, վասն ծովացեալ մեղաց, ոչ ցօղեաց 45 անձրեն, զի յոյժ խորշակտհար եղկ սերմանեալն ցորեան, վասն տօթոյն արեգական, և հողագործքն ոչ ունէին հանգստութիւն ի

գեօգս իւրեանց, այլ երերեալ շրջէին ասա և անդ, վասն այնորիկ
 եղև սղութիւն ամենայն բարեաց, զի ոչ գայր քէվրան յայլ
 երկրէ վասն ահին թշնամեաց, Յորենին քիլէն 10 զուրուշ:
ՈՄԻԴ (1773) ոչ դոյ երրէք խաղաղութիւն երկրիս ամե-
 նայն, զի սաստկանույր սէֆէր տարոց տարի: Եւ քաղաքն մեր
 յոյժ ձմեռ եղև, որ մինչեւ գարնանային ամսոյ ձիւն եկաւ շատ
 անդամ և ամառնային ժամանակի անձրկ եկեալ տառատապէս, և
 լէվէնտներուն հետ հաշտեցան հողագործաց համար, զի խառնա-
 կում էր ընդ իրարս ամենայն տեղիս Թագավորութիւն սուլթան
Մուստաֆային, զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և շատ
 պարտք տըլին սակաւ քրիստոնէից և ես տառապեալս՝ տուի
 ուալեան 73 զուրուշ, շատ մարդ պարտական եղեալ ի յօտար յեր-
 կիրքն անցեալ և այսպէս նեղութեամբ անցուցեալ տարիս այս:
ՈՄԻԴ (1774) ամին ոչ եղև խաղաղութիւն ընդ ամենայն
15 տիեզերս, զի հրաման թագաւորին սաստիկ էր, ահն Մօսկովին
 յոյժ նեղէր ամենայն քաղաք, զամենայն մարդ. զի զօրեղու-
 թիւն և արուեստագործութիւն լինէին ամենայն, որ ոչ երթային
 սէֆէր. Եւ ի այս տարիս անհուն մարդիկն ըազում մալ և շատ
20 ձի ջրին տուեալ ի մեծ գետն Թունայ, Եւ Պոլիս սաստիկ սղու-
 թիւն եղեալ, որ մինչ երեսուն տիրէմ հացը երկու վարայ եղեալ,
 որ խարարն գայր յերկրէ երկիր և ի մեր քաղաքն, ի սոյն տա-
 րիս սերմանեալ ցորեանն և պտղաբերեալ ծառերն առատապէս
 եղեալ. և զապիթ քաղաքին ի հնձոց ժամանակին ըերեալ բա-
 զում զաղա, վասն ահէն թշնամեաց, զի մարդիկն երթեալ պա-
25 հէին գդիւզս ի բոլոր քաղաքին, Եւ ի այս տարիս վասն սալեանի
 համար հայերն գանգատ գնացին և այլագդիքն յետ դարձուցին,
 Թագաւորութիւն սուլթան Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին
 Հաճի Օսմանն. և ցորենին քիլէն 10 զուրուշ և եղին օխան 20
 փարայ, ամենայն ըարի իւր զիյմէթին կէօրէ է, Եւ այս տարիս
30 տառապեալս տուի ուալեան 63 զուրուշ, ամեն ըստ կարեաց
 տուեալ և հատուցեալ զպարտսն. և անցուցեալ տարիս այսպիսի
 նեղութեամբ:

ՈՄԻԴ (1775) ամին ևս առաւել ոչ դոյ երրէք հանդարտու-
 թիւն. զի ձմեռն յոյժ ցուրտ. և ի գարնան եկեալ, ի յարկմտից
35 կողմանէն, Մախսը փաշա մի երեք թուղրով, բազում էսքէրով, և
 շատ մալով կեցեալ ի քաղաքն մեր եօթ օր, շատ խարճ և շատ
 մասրափ եղեալ վասն բազում զօրացն. և զապիթ քաղաքին յե-
 տոյ ժողովեալ զամենայն գունդս իւր, բաշխ արարեալ զպարտսն
 քաղաքին, յետոյ ժողովեալ քրիստոնէից ինը քէսէ զուրուշ պարտք,
40 որ թէ և թէրով 130 տուն էին, այսմ տարւոջ ոմանք տուին
 150 զուրուշ, ոմանք տուին 100 զուրուշ և ես տառապեալս տուի
 70 զուրուշ. այսպէս զամենեքեան բռնադատութեամբ պէս պէս
 նեղութեամբ հատուցին զպարտս իւրեանց, ոմանք պարտըկան
 եղեալ գնացին ի յօտար երկիր, և ոմանք չքաւորեալ փախեան
45 ի յօթեանէն իւրեանց. և բազում էսկէր կայր ի վերայ երկրի
 ամենայն տեղիս, շատ ոմանք երթային և շատ ոմանք գային.

և դայր ի թագաւորէն դապիս ամենայն տեղիս վասն էսկէրի և
վասն գանձի, յոլժ նեղէին զքրիստոնեայ եղրարքս ի ահէ լէվէն-
տին և վասն պատերազմի հալածականս շրջէին, Եւ ի ամառնա-
յին ժամանակին փոքր տղտյոց վրա յոյժ ծաղիկ եղեալ, սաս-
տիկ ցաւոյն բաղում տղայս մեռանէին. և այսպէս անց[ե]ալ տա-
րիս այս դառն նեղութեամբ:

- || ՈՒՄԻԾ (1776) ամին ձմեռն ցուրտ և ի գարնան եղև սղութիւն 1181
ամենայն բարեաց, Եւ ի ամառն թշնամի կողոպտիչ կեսյր և ժո-
ղովեալ քաղաքն ամենայն եթէ այլազդ և եթէ քրիստոնեայ դնա-
10 ցին պատերազմ ի վերայ թշնտմոյն ի գիւղն Կասման և իմաց-
եալ նոյն լէվէնտ փախեաւ / գիւղն Զիմառայ. և այլազդիքն գնա-
ցեալ ի մէջ գիշերոյ որքան թշնամի կեայր ի մէջ գիւղին զա-
մենեսեան ըմրոնեալ չար մահուամբ սատակեցին, բաղում մալս
առին ի նոցանէ և եկեալ ի քաղաք: Եւ յետ նորա եկեալ ի այլ
15 կողմանէ բաղում լէվէնտ վասն սպանման ընկերաց իւրոց
ի գիւղն Կասման, կողոպտեալ զիւղն, բաղում նեղութիւնս
տուեալ մարդկանց: Եւ կրկին անգամ ժողովիալ քաղաքացիքն
դնացին ի պատերազմ ի վերայ նոցա և թշնամիքն ըմրոնեալ
զմեծամեծ մարդ քաղաքին շատ նեղութիւն տուեալ նոցա, և
20 քաղաքացիքն ժողովեալ շատ լաթեղէն և երկաթեղէն և շատ
դանձո տուեալ նոցա և աղատեալ. և անօրէնքն զԱստուածու ոչ ճա-
նաչելով, որպէս չար Կայչն, գնացեալ անօրէնութեամբ հրով այ-
րեցին ի գիւղն գեղեցիկ Զիմառոտ, որ տեսիլեամբ զեղեցիկ է, ի
վերայ դաշտի, ի միշի նորա եղեալ մարդիկն ոմանք տունով
25 փախեան Պոլիս և ոմանք այս զիւղ և այն զիւղ գնացին:
Եւ ի աշնան ժամանակին եկեալ վաշա մը բաղում զօրօք
գիւղն Բինկան և ի ահէ նորա պատրաստեցին կերակուր երեք
աւուր. շատ ձի և շատ խիլատ առեալ տարան ի գիւղն Բինկան,
վասն այնորիկ թէ ոչ հանդիպի ի քաղաքն մեր: Եւ պատերազմն
30 թագաւորաց յոյժ սաստկանայր ընդ Մուկոֆին, ի թագաւորու-
թիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ քաղաքին մեր Հաճի
Օսմանին. և ցորենին քիլէն 12 զուրուշ, ամենայն բարին նման-
պէս. և պարտք քաղաքին շատացեալ, զի ոչ կարացին հատուցա-
նեյ, այլ թողուցին շահով մէջ քաղաքին: Եւ մեք երերեալ և տա-
35 տանեալ բաղում նեղութեամբ անցուցեալ տարիս այս:
- || ՈՒՄԻՉ (1777) ամին և Տաճկաց 1187-ին սաստիկ ցուրտ 1207
և ձմեռն եղև. և ի գարնան ոչ գտեալ հանդիսատ վասն խռովու-
թեան երկրի: Եւ ես տառապեալս պարտաւորեցայ գնալ ի քա-
ղաքն Պոլիս, ելեալ ի Տիվրիկու բաղում նեղութեամբ 5 օր ի
աարս¹⁰ և ի թուփս շրջելով, վասն ահեն, հուսկ հասայ ի քաղաքն
Սերաստիա, որ շինեալ կայ ի վերայ դաշտի և է փաշայանիստ,
որ տիրէ զօրութեամբ իւրով: Քաղաքն լի է ամենայն բարու-
թեամբ ի առս և ի տուրս կատարեալ առատապէս, և կեայր ի
մէջ քաղաքին՝ էլպէքցի հաճի Ալի փաշա ասի, որ ունէր ի վերայ
45 հազարէ աւելի զօրս իւր, և աէր է որպէս թագաւոր ի քաղաքն
ամենայն, որ մինչ երթայ ի գուռն Պոլիս: Շատ անդամ թագա-

ւորէն մարդ եկեալ ի գլխոյ նորա, ոչ կարէին հնարեօք կտրել,
զի նա բազում արուեստագործութիւն ունէր, հաւանեցուցանէր
թագաւորն հնարս բանիւք, Եւ մենք նսաեալ ի Սերաստիա 10
օր, յետոյ գնացեալ ի վերայ դաշտի 8 սէհէթ մինչև Խարդին, որ
5 է գիւղ, ունի և ի վերայ դաշտի մեծամեծ արտօրայս և ինքն
ճանրայէն սակաւ հեռի, և կայ ի քով նորա բարձրագոյն լեռն,
որ ասի Երլտըզ-տաղի. և Խարդնու ելեալ գնացինք ի լեռն, որ ասի
Ղուրթ-պէլի, ի յէնիշս և ի եօղուշ տասը սէհէթ մինչև Թօղաթ.
և Թօղաթ գեղեցիկ քաղաք, լցեալ ամենայն բարութեամբ առա-
տապէս, բաղում վաճառական երթայ ամենայն կողմանց և առ-
նու շատ մէթահս ի նմանէ և մարդկանց վայելչութիւնն և վարքն
նմանի Հսթամպօլու, և ունի շատ խաներ, ի առս և ի տուրս կա-
տարեալ առատապէս: Եւ ելեալ Թօղաթու գնացանք ի դաշտս, որ
ասի Ղաղօվա և Մալ-թէփէ, անցեալ և սակաւ ի մէջ օրմանի,
15 և կայ ի վերայ ճանապարհին պէքճի, որ ասի Զէնկէլլի-բէլ, և էր
ինը սէհէթ մինչև Թուրիսար, Եւ Թուրիսար է գիւղ այլազդից և
ունի սակաւ շուկայ վասն ճանապարհորդաց կերմանի համար:
Եւ անտի ելեալ գնացինք ի լեռս և անցեալ ինձէ-քաղար խանն,
գնացինք ի յէնիշս ութը սէհէթ մինչև Ամասիա, Ամասիա է քա-
20 դաք ի մէջ լեռան և ունի ահագին և բարձրագոյն և ջուրահայ-
եաց բերդս զարմանալի, և ունի բազում այգիս և թութլուխս,
վասն ապրըշմայ համար, և ունի գեղեցիկ երկու վոքր եկեղեցիս-
և աշըխ Վէրհէտին, որ բազում աշխատանս կրեալ և շատ լեռս
ծակեալ վասն միոյ աղջկան համար և ոչ առեալ մուրադ, որ
25 ամենեքհան մարդ գիտէն: Եւ տյս դաշտ է ի հոն կատարեալ ան-
հուն ժամանակաց, և ունի խաներս, և չարշը պաղարս. անցանի
ի մէջ քաղաքին բազում ջրով գետս. և ելանէ քաղաքէն մէթահ,
ապրըշում և բարեհամ դինի, Եւ ելեալ անտի գնացինք ի դաշտս
տասը սէհէթ մինչև Մարզուան և է զասսապայ, և ունի խաներ և
30 չարշը պաղար, և ունի փոքր եկեղեցի. և ելանէ մէջէն մէթահ
տիմի, բարձի երես, և նա ևս ունի բարեհամ գինի: Եւ անտի
ելեալ գնացինք ի դաշտս երկու սէհէթ մինչև Հաճի գիւղն, և նա
մեծ գիւղ է այլազդից: Եւ անցեալ անտի գնացանք ի դաշտս և
սակաւ ի էնիշ և ի եօղուշ տասը սէհէթ մինչև յՕսմանճուխ: Եւ
35 Օսմանճուխ է մեծ գիւղ այլազդից ի մեծ լեռան տակ, և անցանի
յառջնէ նորա մեծ գետ, և ունի ի վերայ ջրին տասն և երկու
արշին երկայնագոյն գեղեցիկ կարմունջս, և ունի սակաւ չարշը,
և ի միջի մարդ նորա չար, որպէս Կայէն, որ բազում չարու-
թիւն արարեալ են հանդիպող սակաւ ճանապարհորդին: Եւ անտի
40 ելեալ գնացինք ի լեռն բարձրագոյն, որ ասի Մարմաշուխ. բա-
զում աշխատանս կրեալ և իջեալ ի վայր սակաւ գնացինք ի
դաշտս ութը սէհէթ մինչև Հաճի-Համդա. և է գիւղ այլազդից ի
մէջ հիսարի, և ունի բազում պաղճաներս և սակաւ շուկայ բա-
զար, և ելանէ ի մէջէ նորա անուշահամ ըռէջէլ գեղեցիկ: Եւ անտի
45 ելեալ և բազում աշխատանս կրեալ և անցեալ ի մեծ գետն, որ
ասի Տէլի Տէլրիշ, և գնացինք հանդարտ ութը սէհէթ մինչև Թօ-

սիա. Եւ Թօսիա է մեծ զասապայ և ունի շուկայ բաղար, խան. և
ելանէ ի մէջէ նորա գեղեցիկ րրինձ և ալաճա շալ, և մարդիկն
նորա եփեն անուշահամ փիլաւ.

- 1208
- || Եւ ելեալ անտի գնացինք ի դաշտ անհուն, և անցեալ
5 Ճիվէ-ըաղլարին, շատ ճանապարհ կրելով տասն երկու սէհէթ
մինչև Յօմէլուն, որ գիւղ է այլաղգից, և ունի դաշտս մեծամեծ
արտօրայս, և կայ ի մօտ նորա զասապայ, որ ասի Յօնայ-Հիսար,
և ունի ի վերայ դաշտի շատ գիւգօրայս, Եւ անտի ելեալ գնա-
ցինք ի սարս և ի թուփս, նեղութիւնս կրելով անցանք 10 սէհէթ
10 մինչև Ղարաճալար. և նա է մեծ գիւղ, և ունի մեկ խան, և իւր-
մէն ելանէ շալ գոտիս, և մարդ նորա է անօրէն, Եւ ելեալ անտի
գնացանք երկու սէհէթ մինչև Զէրքէշ. և նա գիւղ է ի վերայ
դաշտի և ի մէջ հիսարի, և ունի ոտկաւ խանութս, և դայ ի այս
գիւղէ գեղեցիկ և անուշահամ իւղ և մեղր, որ է լայիխ Պոլիսու,
15 որ բաղում մարդիկ տանին, Եւ անտի գնացեալ ի լեռն մէջ
օրմանի տասն և երկու սէհէթ մինչև Բայընտըր, և նա գիւղ է
սակաւ ի մէջ տէրէի, և ունի սակաւ ջուր, ի յառաջէն անցանի, և
մարդիկ խիղարեն տախտակ և տանին, Բայընտըրու ելեալ դնա-
ցանք ի լիոս և ի դաշտս բաղում ճանապարհս կրելով տասն և
20 երկու սէհէթ մինչև Կէրէտէ. և նա է մեծ զասապայ, և ունի շու-
կայ բաղար և խան, և ունի մէջ իւր զընտան. և ի նմանէ ելանէ
գեղեցիկ սաղթիան և սաղրի և հիլալի միջի նորա ելանէ, ի առս և
տուրս կատարեալ, Եւ ի սմանէ ելեալ գնացանք ի դաշտս բաղում
և կայ այստուս և այնտուս գիւղօրայս, Եւ անցեալ ի Ղազայ-կէօլին
25 տասներեք ժամ մինչև Պոլի. և սա է զասապայ ի վերայ դաշտի,
և ունի խաներս և չարշը պազարս. և կայ ի մօտ նորա զարլըճա,
որ գետնին ներքեւն ելանէ տաք ջուր, և ջինեալ մարդկանց
ի վերայ նորա քարեղէն տունս և խիթեալ բաղում մարդիկ
լուացուին և զանուն նորա կոչեն Թանզրը-համամի, Եւ ելեալ
30 անտի գնացինք ի լեռն ի մէջ մեծամեծ ծառերուն, որ երկինքն
չի երկիր, Եւ անցեալ ի Տարիհէ տասն և երկու սէհէթ մինչև
Տիւզէ, Տիւզէ գիւղ սակաւ, գիւղ է այլաղգից ի մէջ օրմանի
և ի մեծ ծորի, և ունի սակաւ խանութ վասն ճանապարհորդին.
և ուրբաթ օրերն բաղար զուրուլմիշ կըլլայ, բաղում տեղեաց
35 բերեալ մէթան ծախեն զօրն այն, Եւ Տիւզէ տասն ելեալ գնացանք
ի դաշտս ի մէջ օրմանի, որ է Կիւմիւշ-օվայ և Էլրի-տէրէ, որ
է իւրա աւազակաց, զի բաղում մարդիկ է լացուցած, և սոսկալի
ճանապարհս այս տասն և երկու սէհէթ մինչև Խէնտէկ. և նա է
մեծ գիւղ, և ի միջի մարդ նորա չար, բաղում թւաս առնեն ճա-
40 նապարհորդաց, Եւ անտի ելեալ և բաղում աշխատանս կրեալ
վասն ճանապարհն չամուռ լինելոյ, զի մէնշուր է նորա չամուռն,
զի շատ ձի պաթմիշ եղեալ է և գիմվար ճանբան. նեղութիւնս
կրելով տասը ժամ մինչև Սապանճա. և Սապանճա է զասապայ
ի մէջ օրմանի, և ունի սակաւ ծով և սակաւ շուկայ բազար, և
45 ունի պախճայներ բաղում, և անհուն կեռասի ծառեր, որ տանին
մարդիկն զպտուղ նորա ի Կոստանդիա. Եւ անտի ելեալ գնացաք

ի դաշտու յինն ժամ մինչև իղնիմիտ. և իղնիմիտ է քաղաք ի
 ծովհայեաց, զի Ովկիանոս ծովուն մէկ գլուխն դայ ի հոն դադրի,
 և նստի ի քաղաքին կէօմբիւֆճի, և ունի խաներ, և չարշը րա-
 զար լցուի ամենայն բարութեամբ, և իւրմէն ելանէ շատ մէթահ.
 5 Եւ անտի գնացաք հանդարու ութը ժամ մինչև Կէյպիդէ. և Կէյ-
 պիդէ է դիւղ ի թէփէի միոյ, և ունի սակաւ զուկայ, և ունի գե-
 ղեցիկ ճամի ի թագաւորական ցեղէն շինեալ, Եւ անտի գնացաք
 չորս ժամ մինչև Փէնտիկ, Գարթալ և անտի մինչև յիիւսկիւտար,
 որ է Պոլիս Եւ կոյր ի վերայ ճանապարհին բաղում անուանի
 10 լեռս և բաղում անուանի դիւղօրայս և անուանի յոյժ տեղիս, և
 մեք ոչ դրեցինք զամենեսեան, զի ձանձրութիւն չը լինի ընթեր-
 ցողաց և լսողաց, Եւ տառաղեալս ուրախութեամբ հասեալ ի
 քաղաքն Պոլիս և գտեալ հանգիստ, որ է առհասարակ ամենայն
 քաղաքաց մայր, լի և առատ, գեղեցիկ և ի ամենայն առուտուրս,
 15 բացուի քսան ու չորս դուռս ի ծովհայեաց, որ եկեալ մեծամեծ
 և ահագնատեսիլ և զարմանալի նաւով բերեալ բազում և անհուն
 վասն անթուելի և անհամար մարդկանց, առետուրս կատարեալ
 առատապէս, գեղեցկաշէն և բարձրագոյն շինուած է ի ծովհայեաց
 ամեն կողմանց, և վայելցութիւն ամենայն ազգաց առհասարակ
 20 ուրախութեամբ, խնդութեամբ է: Եւ ի տարիս այս, ի մայիս
 ամսոյ, սուլթան Մուսթաֆա || մեռեալ և սուլթան Համիտ ի գահն 1209
 նսաեալ դղրդեցաւ Պոլիս. այնպէս շարժումն եղեւ ամենայն արանց
 ա կանանց և աղգաց, ուրախութիւն եղեւ, վասն նստելսյ ի թահթն
 սուլթան Համիտ, զի ոչ ուզէին յառաջագոյն զսուլթան Մուս-
 25 թաֆա, վասն այնորիկ յոյժ խնդութիւն եղեւ ամենայն ազգաց,
 Եւ նոյն ամառն թագաւորն ժողովեալ զամենայն զօրս իւր խոր-
 հուրդ արարեալ վասն պատերազմին Մոսկովի. և յետոյ հաշտե-
 ցան ընդ իրեարս, և զօրքն այլազգաց բերին Սանճազը Շէրիֆն
 ի Պոլիս, որ որոտումն եղեւ արանց և կանանց. որքան այլազգ
 30 կար ի Պոլիս ամենեքեան գնացին ի դէմ նորա և երկիրպագին
 և տարին ի պալատ թագաւորին, և մէօհիւրն էր իղէթիլի Ահմէտ
 փաշայն, որ էր արիւնասէր, շատ հացագործ և պախալ կախեալ
 էր բարկութիւն նորա: Եւ յայսմ ամի Գրիգոր պատրիարքն
 սիւրէկիւն արին¹² և Զաքարիա վարդապետն պատրիարք¹³ արար-
 35 եալ ի յաթոռ նստուցին, Եւ ի նոյն ամառն հրկիզութիւն եղեւ
 Մահմուտ փաշան¹⁴ 12 ժամ, բազում մալս և շատ տեղիս աւերե-
 լով, որ մինչև Հօնա փաշա¹⁵ տայանմիշ եղաւ. և տառապեալս ոչ
 կարեմ գովել զվարքն և զվայելցութիւնն. և զամենայն եղեալ
 իրսն, որ ոչ կարացի պատմել, անմեղադիր լերուք, գնացող
 40 տեսող եղբարք:
 ՈՄԻԵ (1776) խաղաղութիւն երկիրն ամենայն և Պոլիս լի-
 ութիւն և առատութիւն ամենայն բարեաց, ևս առաւել որ հաշ-
 տեցան ի հետ Մոսկովին. ամենայն ամիս գայր բազում կէմիս
 ի նոցանէ, որ բերէին բազում բարիս: Եւ ի գարնանային եղա-
 45 նակին եկաւ Մոսկովին էլչին շատ ապրանքով, և մտեալ ի քա-
 ղաք մինչ ի դուռն թագաւորին. յետոյ խորհեցաւ ի հետ արքա-

յին, որ Ատամպօլու մէջ որքան դերի կայ ի ձեռս այլաղդաց աղա-
 տեսցէ զնոսա և արքայն հաւանեցաւ և հրաման ետ, զի ուր ուրէք
 գտանի ժողովեալ առ ինքն առաքեսցեն մինչև ութ ամիս, Այս-
 պէս ժողովեաց բաղում գերիս, եթէ աղջիկ և եթէ կին և թէայր,
 յառաջնմէ եկեալ և այլազգ եղեալ, նոքա ևս տարան առ էլջին,
 Եւ էլջին միաբանեաց զամենայն և լցու նաւս երիս և ուղար-
 կեաց յիւրաքանչիւր յօթեանս Եւ որ կեայր յառաջագոյն Մը-
 սրբայ, որ անուամբն Ալի պէկ ասի, նման թագաւորի, տիրէր գեր-
 կիրն իւր և կտրած ստակն տարածեցաւ զերկիրն ամենայն, մարդ
 ոչ կարէր ի վերայ նորա մտանել, Եւ թագաւորն իմացաւ և
 փաշա թային արար ի վերայ նորաւ Եւ նա գնաց րազում դօրօք
 և արուեստիւ բերեալ զնա. և անհուն ապրանքս և փոքրիկ երկու
 տղայներ բերին ի Պոլիս Եւ մինն ի խորհրդակցաց նորա, որ
 ասէին Թահիր Էօմէր, նա ևս Եափա նստեալ էր, և շրջէր ի վերայ
 ծովուն չար աւազակութեամբ, յահէ նորա կէմի ոչ երթայր և
 գայր ս. Երուսաղէմ, նա ևս իմացաւ, զնա ևս բնաջինջ արար
 Յայսմ ամի Երուսաղէմայ Պօլոս պատրիարք¹⁶ վախճանելով
 Յսվակիմ վարդապետն¹⁷ ի յաթոռ նստաւ, ի Պոլիս հրկիղութիւն,
 ՈՄԻԶ (1777) Հստանպօլ խաղաղութիւն, լիութիւն և առա-
 տութիւն ամենայն բարեաց, խնդութիւն և վայելչութիւն գեղե-
 ցիկ ամենայն ազգաց, արանց և կանանց, Եւ ի զիլգատէ ամսոյն
 ձմեռնային ժամանակին եղեալ սուլթան Համիտոն գուստր մի, և
 շատ ուրախութիւն եղեւ քաղաքին ամենայն ազգաց, ես առաւել
 հրաման եղեւ է (7) օր և է (7) գիշեր տօնանմա լինելու, զի յա-
 ռաջագոյն պատրաստեալ էին զամենայն արուեստագործութիւնն,
 զարդու զարդարեցին Պոլիս քաղաքն ամենայն, եթէ աղքատ եթէ
 հարուստ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զարդարեցին այնանե-
 րով և պատուական անդին քարերով, տեսակ տեսակ պատկեր-
 ներով, կերպ-կերպ նախըշներով, եթէ փայտեղէն և թէ թղթեղէն,
 պէս-պէս զանազան արուեստագործութեամբ շինեալ մարդկանց:
 Եւ ես տառապեալս շրջագայելով տեսանէի զամենայն և փառս
 տայի Աստուծոյ, որ մարդուս այսպիսի հնարագիտութիւն տուեր
 է, Եւ երկու տեղիս տեսի, որ մինն մարդու կերպ շինեալ և մինն
 գազանի կերպ, որ ամեն մարմինն լման և մարդուն ձեռքն գիրք
 35 տուեալ՝ երկու պրկունքն շարժելով և գլուխն երերեցնելով կար-
 դայր. այսպէս տեսի, և սորին նման և այլ բազում գործս ասեն
 զարմանալի, որ տեսանողն սքանչացեալ և փառաւորեալն Աստ-
 ւած փառաւորեցաւ, 'Ռողդեցաւ քաղաքն Պոլիս, շարժումն և որո-
 տումն եղեւ վասն ամրուին' || արանց և կանանց, և բազում մե-
 40 ծամեծ մարդիկ վկայեցին, թէ զի ոչ ոք եղած այլ թագաւորաց
 այսպէս տօնանմա, սոյնաչս և Գ (3) գիշեր ի վերայ ծովու գործս
 պատրաստեցին բոցեղէն իւղով և մահիթապով, զարմանալի գործս
 ասեն՝ նետելով ի վեր երկնից ելանէր բարձր ի հաւան և տա-
 ղըլմիշ ըլլար որպէս զաստեղս երկնից. սորին նման պէս-պէս
 45 բազում գործս ասեն ի գէմ թագաւորին ի վերայ ծովուն:
 Եւ ի այս տարիս բաղմացեալ էր չար անուն լէվէնտն ամե-

նայն տեղիս, և ի նեղութենէ նորին եկեալ բաղում քաղաքաց
 մարդ արզունալ տալով թագաւորին. և թագաւորն իմացաւ և
 հրաման արաւ, ոլորտս տիեզերաց ֆէրման դրկելով քաղաքաց
 քաղաքաց, թէ զի ոչ գտանի անունն նորին, այսինքն նէֆրան
 5 լինելով տարածուեցաւ երկիրս ամենայն, թէ յարեելս եթէ արե-
 մուտս ամենայն քաղաք պատերազմեալ ի հետ թշնամեաց, և
 գլուխ նոցա բերեալ ի Կ. Պոլիս. Տարի մը այսպէս ոչ պակաս
 եղեալ ի դրանէ թագաւորին, և նոյն տարին մէօհիւրն էր ի ձեռն
 Տէվրիշ Ահմետ փաշային: Եւ ի այս տարիս մեր զապիթ Հաճի
 10 Օսմանին տղին դրին զանունն Մուսթաֆա փաշա, որ ամենայն
 բանի համին կուգար և մեր ազգին տիրութիւն կանէր, որ իմա-
 պարն գայր Պոլիս:

ՈՄԻՒ (1778) ամին խաղաղութիւն, լիութիւն լցեալ ամե-
 նայն բարօք, զի եկեալ Մոսկովէն բաղում նաւ բերեալ անհուն
 15 բարիս, վասն անթուելի մարդկանց: Եւ ի մէջ ամառնային ժա-
 մանակին սուլթան Համիտին եղեալ արու զաւակ և դրին զանուն
 նորա սուլթան Մահմուտ. Ուրախութիւն եղեալ ամենայն ազգաց.
 կրկին ես հրաման արարեալ վասն տօնանմա լինելոյ, եօթք օր և
 եօթ գիշեր զարդով զարդարեցին Պոլիս եօթնապատիկ քան զա-
 20 ռտջինն, և որոտումն եղեալ վասն անհուն անթուելի արանց և կա-
 նանց և զանազան օյինրազներաց և արուեստագործաց. վասն զի
 ոչ կարացաք պատմել մի ըստ միոջէ վասն տկարության մտաց
 մերոց, զի տեսանողն զարմացմամք սքանչացաւ և փառաւորեալն
 Աստուած փառաւորեցաւ, որ այսպիսի հնարագիտութիւն տուեր
 25 է մարդուս Նմանապէս երեք գիշեր ի վերայ ծովուն նետելով,
 չուան ի վերայ խաղալով, պէս պէս մարիփէթով բոցեղէն իւղով
 նետելով ի վեր երկնից ելանէր հավան և տսողրմիշ ըլլար ան-
 համար հազար ի դէմ թագաւորին:

Եւ նոյն ամառն հրկիզութիւն եղեալ բազում տեղիս: Եւ ի դէպ
 30 աշնան կրկին եղեալ արու զաւակ և դրին զանուն նորա սուլթան
 Ահմէտ. և թագաւորն հրաման արար, զի պատրաստեսցեն Փաշա-
 յին դուռ բաղում բրինձ և շատ ի. զ, զի Պոլիս որքան մէքթէպ
 կայր, առեալ հօճայներն զփոքր տղայքն կարդալով, ամին ասե-
 լով, բերելով ի դուռն Փաշային և նստեալ ուտէին զփիլաւն. և
 35 տղոցն տային տասնական փարայ և հօճայներուն մէյմէկ ֆէրէճէ
 հագուցանէին, այսպէս հրաման եղեալ 5 օր, որ զզրդիւն եղեալ ի Պո-
 լիս տղայոց ձայնէն կարգալով և շատ աղքատս կերակրելով: Եւ
 սորա տօնանման այսպէս եղեալ, և մէօհիւրն տուեալ էր Տէվրիշ
 Ահմէտ փաշային. բազում մարդիկ վկայեցին թէ 100 քէսէ ստակ
 40 գնաց:

ՈՄԻՒ (1779) ամին լիութիւն և առատութիւն եղեալ Պոլիս
 և ի գարնան ժամանակ տղայոց վրայ ծաղիկ եկեալ բաղումս
 կոտորէր: Եւ նոյն ամսոյն Հինտու եկեալ փոքր Փիլ մը ի Պոլիս,
 ամբոխն դիմեաց ի սէիր: Նոյն տարին Բաղտատու փաշան Աճէ-
 45 մուն հետ սէֆէր բացաւ և շատ գլուխ Պոլիս դրկեց: Նոյն տարին
 անթիւ չէքիրկէ եկն ի Պոլիս և այս տարիս այսպէս անցաւ:

ՈՄԻԹ (1780) ամին լիութիւն և առասութիւն եղեւ ի Պոլիս. և
ամառնային ժամանակ յոյժ բարկացաւ Աստուած և մահ սաս-
տիկ անկաւ ի Պոլիս, որ կոտորէր ծեր և տղայ առհասարակ և բաղ-
մացաւ խղճութիւն ի Պոլիս, որ ոչ կարեմ պատմել, զի մեր զարիք
5 եղբայրները ս ոք հիւանդանայր կամ մեռանէր, ոչ ոք երթայր
առ նոռա և կամ թաղէր զդիակս նոցա. մարդասէրն Աստուած
իւր անհուն ողորմութեամբ փրկեաց զիս ի մահուանէն, Եւ ելի
ի Պոլսոյ ե եկի ի քաղաքն մեր Տիվրիկ Եւ Տիվրիկ էր սղութիւն
ցորենին քիլէն 14 զրուշ էր, Եւ ի նոյն տարին շարժումն եղեւ
10 երեք օր ի մեր քաղաքն և Մալաթիա, բաղում տեղիք քայքայ-
եալ և շատ մարդիկ անկան ի հողին ներքեւ Եւ նոյն տարին
արևելեան կողմն շարժումն եղեւ և զսաս արաօրէից,

|| ՈՄԼ (1781) ամին խաղաղութիւն և առատութիւն եղեւ 1211
ձմեռն սակաւ սաստիկ, ի գարունն ոչ ցօղեաց անձրեւ, վասն
15 այնորիկ թէ Տաճկաց և թէ քրիստոնէից մանկտին երեք օր
տուփա ըրին, և քրիստոնեայք երկու եզ առնելով Աստուածամօր
հսկում գնացին, և յորժամ զենին, հրամանաւ Աստուծոյ, առժա-
մայն եօթը օր և եօթը գիշեր անձրեւ տեղաց և ցորենին քիլէն
4 զրուշ իշաւ և տասներեք օխան շիրան 1 զրուշ կուտային, Եւ
20 Մուսթաֆա փաշան էր զապիթ քաղաքին, որ շատ գութ ունէր
Հայոց վրայ և այս տարիս այսպէս:

ՈՄԼԱ (1782) ամին խաղաղութիւն և լիութիւն եղեւ, ձմեռն
սաստիկ. և ի սաստիկ ցրտութենէ ծառերն չորացան և փայտին
բեռը 30 փարայ էր, Սոյն տարիս մուրատող ելայ, իմ Գոհար
25 ընտանին առ Աստուած փոխեցաւ և դասը անցնելու և կարդալու
հետ մնացի, Այս տարիս Մուսթաֆա փաշան Կիւմիւշիանէ գնաց
և քաղաքն Տէլի Մէհմէտին ձեռքը մնաս. գործը ինչ գործելն ոչ
գիտէր. սալեան եղաւ 150 տուն հայերուն տասը քէսէ, և հինգ
քէսէ քաղքի օրթայ խարճ, և ցորենին քիլէն 10 զրուշ, և սակաւ
30 մարդ մեռաւ:

ՈՄԼԻ (1783) ձմեռը սաստիկ եղեւ և մարտ ամսոյն օր մը,
գիշեր մը անդադար ձիւն եկաւ, որ մինչև ամիս մը չոր ցուրտ
եղաւ, ծառերն պաղեցան սաստիկ ցրտոյն. և ի ձմեռն եղեւ ծա-
զիկ տղայոց, որ զրաղումս կոտորեաց, Եւ փաշան կրկին նստաւ
35 Կիւմիւշիանէ, և քաղաք Տէլի Մէհմէտին ձեռքը մնաց, որ հինգ
տարեկան տղայոցմէ լման խարած կառնէր և մարդ չէր կարէր
հետը զրուցել:

ԹԱՆԱԹԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Նազրում սիալմամբ գրված է ՌՃԾ (1187), ուղղեցինք «ՌՃԶՀ»:
2. Այդ ապրիների սովին և թանկությանն է վերաբերում 1743 թ. կարինի Հնձուց դյու գում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանի ավալները «ԲՎԻՆ ՌՃԴԲ (1743)-ին սղութիւն եղե մինչ որ 7 (4) ապրի. Ա (1) սոմար ցորեն Ը (8) զոսուշ մինչե մ (10) և ԺԲ (12) եղե զին, Բ (2) ձու. Ա (1) փարայ, անալլ չկայր; Բ (2) սոմանոց ջրվալ յերթ Ա (1) զոսուշ (Ն 3389, Էջ 326ա):
3. Բնագրում հրատարակիչը փակագծերում ավելացրել է «Տիւրիկոյ»:
4. Այսինքն 1760 թվի ապրիլի 2-ին:
5. Բնագրում գրված էր «Էշերն», միաքն անիմաս է մնում, ուստի ուղղեցինք «ԼԷշերն», որը համապատասխանում է պատմածի ըստանդիշակությանը:
6. Բնագրում «Իշ-ն կրկնված է:
7. Հրատարակիչը փակագծերում ավելացնում է «Քաղքին ծայր»:
8. Հրատարակիչը փակագծերում նշել է «Քուրդ»: Զարաները քրդական ցեղերից էին
9. Խոսքը վերաբերում է 1787—1774 թթ. ոռուս-թուրքական պատերազմին, որի մասին ուրիշ հիշատակություն դանում ենք Սոսկվայի Վ. Ի. Լենինի անվան Գետ. հանրային զրադարանի հայերեն ձեռագրերի Փոնդի ձեռագրերից մեկում. այնտեղ կարդում ենք. «ԲՎԻՆ ՌՃՃԻԳ (1774)-ին յօլիսի իկ (28)-ին, որ Ըստանլոն Սօսկօվի հետ բարեշեցաւ, որ Թաթարըն ծեծկվեցաւ, որ Կոյտիրեց Թաթարըն»: (Արմ. Յ, ձեռագիրը համայիլ է, երկար և նեղ թուղթ, վերջում՝ հիշատակարանից հետո, ավելացված է այս տեղեկությունը):
10. Բնագրում տպագրական սիալի պատճառով գրված է «Սորս»:
11. Իմա Ֆահրատի և Շիրինի պատճությունը, որը, ինչպես տեսնում ենք այս տեղեկությունից, տարածված է եղել նաև Ամասիայի կողմերում:
12. Հեղինակը նկատի ունի Կ. Պոլսի պատրիարք Գրիգոր Պատմաճյանին:
13. Իմա Զաքարիս Կաղղվանցի, Կ. Պոլսի պատրիարք:
14. Կ. Պոլսի թաղերից մեկը:
15. Կ. Պոլսի թաղերից մեկը: Բաղդասար Գալիրն իր ժամանակագրության մեջ հիշում է այս թաղամասում ավելի վաղ պատահած հրդեների մասին (տես ՄՃ, 1, Էջ 338):
16. Իմա Պողոս Գ. Վանեցի, Երուսաղեմի պատրիարք:
17. Իմա Հովհանիմ Թանաքեռցի, Երուսաղեմի պատրիարք:

ԱՆԱՌԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (XVII—XVIII ԴԻ.?)

Ժամանակագրության սույն ընագիրը գտնվում է Մատենադարանի № 3079 ձեռագրի 251բ—252բ էջերում։ Այն հրատարակվում է առաջին անգամ։ Ժամանակագրությունը բաժանվում է երկու մասի, յուրաքանչյուրն առանձին վերնագրով՝

ա. «Յաղագս թագաւորացն Հայոց՝ սկսեալ ի սրբոյն Տրդատայ մինչև ի բառնալ թագաւորութեանցն Արշակունեաց»։

բ. «Յաղագս թագաւորացն Հոօմայ և Յունաց՝ ի Մեծէն Կոստանդիանոսէ մինչև ի Փոքր Թէոգոս»։

Ժամանակագրության առաջին մասը, ինչպես նշված է խորագրում, սկսվում է Տրդատ Գ-ի գահակալության թվականից՝ 286 թ. և հասնում մինչև Արշակունիների դինաստիայի անկումը, իսկ երկրորդ մասը՝ Կոստանդին I-ից մինչև Թեոդոս II-ի մահը և սրա հաջորդ Մարզիանոսի դահքարձրանալը՝ 449 թ.։

Թե ով և երը է կազմել այս ժամանակագրությունը, հաստատ և պարզուց բան չենք կարող ասել։ Այս ընագիրը կազմելու ժամանակի մասին կարելի է առանձին ենթադրություն անել, եթե նկատի ունենանք № 3079 ձեռագրի նյութերի ընդօրինակության պարագաները։

Այս ձեռագիրը պատմական նյութերի ժողովածու է, որը բովանդակում է տարբեր ժամանակներում, տարբեր մարդկանց կողմից ընդօրինակված նյութեր, օրինակ, մի քանի բնագրեր ընդօրինակվել են 1677 թ. (էջ 234բ), մյուսը՝ 1700 թ. (էջ 378ա), մի ուրիշը՝ 1727 թ. (էջ 239բ), իսկ մի քանիսի ընդօրինակության ժամանակն էլ անհայտ է։

Նկատի ունենալով տարբեր ժամանակներում, տարբեր գրիչների կողմից, զանազան նյութերի ընդօրինակության այս կարգը, կարծում ենք որ մեղ զբաղեցնող ժամանակագրությունն էլ № 3079 ձեռագրում ընդօրինակվել է XVII դարի վերջում կամ XVIII դարի սկզբներին, իսկ կազմելու ժամանակը, վերապահությամբ, նշում ենք նույն ժամանակաշրջանից ոչ ուշ, թեև հնարավոր է, որ այն ավելի հնում կազմված լիներ։

Ժամանակագրության հեղինակի, ինչպես նաև աղբյուրների մասին որոշակի բան ասելը ևս դժվար է։ Առաջին, հայ Արշակունիներին վերաբերող մասում, թեև թագավորների գահակալության տարեթվերը տարբերվում են մինչև հիմա մեղ հայտնի տվյալներից, սակայն թագավորների իշխանության տարիների քանակը, բացառությամբ մի երկուսի (Արշակ Բ և այլն), համընկնում է Մ. Խորենացու վկայություններին, ժամանակա-

դրության այս մասի սկզբի մի քանի ավյալները (Տրդատ Գ-ի մահը, Խոսրով Կոտակի, Տիրանի) համապատասխանում են Չամչյանի ձեռքի տակ եղած տեղեկություններին¹. բայց այնուհետև խիստ կերպով տարբերվում են իրարից։ Այս մասում որպես նորություն և ուշագրավ տեղեկություններ պետք է համարել հետեւյալ վկայությունները՝ ա) Տրդատ Գ-ից հետո մինչև Խոսրով Կոտակի գահակալելը հեղինակը նշում է երկու տարի անիշխանություն. բ) Արշակ Բ-ն ըստ նոր վկայության իշխել է ոչ թե 30 տարի, ինչպես հաղորդում են Փ. Բուզանդը, Մ. Խորենացին և ուրիշները, այլ 17 տարի, մի շատ հավանական թիվ, որն առաջարկում են ուսումնասիրողները։ Այս շեղումները, ըստ երևութին, հնագույն և հավաստի աղբյուրներից քաղաքած տեղեկություններ են, որոնք արժանի են հատուկ ուշադրության։

Ժամանակագրության երկրորդ մասի տեղեկությունները զարմանալի կերպով համապատասխանում են գիտության կողմից ընդունված տվյալներին։ Այդ վերաբերում է ոչ միայն կայսրների կառավարման տեղությանը և տարեթվերին, այլև պատմական առանձին դեպքերին։ Այդ բանը ցույց տալու համար ծանոթագրություններում նշել ենք հոռմեական կայսրների ցանկը, այն վերցնելով Մաշկինի «Հին Հռոմի պատմություն» աշխատությունից²։

¹ «Պատմութիւն Հայոց», հա. Ա, էջ 425, 437, 431.

² Երևան, 1951 թ., ան «Հռոմեական կայսրների թվարկ» գլուխը, էջ 925—927։

ՅԱՂԱԳԻ ԹՌԴԱՒՐՈՅՆ ՀԱՅՈ 8՝ ՍԿՄԵԱԼ Ի ՄՐԲՈՅՆ ՏՐԴԱՏԱՅ ՄԻՆՉԵՒ
Ի ԲԱՐՆԱԼ ԹՌԴԱՒՐՈՒԹԵԱՆՑՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ

251^ր

- 8ամի տեառն ԲՃԶԶ (286) թագաւորէ Հայոց Տրդատ, յեր-
բորդ ամին Գիոկղիտիանոսի կայսեր, և գայ ի Հայս հալածելով
զՊարսիկս ընդ նմին և զինուորեալ սուրբն Գրիգոր:
- Ի նոյն թվոջ ԳՃԳ (303) սուրբն Գրիգոր լուսաւորեաց զՀա-
յաստան աշխարհս և մկրտեցաւ Տրդատ արքայ ԺԵ (15)-րդ¹ ամի
թագաւորութեան իւրոյ, որ է վերջին ամն հալածանաց ամրարշ-
տին Դիոկղտիանոսի և պղծոյն Մաքսիմիանոսի:
- Ի նոյն թվոջ ԳՃԽ (314) յերկրորդ ամի հաւատով լուսա-
ւորելոյն Մեծին Կոստանդիանոսի, սրբոյն Տրդատ ԻԸ (28) ամի
թագաւորութեան իւրոյ, որ են ամք ԺԲ (12) իւրոյ հաւատա-
ցեալ գոլոյն, հանդերձ սրբոյն Գրիգորիւ երթայ ի Հոօմ:
- Ի նոյն թվոջ ԳՃԽԲ (342) վախճանեալ սրբոյն Տրդատայ
ԶԶ (86) ամաց, յետ ԾԶ (56) ամի թագաւորութեան իւրոյ. և
մաց աշխարհս Հայոց առան[ց] թագաւորի ամս Բ (5):
- Ի նոյն թվոջ ԳՃԽԳ (344), յութերորդ ամի Կոստանդինոսի
հերձուածողի, որդւոյ Մեծին Կոստանդիանոսի, թագաւորէ² Հայոց
Խոսարօվ³, որդի Տրդատայ, ամս Թ (9):
- Ի նոյն թվոջ ԳՃԽԳ (353), ԺԷ (17) ամի նորին Կոստան-
դինոսի թագաւորէ Տիրան, որդի Խոսարօվու, ամս ԺԱ (11):
- Ի նոյն թվոջ ԳՃԿԳ (364), յետ սատակման պղծոյն Յուլիա-
նոսի, Շապուհ արքայն Պարսից ըմբռնեալ զԾիրան և թագաւո-
րեցոյց դորդի նորին Արշակ ամս ԺԷ (17)⁴:
- Ի նոյն թվոջ ԳՃԶԱ (381), յերրորդ ամի Թէոդոսի Մեծին,
Արշակ ակամայ երթայ ի Պարս և անձնամահ լինի. և Մեծն Թէո-
դոս թագաւորեցուցանէ Պապ՝ որդի նորա:
- Ի նոյն թվոջ ԳՃԶԸ (388), յետ եօթն ամի թագաւորու-
թեանն Պարայ, սպանաւ ի Մեծէն Թէոդոսէ, սակս սրբոյն Ներ-
սեսի և փոխանակ նորին կացուցանէ Վարազդատ, ոմն Յարշա-
կունի ազդէ, որ թագաւորեաց ամս Դ (4):
- Ի նոյն թվոջ ԳՃՂԲ (392) Վարազդատ սակս ձեռնտութեան
Պարսից ըմբռնեցաւ ի Յունաց. և թագաւորեցոյց Հայոց Մեծն
Թէոդոս զերկու որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ ամս Է (7) և Վաղարշակ,
որ ի նոյն ամին վախճանեցաւ:

Ի նոյն թվոջ Դօմի (397) Արշակ արքայ վաղճանի և միապետէ թագաւորութիւն Հայոց Խոսարով, յազգէ Յարշակունեաց, զոր Բ (2) ամառ յառաջ ի Պարսից մասին Հայոց կացուցեալ էր թագաւոր:

5 Ի նոյն թվոջ Դօմի (402) Խոսարով արքայն կալանս եղեւ ի Պարսից յետ Ե (5) ամի և թագաւորեաց Վուամշապուհ, եղբայր նորին, ամս ԻԱ (21).

Ի նոյն թվոջ Դօմի (423) յետ մահուան Վուամշաբուհոյ թագաւորեաց Հայոց նոյն Խոսարով ամս Ա (1).

10 Ի նոյն թվոջ Դօմի (424) թագաւորէ յետ || Խոսարովու 252ա Շաբուհ, որդի Յազգերտի, Պարսից արքայի, ամս Դ (4):

Ի նոյն թվոջ Դօմի (428) Շաբուհ երթայ առ հայր իւր սրտմտեալ ի Հայոց, և անդէն սատակի. և Ցայ աշխարհս Հայոց առանց թագաւորի ամս Գ (3):

15 Ի նոյն թվոջ Դօմի (431) թագաւորէ Հայոց Արտաշէս, որ կոչեցաւ Արաւաշիր, ամս Զ (6):

Ի նոյն թվոջ Դօմի (436) բառնայ թագաւորութիւնն Հայոց ի տանէն Արշակունեաց ԻԹ (29) ամի Թէոդոսի Փուքու և մարդպանք Պարսիկը տիրեցին Հայոց:

**ՅԱՂԵՐԱ ԹՇԴՅՈՒՈՒԾՆ ՀԹՅՄՈՅ ԵՒ ՑՈՒՆԾԾ՝ Ի ՄԵԾԵՆ
ԿՈՍՏՈՆԿԻԾՆԱՑ ՄԻՆՉԵՒ Ի ՓՈՔԲ ԹԷԱԹՈՍ**

20 Յամի տեսառն ԳծԶ (306) թագաւորեաց Մեծն Կոստանդիանունու. զկնի Կոստասայ հօրն իւրոյ, Ի (20)-րդ ամի Տրդատայ Հայոց թագաւորի:

Ի նոյն թվոջ և ի նոյն ամի թագաւորեաց յարկմուտս հակառակ նմին Ամերոս ամս Ա (1)⁶, զոր սպան Մաքսետէս և ինքն

25 թագաւորեաց ամս Ե (5)⁷: Եւ ի սոյն թվին թագաւորեաց յարկելս Մաքսիմինէս ամս Ը (8)⁸:

Ի նոյն թվոջ ԳծՃԲ (312) Մեծն Կոստանդիանոս նշանաւ սրբոյ խաչին յազգեաց Մաք[սենտիոս] և եմուա ի Հոօմ⁹:

Ի նոյն թվոջ ԳծՃԳ (313) հաւատաց ի տէր ինքն և Լիկիա-

30 նոս ծեր¹⁰, քեռ այր իւր:

Ի նոյն թվոջ ԳծՃԴ (314) ել պատերազմ ընդդէմ Մաքսիմինոսի, սպան նա և թագաւորեաց Լիկիանոս ընդ նորա ամս Թ (9)¹¹:

Ի նոյն թվոջ Դօմի (324) ըմբռնեաց զԼիկիանոս ուրացեալն

35 ի հաւատոց և ապստամբեալն յինքենէ¹² և ինքն Կոստանդիանոս միահեծան թագաւորեաց:

Ի նոյն թվոջ Դօմի (337) վաղճանեալ սրբոյն Կոստանդիա-

նոսի ԿԵ (65) ամաց, յետ Լ (30) ամի թագաւորութեան իւրոյ,

և թագաւորեցուցին որդիք նորա՝ Կոստաս¹³ ուղղափառ ի Հոօմ,

40 Կոստանդիանոս¹⁴ և Կոստանդինոս¹⁵ հերձուածող յարկելս ամս ԻԵ (25):

Ի նոյն թվոջ ԳծՃԽ (340) Կոստանդիանոս սպանաւ ի զօրացն՝ ի սադրելոյ եղբօր իւրոյ Կոստանդինոսէ:

- ի նոյն թվոջ ԳՃԾ (350) կոստաս սպանաւ ի Հոօմ ի Մագ-
նիտոսէ¹⁸ յետ ԺԴ (13) ամի, և կոստանդինոս միահեծան տիրեաց:
- ի նոյն թվոջ ԳՃԿԲ (362) թագաւորեաց ուրացողն Քրիս-
տոսի պիղծն Յուլիանոս¹⁹, յետ մահուանն կոստանդինոսի ամս
Բ (2) ամիսս Գ (3):
- ի նոյն թվոջ ԳՃԿԴ (363) սատակիլ պղծոյն Յուլիանոսի
թագաւորեաց Յորիանոս ամիսս Ը (8)²⁰:
- ի նոյն թվոջ ԳՃԿԳ (364) յետ Յորիանոսի թագաւորեցու-
ցին Վաղենտինոս²¹ ուղղափառ ի Հոօմ ամս ԺԲ (12) և եղբայր
10 նորին Վաղէս²² հարձուածող ի կոստանդնուպոլիս ամս ԺԵ (15):
- ի նոյն թվոջ ԳՃՀԵ (375) վաղճանի Վաղենտիանոս ի Հոօմ
և թագաւորին, որդիք նորին՝ Գրատիանոս²³ և Վաղենտիանոս
Փոքր²⁴:
- ի նոյն թվոջ ԳՃՀԸ (378) այրեցաւ հ[ե]րձուածողն Վաղէս,
15 ըստ արժանւոյն իւրոյ յԱղրինապօլիս:
- ի նոյն թվոջ ԳՃՀԹ (379) թագաւորեաց աստուածատուրն
Թէոդոս Սպանիացին²⁵, փեսայ գոլով || Վաղենտիանոսի Մեծին, փո- 252
խանակ Վաղէսի ի կոստանդինուպոլիս:
- ի նոյն թվոջ ԳՃԶԳ (383) Գրատիանոս սպանաւ ի Հոօմ,
- 20 յետ ութ ամի թագաւորութեան իւրոյ:
- ի նոյն թվոջ ԳՃՂԲ (392) Վաղենտիանոս Փոքր սպանաւ ի
Հոօմ, յետ ԺԵ (15) ամի թագաւորութեան իւրոյ և միահեծան
տիրեաց Մեծն Թէոդոս:
- ի նոյն թվոջ ԳՃՂԵ (395) վաղճանեալ սրբոյն Թէոդոսի
25 Մեծին Ծ(50) ամաց, յետ ԺԶ (16) ամի թագաւորութեան իւրոյ,
և թագաւորեցին որդիք նորի՝ Ոնորիոս²⁶ ի Հոօմ ամս ԻԹ (29)
և Արկադէսոս²⁷ ի կոստանդինուպոլիս ամս ԺԳ (13):
- ի նոյն թվոջ ԳՃԸ (408) յետ մահուանն Արկադէսոսի թա-
գաւորէ որդիք նորին Փոքր Թէոդոս²⁸ Ը (8) ամաց:
- 30 ի նոյն թվոջ ԳՃԻԴ (423) վաղճանեալ Ոնորիոս ի Հոօմ և
թագաւորէ Վաղենտիանոս Երրորդ²⁹ ամս ԸԱ (31):
- ի նոյն թվոջ ԳՃԽԹ (449), յետ ԽԲ (42) ամի թագաւորու-
թեան իւրոյ, սուրբ Թէոդոս Փոքր վաղճանի և թագաւորէ Մար-
կիանոս³⁰ հազարապետ ընդ Պողքերի՝ քեռ Թէոդոսի, Վերջ բանիս:

ԽԾՆՈԹԱԳՐԻԹՈՒՆՆԵՐ

1. Եթև նկատի ունենանք ժամանակագրության հեղինակի հետևողականությունը, ապա այս վկայությունն անհրաժեշտ է ուզդել «ԺԷ» (17), որպիսեաւ Տրգատ Գ-ի գահակալությունն ընդունելով 286 թ., սրան 17 և ոչ թե 15, պետք է ավելացնենք, որպեսզի ստանանք 303 թիվը, ինչպես բնագրում է: Բնագրի այս սիմվոլ արգյունք է հայերեն «ԺԷ» և «ԺԵ» տառերի շխռման: Այս հանգամանքը մեղ ենթագրել է տալիս, որ սույն ժամանակագրությունը մի այլ տեղից է ընդօրինակվել № 3079 ձեռագրում:
2. Բնագրում «Քագաւորութեան»:
3. Իմա Խոսրով Կոստակ:
4. Այս վկայությունը շատ հետաքրքիր է և ուշագրավ: Ակզրնաղրյուրները՝ Փ. Բուզանդ, Մ. Խորենացի, սրանց հետեւելով և մեր մյուս պատմիչները Արշակ Բ-ի թագավորությունը նշում են 30 տարի: Վերջին մի քանի տասնամյակների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Արշակ Բ թագավոր եղած պետք է լինի 17—18 տարի: Մարկվարտը սրա իշխանության վերջին սահմանը նշում է 367—368 թ. թ., („Untersuchungen zur Geschichte von Eran“ Heft I, Göttingen. 1806, էջ 220—221, ժանոթ. 28), իսկ սկիզբը՝ 350 յու թ. թ., թեև ավելի ուշ նա անարդարացի կերպով վերջին տարեթիվը ուզդում է 353 թ. („Sudarmesien und die Tigrisquellen“ Wien. 1930, էջ 60*).
5. Կոստանդին I, իշխել է 306—337 թթ.:
6. Ֆլավիոս Սևերոս, իշխել է 305—307 թթ.:
7. Մաքսենտիոս, իշխել է 307—312 թթ.:
8. Մաքսիմինոս Դայա, իշխել է 305—313 թթ.:
9. Խոսքը վերաբերում է Կոստանդին I-ի և Մաքսենտիոսի՝ միջև Հռոմի պարիսպների տակ: Մուլգիոսյան կամուրջի մոտ, 312 թիվն տեղի ունեցած ճակատամարտին, որտեղ Կոստանդին I-ը հաղթեց Հաղթանակի շուրջը հետագայում քրիստոնյաները ստեղծեցին առասպել ըստ որի նախքան ճակատամարտը Կոստանդին I-ին իրը երեացել է մի խաչ վրան հունարեն գրված, ոչ ուժուած նշում («Տայսու յաղթեացեա») խոսքերը: Բնագրում խոսքն այլ մասին է:
10. Հեղինակը նկատի ունի Կոստանդին I-ի և Լիկինիոսի հրատարակած Միլանի էպիկտիտը:
11. Լիկինիոսի թագավորությունը Կոստանդին I-ի հետ սովորաբար նշում են 10 տարի:
12. Միանգամայն ստույգ է Լիկինիոսի ապստամբության տարեթիվը: Վերջինս աքսորվեց Թեսալոնիկ, որտեղ և սպանվեց:
13. Կոստանտ, իշխել է 337—350 թթ.:
14. Կոստանդին II, իշխել է 337—340 թթ.:
15. Կոստանտիոս II, իշխել է 337—361 թթ.:
16. Մաքնենտիոս. իշխանության համար պայքարեց Կոստանտի գեմ, սպանեց նրան և գրավեց իշխանությունը 350 թ., այնուհետև պայքարեց Կոստանտիոս II-ը գեմ և սպանվեց 353 թիվն:
17. Հուլիանոս, իշխել է 361—363 թթ.:
18. Հովիանոսի իշխանությունը նշվում է 363—364 թթ.:
19. Վալենտինիանոս I, իշխել է 364—375 թթ.:
20. Վալենտիա, իշխել է 364—378 թթ.:
21. Սա թագավորել է 367—383 թթ.:

22. Վալենտինիանոս II, Կրտսեր, իշխան է 375—392 թթ.:
23. Թեոդոս I, իշխան է 379—395 թթ.:
24. Հոնորիոս, իշխան է 395—423 թթ.:
25. Արկադիոս, իշխան է 395—408 թթ.:
26. Թեոդոս II, իշխան է 408—450 թթ.:
27. Պատմագրության մեջ ընդունված է Հռոմուսի անմիջական հաջորդ և Հռհանին (իշխան է 423—425 թթ.), առաջ նոր Վալենտինիանոս III-ին, իշխան է 426—455 թ. թ.:
28. Մաքուսանոս, իշխան է 450—457 թթ.:

XXII

**ԱՍՏՎԱԾՈՒՑՈՒԹԻՒՆ, ՀՈՎՀԱՆ ԵՎ ԱՌՈՒԲԵԼ ԱԿՆԵՑԻՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (XVIII դ.)**

Այս ժամանակագրությունը, որը խորագիր չունի, վերցրել ենք հ. կ. Ճանիկյանի «ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ԱԿՆԱՅԱ՝ աշխատությունից» ժամանակագրության մասին հրատարակիչը գրում է. «Տէր Առաքելեանց քով 160 տարի յառաջ սկսած ժամանակագրութիւն մը կար. 1869-ին կարեոր համարուածս մասերը օրինակած էի, այժմ ինչ ինչ մասերն յապաւելով ի ստորև կդրեմ»²:

Ժամանակագրությունը, որ մեկ մարդու կազմած չէ, սկսվում է 1722 և ավարտվում 1808 թվականների վկայություններով. Ինչպես պարզ երեւում է վկայություններից, Աստվածատուր դպրից հետո այն շարունակել են Հովհանը և Առաքելը. Հրատարակիչը ժամանակագրության ընագիրը, դժբախտարար, ամրողջությամբ չի բերել և մի քանի դեպքերում կատարել է կրճատումներ, փակագծերում հաղորդելով նման հատվածների սեղմ բովանդակությունը. Վերջիններս, անջատելով ընագրից, նշում ենք ծանոթագրություններում:

Ժամանակագրության վկայությունները վերաբերում են Ակնում և Մրջակայքում տեղի ունեցած առանձին եղելություններին, որոնք ցույց են տալիս հայերի տնտեսական, քաղաքական և իրավական ծանր վիճակը Օսմանյան թուրքիայի ուղղմա-ֆեոդալական տիրապետության ներքո. Մի քանի տեղեկություններում խոսվում է առանձին անձնավորությունների, գերազանցապես եկեղեցական գործիչների մասին:

Ժամանակագրության վերջում հրատարակիչն ավելորդ չի համարել իր ժամանակակից մի քանի տարիների՝ 1839—1859 թթ. առանձին եղելություններն ընդհանուր կերպով շարադրել. այդ մասին հիշատակելով հետևյալը. «Աստ պատշաճ կը թուի իրը կէս դարէ ի վեր տեղի ունեցած փոքր ի շատէ կարևոր դեպքերն ևս համառօտակի նշանակել»³.

Այս մասը, XIX դարին վերաբերվելու պատճառով, սույն հրատարակության ընագրից գուրս գտեցինք. Անկյունավոր և կլոր փակագծերում կատարված ավելացումները և թվանշանները կատարել ենք մենք. Մասամբ փոխված է նաև կետադրությունը, իսկ բազմակետերը պատկանում են առաջին հրատարակչին.

¹ Թիֆլիս, 1895, էջ 24—28;

² Նույն աեղում, էջ 24;

³ Նույն աեղում, էջ 28;

Թուին Հայոց ՌՃՀԱ (1722)-ին, մայիսի է (7)-ին, սուրբ Գէորգայ եկեղեցին հիմնարկեցին շինութեան, տէր Աստուած հաստատ պահեսցէ. ամէն:

Զայս տէֆթերիկս ես՝ անարժան Աստուածատուր դպիրս
5 սահմանեցի, որ ինչ անցք անցանի զամենայն կարգաւ գրիմ,
վասն օդտի ի դիպող ժամու.

Թուին ՌՃԶԳ (1734) մեծ պահոցն Լուսաւորչին տօնին
ելուն հինգշարթի օրն¹, որ է մերձ Ղազարու յարութեան, զտէր
Ղազար քահանայն և զՄԵԼիք օղլի խօճա Մարգարն Խսմայիլ փա-
10 շան ի կամուրջն կախեց զերկուսն ալ:

Թվին ՌՃԶԳ (1734) և ՌՃՀԲ (1729) և ՌՄՃԳ (1825) և
ՌՆԶ² (1957), ՌՃԻ (2071), յայս թուին ասրիցս մէկ շրջանն
ՇԼԲ (532) տարի է, ի մէկ շրջանն Ե (5) անգամ մոլորին Յոյնք
և այլազգ քրիստոնեայքն, բայց մենք Աստուածով պատրաստ լի-
15 ցուք որ չի խարուինք. Աստուած յիշեցէք զտէր Յօհան երեցն
հայր մեղայիւ³:

Թուին ՌՃԶԲ (1739) սուրբ Յակոբայ բարեկենդանին, շաբաթ
օրն⁴, կամուրջն երեցաւ. գնացաք բարեկենդան⁵, կրկին շինեցինք
Բ (2) || կողմն ալ. Անտի գնացաք Զատկին կիրակին օրն ՄԷՄի₂
20 փաշան եկաւ Կամբակապ⁶ իջաւ, ցորենին չափն Ե (5) ըսուպ,
գարիին չափն Բ (2) զրուշ, շատ նեղութիւն կրեցաք Ակնեցիք:

Թուին փրկչի ՌՃՁԽԱ (1741), թուին Հայոց ՌՃԴԱ յարկե-
մեց կուսէ գիսաւոր աստղ մի ծագեր է, գիշերն մինչ հաւու խօ-
սուն երևէր, մարտ 1-ին անյայտ եղև. Այս տարի սաստիկ սով
25 եղեր է⁷, որ հարք զորդիս վաճառեր են և բազումք սովամահ
եղեր են, միւս տարին ցորենին չափն Դ (4) զրուշ ելեր է:

ՌՃԴԱ (1742) դարձեալ յայսմ տարւոջ մեծ պահոցն սուրբ
Լուսաւորչին, շաբաթ օրն⁸, Ակինը⁹ ցամաքեցաւ, որ առ տէր աղա-
ղակեցաք Դ—Ե (4—5) օր, յետոյ կրկին բղիսեցոյց բղիսեալն ի
30 հօրէ սուրբ հոգին Աստուածոյ. Յամաքած օրը Տաճկները միւրա-
սէլէ տվին, թէ ՇԵԼիք դուք ալ Խնճիլն կարդացէք կէօլին վրայ,

35
մենք ալ շարաթ երեկոյին հսկում արարաք և կիրակի առաւօտու

Բ (2) եկեղեցւոյ պաշտօնեայք և բազմամբոխ ժողովրդովք գնա-
ցաք. Զ (8) ջրօրհնեաց կարդն սկսաք կատարել, վասն որոյ...

35
Տանշմանքն լցան բազում նախանձու և դիմեցին ի վերայ մեր

և դարձուցեալ զրանն և ասէին, թէ ՇԵԼ կարդալուն ձայնն կամ
25

«Ենկին հոտն կու գայ մենք չենք ուզեր»։ և սկսան զմեղ հարկանել՝ ոմանք քարիւ և ոմանք ձիւնէ թօփով ալ մեղ ցըռւեցին։ անարդ Աստուածատուր դպրիս մէջքն քար մի զարկին, որ կարծեմ թէ մինչև հիմակ կու ցաւի։

5 Թուին Հայոց ՌՃՂՅ (1748), յուլիսի ամսեանն ԺԴ (14), օրն¹⁰ էինզաբթի, մէջ կէս աւուրն և ի թինտուն, արեգակն Գ (3) րաժին խաւարեցաւ։ Դ-Դ (3-4) սըհաթ և ապայ լուսաւորեցաւ։

Ակնեցի Պօղոս վարդապետն, մեծ Վարդան վարդապետին¹¹ աշակերտացն էր, սերեալ ի Թադէս առաքելոյ գաւազանէն յա-
10 ռաջացեալ օծումն և տէր Օհաննէս կոչեցեալ։

Մեր սուրբ Գէորգ եկեղեցին կար տէր Մինասն, տէր Ղա- զարն, տէր Մատթէոսն, տէր Ստեփաննոսն և տէր Կարապետն։

Թուին ՌՃՂՅ (1749) մեծ պահոց ետքի շարթուն¹² Ապու- չեխուին լեսոն վլաւ, շատ աւեր արաւ այդիներուն և կամուրջն
15 ֆլաւ։

|| Թուին Հայոց ՌՃՂՅ (1749) Համբարձման Քրիստոսի, որ էր մայիսի ամսեանն Ը (8)-ին, յօրն երկուշաբթի, անարժան Յո- հան երէցս մըտի ի Մշու սուրբ Կարապետ և առաջի գիշերիս լուսն գեղեցիկ էջ յերկնից ի վերայ Կաթողիկէին, լուսացնցուղ
20 սուրբ գերեզմանի մկրտչին Քրիստոսի, զոր ակներկ տեսեալ ու- րախացաք և գոհութիւն մատուցաք և այլն։ Ք[րիստոսի] ծառայ տէր Յօհան։

Թուին Հայոց ՌՄՁ (1757) հոկտեմբերէն սկսաւ սղութիւնն, որ չափ մի ցորենն Ը (8) զըուշ ելաւ և ՌՄՁ (1758) վետ[բուար]էն մինչ յուլիս ցորենին չափն Դ (4) սոկի մինչ է (7) սոկի։ չափն ին (25) օխ[ա]յ էր¹³։ Եւ բազում տեղ հայրք գորդիսն և մայրք դդստերսն իւրեանց վաճառեցին և բազում զստնդեայ մանկունս ընկեցին ի փողոցն և բազումք ի ճանապարհի սովամահ եղեն։ Եւ այս քաղաքիս մէջն օխ[ա]յ մի հացն ԺԸ (18) վ[ա]ր[ա]յ,
30 օխ[ա]յ մի չոր միսն Ը (30) վ[ա]ր[ա] և այլն և այլն, մայիս որ հասանք նոր ցորենն Բ (2) զըուշ։

Թուին Հայոց ՌՄՁ (1759) ս. Հրեշտակապետացն տօնին¹⁴, օրն շաբաթ, երեկոյին ի Ժ (10) ժամուն, Պօղոս աստուածաբան հայր, ճգնազգեաց վարդապետն, վախճանեցաւ և երկուշաբթի ի
35 տապան իջուցաք. տէր Յիսուս լուսաւորեցէ զհոգին նորա. ամէն։

Թուին Հայոց ՌՄՁ (1769), օգոստոսի ամսեան Ժ (10): ս. Աստուածածնայ պասին, օրն երկուշաբթի, Զոլախենց երանելի Ալէքսանն, վասն սիրոյն Քրիստոսի, նտհատակեցին. և յայնմ գի- շերին, յորում էր ի մէջ շուկային կախեալ առ ի ծառին, սաստիկ լոյս էջ յերկնից ի վերայ նորա, զոր ակներկ տեսին Հայք և Տա- ճիկք... և մեք հաւատացեալքս ուրախացաք և փառս մատուցաք Աստուծոյ, որ սքանչելեօք փառաւորէ զսուրբս իւր¹⁵։

Թուին Հայոց ՌՄՁ (1769) օգոստոսի ամսոյ սկիզբն, յա- րկելից կուսէ, փոքրիկ և նուազ¹⁶ լուսով, աստղ մի ելաւ և ունէր
40 իւր առաջն ձողանման շառաւիղ մի մինչ արեմտեան մօտն և

26

- ամիսն, որ լմացաւ նէ անյայտ եղեւ, Սակայն յայս կէտս օսման-
ցուց էսկէրն ի Մօսկօֆու վրայ պատերազմ էր գնացեր¹⁷,
|| Ասկի վար անարժան տէր Առաքելս գրելոց եմ, որքան
անցք անցեն Աստուծով,
5 Թուին Հայոց ՌՄԻԱ (1772) Մեծ պասին առջի շարթին¹⁸
կամուրջն այրեցին, որ գնացաք օգոստոսի ամիսն Աստուծով
կրկին նորոգեցին:
10 Թուին Հայոց ՌՄԻԶ (1777) Միքայէլ վարդապետն առաջ-
նորդ եղաւ ամենասուրբ Փրկչայ վանուցն մեր կամ քաղաքիս.
15 տէր Աստուած երկար կեանս պարզեցցէ:
Թուին Հայոց ՌՄԻ (1781) մէկին յուլիսի ամսեանն մեր
ամիր աղայներն կամեցան, որ եկեղեցւոյ աւլուին պատն նորոգել
տային, գնացին խատուն կամ վօյզոտայ աղային կամ այաննե-
րուն քով զրացեցին, անոնք ալ որը հա էին բսեր, որը՝ չէ. վերջն
20 գոհրապցիք դրացներն գնացին առավաճութիւն արին, թէ «Մեր
տղոցք վրայ կը վլչի» կամ «Անոնց ժամուն ձայնը մեղի կու գայ».
հիւճէթ արին, խատին ալ ելաւ պատին վերայ քէշփ արաւ, շինե-
լու միւրասէլէն տուաւ¹⁹, ժողովեցան... գնացին առ Պիղատոս
ըսին, թէ «Դուն ժամ շինել կու տաս...» վերջն միջնորդ ինկաւ
25 խատին իւրեանց ոսկի գլուխն²⁰, Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր
վասն մեղաց մերոց. և յետ այսորիկ վերջն խատին ելաւ... գնալն
իքէն Սեաստ հանդիպեր Օսման փաշային գանկտեր էր, թէ «Ակլն²¹
զօրպայները այսպիսի բան արին իմ գլուխն»: Օսման փաշան ալ
այն միջոցին Քրդուն վրայ սէփէր կերթայր, ճամբան ընկաւ
եկաւ Ակն, հաճի, հօճա ժողովեց. «Աս լինչ է որ արեր էքա ըսաց...
կամ «Ժամ քակեր էք»: բռնեց...աղայենց... աղան կամ... անց...
աղան խեղդեց, մէկ երկու խանութ կամ մէկ երկու տուն քակեց
պիրազէն ալ ստակ առաւ ելաւ գնաց:
- Դարձեալ թուին ՌՄԼԻ (1783) որ մտաք Ստամպօլ Տաճկը-
30 ներն արզուհալ էին տուեր թագաւորին, թէ Զոպի Սուսթափան
նոր ժամ է շի || նել տուեր. թագաւորն ալ խափուճիպաշին թա-
յին արաւ, թէ «Դուն ատես թես թէ սուտ է, թէ իրաւ»: Մեծ պասին
իքինճի կիրակին²² խափուճիպաշին եկաւ, ելաւ ժամուն վրայ.
Տաճկները ոտք կոխեցին, թէ ժամ է պարիսպ չչ: Խափուճին ալ
35 խուսուր մացածն ալ քակել տուաւ, քարն աստիս անդին տէվր
ընել տուաւ. Շատ ստակ գնաց թէ խափուճուն, թէ խատուն,
ելամին, կարծեմ թէ Ճ (100) քեսէ ստակ գնաց, պատն ալ մաց
այնպէս երեսի վրայ:
- Թուին ՌՄԼԸ (1789) մարտի ամսեանն Ստամպօլու, Սալա-
40 հոռ և Սեաստու վօյզօտան բազում հեծելօք եկին²³: Շատ անտա-
նելի տէրտ քաշեցաք, քաղաք կամ զիւղ ոչ լսեր էաք, ոչ տեսեր
էաք այսպիսի բան. ստակն Ծ (50) զրուշ սալեան արին, այսմ
տարոջ շատ նեղութիւն քաշեցաք, տէր ողորմեա:
- Թուին Հայոց ՌՄԽԳ (1794) մայիսի մէկին Վերի սուրբ
45 Աստուածնայ եկեղեցւոյն հիմ արկին, գնացաք սեպտեմբերի
ամսեանն Ե (5)-ին աւարտն հասաւ. Վերացման խաչին կիւրակի

օրնակ օծումն ընկալաւ. տէր հաստատուն պահեսցէ ի վերայ առաքելական...:

Թուին Հայոց ՌԲՁԽԴ (1794)-ին սեպ[տեմբերի] ԺԸ (18) սուլը Գէորգայ եկեղեցւոյն հիմն արկին, գնացաք թուին ՌԲՁԽԴ (1795)-ին օգոս[տոսի] ԺԹ (19)-ին և. Աստուածածնայ է (7)-երրդ աւուր կիւրակէին, ընկալաւ օծումն եջմիածնայ նուիրակ աստուածաբան վարդապետ Բարսեղէ, աէր հաստատուն պահեսցէ:
10 Թուին Հայոց ՌԲ[Ճ]ՄԷ (1808) օգոս[տոսի] ամսոյն Միքայէլ աստուածաբան վարդապետն ի հող տապան իջաւ. տէր լուսաւորեսցէ իւրեան հոգին^Զ,

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այսինքն 1734 թ. մարտի 28-ին, հինգշաբթի:
2. Բնագրում սխալմամբ տպված է «Ո՞նՉ»:
3. Այնուհետև հրատարակիչը փակադժերում ավելացնում է. «Յեառյ, ՌՃՀՀ-ին Մաղկազարդին Զատիկ ընելնին և լուս չծաղելն և չայք ապր. ԺԳ-ին Զատիկ ընելն և լոյս ժաղելն և այլն կը գրէ» (էջ 24):
4. Այսինքն՝ 1738 թվի զեկաեմբերի 16-ին, շաբաթ:
5. Այսինքն՝ 1730 թ. մարտի 4-ից մինչև ապրիլի 13-ը:
6. Ճիշտ ձեզ Կամարակապ, Ակնի գյուղերից մեկը, Վարդիշ գյուղի մոտերքում: Այս գյուղը հիշվել է նաև Կոմարակապ (ՏՏՎ, էջ 028) կամ Կամբղապ (նույն տեղում, էջ 928) ձևերով:
7. Հմատ. վերեռում, էջ 475:
8. Այսինքն՝ 1742 թ. ապրիլի 3-ին, շաբաթ:
9. Բնագրում հրատարակիչը փակադժերում նշում է. «Կէօլբ»:
10. Պրոֆ. Օպպոլցերի հաշվումներով 1749 թվին արեւ խավարել է հունվարի 30-ին և հուլիսի 25-ին («Canon der Finsternisse» էջ 282), իսկ հուլիսի 14-ին արեւ թեև խավարել է բայց գա եղել է 1749 թվին (նույն տեղում, էջ 282):
11. Իմա Վարդան Բաղիշեցի:
12. Այսինքն 1749 թ. մարտի 12-ից-17-ի ժամանակամիջոցում:
13. Տես և հմատ. վերեռում, էջ 450, ներքեռում, էջ 527, 528:
14. Այսինքն՝ 1758 թվի նոյեմբերի 8-ին:
15. Այս նահատակությունը չի հիշված «Հայոց նոր վկաները» (չ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Վաղարշապատ, 1903) աշխատության մեջ:
16. Բնագրում տպված է. «Նուսազ ձևով»:
17. Այնուհետև հրատարակիչը շարունակությունը չը բերելով, փակադժերում ավելացնում է. «Եր գրէ և հարկապահանջութիւնքն, աւաղակըն և այլն» (էջ 28):
18. Այսինքն՝ 1772 թ. ֆետրվարի 25-ից-մարտի 2-ի ժամանակամիջոցում:
19. Այնուհետև հրատարակիչը շարունակությունը չը բերելով, փակադժերում ավելացնում է. «Ասկէ յետոյ շինութեան համար աղքայնոց աշխատութիւնն գրելէ յետոյ կըսէ» (էջ 27):
20. Հրատարակիչը շարունակությունը դարձյալ չի բերում, փակադժերում ավելացնելով. «Յեառյ հին կամ նոր հիմն նդուածն քանդելնին կը գրէ և կըսէ» (էջ 27):
21. Բնագրում տպված էր «ակինց, այսինքն Ակնին, Ակնու»:
22. Իմա մեծ պասի երկրորդ կիրակին, որը 1783 թվին կընկնի մարտի 12-ին:
23. Հրատարակիչն այնուհետեւ փակադժերում ավելացնում է. «Ասկէ յետոյ կը գրէ գօրպայներուն Ապուշեխ... պէկին քով զնալն ու անոր պաշտպանելն և վերոյիշեալ գօրաց Գ օր ամբողջ պատերազմն և քանի մի տուն այրելնին, աւարառութիւնն և ապա բերդն առնելնին և չարագործաց ոմանց փախուստը» (էջ 28):
24. Այսինքն 1794 թվի սեպտեմբերի 17-ին, կիրակի:
25. Ազա սկսվում է չ. Ճանիկյանի ժամանակաշրջանի՝ 1839—1859 թթ. մի քանի եղելությունների համառոտ վկայությունները:

XXIII

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII դ.)

Այս բնագիրը Հարություն Խալֆայանի անունով հրատարակեց Գ. Աղայանցը¹: Հարություն Խալֆայանը որպես հեղինակ առաջին անգամ հիշվում է «Նօտարք Հայոց»-ում²: Մի փոքր ավելի ուշ, 1900 թ. Խ. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում (Բ մաս) «Ղեռնդ վարդպ. Փիրզալէմեանցի անտիպ աշխատությունները» շարքում հիշվում է «Խալֆայեան տէր Յովհաննէս քահանայց-ի պատմությունը»: Վերջինիս ժամանակադրական սահմանների մասին Հ. Թոփչյանը նույն տեղում գրում է. «Մկում է (հեղինակը—Վ. Հ.): շատ հին ժամանակներից և մասնավորում է իւր պատմությունը Վանի և նրա բգեշինների վերաբերմամբ և հասցնում է մինչև 1800 թիւ. և մինչև ցվախճան Ղուկաս կաթողիկոսին էջմիածնի և Պետրոս պատրիարքին Երուսաղեմի: Պատմութիւն սորա ճոխ գանձ է Վանայ ստորագրութիւնն գրողին. գրեալ է զտարեգրութիւն իւր աշխարհիկ ճոնվ՝ գաւառական բարբառաւն Վանայ...»³: Իսկ Հարություն Խալֆայանի անունով հրատարակված ժամանակագրությունը վերջանում է ճիշտ այդ վկայություններով: Այստեղ էլ շարադրված նյութը վերազանցապես վերաբերում է Վանին և շրջակայքին, նրա փաշաներին. լեզուն ևս պարզ է, գրաբարի և տեղական բարբառի մի խառնուրդ Բացի գրանից, և Գ. Աղանյանցի, և Հ. Թոփչյանի ձեռքի տակ եղել են Հ. Փիրզալեմյանի հավաքած նյութերը: Նշանակում է, ինչպես դժվար չէ հետացնել խոսքը վերաբերում է միենալոյն բնագրին: Այսպիսով, հեղինակի հարցում, թե ով է ճիշտ՝ Գ. Աղանյանցը, թե Թոփչյանը, դժվարանում ենք հաստատ բան ասել, ենթադրելով, որ այստեղ առկա է մի պարզ թյուրիմացություն: Մեղ թվում է հեղինակի անունը ճիշտ է հաղորդել Գ. Աղանյանցը⁴:

¹ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 123—152:

² Էջ 171, ծանօթ. 1: Հենվելով Ղ. Փիրզալեմյանի հտորզման վրա, պըոֆ. Հ. Աճառյանը Հ. Խալֆայանին համարում է XV դարի վկամ ավելի ուշ՝ շոջանի մատենագիր («Հայոց անձնանունների բառարան», հա. Գ, Երեան, 1948 թ., էջ 520):

³ Յ. Թօփեան, ծուցակ ժողովածուաց Դագեան Խաչիկ վարդապետի, մասն թ, Վաղարշապատ, 1900 թ., էջ 58: Հենվելով այս վկայության վրա, պըոֆ. Հ. Աճառյանը Հովհաննես Խալֆայանին համարում է XVIII դ. վերջի և XIX դ. առաջին կեր անձնագրություն («Հայոց անձնանունների բառարան», հա. Գ, էջ 704):

⁴ «Ճուցակ ժողովածուաց Դագեան Խաչիկ վարդապետի», մասն թ, էջ 58:

⁵ Մի այլ ժամանակադրության մասին, որը վերահրատարակեցինք 1951 թ. (ՄԺ, I, էջ 355—380) Գ. Սրբանձոյանը գրում է. «Հետեւալը՝ որ հետաքրքրական է պարունակութեամբն, եղբայրս Պ. Յակոբ Սրբուանձտեանց իմ յանձնաբարութեամբս Վանայ մէջ չեռագրէ մը օբինակելով զբկած էր ինձ. և կը ծանուցանէ թէ՝ ձեռագրին սկիզբն ու

Սակայն հաստատ է այն, որ ժամանակագրության հեղինակի աշխարհական անունը եղել է Մարտիրոս և բնագրում էլ երկիցս նա հիշվում է այդպես, իրեն կոչելով «Մարտիրոս Խալիֆայ», Այդ պատճառով էլ ժամանակագրությունը վերահրատարակեցինք Մարտիրոս Խալիֆայի անունով։ Վերջինս, ինչպես հաղորդում է Գ. Աղանյանցը, ծնվել է Վանում 1775 թ. փետրվարին¹, Քտհանա ձեռնադրվելիս (1800 թ. հետո) փոխում են աշխարհական անունը և կոչում Հարություն, որը մինչև իր քահանայանալը կազմել է սույն ժամանակագրությունը², Վերջինս սկսվում է 623 թ. վկայությամբ և ավարտվում 1800 թվի հիշատակություններով։ Բնագրի սկզբի վկայությունները կցկտուր են և համառոտ, երբեմ մեծ ընդհատումներով։ Ժամանակագրությունը մանրամասն և հետաքրքիր է դառնում XVIII դարի սկզբից։ Միայն կիներ ամբողջ ժամանակագրությունը վերաբերել Մարտիրոս Խալիֆային, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, մի մասն է պատկանում նրան։ Ուստի հիմնավոր չէ Լեոյի կարծիքը, թե Հ. Խալիֆայանն է արտագրել իր ժամանակագրությունը մի հեղինակից³, Ընդհակառակը, Մարտիրոս Խալիֆան մի պատրաստի ժամանակագրություն շարունակել է XVIII դ. 80-ական թվերից։ Հենց այդ թվերի վկայություններից էլ սկսած հեղինակը եղել է այս կամ այն դեպքի ժամանակակից կամ ականատես։ Այսպիսով, ժամանակագրության միայն վերջին մասը՝ XVIII դ. 80-ական թվերից սկսած կազմել է Մարտիրոս Խալիֆան, իսկ սկզբի մեծագույն մասը՝ մեկ ուրիշը, գուցե նրա հայրը։ Ժամանակագրության տեղեկությունները վերաբերում են Վանին և շրջակայքին, նրա փաշաներին, սրանց կամայականություններին, ասպատակություններին, մի խոսքով առավելապես Վանի քաղաքական անցուղարձին։ Ինչքան էլ հետաքրքիր և ուշագրավ լինեն այս վկայությունները, որոնք վերաբերում են Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայ աշխատավորության վիճակին, այնուամենայնիվ, այդ տեղեկությունները լրիվ չեն և ունեն մասամբ միակողմանիության բնույթ, որովհետև Մարտիրոս Խալիֆայի մոտ չենք գտնում հայ աշխատավորության, ներքին կյանքին վերաբերող, կամ ժողովրդի շահփական»

վերջը թղթեր թափած էին. կըսէ նաև թէ սոյն ծեռագրի մէկ օրինակն ևս Երեմիա եպիսկոպոսն ունի, և թէ ամբողջն կը գտնավի մ. Յօհան Քօլօօզ վարժապետին Խով, որում կցորդած է ժամանակակից անցքերն ևս յիշեալ վարժապետն։ («Մանանայ», Կ. Պոլս, 1876, էջ 339—340։ Այս և Հարություն Խալիֆայանի անունով հայտնի մամանակագրության աղերսի մասին աե՛ս ՄԺ, 1, էջ 353։ Հ. Թովչյանի հիշած հոգհաննես Խալիֆայանին (Խալիֆան նշանակում է վարժապետ) և հոգհաննես Քոլող վարժապետին չենք կարող նույնացնել, որովհետև առաջինը մահացել է 1840 թ. և թաղվել Արարուց եկեղեցում (Հ. Թովչյան, «Ծուցակ...», մասն Բ., էջ 58), իսկ վերջինս գեռ կենդանի էր XIX դ. 70-ական թվերին (որա ընդարձակ և չափած պատճեն պատճենաթյունը՝ Տիգրան պիպածոյ վասուրականի խորագրով գտնվում է Մատենադարանում 9424 թ-ի տակ, Այն անտիպ է. պատճենաթյունն սկսվում է 1790 և հասնում մինչև 1870-ական թվականները։ Այս աշխատության ներածականը, որը գրել է Ս. Շավլյանը, պահպան է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Պատմության ինստիտուտի արխիվում, աե՛ս Ս. Շալիյանի Փոնդ։)

¹ «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ եԵ:

² Նույն տեղում, էջ եԵ:

³ ՄԺ, 1, էջ 353, ծանոթ. 1-ին:

⁴ «Պատմութիւն Հայոց», հատ. Գ, Երևան, 1946 թ., էջ 967։ Այդպես պնդել նշակում է Ենթագրել, որ ամբողջ ժամանակագրությունը կազմել է Հ. Խալիֆայանը,

հարստահարիչների՝ հոգեռականների, խոջաների, աղաների շահագործման
մասին ոչ մի խոսք.

Այս ընադիրը հրատարակում ենք ըստ «Դիւան»-ի, որի հրատարակու-
թյանը հիմք է հանդիսացել Ղ. Փիրղալեմյանի թերի ընդօրինակությունը¹,
այդ է պատճառը, որ քնագրում եղած բազմակետերը պատկանում են առա-
ջին հրատարակչին:

¹ «Դիւան» Հայոց պատմութեանը, զիբք ժ, էջ ԽԵ:

XXIII

- ՀԲ (623) Արձէշն էառ Թուրքն, ըստ Սամուէլի ՀԴ (625)-ին¹, 123
 ՃԺԳ (664) երկեցաւ սուրբ Խաչն Վարագայ, ի ժամանակս
 վարդ Պատրիհն:
- ՆԿԵ (1018) Սենեքերիմ թաղաւորն Վասպուրականի ետ
 5 զվան ի Վասիլ թագաւորն Ցունաց և էառ զՍուվաղ փոխան
 նորա. և ինքն գնացեալ անդ հինգ որդւովքն:
- ՈԿԲ (1213) մեռաւ Միիթար վարդապետ մականուն Գօշ
 կոչեցեալ:
- ՊԼԵ (1386) Լա[ն]կ Թամուր եկն ի Թաւրէզ, ի Վան. աւերեաց
 10 զամենայն երկիրոն. և զատ գերի առեալ տարաւ ընդ ինքեան
 յերկիրն Մմրզանտայ. և անդ սատակեցաւ ՊԾԵ (1406)²:
- ՊՀԸ (1429) Զանշահն էառ զՇամշուլաոյ րերգն³:
- ՊՂ (1441) Լուսաւորչի աջն ի Սըսայ գողացան և բերին
 յիշմիածին:
- ԶԲ (1453) սուլթան Մահմատն էառ զՄտամրօլ:
- ԶՂԹ (1550) սուլթան Սիւլէյման էառ զՎան:
- ՈՒ (1561) Շամիրամայ ջուրն բերին Վանայ այգիքն. չորս
 ամիս դատեցան, ութ հազար սարակ քաղաքէն գնաց, թող զգիւ-
 ղորէիցն:
- ՈՒԻԹ (1580) մեծ և առաջին շահ Արասն ի Մաշադ թաղթ 124
 նստաւ⁴:
- ՈՒԽ (1591) Քոռ օղլին, Գղիր օղլին, և այլ բազումք եղէն
 Զալալիք:
- ՈՒԾԳ (1604) Զղալ օղլի սարդար Սինան փաշայն եկն ի Վան,
 25 և գնաց ի վերայ շահին:
- ՈՒԾԵ (1606) երկրորդ անդամ եկն Զղալ օղլին և կոտորե-
 ցաւ ի շահէն. և գնացեալ ի Յամիթ սատակեցաւ:
- Ի սոյն թուրին մեծ սով անկաւ, որ շոն և կատու կերին,
 նաև մարդագայլքն երկեցան:
- ՈՒԿ (1614) առաջին շահ Արասն զիշմիածնի քարերն և
 զԼուսաւորչի սուրբ աջն տանել ետ ի Յասպահան:
- ՈՒՀ (1621) յունվարի 12, ծովն Հստամրօլայ պաղեցաւ, որ
 մարդ շրջէր ի վերայ:
- ՈՒԶԴ (1635) սուլթան Մուրատն եկն յերեան և ինն օր էառ
 35 զնա. եկն ի Թաւրէզ և անտի ի Վան, և ապա գնաց ի Մտամրօլ,

և գարձեալ զկնի երից ամաց եկն ի վերայ Բաղդատայ և յաւ-
ռւրս երեսուն և ութ մեծաւ զօրութեամբ էաո զնան:

ՌԴ (1648) ապրիլ 2, աւագ ուրբաթու գիշերն, սաստիկ
շարժ եղե ի Վան քաղաքին և շատ աւերութիւն եղե և ըազում
5 մարդիկ մեռան:

ՌՃ (1651) անիծեալն Զօմար և Խօշա || պայ պարոնն թա-
լանեցին Վարադայ վանքն. և սուրբ Նշան ևս դերի տարան, զոր
Մարիսսա Զալապին ազատեալ երեր զկնի չորս ամաց, և եգին
յեկեղեցի Տիրամօրն:

10 ՌՃԻՑ (1678) Բաքըր փաշայն էր ի Վան. սա Խօճայ Ալխասն
կախեաց, որ Լէշկեր ասէին, հետ կլուն շատ կոռւան:

ՌՃԻԸ (1670) Մուսլի փաշէն էր ի Վան, որ հրամայեաց Հա-
յոց մորուս թողուլ:

ՌՃԻԹ (1680) Զանփօլատ օղլին. սա զնայի լաճ և դջրթաւ
15 օղլին խեղտեաց. հրամայեաց Հայոց գօտիկ վեր առնուլ և գտակ
դնել. սորա ջորին ծընաւ. և ինքն աստ մեռաւ:

ՌՃԼ (1681) Նիւլի Ալի փաշէն էր ի Վան. քարախառն կար-
կուտ եկն Ըսամըօլ, որ մէկ՝ հարիւր դրամ կշունեցին:

ՌՃԼԱ (1682) Զալանդի Ալի փաշէն. ի սորա ժամանակն
20 շինեցաւ սուրբ Յակուրն:

ՌՃԼԲ (1683) Կօճայ Օմար փաշէն, Խօշապայ Միր-Շամզդին
զնալրանդ օղլի Ղադր աղէն և Շաթր օղլի Իրրահիմ աղէն սպա-
նեց. ի սոյն թուին դարձեալ մարդագայլն երևեցաւ:

ՌՃԼԾ (1685) Ճաֆար փաշէն. սա զգող Մանսուր և զկոյր
25 էդգարն կախեաց. և պլիկ ետուր:

ՌՃԼԵ (1686) Խաղնատար Ալի փաշայն էր ի Վան:

ՌՃԼԶ (1687) Կայայլի Կօզոլի Մահմատ փաշէն եկաւ. չի
թողին քաղաքն, ելան Աւանց դէմ թալանեցին, խաղք ու [խայ-
տ]առակ յետ ջամիսեցին:

30 ՌՃԼԾ (1689) Կաթր Հասան փաշէն. սա զՃամուշ Մահմատ
աղէն, Շապան աղէն և Ճաֆար աղէն տարաւ Արտամետն սպա-
նեց. տղայոց ման եղե շատ:

ՌՃԼԹ (1690) Զոլախ, ըստ ոմանց Թօփալ, Օմար փաշէն եկաւ:

ՌՃԼԽ (1691) Տուրուն Մահմատ փաշէն եկն ի Վան:

35 ի սոյն թուին սուլթան Սիւլէյման առաքեաց վայվատայ
ի քաղաքս Վան, և թղթով ժողովեաց զխարաջն՝ ալայ, աւսատ,
ատնայ:

ՌՃԼԸ (1692) Սօփի կամ Սարի Օմար փաշէն եկաւ Վան.
Մարդանենց Ատոմն և Շէկ Միրզէն կախեց:

40 ի սոյն թուին դարձեալ Կօճայ Խսմայիլ փաշէն եկն ի Վան.
սա խարաջն ինքն ժողովեաց:

ՌՃԼԲ (1693) Մուրթազայ փաշէն եկն ի Վան. սա չաւուշ
քահեայսին սպանեց:

ՌՃԼԾ (1695) Գուռոճի Մահմատ փաշէն եկն ի Վան. սա եր-
45 կու անդամ մահթու էաո վանօրէից:

123

ՌՃԽԵ (1696) Զարաֆիլ օղլի, ըստ ոմանց Զալապի Իւսիւֆ
Քաշայն եկն ի Վան:

ՌՃԽՁ (1697) Տաֆայ Տուրսուն Մահմատ փաշէն եկաւ Վան:

ՌՃԽԷ (1698) Տաֆայ ծերունի Ալի փաշէն եկն ի Վան, ըստ

5 ոմանց Իսմայիլ փաշէն. սա գնաց վերայ Մանձկերտու, Շատօն
սպանեց:

ՌՃԽԸ (1699) Վանայ կուլ մարդագլուխ ըռմԴ առեց Հայոց:

ՌՃԽԹ (1700) Տաֆայ Մարի կամ Մըքայ Օմար փաշէն եկն

ի Վան. գնաց վէր Խիզնայ, Մանզուլ եղաւ գնաց, Վանայ կուլ
10 Կրկին Հայոց մարդագլուխ մէկ դուռուշ խարաջի կոտոր ժողովեցին դաւթարով:

ՌՃԽԾ (1701) ծերունի Իրրահիմ փաշէն եկն ի Վան, ի սոյն

թվին ծերունի Իրրահիմ փաշէն աստ մեռաւ:

ի սոյն թուին մարտի 7, մեծ պահոց, սաստիկ շարժ եղև 127

15 Վան, որք ամենեքեան դուրս ելին ի քաղաքէն:

ՌՃԽԱ (1702) Կարտ Կուլախ Մուստաֆայ փաշէն եկաւ Վան.

սորա աւուրս Վան քաղաքի ոհաթ կարի նեղացեալ էին ի ոչս
Թօխմախ Միրաքէն, գնացեալ օր մի զտուն կոխեցին, և նա
մտեալ էր ի հաւու բոյնն, փ[ն]տոելով դտին, և չուան եղեալ յոտս
20 քաշելով մեռուցին, և այնպէս բերեալ արկին միջին դարդախն,
Փաշայն իմացաւ, որ խօճայ Զանգուլն էր արեր, Արապկերցի Զի-
ման Զալապին ի հետն էր, նա յղեց բերաւ տարաւ մօտ փաշայն.
փաշայն Զանգուլն խեղդել ետ, և զղեց հարիւր դուռուշ ըստակ
էառ քաղաքիցն. թէ շահեր գլխու էսպէս բա՞ն անէքք:

25 ՌՃԽԲ (1703) Ավտի փաշէն եկն ի Վան,

ի սոյն թուին Դահիճենց խօճայ Սաֆարն Ֆունկստանայ
եկն, հարիւր քէսի մալ ունէր, կուլ թալանեց.

ՌՃԽԳ (1704) յունիս 28, Տօնիճան Ահմատ փաշէն եկաւ
Վան. սա Աւանուց սուրբ Յովհաննէս ժամատունն շինեաց. ասէին

30 թէ Հայու տղայ է, Թագաւորէն դափուջիպաշի եկաւ տեղմ՝ գլուխ
կտրեց:

ի սոյն թուին Վարդան վարդապետ սուրբն, Բաղիշեցի, վախ-
ճանիւ:

ՌՃԽԴ (1705) դաւթարտար Թօսայ Խալիլ փաշայն եկն ի
35 Վան:

ՌՃԽԵ (1706) Մաղթուլ օղլի Ալի փաշայն. սորա աւուրս
ոհաթն նեղացեալ ի հարկապահանջութենէ երկրով կամէին Ըս-
տամբօլ գնալ. ըխտիաբներն եկին ի Բանտիմահուց յետ դար-
ձուցին:

40 ի սոյն թուին շիրէն հարիւր լիտր երեք դուրուշի ծախվաւ.
ՌՃԽՁ (1707) շինեցաւ սուրբ Պետրոս Առաքելոյ եկեղեցին 128

ձեռամբ տէր իգնատիոսին:

ՌՃԽԸ (1708) Զարքաղ Մահմատ փաշէն եկն ի Վան⁸:

ՌՃԽ (1711) օգոստոս 25, Ռաջապ փաշէն եկն ի Վան. սա
45 սպան զԱլիսան օղլի Հասան աղէն. շատ ասքարով, մեծ թօփօվ,
գնաց վէր Խօշտպայ բերդին, ի ճանապարհին թալանեց Զեռնկայ

բերդն՝ շատ գանձ առեց, զպարոնն փոխեաց, և ինքն մեծաւ փառօք դարձաւ ի Վան.

Ի սոյն թուին էին Վարագայ առաջնորդ Բարդուղիմէոս և Ստեփաննոս վարդապետքն, և սուրբ Նշանն այսմ ամի հանին

5 Տիրամայր:

ՈՃԿԱ (1712) Հասան փաշէն եկաւ. ի սորա աւուրս Առճիշու դատաւորին երկու գոմէշք ջամուկ ծնան, երկիրն Գաւաշու,

Թուրքի մի երեք խոր ցորէն, դարի տարեկան քար դարձաւ.

Ի սոյն թուին, գեղին սոլ ու մըխս Հայու եասաղ արին.

10 ՈՃԿԲ (1713) Վաղիր քեահասի Արրահման փաշէն եկն ի Վան:

Ի սորա ժամանակն նորոգեցաւ Կացու սուրբ Կարապետի եկեղեցին,

ՈՃԿԳ (1714) Կօջայ Մուրթազայ փաշայն. շարժ եղկ Վան:

Եւ ի սոյն ձրմոան կարի շատ ձիւն եկաւ, և սաստիկ ձմեռն եղկ,

որ պղնձէ գուգումք պտտառեցան ի մէջ տանց. լուաք որ Արճէշ

15 Քաղաքն մէկ լիտր փթիրն ըռու[պ?] եղկ, մէկ բարդ խոր երեք զուռուշ, մէկ կարար յարդն զուռուշ կէս, երկու խուրձ խոտ լաւ ոչխար մի տային. Աստուած ազատէ¹⁰.

ՈՃԿԵ (1716) յունվարի 18, Բալլի Բուզուք Մահմատ փա-

շայն եկն ի Վան. || սա գնաց ի վերայ Մահմուտանայ սաֆար, 129

20 և Ապաղու գեղօրայսն հղարկ, և զվեց հարիւր գերի երեր, երեսուն հազար ոչխար, անթիւ ձի և ջորի, եղ, գոմէշ և կով երեր. և Զամուշու Խալիլ աղան սպանեց. և ինքն մեծ Զատկի խթման օրն սատկաւ.

Ի սոյն թուին օգոստոս 26, Դալի Հասան փաշէն հետ կլուն

25 կովան. կուլ ջարդեց ետ դարձոյց. ամէն եաբալիւ վիրաւոր, մերկ տկլող, քանզի քառասուն րայրադ. լաւանդ ունէր:

ՈՃԿԶ (1717) յունվար 10, Չալապի Ուսուֆ փաշէն եկն Վան,

մայիս 22 մանզուլ եղկ գնաց. յուլիս 3 դարձեալ եկն ի քաղաքն:

ՈՃԿԷ (1718) Քալաջի Մահմատ փաշէն եկն ի Վան. մեծ

30 խովութիւն եղկ հետ նօհ աղի լաճուն և հետ Ալի աղին. շատ կոխու արին. էլան բերդ թոփ զարկին. նօհ աղի լաճ և Ալի աղէն փախան, Ալի աղի տուն այրեցին:

ՈՃԿԸ (1719) յունիս 17, եկն Քօրփլի օզլի Ավտուլայ փաշէն թաւթիւ, Քալաջի փաշէն ևս, տեղս մանսուպ էր, գնաց դէմ. փա-

35 շայն եկն յԱտնականց Ալի աղէն և նօհ աղի լաճն սպանեց. եկաւ Աւանց և բերդն յանձնեց դիզարին. և ինքն 15 օր նստաւ և ապա գնաց.

Ի սոյն թուին օգոստոս 30, եկն Հաճի Ալի փաշայն և սպան գևաման աղի լաճ՝ Յասան աղէն, գնամաթի լաճ՝ Ալի աղէն. և

40 միւս աղէքն երկեան յաճէ, վասնորոյ Լօթոնց Ուսուֆ աղայն իւրով զօրօքն ել ի ներքին բերդն՝ եհար վրան. կանգնեաց դրայ- րազն մինչ ի լոյս մաշկալ վառէր. և թօփ ձգէր դէմ փաշային. Խալիլ աղայի լաճն և նօհ աղայի լաճն, որ փախած էին Ավտու- լայ փաշայէն, եկին և ելին ի կողմն || փաշային. 22 օր գիշեր

45 կովան մինչի հինգ հարիւր թօփ աւել զարկին միմեանց. և ապա Խալիլ աղայի լաճն էառ ի փաշայէն յիսուն ընտիր մարդ և նո-

- քօք գնացեալ ի Վերին բերդն, ի Քասուկէն իջեալ Ներքին բերդն,
 մինչ Ուսուֆ աղայն և զորք իւր անհոգ նսաեալ կային. սոքա
 առաւօտեան յանկարծակի հասին ի վերայ նոցա, հարին, վիրա-
 ւորեցին և առին զինչս նոցա զամենայն. և կալեալ զգիսաւորսն
 5 նոցա զՈւսուֆ աղայն, զԻրրահիմ քահեայն, զՄուստաֆայ բակն,
 զՕսման աղայն և զԻուղանսզի երեք լաճն և զմեծամեծս նոցա
 զամենայն՝ զձեռսն կապեցին և այլքն ցրվեցան. և զկապեալսն
 առեալ տարան դէմ փաշային. նոյն ժամայն տասն և չորսն ի
 նոցանէ գիսատեաց, և տասն հոգի ի կադուխն էղարկ՝ նօհ աղի
 10 կորն՝ Կանլի Մուսթաֆէն, Կարայ Յասսանն, Փաշաջու Փշիկն և Նա-
 մաթի լաճն սպան. ի սոյն պատճառէն ծաղկազարդի կիրակին Հաւ-
 քողի խօջայ Մաղաքէն կոր Ուսուֆն կախեց. Բայրամ քէհէն կանաչ
 գլոխ մօլէմ ետ գնել ի յէշ և շուկայն շուռ ածել դալալով. Սա
 սարայի բակն մեծացուց, նոր դուռ մի երաց, զոր Ալի փաշայի
 15 դուռ ասեն, ի ծովակողմն. սա աւելի խարաջմ էառ ի Հայոց, և
 Թանրեհ արաց, որ Թուրք օլան սիլտհ, խանջալ, ձեռք չառնէ. և
 վասն խնդրոյ տէր Իգնատիոսին Գետրոս առաքելսյ դուռն մե-
 ծացուց չորս աստիճանաւ րարձը, Յունվարի 20 մանգուլ եղե
 գնաց. միւս օրն մօլայքն ժողովեցան եկին Գետրոս առաքելսյ
 20 դուռն քակեցին. տէր Իգնատիոսն փախաւ. կալան հինգ մեծ իշ-
 խան ի քաղաքէն, և եղին ի բանտ եօթն օր և հինգ քէսայ տու-
 գանք առին եօթն եկեղեցեացն. և ապա հրամ[ան] ետուն առաջի
 փոքր դրան լ շինելոյ. այս ամէն չարիքս Խալիլ աղայի լաճն 131
 գործեաց. և ինքն փախեաւ Հսամամրու և անդ սպանին և ձգեցին
 25 մարմին շանց կերակուր:
- ՌՃՀ (1721) փետրվար 17 Տափայ Ավտուլայ փաշայն եկն
 ի Վան և մայիս 27 գնաց վէր Խօշապայ բերդին.
 ի սոյն թուին Օսմանլու էառ ըզթլֆիս:
 ՌՃՀ (1723) ապա հրաման եկն ի Թագաւորէն՝ եկին Վան
 30 Ամասիոյ, Ուրհայու, Զանգոռու փաշայքն և այլ բազում փաշայս
 իւրեանց զօրօքն առ Ավտուլայ փաշայն, որ եղե սարասքար և
 գնաց ի վերայ Պարսից. և էառ ըզհօյ, զՈրմի, զԵրեվան, զԹավ-
 րէզ, զԱրտաւիլ, զՀամատան, զՄուզան և այլ բազում տեղիս, և
 որչափ գերի տարան և արիւն հեղին, և աւար առին թիւ ոչ մտանէ.
 35 զի ոչ մնաց երկիր որ չորս հինգ հարիւր գերի ոչ տարան. և Ավ-
 տուլայ փաշայն ամենայն տեղիս փաշայ և զօրագլուխ եղ. և
 ինքն եկաց ի Թաւրէզ մինչի ՌՃՀ (1726) թիւն. եւ ապա եկն
 Ալի փաշայն հրամանաւ թագաւորին ի Թավրէզ. և Ավտուլայ
 փաշայն օգոստոս 18 եկն ի Վան. և իւր որդի Արդրահման փա-
 40 շայն եղ ի տեղի իւր և ինքն սեպտեմբեր չորսին գնաց.
 ՌՃՀ (1727) Արդրահման փաշայն. սա ի մէջ սարային
 բազնիս շինել ետ. և Աւանուց տղմուտ տեղիքն իրըն հազար քայլ
 տեղ գոշամայ արաց. քանզի մանուկ էր և գինասէր. ի Հստամ-
 բու տեսեալ էր փոքր նաւեր՝ շինել ետ և փոքր թօփեր ետ դնել
 45 ի մէջն. և ամէն երեկոյի սակաւ մարդով մբտանէր ի նաւսն
 մաշկալով, գինով, սազով. գիշերն ողջ շրջէր ի վերայ ծովուն,

Թօփ ձգէր աստ և անդր. ուտելով և ըմբելով ուրախանայր և լի 132
յառաւօտն ելեալ գնայր յիւր արայն. ի մարտի 18 մանզուլ եղեւ.
և գնացեալ ի Տրապիզոն և անդ մեռաւ.

ՌՃՀԵ (1728) Բանլի Մուսաաֆայ փաշայն եկն ի Վան.

5 ՌՃՀԵ (1729) Արարկերցի Մահմատ փաշայն, որ Քալաջի
ասէին. սորա աւուրս եկն վոյվատայ ի Վան և խարաջ էառ.

ՌՃՀԹ (1730) Կարայ Մուստաֆայ փաշէն, որ Թաւրէզ սա-
րասքաւր էր, փախաւ էկաւ մօտ չառշպաշին, յապս արին, յետոյ
գնաց:

10 ՌՃԶ (1731) Յարիփի Մահմատ փաշէն եկաւ Վան:

ՌՃԶԱ (1732) Մեծ Թամուր փաշայն եկն ի Վան ապրիլ
3, աւադ երկուշաբթին, և միւս օրն ելաւ գնաց Արզրում. մայիս
6 դարձեալ եկն, և հասեալ ի Քարափոսն չառշպաշի Ավտուլայ
աղայն սպան. Նօս աղի լաճ, Ահմատ քեհէն և այլքն փախեան. և

15 գօրքն փաշային զիետ մտեալ բազումք թալանեցին, շատք վի-
րաւորեցին. և այնպէս ջարդելով եկն և եմուտ ի քաղաքն. և
երեք դարգահն և գաղտան դուռն չանկալ և տարաղաջ շինեաց.
ով որ դէմ տանէին ի չանկալն ձգել տայր, և ամենայն երկիր

20 դողային ի յահէ նորա. և այսմ ամի գնաց ի վերայ Բաղիշու,
զխանն փոխեաց. երեք մեծ աղայ սպան, րազում գանձս էառ և
եկն դարձեալ ի Վան:

Եւ ի ՌՃԶԲ (1733) գնաց ի վերայ Մալմաստու և կողոպ-
տեաց զնա. էառ զջիչագ, երեք չորս հազար մարդ սուր քաշեց,
և դարձեալ եկաւ ի Վան. եկաց աւուրս ինչ իմտատի սաֆարիայ

25 ժողովեաց՝ քան զվաթսուն քէսայ աւելի. ի մայիս 10-ին ելաւ
Վանայ և գնաց ի վերայ Թաւրիզու և էառ || զԹաւրէզ. և զրա-
դումս Պարսից ազգէն կոտորեաց և գերի արաց, որ թիւ ոչ դոյլ¹².

Ի սոյն թուրին յունիս 10 օրին եզկ¹³ տօնամայ երեք օր
երեք գիշեր վասն Բազգատայ, որ Թահմազ յետ դարձրին. և զօ-

30 րաց Պարսից զրադումս սպանին զօրքն Թօփալ Օսման փաշային.
Ի սոյն ամի եկին ազդ մի Թաթար, որ մարդակեր էին.
գնացին Թաւրէզ՝ մօտ Թամուր փաշայն. և փաշայն ի զնչիլ եղած
տուրսաղներէն օրն 15 մարդ թային տայր նոցա, որք մորթէին
և ուտէին:

35 Ի սոյն ամի դարձաւ փաշայն Թամուր ի Թաւրիզոյ և եկն
ի Մալմաստ. իսկ Վանայ կուլն, որք էին Թամուր աղայի լաճ՝
Ահմատ բէկն, սէյիս Խղըի լաճն, Ալի աղայի լաճ՝ Օսման բէկն
և այլ բազումք մեծամեծ աղայք. խորհուրդ արարին թէ փաշայն
ոչ թողումք որ քաղաքն մտանէ. և Վանայ մուսալիմ Ալի աղան

40 իմացաւ. մարդ յղեց Մալմաստ մօտ փաշայն. և նա մէկ օր Մալ-
մաստու եկն ի Խօշապ. իսկ Վանայ Հայն և Տաճիկն յահէն ամե-
նեքեան փախեան ի քաղաքն, և նորա շինած տարաղաջնին չան-
կալնին ջարգեցին և տարդահներն փակեցին. փաշէն երեք օր
նստաւ ի Խօշապ, թէ բալքի գան դէմս, սակայն ոչ գնացին դէմս,

45 ոչ աոին և ոչ ծախեցին այլ դարգահներն հողեցին. և թուադչիքն
ի բադան լցին. իմացաւ փաշայն, որ կուռել կամին, ելաւ ի Խօ-

133

շապայ և եկն ի Դուռուպազ դիւղն, և դուրս եղած քրիստոնեայ ույլէն ամեն գնացին ի մօտն. կու վաճենային թէ թալանէ զինքեանս. և նա յուսագրեաց ասելով «Մի վաճենաք, գնացէք ի ձեր տեղին և միամբիտ նստարուք»։ յետ գնա լոյ նոցին ինքն ես

134

- 5 հեծեալ անտի Դուռուպազայ և եկն կենդանանից առաջովն անց գնաց ծովու ափամբքն ի բերդի յետեն. զի հետ ենդիչալ աղառուն բան եղեալ էկն. ի գիշերին ել ի բերդն. և լցեալ զթօփերն ձգեաց ի մէջ քաղաքին. ուր և կամէր ի վերայ աղայոց տանն. և անձար մնացեալ բացեալ զդուռն քաղաքին ամենեքեան փախեան. և ապա եկն փաշայն և նըստաւ ի տեղին իւր. և զէնդիչար աղասին կալեալ սպանեաց վասն տալոյ բերդին ինքեան. յետոյ սարասքարն խնդրեաց զնա և գնաց անդ. և Առնտուռտ փաշայն կարեաց զգլուխ նորա ՈժԶԴ (1735):

ՈժԶԵ (1736) Քուրդ իրահիմ փաշայն եկն ի Վան և աստ

15 սատկաւ:

ՈժԶԶ (1737) օգոստոս 25, Սէլիմ փաշայն եկն ի Վան. հետ կուն կովաւ. խիստ սաղիլ, դուրս արին քաղաքէն, գնաց.

ՈժԶէ (1738) ապրիլ 7, մուսուլցի հաջի Յուսէն փաշէն եկն Վան. հետ կուն կոռուան ալչախ ինդաւ. Օսման աղի թզերն էկաւ որչանք թախում ունէր՝ ետուր Օսման աղին, ինքն ահուզարով գնաց Մուսուլ:

ՈժԶԸ (1739) վանեցի Օսման աղայն եղե Վանայ փաշայ. ի սոյն թուրին շինեցաւ Հայկավանուց սուրբ Աստուածածին, եւ եկաց ի Վան Օսման փաշայն մինչ ի ՈժԶ (1741)-ին և ապա ման-

25 սուլպ ի Մուսուլ ետուն և անդ Յուսէն փաշայն զգլուխ նորա կըտքեց, զի Փէրմանչի էր. ասեն թէ վասն շինման Ներքին բերդին¹⁴,

ՈժԶ (1741) Ուչուջի օղլի Օմար փաշէն եկաւ. յետոյ Մուրթազայ փաշայն եկաւ մուսալիմ Սարխօշ Ալի փաշային. ապա եկաւ Սարխօշ Ալի ի փաշայն երեք ամիս նստաւ և գնաց. Մուր-

30 թաղայ և Օմար փաշայներն մնացին ի Վան. ըռայէն շատ նեղացան յՕմար փաշայէն. լուսահոգի մեծ Ալիիջան աղայն Հարայսափեան առեալ զկանայ ըռայէն և գնաց Արդրում ի դուռն Համալ օղլի սարասքէր վէղիրին. և կամէր ի դուռն թագաւորին գնալ, վասնորոյ առաքեաց ի դուռն թագաւորին և ծանոյց զարարս նորին. և զգալ ըռայէային յԱրզրում և բերեալ Փէրման

35 յղեաց Վան ի վերայ Մուրթաղայ փաշային. և Մուրթաղայ փաշայն եղբայրագիր գոլով նմա դժուարանայր առ այն. սակայն զթագաւորի հրամանն կատարեաց. աւուր մի ելան երկոքին փաշայքն ի բերդն վասն քաւշ անելոյ. և անդ կամեցան սպանանել

40 և շեղե հնար. իջեալ ի բերդէն եկին Թաւրիդու դոնովն. քանզի Մուրթաղայ փաշայն ի Զաւուպաշոնց տունն իջեալ էր. և Օմար փաշայն ի սարայն հասեալ ի Թաւրիզոյ դրան փոքրիկ ճամոյ առաջն՝ Օմար փաշայն կամեցաւ Ազագ Աղանց փողանն գնալ,

45 սակայն ձին ոչ գնաց, այլ շահ կանգնեցաւ. վասնորոյ Մուրթաղայ փաշայն Օմար փաշային հրաւիրեաց ի ճաշ ի տունն իւր. և նա յակամայ գնաց առ ի չգնալոյ երիվարին. զի երիցս շահ

կանկնեցաւ, և յետ ուտելոյ ճաշին, Աղուան ռմն հարեալ ան ու
վայ խանչարաւ, պատճառ սէյր անելոյ խանչարին, և Մուրթու-
ղայ փաշայն չոքեալ ի վերայ սրտի նորա կտրեաց դգլուխ նո-
րին և առաքեաց յԱրզրում, և ապա եկն Ախիջան աղայն իւրայ-
նովքն:

ՌՃՂԲ (1743) արծկեցի Սիւլէյման փաշէն եկաւ Վան. մեծ
թանկութիւն եղև, որ քիւայ ցորեն հարիւր զուռուշ || ծախուաւ,
լիտր ալուրն երեք զուռուշ, ամէն բան սոցա նման:

ՌՃՂԳ (1744) Զարրինի իթ Օմար փաշէն տեղս եկաւ ման-

10 սուալ չկայր:

ՌՃՂԴ (1745) Թաղթայ Սաղկալ Յուսէն փաշէն. սա սպան
զՇկակ մեծ Օմար աղէն:

Ի սոյն թուին Աստուածածնի պահոց Թահմազն եկաւ վէր
Վանայ. մեծ կափանլդ եղև. Աստուած ետուր յետ դարձաւ:

15 ՌՃՂԶ (1747) Զալիք փաշէն եկաւ երկու երեք ամիս եկաց
դնաց:

Դարձեալ ի սոյն թուին եկաւ Զաթաջի Ավտուլահ փաշայն.
Խօջէք շատ տուգանեց. Հայկավանուց թառմէն փլաւ, էրէց կօրհ-
նէին, անտի ևս տուգանս էառ:

20 ՌՃՂԷ (1748) Սինագ Մուստաֆայ փաշայն եկաւ Վան. և
ի՛ ՌՃՂԸ (1749) Կարայ Միրաքենց Լալէն մեռաւ. չորս օրէն յետ
մարմին գերեզմանէն հանին, գլուխ կարեցին ձաւշունենց դըռ-
նէն կախեցին:

Այսմ թուին, Գուշուկենց Սաֆարն կախեցին, որ Խօջեկանց
25 Շարամիրի տուն կոխեց.

ՌՃՂԹ (1750) Զարրինի Օմար փաշէն տաֆայ եկաւ Վան,
որ դրամ կոտրեց, քառասուն փարայ արաց երեսուն երկու փարայ:

ՌՄ (1751) Ավտի Զալալ օղլի հաճի Յուսէն փաշէն եկաւ
Վան. սա սպան զնապի Հասան, ըռէգի Լոլոնն. ադարսպներն շատ
30 սպանեց, խօջէք լոնեց շատ դրամ առեց. հացն էլ շատ թանգ էր՝
կալին քսան ու հինգ զուռուշ էր ցորէն, ալուր լիտր մինչ երկու
զուռուշ ծախվաւ. ուղարկեց Մուսուլայ շատ հաց երեր, լիտր
արասիմ իջաւ. անիծեալ Արաս մօհթասըր էր. || թէ թնչ... էր կե-
րաւ գրել չի գար:

35 ՌՄԲ (1753)-ին Թօփչու Մուստաֆայն արաց սարքալայ
լաւանդ հետ կլուն գնացին վէր հակարցուն. Թաթար խանն
էնալէս ջարդեց. որ ոչխարի պէս, ամէն էլ թալանեց, որ յետք
առէջք բաց եկին տեղս:

ՌՄԳ (1754) զարսեցի կոր Ուսուփ փաշէն հետ կլուն կովան.

40 Ժուռցին սարէն, էլան մաշիթ, բռնեցին թուան]քի առջն. յղեց
Խօշապայ մարդ իրեյ. ելան դէմ չի թողին, գիշերով գաղտ դռնէն
ելաւ փախաւ:

Ի սոյն թուին Եաղիճի օղլի Արդրումայ Իբրահիմ փաշէն
էկաւ, տասն ու հինգ օր նստաւ չայիր, էլ մի գնաց:

45 Ի սոյն թուին Շահսուլար օղլի Մուստաֆայ փաշէն եկն և
գնաց:

136

ՌՄԳ (1755) մարտ 1, Գուրջի Հաճի փաշէն իրեյ եկն Նորովանց նստաւ. քաղաք չի թողին. Իսայ աղէն ասքար առեց դէմ գնաց, կովան, շատ մարդ մեռաւ. գեղրանք զմէն փախան. ցանքեր կերուցին. յետոյ Ենգիչար աղասին Ենգիչարօքն, զաղանօքն առին իսաղ աղէն տարան մօտ փաշայն՝ բարիշան՝ Մարմետ բաշխեց աղին, ինքն մաղուլ եղաւ գնաց. երեք հազար մարդ աւելի ունէլ¹⁶:

Ի սոյն թուին Սինագ Մուստաֆայ փաշայն եկաւ Վան Կօճայ Արապն սպանեց:

10 Ի սոյն ամի Համբարձման¹⁷ մահն անկաւ. օր հինգ ու տասն կու մեռանէր մինչի Վարդավառ¹⁸. Աստուծածնին¹⁹ օրն 80—90 Տաճկից հասաւ, 30—40 Հայոց հասաւ մինչև աղուն, ապա վերացաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ:

15 Ի սոյն թուին, սուրբ Խոչի պահոց²⁰ սուրբ Նշանն հանին Երեք օր Տիրամայր եկեղեցին:

ՌՄԵ (1756) Բոաջար փաշէն եկաւ Վան:

138

ՌՄԷ (1758) Տափայ Շահսուլվար օղլի Մուստաֆայ փաշէն եկաւ. հաց շատ խիստ սուր էր, ցորեն 40 դուռուշ. հաց օղկէն եօթն փարայ, կորեկ ալուր լիտր քառասուն փարայ:

20 ՌՄԹ (1760) Աղայ փաշէն եկաւ Վան. Թօսրաք օղլին քահեայ էր, շատ արաց որ աղէն սպանի, չի կարցաւ. աղէն մօտ չգնաց իսկի, Այսմ ամի Դօրօյի Աղախան խազնէն եւան²¹,

ՌՄԺ (1761) Նոյեմբեր 12, Ֆէղուլահ փաշայն եկաւ. ոհ ևղկելոյս, զի լուսահոգի եղբայրն իմ մեռաւ. Սա սպան զԱւտի Քարիմի լաճն Ենգիչարի գոլով, ալթմիշ եղի օրթէն կշել ետ ձըմուն ձան վերէն:

Ի սոյն ամի մեռաւ Տուոզու կնիկն:

ՌՄԺԱ (1762) յունվտր 15 տօնամայ եղեւ եօթն օր, զի սօլթան Մուստաֆային տղայ եղեւ:

30 Ի սոյն թուին Զօպան աղէն Խօշապայ պարնի լաճ բռնեց, վանեցիք գնացին վէր Ապաղու սաֆար՝ աղզի քասիդ թօփ տարան հետ. թօփ զարկողն Աւթանահիլն էր. Զօպան աղէն փախաւ, բերդն առին:

35 Ի նոյն թուին ապրիլ 14, Ապարանից սուրբ Խաչն լոյս էջ վերայ գմբէթին բաղում աւուրս և բազում ուխտաւորք գնացին անդ և տեսին:

Ի սոյն ամի եկն Քարիմ խանն ի վերայ Սարդար Վաթալի խանին ի Յորմի, և հոարեաց զնա տարի մը բոլոր, և ի հասանել կէս ձմռան ույ եկաւ, և էառ դիրմի:

40 ՌՄԺԲ (1763) Վախճանեցաւ Շամախեցի Յակոբ կաթողիկոսն, ապրիլ 14 նստաւ Սիմէօն կաթողիկոսն:

Ի սոյն թուին շինեցան՝ Արարուց || Ժամատուն, Անկոյսներուն, Էջմիածնին, Ղուռուպաշայ եկեղեցին, սուրբ Պողոս եկեղեցւոյ դուռն և տանիքն և այլ բազում վանքեր:

45 Ի սոյն թուին սպանին յԵրուսաղէմայ ճանապարհին Զարուհի Բարսեղն և Երիցու Նազարն:

Ի սոյն թուին Սարի փաշայն եղեւ սարսաքէր. և գնաց ի վերայ Պաշիաչուզին, շատ ջարդուաւ, հինդ վեց մարդով անջախ փախաւ եկաւ Արդրում:

Ի սոյն թուին գեկտեմբեր 29 մանզուլ եղեւ այս Ֆէզուլահ
5 փաշայս, և դնաց Սուվաղ:

ՈՒՄԺԴ (1764) ապրիլ 1 Խասաքի Քօռ Ահմատ փաշէն էկաւ,
շատ ջանաց թէ Խսաղ աղէն սպանէ՝ չի կարացաւ. աղէն սարայն
չէր երթայր, այլ փաշայն ամեն օր կերթայր աղենց այգին:

Ի սոյն թուին աղէն իւր տղին՝ Մահմուտ աղային սունաթ
10 թօյի արաց, րայց խիստ զարմանալի թամաշէք կայր ի ֆշան-
կէն, Այս թամաշայիս յետի գիշերն զարկին Բարբար Յոհաննենց
Աստուածատուրի լաճ՝ Յոհաննէսն սպանեցին յունիս 17. սեպ-
տեմբեր 18 Ահմատ փաշէն գնաց Քիլիս²²,

Ի սոյն թուին, նոյեմբեր 15, Քոփրի օղլի Նաման փաշէն,
15 որ Խուլ ասէին, եկն ի Վան. շատ հարամ ունէր հետն. իւր երկու
լաճուն սունաթ թօյի արաց. հետ նոցա երկու հարիւր տղայ
աւելի սունաթեցին.

ՈՒՄԺԴ (1765) տէր Սահակն օրհնեցին սուրբ Վարդան, Ի
սոյն թուին, մայիս 26 ես գնացի Օրտուվար:

20 Ի սոյն թուին եկին ի Մշոյ հինդ վեց հարիւր ձիաւորք և
բակղատայք, հանրմք և խոջայք մէյթարիսանայիւք, յաղագս
Խսաղ աղայի աղջկան՝ Ուսկուն հանըմի շէրբաթ խմելոյ. հարիւր
քսան || թապաղ կու քաշէին, երկու երկու լաւ սարայսար կումաշ
25 քակած ձգած վերայ թապախին. այսպէս չէրգայ սօլ աղասի Մահ-
մատ աղենց բոնէն բոլորան, Թօփչոնց գոնէն գնացին աղէնց
տուն. շատ լաւ թամաշայ եղեւ:

Ի սոյն թուին բինայ էմինին սկսաւ բերդ և բանտեր նորո-
գել, Ի սոյն թուին, նոյ[եմբեր] 20, Ամիր Մուստաֆայ փաշէն եկաւ:
ՈՒՄԺԵ (1766) մայիս 11 օրին մեծ և ահագին շարժ եղեւ

30 ի մայրաքաղաքն Հստամբուլ, անթիւ տեղիք փլան և շատ մարդ
մեռաւ:

Ի սոյն թուին, յունիս 21, Մուստաֆայ փաշայ մանզուլ եղեւ
և գնաց իւր երկիր:

Ի սոյն թուին եազջի օղլի Իբրահիմ փաշայն եկն ի Վան.
35 և հոկտեմբեր 14 օրին աստ սատկեցաւ:

Ի սոյն օրս, հոկտ[եմբերի] 14 լուսահոգի Ղարասաֆարետնց
Սահակ աղայն մեռաւ:

Ի սոյն թուին, մայիսին անձրւ եկն, Յակոփու կուռի չայն
այնքան շատցաւ, որ եկն եմուտ Թարվիզու դուռն:

40 Ի սոյն թուին գեկտեմբեր 27-ին էր, որ Գրիգոր առաջնորդ
սուրբ Նշանն Տիրամօրայ եհան, տարաւ իգիր էջմիածին. ի ժա-
մանակս Խսաղ աղային. քանզի տեղս փաշայ չկայր. ձեռնտւու-
թեամբ Պարիկ աղայի և մղտեսի Թումայ աղային, և քանզի Տի-

րամայր եկեղեցւոյ ժողովուրդքն ոչ կամէին, զվեց խօջայս ի
45 նոցանէ ըմբռնեաց և զվեց հարիւր զուռուշ տուգանս էառ. յա-
ռաջագոյն Վարագ կամէր տանել, յետոյ էջմիածին եղին, եւ որ

140

ինչ կայ սուրբ Նշանի հետն այս է՝ կենաց փայտն, ըողէ խաչն,
ինն մանր խաչ մասունքով, մարգարտէ ոսկի զութի մի և մա-
սունքով, սուրբ Գէորդայ աջն, խաչ մի էլ մէջն, Զաքարիայ
վարդապետի խաչն, Յօհաննէս արեղայի խաչն, տէր Սարգսի
5 սուրբ Նշանն երկու մասունքով զութի, պստիկ ոսկի խաչ մը,
արծաթէ գտալ մը, և մարգարտէ տօպրակ մը.

ՈՄԺՁ (1767) Աղկակայու Հասան փաշէն եկաւ Վան.

ՈՄԺՁ (1768) Քուրդ Օմար փաշէն եկաւ. Խանակներ հոր-
դեցինք. Մօսկովու սաֆտր բացուաւ,

10 ՈՄԺՁ (1769), նոյեմբեր 6, Գրիգոր առաջնորդ մեռաւ:
ի սոյն թուին, օգոստոսի 15 Կայմաղ փաշայն եկն Վան:
ի սոյն թուին դեկտեմբերի մէջ, յետ մեռանելոյ Խալիլ աղա-
յին, Թամուր աղայն կամէր լինել սոլ աղասի, ոչ ետուն նմա.
վառնորոյ անկաւ խոռվութիւն ի մէջ իւրեանց. և սկսաւ կուն
15 դառնալ ի վերայ Թամուր աղային. միաբանեցան ընդ Օսման
փաշայի տղային, դաշինս եղին. յետոյ օր աւուր յաւելան Շաթրը
օղի Խսմայիլ բէդն, Իրզի լաճերն, Սօղբաթ օղին, և այլ անթիւ
հրահիմ բէգն, Իրզի լաճերն, Սօղբաթ օղին, և աղային եղի տեղս փաշայ
20 չկայր այնպէս սիլահով շուրջ կուգային խոըլ գորլով. յաւուր
միում վստահացեալ հարին փրշտօվ զկորն մուֆտին, որ Կասըմ
աֆանտի կասէին, մեծ շուն էր. և սպանին ի մէջ փողանին, և
ապա սկսան կովիլ ուամազան մինչ ի գլուխ. շուկայք դատար-
կեցին և բոլորք փակեցին ի առէ թալանելոյ. և մարդ ոչ կարէր
25 դուրս ելանել ի յահէ գուլուլայիցն, որ այնչափ հարկանէին մի-
մեանց. իլահքի գիշեր՝ յետ և մաղրպին. քանիցս անդամ էրիզ 142
արարին ի վերայ միմեանց և ոչ կարացին. ուամազանին մինչ
ի բայրամ կոիւ արարին, մինչէ՛ որ խապար եկաւ, թէ Շամաթ
Յուսէն փաշէն Մուսուլայ կուգայ տեղսա. Յաւուր միում էհսար
30 աղասին, Թամուր աղայի խօսքով, գնացեալ էնգիչար աղասու
հետն զըուցեցին. գիշերով Դամուր կափուն բացին վերին բերդն,
ցածրի բերդն Կասապ օղի Ուսուփ աղայն էր բոներ, ըսկըսան
երկու կողմանց և ի մահիթացն և ի մաթարիսներացն միմեանց
հարկանել, երկու երեք հարիւր մաթարիս աւելի կայր, կամէին
35 թօփ ձեւ ի վերայ հսազ աղայենց տան, բայց ոչ կարացին՝
երկեան, քանզի հսազ աղայի թաթարն միշտ գնայր գայր աստ
և անդր, և փաշայն ևս մօտեցաւ գալու.

ՈՄԺՁ (1770) յունիս 1 Դամաթ Յուսէն փաշայն եկաւ Արճէշ.

ելան Թամուր աղան և Օսման փաշի լաճն, երեք չօրս էլ մօլայ
40 մեծագլուխ գնացին հասան Բանտի-մահուն. մօլէքն յղեցին մօտ
փաշէն դանգատ վէր հսազ աղին. փաշէն նեղացաւ, թէ շնո կուգի
քաղաքն, էլ դուք ինչի՞ եկիք. մօլէքն վերուց երկուքի վիզն ի-
զարկ, Նաֆասի մօլէն, Ուասուլ աֆանսին խրկեց Աղթամար որ
ճգնեն. աղէք, կուլ լսան՝ խէծան, բերդան փախան Բայաղիտ, միւս
45 օր հսազ աղէն իւր բոլուկիւն գնաց դէմ փաշին՝ խալաթ հագաւ.
փաշէն առեց եկան քաղաքն. գիր օղօրկեց Բայաղիդ, թէ Շեղ

բոայի էկէքս. Էն վաղտ, որ մտաւ քաղաք, Կարայ քէհէն Զափար
 ըէկի լաճու վիդն իզարկ, Թաղթայ Սազկալի վիզն իզարկ. քսան
 որից յետ Թամուր աղէն, միւս աղաների հետ՝ կուլն ամէն, եօթն
 ութհարիւր ծիաւորով, եկան լցուան էգեսսար²³. Գօրգօնց || թաղ,
 5 Աշուրենց թաղ, Յասան ըագենց թաղ. ըիրդան մաթարիս բռնե-
 ցին. Կարա քէհէն, հսաղ աղէն գնացին. երեք թօփ տարան հետ
 կուր տար բռնեցին. քառսուն յիսուն թօփ աւելի զարկին տնե-
 րաց. վերջ կուլ տեսաւ չի եղներ, մէկ մէկ մեծեր տօնմիշ եղան.
 10 կուլ, որ վէր Թամուր աղին էր, զմէն փախան, մնացին երեք ֆէր-
 մանլի աղայքն. անճար մնացեալ իւրեանքն էլ փախան, Օսման
 փաշայի լաճն գնաց ի Բաղդատ, Թամուր աղէն և Շաթըր օղլին՝
 Ամետի:

ՈՄԻ (1771) յունվար 17 սուրը Սարգսի պահոց երկուշար-
 թի իոպա աղէն մեռաւ. հազար ափսոս:

15 ի սոյն թուին մայիս 5 Թամուր փաշէն, Օսման փաշի
 լաճն եկին Վան. Օսման փաշի լաճն ելաւ սաղ աղասի, Շաթըր
 օղլին՝ ազապ աղասի:

ի սոյն թուին Կայմաղ փաշէն թուղ ոչ ունէր. ի սորա
 աւուրս մութթու թոռ ձեռ իսկեցին. երկրով գնացինք՝ Հայ, Տաճիկ
 20 Մաղազանի օղլոնց իգին, ծառեր կարեցին, լամուկ փախաւ:

ՈՄԻԱ (1772) մայիս 15 Վանայ կուլ երկու խարաջ առին
 Հայոց, կէս զուրուշ էլ խարամ խարաջ:

ի սոյն թուին սեպտեմբեր 1 սիլախտար Խալիլ փաշէն
 եկաւ. Վան: Թամուր աղէն էլաւ սաղ աղասի, քէհէն և կուլ գնացին

25 վէր Նարեկայ Սէյիտ աղի լաճ, ուայ եկաւ՝ բերդ քակեցին:

ՈՄԻԲ (1773) Խալիլ փաշայն գնաց Արծկու Մուրատ բէգին
 վրայ:

ՈՄԻԳ (1774) Մալադ Ահմատ փաշան եկաւ Վան:

ի սոյն թվին Թամուր փաշայն թուղ առեց եկաւ Վան, որ
 30 գնայր Քարքուտ մանսուպ: ի սոյն թվին Ահմատ բէկն ելաւ սաղ
 աղասի. Օսման փաշայի տղայն րայրաղ || չէր տայր. կուլ տօնագ
 էր, փլաւ կերցնելով, հալաթ տալով, զոռով րայրաղ բերել ետուր:
 ՈՄԻԴ (1775) օգոստոս 21, Վանեցի Թամուր փաշայն եկն
 Վան մանսուպ. սկսաւ ողորմութիւն հաւաքել Տաճկաց. սա սպան
 35 դժաւուտ աղի լաճ՝ Օսման աղէն և զօղբաթ օղլին:

ՈՄԻԵ (1776) Ահմատ բադ կափուչիպաշին գնաց Հստամ-
 բօլ: ի սոյն թիւն եկաւ 120 քէսայ միրի խազնայ Թամուր փա-
 շային: Սեպտեմբեր 8 օրին Ախիջան աղէն գնաց Հստամբօլ. Աս-
 տուած բանն յաջողէ:

40 ՈՄԻԶ (1777) սեպտեմբեր 1, Ախիջան աղէն եկաւ Հստամ-
 բօլայ. Թօփչոնց Ռասուլ կախեց փաշայն:

ՈՄԻԷ (1778) մայիս 28, այս Թամուր փաշայս մեծ սաֆար
 արաւ վէր Բաղիշու, ուր հետն ունէր և Մաղսուտ փաշայն Մշոյ.
 և գնաց անգ նստաւ աւուրս 17, երկիրն ամեն ուայ եկին. Աբութ
 45 բէկն, որ ի մէջ բերդին էր, 23 քէսայ ըստակ տուաւ. ապա գաղտ
 ի բերդէն փախաւ. և կալեալ ութ մեծամեծացն զէնջիլով ի Մուշն

143

144

առաքեաց. և զերկուսն սպան և առեալ հարկս բազումս և մեծաւ
յաղթութեամբ և փառօք եմուտ ի Վան: Այս Թամուր փաշայս
զշափն՝ կշռի քարերն, բաղդղի գագերն, ախթարների քարերն
ամէն դամկալամիշ արաց²⁴:

5 Ի սոյն թուին նոյեմբեր ամսոյն գնաց Աղբակու նստած
էլն իզարկ. երեք չորս հազար ոչսար իրեր. էկա: տեղո՛ Զպուխ-
սարան Օսման աֆանտին խեղդեց. սորա կին երեք էլ ուրիշ
Տաճկի կնիկ իդիր կայմին քշեց. Ղարայ Սաֆար օղլու մորուսն
կնդել ետ, որ սարի մէլիք էր:

10 Ի սոյն թուին, դեկտեմբեր ամսոին || այս Թամուր փաշայս
Միլիթարենց Բարանիկն Ապով, որ գիշեր կոր Կազկէ տուն բըռ-
նեցին. եօթն անուանի կնիկ գնել ետուր կամին կշեց, որ են
այսոքիկ՝ կոր Կազկէ աղջիկն, Գուլիսնչու Եղիսէն, Խանթումանն,
Քաչալ աղջիկն, Օտայպաշու կնիկն, Կազանչու կնիկն, Նօրչէնցի
15 կնիկն աերսուփներ²⁵:

ՈՄԻԼ (1779) յունվար ամսոին Վանայ ծովն պաղեցաւ եօթ
շաբաթ, որ փաշայի մանղիւքն ի վերայ ծովուն դային և գնային
ի Յարձէշ: Յայսմ ամի Ըստամբօլայ ծովն, որ ասի Բօզաղիչի²⁶,
պաղեցաւ, զի կարի ցուրտ եղե, որ ի Ըստամբօլ, Զզիրայ և
20 Բաղդատ մեծամեծ ձիւնք եկին, որ այլ տարիք չէր եղեր: Ի սոյն
թուին Քարիմ խանն սատկեցաւ. Սարդարի լաճն Սպահան սպա-
նեցին, յուլիս 13-ին այս Թամուր փաշայս գնաց վերայ Զուլա-
մերկու Աւտալ բագին. 25 քեսայ ըստակ ետուր լաճն յղեց մօտ
երեսուն աւուր վերայ. յետ դարձաւ եկաւ քաղաքն:

25 Նոյեմբեր 15 այս Թամուր փաշայս ի մէջ գիշերին Քաչալ
աղջիկն և իւր էրիկն դէմ մէկմէկու կախեաց, և Դալի իրրահիմի
լաճն ի մէջ սարային փարալամիշ արաց, և նորա տուն և Սէլիմ
աֆանտու լաճու տունն այրել ետ: Ի սոյն ամսի Զրրաշէնց Յա-
կորն ղեայփաճի Սարգսի աղբէրն դանակով սպան. շատ ջառիմայ
30 առին ի նմանէ:

Ի սոյն թուին յուլիս 8-ին արքայն Վրաց Հերակլ եկն ի
վերայ Երևանայ քաղաքին քառասուն հազար դօրօք և շատ աւե-
րութիւն արար՝ երկիրն բոլոր քանգեաց և այրեաց, վերջ հա-
րիւր յիսուն գեօղ քշեալ տարաւ, երեսուն հազար ոգիս և հարիւր
35 հազար տավարս համարով, որ տասանորդն իւր էր՝ տասն հազար
տավար. || և ինքն յանկարծ ի մարդկանէ վերացեալ գնաց Թիլֆիզ²⁷:

Ի սոյն թուին դեկտեմբեր 27, որ էր օրն ուրբաթ, ահադին
շարժ եղե ի քաղաքն Թաւրիզ, որ բոլոր քաղաքն ամէն տապա-
լեցաւ, և անթիւ մարդիկ մեռան և ի ներքոյ հողին մնացին, որ
40 ականատեսքն ասացին, թէ ՇԱհագին քաղաքն իրքէ բնական բլուր
մի եղես, որ ամենկին քաղաքի նշմարանք ոչ երկէին. նաև շլջա-
կայ կասարայք նորին և գիւղօրայքն՝ Գունայի, Թասու, Սալ-
մաստ, Խոյ, Յորմի և ի քաղաքս մեր Վան ևս շարժեցաւ քա-
նիցս անգամ, բայց ողորմութեամբն Աստուծոյ ոչինչ մսաս եղեւ:

45 Ի սոյն թուին Սամարձի Արրահամու տղայ Շահէն, որ նոր
քեսայ էր, և Արղբում կերթար գայր. սա քանի բեռ պարութ

- առեր էր, «ո վերոյիշեալ քաղաք տանէր. յանկարծակի մէկ ըեռ
 ալշմիշ եղև մէկ լիք կարս պարութի հետ. Աստուած նշանց չի-
 տայ մարդոյ, շատ զիան ետուր ուրենցն էլ. երկրին էլ. զի ական
 թօթափելն բոլոր տունն քանի զրկեցի տնօվ դաշտ եղև. և հինգ
 5 հոգի մնացին ներքոյ հողին. և բազում ինչք ու ապրանք ցիր-
 ուցան եղէն ի ներքոյ հողին և այլ տեղիս. լուաք թէ գերան մի
 ձգեալ էր ի Տաճկաց՝ գոռերն, և խախտեալ տանց դրանց և փէն-
 ճէրայից. և այլ իրաց ոչ ոք կարէ գրով ամել. մինչ զի իս-
 կալայ դուռն և ի Թարվիզու դուռն և շրջակայ մանաքն բոլոր
 10 քաղաթլամաքն և ջամերքն և երդոց չարչիվաքն ամէն վար թա-
 փեցան, եւ նոյն պահն երկրի մերձաւորքն և սաղ աղասին, ու
 աղասին, ըոլոր Հայ և Տաճիկք անդ եկին, և սկսան առ ժամայն
 պղել զհողն. լինի թէ ներքոյ ॥ մնացեալքն ողջ դտանիցեն. ջանք
 տալով գտին զնոր հարսն և փոքր աղջիկ մի ի գերկն. իրը թէ
 15 կամեցեալ էր փախչիլ, և անդէն եկեալ էր տուն ի վերայ, և
 մեռեալ էին երկոքեան. և ի միւս օր հանին ես երեք մեռեալ, որք
 էին երկուք մեծ տղայ 15 և 20 տարոյ և աղջիկ մի. և յետ երկու
 և երեք աւուրց, որք զհողն պղէին այրեցեալ գերանքն և ինչք
 դուրս հանէին ամէն ոչնչացեալ և այրեցեալ. և այն էր զարմանք,
 20 որ հիմն ի վեր էր եղեալ, և վերն յանդունգս իջեալ. և այն պէս
 խառն ի խուռն էր եղեալ, որ ոչ ոք կարէ զկերպ բանին գրել²³:
 ՈՄԻԹ (1787) ապրիլ 15 հինգ հոդի Թուրք սպանին ի գհ-
 շերի Տաճիկ մի ի մէջ իւր տանն. և իմացեալ վաշային և աղա-
 յիցն գտեալ զթրքերն երկուքն ի կաղուխ էզարկ, և մին կախեաց
 25 և միսքն փախչան, և փաշայն էր վերոյիշեալ Թամուրն. սորա
 ջորին ծնաւ, զոր մեք աչօք տեսաք ի սարայն սատկած քան
 զկատու մի:
 Ի սոյն թուին յուլիս 16, Սահապ Ալիքճան աղին հետն
 գնացինք Աղթամարայ սուրբ Խաչն. ուխտ արինք Վարդավառի
 30 կիրակին: Ի սոյն օր փոխեցաւ առ Աստուած լուսահոգի Սիմէօն
 կաթողիկոս և նստաւ յաթոռն տէր Ղուկաս սրբազն կաթողի-
 կոսն. տէր Աստուած կեանս յերկար պարգևեսցէ նմա:
 ՈՄԼ (1781) սոյն Թամուր փաշայս յունվար 11-ին հար-
 սանիք արար իւր տղայ Ալիքէգին, քսան տիւ և քսան գիշեր, «որ
 35 այսպէս հարսանիք ոչ ոք չէր տեսուեալ ի Վան, զի անհամար և
 անթիւ էին բարութից եղեալ խշանգք, և ձիաւորք, և չարխի
 ֆէլագք, և Փրանկ ուշաղիք, յաւայի ֆշանգք. և || փոքր թօթեր.
 զի երկու բերդ էին շինած ի մէջ սարային. գիշերն յետ ամեն աթաշ-
 բաղ օյինացն երկու բօլուգ լինէին, և ի վերայ բերդից էրէ
 40 տանէին, որ տեսողացն երկիւր թէ սարայն բոլոր նաև մարդիկն
 ամէն ի կրակ էին, քանզի ֆշանգն իրրե կարկուտ գայր միմեանց,
 այլ և չուանի վերայ խաղացողքն, և գուլաշ բռնօղքն, և օղկա-
 պազք, և սազանդարից հաշիւ ոչ գոյր. նաև քսան տիւ և գիշեր
 ըոլոր երկիրն անդ պատուած էին՝ կերակրին և էմադին, կայֆա-
 45 յին և թութունին, ստակին և խալաթին թիւ ոչ գոյր, զի բոլոր
 երկիրն անդ հաւաքեալ էին, թող թէ ի դրսէ եկեալ հիւրքն. իւ-

- լուհքի թօյ բակին, որ երեսունէն աւելի նախար ունէր, որ քահեայ և խազնատար, չաւուշ և չուխասարք էին, թող թէ այլ խրդմաթքարք, և եղս[ք]ջիք. քանզի եօթն ահագին մեծ շուն եալտուզլի թղթէ կալխանով և թախըմով ետաք կու քաշէին առէջն. իւր մեռթարհնային և դափիփաջայն ըոլոր պաշգայ էր, յուքմ և ըուուրդում ի փաշայէն առեալ էր. ըոլոր երկիրն որքան այեան և անուանի մարդ կայր ամէն տուգանեց. քանզի ասէին թէ մինչ ի ութ ե տասն քէսայ ըստակ էաո թէ փաշայէն, և թէ այլոցն. քանզի երկու անգամ փաշային կալդըր արաւ. կարի մեծ և զարմանալի
- 10 հարսանիք էր, որ մեծ և ծեր մարդիկն ասէին թէ Վան, որքան որ Վան է, այսպիսի հարսանիք եղեալ չէ. և այս ամենայն դէլուր և գիտուրից վերայ. և ամենայն գործոց վերակացուք էին փաշայի դանձապետ Շէքար ազան և փաշայի վաճառականապետն Ղարասաֆարեան խօճայ Ախիջան աղայն:
- 15 ՌՄԼԵ (1780) սեպտեմբեր 17, || վանեցի Թամուր փաշայն 149
կրկին եկաւ Վան. շարաթ օր դիվան արաց. Զամուշչի օղլիք, ենգիչար աղասին և սաղ աղասին ի մէջ սարային սպանեց. այս ևսգիչար աղասին մղտեսի Յօհաննեց այգու մօտն ջազաց էր շիներ, Թամուր փաշայն քակեց, և այլ բազում յաղթութիւն արաց,
20 զոր ոչ գրեցաք, ի սոյն թուին այս Թամուր փտշայս պլիկ կըտրել ետ.
- ՌՄԼԵ (1796) յուլիս մէկ օրին վանեցի Ահմատ փաշէն մեծ սաֆար արար, գնաց ի վերայ Խօյեայ էլին՝ յագաբանցի Ալի աղային, բազում զօրօք. երեք հազար մարդ աւելի կայր և ոչ պակաս, քանզի Թամուր փաշայի լաճ՝ հասրաթ բակն, քահեայ էր. և ունէր ընդ ինքեան սաղ աղասին իւր մեծ եղբայր. և սօլ աղասին, Շաթըլ օղլին, Նաման աղէն և այլ բակերն և օջախլիք գնացին մինչև Բերկրի, 12—13 օր նստան. յետոյ ի մէջ գիշերի յանկարծակի հեծան և քշեցին ի վերայ Ալի աղային, քանզի Ալի աղայի վերայ կէր 1200 մարդ, և մերոյս կէր 3000 աւելի և ոչ պակաս, քսան և չորս բայրաղ լաւանդ կէր մերում. ամենեցուն բայրաղ տարան. սաղ աղասին, Շաթըլ օղլին, Նաման աղէն. և այլ բազում Տաճիկք և Քիւրդք ըսպանեցին և մերկացուցին և եարալի արին, որ ոչ զոյր թիւ. քանզի հարիւր մարդ ճօրով սաղ պըծաւ իրե Վան. Էն էլ ոտով մերկ, բորիկ, որ այսպիսի խայտառակութիւն մարդ չէր տեսեր. և Վանայ ասքարին այսպիսի խայտառակութիւն չէր հանդիպեր. Աստուած հեռու անէ,
- 30 ՌՄԼԵ (1797) ի սոյն թիւ յուլիս 20, էմին բագն էլաւ սաղ աղասի. փետր. 28 Ահմատ փաշէն պաղաւ ի սոյն թիւ, ապրիլ 2,
35 հինգշաբթի, || Ղարսափարեան Ախիջան աղային տունըն այրեցին, որ կասէին թէ վեց հարիւր քէսայի սալթ մալ գնացեր տնէն, որ յետոյ Ախիջան աղան ինքն և իւր եղբայր Յարութիւն աղայն գնացին Արզում մօտ քոս Խւսուֆ փաշայն և նա արզ արաց Հստամբօլ, որ մուշապիր եկաւ մալին թաւթիշ անելու մէկ և երկու անգամ. թէպէտ ժողովեցին, բայց դուռուշի մէկ փարէն էլ ձեռ չինգաւ. այս ամենայն չարիք գործողներն Զամուշչոցն Յու-
- 40 45 150

- սէն և Խալիլ աղայքն եղէն. պատճառ թէ Ախիջան աղայն եղև
պատճառ, որ մեր հայրք Թամուր փաշայն սպանեց:
- Ի սոյն թիւ մայիս 2 սաղ աղասի Էմին բագն փաշայ եղև
Վանայ, թագաւորէն թղերն ընդունելով:
- 5 Ի սոյն թիւ յունիս 9 աշխարհաժողով արին Յանկուսներ.
պատճառ թէ Էմին փաշէն խարջ սալեալ շատ բանի զուլում կա-
նի. շուկայք փակեր էին. քանի անդամ յղեց թէ եկէք բացէք,
զի եկին, յետոյ բարկացաւ, յունիս 10 օրին ֆարշուլենց Մանուկ
աղէն և Խաչկանց մահտեսի Խաչատուր բոնեց կախեց. պատճառ
- 10 որ կամէին. թէ Ախիջան աղենց տուն այրելուն և շուկէք փակե-
լուն պատճառ Մանուկ աղայն եղև, որ սպանելէն յետոյ հարիւր
քէսայից աւելի թէ բստակ և թէ մալ ըերեց կէրաւ.
- Ի սոյն թիւ յունիս 15 Զամուշչոնց Յուսէն և Խալիլ աղայքն
փախեան:
- 15 Ի սոյն թիւ, ԻՄԽԶ (1797), յունիս ամսոյն Խադըմ^Հ շահն
սպանեցին:
- ԻՄԽԸ (1798) փետրվար ամսոյն Սօղըթենց Զալին Արծկէ
սպանեցին. դեռ կողընայ, որ պատճառ սա էր եղեր Ախիջան աղա-
յինց տունն այրելուն:
- 20 Ի սոյն ամսոյ 18-ին, Վէյիս աղէն և Թօփչոնց Օսման բագն
ի մէջ սարային խեղդեցին. պատճառ վասն Ախիջան աղայինց
տուն այրելուն:
- ԻՄԽԹ (1800) Էմին փաշայն խանդակներ հորդել ետ, որ
մահլայ մահլայ գնացին հորդեցին:
- 25 Ի սոյն թուին վախճանեցաւ. Ղուկաս կաթողիկոսն. և յիշա-
տակեցին զՅսվէփի:
- Ի սոյն թուին վախճանեցաւ սրբոյ Երուսաղէմայ Պետրոս
պատրիարք և նստաւ վանեցի Թէոդորոս պատրիարքն:
- Ի սոյն թուին սեպտեմբեր 31-ին, Վարագայ խաչի տօնին,
- 30 Թամուր փաշայի որդի Յասրաթ բագի թղի մուժաէն || իրե. այն
վախդ, որ խալի լսաւ, երկիրս շարժի նման դղրդաց:
- 35 Ի սոյն թիւ հոկտեմբեր 11, ուրբաթ գիշեր, երկինք որոտաց,
երբ կայծակ թալեց ի վերայ լերդին Վանայ. ներքին կողմէն
քանի կտոր մեծ քարեր պրծաւ անկաւ. դուռ և տանիս ջարդել
և ծակել. ժամ 11-ին, որ ժամահարներ կու դփէն, այն վախդ
սուրբ Առաքելոյ ժամահար, որ կիրակոս ասէին, այդ տեղն որ
քարեր կուդայ, մին ի քարանց կանկանէ սորա վերայ կու մե-
ռանի. տէր լուսաւորեսցէ հոգին. Եւ ես տրուպ Մարտիրոս խա-
լիքայն, այն վախտ արթուն էի և բաց տեղ, զոր աչօք իմովք
ականատես եղէ:
- 40 Ի սոյն թիւ, գեկտեմբեր ամսոյ ես՝ Մարտիրոս մտայ աշ-
խարհի կարք:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԹԱՅԻՐԻ ԹՑՈՒՆԵՐԻ

1. ՏԵՇ Ս. Անեցի, էջ 79; Վերջինիս մոտ նշանակած է մեր թվականության ՈՒԶ (620)-ին, որը Ս. Անեցու հաշվով համապատասխանում է հայոց ՀՅ թվականին:
2. Լ. Թեմուրը մահացել է 1405 թվին:
3. Զահանգահը Շամշուլզեն գրավել է 1440 թ. (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 119, 124, Ժանթ. 43):
4. Այս վկայությունը ստույգ չէ, պետք է լինի 1587 թ.:
5. ՏԵՇ և հմատակերեւմ, էջ 305:
6. Այդ ժամանական վերեւում, էջ 284, 285, Ժանթ. 8:
7. Բնագրում հրատարակիչը փակագծերի մեջ գրել է. «գահեկանի մի չորրորդ»:
8. Այս մի քանի վկայությունները յանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 361—364:
9. Հրատարակիչն այնուհետեւ փակագծերում գրել է. «երկուրեակ»:
10. ՏԵՇ ՍԺ, 1, էջ 366:
11. Այսինքն՝ 1716 թ. ապրիլի 1-ին: Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 367:
12. Այս մի քանի տեղեկությունները յանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 368—371:
13. Բնագրում սիրալմամբ տպված է «եկն», միտքն անիմաստ է մնում, ուստի այն ուղղեցինք ըստ Անանուն Վանեցու, տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 372:
14. Այս տեղեկությունները տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 372:
15. Այսինքն՝ 1745 թվի օգոստոսի 12—17-ի ժամանակամիջոցում:
16. Բնագրի մի շարք տպյալները համեմատիք ՄԺ, 1, էջ 373—374:
17. Այսինքն՝ 1755 թվի հունիսի 1-ին:
18. Այսինքն՝ մինչև 1755 թ. հուլիսի 30-ը:
19. Այսինքն՝ 1755 թ. օգոստոսի 13-ը:
20. Այսինքն՝ 1755 թ. սեպտեմբերի 11—18-ի ժամանակամիջոցում:
21. ՏԵՇ ՍԺ, 1, էջ 374:
22. Այս մի քանի տեղեկությունները տե՛ս նույն տեղում, էջ 374—375:
23. Իման Այզեստան, Վանի թաղերից մեկը:
24. Այս վկայությունները հմատական են, նույն տեղում, էջ 375—376:
25. ՏԵՇ նույն տեղում, էջ 376: Այստեղ տարեթեղը տարբեր է:
26. Իման Դարզանելի նեղուցը:
27. Այս մի քանի վկայությունները տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 378—380:
28. ՏԵՇ նույն տեղում, էջ 378—379: Այստեղ տարեթեղը մեկ տարով տարբեր է նշանակած:
29. Իման Աղա Մահմեդ իշան:

XXIV

ԱՆԱՌԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԴԱՐՅԱ?)

Մատենադարանի № 1737 ձեռագրի այլ նյութերի թվում գտնվում են նաև պատմական մի շաբաթ նյութեր, որոնցից մեկը վերաբերում է պարսկական, հրեական, հոռմեական և հայկական թագավորներին¹: Այստեղ ուշադրության արժանի տեղեկությունների չենք հանդիպում: Միայն ժամանակագրությունը՝ կրող վերջին մասին կցված է խիստ համառոտ մի ժամանակագրություն, որը կարող է հետաքրքրության առարկա դառնալ: Սա ունի Ը[Ա]րդ ե զպատահմունս ժամանակացն ասացից և զորքանութիւն թագաւորին վերնագիրը, նպատակահարմար գտանք այստեղ հրատարակել վերջին երկու բնագրերը, Բագրատունի իշխանների շաբաթը սկսվում է հնագույն շրջանից, բայց շուտով հեղինակը համառոտում է և նշում VIII—IX դարերի մի քանի ներկայացուցիչներին, ապա թվարկում Բագրատունի թագավորներին Աշոտ Ա-ից մինչև Աշոտ Դ, հիշում Կարսի և Կյուրիկյան թագավորության հիմնադիրների և այլ դեպքերի մասին: Այսուհետև սկսվում է վերևում նշված ժամանակագրությունը, որի առաջին վկայությունները վերաբերում են Աշոտ Դ-ի մահվան, Երզնկայի մի երկրաշարժին և այլ դեպքերի: Այստեղ վերջին վկայությունը վերաբերում է 1176 թվի ապրիլի 11-ի արեկի խավարմանը:

Թե և կ և երբ է կազմել այս ժամանակագրությունը, հնարավոր չեղաւ որոշել:

Այս բնագրի վերջին մի երկու տեղեկությունները հանդիպում ենք Սամուել Անեցու ժամանակագրության հրատարակության բնագրում: Սակայն վերջինիս ձեռագիրը տարբերակներից մեկում գտնում ենք մեզ հետաքրքրող բնադրի վերջին մասի համարյա բոլոր վկայությունները: Ս. Անեցու ժամանակագրության այդ տարբերակը գտնվում է Մատենադարանի № 8481 ձեռագրում², որի բազմաթիվ վկայությունները, որոնք գտնվում են նաև մեզ զբաղեցնող ժամանակագրության մեջ, մի ուրիշ բնագրի հետ սխալմամբ հրատարակվել է XIII դարի նշանավոր մատենագիր Ստ. Օքբելյանի անունով³, Հնարավոր է, որ մեկը Ս. Անեցու ժամանակագրության այս կամ

¹ էջ 95ր—69ր:

² էջ 68ա—89ր:

³ էջ 171ա—204ա:

⁴ «Ժամանակագրություն Սաեփաննուի Օքբելյանի», հրատ. Աշ. Արքահամբյան, Երևան, 1942: Այս ժամանակագրության հեղինակի և այլ հարցերի մասին անունը լ. Խաչիկյանի և մեր հոգվածը (Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1949 թ., № 2, էջ 77—87:

նման մի տարբերակից քաղել է սույն տեղեկությունները և մի առանձին, փոքրիկ ժամանակագրություն կազմելու հնարավոր ու հավանական է նաև, որ այս փոքրիկ ժամանակագրությունը կազմվել է անկախ Ս. Անեցուց և սրա տեղեկությունները, հետագայում, մեկը մուծել է Ս. Անեցու ժամանակագրության սկզբնական բնագրի տարբերակներից մեկում։ Երկու բնագրի տվյալների մանրազնին քննությունը մեր վերջին ենթադրության համար հենարաններ տվեց, օրինակ՝ մի երկու վկայություն այս բնագրում համեմատաբար ընդարձակ են, քան № 8481 ձեռագրում պահպաժ բնագիրը և վերջինիո մոտ նկատելի են խմբտրման հետքեր։ Իերում ենք այդ հատվածները դեմ առ դեմ։

№ 8481

1. էջ 201թ Շիգ Պուխն աթարակ Ելուկուդն պաշարեաց զԱնի և աւերեաց ըագում եկեղեցի ի Շիրակ զաւառի, ընդ նըմին և գծաւախեթ և առժամայն զառնալովի ի Դուին սատակի ինքն և սուլտանն և այլք բաղումք ի մեծամեծացն։

2. էջ 202ա. Շիգ Պուխ Գորգի վերստին զԱնի և ետ զնայ իւանէի։

3. էջ 202ա Շիգ Պուխն իւաւարեցաւ արեղակն ի ԺԱ ապրիկի, յաւուր կիւրակէի, յերկրորդ, ժամու, մինչ աստեղք երեկցան։

Վերեւում նշված նկատելի շեղութերից բացի առաջարկվող ժամանակագրության մի տեղեկությունը, թե ինչպես Կարսի ամիրան 1165 թվին բանտարկում է մի շարք հայ իշխանների և հանձնում Գանձակի աթարեկ ելտկուզին, բացակայում է ինչպես Ս. Անեցու ժամանակագրության հրատարակության, այնպես էլ ձեռագիր № 8481 բնագրից։

Նկատի ունենալով այս ամենը, այս ժամանակագրությունը, ենթադրաբար, վերագրում ենք XII դարին։

№ 1737

1. Շիգ Պուխ զա աթարակ Ելուկուզն և պաշարէ զԱնի և նակէ բազում եկեղեցին ի Շիրակ, ընդ նըմին աւերէ զԱխալիաղան և գծաւախեթ և առժամայն զառնալով ի Դուին սատակի ինքն և սուլտանն և այլք բաղումք ի մեծամեծաց։

2. Շիգ Պուխ էառ վերստին Գորգի, Ափիւազ բագաւորն, զԱնի և ետ զնայ իւանէ։

3. Շիգ Պուխ ի նոյն ամիք (Շին) իւաւարեցաւ արեղակն ի Նոր կիւրակէին, ի մեծասանն ապրիկի, յերկրորդ ժամու, մինչ աստեղք երեկցան։

Ի բառնալ Արշակունեացն մինչև ի Բագրատունիքն ամք
ՆԵՐ (434) ՄԻջոցներ
 2 Եես Վաչէի Կամսաբականի Բագրատունիքն եղեն իշխանք
 Հայոց Առաջին իշխան ի Բագրատունեաց Դաւիթ եղեւ, և տիրեաց
 5 Հայոց ամս ԺԸ (18), և ապա Սմբատ, որդի իւր, ամս ԻԲ (22). և
 ապա Աշոտ Մսակեր ամս Ի (20), և յետ սորա որդի իւր՝ Սմբատ, որ
 Ապլարտոն կոչիւր ամս Լ (30)-ու և ապա Աշոտ որդի սորա, յաւ-
 ուրս Վասիլի Յունաց թագաւորի, թագաւորեաց լ ամենայն Հայոց
 ամս Է (7). և նախնքան զթագաւորն Հայոց և Վրաց իշխանաց
 10 իշխան կացուցեալ ամս Լ (30), որ և վասն առաւել բարեսէրն լի-
 նելոյ Բարեպաշտ անուանեցաւ: Եւ յետ սորա Սմբատ, [որդի]
 նորա, զոր Տիեզերակալն անուանեն, թագաւորեաց ամս ԻԴ (24):
 Ի սորա աւուրս և հօր իւրոյ եղեւ խոր խաղաղութիւն Հայոց:
 Եւ ՅԿ (911) թւականին եկն Արուսալայ որդին և աւերեաց
 15 զՀայս, և կալեալ զՍմբատ ի Դուին ի փայտ հանէ և զԱշոտ, որդի
 Շապուհոյ, եղրօր Սմբատայ, կացուցանէ ի տեղւոջ Սմբատայ, որ
 թագաւորեաց Հայոց ամս ԺԸ (18)²: Եւ ապա Աշոտ, որդի Սմբա-
 տայ, թագաւորէ ամս Ը (8). սայ անուանեցաւ Շահանշահ ի Յու-
 նաց թագաւորէն և վասն անյազթելի քաջութեանն Երկաթ ան-
 20 անեցաւ: Եւ յետ սորա եղբայր իւր՝ Արաս ամս ԻԴ (24). և
 զկնի սորա Աշոտ, որդի իւր, ամս ԻԵ (25) և զեղբայր իւր՝ զՄու-
 շեղ Կարուց կացոյց թագաւոր: Սա որ զգոնջացեալսն իշխանաց
 իշխան անուանէր և առատաձեռն էր առ ամենայն կարօտեալս:
 Յաւուրս սորա, և ի ՆԺԵ (966) թվականին, ի Սևորդիսն շինեցան
 25 Հաղըատ և Սանահինն: Ժ (10) ամաւ յառաջ զՀաղըատ շինեաց
 կինն Աշոտոյ Խոսրովանոյշ և ապա զՄանահինն, վասն արևշա-
 տութեան որդոց իւրեանց՝ Գուրգենայ, Սմբատայ և Գագիայ:
 Իսկ սոքա համակամ սիրով երիս բաժանեն զթագաւորութիւնն՝
 հայրազլուխ առնելով. զՍմբատ, և Գուրգէն տիրէ Գոգարացւոց
 30 կողմանս սկսեալ ի Գագայ, Խառայ մինչև ի դուռն Տփխաց: Եւ
 վարեաց սա զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ յոք-
 նապատիկ բարեպաշտութեամբ և անուանի եղեալ, յոլովակի եղեալ
 արութեամբ || թագաւորեաց ամս Ծ (50). և կամայօժար կրօ-
 նաւորի ի վանս Սանահին ամս Ը (8), որով և փոխի մահուամբ³:

- իսզ ը տեղի իւր կացուցանէ զէրէց որդի իւր գԴաւիթ, որ ե նա
 բարեպաշտութեամբ վայելէ ի հայրենի իշխանութեանն. ե ապա
 Կիւրակէ, որդի իւր, զինի նորա թագաւոր, յորոյ ժամանակս Ալ-
 ֆասլան սուլտանն հնազանդէ զՎիրս և զՀայս, և առնու զԱնի ի
 5 տօնի Աստուածածնին⁴, և որոյ ճարակ տայ զբնակիչս քաղաքին.
 իսկ Կիւրակէ և թագաւորն Վրաց Դօրդի հնազանդութեամբ եր-
 կուց տիեզերապետաց՝ Յունաց, և Պարսից, վարեն զիշխանութիւն
 իւրեանց, իսկ յետ Կիւրակէի սուղ ժամանակի ի վերայ անցելոց
 10 մերժին որդիքն նորա ի հայրենեաց իւրեանց, օր ըստ օրէ նուա-
 զութեան հասանելայ, և տիրեն սուղ ինչ ժամանակս Սկիւթացիք
 Տաշրայ. Կապա այլ զօրացեալ թագաւորն Վրաց՝ յաղթօն Դաւիթ
 ե ընդ իւրոյ նուաճէ զամենայն իշխանութիւնն Բագրատունեաց
 և բազում քաջութիւն յաղթութեան ընդդէմ Պարսից կատարէ.
 [Ա]րդ և զպատահմուն ժամանակացն ասացից և զորքանու-
- 15 թիւն քագաւորին:
 ի ՆԶԸ (1039) թվականին մեռաւ Աշոտ թագաւորն⁵,
 ի ՆԿԵ (1016)-ն շարժ եկն սաստիկ⁶,
 ի ՆՀ (1021) Թուրքն եհար զԱպիրատն⁷,
 ի ՆՂԸ (1049) մեռաւ Արաս թագաւորն⁸,
 20 ի ՇԲ (1053) վախճանի թագաւորն Դաւիթ⁹,
 ի ՇԺԴ (1064) Էառ Ալփասլան սուլտանն զԱխալքաղաք և
 զթանի:
 ի ՈԺԴ (1165)-ն կալաւ Կարուց ամիրէն զԱպիրատն¹⁰ և զիւր
 փեսայն՝ Ամիր Հասան և զԱզլղարիփ, եղբայր Ապիրատին, և ետ
 25 ցԵլտկուզն,
 ի ՈԺԹ (1170) ազատեցաւ Ապիրատն գնովք¹¹,
 ի ՈԺԵ (1166) վախճանի տէր Դրիգորէս || կաթուղիկոսն 69_ր
 <վախճանի> Հայոց¹², յորում ամի և զԵզնկայն տարաւ¹³,
 ի ՈԺԹ (1170) վախճանի թագաւորն Կիւրակէ ի Մ[ա]ծ[ն]ա-
 30 բերդի¹⁴ և բերաւ ի հանգիստ նախնեաց¹⁵ իւրոց ի Հաղբատ:
 ի Նմին ամի ուժգին շարժմանէ բազում քաղաքք ե գա-
 ւառք կործանեցան, ընդ որս և մեծ քաղաքն Արամացւոց՝ Բերիա,
 որ կոչի Հալլը¹⁶:
 ի ՈՒԴ (1174) Էառ վերստին Դօրդի, Ափի[աղ]աց թագաւորն,
 35 զԱնի և ետ զնա իւանէի¹⁷,
 ի ՈՒԴ (1175) դա աթարակ Ելտկուզն¹⁸ և պաշարէ զԱնի և
 քակէ բազում եկեղեցիս ի Շիրակ, ընդ նմին աւերէ զԱխալքաղաք
 և զՁաւախեթ և առժամայն դառնալով ի Դուին սատակի ինքն
 և սուլտանն և այլ բազումք ի մեծամեծաց¹⁹,
 40 ի ՈՒԵ (1176) դարձուցանէ Ափի[աղ]աց՝ թագաւորն զԱնի
 առ իւր տեայրսն²⁰,
 Եւ ի նոյն ամի խաւարեցաւ արեգակն ի Նոր Կիւրակէին, ի
 մետասանն ապրիլի, յերկրորդ ժամու, մինչ աստեղք երկեցան²¹,
 Մահմէտ ի ԿԸ (619) թվականին երկեցաւ:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԹԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս ամբողջ հատվածը բնագրում դրված է կարմիր թանաքով:
2. Սմբատ Ա-ի մեռնելուց հետո սրա եղբոր՝ Շապուհի որդին՝ Աշոտը թե ինչքան է թաղավորել, պատմէնները չեն հազորում, թեև Սմբատ Ա-ից հետո մինչև Աշոտ երկարի կ. Պոլսից վերադառնալը նրան հիշում են թագավոր (տե՛ս Հ. Գրասիանակերտցի, էջ 293, հմմտ. Ասողիկ, էջ 169—170, Վ. Արևելցի, էջ 119):
3. Աշոտ Գ-ի որդին, կոչվել է նաև Կյուրեկ (Ա) կամ Դերենիկ, հիմնագիր հանդիսացավ լոռու թագրատունի թագավորության (Վ. Արևելցի, էջ 122 և ուրիշներ), որի հիմնագրումը Մ. Այրիվանեցին սիալմամբ գնում է 981 թ. («Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Մ. Էմին, Մոսկվա, 1800, էջ 56), սակայն ապէլի հավանական է ընդունել 979 թիվը: Պըոֆ. Հ. Աճառյանը սրա մահը նշում է 989 թ. («Հայոց անձնանունների բառարան», համ. Ա., Երևան, 1942, էջ 515), այս բնագրի համաձայն նրա թագավորությունը տեսում է 80 տարի, իսկ գրանից հետո նա ուժ տարի էլ եղել է կրօնավոր. ստացվում է այն, որ իր Կյուրեկի Ա-ն մահցել է 1037 թ. (979+80+8), Կաթոնը ենք ճիշտ կմնի, եթե Մ-ի (80) փոխարեն կարգանք Ժ(10), այս գեղքում կստանանք 997 (979+10+8):
4. Ներքենում հեղինակը նշում է այդ գեղքի տարեթիվը Հայոց ՇժԳ (1004): Ա. Անեցին նշում է ՇժԳ-ին ոկտոնի Տիրամօրն աւուր երկարթոջ (էջ 112), Այսինքն 1065 թ. օգոստոսի 10-ին, երկուշարթի (Մժ, 1, էջ 29 ժանոթ. 19, գերեսմ, էջ 164, ժանոթ. 70):
5. Իման Աշոտ Գ. հմմտ. № 8481, էջ 198 թ, Մ. Անեցի, էջ 107:
6. Այս գեղքը ուրիշները նշում են հայոց նկի թիվն (№ 8481, էջ 198ա), իսկ Մ. Այրիվանեցին 1011 թիվն (էջ 57):
7. Հասան Պահլավունու որդին և Աշոտ Գ-ի մտերիմը (տե՛ս նաև № 8481, էջ 198 ա): Մրա մահվան մասին տե՛ս Մ. Ուռիայեցի, էջ 10—11:
8. Հմմա. № 8481, էջ 199թ: Վկայությունը պարզ է, Կարսի թագավոր Մուշեղի որդի Արա Ա-ին է վերաբերում, թիվ Գաղիկ Ա-ի որդի Արակին:
9. Խոսքը, հավանաբար, վերաբերում է Կյուրեկիցին թագավոր Գաղիթ Ա. Անհողին, որը Գուրգենի (Կյուրեկի Ա) որդին էր: Հմմտ. № 8481, էջ 199թ:
10. Սա վերենում հիշված անձնավորությունը չէ, այլ նրա թոռան՝ Գրիգոր իշխանի որդին և Բարսեղ Անեցու եղբայրը (տե՛ս և հմմտ. Վ. Արևելցի, էջ 170):
11. Մրա մասին տե՛ս ժանոթ. 10: № 8481-ում այս վկայությունը դրված է հայոց ՈՒԹ թվականի ներքո (էջ 202ա): Վ. Արևելցին ևս ճիշտում է սրա մասին. ոկտոնի ժամանակի ել ի բանտէն Կարուց մեծ իշխանն Ապիրատ և եկն յԱնի» (էջ 170). ուրիշ ժանրամաններություններ հայտնի չեն:
12. Հմմտ. № 8481, էջ 202ա: Իման Գրիգոր Գ Պահլավունի, (Կաթողիկոս 1113—1100 թթ.) Ապիրատ իշխանի որդին (ժանոթ. 10, 11) և ներսես Շնորհալու ավագ եղբայրը:
13. Հմմտ. նույն տեղում, էջ 202ա: Ուրիշներն այս գեղքը նշում են հայոց Ոժէ թիվն (Մժ, 1, էջ 25), իսկ Մ. Անեցին՝ ՈժԳ (էջ 138):
14. Հմմտ. № 8481, էջ 202ա: Կյուրեկի Գ, Գաղիթ Բ-ի որդին (տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 145):
15. Բնագրում համինաց ձևով:
16. Տե՛ս և հմմտ. № 8481, էջ 202ա: Վերջինս այս գեղքը նշում է հայոց ՈժԱ և ՈժԲ տարեթիվը միջև:
17. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 202ա:

18. Շեմսաղ-զին կրկուզը, համաձայն լեն-Գուլի, մահացել է 1172 թ. (էջ 144),
հետևագեռ այս զկայությունը կաբոդ է զերարերել նրա որդի. և հաջորդ Մուհամմեդ
Փելեփան Զեհանին:

19. Տե՛ս և հմա. № 8481, էջ 201բ.

20. Տե՛ս և հմա. նույն աեզում, էջ 202ա:

21. Տե՛ս և հմա. նույն աեզում, էջ 202ա: Դավիթ Թորայրեցին ես հասատում է
այս զկայությունը (տես մեր հողգածը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Հասարակական բաժանմուն-
քի «Տեղեկադիր», 1952 թ., № 8, էջ 115, 119):

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

Այստեղ ներկայացվում են ժամանակագրական այն մանր բնագրերը և հատուկտորները, որոնք դրի են առել մեծ մասամբ զեպքերին ժամանակակից, հաճախ էլ ականատես անձնավորություններ. Առանձին բնագրերում պատհած բազմակետերը պատկանում են նախորդ հրատարակիչներին կամ ձեռագրերի ցուցակ կազմողներին (անտիպ).

Ստորև տալիս ենք ժամանակագրական այդ հատուկտորների մասին համառոտ տեղեկություններ:

Ա.՝ Մատենադարանի արխիվի Տիրայր վարդապետի ֆոնդի № 119 թղթապանակը Օքսֆորդի Բողեյան գրատան հայերեն ձեռագրերի ցուցակն է, որի ձեռագրերից մեկը, ինչպես հաղորդում է Տիրայր վարդապետը—ըէ հաւաքածու զանազան նիւթերի, որի մեջ մտնում են վարքագրութիւն, ծիսարան, աշխարհագրական, քերականական մասեր... տարեգրութիւն, տաղեր» (վավ. 1դ, էջ 265). Այս թղթապանակի 1դ տետրի 270 և 271 էջերում ընդօրինակված է Հեթումյան թագավորական և Լամբրոնյան իշխանական տների XIII դարի մի քանի ներկայացուցիչների մահվան ժամանակագրական ցանկը: Այս տեղեկությունները, որոնք հետագայում մուծվել են հեղինակի կազմած տարեգրության բնագրում (Մժ. 1, էջ 74—87), թողել է Հեթում Բ-ն իր սեփականությունը հանդիսացող Սաղմոսարանի էջերից մեկում:

Բ. Վերեկում նշված թղթապանակի (Ա) մի այլ, 1դ տետրի 289ա—290ա էջերում բերված է ժամանակագրական մի այլ հատված, որը վերաբերում է Հուլավուին և նրա հաջորդներին, իսկ միենույն տետրի 292ա էջում գտնվում է ժամանակագրական մի ուրիշ, բավական մանր բնագիր:

Գ. ՄՏՄՑ-ի № 33 թղթապանակի 153-րդ էջում գտնվում է Երուսաղեմի № 2341 ձեռագրի (ժամանակ՝ 1278 թ.) նկարագրությունը: Ցուցակի կազմող Մ. Տեր-Մովսիսյանը գրում է, որ «Ձեռագրիս մեջ կան երկու էջ տարեգրական տեղեկություններ» և ապա բերում ստորև հրատարակվող բնագիրը: Հստ երկույթին մեկ ուրիշը ձեռագրի դատարկ էջերում ավելացրել է այս վկայությունները, որոնք վերաբերում են XIII դարի երկրորդ կեսին և XIV դարի սկզբներին: Եղելությունների վայրը հանդիսացել է Կիլիկիան: Բնագրում առկա են բազմաթիվ սխալներ: Մ. Տեր-Մովսիսյանը այդ առթիվ գրում է. «Արտագրողի անհոգությունից, բավական բառեր մնում են անհասկանալիք» (թղթապանակ № 33, էջ 153): Մեզ հետաքրքրող ժամանակագրությունը այստեղ բերվածով չի վերջանում. Մ. Տեր-Մովսիսյանը դարձյալ գրում է. «Նման տեղեկություններ, կցկառը շարադրված են մի

էջ Կս. ով է գրողը, մնում է անհայտա (նույն տեղում, էջ 153): Հենց այդ վիճակով էլ ընագիրը բերում ենք այստեղ:

Դ. Մատենադարանի № 3613 ձեռագրի 71ա էջում պահվել են XIV դարին վերաբերող մի քանի տեղեկություններ, որոնք ամենայն հավանականությամբ չեն պատկանում ձեռագրի գրիչ Միխիթար Անեցուն (էջ 26ը):

Միկնույն ձեռագրի մագաղաթյա առաջին պահպանակի երկու էջերում¹ տարրեր անձնավորությունների կողմից արձանագրվել են ժամանակագրական առանձին տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են XIII—XVI դարին:

Ե. Մատենադարանի № 1382 ձեռագրի 306ը դատարկ էջում գտնվում են Թ. Մեծովեցու կենացիր Կիրակոս Բանասերի ինքնադիր մի քանի խիստ համառոտ վկայությունները, որոնք վերաբերում են XV դարի առաջին կեսին:

Զ. «Դիւան Հայոց պատմութեան» Ժ գրքի 17—18 էջերից վերցրել ենք Հովհաննես Կրոնավորի ժամանակագրությունը՝ XV դարի 40-ական թվերին վերաբերող, Հրատարակիչ Գ. Աղայանցն այս բնագրի մասին հաղորդում է, որ այն գտնվել է «Վանի ս. Նշան եկեղեցում պահված նրա գրած Ավետարանի սկզբում»²: Ասել է, թե Գ. Աղայանցի հրատարակությունը քաղված է Հովհաննես Կրոնավորի ինքնագրից:

Է. Տիրայր վարդապետի կազմած Օքսֆորդի Բողլեյան գրատան վերեւում նշված հայերեն ձեռագրերի ցուցակից վերցրել ենք այս բնագիրը³, որ վերաբերում է XV—XVI դարերին:

Ծ. Մատենադարանի № 1518 ձեռագրի մի քանի էջերի⁴ լուսանցքներում ժամանակակցի մեկը գրի է առել 1600 թ. վերաբերող այս մի քանի տեղեկությունները:

Թ. Այս բնագիրը հրատարակում ենք համաձայն «Դիւան»-ին: Գ. Աղայանցը սրա մասին ասում է, որ քաղված է «Ամասիա գտնված ձեռագիր երազահանից»⁵, Հեղինակը, հավանաբար, XVI դարի վերջի և XVII դարի սկզբի անձնավորություն է:

Ժ. Պոլֆ. Լեոյի արխիվի⁶ № 11 գործի 202 էջում գտնվում է այս բնագիրը հետեւյալ վերնագրով: «Ժամանակագրութիւն կամ գաւազանադիրք աշխատասիրեալ յԱւետիքայ ումեմնէ», ժամանակագրությունը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում թուրքերի գերիշխանության տակ գտնվող հայերի վիճակի մասին: Բնագրի երկրորդ մասը, որը վերաբերում է Զալալիների ելույթներին, գտնում ենք ինչպես Մատենադարանի № 5959 ձեռագրում⁷, այնպես էլ Ա. Դավթի ժեցու պատմության մեջ⁸: Վերջին երկու

¹ Պահպանակի վրա նախապես գրված է լատիներեն, որի մի մասը իունացած է, իսկ մյուս մասը ինամբով մաքրված:

² «Դիւան», գիրք Ժ, էջ 17—18:

³ Մատենագարան, արքիվ, Փ. Տիրայր վարդապետ, թղթ. 119, վակ. 1q, էջ 290ա—291ա:

⁴ էջ 272ա, 294ը, 299ը, 314ը:

⁵ Գիրք Ժ, էջ 101—102:

⁶ Նույն տեղում, էջ 101—102:

⁷ Գտնվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվում:

⁸ էջ 95ա—102ա:

⁹ էջ 86—87:

բնագիրը համեմատեցինք առաջարկվող ժամանակագրության հետ և նկատեցինք զգալի շեղումներ, իսկ սովոր պատմությունը սույն բնագրում հիշվում է առանց մանրամասնությունների. Ամենայն հավանականությամբ այս ժամտնակագրությունը առանձին բնագիր է և կազ չունի Ա. Դավրիժեցու մեջբերածի հետ:

ԺԱ. «Դիւանա-ից¹ քաղված այս բնագիրը հրատարակիչը վերագրել է Գրիգոր Կամախեցուն և նշել, որ Վարդան վարդապետի Սաղմոսի մեկնության գրիչ Խաչատուր արեղան է 1624 թ. արտագրել այս մի քանի տեղեկությունները²: Իրականում այս բնագիրը Գ. Կամախեցունը չէ: Վերջինս ժամանակագրական մի քանի մանր բնագիր կորստից փրկելու նպատակով գրել է իր ժամանակագրության սկզբում: Այսպիսով, այս տեղեկությունները ժամանակագրական նման մի ուրիշ բնագրից է հանված:

ԺԲ. Դարձյալ «Դիւանա-ից³ վերցրած այս փոքրիկ բնագիրը Դ. Աղյանցի ասելով քաղված է «Սերաստիա եղած մի բժշկարանից»⁴, Վկայությունները համառոտ են և վերաբերում են XVI դարի վերջին և XVII դարի առաջին կեսին:

ԺԳ. Այս բնագիրը քաղեցինք ՄՏՄՑ-ից⁵, որը նախապես հրատարակվել է «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրում⁶, Երկու բնագրի համեմատությունը ցույց տվեց, որ կան մասնակի շեղումներ և վերջինում տեղ են գտել արբագրական մի շարք սխալներ, որոնք կնշվեն ծանոթագրություններում: Ժամտնակագրությունը կազմել է Մկրտիչ արեղան 1660 թ. և ընդգրկում է 1603—1677 թվականները, սակայն այդ տեղեկությունները չափազանց համառոտ են: Վերջին մի քանի վկայությունները վերաբերում են հեղինակի կենսագրականին, որոնք ավելացվել են ժամանակագրությունը կազմելուց (1660 թ.) հետո:

ԺԴ. ՄՏՄՑ-ի № 18 գործի 35-րդ էջում գտնվում է մեղ հետաքրքրող բնագիրը: Մ. Տեր-Մովսիսյանը այն վերցրել է Երուսաղեմի № 1833 ձեռագրից: Ժամանակակցի մեկը գրի է առել 1651—1668 թթ. տեղի ունեցած մի շարք եղելություններ:

ԺԵ. Այս բնագիրը վերցրել ենք Ա. Սյուրմեյանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակից⁷: Այս առանձին տեղեկությունները, որոնք գրի է առել Ղալամքար Հովհաննեսը Հալեպում, վերաբերում են 1633—1679 թվերին:

ԺԶ. Մատենադարանի № 3812 Հայսմավուրքի հիշատակարանից հետո,⁸ մի ուրիշ անձնավորություն, էջի դատարկ մասում, ավելացրել է այս մի քանի համառոտ վկայությունները, որոնք վերաբերում են 1623—1694 թվերին:

ԺԷ. Մատենադարանի № 4961 Մաշտոցի 148ր դատարկ էջում և 149ա

¹ Գիրք Ժ, էջ 39—40.

² Նույն տեղում, էջ 39—40.

³ Նույն տեղում, էջ 102.

⁴ Նույն տեղում, էջ 102.

⁵ Գործ № 33, էջ 256—257.

⁶ 1912, էջ 56—57.

⁷ «Ծուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի», հա. Ա, Երուսաղէմ, 1935, էջ 387—388.

⁸ Զեռ, № 3812, էջ 1032.

Էջի ներքեկի լուսանցքում Հովհաննես Սարկավագն¹ անվարժ գրով ավելացրել է իր ժամանակին՝ 1702—1723 թվերին վերաբերող մի քանի վկառություններ:

ԺՂ. Մատենադարանի № 5180 ձեռագրի 533ր—534ա էջերում ձեռագրի ստացող Ոսկան քահանան թողել է 1689—1709 թվերին վերաբերող մի քանի վկայություն։ Մեկ ուրիշը նույն ձեռագրի վերջին պահպանակի ը էջում արձանագրել է երկու վկայություն Նախիջևանի խաների մասին, 1697 և 1709 թվերին վերաբերող։

ԺԹ. Մատենադարանի № 7087 ձեռագրի ընդօրինակվել է 1639 թվին Ագուլիսում, Մարտիրոս գրչի կողմից², Մեկ ուրիշը՝ Կիրակոս վարդապետը, Տաթևում, որը 1713 թ. դարձել է վանքի առաջնորդ, ձեռագրի վերջին դաշտարկ էջում գրի է առել իր ժամանակին՝ 1697—1719 թվերին վերաբերող մի քանի տեղեկություններ, որոնք գտնվում են ձեռագրի 363ր—364ա էջերում։

Ի. Մատենադարանի № 9105 Ավետարանի առաջին մի քանի էջերում³, անվարժ ձեռագրով, սանահինցի Սահակ քահանան արձանագրել է 1654—1713 թվերին վերաբերող մանր տեղեկություններ։

ԽԱ. Այս բնագիրը, որը, ինչպես երկում է, տարբեր մարդկանց կողմից արձանագրված առանձին եղելություններ են, նույնպես վերցրել ենք Ա. Սյուրբեյանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակից⁴, Սրանք շուրջ հարյուր տարվա՝ 1639—1740 թվերի զանազան անցուղարձերի նշումներ են։

ԻԲ. Ռողթանի գյուղերից մեկի (ամենայն հավանականությամբ Փառակա գյուղի) բնակիչ, Ղարամի որդի Գետրոս սարկավագը 1719 թ. ընդօրինակելով Մատենադարանում պահվող № 604 ձեռագիրը նրա 198ր—199ա էջերում թողել է իր հիշատակարանը։ Գրիչը հիշատակարանին կցել է հայրենի և շրջակա գյուղերում տեղի ունեցած մի քանի տարիների անցուդարձին վերաբերող, հետաքրքրությունից ոչ զուրկ, փոքրիկ ժամանակադրություն, որը վերաբերում է շուրջ 16 տարվա՝ 1703—1719 թվականներին, թեև բնագրում չի պահպանված ժամանակագրական կարգը։ Վկայություններն ականատեսի և առանձին դեպքերում եղելություններին մասնակցողի ստուգապատում հազորդումներ են, որոնք վերաբերում են տեղական կառավարիչների կամայականություններին, հարկան գյուղերի միջև հողի համար եղած վեճերին և այլն։ Հեղինակը, վերեկում նշված հիշատակարանում, հետաքրքր ձեռվ է բնորոշում հոգեռականության հասարակական դիրքը իր անձի օրինակով, ասելով, թե «աղքատաց արեան հացն կերի» (էջ 198ր—199ա)։

ԻԳ. Ժամանակագրական սույն հատուկտորն արտատպեցինք «Դիւան»-ից⁵ և, ինչպես հրատարակիչն է գրում, այն քաղված է «Մերաստիայի ս. Նշան վանքի կանոնգրքի սկզբից»⁶։

¹ Այս բնագիրը հրատարակվել է նաև Հովհաննես Սղակեցու անունով («Դիւան», Դերք Ժ, էջ 379—380) գգալի սիալներով և սրբագրությամբ։

² էջ 363ա և բ։

³ էջ 2ա—8ա։

⁴ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի և Անթէլիսի ու մասնաւորաց», հա. Բ, Հալէպ, 1936, էջ 100։

⁵ Գիրք Ժ, էջ 377—378։

⁶ Նույն տեղում, էջ 377—378։

Ի՞ր. Այս բնագիրը, որն ընդգրկում է 1651—1723թթ. տեղեկություններ, մեծ մասամբ շինարարական աշխատանքներին վերաբերող, վերցրել ենո դարձյալ «Դիւտանա-լից¹», Հրատարակիչ Գ. Աղանյանցն այս ժամանակադրության մասին գրում է, «որ այն քաղված է «Եւդոկիա» գտնուած պատկերահանի մի Աւետարանից»².

ԻԵ. Մատենադարանի № 2245 ձեռագրի ընդօրինակությունից (1689թ.) հետո, մեկ ուրիշը, ձեռագրի դատարկ էջերից մեկում, արձանագրել է ժամանակակից մի քանի տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են 1724—1759թվակերին:

ԻԶ. Գ. Մրվանձտյանը «Թորոս աղբարձ-ի Բ հատորում³ հրատարակեց առաջարկվող բնագիրը, որը, ինչպես երեսում է տվյալներից, ձեռագրում գրի են առել արքան անձնավորություններ՝ Սարդիս Համթեցին, Գասպար Չնքուշցին, Գրիգոր Խարբերդցին, հավանաբար Էլիս ուրիշները։ Հրատարակիչը ծանոթացնում է, որ այս տվյալները ունին ձեռագրի մը թղթոց էջերը գրուածներէն են⁴, Վկայությունները դասավորված են ոչ ժամանակադրական կարգով և վերաբերում են 1665—1801թվերի առանձին եղելություններին։

Միևնույն գրքում Գ. Մրվանձտյանը նշում է մի ուրիշ ձեռագրի Աստվածաշունչ որոյ կողն գրուած էր (էջ 467) ներքեսում բերված մի քանի տեղեկությունները, որոնք գրի է առել դարձյալ Գասպար Չնքուշցին։

ԻԷ. Մատենադարանի № 944 ձեռագրի վերջին՝ 227թ էջի տարրեր մասերում, տարբեր անձնավորությունների կողմից խոռն ի խուռն գրի է առնված մի քանի մանր տեղեկություններ, որոնք ընդգրկում են 1663—1773թվականների դեպքերը։ Բնագրում մի երկու վկայության սկզբի մասը կտրվել է ձեռագիրը կազմելու ժամանակ և դրանց միտքն անհասկանալի է մնում, այդ պատճառով այդպիսիք չկերցրինք։ Հրատարակության բնագրում տեղեկությունների ժամանակադրական հաջորդականությունը դասավորել ենք մենք։

ԻԾ. Մատենադարանի № 2706 Ավետարանի դատարկ էջում, եկեղեցական և քաղաքական գործիչ Հովսեփ Արդությանցի կողմից, Նրիմից հայերի տեղափոխվելու և Նոր-Նախիջևանի հիմնադրման մասին գրի առնված մի քանի տեղեկություններ են։

ԻԹ. Մատենադարանի № 9398 ձեռագրի 1ա, 194թ և 195ա, բ էջերում՝ առկա է երեք անձնավորության կողմից արձանագրված մի քանի դեպքեր։ որոնք վերաբերում են XVIII դարի 90-ական թվերին Գանձակում տեղի ունեցած միջնադարական կոփիսերին։

Լ. Վկայություններին ժամանակակից տարբեր անձնավորություններ (չորս հոգի) Մատենադարանի № 7321 ձեռագրի 207թ էջում արձանագրել են մի քանի մանր տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են 1765—1797թվերին։

ՂԱ. Ժամանակադրական այս երկու փոքրիկ փշուանքը գտնվում է Մա-

¹ Գիրք Փ, էջ 377—378։

² Նույն տեղում, էջ 377—378։

³ Կ. Պոլիս, 1888, էջ 405—407։

⁴ Նույն տեղում, էջ 405։

տենադարանի № 3276 ձեռագրի 389ր դատարկ էջում, «ըստնք գրի է առել ժամանակակիցներից մեկը»:

ԼԲ. Մատենադարանի № 6485 ձեռագրի դատարկ էջում մեկը, ոչ հաջորդական կարգով, գրի է առել VII—XVI դարերին վերաբերող մի քանի առանձին վկայություններ, «ըստնց մեջ ամենից ընդարձակը, «ըստ շեղումներով, գտնում ենք ԺԲ հատվածում»:

ԼԳ. Մատենադարանի № 2191 ձեռագրի 123ա էջում, առանց ժամանակագրական հաջորդականության, արձանագրված են մի քանի տեղեկություններ, «ըստնք վերաբերում են մեծ մասամբ XIV դարին, Սրանց հեղինակներն, ամենայն հավանականությամբ, տարբեր անձնավորություններ են, զեղինակների ստույգ ժամանակը որոշել չկարողանալու դատճառով այս բնագիրը բերում ենք վերջում»:

- Եւ ես՝ Հեթում որդի վերոյ անուանեալ¹ ծնաւղացս, որ յետ
իւրեանց վաղճանին թողին ինձ զայս Սաղմոսարանս ի տաս-
տիարակ յայսմ կենաց || և ի յուս հանտերցելոցն և իւրենք²⁷⁰
չուեալ... աստ[ք]ացս...որ է իւրեանց փոխման աւուրգն այս.²⁷¹
- 5 Ի թվին Հայոց ԶՃՂԹ (1250)³ ի յունիս իթ (29) սպանին
զպարոն Հեթումն, տէր Լամբրունին, պապն իմ³:
- Եւ ի թվին ԶԱ (1252) և ի յունվար իԴ (23)⁴, որ էր աւր
երեքշաբթի, հանգեօ ի Քրիստոս բարեպաշտ մամն իմ Զապել թա-
գուհին⁵:
- 10 Եւ ԷՃԺԹ (1270)⁶ հանգ[ե]աւ ի Քրիստոս պապն իմ թա-
գաւորն Հայոց Հեթումն:
- Եւ ԶԼԴ (1285) ի յաւգոստոս Թ (9) փոխեցօ ի Քրիստոս
ամենայ գովելին հոգով և գեղեցիկն մարմնով մայրն իմ թա-
գուհի Կեռան:
- 15 Եւ ի ԶԼէ (1288) ի փետրուվար Զ (6) փոխեցաւ առ ի Քրիս-
տոս բարէպաշտ թագաւորն Հայոց Լեռն, յորմէ փախեալ էր ի
նմանէ ամենայն անչափութիւն և մայր էր ամենայն չափից:
Եւ ինձ աւանացին ժառանգութեամբ թագաւորութիւնս Հայոց:
Եւ իմ Հեթմոյս տեսեալ զի[մ] անարժանութիւն, յառաջ քան
- 20 զկոչելն. զիս հրած[ար]եցի, և զձիւ թագաւորական փոխեցի ընդ
ձիւ կրաւնաւորական, որ և զՀեթում անուն[ս] Յովանչս վերայ-
փոխեցի, վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զի զկերոյ անուանեալ ծնաւղս
իմ յիշել յաղաւթս ձեր առ Քրիստոս և զիս Հեթումս յաղաւթս
ձեր, ոչ մոռանալ և դուք յիշեալ լիջիք...:

- Յեաւթն հարուր և վեց (1257) թվականին Հայոց եկին յա-
րկելից, ուստի մեծ զանն էր, է (7) զա || նի որդիք, ամէն տու-
ման մի հեծելով, և մի տուման ԼՌ (30000) մարդ է, որոց գլխօ-
որն էր Հուլաւու զան, եղբայր Մանկուն զանին. երկրորդ՝ Խուլն,
25 որ զինքն Աստուծոյ եղբայր ասէր և ոչ ամաչէր: Գ. Բալաղէն.
Գ. Տութարն. Ե. Թակուգարն. Զ. Ղատա զանն. է. Բուրա զանն:

Հուլայուն Ռազմատ աւերեաց թվին ԶԵ (1258): Յետ Հուլաւուին նստաւ դան Արագէն, սրդի Հուլօին: Յետ Արագին՝ Ահմատն նստօ: Արզունն, Արագին որդին, սպան զԱհմատն և ինքն նստօ դան: Արզունէն յետ Թուլար Բուլղան նստաւ¹: Յետ Թուլտր
 5 Բուլղային Թօղթան նստօ, յետ սորայ Պայտուն նստօ. յետ սորայ Ղաղանն ե ընկերն իւր Նաւրուղն նստան. յետ սոցա սուլթան Խարբանդէն, եղբայր Ղաղանին նստօ: յետ սորայ որդի [ի] իւր աշխարհակալ Բուլսայիտն նստօ: յետ սորայ որդի իւր Արփա դանն նստօ: Յետ սոցա այլ հաստատ դան չնստան, քանզի այր դա-
 10 րամբ ելեալ Ալի փաշայն զԱրփայն եսպան Մուսէ դան նստուց: յետ Մուսային Մահմայ դան նստօ, յետ սորա Աւղրէկ դան նստօ: յետ սորա Ճանի դան նստաւ:

* * *

ԶԵ թվին (639)⁸ ,ելն Տաճկաց ի Հայո:
 ՈԾԲ (1203) Ֆունկն էառ զթագաւորսւթիւն Հոռոմին⁹,
 15 ՈՉ (1231) Թաթարն զԽորազմն կոտորեց և էառ զԳա[ն]ձակ¹⁰,
 ՈՉԸ (1239) խաւարեցօ արեղակն և մեռաւ Աւագն¹¹,
 Զ (1251) Վանական վարդապետն մեռո և Մանկու դանն
 նստաւ:
 ՇՀԱ (1122) Դաւիթ թագաւորն էառ զԺիխիս¹²,

292m

Գ.

20 Թվին ԶԵ (1258) էառ Հաւլասանն¹³ զՀալպւ:
 Թվին ԶԺԵ (1266) զթագավոր որդիքն սպաննէին, որ բըռ-
 նեցին¹⁴:
 Թվին ԶԻԴ (1275) սուլտան երեկ¹⁵:
 Թվին ԶԻԷ (1278) զԱնզուղակ (?) էառ:
 25 Թվին ԶԺԸ (1269) շարժ եղաւ¹⁶, Բ (2) րերդ և գիւղք ե
 վանորայք մեռան, ընկդմեցան:
 ԶԻԴ (1275) սուլտանն և երազու¹⁷ զամենեսեան դերի վա-
 րեալ, որն (?) Հեթում, Ալֆին եկեալ Վարդապետին:
 ԶԼ (1281) եկեալ Թաթարն, որ է գլխաւոր Մանկու Դամուրն,
 30 դնաց Դմիշն և ի Հոռմո:
 ԶԽ (1291) առին զԱքա:
 ԶԽԱ (1292) առին զԽչուրմը¹⁸, զՀաւոումկլայն:
 ԶԽԹ (1300) Խազանն ատնթագ (?) դնաց ի Շամբն և կո-
 տորեաց զմորաւորն և անհեծեն:
 35 ԶԾԲ (1303) ելաւ ի Խամբն Խութ համար ու շահն ու Զաւ-
 պանն ու մուլքն ու Տաճիկք զթիւ որնու (?) մտան ի Լամբն¹⁹
 յաշխարհն ու ճակատեցան ընդ սուլտանն, լցուաւ և այրեց և
 փախանին և բաղում մարդ կորեաւ:
 ԶԾԵ (1306) Խազանն ու Խուռ Ալինախն Յայտս կոտորեցին

40 զՀալպա հեծելն՝ ԺԲ (10.000) Տաճիկ սատակեցաւ:
 ԶԿԸ (1319) յուլիս ԺԸ (18) Հոկթայն հանկեաւ²⁰,
 Թվին ԶԾԶ (1307) յԱնարդարա Պիլարզուն նենկութեամբ

սպան դաւտք պարոն ու ղկեռն թագաւորն ու այլ շատ իշխանայք²¹:

Թվին ԶԶԶ (1337) յուլիս Դ (4) ի հարձրբերդս լեռունքն նոր ձոյն²² երեք²³,

5 ի թվին ԶԶԳ (1334) նոյեմբերի ԺԲ (18) ծնաւ Դրիգորն, Յոհանէսին կտրիչն:

Թվին ԶԶԸ (1339) յունիս Դ (4) գնաց մեր հեծելն ի Հաթի Թուրքմանն ի Ենեծուխան կրվեցաւ ու շատ մարդ կորեաւ ու զմեր Կոստանցա սպասաւորն²⁴ բռնեցին, ի հետ երեք Թուրքն 10 գտաւ անհոդ ու ծեծեց, զԱղոխուտն²⁵, զՔազկիկն, զԹաւրկնոցն տարաւ ղաններոյն²⁶, զամէն ըռղակն ու զՄարտիրոսն ու այլ շատ ծառայք. ի հետ ԻԶ (26) աւուրն տարան ղՅոհաննէսի երիցկին, Ներդ(?) զաւաքն, ծառա ու զասպառալունս (?) և կինն և այլ շատ ծառայք ԲՃԾ (250) ու անասունք, բաղում և անհամար սպա-
15 նուան...:

Դ

Յամի տեառն ՈՅՀԶ (1376), յուլիս ԺԷ (17), օրն հինգշաբ- 71ա
թի, նահանջ, տանուտէրն խեցգետինն, արեգականն Դ (4) մասն
խաւարեցաւ²⁷,

[Ի] սոյն ամի, յօգոստոս ԺԲ (12), Զնվէզքն առին զՄտին-
20 պօն:

Յամի տեառն ՈՅԶԶ (1386). յունվար Ա (1), օրն երկու-
շաբթի, լուսնագիրն Ա (1), տանուտէրն ցուլն, արեգակ[ն] դար-
ձեալ խաւարեցաւ²⁸,

Ի սոյն ամի ի յունվար ԺԶ (16), օրն երեքշաբթի, լուսինն
25 Դ (4) մասն խաւարեցաւ ընդ առաւօտն²⁹,

Յամի տեառն ՈՅԶԸ (1388), տանուտէրն խեցգետին, նա-
հանջ, ոսկէթիվն Բ (2), կիրակէգիրն Դ (4), մայիս ԻԱ (21), օրն
հինգշաբթի, լուսինն ԺԵ (15) աւուր խաւարեցաւ Դ (4) մասն,
յառաջին ժամ գիշերոյն³⁰.

30 Յամի տեառն ՈՅԶԾ (1389) մարտի ամսոյի (20), օրն շա-
բաթ. ի կէս աւուրն, եղկ շարժ և արար վնաս ի Շիօն և ի Զը-
միոն. || Յաղամա մինչեւ յօրս յայս են ամք ԶԾ և Դ (6003) և
այժմ թվական փրկչին է ՈՒ Ն Կ է (1407), նահայնջ], և տանուտէր
տարոյ խեցգետին, լուսնագիրն Ա (1) և կիրակէգիրն Դ, Գ (4,3),
35 փետրվար ԺԹ (19) օր: Եւ թվականն Հայոց է Պ և ԽԹ (1400):
Կալ զթվական փրկչին և ՇԾԱ (551) ի բաց, արթի որ մնա թվա-
կան է Հայոց:

Յամի տեառն ՈՅԽԸ (1348) եղկ ընթանուր մահ տարա-
ժամն ընդ ամենայն աշխարհ, սկսաւ յարելս և գնաց մինչեւ

40 յարեմուտս և բաւեաց Գ (3) ամ³¹:

Դարձեալ յամի տեառն ՈՅԿԱ (1361) եղկ երկրորդ՝ մահն
և բաւեաց ի յունիս ամսոյ մինչ ի յունվար³²,

Դարձեալ յամի տեառն ՈՅԶՀ (1387) եղկ երրորդ մահն ի Յե-
փեսոս, սկսեալ ի մարտ ամիս և բաւեաց մինչեւ յօգոստոս ամիս:

518

Յամի տեառն ՌՅՋՋ (1386) դեկտեմբերի Դամուռ Լանդն
էսո զԾվիխս և աւերեաց. և ղԲագրատ սլարոնն տաճկացւոց և
տարաւ. ընդ իւր^{ու},

* *

Յամի տեառն ՌՄԺՋ (1217) կարդն սուրբ Տօմինիկու հաս-
5 տատեցաւ:

ՌՄԽԹ (1249)³⁴ կարգն սուրբ Յրանցիսկոսի հաստատեցաւ:

ՌՅԿԳ (1363) միարանողաց սուրբ կարդ հաստատեցաւ:

ՌՅԽԲ (1342) Արզրումն աւել[եցաւ]:

ՌՅԽԳ (1343) Զանիպէկն երեկ ի վ[երայ] Կաֆային³⁵:

10 ՌՅԽԸ (1348) եղկ մեծ մահն յա[ռաջին]³⁶:

ՌՅԽԸ (1358) Զանիպնկն գնաց Թա[ւ]րէզ և եսպան³⁷:

ՌՅԿԵ (1365) Զընվէզք առին ըզՄուղտան և զլրիմն:

15 Յամի տեառն ՌՆԽԹ (1449) թվին, օգոստ[օա] յամիս, ԺԵ (15) որն,
փոխման Աստուածածնին տօնին, կայծակն էզարկ սուրբ Նի-

կօլայ զանկակատան գլուխն ավէրեց՝ վէսպրին:

20 Յամի տեառն ՌՆԾԳ (1453) թվին, մայիս ԻԹ (29) որն,
Յօթմանի որդին Բստօմրօլն էառ, շատն տէոէտրութեամբ,(?) ԽԾ (40.000) հոդի սուրն մաշեցաւ, թող զայլն, որ առանց սրոյ մե-
ռան յահէն:

25 Յամի տեառն ՌՅՂԲ (1392) եղկ չորրորդ մահն, ի Ղալա-
տաս սկսեալ ի յուլիս ամիս մինչեւ ի նովեմբեր[ը]:

Թվին Հայոց ԶՀԲ (1523) մա[ը]տի ամիս ԻԹ (29), աւր կի-
րակ[ի] Ծաղ[կ]այզարգի, ձուն էրեկ խիստ:

30 25 Յամի տեառն ՀՀԲ (1523) մառակի ի (20), կիրակի, գրեցաւ
ա[յս]:

Ղալաթան էթող զքաղաքն ու նավ մտաւ ու փախեաւ Լևոն
գնաց:

Հազար ավախ որ այս ծօվափներոյս քրիստոնեութիւն կամի
ջնջիլ:

35 30 Թվին Հայոց ԶԻԴ (1475) Կաֆան առէվավ³⁸,
Թվին ԶԼԱ (1482) | | |

Ե

ՊՀ (1421) նստաւ Աքան[դ]արն դ[ան]:

306

ՊՀԱ (1422) առաջին գալն Շահոռու[խի]ն³⁹,

ՊՀԲ (1429) միջին գալն և Բուսակտն [դան] եղիր և տանու-
35 տէր աղ[ե]դն[աւորն]⁴⁰,

ՊՀԵ (1436) յետին գալն և տ[ան]ուտէ[ըն] խեցգետին⁴¹,

ՊՀԹ (1440) Զանհանշէն [Շ]ամշուլտէ առ և կոտորեաց աւելի
քան զերեք Ռ (1000) և տարաւ գերի աւելի քան զինն Ռ (1000)
և մեծ սուք եթող քրիստոնէից, զի բազումք թողին զՔրիստոս⁴²,

Զ

40 Ի ՊՀԹ (1440) թուականին Զհանշայ ամիրգէն ի Վլաց 17

տուն մտաւ և շատ աւել արար և ղեկեղեցիքն քակեց և քան
դտասն երկու հազար աւելի ի Հայոց զորս սպան և զորս դերի
վարեաց¹³. և ՊՂԲ (1443) զԲազդատն էառ¹⁴,

ի ՊՂԹ (1450) էառ Զհանշայ ամիր || զէն զեզընկէն և ան-

5 միւ քրիստոնէից կանայք և մանկունք գերի կալաւ.

Եւ Զ (1451) թիւն զՂլաթայ երկիրն և ղԲաղիշուն արար
ղերի և գետին. վայ հազար բերան, որ զայս խըզճերըս տեսաք
աչօք մերօք ի ժամանակին մերում:

Ա

ՊՂԶ (1387) թվին Լանկ Թամուր գնաց մինչ ի Դմբշխ և 290ա

10 Ին ի Հայս, եկաց ամս ժէ (17) գնաց ի Սմբրզանա մեռօ:

ՊՂ (1421) թվին Զազաթէն արեկ աշխարհս Հայոց:

ՊՂԱ (1422) Շառուխն, Լանկին որդին, երեկ Ղարաբաղն:

ՊՂԲ (1423) Վրացին՝ Ալէքսանդրն երեկ:

ՊՂԹ (1430) || թվին դարձեալ երեկ Շառուխն, Դէմետրէն 291ա

15 զէմ դնոց Ղարաբաղն:

ՊՂ (1441) աջն բերին ի Սրսոյ:

ՊՂԳ (1444) թվին Զհանշէն Ախլցխա գերացուց:

ՊՂԵ (1446) Զազաթէն գնաց ի վերայ Շառուխին իւր մա-
հովն մեռօ:

20 ԶԺԶ (1467) Հասան բէկն գնաց Վրաց տուն գերացուց:

ԶՂԲ (1483) Յազուր բէկն շըխ Հայտաղն առաւ:

ԶԼԹ (1490) Եազուր բէկն մեռօ Սունզարն կանկնեցօ:

ԶԽԸ (1499) Ըոստաֆն կանկ[ն]եցաւ և յետ նորա Ալվանան:

ԶԾ (1501) թվին շահ Խսմայէլն արեկ Ալվանդն էառ¹⁵:

25 ԶԿԳ (1514) Ուռումն երեկ շահ Խսմայիլն փախս¹⁶,

ԶՀԵ (1526) շահ Խսմայէլն մեռօ, շահ Թահմազն թախտ

ելաւ:

ՈԹ (1560) սուլթան Բայազիտն Դ (4) որդովս ԼՌ (30000)

մարտով երեկ շահ Թամազին ոտքն և կոտորեցին:

30 ՈՒԽ (1576) շահ Թամազն համամում դեղեցին՝ մեռօ, սուլ-

թան Հայտարն սպանեցին, շահ Խսմայիլն բերդէն դուրս բերին,

թախտ ելաւ¹⁷:

Ը

Թվին ՈՒԽԹ (1600) վազիրն Յուռհայոյ եկաւ յԱմիթ յուն-

վարի Ա (1). մարտի Դ (4) խապար եկաւ յԱմիթ. Եազիչուն ելաւ

35 Յուռհայոյ, մարտի Զ (6) ելաւ վազիրն Յամթայ, ի կոստանդ-

նուպօլսէ մինչև Յամթ գեաւդ և քաղաք շէն չեթող զամէնն աւե-

րեց, որ ընդ գրով արկանել չի գայր:

Թվին ՈՒԽԹ (1600) ապրիլի ԻԱ (21) զետը մի հաց եղկ 294ր

Յամթ Ը (8) շահի ու շէր գտւի, Հայ ու Տամիկ գացին ի վերայ

40 դատւորին մահու կու սպասեն չի կարացին:

Վայ ժամանակի նեղութենիս՝ թվին ՈՒԽԹ (1600), մայիս Դ 299ր

(4), չարեկ մի ցորեն և (40) շահի, չարեկ մի կլլլ⁴⁸ և (32)

շահի, չարեկ մի կորեկ իդ (24) շահի.

Թվին Ռեթ (1600) երեկ Ազարիա կաթողիկոսն ի Ճողայոյ, ³¹⁴⁷
ի նոյեմբերի Դ (4) ելան յԱմթայ գնացին ի Հալապ:

Թ

- 5 Դրիգոր Նարեկացւոյն ժամանակ թուին ՌԵԲ (1003). ¹⁰¹
Անեքարիմայ գալն ի Սկրասահայ թուին ՆԿ (1018).
Թամուրին գալն ի Անրասահայ ի յամի ՊՂԶ (1447)⁴⁹.
Աւթվանցուն զբուզանգիայ առնուլն թուին ԶԲ (1453).
Ամիրպակին գալն թուին ԶԽԱ (1492).
10 Շահ Դահման մինչև Յեզզնկան էրեց թուական ԶԿ (1548).
Թագաւոր եղաւ Ռւզուն Մահմատն⁵⁰ ՌԵԴ (1595).
Հարայ Եղինձին այրեց զԱնրաստիայ թուին ՌԵ (1601).
և եղբայր նորա աւերեց զԹոխաթ թուին ՌԵԱ (1602)⁵¹. Եւ այս
ամի եկաւ Մուրատ փաշան ի Հալապ նստաւ և Ճանփոլատին
15 տղան փախուստ արտւ թուին ՌԵԶ (1607).

Ժ

Ժամանակագրութիւն կամ գաւագանագիրք, աշխատասիրեալ
յԱւետիքայ ումեմնէ:

- Օսմանցոց թագաւոր սուլթան Մուրատ, որդի Սէլիմին. ²⁰²
սէրասքէրք սորա առին զնախչվան, և միւս ամին էսո զՏէմուր-
20 Ղափուն, և զրազում զօրս առաքեաց աշխարհն Պարսին և էսո
զԹէվրիզ, զԵրկան, և զինձէ և զԱրաշ⁵² և զՇամալիի. զՇրվան
մինչ ի Թիֆլիս. և (30) աւուր ճանապարհ զլայնութիւն և զԵր-
կայնութիւն տիրեաց աշխարհացն. Ժէ (17) ամ հեծելակսի եղեալ
ի սովէ և ի սրոյ և բազումք երկիրք մեռան և աւերեցան:
25 Եւ ի ՌԵԹ (1580) թվին Հայոց նեզացեալ Մուրատ խոնդ-
քեարն ի Հրէից և ի քրիստոնէից համարձակութենէն և վերա-
ցոյց զփակիցն ի գլխոց նոցա, և սաստիկ եասախ արար և սահ-
մանեաց զսկ գտակ գնելն, բայց ի տեղիս տեղիս կաշառսետուն
և առին գհրաման գնել զփակից⁵³, յետ ԺԸ (18) ամի⁵⁴ ապա
30 կոստանդինուպօլիս. և այլ բազումք քաղաքք մնացին գտակով:
Ի ՌԵԳ (1594) թվին Հայոց, գեկտեմբերի ԼԱ (31), սուլթան
Մուրատն մեռաւ և մնաց հոգով մեռեալ հոգեոր մինչ ի ՌԵԴ
(1595) թիւն յունվարի Զ(6). ապա մեռաւ և թագաւորեաց Մահ-
մէտ, որդի նորա, յունվարի Ժէ (17) և մինչ յունվարի ԻԲ (22).
35 ապա ածաւ սուսեր թագաւորութեան ընդ մէջսն և նստաւ ի
թախիւ: Եւ սա էսո Բ (2) բերթ ի Մաճարէն, Եւ ոչ կարէր
վարիւ զթագաւորութիւն, ծառայք և պարոնայքն ամենե-
քեան ապստամբեցան և զերես դարձուցին ի նմանէ, քանզի ինքն
միայն ոչ էր իշխանաւոր, կամ յորժամ տայր զքաղաք մի փա-
40 շայի միոյ կամ պարոնի, յետ Ժ (10) աւուր կամ Ի (20), մայրն
կամ քոյրն կամ իւր կինն կամ վէզիրն տային այլոյ փաշայի և
առնուին զբազում կարմիր գահեկան. զՏիգրանակերտն Համիթ

ի Զ (6) ամիսն Թ (9) փաշայի ետուն. կայր զի փաշան գայր,
 կայր զի փաշայի վէքիլն գայր. նոքա երը գային գիտէին, զի
 բանի յետքն փուչ է, նոքա այլ սկսանէին կողոպտել և թալանել
 դժաղաքն և զերկիրն. և ոչ է կար մեզ պատմել զժամանակին
 5 գառնութիւնն. զի յԱմիթ աստ և անդ շենութիւն կայր, ապա
 յԱմթայ կէս աւուր հողէն, որ ի դուրս երթայր մինչ ի մեծ քա-
 ղաքն Ըստամբօլ աւերութիւն էրծ, ուր ուրեք գտանէը շենու-
 թիւն. պատճառն այս է, զի յաւուրս սորա յայտնեցան Զալալիք,
 որ են այսոքիք՝ նախ⁶⁶ Ղարա Եաղիճին բազում հեծելօք Ռիէ
 10 (1598) թվին պատամբեցաւ ի թագաւորէս և եկեալ յՈւրհա քա-
 ղաք, եմուտ ի բերդն և ամբացաւ. Եւ թագաւորն ի վերայ սորա
 սարդար առաքեաց ԽՌ (40.000) մարդով, ոչ կարաց յաղթել և
 եաղիճիս զօրացաւ և այլ զօրս ժողովեց ի վերայ իւր և նոքօք
 սկսաւ աւերել զաշխարհս, երկրորդ Լէսկ Թէմուրն, և խաղաց անտի
 15 ի կողմանս Կապաղովկացւոց, աւերեաց՝ զՄիրաստիա, զԹօխաթ,
 զՊորոս, զԵնկուրի: Եւ զերկու տարգայ խարաջն յայս միջոցու
 յափշակեաց Եաղիճիս. և յինքն առնոյր և տայր զօրացն. և բար-
 դէր ի վերայ իւր զօրս. և այնչափ Զալալիք ժողովեցան ի վերայ
 սորա, մինչ զի առէին, թէ ԴձՌ (40000) ձիաւոր ունէր, որ
 20 թագաւորն Օսմանցւոց երկեաւ ի սմանէ և ոչ կարէր ի դէմ գալ,
 զի տկար էր, անարի և երկչոտ:
 Եւ Ռիէ (1599) թուրին Հուսեյին փաշայն պատամբեցաւ և
 հետ սորա Քօսա Սաֆարն: ԽՌ (1601) թվին Ահմատ փաշայն
 ապստամբեցաւ, ԽՌ (1604)-ին՝ Ենչաղան, ԽՌ (1605)-ին՝ Եու-
 25 լարդուսին և թաւուլն ԽՌ (1603)-ին՝ ՃԲՌ (12000) ձիաւորով,
 և Թաւուլի եղբայրն Մահմէտ փաշայն ԽՌ (20000) մարդով,
 Մանօղի, Զանփօլատ օղլի Ալի փաշա և սորին եղբայրն, աշըն
 Քօրօղլին⁶⁷ և սորա ընկեր Գզիր օղլի. Մուսթաֆա բեկ, միւս
 Մուսթաֆա բեկ, Ղարաղազ, Տէլու Նասիր, Իօլա Սզմազ, Թանղրի
 30 Թանիմաղ, Կէօկէպախսան, Զփլաղ, Քեասաքեաս, Քրլու, Ղարասա-
 հաթ, Աղաջտանփիրի: Սոքա ամենիքեան Զալալիք էին, որք ոչ
 հնազանդէին թագաւորին և ոչ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ բնա-
 կէին. ուր և լսէին գհամրաւ շենութեան, դիմեալ անդր աւարեալ
 կողոպտէին և զշնուածն հրդեհեալ այրէին ի սահմանէն կոս-
 35 տանդինուպօլսի մինչև Երևան քաղաք, ի Բաղտատայ մինչև ի
 Դամուր Ղափուն, զՄափիտակ ծովուօծ մէջն և զՄկ ծովու մէջն.
 զայսքան աշխարհս յաւեր և յապականութիւն դարձուցին: Եւ յայս-
 մանէ պատճառէ հողագործք և երկրագործք յահէ սոցա փախու-
 ցեալք, և մնաց լսոպան աշխարհս. և ոչ եղեւ ցան և վար, վասն
 40 որոյ բարձաւ կալ և կուտ և սկսաւ լինել սղութիւն հացի, և ի
 շգոյէ ուտելեաց սկսան ուտել զկենդանիս՝ զարջառս և զոչխարս
 և ի սպառել սուրը կենդանեաց, սկսան ուտել զանսուրը կենդա-
 նիս՝ զձի զջորի, և զէշ մինչև զշուն և զկատու և իրըն այլ առա-
 ւել սաստկացաւ սովու սկսան ուտել զմեռեալս և հետեցան ըմ-
 45 բոնել զկենդանի մարդ և ուտել: Վայ լսողութեանս, ով ընթեր-
 ցողք: Եւ եղեւ սկիզբն սովուս ԽՌ (1606) թվին, յորում ամի

թոյլ էր սովն, և ի ՌԾԶ (1607) և ՌԾԷ (1608) կարի սաստկացաւ և ՌԾԸ (1609)-ին թողացաւ, ի ՌԾԹ (1610) բարձաւ ոզորմութեամբն Աստուծոյ, որ ոչ իսպառ բարկանայ ստեղծուածոց իւրոց:

ԺԱ.

- 5 ԶՂԵ (1548) Թուվրէզի շահ Տահմանն եկեալ աւերեաց զեր-
նուզ, զԲասեն, զԱրդրում, զԴերջան, զԿեղի, զԲարերզ, զԵղըն-
կան, զՀսպեր⁶⁰։
Ի թուին ՌԸ (1559) որդիքն խոնդքարին կռուեցան ի Կոնիա՝
Սէլիֆ զՊայազիանչիախուց մինչև յԱրդրում. և նա գնաց ի շահն,
10 Կրեք որդովն անդ սպանին ի թուին ՌՃԲ (1563)⁶¹,
Մահ տարածեցաւ ՌԺԵ (1568):
ՌԻԸ (1579) Երեան գերեցին,
ՌԼ (1581) զտուլպանտն ի գլխանուս || ի վար ճգնալ տուին
եասախով սուլթան Մուրատն⁶²,
15 ՌԼԴ (1582) Օսման փաշան գնաց էառ զԹավլրէզ⁶³,
ՌԽԱ (1592) Սեաստու Տաճկնին չարացան, առին զԼուսա-
ւորիչ Ակեղեցին⁶⁴,
ՌԽԳ (1594) մեռաւ սուլթան Մուրատ և թագաւորեաց սուլ-
թան Մահումատն:
20 Ի թուին ՌՀԴ (1624) ի Թէքիրտաղն դտայ դայս բանս և
դրեցի:

ԺԲ

- Թուին ՌԼԹ (1590) էր Արդրում քաղաք այլազդի որդիքն
ի պատիւ կոչեցին զքրիստոնեայք և ի մէկ գիշեր հինգ հոգի
ջարդեցին. և մեծ սուզ եղև քաղաքին, քանզի զԹորդումու ձո-
րերն տիրեցին, և զամենայն Վրաց տուն ընդ ձեռամբ Տաճկաց
արարին։
Թվին ՌԾԶ (1607) էր որ մեծ սովն եղև և զմիմեանս կե-
րան։
Թուին ՌԶԴ (1635) սուլթան Մուրատն զԵրեան էառ։
25 ՌՂԵ (1648) Ապազայ փաշան ջարդեցին։
ՌՃԵ (1658) Օսման փաշան ջարդեցին։

ԺԳ

ԱՅՍ Է ԹՎԱԿԱՆՆ ՇԱՀ ԱՊԱՋԻ

- Որ Երեվանա բերթն էառ Թվականն ՌՃԲ (1603) էր. Բ (2) 256
տարոյն յետն Գանձայ էառ⁶⁵,
Թվականին ՌԿԳ (1614) Վրաստուն էառ,
35 Թվին ՌԿԶ (1617)-ին Օքուզ Ահմէտ փաշէն եկն Երևան⁶⁶,
ի նոյն ամին դարձեալ շահ Ապազն գնաց Վրաստուն,
Թվին ՌՀԲ (1623) բարկութիւն Աստուծոյ տեղեաց ի վերայ
նոցա, մահուամբ կոտորեաց զնոսա,

- Դարձեալ ՌէԴ (1625) ամիս Մովուլին դոնմիշ եղեւ:
 ի նոյն, հոկտեմբեր ամսին, Ղօրչիպաշին եկն Վրաստուն¹⁷,
 Թվին ՌԶԱ (1632) Դաւութ խանն էառ զիսոնթկարն, եկն ի
 վերա Երևանա, էառ բռնութեամբ¹⁸,
- 5 Շահ [Ա]պաղն, որ փոխեաց, թագաւորեաց թոռն նորա՝ շահ
 Սէփին՝ ՌՀՀ (1629) էր թիղս:
- ՌԶԶ (1637) ծանծէն ուրացաւ,
 ՌԴԲ (1643) փոքը շահ [Ա]պաղն թախտ ելաւ:
 ՌՃԳ (1654)-ին, օգոստոս ամսոյ Գ. (3), պատկեր օրն չու-
- 10 բեքարթի, արեգակն խաւարեցաւ ի մէջօրէին¹⁹,
 Թվին ՌՃԹ (1660) եկաք Գանձասար սակս ուսուցանելոյ || 207
- գրերականութիւն,
 Թվին ՌՃՀ (1658) եղէ քահանայ:
 Թվին ՌՃ և Թ (1660) գրեցի զթ[թ]ւքս ի Գանձասար ես՝
- 15 Մկրտիչ արեղա, վասն Աստուծոյ յիշեցէք:
 Թվին ՌՃԺԴ (1665)-ին իշխանութիւն առի:
 ՌՃԻԶ (1677) եղէ եպիսկոպոս:

ԺԴ

- Թվին Հայոց ՌՃ (1651) բերթին ներսի տներն այրեցաւ 35
 մարա ամիս ի ԺԱ (11), աւրն երեքարթի, աւաք պահոցն,
 20 Դարձեալ ՌՃԺ (1661) զրսի գիւանխանին դիհն այրաւ յուն-
 վար Դ (4), օր շաբաթ:
 Թվին ՌՃԺԱ (1662) յունիսն կարմնջին հիմն ձգեցին,
 Հոկտեմբերի Է (7), օրն երեքարթի, Հայոց նաւասարան
 մտաք, ամիրան ի Մուսուլէն Մուրթալին վրայ սաֆար [գնաց],
 25 Թվին ՌՃԺԴ (1664) փետրվարի ԺԴ (14), օրն կիրակի, Իպ-
 րահիմ պէկն մեռաւ:
 Թվին ՌՃԺԷ (1668) էրդնկան շարժ փլեց:

ԺԵ

- Թվին ՌՃԻԾ (1679) լսկայ գրել դայս ճօնկս(?) ես՝ հալա- 387
 պեցի Հալամքար տէր Ռվանէսս ի սուրբ քաղաքն Ե[րուսաղէ]մ,
 30 ի վանքն սուրբ Յակոբայ:
 Թվին ՌՃԻԶ (1677) փետրուար ամսոյ Ժէ (17) եկաւ Ան-
 արծաթ ներսէս վարդապետն Հալապ, քարոզեց, բռնել տվին զինք
 շար մարդիկք, ԲԽ (2000) դուռը ճարեմայ [առան] Աստուած
 անիծէ սապապ եղնողն:
 35 Թվին ՌՃԲ (1633) մարտ ԻԶ (26), օրն չորեքարթի, Նաւայի
 փաշան մբտաւ պակլարպակի ի Հալապ. Աստուած զբարին կա-
 տարէ:
 Թվին ՌՃԲ (1633) ի մայրաքաղաքն ի Սիս գրին Կեսարիոյ
 Գրիգոր վարդապետին. և Գրիգոր վարդապետին Զէյթնցոյ, և
 40 ներսէս վարդապետին Սեփաստացոյ, և Յակոբ վարդապետին
 Կարկառացոյ և Մխիթար վարդապետին Յ[ա]րկելոյ, սոցա ամե-
 նեցուն հաւանութեամբն գրին յ[ա]թոռ կաթողիկոսութեան զտէր

Սիմէոն արքեպիսկոպոսն, դուր տէր մատուած զինքն անփորձ և
անսասան պահեսցէ և խաղաղ կենօք. վասն այն դրեցաւ, որ ի
պիտոյ ժամուն իմացւի:

Թվին ՌԶԲ (1633) մարտ ամսոյն իէ (27) Հալպայ դաղին
5 ողարկեց մօհրեց զեկեղեցիքն՝ Հայուն, Հոռմին, Ասորոյն և Մա-
ռունոյն. Աստուած զբարին կատարէ:

Թվին ՌԶԲ (1639) յուլիսի ԺԱ (11), օրն հինգշաբթի, մտա-
սուլտան ի Հալպայ և յուլիս ԻԲ (28), օրն շաբաթ, ելաւ ի Հալպայ,
Ֆուանկին աղջիկն իւր հետն էր:

10 Թվին ՌԶԲ (1633) մարտ ԻԲ (22), օրն ուրբ[ա]թ, գնաց Հալ-
պայ զագին ի վօյվատայ խանն, ի յարեելից կողմա, ի վերն
Ֆուանկի եկեղեցի էր շինած Զ (6) տարով յառաջ, ելաւ նամաղ
արաւ ի մէջ եկեղեցուն, Եւ ի մար || տի ԻԵ (25)-ու ի Շիպէնի 338
խանն Հալպայ հին եկեղեցի կայր Ֆուանկին, մտաւ աղան կանչեց
15 և կէս օրն զայն այլ մաշիթի պէս նէմազ արաւ. և Հայոց ազն
կու վախէր, թէ մեր եկեղեցիքն չի գայ. Աստուած զինքն գէտ
Ռափսակը և զՍոմնաս դպիրն յետ դարձոյց:

Թվին ՌԶԲ (1633) դեկտեմբերի է (7), օրն շաբաթ, Գ (3)
սայաթին մըտաւ վէզիր Ահմատ փաշան ի Հալպա:

20 Թվին ՌՃՒԶ (1677) եկի ի սուրբ քաղաքն Ե[րուսաղէ]մ ես՝
Հալպամքար տէր Ովանէսն.

Ժ.Զ

ՌՃԲ (1623) թվին մահ եկաւ խիստ սաստիկ:

1032

ՌՃԳ (1625) թվին Սողբովն դօնմիշ իւլաւ¹,

ՌՃԵ (1626) թվին Ղօրչիպաշին եկաւ²,

25 ՌՃԷ (1628) թվին շահ Ապազն մեռաւ. և թագաւորեաց շահ
Սափին:

ՌՃԱ (1632) թվին Թամրազն եկաւ:

ՌՃԴ (1635) թվին սուլթան Սուլրատն եկաւ:

ՌՃԵ (1636) թվին շահ Սափին եկաւ էրէվան առաւ:

30 ՌՃԱ (1642) թվին շահ Սափին մեռաւ, թագաւորեաց որդին՝
շահ Ապազն:

ՌՃԺ (1666) թվին մեռաւ շահ Ապազն, թագաւորեաց որ-
դին իւր՝ շահ Սուլէմանն:

35 ՌՃԽԳ (1694) թվին մեռաւ շահ Սլէմանն, թագաւորեաց
որդի նորա՝ շահ սուլթան Հուսէինն³:

Ժ.Է

ի <յամի> թվին ՌՃՀԲ (1723) իր, ելեալ Ոսմանլուն ի Բա- 148բ
տայրոլա Աւորլայ փաշէն, եկաւ գնաց ի վերայ Պարսից, առաւ
ողիօ, ըղթարքէզ մինչև ի Գիլան: Սալու Սոգուա-

40 ֆայ փաշէն առաւ ըղերէֆան մի[ն]չև Գա[ն]ջայ, անչափ զորայ-
ցաւ Ոսմայլուն ի վերայ Պարսից, որ Ճ և ԶԾ⁴ (106.000) ցըվեր:
Ցասան փաշի լամ ի Բաղտատայ առաւ Համայդան, ԺԵ (15) տարի
այնպէս եկաց, Ցետու եկաւ ի Պարսից շահ Թամաղ⁵ ըաղոմ զո-

- բոք, թվին ՌՃՁԴ (1735) եր, առաւ ըգիւր աշխար[է] ամենայն, ետոր
ըղբաղդատ ի խսար, որ շան միս նուկին ի յոսկիմ ե[ղ]աւ, Առաւ
Աւգու փաշէն ՑՌ (300.000) ձինաւոր գնաց ի դիմ Դայմազին ի
Ղարս, Թամազ արձակաւ ի վերայ Տաճկին ԳՃՌ (300.000)-ից
 5 իՌ (20000) մազայտործ գնաց ի տեղիս իւրեա[ն]ց, Յետու աստ-
ւածայաս բարկութիւն եկաւ ի վեր աշխար[է] Հն Հայոց՝ եկեալ
Պարսից ասր ի վերայ Ոչքլիսին, խարեցին զվարդապե[ետն] ու
մտան ի վանք, քանզի Ալաշկերտ փախած ին ի վանք, ըզմարդիք
սպանեցին և կնիկ ու տղան դիրի տարան. փախաւ Սհաթայ-
 10 փողին օլուս, ԾՌ (50.000) տուն՝ եկաւ կերաւ Ալաշկերտու վաս-
տակ ու Մա[ն]ծկրոտու, զԲուլայնոխայ մինչեւ ի Ծզաք¹⁷, փախաւ
ի Յամայդանայ ՃՌ (100.000) տուն, դարդաղանցիք եկան նստան ի
Բօլանուխ, անչափ սով եղաւ, որ մար զաղան ծախսց ॥ անոր[ին]աց ¹⁴⁹
ու կերաւ, այայ լցա, խո[ս]ք Երեմայի, թէ Շերեսացն յոսիսո
 15 բորբոքեսցեն չարիք ի վերայ Երկիրի։ Ես տէր Յովանէս յանժամ
սարկաւաք էի, Հստայրոլայ նոր եկեր ի Ծզաք՝ օրհնեցայ թվին
ՌՃԾԱ (1702) եր.

ԺԸ

- Թվին¹⁸ ՌՃԾԱ (1689) մեք՝ տէր Ոսկան և աէր Բարսեղ գնե- ⁵³³
ցինք դդիրքս. Եւ ի թվին ՌՃԾ (1691) եկինք սուրը Յակօրայ
 20 հայրապետին ծառայութիւն։
Եւ ի թվին ՌՃԾ (1696)-ն ես տէր Ոսկանս գնացի Խոր-
մաց տունն¹⁹, ժողովք արինք. տէր Բարսեղն տան մնաց, պարիսպն
քաշէց և աղբիւրն բերաւ, մէջն հաւզն շինվէց. պարսպին, աղ-
բիւրին և հաւզին, ամէն խարճ գնացել էր Զ (80) թուման. Ես
 25 տէր Ոսկանս սուրը Խաչի օրն²⁰ եկի տուն պարիսպն պրծէլ էր,
աղբիւրն նոր ձեռ տված. ինչկեցէ Աստուծով շինվէց, Աստուած
առաջնորդէ եկեղեցին այլ շինվի։
|| Թվին ՌՃԾ (1699) [ձ]եռնարկինք շինել զեկեղեցին, ⁵³⁴
Բ (2) ամ կատարվեց՝ ՌՃԾ (1700),
 30 ՌՃԾ (1709) տէր Բարսեղն հանկեաւ ի Քրիստոս յունվարի
մէկն,
Ի սոյն թվի յունիսի Փ (10) սաստիկ կարկուտ և սէլ արէց,
բազում տեղիս քարքանդ արէց, վանքիս Սահմաստու շամպն
ծառով, թմառվ մինչեւ ԲՃ (200) ծառ մէջն արաւ. Պապի Այգո-
 35 ծորին կշտի պատն քաշէց, հիսապով մինչեւ ի (20) թումանի
զարար եղեւ վանքիս։
Եւ թվին Խ[Ճ]Ծ (1709) ընդհանուր տիեզերս եզանց մահ
ընկաւ, յաշխար[է]ս ծագէ ի ծագ սփովէց կոտորումն եզանց, վան-
քէս կոտորվէց ՃԲ (12) հալալ տավար²¹. Եւ տարիս սախատ տա-
 40 րի, այդիք դատարկ, անպուղ, Աստուած ազատէ:

* * *

Վերջին պահպանակ
Ի թվին ՌՃԾ (1697) և օգոստոսի մէկն նախճիւանա խանն

փոխվէց, թասիսիր եղե, Մահմատ Ռըզա խանն և որդին նորայ՝
Մուրթուղաղուլին էառ զտեղին հօրն և եկն ի սոյն աւուրս
եմուտ ի Նախճիւան, Խնդրեմք յամենակալէն յԱստուծոյ տացէ
սմայ իրաւունս և արդարութիւն զազգս քրիստոնէից պահել
5 առանց հեծեծանաց:

Զերա խիստ են ըոնացեալ չար մարդիքն, թվին ՌՃԾԸ (1709)
Մուրթուղալի խանն պէկլարպէկի արարին, ողորկեցին Աստարա-
պատ և որդին Սէֆիդուլի խան կարգեցին մեր յերկրիս, Աստ-
ւած զիւրն հանճարս տացէ. ամէն:

Ժ-Թ

- 10 Հայոց⁸² թվին Ռ-որդի Ճքառասուն Զ-երորդի (1697) ^{363r}
խոռվեցաւ տէր Յարութիւնն, ընակեցաւ ի սուրբ Չաթի⁸³,
ՌՃԾԸ (1709)-ին եզանց և կովուց հասարակ ամենայն
աշխարհի մահ անկաւ և կոտորեաց⁸⁴,
ՌՃ և Կ (1711) Ստորէի բոլոր թէմն մարախ եկէր, դատ ի
15 Սիսեանէ:
Եւ նոյն ամի մեղրեցի Մարտիրոս վարդապետն նստաւ
առաջնորդ, ինդրուածօք ամենայն միաբանից և ժողովրդոց Ստա-
դէի թէմի:
|| Յորժամ էր ՌՃԿԲ (1713) թիւն Հայոց, Մարտիրոս վար-^{364w}
20 դապետն փախեաւ յէմիածին, և գնաց նուիրակ ի Կոստանդնու-
պոլիս, և անդ վախջանեցաւ Լուաք թէ լոյս իջաւ ի վերայ նորա
և թաղեցաւ անդ: Եւ նստաւ յաթոռ անարժան Կիրակոս վար-
դապետն: Եւ Առաքել վարդապետն տարեան ի Սկան կղզին և
մաց Զ (6) ամիս Եւ բերեալ էջմիածին, բազում կաշառօք եկն ի
25 Ղափան և բաղում միաս հասոյց սուրբ աթոռոյա. և [ՌՃ]ԿԸ (1719)
թվին բազում չարչարանօք սպանանաւ Ալի Մարտան պէկէն:

Ի

- Գէդինն որ ժամ էրե, էրէվան փուլ էրե, թվին ՌՃԻԸ ^{3w}
(1679)-ին էր ունիսի ի՞Դ (24)-ին շաբաթ: Մին այլ որ ժամ էրե
ՌՃԿԲ (1716)-ին էր հունվարի ի՞Գ (23) օրն էր⁸⁵,
30 Յարեգակն որ խավարվեցաւ թվին Ռ ու ՃԳ (1654) սէկդէ-
բերի Ա (1), օրն չորէքշարտէ⁸⁶,
Տէր Սհակն ու Խաչայտուրն որ բաժանվեցաւ ՌՃԾԲ (1703)-ին
սէկդէբերի ՃԲ (12)-ին, օրն կիրակի:
Մին այլ որ խավարեցաւ արեգակն թվին ՌՃԽԸ (1699)ումն
35 սէնտէբերի ՃԳ (13), օրն չորէքշապթէ⁸⁷:
Տէր Ահակի կողայկից Ռւղուրսուլթանն որ առ Աստուած
փոխվեցաւ թվին Ռ ու ՃԾ (1701)-ումն էր, նոյենբերի ամսու
ի՞Զ (26)-ին, ուրն հի[ն]գշապթէ: Աստուած ողորմի իւր հոգոյն.
ամէն:
- 40 Մահմատ Ալի խանին որ պառնութիւնն էկաւ թվին Ռ ու
ՃԾԱ (1702)-ին էր, մայիսի Ե (5)-ումն. որ առ Աստուած փոխ-
վեցաւ ՌՃԾԴ (1705)-ին էր փէտրվարի էրկուսին:

- Տէր Սհակի որդի տէր Յակոբին որ հարսանիք արինք, մի-
չիղեղցի Միրաքի որդի տէր Մովսէսի դուստր՝ Դարէջանն բե-
րինք թվին ՌՃ ու կ (1711)-ին հունվարի իԱ (21)-ին. Աստուած
բարի վայելում տայ. ամէն, Եւ իւր որդի Խաչայտուրն, այէլ
5 անունն Ազայպարտյ ՌՃԿԳ (1715) թվին օգոստոսի է (7)-ին,
օրն կիրայկի, ծնաւ:
- Յետոյ որ Գրիգորին համար քոլայդիրանէցի Արևանի որդի
Գիրայկոսի աղչիք Քաթանն կողայկից բերինք ՌՃԿԳ (1715)
թվին օգոստոսի Ժ (10)-ին, Աստուած բարի վաելում տայ. ամէն,
- 10 Գուդչաքի Մարիանն թվին ՌՃԾԱ (1702)-ին հունվարի Զ
(6)-ութիւն, ուրն յերեքապտէ:
- Սուլթան Մուրատն որ էրեխվան առաւ էջ՛ (700.000)
մարդով Թ (9) օրումն, առաւ թվին ՌՃԵ (1636)-ին, էր դէնկրէ-
րերի ամսումն. յետոյ որ շահ Սէպին էրե[վան] Հջ՛ (800.000)
- 15 մարդով Գ (3) ամսումն առաւ թվին ՌՃԵ (1638)-ումն էր, ապ-
րիլի ամսուն էր⁸⁸:
- Քալպալի խանն⁸⁹, որ էր Գանջու բէկլարէկի, սպասալար
Վըստանայ, ձ՛ (100.000) մարդով մտաւ Վըստուն, առաւ
լավ պայտրութիւն, Լուսու պարոն Թամազզուլի խան արաւ ուսո-
20 տուն, որ գնաց Թիրալէթ, դաղլ էլաւ, Թամազզուլի խանին պուիր-
միշ արաւ վերայ Ցիցու բեռդին, Ռ ու ԲՃ (1200) մարդով գնաց,
ԺԱ (11) ուրումն առաւ բեռդն կամիւն Աստուծոյ թվին ՌՃԿԴ (1695)-ումն էր, սէդէկբերի ամսումն. ամէն:
- || Պահայտուր խանն, որ է պարոն Լուսու, Ազայդալու
25 էսայ խանին թոռն, Քալպալի խանին որդի, Շահսուլթան Ռւսէինն,
որ նաղար արաւ, աւաւ պառնութիւն նորայ թվին ՌՃԾԵ (1706)-ին,
դէկրէբերի ամսին. ամէն:
- Կամաւրն Աստուծոյ տէր Սհակի որդի տէր Յակոբն, որ
օրհնվեցաւ Սարդիս ահրն սրբայզան յեպիսկոպոսի ձեռամբն ի
30 դուռն Սանահնու սուլըր Աստուածածնու, մահն քառասունքումն
հանեց էն տարին, մահն պատեաց աշխարըս, որ սիթամ յեզաւ
Ղարայքիլիսու ՌՃԿԲ (1713) թվին օգոստոսի ԺԸ (18)-ին, Աստ-
ւած բարով վայելում տայ տէր Յակոբին, որ հնայզանդ լինի Սա-
նահնու առաջնորդին, ով հակառակ լինի այս աւետարանըս խռով
35 նորայ լինի, տէր Սհակի հոգոյն Աստուածածինն բարեխուս լինի.
ամէն:

Ի.Ա.

- Թվին ՌՃԸ (1639)-ին եկն սուլթան Մուրատն ի Հալապ 100
յուլիս ամսոյ ԺԱ (11), օրն հինգշաբթի, և ելաւ յուլիսի իԵ (25),
օրն շաբաթ:
- 40 Թվին ՌՃԿ (1654)-ին Իպշիր փաշան ի Հալապ էր և Ներսէս
կաթողիկոսն⁹⁰ ի Հալապ էր:
- Թվին ՌՃԿ (1655) ըղձալալի Հասան բաշան ի Հալապ սպա-
նեցին:
- ՌՃԹ (1660) մեծ սղութիւն եղեւ:

Թվին ՌՃԺԸ (1669) ի մարտ ամսուն՝ իԵ (25) օրն սկսաւ յեծ մահն, զոր տէր մեր վրկէսցէ զմեղ ամենայն յորոգայթից. ամէն⁰¹:

- 5 Թվին ՌՃԿ և Ա (1712) յոնիսի ժԶ (16) եկաւ Թաշմազ օղլի Սարգիս վարդապետն ի Քիլիս, ոռ մեղ կեցաւ. Աստուած զինքն անփորձ պահէ. ամէն:
- 10 Պւչքիլսահի առաջնորդ Մխիթար վարդապետին աշակերտ երեմիայ վարդապետ և իւր աշակերտն տիրացու Ալիքսան եկին բվին ՌՃԿԲ (1713) նոյեմբերի ժԸ (18) օրն,
- 15 Թվին ՌՃԶ և Թ (1740)-ին օգոստոսի ի (20), օրն կիրակին, գնաց մահտեսի Դասպարն ի մօտ Մարտիրոս վարդապետի քովն: Տայի ողլի մահաեսի Յովանէս, Խորան ողլի մահտեսի Մկրտիչ ողլի Մելքոն Զէլէպի, մահաեսի Դրիգորի որդի Սահակ Զէլէպին:
- Թվին 1167 (1718) եկի Սարազ, աշխարհամատրան երկու շարթի հիւանդացայ. գութայեցի տէր Ստեփանոսն ուզեց ինձ անէր աղօթքն վասն ժք ոի ։ Սայիսի մէկ օրն ականջիս ասին, թէ մեռաւ մահտեսի [Աս.?]ատուըն,

ԵԲ

- էր Թվին ՌՃԿԲ (1713) փետրվարի ժԵ (15), որ ամուսինն 190- իմ առ Աստուած փոխեցաւ, օրն բուն բարէկենդանի կիրակի.
- 20 Դարձեալ այստի առաջ, թվին ՌՃԾԹ (1710)-էն մինչև թվին ՌՃԿԲ (1718)-ըն խիստ սօվ սաստիկ ելաւ, որ մինչև Ը (8) տարի ցորենն լիտրն մէկ ապասէն մինչև Բ (2) ապասի ծախվեց, փառք բարերարին Աստուծոյ:
- || ՌՃԾԹ (1703)-ումն խիստ հիւանդութիւն անկաւ, որ մեր 190- գեղումն ձԾ (150) հոգի մեռան, տէրն Քրիստոս հոգիք նոցայ ընդ սրբոց գասին դասեսցէ. ամէն:
- Դարձեալ այսմ ամի մեր եկեղեցուն կայծակ տվեց, գմրէթն քանդեց, վասն իմ ծօվացեալ մեղացն:
- 30 Դարձեալ այսմ ամի Ի (2) միմէզ եկաւ. Նախչվան, շատ նեղութիւն տվին այս տառապեալ քրիստոնէից, որ միայն մեր գեղին ԴՃ (400) թուման դնաց:
- Դարձեալ Երևանայ, Նախչվանա խանէրն Բ (2) տարէն միշում Դ (4) անգամ փոխվեցան, գեղօրէից շատ շատ խասարաթ տվին, որ գրելու նման չէ:
- 35 Դարձեալ ՌՃԿԴ (1714)-ումն ըստուպեցիք⁰² եկին, դավի արեցին, թէ Մմբաթի աղբիւրի արտերն մերն է, շատ քաշուքաշ արին, որ Բ (2) տարի խանի բէկլարբէկու դռներէ տան չի նըուտեցինք, որ ԴՃ (300) թուման մեր գեղին զարար դիպեց:
- 40 Դարձեալ ՌՃԿԶ (1717)-ումն միմէզ եկաւ Նախչվան, մէկ տարի նստեց, մեր գեղին ձԾ (150) թուման գնաց, մեր գեղի գլուխ եկածն գրելով ճար չի ընիւ որ յետ սորայ չի կարացինք ոհտէն գալ:
- Թվին ՌՃԿԸ (1719) յունվարի ժԲ (12) գեղօվ խայրայխայր շառայշառ մէկ մէկու գիր տվինք, մուջալէ || արինք, քէնտիսուտէք 200-

գնացինք Դազրին շահի դուռն մեր հալն շահին արդ արեցինք.
 տէլ Աստուածըն շահի թախտն հաստատ պահէ, ևս ջուղայեցի
 սհաթսաղ աղայ Սահակն, որդովք և ընդանեօք ծաղկեալ պա-
 հեսցէ մինչ ի կատարած աշխարհի, որ նայ մեզ առաջնորդ ելաւ,
 5 որ մեր բողոքն շահի ականջն հասուցրեց, մեր գեղն շահին խա-
 զենին վրայ կտրեց, որ այլ Քէնկէրլուի ձեռն չի կայ մեր գեղի
 վրայ, մեր բոաղամն հանեցին, մեր մելիքն նարապետի որդի
 Մելքոն էր, որ նայ էր շահին դռանն ըռաղամն, վեր առին մեր
 գեղէրի դարուղէն, Սահթսաղ աղայ Սահակի որդի Սէթ աղէն ըռա-
 10 դամօվն եկին Թէրվիզ, պատրաստութիւն էինք տեսել, որ գնամք
 Երասիս ափն դէմ ու առաջ. գաղանարարոյ ազգն Քէնկէրլուի, այն
 գիշերն Զօ (600) աւել զօշուն եկին, եկեղեցուն Դ (4) կողմն պատե-
 ցին, Յայտնութեան պահոց կիրակի գիշերն էր⁹³, թրաւ, թիվանկօվ
 դուին⁹⁴ եկեղեցին շատ մարդ յարալու արին. այս վախտիս լաւ
 15 քաշութիւն արինք, զօշունն փախցրինք. յետ || ոյ Յարամիշէնց ^{ՀՕՐ.}
 Օվակիմ դուլուզվ տվին ըսպանեցին. Դ (2) օրի թողեցինք ոչ
 գեղն մտնին, եզրի տնէրն Ե (5) տուն կրակեցին, յետոյ ուրիշ
 գեղացիք եկին, թէ բարիշութիւն քցեն, մէջն խափվեցանք, զօ-
 շունն բերինք գեղն, զօնազ արինք այստունց. սարքալէն Ասլան
 20 բէկին տղ[ա]ն՝ Մէհրալի բէկն էր, Թարխան բէկն էր, յետոյ գեղն
 բողունլզ ընկաւ, ամէն մեր մարդն փախան, շատ օղուլ ուշաղի
 ոտնէր ցուրտ տարաւ, գնացին մտին Ցղնայ, շատն փախան Քար-
 կապն, գեղումն մարդ չի մնաց, Քէնկէրլուքն տվին գեղօվն ԽԱ
 (41) բէլու տուն չափմիշ արեցին, ամէն ապրանքն տարին, Դեռ
 25 զօշունն զեղումն էր, մեր Սէթ աղէն, մելիքն ըռաղամօվն այն-
 օրին իրիկունն եկին գեղն, զօշունն փախան. գնացինք մինչկ
 Բ: ըուտ⁹⁵, Դ (4) ուղտ բռնեցինք մեր մէկ քիչ զատերօվլ բերինք.
 մեր Ի (20) մարդ առաջ բռնել էին, տարել Նախջիվան, շատ շատ
 ջաղային տվել, արդ արեցինք: Երկանայ բեկլարբէկու յիւր ջառ-
 30 չիրաշին ողորկեց, եկաւ Նախջիվան, մեր մարդն հանեց, || մէզմէն ^{ՀՕՐ.}
 տարած ապրանքէն կէսն հանեց. գեռ ջառչիրաշին Քէնկէրլուից
 վրէն մհասուլ էր, ջաղայ էր անում, շահին արդ էինք արել, շա-
 հին աղարբաշին Բ (2) բարաթ մհասուլ եկին Ճ (100) մարդով
 Նախջիվան այլ Քէնկէրլուի բէկլարին ջանին չօքմիշ ելան, հէնց
 35 զարպօվ եկին, որ Երկանայ ջառչիրաշին այլ վախեց փախաւ,

Ի՞՞ր

Թուին ՌՃԶ (1657)-ին Սերաստիոյ դէտն էր Մելքիսեդ ^{ՀՕՐ.} 377
 վարդապետն⁹⁶,
 Թուին ՌՃՀԱ (1722)-ին, յունվար 13-ին, Աստուածատիոյ առաջ-
 նորդ Դմդպուկ Աստուածատուր վարդապետն⁹⁷ վախճանեցաւ, Քոան
 40 ամ առաջնորդ լեալ և ի նոյն թուին յունիս 23-ին էին || առաջ-
 նորդ Սերաստիոյ Առաքել վարդապետն, որ էր Ակնեցի⁹⁸ և այժմ
 կայ և վարէ զառաջնորդութիւն. տէր տացէ նմա կարողութիւն:
 Յայսմիկ ամի յուլիս ամսոյն Քէքլիկ խօճայ Նիկաղայոսն
 աշխարհէն փոխեցաւ,

ԿԴ

- Թուին ՌՃ (1651)-ին մահ անկաւ ի Թոխաթ:
 Թուին ՌՃԲ (1653) ամին հեղեղ էլաւ, շատ մարգ և անա-
 սուն տարաւ, դոր տէր Աստուած վրկեցէ:
 Թուին ՌՃԳ (1654) Ղայամտհալի եկեղեցին ե զսուրը Անսա-
 քակեցին:
 Թուին ՌՃԸ (1659) սուրը Անստ նորոգեցին. Զարդպէռու
 փաշան քակեց:
 Ի Թուին Հայոց ՌՃԿԹ (1720) ամին կրկին նորոգեալ շի-
 նեցաւ սուրը Անսա վանքն՝ երեք փառաւոր խորանիւք և սեղա-
 նիւք պայծառացուցեալ, հանդերձ խցերովն ըստ պատշաճի պի-
 տոյից, օժանդակութեամբ ժողովրդոց համայնից, և վերակացու-
 թեամբ տէր Մարտիրոս քահանային, որոյ տէր հաստատութիւն
 և անշարժութիւն տացէ և խնամքն Աստուծոյ միշտ և հանապատ || 378
 ի վերայ սորտ լիցի, ի պարծանս և ի ցնծութիւն աղգիս լուսա-
 15 ւորչադաւան մինչ ի կատարած աշխարհիս. ամէն:
 Թուին ՌՃՀԲ (1723) քէրման ըերին զսուրը Քառասնից
 եկեղեցին⁹⁰ նորոգելու, առին հրաման և նորոգեցին. մինչեւ ոչ
 թամամիլս, ժողովեցան Թուխաթու այլազգիքն պմենայն, դրոհ
 տուեալ հասին ի սուրը Քառասունք և քակեցին, եւ նոյն ամբո-
 20 խիւն դիմեցին ի սուրը Անսա վանքն զամենայն ինչ աւար
 առին և շուտով ոչ քակուին այրեցին զամենայն շինուածն յու-
 լիսի 14 օրն. հասաք յուլիսի 30 օրն դեռ ևս ծուխ կու ելանէ.
 միթէ տէր կրկին անգամ նորոգելու արժան կանէ:

ԿԵ

- Թվին ՌՃՀԳ (1724) Օսմանլուն էրևան առաւ:
 25 Թվին ՌՃԶԴ (1735) Թահնմազն խանըն էրևան յետ առաւ:
 Թվին ՌՃԶԶ (1737) մահ անկաւ աշխարհս:
 Թվին ՌՃՆԶ (1747) շահ նատիրն ըսպանեցին:
 Թվին ՌՃՆԸ (1749) Իպրտհիմ միրզէն եկաւ Թավրէզ Ամիր
 Ասլան սարդարն սպանեց և աշխարհն աիրէց:
 30 Թվին ՌՃԸ (1759) նոյեմբերի ժԳ (13) մեծ շարժ եկաւ
 նախշվան երկիր:

ԿԶ

- Ես...Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Ամթեցի, որ Տիգրանակերտ
 կոչի, Ղըռպաջի մ[ահտեսի] Բուհիջանի որդի, տիրացու Ասրդիսս...
 եկի ի սուրը Աստուածածին վանքս Զընքշոյ ի . Թվին Հայոց
 35 ՌՄԺԵ (1766) մայիսի իԳ (24), մտի Գասպար աստուածաբան
 վարդապետի քով միաբան, կացի Բ (2) տարի. յետոյ գնացի
 տունս, կեցի Բ (2) տարի չըթշութիւն էրի. յետ Բ (2) ամաց եկինք
 հայրիս, մայրիս, չորս եղբայրիս հետ ուխտ: Լուսահոգի Գասպար
 վարդապետ ինձի ու ախպարիս տուեց կարգ դպրութեան || չորս 465
 40 աստիճան. նա Աստուծով եղեւ քահանայ...¹⁰⁰

- Ես տիրացու Դասպար ծառայ սուրբ Աստուածածնայ դուռն
 Հկայ թվին ՌՃՃ (1726) ամին:
 Ձեռնադրուեցայ արեղայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին
 թվին ՌՃՃ (1737) ամին:
 5 Գաւաղան ընկալայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին թվա-
 կան ՌՃՃ (1746) ամին:
 Թվին ՌՃՃ (1749) ամին սուրբ Երուսաղէմ գնացի:
 Թվին ՌՄԲ (1753) ամին գուրան (գմբէթ) շինեցի ես՝ Դաս-
 պար վարդապետ:
 10 Թվին ՌՄԳ (1754) վանքին քավկիր բինայ ջաղացքն շինե-
 ցի, Յայսմ ամին սուրբ Կարապետ գնացի ես՝ Դասպար վարդա-
 պետ:
 Թվին ՌՄԵ (1756) եղև զրաւ կենաց Նիկողոս վարդապետին
 և թաղեցաւ վանքն. և առաջնորդեաց իւր ձեռնասուն աշակերտն
 15 մարտի Ժ (10), Անառակի կիրակին, Զնքուցի Դասպար վարդա-
 պետ. տեսանողք ասացէք Աստուած իւրեան կարողութիւն տայ
 և դուք վարձս յԱստուծոյ առնուք:
 Թվին ՌՄԲ (1760) մարտ ամսոյ ԺԴ (14), Ղաղարու շարթի
 երեքշաբթին, Խաչատուր վարդապետ առ Աստուած փոխեցաւ:
 20 Թվին ՌՄԺ (1764) ես՝ Դասպար վարդապէտ [ս] գնացի
 սուրբ Էջմիածին ձեռնադրեցայ եպիսկոպոս ձեռամբ Սիմէոնի
 սրբազն կաթողիկոսի:
 Թվին ՌՄԻ (1771) աղքիւրն շինեցաւ գէմ սուրբ Աստուա-
 ծածնի ձեռամբ Դասպար վարդապետի. խմէք դանոյշ ջրիկն,
 25 ասացէք Աստուած ողորմի. ամէն:
 Ես տէր Գրիգորս Խարբերդցի, Դուկու գիւղէն, որդի մ[առ-
 տեսի] Տաւնապետի, եկի Զնքուշոյ վանքն կեցի և (40) աւր. թվին
 ՌՄԼԱ (1782) սեպ[տեմբերի] Դ (3) էկայ, հոկ[տեմբերի] ԺԲ (12)
 էլայ գացի...
 30 Ես՝ Ոսկան... վարդապետս եկի սուրբ ուխտս հրաշալի առ 467
 մեծ և առաքինի սրբազն հայրս մեր Դասպար գերիմաստ և
 զդաւնամիտ ըարունապետն: Տէր Աստուած զինքն հաստատ և
 անշեղ[ե]լի պահեսցէ ի վերայ սուրբ գահիս...
 Թվին ՌՄ (1751) Զէնքշայ քիլայ ցորեն ԺԴ (14) դուրուշ
 35 ծախւաւ:
 Թվին ՌՄԱ (1752) յունվար ամսոյ ԻԵ (20) վանքին արտն
 գարի ցանաւ:
 Թվին ՌՄԷ (1758) կրկին սով եղաւ¹⁰¹ Ամիթ. քիլայ մի
 ցորեն Կ (60) դուրուշ, լիտր մի չամիչ Ի (20) դուրուշ, Զէնքուշի
 40 քիլայ մի ցորեն ԼԲ (32) դուրուշ, քիլայ մի կորեկ ԻԴ (24)
 դուրուշ:
 Թվին ՌԻԷ (1578) ագկոր աստղ մի ելաւ, չորս ամիս շարժ
 եղաւ. Բ (2) թագաւոր Պարսից մեռաւ՝ մէկ շահ Իսմայիլ, մէկ
 շահ Թահմադ:
 45 Դարձեալ թվին ՌՃՃ (1665) յամսեանն գեկաեմբերի ի
 մէջ գիշերի ագկոր աստղ մի այլ էլաւ. Թահմադ խանն իր զաւրաւք
 կորաւ:

Դարձեալ թվին ՌՃՁԴ (1665) յամսեանն յունվարի ադմոր աստղ մի այլ էլաւ, ԶԵՆՔՈՒՂԱՅ քիլէ ցորեն Ժ (10) դուրուշ ծախւաւ, նուկի մի չամիչ՝ Ժ (10) ստակ, Թահմազգուլի խանն էկաւ Քարկուտ, Հասան-գալայ աւերեց, գերեց....

* * *

- 5 Թվին ՌՄԷ (1758) խիստ կարի սով եղաւ. ԶԵՆՔՉՈՍ քիլայ 167
ցորեան ԻԾ (27) դուրուշ եղաւ, կորեկին չարէքն՝ Ի (20) դուրուշ,
լիտը մի չամիչ՝ Բ (2) դուրուշ, լիտը մի սոխ՝ Ի (20) փարայ,
լիտը շողգամ՝ Ի (20) փարայ, ՑԱՄԻԹ քաղաք՝ չարէք մի
ցորեն Ծ (50) դուրուշ, ամեն բան սոցա պէս, միսին հօխան՝ Ը
10 (8) փարայ, շատ մարգ մեռաւ այս սովոյս, Թրմի ոընտուալ՝ Դ
(4) ճըռդ (Դ) ծախուաւ, ԵՐԿԱՆՔՆ կու աղային հաց կընէին,
թէ Հայ թէ Տաճիկ, յորժամ մայիս ամիսն մտաք՝ ԶԵՆ-
ՔՈՒՂՈՍ քիլայն ցորեն ԵԼԱՎ || ԼԲ (32) դուրուշ, ԶԵՐՄՈՒԼ՝ Կ (60) 468
դուրուշ, ԴՅ (400) մարգ Հայոց աղդէն մեռաւ անօթուն՝ ԶԵՆՔՈՒ-
15. շոյ մէջ՝ Տաճիկէն մատէ, Յորժամ յունիս ամիսն մտաք՝ եղաւ
քիլայ մի ցորեան Կ (60) դուրուշ, լիտը մի չամիչ՝ Ե (5) դուրուշ,
լիտը մի շիրիկ Իւղ՝ Զ (6) դուրուշ, Ը (8) ամիս ԶԵՆՔՈՒՂԱՅ
ԵԿԵՂԵՑԻՆ ոչ կանթեղ վառաւ, ոչ ժամկոչ էլաւ, իբրև ծովու նման
կու ծփայր երկիրն վասն մեղաց մերոց:
20 Յայսմ թվին Ներքին Ատիշոյ ԵԿԵՂԵՑԻՆ այլ այրեցաւ, որ
մէկ հատ քար կամ փայտ չի մաց. Աստուած վերջն քարին կա-
տարէ, ամէն:
 Թվին ՌՄԻ (1771) աղբիւրն շինել տուի, ջուրն բերի մէջ
ըաղչային. Ո (1000) դուրուշ խարջեցի հազիւ կարացի բերել
25 Դասպար վարդապետս. տէր Աստուած ամենայն յիշատակն ըն-
դունելի առնէ:
 Թվին ՌՄԻ (1778) քազում չաքուրկայ և կարկուտ էկաւ.
կարի դժուար, սով սաստիկ եղաւ, վանքին ութն լիտը չամիչ
եկաւ, ութն լիտը գինու շիրայ:
30 Թվին ՌՄՃԲ (1763) ես՝ Դասպար վարդապետս արևելից
[կողմի] պարիսպն աւարտեցի, Դ (4) քէսայ տուգանք տուի Մա-
տան [փաշային?]. տէր Աստուած շէն պահէ ժողովրդեան....

ԻԾ

- Թվին ՌՃՁԲ (1663) յուլիս ամսոյ ԻԶ (26), աւրն շաբաթ, 227^ր
ԵԼԱՔ գնացաք Էստամպօլ, ետոյ գնացաք Էտրէնէ, Էմր հանեցաք
35 վասն Պաղտատցուն,
 Թվին ՌՃՁԳ (1664) Մուստահա փաշան պէղէսթէն շինել
երետ Մարդուան քաղաք, ինքն դայիմախսամ էր Էտրենէ թագա-
ւորին մաւան,
 Թվին ՌՃԽԹ (1700)-ին մարտ ամսոյ Ը (8)-ին եղկ տէր
40 Արութին Երրէոյնեայ անուն աղճիկ մի,
 Թվին ՌՃԽԹ (1700)-ին մայիսին Զ (6)-ին հրամանաւն
Աստուծոյ մեկ անձրև մի եղաւ, որ Ա (1) սահէթ ալ Եկերեր նէ
նըհեղեղ կելար:

- Թվին ՌՃԽԹ (1700)-ին, մայիսին ԺԵ (17)-ին, հրամանաւ
Աստուծոյ Ա (1) սահէթ քիշերէ նէ նընդեղ կելէր:
- Թվին ՌՃԾԲ (1703)-ին, սուրբ Յակոբայ պաքին ելոյն¹⁰³,
Մհարորին որդոյն՝ մահ[տես]ի Պողոսին յարսանիս եղե. ամէն.
- 5 Թվին ՌՃԾԸ (1709)-ին փետրվարի ԺԴ (13)-ին առ Աստուած
փոխեցաւ Նուրուճանին կինըն. Աստուած ողորմի հոգին,
- Թվին ՌՃԿԳ (1714)-ին [Մ]արտի ամսոյ ԺԲ (12) տէր Արօ-
թին իրիցկին առ Աստուած փոխեցօ. Աստուած լուսաւորէ իւր
հոդին,
- 10 Թվին ՌՃԻ (1771) գեկտեմբերի ԺԵ (17), աւրն երկուշաբթի,
պսակեցաք զՄեսրօպն հետ Ալէքսանին՝ Դաւթին որդուն, Բ' (2)-սին
հարսանիքն միատեղ եղե.
- Թվին ՌՃԻԲ (1773) փետրվարի ԺԵ (17), օրն երկուշաբթի,
եղե Մեսրօպին առաջի տղար:
- 15 Թվին ՌՃԻԶ (1777) մայիս ամսոյ ԻՀ (27) առ Աստուած
փոխեցաւ [Շ]նաւորն, Աստուած լուսաւորէ,

Ի՛Հ

- կՃԶ (1331) թուին Հայոց մեր ազգն, յԱնւոյ թագաւորական 677-
քաղաքէն մերմէ, ելեալք բռնութեամբ Թաթարաց, եկեալ են ի
Հաշտրախան և անտի ի Ղոփմ. և յամս ԴՃԶ (480) անդ են մնա-
ցեալ վանօրէիւք և եկեղեցեօք:
- Թիւն ՌՄԻԷ (1778) մեծ [կ]այսերուհին Ռուստաց Եկատե-
րինէ Երկրորդն մեծի յաղթութեանն Օսմանցւոց զամենայն
քրիստոն[եայս] էհան ի Ղոփմու և երեր ի յերկիրս Ռուստաց՝
[ափ[ն Աղովու՝ Հայք և Յոյնք:
- 25 Թիւն 1779 յամի կե[նաբա]րին, Դիմիտրի Ռոստով կոչեցեալ
տեղին յետ ազգին Հայոց հաստատուն հրովարտակաւ և ողոր-
մութեամբ և մեք անուանեցաք զքաղաքն նախիջնան.
- Թիւն Փրկչին 1781 ապրիլի ԻԱ (21) արկաք զհիմունս քա-
ղաքիս նախիջնանայ օծանելով զչորս քարինս անուամբ չորից
30 Աւետարանչացն և եղաք ի չորս կողմն քաղաքիս. Ի սոյն յաւ-
ուրքս օծաք մէծ փայտեայ եկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածած-
նին և երկուք եկեղեցեաց հիմն արկաք յանուն սուրբ Համբարձ-
մանն Քրիստոսի և սրբոյն Նիկողոսի, արդեամբ լուսանկար մօրն
մերոյ սուրբ աթոռոյն էջմիածնի և յայլ հոգեորականաց. աշխա-
տեցանք մեր ի վերա քաղաքիս ի սկզբանէ մինչև հիմնարկու-
թիւնն¹⁰³. Կարօտի այլոց պատմագրաց, մեք զթիւս զայս նշա-
նեցաք վասն տեղեկութեան ապագայիցդ, գիտացեալ այսու զմեր
տաժանեալք գործն. յիշեսջիք ի յազօթս ձեր զսանահնեցի Յով-
սեփ արքեպիսկոպոս Արդութեանց և զհոգեոր ծնօղն իմ զտէր
40 Ակմէօն կաթողիկոսն ամէնայն Հայոց և զնորոգ լուսաւորիչն
ազգիս մերոյ և զմարմնաւոր ծնօղսն իմ զՇիօշքէգն և զՔէթէ-
վանն. յիշողացդ և յիշեցելոց ողորմեցի տէր. ամէն,
- Ի 1780 թուին Փրկչի և ի մերս ՌՄԻԲ մեծ կայսերուհին շնոր-
հեաց մեղ խաչ և պատկեր պարանոցի մեծագին և կարգեաց ոռճիկ:

Թվին ՌՄԽէ (1798) էր, «ը մահն եկաւ ամէն երկիր, Գան-
ջայ կոտորէց, յունիսի ամսեան սկսեց մինչ ի մին տարին կո-
տորեց, յետոյ Աստուած խղոյց աղատեց, վերացաւ ցաւն»:

5 Թվին ՌՄԽէ (1798) էր նոյեմպերի իր (22), օրն
շափաա, Հրեշտակապետաց տօն օրն, ծնաւ Գապոիլն, մահի տա-
րին էր,

Լա[ն]կ Թամուրի գալն թվին ՊՃՂԶ (1387), աղքաւ Թաթար
ի Սամորդանտայ:

10 Թվին ՌՄԽԲ (1793) ապրելի ժե (15), օրն ուրփաթ, իրի-
կուն էր, ծնաւ Մկըրտումին որդի՝ անունըն Ավարջան, Աստուած
ամուր ձեռօք պահեսցէ ի խորին ծերութիւնն. ամէն:

15 ԹՄԽԲ (1793) ապրելի ժթ (19), օրն երեքշափաէ, Զավաթ-
խանը գնաց Շամշատին Ալի ոուլթանին թին փոնի, չկարաց, շատ
զօչաղութիւն արաւ, Կանջցի մարդին ակլորացրուց պաց թողեց.

20 Զավաթխանը շատ եասարութիւն արաւ, փախաւ եկաւ Գանջայ,
ԹՄԽԳ (1795) հոգաեմպերի իթ (29), երեքշափաթ գիշելն,
ծնաւ Զանաղանըն:

25 ԹՄԽԴ (1795) յունիսի ի (20) էր Աղայմամատ խանն, «ը
էր Ախտայ խան կասեին, եկաւ Շուշի վերայ, շատ քրիստոնեայ
գերի արաւ, Գ(3) ամիս նստենաւ Շուշի վերայ, չի կարաց առնի,
հետ տարցուց եկաւ, աշնանային էր, Թիվիդ քաղաքի վերայ,
առաւ քաղաքն, ինչ որ քրիստոնեայ կար տիվ գերի արաւ, շատ
գերի կար, պերին Կանջալ ծախեցին, ԺԵՌ (15000) գերի ասնին»:

30 Թվին ՌՄԽԵ (1796) էր որ Զավատիսան Կանջայ նստեր,
զալայպանա արաւ, էրէկ Լէխանը, Իպրահիմ խանը, Լակլին, Շա-
քու դոշունը տիվ հավաքեցան Զավաթիսան Կավաթիսանը վրուն, չի կա-
րացին, շատ աւերեցին, ամէն կողմըն գերի արեցին. մարդի
ամիսն ի(20) էր մտանք զալեն, յուլիսի իԱ (21) առւրս եկանք,
շատ, անչափ կոտորվեցան»:

35 Թվին ՌՄԽԵ (1796) գեկտեմպերի ժԳ (13) էր, որ Ռւռուսն
եկաւ Կանջու զալում նստեց. Զավաթխան էր խան, տուրս արաւ,
ինչ որ զալումն մարդ, դուն կայ ամէն տուրս արաւ:

Թվին ՌՄԽԶ (1797) յունիսի ի (20) էր, որ մեկել Աղայ-
մամատ խանն եկաւ Շուշի առաւ, մեջն նստէց, իւրան նոքոր
գլուխն զտրեց ողորկեց Տաղստան, շատ մասխարայ ելաւ¹⁰⁴:

Լ

Ի թվին ՌՄՃԴ (1765)-ին ոչ եկաւ ձուն մինչև փետրվարի 207բ
ժԵ '(15)-ին:

40 Թվին ՌՄՃԹ (1770)-ին երկիրն Արզումու այնպէս ժաժ
ելաւ, բոլոր բօվանքակ գեղան անցաւ, Հասանղալառ պարիսպ-
ներ ըլաւ, հոգտեների ամսոյն».

Թվին ՌՄՃԹ (1770)-ին ես մեղաւոր և անարժան տիրա-
ցու Մարքարս ամուսնացա փետրվարի Ը (8)-ին, միրունքս թողի
նոյներին:

Թվին ՌՄՁՀ (1797) եւ տիրացու Մկրտիչը գիր սորվեցայ¹⁰⁵.

Լ.Ա.

Աստծով թվին ՌՄՁԽԴ (1794)-ին ամսանըն յուլիսի ից 380:

(25)-ին շահրն եկաւ Երևան առաւ:

Թվականին ՌՄՁԽԴ (1795)-ին Ղայսարէն քանտեց, գնաց

5 Թիւլիղ քաղաքն առաւ, եսիր ու թօպներն բերեց, տարաւ Թէհ-
րան հասցըուց Աղայմամատ խանըն,

Լ.Բ.

Եւ ի թվին Հայոց Կ (611) էր, որ Երևեցաւ Մահմատն 85:

Տաճկաց:

10 Թվին Հայոց ԶԲ (1453) էր, որ Ելաւ պեղծն և որդին կորըս-
տեան սուլթան Մահմատն և էաո զկոսդանդինպօլիսն ի ձեռա-
ցէն Յունաց:

15 Թվին Հայոց ԶՂԲ (1550) զԱրզրում քաղաքն աղտի որ-
դիքն պատիւ կանչեցին խարկանօք, մէկ գիշերն Հ (70) ոգի
ջարգեցին, մեծ սուլք եղե, զԹորթոմու ձորերն տիրեցին և զա-
մենայն Վրաստուն ձեռամբ Տաճկաց արարին¹⁰⁶:

20 Ի թվականիս Հայոց ՄԽԵ (798) երկու եղբարք՝ Մահակ և
Յովսէփի կատարեցան ի Քրիստոս, խոստովանելով զհայր և զորդի
և զսուրը հոգին, ի քաղաքն Կարնոյ, որ այժմ Արզրում ասի,
ձեռամբ իսմայելացու բռնաւորին, որք են Տաճիկ, յարացի Ժե-

25 (15), յաւուր հինգշաբթի¹⁰⁷:

Ի ՄԾՋ (807) թվին սով եղե ընգհանուր աշխարհ, ի մին
քաղաքն Կարնոյ գտան մեռեալք Ա (1) օրն ԴՌ (3000), եկն
թշնամին Յուսկի դուռն և առին բազում քաղաք:

Լ.Գ.

Ի թվին ՊԼԵ (1386) Լանկի Թամուրն եկաւ Թաւրէժ շրջեալ 123:

25 ընդ յամենայն տեղիս:

Ի թվին ՊԾԲ (1403) շինեաց քաղաք մի Բաղադայ անուն,
Յաւուրս տօնի Հրեշտակապետացն եկն ձիւն. ԴՌ (4000) անձինք
նոր քաղաքէն ամենեքեան էին զօրացն իւր¹⁰⁸. և չուեալ գնաց
յերկիրն իւր անդրէն սատակեցաւ, Բայց եկաց ի Դրուցէ¹⁰⁹

30 Թիւն ԺԸ (18) ամ. յելանելն աշխարհս և գնալ շրջիլ ԺԸ (18)
ամ եռե, շատ աւեսու արար:

Ի թվին ՊԼԵ (1386) Թուրքն էաո զլերթն Որոտան, Կախիկ
վարդապետն փախեաւ ի Մարայ:

35 Թվին ՊԼԲ (1393) զԴէսկորոսն սպան ի Սիս. տէր Դէսո-
կորոսն սպանին, նստաւ տեղի նորա Բոկիկ վարդապետն՝ Կա-
րապետն¹¹⁰,

Եւ ի նոյն ամին քարկոծ արարին յՈստան Զաքտրիայ
Աղթամարայ կաթողիկոսն, նստաւ Բոկիկ Կարապետն Դէսկորոսի
տեղն,

40 Ի թվականիս Հայոց ՇԼԱ (1082) ամին մոլորեցան զսուրք 123:

Զատկին Ժ (10) աղդ հաւատացելոց, Հայք և Ասորիք ուղիղ կացին,

Ի սկիզբն շըջանի Շ (500)-եկին Դ (4) բաժանեցաւ կաթու-
ղիկոսութիւնն Հայոց՝ տէր Վահրամ յԵգիղտոս, տէր Բարսեղ
5 յԱնի, տէր Պողոս, հայրն Վարագայ, ի Մարազ, տէր Թորոս ի
Հենի¹¹¹,

Թվին Քրիստոսի ԶԵԱ (751) փոքր Մահմէտ էառ զՀայս և
զՊարսիկս:

ԶԵԴ (1305) պատառութիւն Զատկին: Սոյն ժամանակս Կոս-
10 տանդին, որդի Լեռնի, որ կոչեցաւ Կաւալինոս, այսինքն Թրքա-
ծողով, ժողովեաց [թրիք և] ձգեց ծովն, Տաճիկք տեսեալ երկեան,
իմախեան. ասեն թէ Ե (5) առիւծ Ա (1) օր զկնի միմեանց սպա-
նեալ սորա.

ԾԱՆՈԹԸՆԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆԻՆ

1. Ցուցակում, փակագծերի մեջ, Տիրայր վարդապետն այնուհետև ավելացնում է, ոչչկայ այդ վերոյանուանեալ կտորը:
2. Փակագծերում Հայոց «ԶՃՆԹ»-ին համապատասխան նշված է 1247: այդ սիալ է, ուստի ուղղեցնք:
3. Հեթում Լամբրոնացին, Կոստանդին Լամբրոնացու որդին, Հեթում Բ թագավորի պապն էր՝ որ գծով: Հեթում Բ-ն իր տարեգրության մեջ նշում է, որ 1250 թ. հունիսի 29-ին Հկատաբեցաւ ի սորայ պապն իմ և տէրն Լամբրօնի (ՄԺ, 1, էջ 81): Հետեւ Ալիշանին, այս վկայությունը հասկացել էինք ոչ թե Հեթում Լամբրոնացու այլ սրա հոր, Կոստանդին Լամբրոնացու վերաբերյալ (նույն տեղում, էջ 69, հմմա. «Սիսուան», էջ 85): Հեթում Լամբրոնացու մահվան թիվը հայտնի չլինելու պահճառով Ալիշանը նշում է մինչև 1285 թիվը (նույն տեղում, էջ 85): Ըստ Երեսութիւն, ինչպես հիմա է պարզվում, 1250 թվին սպանվել է Հեթում Լամբրոնացին և սրա հայր Կոստանդին Լամբրոնացին: Հեթում Բ-ի տարեգրության վերաբերյալ հատվածի (ՄԺ, 1, էջ 81)-ում սորայց բառը պետք է համարել «ի սրոյց բառի ազճատում»:
4. Բնագրում գրված է. «յունվար ի 9 (3): Սակայն մի ուրիշ վկայության մեջ կարգում ենք. «Եւ ի թվին ԶԱ (1252) և յունվար ի 9 (23), որ էր աւր երեքշաբթի հանգեւու... Զապէլ թագուհին»...» (Մատենագարանի արիվի, Փոնդ Տիրայր վարդապետի) թղթ. № 110, վակ. 1գ, էջ 288): Եթե հաստատ է «Երեքշաբթի վկայությունը, այն ժամանակ հունվարի 23-ը պետք է ուղղել 22:»
5. Լուսանցքում ավելացված է. «որ է Եղիսաբէթ»:
6. Բնագրում, փակագծերի մեջ սիալմամբ գրված է 1261: Հեթում Ա-ի մահվան ժամանակի մասին տե՛ս վերեւում, էջ 107, ծանոթ. 148:
7. Այստեղ ակնարկում է Բուզայի դավադրությունը, բայց սա Արդունից հետո չի իշել (մանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 48—49):
8. Փակագծերի մեջ նշված է 1130: Խոսքը վերաբերում է արաբների արշավանքին (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 24):
9. Հմմա. ՄԺ, 1, էջ 78: Խոսքը վերաբերում է իսակիրների կողմից կ. Պալսի գրավմանը, սակայն այն տեղի է ունեցել 1204 թվի ապրիլի 12-ին (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 53, ծանոթ. 15):
10. ՏԵ՛Ս ՄԺ, 1, էջ 26, 30, ծանոթ. 30:
11. ՏԵ՛Ս ՄԺ, 1, էջ 41: Ավագի մահը սիալ է նշված, ուրիշները, իրավամբ, պնում են 1249—1250 թթ. (ՄԺ, 1, էջ 42, 58, ծանոթ. 58):
12. ՏԵ՛Ս ՄԺ, 1, էջ 25, 148:
13. Իմա Հուլիսու:
14. Նկատի ունի 1266 թ. Մառիի Հակատամարտը, որտեղ Հեթում Ա-ի որդիներից Աթորոսն սպանվեց, իսկ Լոռնը գերվեց (տես վերեւում, էջ 73):
15. Խոսքը հավանաբար վերաբերում է եգիպտական սուլթան Բեյրարսի Կիլիկիա կատարած արշավանքին:
16. Բնագրում «թվին ԶՃՆԹ շարժ թվ. ԶՃԹ եղաւ ձեռվի: Միաքը մնում է անիմաստ, ուստի նպատականարմար գտանք «թվ. ԶՃԹ» հատվածը հանելու բացի գրանից, ավերի ներկարած Կիլիկիայում իրոք եղել է 1269 թվին («Սիսուան», էջ 555):
17. Նշված բառից հետո Բնագրում երկու-երեք բառի տեղ բաց է թողնված:
18. Բնագրում այդպես:
19. Գուցե Լամբրոն:

20. Այսուհետև միշտակյալ թվարանական ինդիք, որից հետո բնագիրը շարունակվում է:
21. ՏԵՌ ՄԺ, 1, էջ 88–89,
 22. Բնագրում սիմվամբ տպված է չնոյն:
 23. Այսուհետև հաջորդում է. «Ստեփաննոսն իմ եղբայրը բառերը:
 24. Բնագրում Հապաւորը ձեռվի:
 25. Կարելի է կարգալ նաև զԱղոխուան:
 26. Կարելի է կարգալ նաև զաններոյն:
 27. Աստղաբաշխական տվյալները հաստատում են այս վկայությունը („Canon der Finsternisse“, էջ 248):
 28. Աստղաբաշխական տվյալները հաստատում են այս տեղեկությունը (նույն տեղում, էջ 248):
 29. ՏԵՌ նույն տեղում, էջ 305:
 30. Հաստ Օպպոլցերի հաշվումների լուսինը իշխանությունը է 1386 թվի հունիսի 12-ին (նույն տեղում, էջ 305): Բացի գրանից, 1386 թվի մայիսի 21-ը կլինի երկուշաբիթի և ոչ բայ հինգշաբիթի:
 31. ՏԵՌ վերեւում ն. Պալիենցու մոտ, էջ 177: Տիվերիկ գավառի Օթմնա վանքում 1348թ-ը նորինակած Մաշտացի հիշտատակարանում կարգում ենք. «...Արդ՝ աղաջեմ չմեղադրել ողալանացու... բանդի տեսանէաք զրագում զիակունո մարզկան մեռեալո առաջի մեր, և ցնդէր միտո իմ իրբե զլայրենացնաց գաղան և հաջիւ առ իս ժողովէի յերկիւզէ մահուն, եթէ ոչ ժամանէի յաւարատումն տառիւ...» (Հ22, էջ 360):
 32. ՏԵՌ վերեւում, ն. Պալիենցու մոտ, էջ 177:
 33. Այս և հետագա գեղաքերի մասին մանրամասն պատմվում է ժամանակակցի մի հիշտատակարանում. ոի թվին չայց զիւ (1386) լանկ Թամուր եկն ի Թավքէդ և ի Նախշուան և անտի ի միում աւուր կալօ մինչև ի հարբի և ի Բնախ, ի Գառնի և ի Սուրմարի, ի Կողը և անտի գնաց ի Վրաց տուն. և ըրար զալայ զՖիլիս քաղաք. և կալեալ զԲագաւորն Բագրատ տաճկացոյց. և գնացեալ ձմերեաց ի Մուղան: Եւ ի գալ տարոյն յօուր աւագ զատկին, եւ ի Սիւնիս և սփռեալ տարածեցաւ և գնաց հետ Թուրքմանին մինչև ի Համբայ ջուրն, և զարձեալ եկն ի վերայ Վանայ և խօսրեաց զնա զօնւրս քսան և հինգ և առեալ զնա յօուր հջ (26)-ոջ յաթոռոյ ո. Խաչիս և զամենայն ի բերդն, ի վայր ելից է՛՛ (7000) մարդ: Եւ անց գնաց ի Մուղանդ. և յետ Զ (6) տարու զարձեալ եկն ի Դուրս Թամուրն և էջ ի Պաղտատ և անդ կոտորեաց բազում մարդիկ. և մարդու գլխով Ա (1) մինարէ շինեաց. և գնաց ի Միշտական Ասորոց և անդ կոտորեաց բազում մարդիկ: Եւ էր որդի ոռութան Ահմատին ի բերդն երնջակոյ և եկեալ Վրացիքն տարան. և լոեց Թամուրն և բարկացեալ եկն ի Գուրս մեծ բարկութեամբ և գնաց ի Վրաց տունն. շատ աւեր և զնաց արար, որով և գերութեամբ քակեաց զմեծամեծ եկեղեցիս ի Տիփիս. և անտի էջ ի Շամտուն և գնաց յօտեցաւ երուսաղէմայ, բայց անդ ոչ եմուտ և զարձաւ բազում աւարաւ. և գնաց ի թախտն: Եկն ի Սեբաստիայ և բազում կենցանիս թաղեաց աւելի քան զԲՌ (2800) և զարձաւ տեղի իւր: Եւ ի միում տարին զնաց ի Հոռմանց տունն և էտա զամանի և այլ բազում տեղիս և ի միւս այլ տարին զարձաւ ի Հոռոմն և զչլարումն խանն կալաւ, որ ունէր անթիւ հեծեալո և անհամար զաւըս ցըուեաց և գերեաց զամենեան...»:
 34. Բնագրում տարեթյի վերջին երկու տառը՝ Շեթք հաղիկ է նշմարվում:
 35. Անանուն մի հեղինակ Զանիբեկի կողմից հաֆայի պաշտումը նշում է 1343թ. սեպտեմբերի 23-ից, իսկ նվաճումը՝ 1345թ. մարտի 25-ին (տեՌ ՄԺ, 1, էջ 110, 112, ծանոթ, 10):
 36. ՏԵՌ վերեւում, էջ 177:
 37. Խոռը վերաբերում է Թամուրտաշի որդի Աղբաֆի սպանությանը (Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 118, 121, ծանոթ, 10): Ժամանակակցի մեկը 1258 թվի հիշտատակարանում գրում է այդ մասին տեՌ Հ22, էջ 433:
 38. Ժամանակակցի մեկը ճշտում է այս գեղաքը. ոի թվականիս չայց ԶԻԴ (1475) յունիսի ամսոյ Զ (6) իսմայլիցիքն առին զիաֆայն...» (Հե 7831, էջ 205ա):
 39. ՏԵՌ և Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 110:
 40. ՏԵՌ նույն տեղում, էջ 110:
 41. ՏԵՌ նույն տեղում, էջ 110:

42. Տես նույն տեղում, էջ 119, 124, ժանոթ. 43; Այս վկայությունից հետո սկսվում է Կիրակոս Բանասերի հիշատակաբանը: Այս հիշատակաբանի և № 582 ձեռագրի ժամանակագրության ձեռացազիքը նույնն է: գրանով հաստատվում է մեր այն ենթագրությունը, թե Կիրակոս Ռշտունցու անունով հրապարակված ժամանակաբան երեք առանձին հատվածները իրար միացրել և Մատենադարանի № 582 ձեռագրում ընդօրինակել է Կիրակոս Բանասերը (ՄԺ, 1, էջ 114): Սակայն հնարավոր է, որ Կիրակոս Ռշտունցին և Կիրակոս Բանասերը միենույն անձնավորությունը լինեն, թեև գրա համար հավաստի և հաստատ կազմաներ չունենք:

43. Նկատի ունի Շամշուլդի գրագումը: Տես վերևում, էջ 514, ՄԺ, 1, էջ 124, ժանոթ. 43:

44. Այս գեղքն ուրիշները նշում են 1440 թվին (ՄԺ, 1, էջ 143):

45. Խոսքը վերաբերում է Խոմայիլ 1-ի և, Ուղուն Հասանի թոռ, Ալվանդի կովին (տես ՄԺ, 1, էջ 195, 108, ժանոթ. 23—24):

46. Նկատի ունի Սելիմ 1-ի և Խոմայիլ 1-ի միջև տեղի ունեցած Զալգրանի ճակատամարտը:

47. Տես և հմատ. ՄԺ, 1, էջ 195, 323:

48. Կորեկի մի տեսակ: Բնազրի ևմի կյկը պետք է հասկանալ մի չարեք կրկը ինչպես մյուս մթերքների մասին է ասված:

49. Տարբթիվը սխալ է նշված, այն պետք է լինի ՊԼԶ (1387), թեև Թամուրն այս թվին գեռ Հայոստանում էր: Սերաստիս և այլ վայրեր նա գնաց ու գրավեց 1401 թվին: Այդ մասին է պատմում Մատենադարանի № 5707 (էջ 1ա) ձեռագրի հիշատակաբանը:

50. Իմաս սուլթան Մուհամմեդ 111-ը:

51. Տես և հմատ. վերևում, էջ 278, ժանոթ. 57, ՄԺ, 1, էջ 160:

52. Նաև Արեգ, Շիրքանի խանության նշանավոր քաղաքներից և գավառներից յեկը:

53. Տես և հմատ. վերևում, էջ 267, 394:

54. Այսինքն՝ 1508 թվին:

55. Այս վկայությունը լրացրում է 1006 թվին, Խեզանում, գրված մի հիշատակաբանի տեղեկություններով: «Ի թուականիս Հայոց Ռ-կ ԾԵ (1606) ամին..., եղեւ աւարտումն ս. գրքիս ի գառն և ի նեղ ժամանակիս, որում նեղիմք ի բանութենէ և ի սաստկութենէ այլաղքեաց և յանօրինաց, զի կայ ի մէջ աշխարհիս բաղում նեղութիւն և պատուհաս՝ սով սաստիկ: Առւր անինայ, գերութիւն անողորմ, աւերումն աշխարհեաց և քանդումն զեւզօրէից, կործանումն առանց և շարժումն յերկը յերկիր և ոչ զտանէին բնաւ հանգիստ, զի ի մայրաքաղաքէն Աստմօլայ մինչ յայս աշխարհս ուրեք շինութեան ոչ զտանիւր ոչ ի քաղաք և ոչ ի գեւզ, ոչ ի յերինս և ոչ ի գաշտու: և է յայսմ տեղիս յամենայն իրաց պահանութիւն, քանդի քիւայ տորէն Զ (0) կարմիր է, լիտոր ալեւրն և (30) շահի, լիտոր եւզն Դ (3) զուշ: Իիտը ըսուպն և շամիչն ի կարմիր մի և այլ ամենայն ինչ նմանապէս սոցա, իմացիր, որ հազիւ ի ձեռք անկանի, որ բաղումք ի սովոյ և ի ցըտոյ մեռանէին ի տունս և ի գուրս, ի փողոցս և ի հրապարակս: Եւ ի յայսմ աւուրս յուրաթի օրս լսեցաք, որ ԺԲ (12) ողի ի մի փորթկայէ ի գուրս բերին մեռեալ և չորացեալ ի սովոյ և ի ցըտոյ և ոչ զիտէին զանհաւատսոն և զհաւատացեալսոն: Եւ այս ամենայն եղեւ ի շարժել Բ (2) մեծ թագաւորացն արեւելեան և արեւմտեան,...» (№ 4721, էջ 658բ):

56. Այստեղից զանում ենք Ա. Դավթիթեցու մոտ (էջ 86—87): Նախքան ջալալեներին թվելու: Առաքել Դաւթիթեցին գրում է: «Թէ որքան եղեալ է և գոր ինչ լուաք յականատես պատմողաց՝ զայն գրեմք (էջ 86): Մյուս կողմից այս ժամանակագրության հեղինակը ժամանակակից է և ականատես իր նկարագրած գեղքերին, նշանակում է ջալալեների մասին մենք ունենք մի ուրիշ սկզբնազրյուր:

57. Առաքել Դավթիթեցու մոտ այս հատվածը հետեւյալ կերպ է գրված: «Զանիօլատ Օզի Ալի փաշայ: Սորին եղբայրն՝ գորոյ անունն ոչ գտաք, Քօոզլի, այս այն Քօոզլին է: որ բաղում իսազ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշղներն եղանակենց (էջ 87): Զարմանալին, սակայն, այն է, որ Արաս 1-ի արքունական պատմիչ Մունշիի տեղեկություններում Քոոզլու անունը չի հիշվում, որպես ջալալի (Խսկանդար բեկ Թորքեման (Մունշի), Թարիին Ալամար Արքասի, մաս 11, Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրերի ֆոնդ, № 2, էջ 218բ—226ա, այս տեղեկությունը շնորհակալությամբ վերցրեցինք բնկ. Հ. Փափազյանից):

58. Իմաս Միջերկրական ծով:

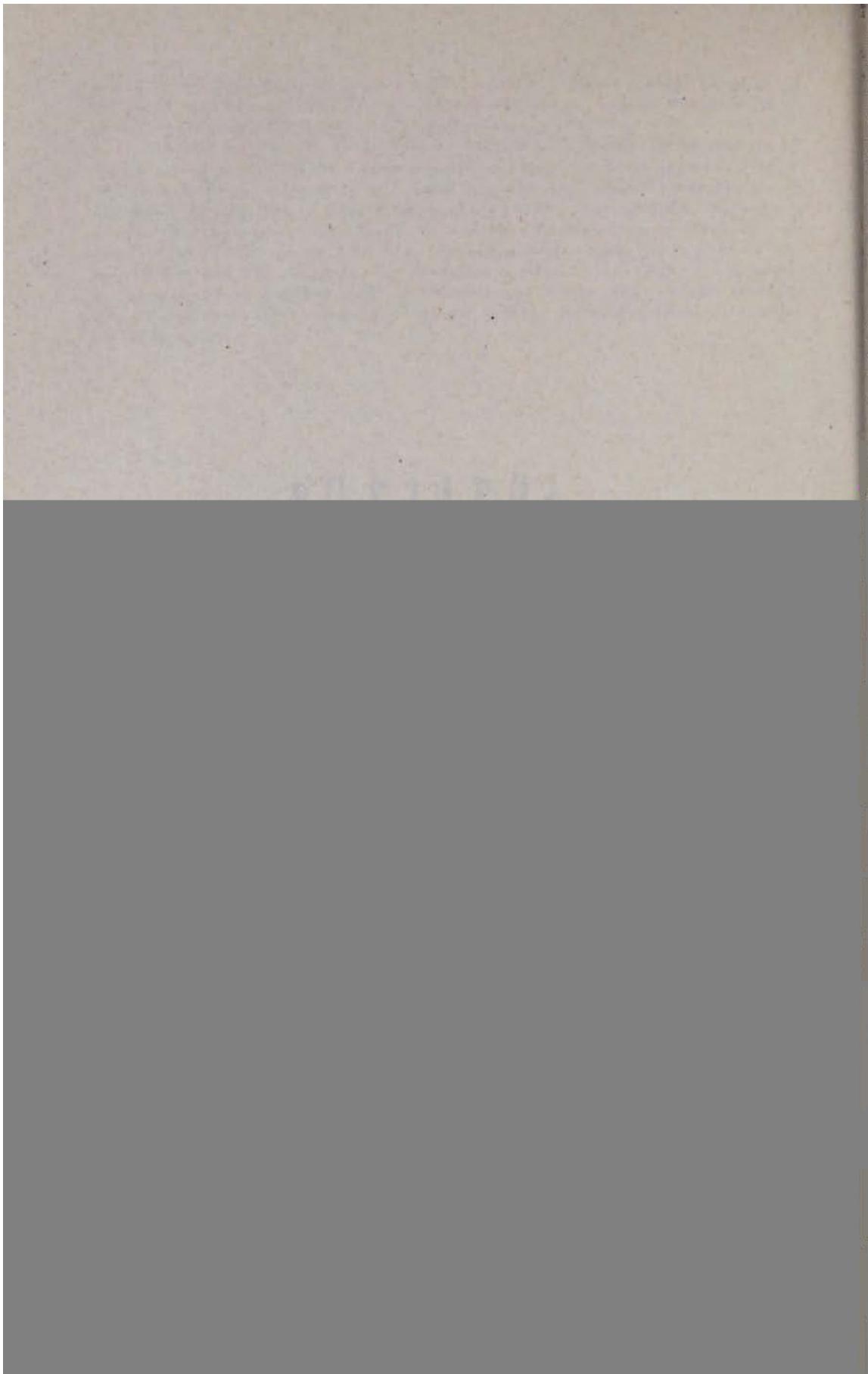
59. Բնագրում սխալմամբ գրված է «ԾՈՒՀԵ», բայց շարունակությունից պարզ երևում է, որ այն պիտի լինի «ԾՈՒԾԵ», ուստի ուղղեցինք:
60. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 171—172, վերևում, էջ 266—267, 355;
61. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172, վերևում, էջ 267, 275 ժանոթ. 36;
62. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172, վերևում, էջ 267;
63. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173, վերևում, էջ 245, 253 ժանոթ. 31;
64. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173;
65. «Հանդէս Ամսօրեայշ-ի բնագրում այսպէս. «Բ աաբնյան գանց էտու»
66. Հմմա. ՄԺ, 1, էջ 145;
67. Այս վկայությունը հաստատում է մի այլ ժամանակագիր (ՄԺ, 1, էջ 145), սակայն «Հանդէս Ամսօրեայշ-ի բնագրում այս վկայությունը այլ կերպ է գրված. «Ի նոյն երկրորդ ամին (1625 թ. հետո. Վ. Հ.) գօրչի պաշտին էկն վրաստանա ձեռվի»
68. «Հանդէս Ամսօրեայշ-ի բնագրում այսպէս. «Թվին Ո2Ա Դաւուս խանն զօնմիշ եղեւ, թվին Ո2Գ. դարձեալ մահ եկն և միւս ամին Դաւութ խանն էտո գիտնթ ահրն եկն ի վերայ երևանա էտո բռնութեամբ»:
69. Պրոֆ. Օպկուցերի հաշվումներով արեւ խավարել է 1653 թ. օգոստոսի 23-ին, 1654 թվին օգոստոսի 12-ին, իսկ 1655 թվին օգոստոսի 2-ին («Canon der Finsternisse» էջ 272): իսկ 1655 թ. օգոստոսի 2-ն իրոք չորեցւարթի է:
70. Տե՛ս և հմմա. ՄԺ, 1, էջ 145;
71. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 145;
72. Այս վկայությունն ավելացրել է մեկ ուրիշը:
73. Կարելի է կարգալ նաև «Քրաբառուց» Այս բնակավայրը հավանաբար հին Տասվիջ (նաև Տասուջ Տերսուջ) գյուղն է, որը, ինչպես ցույց է տալիս ակադ. Հ. Մանդյանը, ընկած է Պոյից-Պարսա (Paresaca) տանող ճանապարհի վրա, ուրմիա լճից մի փոքր հյուսիս («Հին Հայաստանի ղլխավոր ճանապարհները ըստ Գեվորինդերյան քարտեզի»՝ Երևան, 1930, էջ 164—165):
74. Բնագրում տառերը խառնված են. կարելի է կարգալ նաև «ՃՄ ԶՈՒ»:
75. Իմա, Թահմաղ Ա:
76. Իմա, Արարատյան դաշտ:
77. Հավանաբար խոսքը վերքերում է Ս2ո դաշտում գտնվող Մզակ գյուղին:
78. Բնագրում «Թվին բառին նախորդում է «ՑԷՒԵցէք ի Քրիստոս զըստացօղ դրոյս, որ կոչէ Ալբերթ, որը հատվածը»:
79. Իմա «Հոռմաց (Հոռմաց) տուն»; այսինքն Թուրքիա: Նույն անձնավորությունը մի այլ ձեռագրում հետեւյալն է գրել. «Ի թվին Ռժնիթ (1700) սուրբ Յակօբայ հայրապետին եկեղեցին ձեռնարկինք շինելոյ...» Յունիսի ամսոյն հԶ (26) տէր Բարսեղն գնաց Խորմաց տունն: Եւ յուլիսի մթ (19) տէր Յակօբ գնաց գէպի Հափանն, ես մեղաւոր տէր Անկան միայն մնացի...» (№ 1288, էջ 508բ):
80. Եթե այդ վերադարձը տեղի է ունեցել 1696 թվին, ապա Խաչի տոնը այդ տարին կլինի սեպտեմբերի 13-ին:
81. Մի ուրիշ հիշատակագիր հաստատում է այս վկայությունը. «...Թվին Ռժնիթ (1700)-ին անասնոց ցաւ անկաւ արեմուտ և արեկը ամենայն տեղին անթիւ և անհամար ջարթ եղեւ, սակաւ սակաւ զերծանէին մինչ որ թվին Ռժնիթ (1722), որ այս գիրք կաղմեցաք ոչ է վերչացեալ, տեղին մեռանին ի ցաւոյց (№ 3380, էջ 326ա): Տե՛ս նաև ԺԹ-ում: Այս զեպքը արձանագրվել է նաև այժմյան Ղուկասյանի (հնում Ղայզուլի) Ղազանչի գյուղում: Ժամանակացիք մեկը ահա թե ինչ է գրում 1709 թ. ընդօրինակված Հայսմավուրքի մեջ. «Եւ իիստ մեծ ցասում եղեւ, զոր էր տեսիս աշխարհիս, այսպիս ցասումահսկա [Տ!]-տաւարի եղանց, զոր ոչ եղեալ էր այսպիս բանն, անչափելի կոտորեցաւ...» (№ 9223, ԿԱ): Ինչպես այս վկայություններն են ցույց տալիս, այս մահը մոլեգնել է բավական ընդարձակ տերիտորիաներ:
82. Բնագրում նախքան ժամանակագրությունը միենույն ձեռացագրով գրված է. «ՑԷՒԵտակ է զիրզս Կիբակոս վարդապետին»:
83. Բնագրում «Զթիք ձեռվի: Հավանաբար պետք է լինի Բաղաբերդի Զաթու գյուղը»:
84. Տե՛ս ժանոթ. 81:
85. Բնագրում Յա և բ էջերում գրված է Սահակ քահանայի գերդաստանի անգամ-ների ժնունդների և մահվան ցանկը, որն ավելորդ համարեցինք բերելու:

86. Ասաղարաշխական տվյալները չեն հաստատում այս վկայությունը, որոնց համաձայն արել 1054 թվին խավարել է փերազարի 17-ին և օգոստոսի 12-ին («Canon der Finsternisse», էջ 272): Սիալ է վկայության այն մասը, որ իր 1054 թվի սեպտեմբերի 1-ը չորեքարթի է, իրականում այն ուրբաթ է:
87. Համաձայն աստղարաշխական տվյալների արելի խավարումը տեղի է ունեցել 1699 թվի սեպտեմբերի 23-ին հինգշաբթի: Բայց եթե հաստատ է բնագրի սեպտեմբերի 13-ը, ապա անհրաժեշտ է տարեթիվը ուղղել 1700, այդ գեղքում սեպտեմբերի 13-ը կլինի երեքարթի (հմտությունը՝ «Canon der Finsternisse» էջ 278):
88. Տե՛ս և հմտությունը՝ ՄԺ, 1, էջ 198, 199, ժանով. 39, վերելում էջ 395:
89. Սրբ մասին մի այլ վկայություն էլ աե՛ս ՄԺ, 1, էջ 289:
90. Ներսես Սեբաստացի, Սսի կաթողիկոս: Մի ժամանակագիր, սրբ մահը նշում է 1655 թ. (ՄԺ, 1, էջ 203, 204, ժանով. 1):
91. Այնուհետև հաջորդում է հետեւյալ հատվածը. «Վաւէրական, որ է մատանի, Փալուի բովն է, սանձախ և զաղ գեղ շաքարլուն»:
92. Իմա, Ստուպ զյուզը, որը զանվել է ծղնայից մի փոքր հյուսիս:
93. Այսինքն 1719 թ. հունվարի 4-ի լույս 5-ի զիշերը:
94. Այս բառը կարգացել ենք ենթագրաբար, պարզ գրված չկինելու պահճառով:
- Հեղինակը երեկի ուղղում է ասել եկեղեցու զուրսը՝ բակում, շատերին վիրավորեցին:
95. Իմա Փիրուտ, Փառակայից արևմուտք, Նախիչևանի ճանապարհի վրա:
96. Սրբ մասին բավական մանրամասն աե՛ս չով. Սեբաստացու մոտ («Դիւան»), գերբ ժ, էջ 403—404):
97. Առավել մանրամասն աե՛ս նույն եղինակի մոտ (նույն տեղում, էջ 400—408):
98. Մանրամասն աե՛ս նույն տեղում, էջ 408—416:
99. Սեբաստիայում է:
100. Բնագրում գտնվում է 1801 թվի մի աննշան վկայություն, որը չվերցրինք:
101. Շերկին սով եղաւը բառերը նշում են, որ 1758 թվից առաջ գարձյալ սով է եղել: Այդ սովի մասին աե՛ս հակոր Տիվրիկոցու տարեգրությունը, վերելում, էջ 450:
102. Հաջորդ բառն անընթեռնելի է:
103. Իր մի այլ հիշատակագրության մեջ Հ. Արդությանն իրեն համարում է «Նոր Նախիջևանայ հիմնադիրը, շաղինատառը նորաշն քաղաքիս Նախիջևանայ» (№2705, էջ 487ա):
104. Բնագրին այսուղ ընդհատվում է:
105. Այնուհետև բնագրում երկու աննշան վկայություն XIX դարին վերաբերվելու պատճառով բաց թողինք:
106. Տե՛ս և հմտությունը, էջ 518:
107. Տե՛ս ներքելում, էջ 585, ժանով. 30:
108. Այս մասում բնագիրն աղատված է: Ս. Անեցու ժամանակագրության շաբունակողը գրում է. «Եթե թվին ՊՄԲ գարձաւ յարեւել յԱղուանից և շինեաց քաղաք մի Բաղաջայ անուն, և յաւուրս տօնի Հրեշտակապետացն եկն ձիւն սաստիկ ի նոր քաղաքն և սպան ի շինողացն ԴՌ (4000) անձինք, և այն ամենայն ի զինուորացն էին (էջ 172): Այս հատվածում միտքը արդեն պարզ է:
109. Այս վայրի մասին հիշում է նաև Ս. Ուռհայեցին. «Արգ՝ զսա (սելջուկ Բարկիարուիի քեռին, Խամայիլ ամիրան—Վ. Հ.) կացուցաներ Պարկիարուին (Ըսուկն-ադ-դին Արուլ-Մուլաֆֆար Բարկիարուի, իշեմի է 1094—1104 թթ.—Վ. Հ.): զուէր Դրուց աշխարհին.....» (էջ 247). իսկ Ս. Անեցու մոտ Շիրուց աշխարհին աակն հասկացվում է «Շուռուց. Կարս անվան սոու գարանությունը, միջնադարում, վրացիները տալիս էին այգավես: Հաս երեսութին, հայ հեղինակներն իր ժամանակի վրացական ստուգարանությունը թարգմանել են հայերեն և Կարսը (պատմական Վանանցը) կոչել Շիրուց աշխարհ»:
110. Կարապետ Ա. Կեգեցին կաթողիկոս է եղել 1393—1404 թվերին և հաջորդել է Թեողորոս Բ Կիլիկիցուն, որին սպանեցին 1392 թ. («Ալղջապատում», էջ 1990), ուստի մեզ անհասկանալի է մնում, երբ Կարապետ Ա. Կեղեցուն որպես նախորդ այստեղ նշում է Դիոսկորոսը: Ս. Անեցու ժամանակագրության շարունակության մեջ զանում ենք նման մի հատված, սակայն Դիոսկորոսի փոխարեն այնաեղ հանդիպում ենք Թեողորոս անվան.

«ՌՅԱՆ» ի ՊԵՐ ԲՎԻՆ զաէր ԹԷՌՈՐՈՌ ի ՍԻՆ սպանին, և ՆԱՍԱԿ ի տեղի նորա ԲՈՒՀԻԿ
հարապետն ամս ԺԲՀ (էջ 172), ՄԵՐ ՎԿԱյության մեջ խոսքն արդյոք ԹԵՌՈՐՈՌ կիլի-
կեցուն չի վերաբերում և Դիոսկորոսը վերջինիս երկրորդ անունն է:

111. ՏԵՌ և ՀԱՄԱ. Մ. Ուռհայեցի, էջ 229—230. Մ. Անեցի, էջ 118; ԲՆԱԳՐԻ «Խ
ԱԿԻՂՐԻ շրջանի Շ (500)-եկին» արտահայտությունը ստույգ չէ Ավելի ճիշտ են Մ. Ուռ-
հայեցու և Մ. Անեցու հազորդութերը, որոնք այդ զեպքերը նշում են առաջինը՝ հայոց
ՇԼԴ թվականի տակ, իսկ Մ. Անեցին հայոց ՇԼԱ թվականի շաբթում: Երկու հեղինակն էր
Միաժամանակ ավելացնում են. «Ցայս ժամանակին» (Մ. Ուռհայեցի, էջ 229) և «Ի ոոյն
ժամանակին» (Մ. Անեցի, էջ 118) արտահայտությունները, որոնք չեն նշանակում ան-
պայման ՇԼԴ կամ ՇԼԱ, այլ այդ ժամանակներում, թերեւ «ՇԼԲ» թվին: Եւ իսկապես,
տոմարական շրջանը կազմված է 532 (ՇԼԲ) տարուց: Ուստի մեր բնագրի «Շ-ԵԿԻՆ»
պետք է ավելացնել «ԼԲ» որպեսզի «Ծ-ԿԻՂՐԻ» շրջանից արտահայտությունը համապա-
տասիանի «ՇԼԲ»-ին:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ՀԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՅԻ

«ՏԵՂԱԳԻՐ ՎԵՐԻՆ ՀԱՅՈՑ»¹

Հակոբ Կարնեյին XVII դարի մատենագիր է: Նրա գրչին են պատկանում ժամանակագրությունը, հոր՝ Գեորգի կենսագրությունը², առաջարկվող «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը և Կարինի վանքերից մեկի 1653 թվի կողովութիւնը³:

Հեղինակի մասին կենսագրական առանձին տվյալներ գտնում ենք վերեսում նշված նրա աշխատություններում: Այդ տեղեկությունները հարըստացնելու, մեղ անծանոթ, նոր փառտեր հայտնաբերելու նպատակով ստուգեցինք Մատենադարանում պահպող, 1630—1680 թվերին Կարինում ընդօրինակված երեք տասնյակից ավել ձեռագրերի հիշատակարանները, բայց մեր այդ որոնութիւններն իզուր անցան:

Մեզ հասած կենսագրական տվյալների համաձայն Հակոբը ծնվել է Կարինում, 1618 թ. փետրվարին⁴, նա հանդիսացել է Գեորգ և Մանանածնողների կրտսեր որդին: Նրա հայրը Կարինի ավագերեցն էր: Հակոբն ունեցել է երկու եղբայր՝ Մելքոն և Մաղաքիա անուններով, որոնցից առաջինը «Եղե... յոյժ վաճառական» և անուանի քէրվանպաշի և խոճայան, իսկ երկրորդը՝ «Մաղաքիան ընդ նմաճ»: Նշանակում է սրանք եղել են վաճառականությամբ զբաղվող առևտուրական կապիտալի ներկայացուցիչներ: Ինքը, հեղինակն իրեն նվիրել է եկեղեցական և մատենագրական գործունեության: Հակոբի ուսման տևողության և նրա ուսուցիչների մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Այս աշխատության մեջ, խոսելով Սոի Մինաս (նույն ինքը Քացախ) կաթողիկոսի մասին, նա գրում է, որ նրան Կարինում բանագագար աչօք մերովք և լուագ զդաս և զքարողութիւն նորաց: Իսկ հոր կենսագրականի մեջ նա իր մասին գրում է, որ ստացել է ժամանակի աստվածարանական բարձր կրթություն⁵ և քաջ ծանոթ է եղել հայկական մատենագրությանը: Հակոբը 1641 թվին, էջմիածնում, Փիլիպոս Աղքակեցու կողմից ձեռնադրվում է քահանան⁶ և վերադառնալով Կարին եեղեն (հեղի-

¹ Կ. Կոստանյանցի, հրատարակությունից արդեն հայտնի դարձած այս վերնագիրը նպատակահարմար գտանք այստեղ բերել նույնությամբ:

² Այս երկու աշխատությունը հրատարակվեց 1651 թ., տես ՄԺ, 1, էջ 287—281:

³ Վերջին երկու աշխատությունը հրատարակեց բանասեր Կ. Կոստանյանցը «Տեղագիր Վերին Հայոց» խորագրով, Վաղարշապատ, 1608:

⁴ ՄԺ, 1, էջ 240:

⁵ Նույն տեղում, էջ 248:

⁶ Նույն տեղում, էջ 248:

⁷ Տե՛ս ներքենում, էջ 551:

⁸ ՄԺ, 1, էջ 248:

⁹ Նույն տեղում, էջ 242, 248:

նակը և ոմն Սուքիասը) ժամասացք ի դէմ հօրն իւրեանց Գէորղաց¹: Այսուհետև Հակոբի կյանքից մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Միայն միջանկյալ մի վկայությունից իմանում ենք, որ տակավին 1662 թվին, նա եղել է Կառինի վանքերից մեկում քահանա: Թե որքան է առել Հակոբի կյանքը, նույնպես չդիտենք, թեև հայտնի է, որ նա իր ժամանակագրության մեջ խոսում է 1672 թ. մի դեպքի մասին²:

Այս աշխատությունը, ինչպես և Կարինի եկեղեցիներից մեկի կողոպուտի պատմությունը որ առաջին անդամ հրատարակել է Կոստանյանցը, հեղինակը գրել է եղրոր՝ Մաղաքիայի և ուրիշների խնդրանոք⁴, Կ. Կոստանյանցն իր ձեռքի տակ եղած ընագրի մասին, ծանոթագրություններից մեկում, հետեւյալն է դրում. «Մեր սեփական մատենադարանի կորստյան մատնված ձեռագիրներից մեկն էր Շվարք ս. Յովհաննու Ոսկեբերանի»: Նորա վերջում այլ գրչով կցված էր սույն նկարագիրը, որ բառացի արտագրել ենք՝ բացառությամբ մի քանի երեսների, որոնք իրեն շատ ծանոթ նյութի կրկնություն՝ այն ժամանակ ըաց թողինք: Վերնագիրը «Բանս է զերին Հայոց ի Յակոբ երիցուէ» կցված էր անմիջապես վերջին հիշատակարանին, որը գրել էր 1438 թվին Օգսենա արեղան: Գրչությունների տարրերությունը ցույց է տալիս, որ այլ ոմն է գրել այդ շարահարությունը, որը նյութով էլ տարրեր էաւ:

Հայկական ՍՄԾ Մինիստրների Սովետին կից Զեռագրատանը (Մատենադարան) պահպում են այս աշխատության չորս տարրեր ընդօրինակություններ հետեւյալ ձեռագրերում՝ №№ 4542 (Ա, էջ 1ա—38թ), 8184 (Բ, էջ 13ա—48թ), 2995 (Բ, էջ 112թ—128ա), 6483 (Ղ, էջ 255ա—278ա), որոնք ժամանակագրական տեսակետից ունեն այսպիսի հնություն՝ Ա-ն ընդօրինակվել է 1826 թվին, 1756 թվի մի ընդօրինակությունից⁵, Ե-ն՝ XVII դարի վերջին կամ XVIII դարում, Յ-ն՝ 1752 թվին⁶, իսկ Ղ-ն՝ 1757 թվին⁷:

Վերևում նշված և Կ. Կոստանյանցի հրատարակած (Ը) տարրերակների մանրազնին համեմատությունը ցույց տվեց, որ Բ և Յ տարրերակները պատկանում են մի խմբի, իսկ Ղ և Ը-ն մի այլ, որ նրանց բոլորի նկատ-

¹ ՄԺ, 1, էջ 248:

² ՏԵ՛ս ներքեւում, էջ 568: Մատենադարանի № 6972 ձեռագրի 1666 թ. հիշատակաբանում Սամուել գրիչը գրում է. «Քրեցաւ... ի քաղաքն հարնու... առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սարգիս վարդապետ և տեղապահ սորին քաջ և իմաստասէրք Յակոբ բարունապետն և Պետրոս վարդապետն...» էջ 237թ:

Կարծում ենք իսուն այսեղ վերաբերում է Հակոբ Կարնեցուն: Եթե ճիշտ է այս, նշանակում է վերջին 1666 թվին եղել է Սուտուրկու վանքի առաջնորդի տեղապահ:

³ ՄԺ, 1, էջ 243:

⁴ Մատենադարանի № 6488 ձեռագրի հիշատակարանից, որը Հակոբ Կարնեցու ինքնագիրն է, պարզվում է: որ նա երիտասարդ հասակում գրաղվել է նաև ձեռագրեր ընդօրինակելով, որի մասին գրում է «...զտառապետ ծրողս զանպիտան Յակոբս, որ եմ մեծագույն ի լի և եմ Արզրումցի թվին ՌՁԸ (1639) գրեցի ի զուռն սուրբ Աստուածածնի, որք հանդիպիք այսմ գրգի իմաստութեան ժողովով կարգալով կամ աւրինակի յիշման առէք զիս ի կարգի, լի և առաս տուք զողորմի ընդ նմին և զհայշն իմ՝ զաէք Գէորգն, զի յայտ առաւել սիր ունէք այս գրոցս ինզրեաց և ես զրեցի և զուք յիշութք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ: ամէն» (154թ):

⁵ Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 62, ծանոթ 1:

⁶ № 4542, էջ 35ա:

⁷ № 2995, էջ 130ա:

⁸ № 6483, էջ 275ա:

բամբ էլ Ա տարրերակն ունի բավական զգալի շեղումներ։ Այս բանն ավելի վաղ նկատել էր բանասեր Դալուստ Տեր-Մկրտչյանը, որը № 4542 (Ա տարրերակի) ձեռագրի առաջին էջին կից փակցված թերթիկում գրել է. «Կազմել տալ ե լավ պահել, ունի կարեռը ընթերցվածներ»։

Տարրերակների ուշադիր համեմատությունը ցույց տվեց մի շարք հետաքրքիր փաստեր, նախ Ա-ի նկատմամբ մնացած տարրերակներն ունեն խմբագրման հետքեր, օրինակ՝

Ա տարրերակ

1. Էջ 550 ՇՈՒՆԻ բազում զիւղս, ծաղկաւու և խոտալիք, մինչև հասանէ ի Առողջունեաց ձորն և երկիրն Հանդեռու է զիւղի բազում և բնակութիւն է Հայոց և Քրդաց, եայլան լի խոտով։

2. Էջ 553 ՇՈՒՆԻ բերթ մի պարսպաւոր և անառիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ, որ այժմ Բարերթ ասեն հաղափին այն։

3. Էջ 570 ՇԱԽՈՒՆՎ ամենայն բարութեամբ լի, ծառոց պատուզն զանազան և անթիւ, ինձոր և ասած, ծիրան և ղեղի, նուռ և սերկիլ, դամոն և խաղող օսա և ի շուկաներն լի մինչև ի Հայոց Զատիկն, ևս ձիթապուզ, շապալութ, ընկուզ և կազին, արմաւ և նուշ, մեղրասպան և սեղ, փօսա և ղզլնուլ և շամիչ անթիւ ի լրանալ ամին և պառ ոչ պակասի։

Երկրորդ՝ Ա տարրերակում կան առանձին հատվածներ, որոնք չենք գտնում մնացած տարրերակներում. օրինակ, նախքան Կարինի վանքերի մասին գրելը հեղինակը համառոտակի թվարկում է վանքերը և ուխտատեղիները, ապա նոր պատմում նրանց մասին, այս օրինակը եզակի չէ,

Երրորդ՝ հրատարակության տարրերակն ունի մի շարք անունների անձտություններ. օրինակ, ոչ թե Ուկեթ, այլ Կուլեթ, ոչ թե Ողկ, այլ Ուկ (Ուկ=Էօշք) և այլն.

Վերեւում բերված, այսպէս էլ մնացած փաստերը, որոնք չենք նշում, հավաստում են մեր ասածը. Ի դեպ, անհրաժեշտ է նշել, որ Ա տարրերակը ևս զերծ չէ առանձին բառերի բացահայտ անձտություններից, որոնք հրատարակության բնագրում ուղղեցինք՝ մյուս տարրերակների օգնությամբ։

Տարրերակներից և ոչ մեկը չունի այն վերնագիրը, որը բերված է Կ. Կոստանյանցի հրատարակության մեջ. Հստ երեւութին, հրատարակության բնագրի խորագիրն ավելացվել է հետագայում, ուրիշի կողմից, հավանաբար ձեռագրի սկզբից թերթ կորչելու պատճառով, որովհետև այստեղ բացակայում է Կարինի հիմադրման հանդամանքները, որոնք քաղված են Մ. Խորենացուց և հանդիսանում է այս աշխատության ներածականը. Աշխատության խորագիրը, որը գրել է Հակոբ Կարնեցին, այս է. «Եինուած Կարնոյ քաղաքի, որ կոչեցաւ Թէուդուալիս, որ այժմ Արզում վերաձայնիալ կոչի»։

Այս աշխատության նյութը միայն Ե և Յ տարրերակներում է շարդրված մի շարք կոնկրետ ենթավերնագրերի տակ, որոնք գտնվում են ձե-

Հրատարակություն

1. Էջ 9—10 ՇՈՒՆԻ զիւղս բազում ծաղկաւու և խոտալիք, մինչև հասանէ ի Առողջունեաց ձորն և երկիր. և բնակութիւն է Հայոց և Քրդաց յեայլանի։

2. Էջ 15 ՇՈՒՆԻ բերթ մի պարսպաւոր անառիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ, որ այժմ Բարերթ ասեն ի Հինայն այն։

3. Էջ 39. ՇԱԽԵՆԱՅՆ կողմանէ բարութեամբ ի լի է. ծառոց պատուզն՝ ինձոր և ասած և իսպոզ շուկաներն ի լի մինչև ի Հայոց Զատիկն. ձիթապատզ, շապալութ, կազին և շամիչ անթիւ, արմաւ և նուշ ի բոլոր ասրին։

սաղըելի ներքեկի լուսանցքներում. օրինակ՝ «Վասն Կարնոյ քաղաքին», «Վասն Կարնոյ քաղաքին» և գաւառաց նորին», «Վասն շրջակա թէոդուպօլին», «Վասն շրջակա գաւառացն և բերթորէիցն թէոդուպօլին», «Վասն թէոդուպօլին սրբատաշ բերթին» և այլն. Այս ենթավերնագրերն անցնում են մեկ ասմանյակից:

«Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը թեև զուտ պատմական նյութեր պարունակող երկերի թվին չի պատկանում, սակայն ըովանդակում է մի շարք այնպիսի տվյալներ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն Կարինին և նրա շրջակայքին, այլև Օսմանյան Թուրքիայի վարած ավերիչ ասպատակություններին և պատերազմներին. Աշխատության ըուն նյութը պատմական հայաստանի «աշխարհներից» մեկի՝ Բարձր Հայքի աշխարհագրական, տնտեսական բնութագրման, ժողովրդի զրադաւունքի մասին է և աղգագրական հետաքրքիր նյութեր է պարունակում. Հեղինակն առանձին առանձին, հերթականությամբ, խոսում է Կարինի կուսակալության մեջ մտնող 23 գավառների մասին. Այնուհետև, նա չի մոռանում խոսել վանքերի, եկեղեցիների մասին, պատմելով սրանց ոչ միայն XVII դարի վիճակը, այլև հիմնադրման ավանդական պատմությունները, ինչպես նաև Բարձր Հայքից սկիզբ առնող գետերի և սրանց ընթացքի մասին:

Հետաքրքիր են այն նյութերը, որոնք վերաբերում են ոչ միայն Օսմանյան Թուրքիայի վարած բռնակալական քաղաքականությանը հայերի, վրացիների նկատմամբ, այլև կայսրության ծանր լծի տակ կեղեցվող, աշխատավոր ժողովուրդներին հայերի, վրացիների, թուրքերի հաշտ ու խաղաղ, դրացիական վոլինարաբերությանը և կյանքին. Վերջին տվյալները, մի ավելորդ անգամ հաստատում են այն ճշմարտությունը, որ տարբեր ժողովուրդների՝ աշխատավորության անդորր խանգարելը, նրանց իրար դեմ գրգռելը կատարվում էր իշխողների նեղ դասակարգային շահերից ելնելով:

Հեղինակն աշխատության հիմնական մասը նվիրել է իր տեսածի և գիտեցածի նկարագրությանը, թեև չի խորշել պատմական և առանձին այլ հարցերի կապակցությամբ իր նախորդ մատենագիրներին կամ ուրիշ հեղինակություններին դիմելուն. Իր օգտագործած ազբյուրների մի մասը նա հանվանե հիշում է, օրինակ՝ Արիստոտելին, Մ. Խորենացուն, Ն. Շնորհարուն, Կ. Գանձակեցուն, Հ. Թլկուրանցուն, Աստվածաշունչը և այլն, մյուս գեպքերում նա չի հիշում նրանց անունը. օրինակ՝ Ագաթանգեղոս, Փ. Բուզանդ և այլն.

Թե թրը է դրել հեղինակն այս աշխատությունը, հայտնի չէ, սակայն աշխատության մեջ բերված փաստեղի ուշադիր քննումը հնարավորություն տվեց մեղ պարզել նաև այդ խնդիրը. Այդ փաստերի քննությունը, որը կատարված է բռնագրին առընթեր ծանոթագրություններից մեկում (27), ցույց տվեց այս աշխատությունը գրելու ճշգրիտ ժամանակը՝ 1668 թ.:

Աշխատությունը հակոր Կարնեցին գրել է ջերմ շնչով, պարզ և անմիջական, առանց ճոռոմարանությունների, այն կարդացվում է մեծ հետաքրքրությամբ, լեզուն ժամանակի գրաբարն է, զերծ բարբառային խառնութիւն:

Ինչպես ասվեց, Հակոր Կարնեցին քահանա էր և Կարինի ավագերեց Գեորգի որդին, իսկ եղբայրները եղել են խոշոր վաճառականներ. Այստեղից էլ պարզ է դառնում հեղինակի սոցիալական վիճակը և նրա հետաքրքրու-

թյան քնազավառը։ Կինելով բարձր խավերին մոտիկ մի անձնավորություն, հեղինակը հրճվանքով է պատմում մասնավորապես վաճառականների հարըստության և նրանց առեւտրական աշխույժ գործունեության մասին։ Կարինի հայ վաճառականների մասին նա դրում է. «Եւ ի վաճառականացն ի Դ (4) կողմանց ազդէս Հայոց անթիւ կան նստեալ տարին ըոլոր ըովանդակ ի դնել և ի ծախել՝ ի փառչայ և ապրում, ցեղ ու ցեղ զումաշ և զանազան չուխայ, կտաւէղէն և քթան, անթիւ և ըազում ջաւահիր քար, ալմաս և եայդութն, լալ և զմբութն, սամուր և վարչաղ և ամենայն մազեղէն ի ըռլոր տարին յայտնի դնեն և վաճառեն...»¹.

Բարձր Հայքի տարրեր գավառների բնական հարստությունների և տնտեսական վիճակի մասին խոսելիս, հեղինակը գրում է, «Ր գյուղերն առատ են անասուններով, կաթնամթերքներով, իսկ դաշտերը՝ հացահատիկներով, մրգաշատ այգիներով և այլ բարիքներով, սակայն նրա տեսադաշտից վրիպել է հայ աշխատավոր գյուղացու վիճակը, այն դասակարգի, որի Շվրա էր ծանրանում հասարակության շերտերի ամրող կառուցվածքը՝ իշխանները, պաշտոնյաները, ազնվականությունը, քահանաները, պատրիկները և քաղաքացիները. ...ամենուրեք նրա հետ վարկում էին իրեւ մի առարկայի հետ, իրեւ մի բեռնատար կենդանու հետ և նույնիսկ ավելի վատթար ձեռված՝

Ահա թե ինչու, ակամա հեգնանք է առաջացնում հեղինակի ռամենայն արանց աթլաս և ծիրանից ու նման ասույթները. Ճիշտ է, որ Բարձր Հայքի գավառների հողը բերրի էր և աշխատավոր գյուղացին աճեցնում էր առատ բերք, թեև հեղինակի համար փույթ չէ, թե դրանք վերջին հաշվով ով էր վայելում. Ուրիշ հեղինակների օրինակով՝ Հակոր Կարնեցին ևս անդրադառնում է Օսմանյան Թուրքիայի կենտրոնական և տեղական իշխանությունների հարկային ծանր քաղաքականությանը, որն ստիպեց վրացիների մի մասին դավանափոխ լինել. Ահա թե ինչպես է բնութագրում նա թուրքական բարբարոս ուժիմը. «Զի ցեղ ու ցեղ և ազդի-ազդի սուս պատճառաւս հարկապահանջութիւնն և կեղեցելն անասելի է և անպատճելի և անողորմ տուգան առնուլն ի քրիստոնէից, զի ինձ այսպէս թվի, թէ Դանիէլի գլուխ [Է, 19, 23] վասն սոցա մարդարէացաւ, վասն չորրորդ գազանին, թէ անեղ էր և զարմանալի, ուտէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր»².

Սակայն, այն գերի մասին, ինչ խաղացել են հայ շահագործող դասերը՝ աղաները, վաճառականները և եկեղեցականներն աշխատավորությանը շահագործելու խնդրում, նա լուսմ է:

Հեղինակը, հայրենասիրական զգացմունքով շարադրելով այս աշխատությունը և ցույց տալով իր հայրենիքի գեղեցկությունն ու հարստությունը, հանգում է քաղաքական եղրակացությունների՝ պաշտպան է կանգ-

¹ Էջ 568։

² Ֆ. է ն գ ե լ ս, Գերմանական գյուղացիական պատերազմը, Երևան, 1934, էջ 42.

³ Տես. Ո ի մ է ո ն լ ե ն ա ց ի, Ովեգրութիւն (ՀՀանգէս Ամսօրեայց, 1934 թ., Գ. Կամախեցի, Ժամանակագրութիւն, Երեմիա Զելեպի, Օրագրութիւն, Երուսաղէմ, 1939, Ա. Գավրիմեցի և ուրիշներ, Տեսնակ Հ. Անասյանի «Թուրքական աիրապետությունը Հայաստանում» XVII գարում՝ ուշագրավ հոգվածը (հայկական ՍՍՌ ԴԱ-ի Հասարակական գիտությունների բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1951 թ., № 5, էջ 51-69).

⁴ Տես ներքում, էջ 563.

նում, Փեռդալական կենտրոնաձիգ միավետության դաղափարների, Խոսելով Օսմանյան Թուրքիայի ուղմա-Փեռդալական կենտրոնաձիգ կարգերի մասին, որոնք ապահովեցին Թուրքիայի հաջողություններն ուրիշ ժողովուրդներին նվաճելու գործում, ավելացնում է. «Ոչ թէ գովելով պատմեմ զայս, այլ աւաղելով և արտասուելով գրեմ, յիշելով զոռպու և զրիւր զանկարք և զանվարք զօրացն Հայոց, որ անհնաղանդք եղեն առաքելաց և հայրապետաց ես թագաւորաց և իշխանաց, զի արտուղի գնացին և անրարտաւան շաղուք շըջեցան մինչ որ անրարկանելին Աստուած խեթիւ հայեցաւ և ներողութեամբն Աստուածոյ թագաւորեցին սոքայց¹.

Հեղինակի այս միտքը պատահական չէ, նա արտահայտել է XVII դարի հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչների իղձերը, որովհետև Կարինը հանդիսանում էր վաճառականների գործունեության խոշոր կենտրոններից մեկը, իսկ հեղինակը սոցիալական այս միջավայրի ծնունդ:

Այս աշխատության կ. Կոստանյանցի հրատարակությունն ավարտվում է հետեւալ երկարաշունչ խորագիրը կըող գլխով, «Դարձեալ պատմութիւնս այս ի վերայ Կարնոյ քաղաքիս Միարան սուրը Աստուածածնի եկեղեցոյս է, զորոյ հրաշս և պատմութիւնս և զօրութեան շնորս ի մարդիկք յարադահաս րադմաց հասեալ է, որոց և մինն ի րադմաց ասացուք փոքր ի շատէ, զորս տեսաք աչօք մեր»²,

Կ. Կոստանյանցն այս պատմությունը համարել է «Տեղագիր Վերին Հայոց» աշխատության անբաժանելի մասը և վերջին գլուխը, Սակայն, եղած փաստերի ուշադիր զննումը մեզ ըերեց այն համոզման, որ այդ գլուխը ոչ մի կապ չունի Հակոր Կարնեցու «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատության հետ և այն, թեև գրել է Հակոր Կարնեցին, առանձին և ինքնուրույն մի փոքրիկ պատմություն է³, որը վերսրբում է 1653 թ. Կարինի Միարան ս. Աստվածածնի եկեղեցու իրերը գողանալու հանգամանքներին, գողերի հայտնաբերմանն ու պատճելուն.

Այդ բանում համոզվելու համար մատնացույց կանենք հետեւալ փաստերը. նախ «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը բացի բուն նյութից ունի ներածական և վերջաբան, Վերջաբանում հեղինակը գրում է. «Բայց գիտեմ, զի պատմութիւնս պարսաւելի է իմաստնոցն, բայց խնդրեմ ազատ առնել զմեղի բամբասանաց և կամ զթերին լնուր, քանզի յոյժ խնդրեաց հարազատ եղբայրն իմ Մաղաքեայ և քահանայքն և սարկաւագունքն մեր յոյժ թախանձեցին և ես զինդիրս նոցա կատարեցի...»⁴,

Մեջբերված և ընդգծված հատվածը ցույց է տալիս, որ «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը սրանով ավարտվում է, որովհետև հեղինակն իզուր չէր գրի «Ես զինդիրս նոցա կատարեցի»:

Երկրորդ՝ Միարան ս. Աստվածածնի եկեղեցու թալանի պատմության վերջում հեղինակը գրում է. «Բայց ի մէջ եղբարցն քահանայական դա-

¹ Տե՛ս ներքենում, էջ 562—563:

² Տե՛ս էջ 53—54:

³ Մատենագարանի զիտ. աշխատակից Ս. Լալաֆարյանը ևս, որը մասնակցել է պատմական նյութեր պարունակող ձեռագրերի բիբլոգրաֆիան կաղմելու աշխատանքներին, բիբլոգրաֆիայում այդ աշխատությունը նշել է որպես Հակոր Կարնեցու առանձին աշխատություն:

⁴ Տե՛ս ներքենում, էջ 582,

սուցն ես միայն էի ղառածեալ մեղօք տէր Գէորգի որդի Յակոբ, որ զայս
փոքրիկ պամուշիւնս արարեալ զրեցի ի զգուշուրիւն ապագայիցն եղարցն
մերոց։¹

Ինչպես դժվար չէ հետեւցնել, հեղինակը հատուկ նպատակով, որպես
առանձին դործ, դրել է այս պատմությունը։

Երբորդ՝ այս մասը վերեւում նշված ձեռագրերից ունի միայն ԵՐ
տարրերակը։

Վերջապես, այս պատմությունը ոչ մի կերպ չի շաղկապվում առա-
ջարկող աշխատության բովանդակած նյութի հետ։ Նկատի ունենալով վե-
րևում ասածը, այս փոքրիկ պատմությունը չենք հրատարակում այստեղ²։

Այս աշխատության ընդարձակ հատվածը, որը վերաբերում է բյու-
զանդական կայսր Հերակլի դեպի Պարսկաստան կատարած արշավանքին,
խաչափայտի «գերությունից» աղատելու և սրա հետ կապված ավանդական
պատմություններին, հրատարակությունից դուրս գցեցինք՝ առանձին կոտ-
րերություն չներկայացնելու պատճառով։ Սակայն մի քանի փոքրիկ հատ-
վածներ, որոնք ունեն տեղագրական նկարագրություն, բերված են բնու-
դրում։

Հակոբ Կարնեցու «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատության սույն
հրատարակության համար հիմք ընդունեցինք Ա տարրերակը, իսկ մնացաւ-
ների տարբներցվածները դրեցինք տողատակ։ Հրատարակության բնա-
գիրը չծանրաբեռնելու նպատակով անտեսեցինք ուղղագրական տարրերու-
թյունները, օրինակ «բերբար», «ծով», «դամբարան», «խէթիւ», «փուանկ»,
«անառիք», թե «բերդ», «ծօվ», «դանբարան», «խեթիւ», «փուանգ», «անա-
ռիկ» և այլն։

Ա տարրերակն ունի նաև ուղղագրական մի առանձնահատկություն,
ուր ուշ տառը շատ հաճախ գործածված է «վա-ի փոխարեն, օրինակ «մինչև
ի Կուկաս լեառն», «և ի ստորոտու լերինն է երկիր մի մեծ», «և հուիտք
բաղում ոչխարաց», «թէ լրացու զաւակ է», «Վանայ ծուավն», «տարին
բոլոր բուանգակ» և այլն։ Ընթերցանութիւնը հեշտացնելու նպատակով
նման օրինակների մեջ կատարել ենք սրբագրություն և գործածել շեղագիր
«վա տառը, ալսպես «մինչև ի Կովկաս լեառն», «և ի ստորոտով լերինն է եր-
կիր մի մեծ», «և հովիտք բազում ոչխարաց», «թէ Վրացու զաւակ է»,
«Վանայ ծովափն», «տարին բոլոր բովանդակ» և այլն։

¹ «Տեղագիր Վերին Հայոց», էջ 60։

² Պատասխում ենք «Մանր պատմություններ» ժողովածուն, ուր տեղ կդանեն
նման փոքրիկ բնագրերը։

Այդ մասին հեղինակը գրում է. «Լիակատար գրեալ կայ ի նիրակոս պատմագիրն
և այլ ուրեքց։ Կ. Գանձակեցու պատմության հրատարակության բնագրում վերահշյալ
դեպքերի մասին գտնում ենք ընդամենը չորս տող (էջ 81): «Արարատ» ամսագրում
(1888 թ., էջ 399—404) հայագատութիւն Շապիոյ Բագրատունոյց, (էջմիածին, 1921, էջ
6—16) աշխատության մեջ հանգիպում ենք Հերակլի Պարսկաստան կատարած արշավանքի,
չացունյաց խաչի պատմությանը։ Վերջիններս, առաջարկվող բնագրի համապատասխան
հատվածի հետ ունեն մի շարք շոշափելի կետեր, թե չի կարելի առել, թե հեղինակը
միայն գրանցեց է օդավել եվ որովհետեւ այս հարցերի լուսաբանումը մեղ համար առաջ-
նահերթ և գիտական նշանակություն չունի, ուստի բավականացանք լոկ հիշատակու-
թյամբ։

ՇԻՆՈՒԱՆ ԿԱՐՆՈՅ ՔԱՂԱՔԻՆ, ՈՐ ԿՈԶԵՑԱԼԻ ԹԵՌԻԴՈՒՊՈԼԻՍ, ՈՐ
ԱՅԺՄ ԱՐՁՐՈՒՄ ՎԵՐԱՅՇԱՅՆԻԱԼ ԿՈԶԻ

1-

Անատօլէ զօրաւարէ ընկալեալ զհրամանն արքունի, ի կայ-
սերէն Թէոդոսէ, եկեալ յաշխարհս մեր հաճի ի գաւառին Կարնոյ,
5 իբրև ի միջոցի շինեալ զքաղաքն արգաւանդահող շատ, ջուր
շատ և բնրին վարկուցեալ զվայրո, ոչ կարի բացեայ ի տեղացն,
որ Եփրատա մասն ինչ բղխէին աղրիւրք և հանդարս գնացիւք
յուսուցեալք ծօվանան մօրարեր երեսութիւք. յորում անրաւու-
թիւնք ձկանց և զանազան հաւուց ճարակաւորաց, որոց ի ձվոց
10 և ի ձկանց միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն: Եւ զեղեր մօ-
րաին շամպ յոյժ և բազմութիւնն եղեգանց. և դաշ[ա]քն ունին
զթանձրութիւն խոտոց և շրջաբերութիւն սերմանաւոր խոտոց և
լերին[ն]քն լի են երէօք կճզաբաշխօք և որոճանօք, նաև անա || -
սունք պաճարս բազումս ցուցանեն՝ մեծահասակք, քաջամար-
մինք և յորս ցուցանեն մեծահասակ գերութեան: Եւ առ ստորո-
տով մի զեղեցկանիստ գտեալ լերինն բազում աղրիւրք ականա-
կիտս և մանունս բղխեալ՝ ան[դ] տեղադրեաց զքաղաքն, զորով
շրջափակեալ խոր փոսիւ անդնդալիր հաստատեաց զիմունս
պարսպին անտաշ վիմօք խորագունս, կրօվ զերեսս անդնդոց
15 վակեաց և ի վերա բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շինեաց,
յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց ի պատիւ Թէոդոսի. և ի
նմանէ փոքրիկ ամրոցս ի բարձրաւանդակ տէղին և անդր շի-
նեաց աշտարակս ժառանգա[ւ]որս և հասոյց ընդ մեծ պարսպին
և իբրև զնաւացուկս, և առանց գողաւոր խորշիւք, որք ընդդէմ
20 հային լերինն: Սմապէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ: Իսկ ընդդէմ
յարելից և արևմտից կանկնեաց աշտարակս բոլորաձեւ և այլ
հնարս հնարեաց, զի թէ || գայցեն թշնամիք և նեղեսց[ե]ն զքա-
25

1 Ի Շինուածք, ԵԲ Թէոդոսիուս, Յ Թէոդոյազուիս: 1—27 տողը Ծիւ: 2 Յ Արզու-
րում, ԵԲ վերայձայնիալ չին, Յ վերաձայնեալ յորջյորջի: Յ Յ զօրավարի, Յ զօրավարէ,
հրամանն: 4 Յ աշխարհս, Յ մեր և շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր հաճի: 5 Յ արզա-
ւանդահող շատ չին, շատաշուր: 6 Յ բերբի վիս. բերին, Յ բերեն, Յ ի բացեալ ի տեղեացն,
Յ բացեալ, Յ ի բացեայ: 7 Յ ԵԲ երրատայ, Յ եփրասայ: 8 Յ յառաջացեալ վիս. յուսու-
ցեալք, Յ յուսուցեայ: 9 ԵԲ յորոց: 10—11 ԵԲ յօրային: 11 ԵԲ բազմութիւն, Յ բազմու-
թիւնք, եղէգանց: 12 Յ զքաջաբերութիւն վիս. շրջաբերութիւն, Յ պազոց վիս. իոտոց: 13 Յ
վայրի երէովք: 13—14 Յ զանասունք: 15 ԵԲ գիրութեան: 15—16 ԵԲ Յ ստորոտով: 16 ԵԲ
լերինն գտեալ, Յ աղրիւրս: 16—17 Յ յականակիտս: 18 Յ զիմունս: 19 ԵԲ խորագոյնս,
Յ անդնդոց: 22 Յ ամրոցս շինեաց, ԵԲ տեղին: 23 Յ մեծի, 26 Յ արելից, ԵԲ յարեմտից.
ԵԲ բոլորաձեւ: 27 ԵԲ դուցէ վիս. զի թէ:

ղաքն և մուտ և ել ոչ տան առնել. արարին ներքնափոր ի միջոյ
 քաղաքէն փորել ի ներքոյ գետնոյն խորագոյն շինել քարամբ և
 գնացեալ էհաս ի մէջ գաշտին, ճաշո մի գնացք ի տէղին որ
 ժողով ջրոցն է և շամպ յոյժ, կարօղ են ըերել անասնոց խոտ և
 5 այրելոյ եղէդ. Եւ ի միուս [կ]ողմն քաղաքին հարաւոյ ի կողմանն
 նոյնպէս գետնափոր փակած մեծամեծ վիմօք մինչև ի լիառն, որ
 կոչի Այծու պակունք և [թէ] կարիք հասանիցին կարօղ են ձիօք
 և հեծելօք մտանել ի քաղաքն առանց գիտելոյ թշնամիացն:
 Եւ վասն ջրոցն կարի դեղեցիկ է և վաելուջ է, զի ոչ ոք է ի
 10 քաղաքին առանց ջրոյ, ոչ մեծատուն և ոչ ալքատ, ամենեքեան
 ունին ջուրս անուշն, բերեալ երեաօք անգնդոց: Եւ այլ ջուրս ընդ
 յոլով տեղիս ածեալ մտոյց անյայտ գնացիւք: Եւ ի վերա ջերմն
 բղիւալ աղբերացն յարկս վիմափոր քարանց շինեալ և ի մէջ
 քաղաքին ապարանք և աշտարակք գեղ ॥ եցկաշէնք և սրբա-
 15 գործս, փողոցք և հրապարակք, սպանդանոցք և վաճառանոցք
 սրբատեսիլս, եկեղեցիք բազումք գմբեթայրէք և հրաշալիք տե-
 սօղացն: Եւ դրունք քաղաքին բարձրասեմ և լայնանիստ և կա-
 տարեալ պարսպաւ վայելոչս և բուրքն ամենայն խոսրովայինք:
 Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակի վայր մթերանոցս բազմա-
 20 պատիկս շինեաց, Օգոստոսի անուանեաց՝ ի պատիւ Օգոստ[ոս]ի:
 Եւ ելից զինու և պահապան գնտիւք զքաղաքն և անուանեաց
 Թէոդուպօլիս, զի յիշտափակաւ քաղաքին անմահ լիցի անուն¹:
 Արդ և ես նուաստ ոգի յետնեալս ի կարգէ քահանայից
 Յակոր անուամբ, որ եմ ի բնիկ գեղեցկաշէն մայրաքաղաքէն
 25 Թէոդուպօլսէս, որ այժմ գեր ի վերոյ և վարկիանէ ժամանակս
 և լի է ամենայն բարութեամբ: Կրկնաբանեցից զվայելչութիւն
 սորա, զի սա է Վերին Հայք² և է արևելք, և է շինեալ վասն
 ամրութեան Հոռոմոց և Պարսից հրամանաւ մեծ կայսերն Ստան-
 պոլայ Փոքուն Թէոդոսի, որ էր ազգաւ Ֆունկ, վերակացութեամբ
 30 սրբոց վարդապետացն մերոց փիլ[ի]սօփայիցն Դաւթի և Մով-
 սնսի աշակերտացն Սահակայ ॥ և Մեսրոպայ: Սկիզբն արասցուք
 թելադրութեամբ հոգոյն սրբոյ քաղաքիս, որ բարձ[ր] է քան զա-
 մենայն երկիր³ և ունի պատուական գաւառք և աւանք, բերդո-
 րեայք ի Դ (4) կողմունսն, և իշխան սորա բազում տե-
 35 ղեաց. զոր պատմեցից կարգաւ:
 Նախ ի հարաւոյ կողմն են դաւառք գովելիք ի ձորն Լակզի

1 Գ արար: 1—22 տողը Ծիբ: 2 ԲԲ շինեալ: 3 ԲԲ եհաս, ՎՎՇ ճաշոյ, տեղին, ՎԲ
 ուք փիս. որ: 4 ԲԲ ջրոց: 5 ԲԲՎ այրելու, ԲԲ միւս, Գ և միւս, ԲԲՎ ի կողմանէն հա-
 րաւոյ: 7 ԲԲ հասանիցեն: 8 ԲԲՎ բնամեաց: 9 Գ ջրոց, ԲԲՎ (վաելուջ) է շիբ:
 11 Բ անուշ, Գ անոյշ, ԲԲ զերեսօք, ԱԲԲ ըստ փիս. ընդ: 13 Գ յազրերացն, վիմափորս,
 ԲԲ շինեաց: 14 Գ գեղեցիկք: 14—15 Գ սրբագործք: 16 Բ բազում: 19—20 ԲԲ բազմապա-
 տիս: 23—25 տողը՝ Արդ և ես.... Թէոդուպօլսէս Ա շիբ: 23 ԲԲ և շիբ, Ծ արգ և շիբ: 24
 Ծ Յակովը, Բ մայրաքաղաքէս: 25 Ծ Թէոդուպօլսէն, Ա յաժմ, Ծ այժմու, ԵԲ վարկեանէ,
 Յ վայրկեանէ, Ծ վարկեան, (ժամանակս) և շիբ: 26 Ծ է լի: 28—29 ԲԲ Հստամպօլա, Գ
 Ստամպօլա, Ծ Սամբրոլայ: 29 ԲԲ Թէոդոսի: 30—31 ԲԲ Մովսէսի, ՂԾ Մովսէսի: 31 Յ
 Սահակա, Մեսրոպայ, Ծ Մեսրոպայ: 32 Ծ հոգուն: 33—34 ԲԾ բերդորայք: 35 ԱԲԲ զոր շիբ

կոչեցեալ, ունի բազում դուզս, ծաղկաւէտ և խոտալիր, մինչե
 հասանէ ի Խորգունեաց ձորն, և երկիրն Հանգերձու, է գիւղք բա-
 զումք և ընակութիւն է Հայոց և Քրդաց, եայլտն լի խոտով: Եւ
 ունի Բ (2) աղտհանք ջրոյ, որք բազում տեղիս նոքա լնուն
 5 աղով, եղօվ, ընկուղով և մեղրով: Եւ անտի երկիրն Խորձունեաց,
 բազում գիւղք և գաւառք, այգեստանօք և մրգաւէտ ծառօք զար-
 դարեալ է, և ունի գիւղաքաղաք զեղի փոքր դղեակ մի, և է այժմ
 պարոնանիստ և կարի ախորժահայք վարդապետաց որրոց երա-
 ժըշտականտց և ընակարան, դամրարան. և կայ վանք Բ (~),
 10 այժմ միաբանակեցաց տեղիք, մինն անուն սուրբ // Կարապետին
 և միուսն՝ որրոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին. և է անդ
 գերեզման սրբոյն Խաթայ եպիսկոպոսին, որ պահպանութիւն է
 յաշխարհին, որ այժմ Հակոտուն կոչեն: Եւ ելանէ երկաթ և գու-
 լուլայ թօրի. և ունի սինոս մինչե Բալու:

15 Եւ անտի է գաւառ մի գեղեցկաշէն յոյժ, պարոնանիստ,
 խոտալիր և ջրաւէտ, անասնօք և ոչխարօք լի և գեղերօք Հայոց,
 որ այժմ Ղըզլջան կոչեն:

Եւ ի արևմտից կողմն են գաւառք զարմանալիք, Առաջինն
 Հայք, որ այժմ Դերջան ասեն և ունի գիւղս բազումս Հայոց
 20 ըընակարան, և է երկիր դաշտաձե, հացալից, անասնօք, իւղօք
 և մեղրօք ի լի. և ունի գուղաքաղաք զբագառին առ ափն Եփ-
 րատա, և ունի վանս Բ (2), որ այժմ տեղի է միաբանակեցաց,
 մինն է անքոյթ ի բարձրաւանդակ տեղոջ, որոյ անունն Պըզնձա-
 գոյն անապատ ասեն, և միուսն է հիմնարկեալ ի սրբոյն Գրիգորէ
 25 կուսաւորչէ, եղեալ մասն ի սրբոյ Կարապետին և միուս՝ բարձրա-
 գոյն եկեղեցին սուրբ // Դաւիթ անունեալ բարձրակառոյց խա-
 չերով. և է գանքարան որրոց վարդապետաց ի պահպանութիւն
 երկրին այն. և է անդ գերեզման սրբոյն Աթենաթորոսին. որ
 յաւուրս Համբարձմանն ուխտ լինի և բաղում ախտաժէտաց փա-
 30 րատումն լինի շնորհոքն Քրիստոսի և սուրբ վկային նորա:

Եւ գընացեալ հասանէ երկիրն Յեկեղիաց դաշտաձե և լայ-
 նանիստ և ունի գիւղք և աւանք բազում և ունի վանս ԻՌ (24),
 գմբէթայարկք և հրաշտալիք տեսողացն: Եւ է անդ դամրարան

1 Ի և ունի, ԵՎՇ գիւղս բազում (Ի բազում): 2 Ծ Խորձունեաց, Ե յերկիրն,
 Ի Երկիր, Ծ Հանգերձու է գիւղք բազումք չի: 2—3 ԵՎ բազում: 3 Եայլանի, ԵՎՇ յեայ-
 լանի, ԵՎՇ լի խոտով չի: 4 Ծ Երկու, ԵՎՇ որ: 5 ԵՎ յերկիրն: 7 Ծ մի չի: 9 Ե կա-
 վանս, Ե կանս, Ծ Երկու: 10 Ե տեղի, ԵՎ մէկն (Ե մէկն) յանուն սրբոյ Կարապետին է:
 11 ԵՎ միւսն, Ե միւսն սուրբ, ԵՎ Մարիամու է, Աստուածածնին չի, Ծ և միւսն.....
 Աստուածածնին չի: 12 ԵՎՇ եպիսկոպոսին սրբոյ Խաթայ (Ե Խաթայ, Ե Խաթայ): 13
 ԵՎՇ աշխարհին, ԵՎ Հաքըստուն (Հ Հաքըստուն, Ե Հանգստուն) փիւ. Հակոտուն: 13—14
 ԵՎՇ գիւղուլայ: 14 ԵՎ մինչ ի Բալու, Ի ի Բալու: 15 ԵՎՇ գեղեցիկ: 16 Ի ի լի, ԵՎ
 զեղորեայք, Ե գեղօրեայք, Ծ զեղօրեայք: 18 Ծ ի (արևմտից) չի, ԵՎ յարեմտից: 19 ԵՎ
 Հարք փիւ. Հայք, ԵՎ բազում: 21 ԵՎՇ գիւղաքաղաք, Ի յափն Եփրատայ, ԵՎ Եփրաթայ:
 22 ԵՎՇ որ է այժմ տեղի: 23 Ա անփոյզ փիւ. անքոյթ, Ե տեղիք մինն է անքոյթ: 24
 ԵՎՇ միւսն: 25 Ի յոււաւորչէն, Ծ ի (սրբոյ) չի, Ի սրբոյն. ԵՎՇ միւս: 28
 Ի այնմիկ փիւ. այն, Ե Աթենաթորոսի, Ծ Աթենազորոսի: 29 Ե ախտայժէտեաց, Ե ախ-
 տաժէտեաց: 30 ԵՎ սուրբ չի, վկայի նորին: 31 ԵՎՇ Յեկեղեց: 32 ԵՎ ի Դ փիւ. Ի՞ն:
 33 ԵՎ գրմպէթայարկ:

որբոց վարդապետացն Արիստակէսի և Մեծին Ներսէսի ի Թիլն
 աւանի. և է տեղիք չարչարանաց սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լու-
 սա[ւ]որչին, որ այժմ Տղայ Լուսաւորիչ կոչեն գեղին այնմիկ, զի
 անդ ետ Տրդատ երկոտասան չարչարանք սրբոյն Գրիգորի Բ(2)
 5 ամ. և յետ Բ (2) ամացն ապա ուղարկեաց ի Խոր Կիրապն, զի
 որպէս գրեալ կայ ի լիակատար պատմութեանն իւրումն, Եւ ունի
 քաղաք մեծ Հայոց ղեղնկայ, որ լի է ամենայն բարութեամբ,
 բամպակօք, այգեստանօք և մըքարեր ծառօք: Եւ կայ ի մէջ քա-
 ղաքին այժմ Ե (5) հեղեցի Քահանայիւք և ժողովրդեամբ լի: 4
 10 Եւ է գամրարան սրբոց վարդապետացն Յօհաննէս Պըլուղին, որ
 Շկուտաւորչի անձինքն է ասացեալ և Կիրակոս վարդապետին, որ
 ՇԱրեելքն է ասացեալ⁶, և Կեղեցի Ղուկաս վարդապետին, որ
 զշոմայեցոց տումարն և այլ բազում ոտանա[ւ]որս է շարադրեալ
 և Կիլիկյ Մինաս կաթողիկոսին, որ մականուամբ Քացախ կո-
 չիւր, զի ահսաք աչօք մերովք և լուաք զբաս և զքարողութիւն
 նորա ի քաղաքս Արզրում, և գնացեալ Եղնկայ էառ վախճան
 ՈԶԱ (1632) թվին և եղեալ կայ ի դուռն սրբոյն Մարդիսի, հետ
 Մեծին Ղուկասու⁷, որ յար և նման էր առաջին սրբոց հայրա-
 պետացն աստուածարանութեամբ և սրբութեամբ լի: Եւ կայ ի
 20 վերայ ճանապարհին վանք մի հոչակաւոր, որ Միա[ւ]որի ի սուրբ
 Կարապետ անուն, առ ստորոտով լիառն մեծի, որ Չարտախլու
 կոչեն, որ գնացեալ սինօռն հասանէ մինչև ի Շիպ Ղարահիսարն,
 որ է Կողոնիայ:

Եւ անտի յառաջ գնացեալ ի միուս կողմն հասանէ յերկիրն
 25 Դարանաղեաց, որ ունի գիւղք և աւանք և ունի բերդ ամուր և
 անսովիք ի վերա գետոյ[ն] || Եփրատայ, զի ինքն Տրդատ շինեաց
 և ետ անդ զԱշխէն տիկինն և քուր իւր ղղուրովիդուխտն, Եւ է
 յոյժ վայելուչ և մըքարեր փոքրիկ քաղաք և ընակութիւն ազգիս
 Հայոց. և ունի պայծառ եկեղեցիք և վանորայք. և լինի յոյժ
 30 ախորժ [և] զարմանալի պանիր, որ ի Մտանպօլ և Արզրում փա-
 շային աղերս կու մատուցանեն: Եւ անդ է լիառն Մեպուհ դամ-
 բարան Լուսաւորչին մերոյ և սրբոյ կուսին Մանիայ: Եւ անդ
 կախեալ կայ յօդն Հաւհալի թուրն Տրդատայ, զոր խաչ ձեացոյց
 սուրբն Գրիգոր, որ գնացեալ արժանաւորք տես[ա]նեն զնա, որպէս
 35 և Պլուզ վարդապետն շարադրեալ է յերդ շարականին ասելով.
 և Զէնն արքայական սպանման գործի կենաց արքային ի կենաց:

1 ԲԲ հայրապետացն փիս. վարդապետացն: 2 ԲԲ սրբոյն չի: 3 Ե Տղա, 5
 ԵՎՐ այնորիկ փիս. այնմիկ: 4 ԵՎՐ զի Տրդատ արքայն անդ ետ, Ե ԲԺ փիս. Երկոտա-
 սան: 5 ԱԲ չի: 6 Դ զի չի: 7 Ե Կտ, 7 Դ ի (լիակատար) չի: 8 Դ Հայոց չի: 9 Ե ղեղն-
 կա: 9 Դ ժողովրդեամ[բ]: 10 Ե Ցուհնէս, Ե Ցուհնէս, 7 Դ Ցուհնէս: 11 Դ Լուսաւոր-
 չին: 12 Դ կ (Կեղեցի) չի: 13 Դ տօմարն: Ա շինեալ փիս. շարադրեալ: 14 Դ Կիլիկիոյ:
 15 Դ զդասս: 16 ԵԲ նորին փիս. նորա, Ե Եղեցնկա, Ե Երզնկայ: 17 ԵԲ թգականին, Ե
 թուին, Ե Կտ, Ե ԵՎՐ Սարդուի: 18 Դ առաջին չի: 19 Ե Կտ: 20 Դ որ (Միա[ւ]որի) չի:
 ԵՎՐ ի չի: 7 Դ Միաւոր: 21 Դ յերին: 22 Դ Շեպ, 24 ԵՎՐ միւս, 7 Դ երկիրն: 25 Դ
 ունի չի: 26 Ե Եփրաթա: 27 ԵՎՐ եղ փիս. ետ, Ե ԵՎՐ քոյր, Ե զքոյր: 29 ԵԲ ունին, Ե
 վանորեայք: 30 Դ յԱրզրում: 32 ԵՎՐ Մանեայ: 33 Ե Կտ: 34 Ա կ փիս. որ, 7 Դ արժանա-
 ւորք: 35 Դ յերդս: 36 Ե ըսպանման, Ե ըսպանման, 7 Դ սպանման, 7 Դ ի (կենաց) չի:
 ԵԲ ի կենաց զործիս նուիրեալ:

Եւ ի մէջ ձորուն է անգ գերեզման որդոց և թոռանց սուրբ Լուսաւորչին ի Թորթան: Եւ կայ անդ վանք մի Աւաք, զոր սուրբ առաքեալն Թարէոս հիմնարկեալ է: Եւ յորժամ էջ սուրբն Գրիգոր զայռ ի վայր անհուն լերին ի վերայ ծնկանցն, || որ այժմ 5r
 5 Գոհանտմ ասեն, զի կամէր այնպէս գնալ ի սուրբ Յերուսաղէմ, վասն հօրն իւրոյ թողութեան Անակայ, և յորժամ էհաս ի ձորն ոչ հանդուրժեաց միածինն Աստուած ընդ չարչարանս ծառային իւր, այլ առաքեաց սերօրէս, զի ոչ ետուն թոյլ այլ ասեն թէ Անհնար է արդարանալ հօր քում, ի զուր մի աշխատիլ, համարեցաւ քեղ Աստուած արդարութիւն: Եւ անդ շինեաց վանք մի յանուն Սերօրէիցն, ուր ետես, որ է Միարանակեցայց տեղիք մինչեւ ցայսօր: Եւ գնացեալ հասանէ մինչ ի Քարաձորն Յակնայ և Արարկերու: Եւ յետ կոյսն ունի Կամախ Գ (3) գաւառու՝ Հասանվայ, որ բազում գիւղք կան, և Արմաաններն, որ գնացեալ հասանէ մինչեւ ի Տիւրիկէ, և միւսն է Ղուսուչան, երկիր խոր և թաւամայրի, որ ի գրոց Աղնդիք ասեն, Աստի էին և սուրբքն Եւստուատիասոփիքն, որ գնացեալ ի Աերաստիայ մարտիրոսացան վասն Քրիստոսի:

Եւ անտի շրջեալ դէպ ի կողմն հիւսիսոյ են գաւառք զարմանալիք, առաջինն է երկիրն Գայլ գետոյ⁸, որ ունի գիւղս բազում ձորամէջս, մայրիս և || անտառս յոլով, և ունի գուղաքազք զեարմրիք⁹, և բնակիչք երկրիս Հայք և Տաճիկք են: Եւ աստի ելանէ Գայլ գետն և դիմեալ ի յարեմուտս գնացեալ հասանէ ի Նիկիսար քաղաքն:

20 25 Եւ յետ այնորիկ երկիրն է Շէոյեայնու¹⁰, ունի բազում գիւղք և աւանք, և բնակիչք երկրիս Հայ բազում, Հոռոմք և Տաճիկք ևս: Եւ է յոյժ թաւ մայրիք, սար և ձոր անտառախիտ, և ունի բերք զնէոփիայն, և գնացեալ հասանէ մինչեւ դաշտն Յաշիստիա:

30 35 Եւ անտի շրջեալ ի ձորն Կուկվանցու, որ ընակութիւն է Հոռոմոց և ունի գիւղք և աւանք և վանօրայք բազում, [Ա] բերդ անառիկ զնուկվանց, և ունի սահման մինչեւ ի Սև ծովն մեծ, որ է Պոնտոս:

Եւ անտի ուղիղ ի կողմն հիւսիսոյ ձորն է Մանախոյ, ունի գիւղք և փոքր բերդորայք, վանօրայք և հրաշալիք անապատք, թադաւորաշէնք Հոռոմոց, որ բնաւ կին և անմորուս մարդ ոչ

1 ԵՎՌԴ ձորոյն, Ծ անդ չին, որդւոց, ԵՎՌԴ սուրբ չին: 2 Բ կա: 3 ԵՎ Թարէոս է հիմնարկեալ, 4 ՐԴ ծնկանցն: 6 ԵՎՌԴ թողութեան հօրն իւրոյ: 8 ԵՎՌԴ սերովքէս: 9 ԵՎՌԴ աշխատիր: 10 ԵՎ Աստուած քեղ: 11 Ե սերովէիցն, ՐԴ սուրբ սերովքէիցն: 12 Դ ի (Քարաձորն) չին: ԵՎ Ակնայ, 13—14 ԵՎՌԴ հասանովայ: 14 ԵՎ գիւղք բազում: 15 ԵՎ Տիւրիկի, ՐԴ Տիւրիկէ, 17 Ե Սերաստիա: 18 ՐԴ վասն անուանն Քրիստոսի: 20 Ր տաշին: 20—21 Ր բազումս: 21—22 ԵՎՌԴ գիւղաքազք: 22 ԵՎՌԴ Հայ: 24 Դ Նիկիսար, 5 Բ քաղաք: 25 ԵՎ Շէոյեանու, Շէոյեանու, Դ Շէոյեանու, ԵՎՌԴ ունի չին: 28 ԵՎ Տաճիկէն: 27 ՐԴ են փիս, ևս, ԵՎ մայրի: 28 ԵՎ զՇէոյեան, Վ զՇէոյեան, Շ զՇէոյեան: 28—29 ԵՎ Աշխաբու: 31 ՐԴ վանորեայք (Ե վանորայք) բազումք, ԵՎՌԴ և ունի բերք (Ե բերք): 32 ԵՎ մինչ, Դ ի (Սև) չին: 35 Ր բերդորեայք վանորեայք, ԵՎՌԴ հրաշալիք:

մտանէ անդ, որք այժմ կան անդադար ի փառաբանութիւն Աստուծոյ: Եւ ունին քաղաք զկումուշիւնան, որ է վայելուց և մրգաւէտ վայրք. և բնակիչք սորա Հայք և Հոռոմք բազում, և || 6^ր
կայ եկեղեցիք հրաշալիք Հայոց և Հոռոմոց: Եւ ելանէ աստի ոսկի
5 և արձաթ ընտիր, բաղում, նաև պղինձ, արճին և երկաթ բաղում,
որ Արզրում և շրջակայք նորա լնուն: Եւ ունի ձորս այս սինօռ
մինչև Տրապիզոն:

Եւ անտի շրջեալ ի միւս կողմն հիւսիսոյ է երկիրն Խախտեաց, որ ունի բաղում գիւղք և աւանք և վանորայք և է այժմ
10 ամենեքեան միարանակեցաց տեղիք և վարժարան աստուածարան վարդապետաց: Եւ է սա քաղցր և համեղ երկիր և Հայոց բնակարան, և ունի բերթ մի պարսպաւոր և անառիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ, որ այժմ Բարերթ ասեն քաղքին այն: Եւ անցանէ գետն Ճորոխ ընդ մէջ քաղաքին, և
15 ելանէ ձկունք անթիւ և զանազան: Եւ են բնակիչք սորա մարդասէր և հիւրընկալ քրիստոնեայք և ծաղրերես քահանայք և տօլվաթաւորք: Եւ ունին այժմ եկեղեցիք Դ (4) զարմանաղիք տեսողացն, որ կան անդադար ի փառաբանութիւն Քրիստոս:
Եւ է երկիրս այս հացալից, ջրաւէտ, խոտալիր, ոչխարօք և անաս-
20 նօք ի լի, իւղ և մեղը և պիտակ և անթիւ, որ հիանալի է տեսողացն. և ունի սինօռ մինչև ի Հոռոմոցն և Սև ծովնափն և
Հսպեր:

Եւ անտի հասանէ ի ձորն մեծ և անհուն, որ ունի դղեակ
մի պարսպաւոր շինեալ ի վերայ Ճորոխ դետոյն, որ այժմ Մպեր
25 ասի. և է սա պարոնանիստ, և ունի գիւղու և մազրայս ԳՁ (300)
և մայրիս յոլով, է և ձորն այգիք անթիւ և ծառոց պտուղք յոլով
համով և հոտով. Եւ ունի վանք մի հրաշալի, անուն սրբոյն
Յովհաննու Մկրտչին կառուցեալ, որ է այժմ միարանակեցաց
տեղիք. և ամենայն տարի սուրբ Խաչվերացի տօնին գնան անգ
30 ուխտաւորք բազումք: Եւ ունի ի գլուխս լերանցն եայլաներ յոյժ
խոտաւէտ և ջրարուղ, որք բազում հօտք ոչխարաց և անասնոց
ճարակալ[սորեալ լինի, և է իւղ և մեղը անթիւ, և բնակիչք
երկրին բովանդակ Հայք. որ գնացեալ հասանէ մինչև ի գիւղն
Խոտկաջուր. և ունի վանք երկու¹¹, և այլ եկեղեցիք բազում յոյժ,
35 որ այժմ աւերեալ և ամայիք կան ի ձեռս Տաճկաց,
Եւ միուս ձորն շրջեալ որ է Իշխանանիստ, որ ունի բազում

1 ID փառաբանութիւնս: 2 ΓD ունի, ΒΒ զԳումիշիւնան, Δ գկիւմուշիւնան: 3
ΓD Հայ, 4 Β Կա, ΒΒD Հոռոմոց: 5 Β և (արծաթ) չիմ, ΓD ելանէ նաև պղինձ: 6 ΒΒΓD
շրջակայքն, D և (ունի) չիմ: 7 ΒΒ մինչև ի Տրապիզոն, ΓD մինչև ի Տրապիզոն առ ծո-
վափն: 8 ΒΒ յերկիրն: 9 Γ վանօրեայք: 11 Β սայ: 13—14 Β քաղքին այն Բաթերթ ասեն: 14
D քաղքին այն չիմ: 15—16 ΓD մարդասէրք: 16 D հիւրընկալք: 17 Β զօլվաթաւորք, ΒΒΓD
զարմանալի: 18 ΓD փառաբանութիւն Քրիստոսի աստուծոյ: 21 ΒΒ ի չիմ, Β Հոռոմոցն,
D Հոռոմոցն, ΒΒ ի Սև փլ: և Սև, ΓD ծովու յափն: 22 D Հսպիրու: 24—25 D Հսպիր
ասեն: 27 ΒΒΓD հոտով և համով: 27—30 առզե ԱΒΒ և ունի վանք.....ուխտաւորք բա-
զումք չիմ: 30 ΒΒ զլուի, ΓD յեայլաներ: 32 ΒΒΓD և է չիմ: 33 Β գեղն: 34 ΒΒΓD յոյժ չիմ:
35 ΒΒΓD ամայի, ΒΒ ձեռն: 36 ΒΒD և շրջեալ ի (ΓD ի չիմ) միւս ձորն, ΒΒΓD որ է չիմ:

դիւզք և փոքր լերդորայք և վանորայք ի գլուխս լերանց. և ունի
 բաղում եայլայ ակնարուխ անասնոց և խաշանց վաելուչ վայրք,
 || և ի մէջ ձորոցն է այգիք և ըուրաստանք և պտուզք ծառոց
 զանազան և անթիւ, և դինի այնչափ յոլով և քաղցրահամ, որ
 5 մինչև է (7) տարին այնպէս րարէհամ և անապական, որ թրվի
 թէ այսօր հարեալ է ի հնձանէ, որ ոչ սրտի գողումն, և կամ
 գլխացաւութիւն բերէ, այլ ախորժէ ըմպողաց: Եւ ունի ձորս
 այս բերդ անառիկ զթորթոմ, որ պարոնանիստ է և իշխող է,
 մինչև ի բերթն Ագրակք առ ափն գեաոյն ծորուխի: Եւ լինի
 10 թորթումս այս տանձ ևս առաւել խնծոր զարմանալի շոտով և
 համով, տեսողացն որ հիացեալ տացեն փառս ստեղծօղին Աս-
 տուծոյ, որ մէկն այնչափ մեծ է, որ ԲՃ(200) գրամ կշռոյ է, որ է
 Ա(1) նուկի և է գունն կարմիր կամ սպիտակ յոյժ, որ հանապաղ
 ի Ստանպօլ և ի գրունս մեծամեծաց ընծայ մատուցեալ լինի, որ
 15 անուամբ շամալմասի ասեն: Եւ կայ ի մէջ ձորոյն մեծամեծ վա-
 նորայք Վրացի գուզն Խախու¹², Ոշկ¹³ և Իշխան¹⁴, որ յար և նման
 ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբն Սոփի ի Կոստանտնու-
 պոլիս: Եւ էին բնակիչք երկրիս || կէսն Հայք և կէսն ազգաւ և կրօ-
 նիւն Վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին: Իսկ ի բազմանալ հագա-
 20 բացոց ի ժամանակս մեր, ի թվականիս ՌՂԲ(1643) ամին, եղե հրա-
 ման մեծ կայսէրէն Բստանպօլայ ի վերայ մօլլայի միոջ, որ էր յոյժ
 անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արդրումայ և փաշանե[ր]ացն,
 Զաֆար անուն, յոյժ անիրաւ և չարասէր, որ և սատանայէ ինքն
 հէլիար, և յոյժ անիրաւ, ժանտարարոյ և քրիստոնէից թասիպ,
 25 յաշխարհագիր առնել զրոլոր շրջակայ եր[կ]իրս Արդրումայ: Եւ
 ելեալ արար դաւտար և կապեաց ծանր խարաճ և ելից մեծ և
 փոքրն ի թագա[ւ]որական դաւարն. և երկիրս այս՝ Թորթոմ,
 վասն խարաճին վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յանէն դար-
 ձան յօրէնսն Մահմէաի. ապայ ազգս Հայոց մնացին ի վերայ
 30 հաւատոցն ողորմութեամբն Քրիստոսի և աղօթիւք սուրբ Լու-
 սաւորչին: Եւ ձորս այս յոյժ բարեաւ լի է: որ քաղաքս մեր
 Արդրում, Բասեն և շրջակայ գաւառքն ամենայն սոքա կու լը-
 նուն՝ գինիաւ, խաղողով և ձիթապտղով և մրգով ամենայն:
 Եւ ունի || աղահանք Բ(2), Ա(1) հատ և Ա(1) քար, որ
 35 բաղում տեղիս լնու առատօրէն: 87

1 Ի բերգորեայք և վանորեայք: 2 Ե եայլանի: 3 ԵՎ և (գինի) չին, ԵՎԴ անչափ: 5 ԳԴ տարի, ԵՎԴ բարէհամ չին, անապական է փիս. և անապական, ԵՎ թգի, ԳԴ թուի: 6 ԳԴ և չին: 7 ԳԴ ըմպողացն: 8 ԳԴ բերթս (Ծ բերգս) անառիկս, Ծ զթորթում: 9 ԵՎԴ Ագրակ, ԵԲ ձորոխի, ԳԴ յափն ձորոխ գետոյն: 10 ԵՎԴ Թորթում: 11 ԳԴ տեսողացն չին, ստեղծօղին չին: 12 Գ կշռէ: 13 Գ մէկ փիս. Ա: ԵՎ գոյնն: 14 Ե ընծա: 15 ԵՎԴ շահալմասի: 16 Գ վանորեայք, ԵՎԴ գիւղն, Ծ ողկ փիս. Ուկ: 17 ԵՎԴ սուրբ, Կոստանդինուպօլիս: 18 ԳԴ Հայ, և կէսն չին, և կէսն կրօնիւք Վրացի: 19 ԵՎԴ հագա-
 րացոցն: 20 Ծ ուականիս: 21 ԵՐ Հստամպօլա: 22 Ե Արդրումա, ԳԴ փաշաներաց: 23—24 տողը ԵՎԴ յոյժ...անիրաւ չին: 24 Ե քրիստոնէից: 25 ԵՎ աշխարհագիր, Ե շրջակա: 27 ԵՎԴ փոքր: 27—28 ԵՎԴ և երկրիս վրացիքն ամենայն յերկուցեալք (ԳԴ յերկուցեալք) յանէ խարաճին դարձան յօրէնս փիս. և երկիրս այս Թորթոմ...գարձան յօրէնսն: 29 ԵՎԴ ապա, ԵՎ ի չին: 31 Ծ որ չին, ԳԴ զքաղաքս: 32 Ե շրջակա: 32—33 ԵՎԴ լնուն գինով, (ԳԴ գինեաւ): 33 Ե և (ձիթապտղով) չին, ԵՎԴ ամենայն մրգով: 34—35 տողը ԵՎԴ չին:

Եւ անտի շրջեալ ի կողմն յարելից է գաւառ մի մեծ և
 բազում գիւղք և բնակիչք երկրին հայք և Վրացիք. և ունի բերդ
 մի բարձր և անառիկ, որ այժմ Մամրվան¹ կոչեն. Եւ է ի մէջ
 բերդին վանք մի փառաւոր, որ անուն սրբոյն Գէորգա է կա-
 5 ոռւցեալ, որ այժմ Կուլէթ ասեն, և է այժմ պարոնանիստ և հա-
 ցալից երկիր և կարի խոտաւէտ և ակնարուխ սառն ջրոց յոյժ.
 և է ի մէջ մայրի անտառաց, որ փիճի ասեն և ազատմայրի կո-
 չեն, որ ոչ սկիսըն տեսեալ ոք կայ և ոչ ծայրն հասեալ ոք, զի
 10 ասեն թէ գնացեալ հասանէ մինչե ի Կովկաս լեառն և ի դուռն
 Ալանաց ի Կասպիկական ծովն, որ է Կիլան. Եւ երկիրս այս լի է
 պտճարեղինօք և ամենայն բարութեամբ և ունի սինօռ մինչե
 ի Յօխատիք¹⁶ քաղաք և միուս կողմն մինչ ի Բասեն.

Եւ անտի շրջեալ ուղիղ դէպի արեւու է երկիրն Վերին Բա-
 սենոյ բազում դիւղք և աւանք. և ունի ծաղկաւէտ լերունք, Ջրա-
 15 լից, և տուն հացի, անասնօք և ոչխարօք ի լի, իւղ և || մեղը
 իբրև աղբիւր յորմէ առատ հոսի, դէղէցիկ և վարժք քէն-
 լան երիվարք բազում, որ տեսօդացն հիացեալ փառս տան Աս-
 տուծոյ. նաև գեղեցիկ շինեն դոյլ և կոյժ փայտեայ զանազան,
 յոյժ օգուտ է և ախորժ է ըմպոդաց ջուր ի նմանէ. և են ընա-
 20 կիշք երկրի հայ և թուրք սակաւք, և ունի մեծ բերդ պարսպա-
 ւոր ի վերայ վիմի հաստատեալ, որ հայ բառով Դարունք կոչեն,
 բայց եկեղեցի մի է, վայսաշէն և յոյժ մեծ, որ այժմ Հասան-
 դալայ կոչի, որ անցանէ գետն Արագ ընդ դուռն քաղաքին. և է
 առ ափն Ջրոյն թ (3) շերմը Ջրոյց բղինեալ, որ շինեալ է յարկս
 25 քարատաշ վիմաց, որ յոյժ ցաւոց և ախտացելոց և օգտակար է
 մտելոց ի ջուրն մերձ կամրճին. և ելանեն ձրկունք անթիւ և
 զանազան ազգի ազգի համեղ ճաշակօդացն նաևս ճանառ յոյժ:
 Եւ է բերթս այս մեծ պարոնանիստ և հեծելօք ահաւոր խմբող
 ի մարտ պատերազմի: Եւ ունի վանք հոչակա[ւ]որ և գմբեթա-
 30 յարկ շինեալք ի մօրէն Մագ[ի]ստրոսին, որ անուն սուրբ կուսին
 Մարիամու է կառուցեալ. անդ է հրաշալի պատկերն պահապան
 ազգին հայոց, որ է || այժմ բազում միաբանակեցաց տեղիք, գրէ

9ա

9բ

2 ԵՎ երկիրն ամենայն: 3 ԵՎ Մամրվան: 4 Ծ յանուն, ԵՎ Գէորգայ: 5 Ծ Ուկէք
 փիս. Կուլէթ, ԵՎՇ ինքն փիս. այժմ: 6 Ե Խոտաւէտ: 7 Ծ անտառացն: 8 Ե ըսկիզրն, ԴՇ
 սկիզրն, Ե կա, ԵՎ գծայրն, ԵՎՇ (հասեալ) ոք չի: 9 ԵՎ մինչ, ԵՎՇ և (ի) չի: 11 ԵՎ
 մինչ: 12 Ղ ի (Յօխատիք) չի: 13 ԵՎՇ մինչ: 14 ԵՎՇ դէպ, Ա երկիրն չի: 16 ԵՎ յորդառատ փիս. յորմէ առատ, ԴՇ յորմէ առատ հոսի չի: ԵՎՇ վարժ:
 16—17 ԵՎ քէհիւն: 17 ԵՎ Աստուծոյ փառս տան, ԴՇ տային: 19 ԵՎ որ յոյժ, ԴՇ է (և)
 չի: ԵՎ է փիս. են: 20 ԵՎՇ երկիրն, ԵՎՇ սակաւ: 21—23 ԴՇ հարբառով կոչեն այժմ
 Դարունք և Թուրք բարբառով հասան Հալայ (Ծ Հալա) կոչի փիս. Հայ բառով.....Հասան
 Հալայ կոչի: 22 ԵՎ բայց եկեղեցի մի է փայտաշէն և յոյժ մեծ չի: 23 Ծ որ չի: 24 Ղ
 յափ, Ծ յափն, ԵՎՇ Գ չի: շերմ ջուր: 24—25 ԴՇ բղինեալ որ շինեալ է յարկս քարա-
 տաշ վիմաց չի: 25 ԵՎ վիմաց չի: ԵՎՇ ախտաժետեաց, և (օգտակար) չի: 26 ԵՎՇ յտե-
 լոցն, մերձ կամրճին չի: 27 ԵՎՇ զանազան չի: նաևս ճանառ յոյժ չի: 28 Ե հեծելօք:
 29 ԴՇ մարտ չի: 29—30 ԵՎՇ գմբէթայարկ շինեալ: 30 Մաքիստրոսէ, Ծ որ չի: ԵՎՇ
 յանուն սրբոյ (Ծ սուրբ): 31 Ծ (Մաքիստրու) է չի: 31—32 ԵՎՇ անդ է հրաշալի...աղ-
 դին հայոց չի: 32 ԵՎՇ գրէ չի:

թէ երկիցս կտտարեցաւ. օրհնութիւն սուրը մեռոնին և է դերեղ-
ման Մագիստրոսին: Եւ ունի թէմ երկոտասան գաւազանի տեղ,
Եւ ի գլուխ լերինն վանացո այսորիկ բուսանի զարմանալի
ծաղիկն համասփուռ ժի (12)-ն տարին մի անկամ, որ թէ հան-
.5 դիպեալ ես դու համասփոի պատմութեանն, դտանես ի լերենս
այսմիկ, որ Գարու[ն]ք կոչի: Եւ ի հարաւոյ կողմն ի մէջ ձորա-
կին ունի ըերթ մի փոքրիկ, որ հասեալ է մինչև ի յօդս վերին
անահ ի մեքենայից, որ Յաւնիկ¹⁷ կոչի, անտի էր ճգնաւ[ւ]րն
Գառնիկ, որ անփոփեաց տեսլեամբ զմարմին Լուսա[ւ]որչին մերոյ
10 ի Թորթան: Եւ ունի սինոս Բասենս այս Վերին մինչև ի Զա-
ռափիսանան և ի Կաղզվան:

Իսկ Ներքին Բասենն է պարոնանիստ. և ունի գիւղաքաղաք
զերասան առ ափն Երասիսայ. և ունի ըերթ Զիւին. և ունի
Զերմբուղ ջուր, որ բազում ցաւոց օգտակար է, Սէժընկերտ և Կէ-
15 չչզվան. և է ի մէջ ըերգին գերեզման Խաչատուր Կէչեռեցուն:
Եւ այլ բազում գիւղք ունի և մայրիք, որ գնացեալ հասանէ
մինչև ի Կարս, ի Պարտէզ¹⁸ || և ի Սօղանլուն:

Եւ անտի ի լեառնակողմն հարաւոյ են գաւառք Բ (2), որ
ասեն Ղարայ-Եաղի և Խալի-Եաղի, են բնակարան և եայլայ Քրթաց,
20 որ հանապազ վրանօք Կեդարու շրջին, ոչխարօք և անասնօք ի լի.
և գնացեալ հասանէ մինչ ի լիառն Սուկաւէտ, որ ի գլուխ լերինն
է գերեզման որոց Սուքիսասանցն, որ երկի արիւնն ի վիմին
կանաչ-կարմիր և այլ ազգի ազգի երանգ գունոյց և է մինչև
ցայսօր, որ ամենայն տարի յաւուր կատարման սոցա բղիչ աղ-
25 բիւրս իրը զպրօպատիկէ աւազանին¹⁹, ով ոք որ համդիպի նոյն
օրն բժշկութիւն լինի ամենայն ցաւոց և փարատումն ախտա-
մէտաց, որ այժմ Քօսատաղ ասեն:

Եւ ի ստորոտով լերինն է երկիր մի մեծ և դաշտային,
ունի գիւղք և աւանք բազում և բերթորայք անառիկք առ ստո-
30 րոտով լերանց Մասիսոյ, և ունի ըերթ պարոնանիստ որդոցէ
որդիք Շաւազիկ, Պայաղիա, Խամուր-ղալան²⁰ և զիատին ի գլուխս
դաշտին. աստի ելանէ մեծ մասն Եփրատայ և քուքուրդ բազում.
և գնացեալ ի մէջ դաշտին և լինի գետ մեծ և անհուն: Եւ եր-
կիրս տյս ի գրոց || որ Վաղարշակերտ կոչի և այժմ Ալաշկերտ

10ա

10բ

1—2 ԵՎՐՈ թէ երկիցս..... Մագիստրոսին չի: 2 ԵՎ ԲԺ մեզ գաւազանի, 3 մեզ
չի: 3 Ա ի չի, ԵՎՐՈ լերին վանքիս: 4 Ե Բ ԲԺ-ն, 5 ԵՎՐՈ համասփիւռի: 6 Ե
Դ Դրունք: 7 ԵՎ մինչ, յօթն, 8 ԵՎՐՈ յօդն, 9 ԵՎՐՈ չի: 10 ԵՎ մինչ 10—11 ԵՎ Զարափիսա-
նան և ի Կաղզվան և ի Թարգմանն: 12 ԵՎ յափն, 13 ԵՎՐՈ արաւակար, 13—14 ԵՎՐՈ
և ունի Զերմբուղ ջուր որ բազում ցաւոց օգտակար է չի: 14 ԵՎ Սէժէնկերտ: 15 ԵՎ
Կեշառեցոյն, 16 ԵՎ կերպ վիս: 17 ԵՎ ԵՎՐՈ Զարա, 18 ԵՎ կելի, 19 ԵՎ յեայլանի,
Ա Թբթաց վիս: 20 ԵՎՐՈ զրանաւ: 21 ԵՎ մինչև, 22 ԵՎՐՈ չի: 22—24 ԵՎՐՈ որ
երկի արիւնն.....և է մինչև ցայսօր չի: 24 ԵՎ յամենայն, ԵՎ նոցա վիս: սոցա: 24—25
ԵՎՐՈ աղբիւր: 25 Ե զրբոյպատիկէ, 26 Ե զրբոպատիկէ, 27 Ե զրբոպատիկէ, 28 Ե աւազին վիս.
աւազանին, Ա օգ: 27 ԵՎ ասի: 28 ԵՎ զաշտաքն: 29 Ե ունի չի: 29 Ե ունի գիւղք առ
ստորոտով զիւղք և աւանք բազում, 29 ԵՎ բերթորայք, 30 Ե բատորոտովն: 31 Ե Պայեաղիտ, 32 Ե Պայեաղիտ:

ասի, Եւ է յոյժ խոտաւէտ, ջրալից և հովիտ. անասու[ն]ք և հօտք
ոչխարաց իբրև զաստեղս երկնից սփռեալ կան ընդ երեսս
դաշտին, իւղ և հաց լազում, ազգի-ազգի գեղեցիկ և տաճիկ
ձիան, որ պարոնաց և փաշաներաց հեծանելի. Եւ իշխան երկրիս
5 է մեծ պարոն և բազում զօրաց տէր. և ունի սինօռ մինչ ի
շրջապատն Մասիսոյ, երկիրն Երէւանայ և միուս կողմն մինչ ի
Արտազ, որ է Մակու և Յապաղան:

Եւ աստի եկեալ դէմ թագաւորն Տրդատ ամենայն զօրօքն
Հայոց Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, որ եկն ի Հայսարու կա-
10 թողիկոսութեան կարգօքն հանդերձ Անգեղտան իշխանաւն, որ
ունէին ընդ իւրեանս զմարմին սրբոյ Կարապետին և Աթանա-
գինեայ հայրապետին, որ եկեալ հանգուցին ի Տարօն տեսկեամբ
հր[ե]շտակի և հրաման տուեալ ազգին Մամրկոնէից, զի շինեսցեն
վըկայարան ի վերայ սրբոցն: Եւ եկեալ սուրբն Գրիգոր հանդերձ
15 իշխանօքն Հայոց հասեալ ի Վաղարշակերտ և տեսեալ զմիմեանս՝
հայրապետն և թագաւորն յոյժ ուրախացան և բանակեալ առ
ափն Եփրատայ զօրքն և ամենայն նախարարքն Հայոց օթեցան
յայն օր: Եւ ի վաղիւն առեալ սուրբն Գրիգոր զձեռանէն Տրդա-
տայ իշոյց ի ջուրն և մկրտեաց և Յօհաննէս անուանեաց, ծ և
20 ի՛՛ (120000) ոգիս զամենեսեան ազգս Հայոց առհասարակ: Եւ
անդէն յետս արգելաւ գետն յորժամ զսուրբ մեռնն էնեղ և լրյս
պայծառ և ահագին կամար կապեաց ի վերայ ջրոյն և ամենայն
հաւատացելոց, և ապայ մատոյց փրկագործ և սոսկալի և սար-
սափելի, զահաւոր զխորհուրդ սուրբ պատարագն ի մէջ վրանին,
25 այս է չատրին և հաղորդեաց զամենեսեան զահաւոր և զկենարար
մարմնոյ և յարենէ որդոյն Աստուծոյ, զի Լուսաւորիչ աստ ան-
ուանեցաւ, որ և լուսաւորեաց զազգս Հայոց հոգով և մարմնով:
Եւ կայ ի մէջ դաշտին գիւղ մի մեծ Բլուր²¹ անուն, անդէն վաղ-
ճանեալ սուրբ հայրապետն Խսահակ Պարթևն, որ էր թռուին թո-
30 ոի որդի մեծ հայրապետին՝ սրբոյն Ներսէսի: Զի յետ սորայ
յազգէն Լուսաւորչին ոչ ոք նստաւ յաթոռն հայրապետական, զի
մարմին սրբոյն Սահակայ Ալաշկերտու տարան ի Մուշ և հան-
դուցին ի գիւղն Յաշտիշատ. || և է այժմ մեծ վանք, հոչակաւոր,
շինեալ կայ ի վերայ նորա:

1 ԵՎ է սա յոյժ, ԴՇ այժմ վիս. յոյժ: 4 Ծ որ չի: 6 Ե երկուն, ԴՇ
երկրին երէվանայ, ԵԲՇ Դ միւս: 7—8 ԴՇ ի (Արտազ) չի: 8 Ծ և չի, Ե ասզ, ԴՇ աստ,
Ե և ամենայն զօրքն: 10 Ծ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի չի: 9 ԴՇ Հարայսարու: 11—12
Ե Ազանազինեա, Ե Ազանազինեայ, ԴՇ Աթանակինեայ սուրբ հայրապետին: 13 Ղ հրե-
տակին, Մամրկոնից: 12—33 Ծ տեսկեամբ հրետակի....զիւղն Յաշտիշատ չի: 15 Ե
Վաղարշակերտ: 17 Ղ յափն, Ե եփրատա: 18 ԵՎ այն: 19 ԵՎՇ և Յօհաննէս անուանեաց չի: 19—20
ԵՎՇ զամենեսեան ազգս Հայոց ծ և ի՛՛ ոգի: 20 ԵՎ առհասարակ չի: 21 ԵՎ ար-
գելեալ գետն գարձաւ յետս: Ե արգելաւ գետն յետս: 22—23 ԵՎՇ և ամենայն հաւատա-
ցելոց չի: 23 ԵՎՇ ապա: 23—24 ԵՎՇ փրկազործ....զահաւոր զխորհուրդ սուրբ չի: 25
ԵՎՇ զահաւոր չի, ի կենարար: 27 ԵՎ և (լուսաւորեաց) չի: 28 Ե կա, Ղ ի մէջ չի:
29 Ղ թռու: 30 Ե սորա: 31 ԵՎ յազգէ: 32 Ղ սրբոյն չի, ԵՎ Մահակա: 33 Ղ Աշտիշատ:
34 Ա շինեալ չի, Ծ կայ չի:

Եւ անտի դայ հասանէ ի քաղաքն Հայոց Մանազկերտ դաշ-
 տաձև, պարոնանիստ, զի աստ արար առանձին ժողով Հայոց
 կաթողիկոսն սուրբ Յօհան Յօձնեցին, Ճմէ (868) թվին²², որ ի
 Ժամանակս Եղբ կաթողիկոսին այլայլեալ և խանդարեալ էր,
 զաման մարմնոյ և հեղտասիրութեան, որ ոչ անկցի յաթոռուն և ի
 պատիւ մեծութենէն փառացն, որ ունէր սուրբն հայրապետն
 Յօհան Յօձնեցին, հաստատեաց զնիկիական դաւանութիւնն և
 ուղղեաց զամենայն կարգս և կանոնս Հայաստանեաց եկեղեցոյ:
 Եւ ձեռնտութեամբ իշխանին Արծրունեաց Վարդ Պատրիքին
 10 զագդան Հոռոմոց, որ եկեալ և տնաւորեալ էին յերկիրս Հայոց,
 զամենեսեան հանեաց և աքսորեաց տամբք և ընտանիօք մինչև
 առ ափն Պոնտոսի, որ է Սե ծովն, Եւ ունի բերդ սրբատաշ, մեծ
 և պարսպաւոր, եկեղեցիք և վանորայք հրաշալիք աեսօղացն,
 գիւղք և աւանք բազումք, խոտալիր և ջրաւէտ, հօտք և անա-
 սու[ն]ք բաղում, գէրք և գեղեցիկք և վարժ երիվարք և ձկուկնք
 զանազան: Եւ սա քաղցր երկիր և բնակարան Հայոց և Մարաց
 և || ունի սինոս մինչ ի Արճէց, Խլաթ և Արծէկ:
 Եւ անտի դայ երկիրն Ապահունեաց պարոնանիստ, որ այժմ
 Խնուս արտաձայնի, և ունի փոքր դեսակ մի պարսպաւոր. ունի
 20 դաւառ և գիւղք բազում հացալից և խոտալիր և հովիտք բազում
 ոչխարաց, իւղ և մեղր բազում իրեն զջուր առատ. և ունի աղ-
 բիւր աղի, որ իրեն զառու հոսի, քանի որ պիտոյ է, ի կայլս և
 ի փոսս թողուն, որ արեքականն հայեցեալ չորացուցանէ, իրեն
 զցորեան ժողովեալ, դարս և կուտակս առնեն և վաճառեն, որ
 25 բազում զօրաց թօշակ լինի, ապա թէ ոչ պիտոյանայ ջուրն, թո-
 ղուն, որ գնացեալ խառնի ծփրատ գետն: Եւ աստի ելանէ արապի
 ձիան վարժ և քէհլտն. և բնակիչք երկրիս բազում Հայք և Քուրդք,
 և ունի սինոս մինչև ի Զարբիօր և ի խառնուրդու Մուրատ դետոյն,
 որ է Եփրատ:
 30 Եւ անտի է դաւառ մի փոքրիկք, որ այժմ Վարդո²³ ասեն,
 և ունի գիւղք և աւանք բազում գեղեցկաշէնք Հայոց և Քրդաց,
 եայլաներ և անասունք բազում, իւղ և մեղր բազում և ամենայն
 բարութեամբ լի. և ունի սինոս մինչ ի վանս Գլակա սուրբ Կա-
 րապետին և || միուս կողմու մինչև երկիրն Մանդագունեաց, որ
 35 այժ Գինճ անուանեն:
12r

1 Բ դա: 2 Ծ զի չի, Ծ ժողովք: 3 ԵՐԴ սուրբ չի, ԵՎՐ Օձնեցին, ԵՐ թուին:
 4 ԵՐ Եղբը, Եայլայլեալ էր: 5—7 տողերը ԵՎՐԴ գասն մարմնոյ..... Յօհան Յօձնեցին
 չի: 7 Ի Վերստին հասաստեաց: 8 Ա հաստացեաց փի. Հայաստանեաց, ԵՐ Հայաստա-
 նեաց չի: 8—9 Եկեղեցոյ և չի: 10 Երկրիս: 11 ԵՎՐԴ ընտանիօք: 12 ԵՐ յափն,
 ԵՎՐ ծով, ԵՎ ունի սա բերթ, 13 Ղ վանորեայք: 14 Ե բազում: 15 ԵՎՐԴ ձուկ: 17 ի
 չի: 18 Ե զա, պարոնայնիստ: 19 ԵՐ ասեն փիս. արտաձայնի, փոքրիկ: 20 ԵՎՐԴ գաւառ և
 չի: 21 ԵՎՐԴ բազում չի: 22 ԵՎՐԴ կալս: 23 ԵՎ փոս, ԵՎՐԴ արեգակն: 24
 Ղ և ի կուտակս, ԵՐ զոր: 25 Ե պիտոյանա, ԵՎՐԴ ջուրն չի: 27 ԵՎՐԴ Հայք բազում, (ԵՐ
 բազումք), ԵՐ Քուրդ: 28 ԵՎ մինչ, ԵՎՐԴ և (ի) չի: 30 ԵՎՐԴ փոքրիկ, Ղ Վարդօյ, Ե
 Վարդոյ: 31 ԵՎՐԴ և աւանք բազում չի: 32 ԵՎՐԴ եայլանի (ԵՐ յայլանի) հօտք (ԵՐ
 հօտք չի) և անդեայք բազում, ԵՎ Ե մեղր չի: 33 ԵՐ Գլակայ, ԵՎ սրբոյ: 33—34 ԵՐ
 հարապետի: 34 ԵՎՐԴ միւս, ԵՎ յերկիրն:

Եւ դայ յայս կողմն է երկիր մի մեծ և լեառնային սառնա-
 սուոն, անփայտ և ձըմեռային, և պարոնանիսա մեծ, որ այժմ
 թաքման²⁵ ասի, և ունի գիւղք և աւանք բաղում, և Քրդաց
 եայլաներ, որ ամառային վրանաւ Գեղարու շըջին, և ունի աղ-
 5 ըիւր աղի, որ լընու բաղում տեղիս և է օգուտ մեծ, որ է զա-
 նաղան և անթիւ ակունս ջրոց բ[զ]խելոց սառն և ըարեհամ, որ
 այժմ Բինգոլ ասի, որ գետն Արագ ի սորա լերանցն ելանէ և
 գնացեալիջանէ ի մէջ դաշտին Բասենոյ: Իւղ երկրիս է անապական
 իրրե զջուր անարատ, ոչխարք և անասունք բաղումք և մեծամեծք
 10 և գեղեցիկ, քահլան ձիան բաղում, և ունի սինօռ մինչև Բասեն,
 Արզրում և կեղի:

* * *

Այս է թէմ և վիճակ նստող փաշային գեղեցկաշէն մալրա-
 քաղաքիս մերոյ Արզրումայ: զի ամենայն շըջակայ ըերթորայքս
 և գաւառքս, զորս պատմեցից կարգաւ առհասարակ հուքմի և
 15 հրամանի ներքեւ ի սորա են, զի ոչ ոք կարէ կիալ ընդդէմ հրա-
 մ[ան]աց սորա, ոչ պարոն, և ոչ իշխան կամ սուպաշի և կամ դա-
 տաւոր, || այլ հնաղանդեալ ամենեքեան. և թէ լինի օլ ոք, որ
 խստապարանոցի, առժամա[յ]ն սրոյ ճարակ կու տայ զինքն և
 զուրայինքն: Եւ թէ լինի որ Ա (1) Հայ կամ Ա (1) Թուրք կամ
 20 Ա (1) շինական Քուրդ կամ Ա (1) գուղական աղքատ կամ Ա (1)
 աղատ ի գանգատ գնան, առժամա[յ]ն կու սպանանէ կամ իւր
 դաւառէն [կու] վարէ ուր և կամի, և կամ բերթէն կու հանէ և
 իշխանութիւնն այլոց կու տայ և կամ կու թալանէ, կաշառոք
 զինքն ոչ ոք կարէ կալ ընդդէմ սորայ, կամ կու մահացուցանէ
 25 կամ կու կեցուցանէ, գուզէ մօլլա լինի, գուզէ զատի լինի, դա-
 տաստանաւ կու դատէ և ի կենաց կու հանէ: Եւ իշխօղ է սա
 մինչև ի Բալու, ի Համթա գաւառն, այս փաշային կերւացն²⁶ է
 առհասարակ, զէպի յարևմուտս մինչ ի Թօխաթ, ի Սերաստիայ

13ա

1 Ե գա, Ե ու չի՛: 2 ԵՎԴ ձմեռնային, (ձըմեռային) և չի՛ 4 ԵՎԴ եայ-
 լանի (10 յեայլանի), ամառն: 5 ԵՎԴ որ լընու բաղում տեղիս և է օգուտ մեծ որ է չի՛:
 7 ԵՎ ասեն: 8 Ա խոր վիս, իւզ, ԳԴ խոր վիս, իւզ: 9 ԵՎԴ անարատ չի՛: ԵՎԴ անա-
 ռունք և ոչխարք բաղումք և չի՛: 10 Ծ գեղեցիկք, ԵՎ քեհլան, Ղ քէհլան, ԵՎ
 մինչի: 11 ԳԴ և կեղի և լազի: 12 Ե փաշաին: 12—13 ԳԴ Այս է թեմ և վի-
 ճակ Արզրում նստող փաշային կերւածքն վիս. Այս է թէմ և զիճակ.....մերոյ Արզրու-
 մայ: 13 Ղ բերթորեայքս: 14 Ղ զոր, ԵՎԴ կարգաւ պատմեցի, ԵՎԴ առհասարակ չի՛:
 15 ԵՎԴ ի չի՛, ԵՎԴ կեալ: 16 ԵՎԴ և (ոչ) չի՛, ԵՎ և կամ, Ղ և (կամ) չի՛: 17 ԵՎԴ
 հնաղանզ, ԵՎԴ ով չի՛: 19 ԵՎԴ զի՛րայինքն: 19—21 ԵՎԴ և թէ լինի որ Ա (մէկ) հայ
 կամ թուրք կամ (ԵՎ և կամ) շինական բուրդ կամ զիւղորեց աղա (ԵՎԴ աղայ) ի
 զանզան զան վիս. և թէ լինի որ Ա հայ.....կամ Ա աղատ ի զանզան զանն: 21 ԵՎ յիւր:
 22 ԵՎ կու վարէ ուր և կամի և կամ չի՛, Ղ կու հանէ և ի բերթէն կու վարէ վիս. կու
 վարէ ուր և կամի և կամ բերթէն կու հանէ, ԵՎ և բերթէն: 22—23 ԵՎ և (իշխանու-
 թինն) չի՛: 23 Ե զիշխանութիւն, Ե զիշխանութիւն նորա այլոց, Ե տա: 24 ԵՎ ընդդէմ
 կալ սորայ չի՛, Ղ ոչ կարէ ընդդէմ հրամանի նորին կեալ, ԵՎ կամի կու մահացու-
 ցանէ: 25 ԵՎ կամի, Ե մօլլայ, ԵՎ (զատի) լինի չի՛, Ղ կուզէ մօլլայ, Ղ կուզէ զատաւոր
 վիս: զուզէ զատի լինի: 26 ԵՎ կու զատէ և չի՛: 27 ԵՎ մինչ, ի (Համթայ) չի՛: 27—28 ԵՎ
 Համթա (Ե Համթայ) փաշակ (Ե փաշայի) կերն վիս. Համթա զաւառն.....առ հասարակ,
 Ղ մինչև ի Բալու Համթայ փաշային կերն վիս. մինչև ի Բալու.....առհասարակ: 28 Ղ մ
 արևմուտս, ԵՎԴ և ի Սերաստիայ:

559

փաշախն կերուացքն է, և ի հու[ս]իսոյ կողմն մինչ ի Տրապիդոն
 և Ալյգրիսայ փաշային կերւացն է, և յարեւելից կողմն մինչև
 ի Կարս և Կաղզվան և Ալաշկերտու երկիրն մինչև ի Վանա ծովն
 մինչ ի Մշու երկիրն մինչ ի գա հասանէ ի Գնճան երկիրն և
 5 Կեղի, որ գայ շրջապատն հասանէ կրկին ի Բալու: Այս է սինօռ
 և կերւածք փաշախն մայրաքաղաքիս Արզբումայ: || Եւ ունի սա 13^ր
 ընդ ձեռամբ իւրով իսպ[ա]: իք և գուղօրէից տէրք, ենկիչարին և
 բերթորէից պահապանք, թագաւորական զուլ և ծառայ, որ աամբք
 և տեղօք ևս դրեալ կայ զանունս նոցա ի գրունս արքունի, որ
 10 և հանապազ օլօֆտյն և հացն կուտեն, ևս ունի լի՛ (30,000) ոգի,
 թող զիրդաց պարոնայքն, որ առանց դրի և թօշակի են: Եւ
 փաշային հետ բերեալ զօրքն, որ ոչ են մնացական, այլ յորժամ
 զփաշան ի յուր տեղացն փոխէ թագաւորն, առժամայն ինքն և
 իւր զօրքն ամենայն ելանեն ի քաղաքէն յայնմանէ: Եւ թէ մեծ
 15 պատերազմ կամ թագաւորի հրաման լինի իւր կերւացքովն
 ամենայն ձի՛ (100,000) թուրքի ձիաւոր ելանէ քաղաքէս: Ապա
 այնպէս բուռն և սաստիկ հրաման ունին Օսմանցիքս, որ մատ
 մի գրով ուղարկեն ուր և կամի, Ժ (10) օր չի յամենար իւր
 քովն գտանել պարտին առհասարակ թէ պարոն է և թէ գաւառաց
 տէր. և կամ թէ թագաւորն և իւր վազիրն ի Ստանպոլայ գիրըմ
 կամ ամբ ուղարկեն, քանի որ մեծ փաշայ լինի և իւրն սիրական,
 առժամայն ի գուրս ելանէ բերդէն վաղւազակի, Ա (1) սահաթ
 յամենալ ոչ կարէ: Եւ թէ քանի որ լաւ է և || խաղաղասէր փաշա 14^ա
 լինի Ա (1) կամ Բ (2) կամ Գ (3) կամ Դ (4) տարի մնայ, այլ
 25 հնար չըկայ, թագաւորն կամ վազիրն մանզուլ և աղլ կանեն ի
 քաղաքէն և ուրիշ քաղաք կու. տան փաշային, ապա թէ չար և
 ժանտ լինի փաշայն և անողորմ կողոպտէ զերկիրն Կարնոյ և
 իրաւունք ոչ տայ առնել, Դ և կամ Ե (4—5) Հայ և Տաճիկ որ և
 գնան գանկատ ի Ատանպօլ, վաղւազակի զգլուխն կու կտրէ իւրն

1 ԵՎՐ փաշէ կերվածքն, Ծ փաշային կերուածքն, ԵԾ չի՛, Ե (4) ի չի՛, ԵՎՐԾ հիւ-
 սիսոյ: 2 ԵՎՐԾ Ալյցիսոյ փաշայի (Ե փաշէ) կերվածքն (Ե կերուածն), ԵՎԾ է չի՛, Ե Ո
 արենից: 3 Ե Վանա ծովափին, Ե ծովափն, Ե մինչև, 4 Ե մինչև, Ե ի (գա) չի՛, գայ հս-
 սանէ, Ե Դ մինչև գայ: 4—5 ԵՎԾ և ի Կեղի, Ե հՅ դա, Ե Որ սա շրջապատեալ հասանէ: 5
 ԵՎԾ կերվածք փաշային, Ե կերուածք: 7 ԵՎՐԾ և (գուղօրէից) չի՛, ԵՎԾ զեղորէից աէր,
 Ե գիւղօրէից, Ե զիւղօրէից աեարք, ԵՎԾ ենկիչարի: 8 Ե պահապան, թագաւորի, Ե որ չի՛,
 տամբ: 9 ԵՎՐԾ որ փիս. ևս, Ե զրանն, 10 ԵՎՐԾ և (հանապաղ) չի՛, ևս ունի չի՛: 12 Ե փաշաի,
 Ե փաշայի: 13 Ե փաշան, ԵՎՐԾ ի չի՛, իւր, ԵՎԾ տեղեացն: 14 Ե Իւրայինքն փիս. իւր
 զորքն, յայսմանէ: 14—15 Ե և թէ մեծ պատերայմ լինի թագաւորի հրամանաւ իւր
 կերսւացքովն: 16 ԵՎԾ թուրք ձի՛ կու հեծուցանէ: 17 Ե Դ Օսմանցիք: 17—18 ԵՎՐԾ մէկ
 (ԵՎԾ Ա) մատ գիր: 18 ԵՎՐԾ ուր և կամի չի՛, ԵՎԾ յամենալ: 19 Ե մօան փիս. քո՞ն, ԵՎՐԾ
 առհասարակ չի՛, Ե է չի՛: 20 Ե գէղիրն, գիր: 21 Ե և կամ, ԵՎԾ ուղարկէ, ԵՎՐԾ որ չի՛, Ե
 փաշա: 22 ԵՎՐԾ առժամայն վաղվազակի ելանէ բերթէն ի գուրս: 22—23 ԵՎՐԾ ոչ կարէ
 մէկ սահաթ յամենալ: 23 ԵՎՐԾ է չի՛, ԵՎՐԾ փաշայ: 24 ԵՎԾ մէկ տարի երկու կամ երեք,
 Ե մէկ, երկու, երեք, ԵՎԾ կամ Դ տարի չի՛, Ե կամ Դ չի՛: 25 Ե չկա, Ե և կամ, Ե Վէ-
 զիրն, ԵՎԾ Դ և ապ չի՛, Ե կենեն, Ե կենէն: 26 ԵՎՐԾ ի քաղաքէն չի՛, Ե Դ որիշ փա-
 շայի կու տան քաղաքն, ԵՎԾ որիշ, Ե քաղաք չի՛, ԵՎԾ այն փաշային: 27 ԵՎԾ Դ զերկիր,
 Կարնոյ չի՛: 28 Ե իրաւունս, Ե Մ սա, ԵՎՐԾ և կամ չի՛, ԵՎՐԾ և Տաճիկ չի՛, ԵՎԾ Դ (որ)
 և չի՛: 29 ԵՎԾ գնայցեն, ԵՎԾ վաղվազակի:

և խորհրդակցին իւրոյ ժ (10) կամ ի (20) արդարն ընդ ամրարշ-
 տին, որ ահարեկեալ լինին զօրքն և պարոնայքն ամենայն, և
 տայ զիաշայութիւնն յեաին ծառային իւրոյ թաքաւորն և ամե-
 նեքեան հնագանդին նմա, զի չունին սահման որ օճախ ունենայ
 և կամ զիշխանութիւն որդոցէ որդիս տայ, այլ ում որ իւրն
 առաջն չնորհս գտեալ է և սպասաւորեալ է, թէ Վրացու զաւակ
 է, թէ Հոռմի է կամ թէ Հայի է թէ Առնաւուտի է նըմա տայ
 զիաշայութիւնն Ապա չէ քրիստոնէից և կամ Հրէից նման, որ
 վըքացեալ ասիցէ, թէ «Ե» պարոնի որդի եմ» և առուծարար
 10 ընդէմ դառնայ թագաւորին, այլ մերկապարանոց կան, ամե-
 նայն իշխանք և բեկլարը էկիքն և հնագանդին թագաւորին:

Այսպիսի կարգ և սովորութիւնն է Օսմանցոց և Պարսից
 մահմէտական թագաւորացն:

Զի ի ժամանակս մեր, որ տեսաք աչօք մերովք Ռէ (1621) 142

15 Թվէն ի վեր տարի վերա տարոյ առաւել մեծացան և փարթա-
 մացան ընչխոք և ապրանօք, զօրացան հեծելիօք և հետեվակօք
 և բաղում քաղաքս և կղզիս առին ի Ֆուանկաց, Ուսուսաց և ի
 Պարսից, և ի յարեմուտս մինչև ի Կրիտէս կղզին առին և տի-
 րեցին. այս լ (30) ամ է²⁷. որ գեռ ևս պատերազմի է ընդ թու-
 20 ժին Վանատիկոյ, և ջանայ զմեծ բերթն, որ ի Կրիտէս է, կամի
 առնուլ նաևս որ ի ծովս Օվկիանոսու, անթիւ մարդով և խաղ-
 նայով էից, որ կշտացաւ, և ինքն ոչ նըւազի մարդով և դրամօվ,
 ևս ի Հայոց աշխարհէս Ա (1) մարդ հեծելիօք և հետեվակօք Հայք
 և Տաճիկք դեռևս ոչ է գնացեալ ի պատերազմ. և թէ Ա (1) մարդ
 25 որ անկանի ի մէջ պատերազմին, ի Ստանալոյ Ա (1) ժ (10)-ին
 տեղն կու. գրեն: Եւ այլ ըազում կղզիք, որպէս Ղպրզ²⁸ և ծով-
 եզերքն տիրեցին մինչև ի Թօնուս²⁹ և ի Ջաղայիրն, և ի հարաւոյ-
 կողմն յԵգիպտոսէ մինչև ի Ա (1) ամսէն ճանապարհ դէպ ի Հա-
 պաշտան տիրեցին և անտի մինչև ի Խոռումու երկիրն, որ
 30 զաֆոնս³⁰ կելանէ, և գնացեալ ի Մուխայ³¹ հասին Մաքայ

1 ԵԲՎ՝ կամ չի: 1—2 Դ իւրոյ ծառայի արդարն ընդ ամրաշախն փիս. իւրոյ.....
 ամբարշտին: 3 Ե տա: 3—4 ԱԲԲ և ամենեքեան հնագանդին նմա չի: 4 ԵԲՎԴ չունի: 5
 ԳԴ և (կամ) չի: ԵԲ զիշխանութիւնն, ԳԴ իշխանութիւնն, ԵԲ որդիք փիս. որդիս, ԳԴ տար:
 6 ԵԲՎ (գտեալ) է չի: Դ առաջ է շնորհ գտեալ: 7 ԵԲ չոռմի կամ Հայի և կամ Առնաւուտի:
 նմա տա, ԳԴ և թէ չոռմի կամ Հայի կամ Առնաւուտի նմա տայ: 8 ԵԲ փաշառութիւնն
 պարոնութիւնն և ազառութիւնն, Դ և (կամ) չի: ԵԲՎԴ Հայոց փիս. Հրէից: 9—10 ԵԲ:
 Ես պարոնի որդի եմ և կամ օճախի տղայ խստապարանոցի և առիւծարար զառնաւ: 9 Ի Դ:
 առիւծարար: 10 1 Դ կամ փիս. կան, ամենայն չի: 11 ԵԲՎԴ բէկլարը էկիք, Դ և (հնա-
 գանդին) չի: ԵԲ հնագանդ: 12 Դ Օսմանցոց: 13 ԳԴ մահմետականաց թագաւորացն:
 14 Եթականէն, Դ թուէն, Դ տարոյ, Ա առաւել չի: 15 ԵԲՎԴ ընչիւք, և
 ապրանօք չի: հեծելիօք, և հետեվակօք չի: 17 ԳԴ Ուսուսից, ԵԲՎԴ և ի չի: 18 Ե ի պա-
 տերազմի: 20 ԵՎ Վանատիկոյ, Ե որ փիս. և, Դ Կրիտէ: 21 ԵԲ նաևս չի: ի (ծովս) չի: Ե
 ովկիանոս. Եօվկիանոս, 20—21 ԳԴ կամի առնուլ նաևս որ ի ծովս օվկիանոսու չի: 22
 ԵԲՎ ելից, Ե որ կշտացաւ չի: ԵԲՎ նուազի: 23 ԵԲՎԴ զի այս փիս. ևս ի, Դ մէկ,
 ԵԲՎԴ հեծելիօք և հետեվակօք Հայք և չի: 24 ԵԲՎԴ թուրք փիս. Տաճիկք, ոչ գնացեալ է,
 ԵԾ մէկ փիս. Ա, 2, ԵԲՎԴ և չի: ՖԲ Ժ ի, Դ ժաւան: 26—27 Դ որպէս Ղպրզ և
 ծովեղերքն չի: ԵԲՎ ծովեղերք: 27 ԵԲՎԴ և (ի հարաւոյ) չի: 28 ԵԾ մէկ փիս. Ա, 28—29
 ԵԲ Հապաշխատան: Դ հապաշխատան: 29 Ե ի չի: 29—30 ԵԲՎԴ եամանու (ԳԴ յեամանու)
 ուր զաֆան (Դ գահքան) կելանէ փիս. եամանու երկիրն որ զաֆան կելանէ: 30 Դ Մաքայ

և Մատինայ և Արագիստան և Շամա տունն բովանդակ || մինչև 15—
 ի Պաղամա քաղաքն և ի Հնդկադ ծովն ի Բարսայ և ի Բանտալ
 քաղաքն իւր վաշային ձեռքն է, Եւ ի հուսիսոյ կողմ մինչև ի
 Լէհաց երկիրն, Թօնայ դետի եզերքն և ամենայն Մաճարքն և
 5 հարկատու արարին, Կաֆայու երկիրն և Թաթարիստանու բո-
 վանդակն մինչև ի Ուսուզի բերդն ևս՝ Աղախու բերդն առին և
 տիրեցին, նաև Սև ծովու եղեր[ք]ն ամենայն, որ գնացեալ հա-
 սին ի բուն Վրաց տուն և առին դՊաշխաչուլխ^ա թագաւորի քա-
 ղաքն և տիրեցին մինչև ի Թիֆլուզու սինոսն, Եւ ի յարեւելից
 10 կողմ Ախլցըխոյ և Զլտրոյ երկիրն և Շիրակվանա երկիրն, Յանի
 քաղաքն իւր թէմով մինչև ի դուռն էրէւանայ, և միուս կողմ
 Վանայ երկիրն՝ ամենայն Խօյ և ի Սալմաստ և ի Զուլամերկ, և
 Հագարացոց երկիրն ամենայն, Մոկաց և Սասնոյ գաւառն
 ամենայն, Քրտուստան և Ասորեսաանեաց երկիրն ամենայն մինչև
 15 ի Շահրազուլ^ա քաղաքն իւր վաշային է, Այս ամենայն աշ-
 խարհիս տիրեցին, որ իրբէ զԱ (1) ձու ի ձեռին ունի թագաւորն
 Ստանպօլա մեծ կայսրն, զի զտիրեալն ամենայն կարօղ է առանց
 բերթի պահել Ա (1) մատ. գրով, կամէնա կու կեցուցանէ և մա-
 հացուցանէ, Զի ոչ Ղըզպաշ և ոչ այլ թագաւոր ոք || պա-
 15ը
 20 տերազմաւ կալ ընդդէմ սորա կարի, Զի ըստ Աստուածաշունչ
 գրոց պատմութեանցն, որ դրեալ կայ, թէ յերուսաղէմայ երկիրն
 ԲԺ (12)-ն թագաւորութիւնն րաժանեաց, իսկ դա Ա (1) փոքր
 վաշայի է տուեալ Բայց այժմ ՃԾ (150) թագաւորութիւնն
 բուին ունի մեծ Թուրքս այս. Ոչ թէ գովելով պատմեմ զայս, այլ
 25 աւաղելով և արտասուելով գրեմ, յիշելով զսոպո և զրիրտ զան-
 կարք և զանվարք զօրացն Հայոց, որ անհնաղանդք եղեն առա-
 քելաց և հայրապետաց ևս թագաւորաց և իշխանաց, զի արտուղի-
 գնացին և անբարտաւան շաղւոք շրջեցան մինչ որ անբարկա-
 նելին Աստուած խեթիւ հայեցաւ և ներողութեամբն Աստուծոյ

1 ԵԲԴ 4 (Մատինայ) չի, Մատինան, և (Արագիստան) չի, 2 ԳԴ Բազրատ քա-
 ղաք, Ե Բասրա, ՂԴ Բասրայ, ԵԲԳԴ և ի չի, 3 Ե վաշափ, Ե վաշայի ձեռն է, ԵԲԳԴ
 չի, սիսոյ, 4 Ե ի (Լէհաց) չի, Ե գետէ, ԵԲԳԴ և (ամենայն) չի, ՂԴ Մաճարք; 5—6
 ԵԲԴ Թաթարիստան բովանդակ, 6 ԵԲԳԴ ի չի, ՂԴ Ուսուսի, ԵԲԳԴ ևս չի, Ե Աղախու
 բերդն չի, Ե ԵԲ նայեա, Ե նահ, Ե Սև չի, 7—8 ՂԴ հասանի, 8 Ղ դՊաշ-
 խաչուին, 9 ԵԲ Թիւկզու, ՂԴ Թիֆլզու, արեւելից; 10 ԵԲԳ Ախլցիոյ
 երկիրն, 10 Ախլցիայ երկիրն, ԵԲԳԴ Զլտրոյ փիս. և Զլտրոյ երկիրն, ԵԲԳ Շիրակվան, 11
 Շիրակվանայ, Անի, 11 Ե Երևանա, Ե Երևանայ, ՂԴ Երէվանայ, Ե Երէվանայ, 12
 Ե Վանա, ամենայն մինչև Խօյ, Ե ամենայն մինչև, ՂԴ ամենայն մինչև ի Խոյ, Ե
 և (ի Զուլամերկ) չի, 13 Ե Հագարացոց, Ե Սասնա, Ե Սասնայ, 14 ԵԲ Քրդաստուն, Ղ
 Քրդստան, Ղ Քրդստան, Ե Ե և (Ասորեստանեաց) չի, 15—16 ԵԲԳԴ անհուն աշխարիս
 (ՂԴ աշխարացս). 16 Ե Ե զմէկ փիս. զԱ, ՂԴ զԱ չի, զձու, 17 Ե Հսամպօլայ, ՂԴ
 Ստամպօլայ, Ե տիրեալն, 18 ԵԲԳԴ զրով կամենայ (Ե կամենա), կամենայ (Ե կա-
 մենա) կու մանացուցանէ, 19 ԵԲԳԴ ոք չի, 20 Ե կարէ, ՂԴ կարի չի, 21 Ե
 երուսաղէմայ, Ղ երուսաղէմայ, 22 Ե թագաւորութիւն, Ե Ե երկուստան թագաւորութիւն
 Ե Ե փիս. Ա, 23 Ե առեւլ, ԵԲԳԴ և փիս. բայց, Ե հարիւր Ս, ԵԲԳԴ թագաւորութիւն,
 24 ԵԲԴ ի բուին, 25 Ե Ե արտասուելով և աւաղելով, 26 Ե կարդ և զանվարք, Ե Ե
 կարդ և զվարք, 26—27 Ե Ե առաքելաց և չի, 27 Ե Ե թագաւորաց և հայրապետաց,
 և իշխանաց չի, 28 Ղ դնային, Ե Ե շաղվօք, Ե շաղվօք, 28—29 Ե Ե անբարկանալին,

թագաւորեցին սոքայ, սոյնպէս առաքիալն Գողոս գլուխ [Բ, 14]
 գրէ, թէ Շնեթանոսք յօրէնս ոչ ունին, բնութեամբ ըստ օրինացն
 շարժին, նոյնպէս սոքայ, հնագանդ լինելով փոքրն մեծին,
 առաւել զօրացան, զի որչափ զազիր և անօրէն գործք կայ, որ
 քրիստոնէից խոտելի է և պարսաւելի է, զայն սոցա օրէնք է՝ զի
 և գործելի է, զի ցեղ ու ցեղ և ազգի-ազգի սուտ պատճառաւ
 հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անսաւելի է և անպատմելի. և
 անողորմ տուգան առնուն ի քրիստոնէից, զի ինձ այսպէս թվի,
 թէ Դանիէլի գլուխ [Ե, 19, 23] || վասն սոցա մարգարէացաւ, վասն 16.
 20 շորրոդ գաղտնին, թէ ՇԱԿԵՂ էր և զարմանալի, ուտէր և զմա-
 ցեալսն առ ոտն կոխէր³⁴: Սոքա են, որ մեր թվականին կ (611)
 եղեալ էր, և այսչափ տարի ուտեն ևս զազդսն քրիստոնէից առ
 ոտն կոխեն ամենայն կողմանց, զի որ Էհարն նոյն ինքն ըժը-
 կեսցէ և փրկեալ ազատեսցէ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս զազգա
 25 Հայոց ի ձեռանէ սոցա. ամէն:

* * *

Եւ ես դարձայց զառաջ[իկ]այ պառաջական թէոդուազօլի
 բերթիս զգնտաձև բոլորակութիւնն, զմուտն և զելն այժմոյու զգե-
 ղեցիկ ամառն, զցրտասառուց ձմեռն, զբնակիչ քաղաքիս, թէ
 որքան է և կամ ով ոք են ժառանգողք սորա:

20 Նախ և առաջ բերթս այս Գ (3) պարսպաւոր է, և Ա (1)
 քան. դԱ (1) բարձր աշտարակ է, և ամենայն պուռճքն խոսրո-
 վային է, որ է շէշիանայ, և մեծութիւնն սորա Բ և Գ (2—3)
 կանոն սաղմոսիւ հազիւ կու շրջապատի³⁵, և ունի ՚Ի (4) դուռն՝
 արեելք և արևմուտք, հիւսիս և հարաւ: Շինւածն, որ ի մէջ սորա
 է, զանազան և զարմանալի, սրբաաշ և փայտեայ, գեղագործեալ
 ծաղկով քօշկեր և թրծեալ աղ[ի]ւսեայ պալատներ, բազում եկե-
 ղեցիք, զորն երկին և զորն արարեալ են մզկիթ և զորն քակեալ
 || կան. Եւ է գերեզման սրբոցն Մահակայ և Յօսեփայ³⁶, որ այժմ 16.
 25 եկեղեցին անարատ և է ի ձեռս անհաւատից. և ի տեղի կատար-
 30 մանն ունի ջուր սառն և բարեհամ, որ առնէ բազում ցաւոց
 առողջութիւնն, որ և ասի Լուսազր[ի]ւր: Եւս ունի շատ բաղանիք
 և մատրասաներ, բարձրասանմ, քարեայ դրամք, շինեալ ոսկիզօծ,

1 Ե սուրբ առաքեալն, ՅԴ առաքեալն, ԵՎՇ գլուխ [Բ, 14] չի: և ԵՎ զօրէնս, ԴՕ
 օրէնս, Ե ունի, ԵՎ բատ չի: Յ Ե սոքա, Ծ նմանապէս նոքա փիս. նոյնպէս սոքայ: 4 ԵՎ
 ազագի փիս. անօրէն, Ե կա: 5 ԵՎ (խոտելի) է չի, ԴՕ (պարսաւելի) է չի, ԵՎՇ (օրէնք)
 է զի չի: 5—6 Ե զաւրէնք և զործելի է: 6 ԵՎՇ պատճառաւ: 7 ԵՎ է չի, անպատմելի
 է: 8 ԴՕ (անողորմ) չի, ԵՎՇ առաջան չի, ԵՎ առնուլն, ԴՕ թուի, 9 ԵՎՇ զլուխ
 [Ե, 19, 23] չի: 10 ԵՎ ուտէր ուտէր: 10—11 ԵՎ զմացեալն: 11 ԵՎՇ սոքա են որ Մահ-
 մէսն ի մեր, Ծ Մահմէտն փիս. սոքա են որ: 12 ԵՎՇ եղեալ է, Ծ Կ տարին եղեալ է,
 ԴՕ տարիք, ԵՎՇ և զազգս: 14 ԴՕ մեր չի: 15 ԴՕ ի ձեռաց: 16 Ա և փիս. ես, ԴՕ առա-
 ջիկայ պատճութեանս թէոդուազօլոյ, ԵՎ պատճութեանս: 17 ԴՕ բոլորակութիւնս, ՅԴ
 այժմուս: 18 ԵՎՇ զցրտասառոյց, ԴՕ զբնակիչք: 20 ԴՕ յառաջ, ԴՊ չի, ԵՎ մէկ փիս. Ա:
 21 ԵՎՇ զմէկ փիս. դԱ, ԵՎՇ (աշտարակ) է չի, ԵՎ բուրճքն: 22 Ե շէշիանա, ԵՎՇ մէ-
 ծութիւն, և Պ չի, Ե երկու փիս. Բ: 24 ԵՎՇ (արեելք) և չի, շինուածք: 25 ԵՎՇ է
 չի, ԵՎ փայտեա: 26 ԵՎ ազիւսեա: 26—31 ԵՎՇ բազում եկեղեցիք.....ևս ունի շատ չի:
 32 Ե բարեա գրամք, Ե գրամք:

որ յար և նման էր Բուզանդիոյ քաղաքին: Եւ ամենայն տուն
 Հայի և Տաճկի միապէս շինեալ կան և շինեն, և զանազանու-
 թիւնն ոչ կայ, Եւս առանց ջրոյ տուն ոչ ոք է, ուր ուրեք գտանի
 որ ոչ գոյ աղբիւր ի տան, բերեալ ղերեսօք անդնդօք, և կէսք
 5 բղիւեալ ի պորտոյ քաղաքին, ի ըարձաւանդակ տեղոջէն. աղբիւրք
 սառն և բարեհամ, որ Նըխչշմայ ասեն. և կան այլ տղբիւրք
 անուշահամք, որ Զաննաթի կոչեն, որ այնպէս սառն և պիտանի
 ջուր է, որ ի Վարդավառին ամիսն այնպէս սաստիկ սառն է, որ
 ատամ չի հանդուրժեր, որ կուշտ ըմպես, որ Ա. (1) գառն ուտես
 10 և ջուրն ըմպես, առժամայն հալէ և մարսէ, Այնչափ աղբիւր կայ
 ի մէջ բերթին, յորժամ ի դուրս ելանեն Բ (2) և Գ (3) ջաղարց
 յառաջ հանեն. ըսպանդանոցք և շուկաներ, || սալարակապ իւաներ 17ա
 և բութքաներ, քարտաշ գեղեցիկ շինուածով, եկաղեցիք բա-
 զումք, որ այժմ է ի ձեռս Տաճկաց անկեալ կան, զորն արարին
 15 ամբարայնոցք և զորն քակեալ և քայքայեալ են այժմոյս չեն
 երկիւ Դեռ ես կայր ի մէջ բերթին եկեղեցի մի սագաշէն գե-
 ղեցիկ! Սանոս Զէլէպի ոմն բարէպաշտոն Հալապցի եկեալ ի քա-
 ղաքս Կարին ՌէՀ (1629) թւին, հրամանաւ սուլթան Մուրատ
 թագաւորին և վեզիրին իւրոյ Խոսրով փաշաին, եղեւ նայ մեծ
 20 մաքսաւոր և կումբիչի քաղաքիս Արզումայ, և եկիտ դշընորհս
 առաջի փաշաներուն և ըստ իւր հանճարեղ իմաստութեամբն և
 խոհեմութեամբն վարեաց զիշխանութիւն իւր, որքան եկաց
 կենդանի, ամ ամի զի տայր թագաւորին ՃՌ (100000) զուռուզ,
 թող զփաշաին և իւր կարիացն և այլ կարօտելոցն. ևս առաւել
 25 այնչափ վարձք արար, որ Աստուած միայն գիտէ, զի մինչկ Ռ
 (1000) զերոյն առիթ ազատութեան և պատճառ եղեւ ինքն. զի
 այն ժամանակս այս մեծ թագաւորս մարտ մտեալ էր գհետ
 Պարսից, ՌէԼ (1586) թվին ի վեր պատերազմէին և աւերէին
 զերկիրս միմիանց || մինչկ ՌԶԹ (1649) թվին, որ գնացեալ սուլ- 17բ
 30 թան Մուրատն մինչ ի Ժ (10) անդամ ՃՌ (100000) հոգով և

1 ԵՎՐՈ չիմ, 2 Ծ Տաճէկի, շինին, (շինեն) և չիմ: 2—3 ԵՎՐՈ զանազանութիւն,
 3 ԵՎՐՈ և փիս. ևս, տուն չիմ, Դ ուրե ուրեք, Օ ուրեք ուրեք փիս. ուր ուրեք, ԵՎ
 որ զանի: 4 ԵՎՐՈ անդնդոց: 5 Ծ բիւեալ Դ բերեալ փիս. բղիւեալ Ծ քաղաքէն, ԵՎՐ
 անդուջէն: 6 Ծ Ղըխչաշմա, Յ Ղըխչաշմայ, ԵՎՐ Ղըխչաշմայ: 7 Ծ անուշահամ: 7—8 Ծ որ
 այնպէս սառն և պիտանի ջուր է չիմ: 8 ԵՎ վարդավառի: 9 ԵՎՐ հանդուրժեր, Դ մէկ փիս.
 Ա, ԵՎ գառ: 10 ԵՎ ջուրն չիմ, 11 Ծ երկու փիս. Բ, ԵՎՐՈ և Գ չիմ,
 ջաղացք: 12 ԵՎ կու հանեն: 13 ԵՎՐՈ փութկաներ, Ե քարայտաշ, ԵՎՐՈ շինուածովք:
 14 ԵՎՐՈ է չիմ: 14—15 ԵՎՐՈ արարեալ են ամբարանոցք: 15—16 ԵՎՐՈ այժմոյս չեն
 երկիւ չիմ: 16 Ա սաքաշէս: 17 ԵՎ հալպցի: 18 ԵՎՐՈ Կարին չիմ, թվին: 19 ԵՎ վազիրին,
 ԵՎՐՈ փաշաին, ԵՎՐ նայ չիմ: 20 ԵՎՐՈ զօմբուկչի (ԵՎ կօմբուկչի) Արզումայ (ԵՎ
 Արզումա) քաղաքիս, ԵՎՐ շնորհս: 21 Ե փաշայներուն, ԵՎ փաշաներաց, Ե ըստ չիմ:
 22 Ե խոնարհութեամբն փիս. խոնեմութեամբն, ԵՎ զիշխանութիւնն: 23 ԵՎ Ե կենդանի
 ամ ամի չիմ: 24 Ե զփաշին, ԵՎ զփաշային, ԵՎՐՈ կարեացն, և այլ կարօտելոցն չիմ,
 ԵՎ ևս և առաւել, Ե փիս. ևս: 25 ԵՎ ազատութեան առիթ և պատճառ, Ե զերոյ ազա-
 տութեան և առիթ եղեւ ինքն, Ե զերոյ ազատութեան առիթ, Ա պատճառ չիմ: 27 ԵՎՐ ժա-
 մանակն, ԵՎ թուրքս փիս. թագաւորս, ԵՎ մեծ թուրքս այս, ԵՎՐ հեռ, Ե գհետ չիմ: 28
 ԵՎ թուրքին պարսից, թվականէն, Ե աւերէին: 29 Ե միմիանց չիմ, ԵՎՐ գնաց: 30 ԵՎՐ
 մինչ չիմ, Ե տասն, ԵՎՐ ոգով, Ե ոգուզ:

էաո զԲարիլոն ի ձեռանէն Պարսից և հանդարտեցոյց զերկիրն
 ամենայն մինչև ի Պարսայ ելից զօրօք բազմօք և դարձան ինքն ե
 վազիրն իւր ի Սաանպոլ Եւ այն վազիրն Առնաւուտ էր Մուստաֆայ
 անունն յոյժ իմաստուն և հանճարեղ էր, որ բազում ժամանակս
 5 վարեաց զիշանութիւնն, առ ինքն ունելով զարքունական մատա-
 ն[ի]ն, Եւ արար խազաղութիւնն սուլթան Մոլլայատն ընդ Ղզըլ-
 պաշին ուխտ և դաշին եդին, որ էրէվան Ղզըլպաշին լինի և Պաղ-
 տատ Օսմանցուն, այլ միմիանց թուր չըքաշեն, վաճառականք և
 շինականք աներկուղ գայցեն. և գնայցեն. հոտք սոցա և նոցայ
 10 այժմ խառնին ընդ միմիանս. զի Գ (3) և Դ (4) տարին անգամ
 մի առաքեսցէ շահն ընծայս ի Պոլիս ապրումեղէնս, փիզս և մի
 եղջերիս և այլ պիտոյս արժան և պատշաճ թագաւորին. Զի խա-
 ղաղութիւնն Աստուծոյ նախախնամութեամբն եղե, և այսպէս,
 որ ազատեցաւ ազգս Հայոց. ի երկուց կողմանց, զի այն
 15 կողմի բնակիչք երկրին ամենայնք Հայք էին և են || և յայս 18ա
 կողմս ամենայն Հայոց աղգէն էին, Յոյնք և Տաճիկ բազում, զի
 Մուստաֆայ վէզիրն այն ողորմութեամբն Աստուծոյ և խաղա-
 ղացոյց ընդ միմիանս և բարի անուն ժառանգեաց. Զի այսմ
 կողմին բերթորէից պահապան[ն]ըն քաշ և արիքն ընդ իւրոց յա-
 20 ջող ժամուն, ամենայն աւուր և ամենայն տարի, բազում զօրօք
 ասպատակէին ևս գնացեալ երկիրն Երէւանայ, Լոռու, Չօրսայ և
 Բամպկայձօրու առհասարակ ասպատակէին, մանկունսն գերի վա-
 րէին և զծերսն սրոյ ճարակէին և զտեղիսն հրով կիզուին, նոյն-
 պէս և Պարսիկքն քան զսոսայն անողորմքն չար և բարբարոսք
 25 են, ատելիք Աստուծոյ և մարդկան, ամենայն կողմանց ելանէին

1 ԲՎ զԲարելոն, ՇԴ զԲարիլոն ի ձեռաց Պարսից, ԲՎ հնազանգեցոյց փիս. հան-
 դարտեցոյց, 1—2 Շ հանդարտեցոյց զերկիրն ամենայն մինչև ի Պարսայ չին: 2 Շ և ելից,
 ԲՎ զօրք բազում, ԵՎՇԴ զարձաւ: 3 ՇԴ իւր չին: 3—4 ԵՎՇԴ և վազիրն այն Առնաւուտ
 էր և յոյժ հանճարեղ Մուստաֆայ (Բ Մուստաֆա) անուն: 6 ԲՎ խազաղութիւնն հազաե-
 ցոյց, ՇԴ խազաղութիւն և հաշտեցոյց, հետ փիս. ընդ: 7 Շ դաշինս, ԲՎ Երևան, ՇԴ
 Երէվան: 9 ԵՎ աներկիւզ, ԵՎ գնացեն, ԵՎ նոցա փիս. սոցա: 10 ԵՎՇԴ միմեանս, ԵՎ
 Երեք, ԵՎՇԴ և Գ չին: 11 Շ առաքէ, ԵՎՇԴ ընծայ, ԵՎ ընծայ, ԵՎՇԴ Ստամպօլ փիս. Պոլիս,
 Փեր փիս. փիզս, և (մի) չին: 12 Շ եղջեւս, ԵՎ եղջեւիս, ԵՎՇԴ արժան և պատշաճ չին,
 ԵՎ թագաւորաց, ՇԴ թագաւորացն: 12—13 ԵՎՇԴ խազաղութիւնն այս յԱստուծոյ: 13
 ԵՎՇԴ նախախնամութենէն եղե, և այսպէս չին: 14 ԵՎՇԴ կողմն (ՇԴ կողմանց) գազանացն:
 15 ԵՎՇԴ ամենայն: 16 ՇԴ այս ամենեցեան, ԵՎՇԴ Հայք փիս. Հայոց աղգէն էին, Յոյնք
 և Տաճիկ բազում չին: 17 ԵՎՇԴ վազիրն, ԵՎ Մուստաֆա վազիրն: 17—18 ԵՎՇԴ ողորմու-
 թեամբն Աստուծոյ և խազաղացոյց ընդ միմիանս չին: 18—19 ԵՎՇԴ և այս կողմանց փիս.
 զի այսմ կողմին: 19 ԵՎՇԴ քաշ և արիքն չին: 19—20 ԵՎՇԴ քաշ իւրեանց աջող (ՇԴ
 յաջող) ժամուն ելանէին: 20 ԵՎՇԴ ամենայն աւուր և չին: 20—23 Շ ելանէին ամենայն
 տարի բազում զօրօք և գնացեալ երկիրն Երևանայ Չօրսայ Լոռու և Բամբկաձորու աս-
 պատակէին երէին և աւերէին մեծամեծոն ի սուր քարշէին զիին և զտղայսն գերի բե-
 րէին փիս. ամենայն աւուր և ամենայն տարի.....և զտեղիսն հրով կիզուին: 21 ԵՎՇԴ աս-
 պատակէին չին, և փիս. ևս 21—22 ԵՎՇԴ Վանայ Երևանայ (Երէվանայ) Չօրսայ (Բ Չօրսա)
 Լոռու (Բ Լաւու) և Բամբկացորու: 22 ԵՎՇԴ առհասարակ չին: 22—23 ԵՎՇԴ երէին և աւե-
 րէին մեծամեծոն ի սուր քաշէին (Բ քարշէին) զիին զազայս (լ զտղայսն) գերի առե ալ
 (Բ առեալ չին) բերէին փիս. մանկունսն զերի զարէին.....հրով կիզուին: 23—24 Շ նմա-
 նապէս փիս. նոյնպէս: 24 Շ և (Պարսիկքն) չին, ԵՎ զսոքա (Շ զսոսա) փիս. զսոսայն,
 ԵՎ անողորմք չարք, Շ չարք և անողորմք: 25 ԵՎՇԴ են չին, ատելիք Աստուծոյ և
 մարդկան չին:

գաղտագողի ասպատակեալ քանդէին և աւերէին առհասարակ՝
 Կարոայ և Անի երկիրն, ևս Վանայ ծովափն ընդ ամենայն, և
 մինչև ի դաշտն Մշու, Խնուսու և Ալաշկեր]տու, Դիատնու և
 Խամուրայց, Բաթնոցա¹⁸ և Պայազիտու երկիրս ամէն երէին և
 5 աւերէին, զկին և զտղայս դէրի ածէին և զծերսն ի [ս]ուր սու-
 սերի մաշեցուցանէին, զի այնպէս անապատ արարին այս սահ-
 րաթ երկրներս, որ Արզուրմայ հետ մինչև երէվան միայն || բեր-
 թորեայքն ի շէն մնացին: Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն
 մեղաց մերոց, զի մզ կարէ ընդ դրօվ արծործել, բայց ստեղ-
 10 ծօղին միայն է յայտնի, որ գիտի զամենայն: Ապա յարոյց
 Աստուած ի ժամանակին զհողիընկալ երիցս երանեալ տեառն
 տեառն գերազանց Մոսէս աստուածապսակ կաթողիկոսն ամենայն
 Հայոց ի Ռէթ (1630) թվին, զի ամենայն պարոնէից և մէլիքաց
 հարկ դնէր, որ զգերիեալսն ազտտէին, նաևս սրբազանն ըստ
 15 ընչիցն իւրոց տայր և ազատէր ամենեքումբք առեալ Գ և ԴՌ
 (3—4000) գերիս Երևանայ և ի Թաւրէղու և այլ տեղիս և ի գու-
 ղտքաղաքսն ազատէին և առաքէին յաշխտին իւրեանց: Զի այն
 ժամանակն ազդս Հայոց վաճառականաց յոյժ ընչեղք և փար-
 թամք էին այս կողմն և այն կողմն առհասարակ, վասն որոյ
 20 նոյն Սանոս Զէլապին և քաղքին դոլւաթա[ւ]որքն և վաճառա-
 կանքն որչափ գերի աղասեցան և առաքէին ի տեղիս իւրեանց,
 որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցին. ամէն: Իսկ իշխանն այն
 պարոնն Սանոսն, եկեղեցի մի կայր ի մէջ ըերթին, որ տուն և
 սարայ էր Տաճկի միոչ, առեալ դրամով դուռն հանդիրծ եկեղե-
 25 ցաւն և ետ Հայոց: Ի հասանիլ ՌԶԶ (1637) || թվին քանդեալ
 աւերեցին զսարայն մեծ և շինեցին եկեղեցի¹⁹. մեծ և փոքր,
 քահանայք և ժողովուրդք, ուամիկ և շինականք զերմ սիրով մեծ
 փայտեայ ժամատուն շինեցին և բաղում դրամս մսխեցին ի

1 ԵԲΓԴ ասպատակէին, քանդէին և չի, ԵԲԴ աւերէին առհասարակ չի: 2 ՂԴ
 Անու, ևս չի, ընդ չի: 2—4 ԵԲ Յանու երկիրն Բասենու և Ալաշկերտու երկիրն Վանայ
 ծովափն ամնայն մինչև ի դաշտն Մշու և Խնըոյ վիս. Ան երկիրն ևս....Պայազիտու
 երկիրս ամէն: 2—3 ՂԴ և (մինչև) չի: 3 ՂԴ և Խնուսայ: 3—4 ՂԴ և Ալաշկերտու Դիատ-
 նու....և Պայազիտու երկիրս ամէն չի: 4 ԱՐԴ գերէին վիս. երէին: 5 Ղ տպայսն, Ծ
 զտղայսն, ԵԲΓԴ ամէկին վիս. ածէին, զմեծամեծսն վիս. զծերսն: 7 Ե Արզումու, ԵԲ
 երեան, ՂԴ երէվան: 7—8 ԵԲ բերթորայքն, Ծ բերզորայքն: 9 Ա օվ, Յ զրով արծարծե-
 լով, ՂԴ գրով արհանել: 10 Ղ յայտի, ԵՅԴ գիտէ: 11 ՂԴ ի ժամանակին այնմիկ հոգի-
 շնկալ: 11—12 ԵԲΓԴ տեառն տեառն չի: 12 ԵԲ կաթողիկոսն Մովսէս, ՂԴ Մովսէս, ԵԲΓԴ
 աստուածապսակ չի: 12—13 ԵԲΓԴ ամենայն Հայոց ի չի: 13 ԵԲ թվականին, ԵԲΓԴ զովա-
 թաւորաց վիս. պարոնէից և մէլիքաց: 14 ԵԲԴ զերեալսն, ԵԲ ինքն ևս վիս. նաևս սըր-
 բազանն, ԵԲΓ ըստ չի: 15 Ա ընտ վիս. ընչիցն, ՂԴ զի ինքն ևս իւր ընչեղքն սայր, ԵԲΓ և
 (Դի) չի: 16 Առեալ չի: 16 ԵԲΓ գերի առեալ: 16—16 Ե երեք չորս հազար գերի առել վիս.
 առեալ Դ և Դի գերիս: 16 ԵԲΓ երեան, Ծ երէվան, ԵԲՎ Թարգէզ, և այլ տեղիս և ի չի: 16—17 ԵԲΓԴ գիշազաղաքան: 18 Ղ բնչաւէտք (Ծ ընչաւէտք) վիս. ընչեղք: 19 ԵԲΓԴ
 յայն կողմն և յայս կողմն, առհասարակ չի: ԱԲԲ վասն որոյ չի: 20 ԵԲ նոյնակս վիս.
 նոյն, ԵԲΓԴ Զէլապին, ԵԲΓ քաղաքիս, Ծ քաղաքիս: 21 ՂԴ անչափ վիս. որչափ, ԵԲ գերի
 դայր ազատէին, ՂԴ գերիս ազատէին: 22 ԵԲԴ եղիցի, ՂԴ ամէն չի: 23 ԵԲΓԴ պարոնն
 չի: ԵԲԴ Սանոս: 24 ՂԴ սարայը, ԵԲ յիոյ: 24—25 Ե եկեղեցեաւն: 25 ՂԴ և ի, Ե թվա-
 կանին: 26 Ղ զսարայընն, Ծ զսարայըն, ԵԲΓԴ մեծ և շինեցին եկեղեցի չի: 27 ԵԲΓԴ
 ուամիկ և շինականք չի: 27—28 ԵԲΓԴ սիրով շինեցին մեծ փայտեայ (Ղ փայտեա)
 ժամատուն:

զրունս փաշաներաց. ևս լինէր յարաժամ փառարանութիւն
 Քրիստոսի ժամ և պատարակ ի հասանիլ ՌՃ (1651) թվին
 եկն Վանայ մօլլայ մի Վանի անուն, ճարտարասան և յոյժ հմուտ
 դուռանին և քարողող նոցին; Եւ ի քաղաքս ել համբաւ նորա ընդ.
 5 ամենայն երկիրս Տաճկաց. և էր յոյժ կեղծաւոր անընչութեամբ
 ոչ ինչ առնելով ումէքէ, ըստ Նըմանութեանն նաքօւրի և կախար-
 դին Սիմօնի և նմանիսն լէգէհոնին. և եղիս զնոր[չ] առաջի փա-
 շաներաց և այլոց, մինչ որ յիմացեալ վէպիրն և տարաւ ի քա-
 ղաքն Պօլիս, և յոյժ մեծացոյց և արար խորհրդակից թագաւո-
 րին և որ ըստ օրէ ելից օձապատ]իր չար խորհրդովն և անօրէն
 լեղւաւն իւրով հաւանեցոյց զմիտս վազիրին և արքային, որ
 ետուն սաստիկ հրաման ՌՃԺԱ (1662) թվին ի մէջ Ստանազօւա,
 որ մինչև Փ (10) եկեղեցի Հոռոմոց և Հայոց քանդեալ աւերե-
 ցին, և զգուշս ամենայն քրիստոնէից մինչև ի Սերաստիայ || 19ր
 15 վիճակն և ի Թօխաթ սիաւ գտակ անցուցին և գօտին եասախ
 արարին Եւ մօլլաս այս ամբ էաս ի թագաւորէն և առաքեաց
 ի վերայ փաշային Արզրումայ, և առին այն զեկեղեցին, որ ի մէջ
 բերդին էր, և արարին իւրեանց մզկիթ^ւ. և եղև սուգ մեծ ազ-
 գիս Հայոց, որ մնաց Ա (1) եկեղեցի պարսպէն ի դուրս, զոր
 20 հիմնարկեալ է Մեսրոպայ վարդապետէն և շինեալ է ձեռամբ
 Դաւթեայ Ան[յ]աղթէն և Մովուէսէ Թերդողէն, անուն սրբոյնոյ
 Աստուածածնին. և էր առաջին վանք հոչակաւսր եղեալ ի քաղա-
 քին և ի ժամանակս մեծ կայսերն Պոսլանդնուպօսու Փոքուն
 Թէոդոսի, որ դպրոց է եղեալ և միաբանակեցայց տեղիք ևս,
 25 որ այժմ Միարան սուրբ Աստուածածին վերաձայնեն, Եւ ի մի-
 ջոյ բերթին եղեալ քահանայքն և ժողովուրդքն ամենայն մնան

1 ԻՇ գաշաներացն, ԵՎԳԾ և փիս. ևս: 1—2 ԻՇ գառարանութիւն Աստուծոյ սազ-
 մուերգութեամբ և պատարագօք, 2 ԵՎԾ հասանել, ԻՇ թվականիս (Ը թվականին) Հայոց:
 3 ԵՎԳԾ յերկրէն (ԻՇ երկրէն) Վանայ (Բ Վանա), Յ մօլլա, ԻՇ ճարտասան: 4 ԵՎ և (ի)
 չի, Յ և ել, ԻՇ եկն ի քաղաքս Արզրում և ել համբաւ փիս. և ի քաղաքս ել համբաւ: 6—7
 ԵՎԳԾ նմանութեան (Ը նմանութեանն) կախարդին Սիմոնի և նաքովրի (ԻՇ նաքովրի):
 7 ԵՎԳԾ և նմանիսն լէգէհոնին չի, Յ առաջի չի: 8 ԵՎԳԾ և այլոց չի, ԵՎ իւրացեալ
 վազիրն, 1 ԻՇ իւրացալ 8—9 ԵՎ քաղաքն չի: ԻՇ ի քաղաքն չի: 9 ԵՎԳԾ Սամազօ, փիս-
 Պօլիս: 10 ԵՎԳԾ չար խորհրդով և օձապատիր, և անօրէն չի: 11 ԵՎԾ լեղուաւն, Ելե-
 զուաւ, Ե միտս վէզիրին: 12 ԵՎԾ Ստամզօլայ: 13 ԵՎ մինչև ի, Ե տասն: 14 ԵՎ
 ի գլուխս (ԵՎ և ի գլուխս) փիս. և զգուխս, ԵՎ մինչ ի Սերաստիոյ: 14—15 ԻՇ
 քրիստոնէից Ստամզօլայ մինչև ի Թօխաթ և ի Սերաստիոյ վիճակն սև փիս. քրիստոնէից
սիաւ: 16 ԵՎ սեաւ, Ե յագուցին (Ը հագուցին) փիս. անցուցին, ԻՇ գակեղն փիս-
 գօտին: 16 ԵՎԳԾ մօլլայս, ԻՇ յամբ, Ե ի չի: 17 Ե մաշին Արզրումայ: 17—18 ԵՎ որ էր
 ի մէջ բերթին, ԻՇ որ ի մէջ բերդին (Ը բերթին) անուն սրբոյն Ստեփանոսի: 18 ԵՎ
 մէջիթ իւրեանց, Ե իւրեանց չի: 20 Ե Մեսրոպա: 21 Ե Դաւթա Անյաթթէն, Սովսիսէ:
 ԵՎ յանուն: 22 ԵՎ Աստուածածնի, և սա փիս. և էր, առաջին չի, լեալ է քաղաքիս:
 23 ԻՇ որ մաց մէկ (Ե Ա) եկեղեցի պարսպէն ի դուրս անուն սրբոյն (Ե սուրբ) Աստուծածնայ զոր հիմնարկեալ է Մեսրոպայ վարդապետէն և շինեալ է ձեռամբ Դաւթի
 Անյաթթէն և Սովսիսէ Թերթողին և առաջմանէ հոչակաւոր վանք լեալ է քաղաքիս փիս:
 որ մաց Ա եկեղեցի: 25 ԵՎ սուրբ չի, ԵՎԳԾ կոչեն փիս. վերաձայնեն, Ե ի չի: 26
 ԵՎԾ բերթի, Ե բերդի, ԻՇ քրիստոնեայքն և քահանայքն փիս. քահանայքն և ժողո-
 վուրդքն:

մինչ ի ծագել արեգականն [յ]որժամ զդուռն բանան, ապա դիմեալ գան եկեղեցին և աղօթեմք ի միասին և եմք քահանայք և (30) կամ և (40), եղայրք սիրով առ յիրարս եղեալ, ամենեքեան գրադիրք և ծաղկարարք, հմուտք ի ժամերգութեանն
 5 և ճարտարասանք, տեղեակ չին և նոր կտակարանաց, զի ամենայն օր ՃՇ (150) փոխ Սաղմոսացն վրճտրի անխափան, ժամ և պաշտօն պատարագ մատչի, || սարկաւագունք բազումք փափ-
 գաձայնք և երգողք գոյնդգոյն եղանակք երաժշտական երգոց և տումարական արհեստից տեղիակք, պարկեշտ գնացիւք և քաղաքալարութեամբ ի լի, զոր տէր Աստուած հաստատուն և ան-
 գըրդվելի պահեսցէ անարատ սրբութետմբ. ամէն:
 Եւ դուռն բերթին այն, որ ընդ հուսիս հայի, Կանայ և կրաստանու դուռն կոչի, որ զարմանալի խաչեր կան կաղմաւալ և դրոշմեալ ի պարիսպն, կան որ և հիանալի է ի տեսօղացն.
 15 և ի վերայ միջի դրանն սեմոց դրօշմեալ կայ սրբոյն Սարքսի զօրաւարին պատկերն սիզակն ի ձեռին և հեծեալ երիվարս ի պահպանութիւն քաղաքին. Եւ պարոպէն ի դուրս Դ (4) կողմն շինութիւնք բազում և կան ընակեալ մինչ ի ԽՇ (40000) տուն մարդիկք, իսպահիք և ենկիչարիք, յոյժ ընչավէտք, ըայց ազգէս
 20 Հայոց հազիւ թէ կան Դ (4) և ԽՇ (5000) առհասարակ: Եւ ի վաճառականացն ի Դ (4) կողմանց ազգէս Հայոց անթիւ կան նստեալ տարին բոլոր բովանդակ ի/գնել և ի ծտիել՝ ի փառչայ և ապրշում. ցեղ ու ցեղ զումաշ և զանաւուզ չուխայ, կտաւէզէն և քթան անթիւ. և բազում ջալահիք քար, ալմաս և եայդութն,
 25 լալ և զմրութն, սամուր և վարշաղ և ամենայն || մազեղէն ի Քոր բոլոր տարին յայտնի գնեն և վաճառեն, զի այժմ քաղաքս այս յոյժ բանտար է նման Աստանպօլայ, որ տարին Ժ (10) կամ ԽՇ

1 Ի Դ մինչեւ արեւուն, յորժամ զբերգի գուռն բանան: 2 ԲՅ գան մայրս մեր ք սուրբ եկեղեցիս փիս. զան եկեղեցին, Ի յեկեղեցին: 2—3 Դ քահանայ, Ծ երեսուն քահանայ, 3 ԵԲԳԴ կամ և չի, ԵԲ իրեարս, ԵԲԳԴ եղեալ չի: 4 ԵԲ դրագիք: 4—5 ԵԲ ժամասց և ճարտարասանք փիս. հմուտք ի.....ճարտարասանք, Ի ժաղկարարք ժամասցք և ճարտասանք հին և նոր կտակարանաց փիս. ժաղկարարքնոր կտակարանաց: 5 ԵԲ ի հմուտք փիս. տեղեակ: 6 Ծ Սաղմոսն: 7 ԵԲԳԴ պաշտօն չի, Ի սարկաւարգունք, ԵԲ բազում: 8 ԵԲ եղանակաց: 9 ԵԲԳԴ տեղիակք չի: 9—10 ԵԲԳԴ քաղաքավարութեամբ լի (Ի ի լի) անզագար կան ի փառարանութիւն (Ի փառարանութիւն) Աստուժոյփիս. քաղաքավարութեամբ ի լի: 10 ԵԲԳԴ Յիսուս փիս. Աստուած: 10—11 ԵԲ պահեսցէ հաստատուն և անզրգելի: 11 ԵԲԳԴ անարատ սրբութեամբ չի: 12 ԵԲԳԴ հիւսիւ: 13 ԵԲԳԴ Վրաստան, Ե գուռն չի, Ի կոչեն: 13—14 ԵԲԳԴ կաղմեալ և չի: 14 ԵԲ չըրոշմեալ կան, ԵԲԳԴ կան որ և չի է ի չի: 15 ԵԲ զրան սեմոցն, Ի սեմոցն, Ա շրոշմեալ կայ չի: Բ կա: 16 ԵԲԳԴ զօրաւարին չի, սիզակ, ԱՅ և չի, Ծ երիվար: 17 Ի առ ի պահպանութիւն քաղաքիս, Ծ ի չի, չորս: 18 ԵԲ մինչեւ, Ծ քառասուն հազար: 19 Ե ընչավէտ, Ծ ընչավէրք փիս. ընչավէտք: 20 ԵԲ Հայոց ԲՇ տուն հազիւ կան, Ի Հայոց ԲՇ (Ծ երկու հազար) տուն հազիւ թէ զտանք, ԵԲԳԴ առհասարակ չի, (և) ի չի: 21 ԵԲ զաճառականք, Ծ զաճառականք ի չորից կողմանց Հայոց ազգէս: ԵԲ Հայոց ազգէս: 22 Ե (և) ի չի, ԵԲԳԴ ի (փառչայ) չի: 23 ԵԲ պարէշում, Ի պարէշում, ԵԲ եազութ, Ի յեազութ: 24 Ե (անթիւ) և չի, ԵԲ ջավայիք, Ի ալմաս, ԵԲ եազութ, Ի յեազութ: 25 ԵԲԳԴ զմրութ և (Ի և չի) լալ: 25—26 ԵԲԳԴ ասրին ի (Ի և չի) բոլոր: 27 ԵԲԳԴ ժի փիս. Ժ կամ ԽՇ:

(20000) բեռն մասնէ և կելանէ, որ ձ՛ն (100000) դուռուշ մտանէ .
 քոակն փաշաին, թող զիւր թեմին և սարերուն Քրդաց կէլուրն.
 այս ամենայն դալող և զնացօղաց լինի, որք են վաճառականք.
 Եւ բերթս այս շինեալ կայ ի բարձրանիստ տեղի, իրը թագա-
 ծ ւորական գահոյք նստեալ առ ստորոտով ըարձր լերին մի, որ
 նողալար ևս Շունանամ կոչեն և հայի ի վերայ բոլորաձեւ խո-
 տալի և ջրալէտ դաշտին և գեղեցկաշէն գուղորէիցն իւրոց, ևս
 առաւել ի վերայ օրհնեալ գուղին Կանայ⁴¹, որ անդ բնակեալ կան
 Գ և Դժ (40) ասւնք Հայոց և ունին գեղեցկաշէն եկեղեցի մի,
 10 որ անուն սրբոյ Վառվառիայի է կառուցեալ սուրբ կուսին, որ
 և կատարմանն ի աեառնէ հայեցեալ ի տապաստ և ի ծաղկեալ
 երիխայքն և աանին ի դուռն, այոժամա[լ]ն չորանայ և ազատի
 շնորհոքն Քրիստոսի և սուրբ կուսին Վառվառիայ. և կան քա-
 հանայք Ժ (10) և սարկաւագունք և բազում դպիրք յա-
 15 բաժամք ի փառարանութիւնն Աստուծոյ: Եւ ունի || գիւղս այս
 և դաշտս սիաւս և պտղարեր հողս, որ գարի և ցորեան և բազում
 կտաւատ լինի, որ բոլոր շրջակայ գաւառներն սոքա կու լնուն
 ձիթով, որ ԺԲ (12) նուկի ձէթն Բ (2) դրամ արծաթոյ վաճա-
 ռեն: Եւ լինի գիւղս այս գոմէշ մեծ, վիթխար[ի] և անճոռնի, և
 20 գեղեցիկ մեծ եղինք ախորժք աեսօղացն առհասարակ. և է այժմ
 շրջակայ գիւղքս և գալվառքս ամենայն Հայաստան. ի գիւղն
 Աշխալայ⁴², որ է ԵՃ (500) տուն Հայոց, և ունի աղբի[ւ]րս աղի,
 զի յոյժ բազում և առատ լինի: Եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ
 քան զամենայն երկիր հանգարա և խաղաղութիւն, առետուր
 25 բազում, յոյժ լիութիւնն հացի, մսի, եղի և մեղրի: Տունք և
 ապարանք շինվածք ամենայն որպէս Տաճկի, հանդերձք և կա-
 նացի զարթերքն միապէս՝ ոսկեղէնք և ապրշմեղէնք որչափ և
 կարես ի գլուխս մեծաց, և փոքունց, արանց և կան[ան]ց ամե-
 նից որչափ վայել է. գօտի զարօվ ևս փաթանի, հագիստն ամե-
 30 նայն արանց աթլաս և ծիրանի, չուխայ ազգ և ազգ, և ի բա-

1 ԵՎՐՈ բեռ, Ծ ելանէ: 2 ԵՎ փաշին, ԵՎՐՈ թէմի, սարերու, Ծ
 Քրդերուն: 3 ԵՎՐՈ գալող և զնացօղ վաճառականացն: 4 Ե կա, ԵՎՐՈ ի չին, ԵՎ աեղիս:
 5 Ե մի չին: 6 ԵՎՐՈ և փիս. ևս, A կոչեմ: 7 Ե գեղեցկաշէն, ԵՎ գեղորէիցն իւրոյ, Ե
 գիւղորէիցն, Ե գիւգորէիցն, ԵՎ ևս և, Ե փիս. ևս: 8 ԵՎ աւրենեալ գիւղին Կարնոյ որ
 աժմ կան վերաճայեն փիս. օրհնեալ գուղին Կանայ, ԵՎ գիւղին, ԵՎ որ չին, Են փիս.
 կան: 9 ԵՎՐՈ ԳՅ տուն Հայք: 10 ԵՎ որ չին, ԵՎ յանուն, ԵՎՐՈ սրբոյ կուսին Վառվառեայ
 (Ե Վառվառեայ) է: 10—11 ԵՎՐՈ սուրբ կուսին.....հայեցեալ չին: 11 ԵՎՐՈ որ տապաստ փիս.
 ի ապաստ, (և) ի չին: 12 ԵՎՐՈ աղարեն փիս. երեխայքն, և (տանին) չին, Ե չորանա: 13 ԵՎ
 սուրբ չին, ԵՎՐՈ Վառվառեայ, Ե Վառվառեայ: 14 Ե տան, Ե սարգաւարգունք, ԵՎՐՈ և
 բազում դպիրք չին: 14—15 ԵՎ յարաժամ փառարանութիւն, Ե յարաժամ: 16 ԵՎ
 սեաւ, ԵՎ սեաւս, A հողմով փիս. հողս, ԵՎ հող, (գարի) և չին: 17 ԵՎՐՈ կտաւատ բա-
 զում, ԵՎ շրջակա, ԵՎՐՈ կու չին: 18 Ե ասաներկու, երկու: 18—19 ԵՎՐՈ կու տան փիս.
 վաճառեն: 19 Ե որ փիս. և, ԱԵՎ գիւղս այս չին, ԵՎ Ե գիւթխարի չին, ԵՎ մեծ չին: 20 ԵՎՐՈ
 առհասարակ չին: 21 ԵՎ շրջակա: 21—23 ԵՎՐՈ ի գիւղն Աշխալայ.....յոյժ բազում և առատ
 չինի չին: 23 ԵՎՐՈ լիութիւն, Ե մրսի, Ե եղի, ԵՎՐՈ և մեղրի չին: 20 ԵՎ շինուածք,
 ԵՎ հանդերձ: 27 ԵՎ զարթերք, Ե զարթեր, ԵՎՐՈ միապէս չին: 28 ԵՎ աղայոց և արանց
 (Ե արանցն) ամենայն (Ե ամենայն) չին փիս. մեծաց և փոքունց: 28—29 ԵՎՐՈ արանց և
 կան[ան]ց ամենից որչափ վայել է չին: 29 ԵՎՐՈ ամենայն զօտի զարով, ԵՎ և փաթանի,
 ԵՎ և փիս. ևս, ԵՎՐՈ հազեստն: 30 Ե չուխա, ԵՎՐՈ և (ի) չին:

զանիսն անտրառունջ մտանեն ի միասին Հայք և Տաճիկք, լաւ և
 խելացի, զատկան լողագործ և փէշաքար, կամ ժուր գալող 21ր
 մարդն, որ իւր թագաւորական հարկն ե իւր խարաճն փաշաին,
 որ տայ, այլ մարդ կարօղչէ կամ ուրիշ Տաճիկ վատ խօսք ասել
 5 կամ ձեռն գնել ի վերայ Հային: Աստուծով ամենայն բարու-
 թեամբ լի, ծառոց պտուղքն զանազան ե անթիւ, խնձոր ե տանձ,
 ծիրան և գեղձ, նուռ և սերկել, դամոն և խաղող շատ և ի շու-
 կաներն լի մինչև ի Հայոց Զատիկն. ևս ձիթապտուղ, շապալութ,
 ընկուղ ե կաղին, արմավ ե նուշ, մեղրապոպ և սեղ, փշատ և
 10 զզլճուղ ե չամիչ. անթիւ ի լլունալ ամին ի սպառ ոչ պակասի.
 Իսկ ի մտանել աշնան եղանակին ի նոյենրերի Ը (8), յորժամ
 արեգակն ի ծովն մտանէ օր ըոտ օրէ սաստկանայ ցուրտն և
 ակսանի գալ բաղում ձիւն, մինչև ի գեկտենրերի ԺԸ (18)-ին
 դարձի արեգականն, պաշի գետինն և լինի որպէս ապակի և
 15 ջուրքն ամենայն սաստկանան. և լինի շամանդազ, որ է մոայլ,
 որ փոքր մի հեռուստ որ ոչ զմիմիանս տեսանեն մարդիք, և թէ
 Ա (1) «Փառք սազմոսի» չափ և կամ աւելի ուրեք գնայ մարդն
 հեր գլխոյն և մազ մօրվացն սպիտակի և պեխերն որպէս ոչ- 22ա
 խարի ասերք լուլայ կախեալ լինի: Ասլայ ի բերմանց աստեղաց
 20 և տանուտէրաց տարի կայ, որ քտզզը օգով և անձիուն անցու-
 ցանէ ձմեռն. իսկ [յ]որժամ հասարակ լինի արեգացն և ի Խոյն
 մտանէ, կակղանայ երկիրն և հնչէ հարաւ՝ հալէ զամենայն ձիւնսն,
 և ի մտանել ապրիլի ամիսն ցանեն պարտէդ, գարի և ցորեան
 ևս կդալվատ անթիվ. և ի այս ամսոյ ի (20) նոր եափրախն իսա-
 25 զողի գայ ի քաղաքս, և ձուկ բազում կարմրախայտ ազգ և ազգ՝
 հօխան Ա (1) ստակ, նայե զանազան երամս հաւուց և թոչնոց
 ճողականաց ընդ երեսս դաշտին սփոնեալ լինին երամագնացիւք,
 և բազումք ի ձուոցն և ի հավուցն կերակրեալ լինին, ոմանք
 փետուրացն: Իսկ ի մտանել մայիս ամսոյն կանանչացեալ սա-
 30 զարթախիթ դրախտնասարաս, կանանչանայ սար և ձոր և պըտ-

1 ԵԲՌ բաղանիսն հայ և Թուրք ի միասին անտրտունջ (Դ և անտրտունջ) փխ-
 րազանիսն անտրառունջ..... և Տաճիկք: 2—3 ԵՎ շուռ (Վ ժուռ) գալող մարդ, ՌԴ ամե-
 նայն ժուռ զալող մարզ, 3 ԵՎՌ (որ) իւր չին: 3—4 ԵԲՌ որ այա (Ծաա). փաշային (Վ փո-
 շաին): 4 ԵՎՌ մարդ չին, կամ չին, ԵՐ որիչ: 5 ԵԲՌ չայի, յամենայն (Դ ամենայն)
 կողմանէ փխ. Աստուծով ամենայն: 6 ՌԴ ի լի է, ԵՎ պտուղ, ՌԴ պտուղն, ԵԲՌ զանազան
 և անթիւ չին: 7 ԵԲՌ ծիրան և գեղձ նուռ և սերկել դամոն և չին, շատ և ի չին: 8
 ԵԲՌ ի լի, ևս չին: 9 ԵԲՌ ընկուղ և չին: 9—10 ԵԲՌ կաղին և չամիչ անթիւ արմաւ
 և նուշ ի բոլոր տարին փխ. և կաղին արմավ..... ի սպառ ոչ պակասի: 11 ԵՎ ի (նոյեն-
 րերի) չին: 12 Ե սաստկանա: 13 ԵՎՌ ձիւն բազում, ԵՎՌ ԺԸ: 14 ԵՎՌ և լինի որպէս
 ապակի չին: 15 ԵԲՌ ջուրք, սաստիկ: 16 ԵՎՌ աչք ոչ կարէ տեսանել զմարդ փխ. որ
 ոչ զմիմիանս տեսանեն մարդիք: 17 Դ մէկ, ՌԴ աւել, Ե որէք զնա մարդ, ՎԴ մարդ, Ռ
 զնա մարդ: 18 ՌԴ մօրուացն, Դ սպիտակք: 19 ԵԲՌ յետք փխ. ասերք, Ե լու-
 լա, ԵՎ Դ ապա: 20 Ե կա, ԵԲՌ անձիւն, 21 ԵԲՌ և արեղակն, 22 Ե կակղանա, ԵԲՌ
 երկիր, և հարաւ նողմով փխ. հնչէ հարաւ: 23 Ե ապրիլ ամսոյ, Ե ամսոյ, ՌԴ ապրէ: 24
 ԵԲՌ ևս կդալվատ չին, անթիւ, ԵՎ յայս, ՌԴ ի (այս) չին, ԵՎ ի (20) չին:
 ԵՎ եափրախ: 24—25 ՌԴ յեափրախ խաղողին: 25 Ե դա, Ե կարմրախատ: 26 Դ մէկ, ԵԲՌ
 և փխ. նայս, Ա և չին: 27 ԵԲՌ ճողողականոց: 28 Ե ձվոց: 28—29 ԵԲՌ ոմանք փե-
 տուրացն չին: 30 ԵՎ կանաչանայ չին, Դ (ձոր) և չին,

զարերք ծառքն ծաղկեալ վրթթին և լերինքն հանեն ծաղկունք
 անուշահոտք և գունդգուն Ռ (1000) ցեղ, պիտանիք և օգտակարք
 աջաց և այլ բաղում ցաւոց գեղք, շուշան վայրենիք և ծաղիկն
 անթառամ, գեղեցիկ թութիայ և լալայ, լոշտակ, ազդ և ազդ ॥ 22.
 5 բանձ[ար], ցեղ ու ցեղ մանուշակ, որ գան բժիշկ ի Պարսից
 և ժողովին զոմանց զգլուխն և զոմանց զտակոին, տանին ի պէտս
 գեղոց, նոյնպէս և ի գլուխս լերանց խոտ և աղբերակունք ան-
 թիւ, սառն և բարէամ: Եւ ի Դ (4) կողմ քաղաքիս եայլաներ
 Քրդաց և գուղորէից կովուց և ոչխարաց և երիվարաց և ջոկք
 10 հօտից և վայրի ոչխարաց և անասունք էրէսք, եզն և այծք ըա-
 դում սինեալ կան ի ճորս և ի գլուխս լերանց, որ որսօղքն նոցա
 ի մսոյ կերակրեալ լինին: Խսկ ի հասանել մայիսի ի և Օ (25)
 գայ բալ, տանծ և խնձոր ի Պարտէզաց: Եւ ի հասանիլ դարձի
 արեգակն յունիսի ԺԹ (19) ամենայն պտուղք ծառոց բազում
 15 դայ ի Վ. ըաստանայ: [Եւ] ի մտանելն յուլիսին յոյժ շողանայ
 երկիր և լինի ազնիւ ամառն ուր և կամիս ննջեայ ի գիշերի և
 ի տուընջան, ոչ առ օձից և ոչ երկուղ կարճաց, ոչ ջերմը դողի
 և կամ շօպայի կամ այտումն, այլ ի սիդ օդ հանդարտ մեղմով:
 Եւ բնակիչք քաղաքիս և երկրիս մարդիկք հսկայագուն և կար-
 20 միր երեսօք, արկք և կանայք պնդակազմ առոյք մարմնօվ¹³.
 յոյժ առողջարար || և սնուցիչ է մարդկան ջուրն և հողն երկրիս: 23.
 Եւ [ի] միաանել օգոստոսի հնձեն դարի և ցորեան, կաավատ, և
 գայ խաղող անթիւ, ձմերուկ և խիար հասանի ի քաղաքս մեր,
 որ յար և նման ուրեք ոչ գտանի, անուշ և պաղ խիար, պար-
 25 տիզաց սազւիք քան զիստն աժան է, զի այնպէս բազուկ լինի
 և սպիտակ, որպէս ձիւն և թզաշափ մի լայն, բողկ և շաղկամ
 պարարտ և խոշոր, այնպէս է որ Ա (1)-կն Դ (4) հօխայ կշոօվ գայ,
 որ հիացեալ փառս տան Աստուծոյ տեսօղքն: Եւ ի մտանելն
 աշունն, սերաեմբերի ԺԸ (18) ժողովեն արդունս զամենայն ի
 30 շտեմարանս: Եւ է երկիրս այս յոյժ լիութիւն հացի, մսի, կղի և

1 ԵՎԳԴ պտղարեր ծառք, ԵՎ լերունք: 2 Ե գունդգոյն, ԵՎԳԴ գոյնզզոյն, Ե Ռ-
 չի, ԵՎԳԴ պիտանիք գեղոց, Յ օգտակար: Յ ԵՎԳԴ այլ բազում չի, գեղք չի, վայ-
 րենի, ծաղիկ: 4 Ե թութիա, Յ և ազդ և ազդ: 5 ԵՎ բժիշկ: 6 Ե տակին (Ե զտակին)
 փիս. զտակոին: 7 ԻԴ (նոյնպէս) և չի, ԵՎ աղբիւրակունք, 8 Ե չորս, քաղաքին, ԵՎ
 եայլանի, ԻԴ յեայլանի: 9 ԵՎԳԴ զիւղորէից, կովուց և ոչխարաց և երիվարաց չի: 10
 ԵՎ և վայրի ոչխարաց չի, ԻԴ վայրի չի, ԵՎԳԴ անսանց, ԵՎ վայրի էրէսք, ԻԴ և
 վայրի երէք, Ե եղունք, ԵՎ և եղունք, ԵՎԳԴ և այծք չի: 11 ԵՎԳ որ չի, ԵՎԳ որսողք:
 12 ԵՎ մայիս, Ե ի են, Ե ի ե, Ե քսան և հինգն: 13 Ե դա, Ե և տանձ, ԵՎԳ և ժի-
 րան փի. և խնձոր, ԵՎ Ցրապիզոնայ փի. Պարտէզաց, ԵՎԳ հսանել, 14 ԵՎ պտուղ:
 15 Ե դա, Վրաստանա, ԻԴ մտանել յուլիսն, ԵՎ յուլիսի, Ե շողանա, 16 ԵՎԳ ամառ, ննջեա:
 17 ԵՎԳ տուընջեան, Ե առունջեան, ԵՎԳ երկիւղ, ԵՎ դող, ԻԴ ջերմ դող: 18 ԵՎԳ շօ-
 պայի կամ չի, օգ չի: 19 ԻԴ քաղաքիս և չի, ԵՎԳ հսկայագունք, ԵՎ չայկազունք, ԵՎ
 և (կարմիր) չի: 20 ԵՎԳ երեսք, արք: 21 ԵՎԳ ջուր, հող: 22 ԵՎԳ մտանել օգոս-
 տոսի (ԻԴ օգոստոս) ամիսն (ԵՎ ամիսն չի), Ա և (ցորեան) չի, ԵՎԻԴ և կտաւատ: 23 Ե
 դա, ԵՎԳ ի չի, յեր չի: 24 ԵՎԳ լինի փի. զտանի: 25 ԵՎ սաւսիք, ԻԴ սաւզիք, զիստ,
 ԵՎԳ է չի: 26 Ե և սպիտակ չի, Ե և (սպիտակ) չի, ԵՎ թզաշափ, 27 ԵՎԳ մէկն, Ե
 չորս, ԵՎԳ կշոօվ, Ե դա: 28 ԵՎԳ հիացեալ տեսօղքն փառս Աստուծոյ տան: 28—29 ԻԴ
 մտանել աշնան: 29 ԵՎ աշնան, ԵՎԳ արդիւնս: 30 ԵՎ շտեմարանս:

գինոյ, փայտի, աղ և մեղր անասելի և անպատմելի. դի կ (60) ոտք երկայն և գրկաշտփ լայն և հաստ փիճի փայտն Ա (1) դուռուց, որ մինչև ի ծայրն ոստ ոչ գոյ, որ տեսանելն մարդ հիանայ և ապուշ մնայ. զառն Ա (1) ըռուպ, ոչխարն Բ (2) ըռուպ,
 5 կովն Զ (6) կամ Ը (8) ըռուպ, ձին և եզն նոյն գունով, եղ և մեղր Ա (1) լիտրն կէս զուռուշ, գինի անթիւ, և սոքայ անպահաս տարին ի բոլոր, այսպէս և այն ամենայն իմասցիս հանճարեղ և պատվական եղրայրդ իմ, զի թէ գտաւ ինչ ի սմայ ըստ հաճոյից ձերոց կամաց, || զտեառնէ շնորհաց և զտեառնէ գոհացարուք, և թէ ոչ, ներումն հայցեմ յանցանաց իմոց. ամէն:
 10 շարուք, * * *

Եւ ունի օրհնեալ քաղաքս այս և երկիրս աթոռք և ուխտատեղիք Դ (4), այսինքն Մուտուրկու²⁴ և սուրբ Լուսա[ւ]որչի վանք, Բ. է սուրբ Կարմիր և հրաշալի Հնձուց վանք²⁵, որ ի Ներսէսի է հիմնարկեալ, որ է և պատմիչն ասէ²⁶. Գ. է Խաչկաւանք²⁷, որ և մասն անդ է ձեռամբ որդոյ թագաւորի և Յօհաննէս և պիտիոպոսին. ևս Դ. վանքն հոչակա[ւ]որ ի մօրէն Դրիգորի Մադիստրոսի է, որ անուն սրբոյ կուսին Մարիամու ասի Սպիտակալանք, անդ է Ե (?) վիրոց պատկերն ըստ Ղուկասու Նըկարեալն և է անդ պահապան ազդիս Հայոց. ևս Ե. վա[ն]քն է հրաշալի սպիտակ և սիաւ, որ է Բաղխենց վանքն, անդ է մասն կենաց փայտան, մածեալն աստուածային արիամրն, որ կայ ի Նե[ր]քին Բասեն. ևս այս հրաշալի տաճարքս կան անդադար ժամ և փառարանութիւնն Աստուծոյ, յարաժամ սաղմոսերգութիւն և պատարակ մատչին Աստծուն համայնից օրհնեն և փառարանեն նաևս ազգն քրիստոնէից հանդերձ, որ է օրհնէ[այ] յաւիտեանս. ամէն:

Եւ ունի || քաղաքս այս և ունի աթոռք Գ (3) այսինքն ևս Մուտուրկու վանք, որոց առաջին և գլուխն է ի քաղաքիս աթոռ, սուրբ Լուսաւորչի վանք, որ ևս ասի Մուտուրկու վանք. որ է այժմ տեղիք միարանակեցաց, որ է յարաժամ ի մէջ սաղմոսերգութեանն ժամ, պաշտօն և պատարագ, զոր տէր Աստուած հաստատունս պահեցէ ի տէր ամենայն ժամ: Ի Թվականիս մերոյ ԱՂԵ (1646), որ եկն Սաանպոլցի Սարգիս վարդապետն սուրբ Եղմիածնայ նուրիրակ, որ անդ էր վարժեալ և ունէր ձայն ահեղ

1 Օ գինոյ, ԵՎՌԴ փայտ: 2 ԴՇ երկայն փայտն, ԵՎ գրկաշտփ մի, յայն և չի: 3 ԴՇ չկա փիս. ոչ զոյ, որ ի տեսանելն, 3—4 Ե հիանա: 4 Ե մնա, Օ մէկ, Դ թուռուշ, 5 Երկու զուրուշ: 6 ԵՎ ե կամ, Օ վեց ոուպ կամ ութն ոուպ, ԵՎՌԴ ձի, Օ և եզն էշն, ԵՎ զունակ, ԴՇ գնով: 6 Ե Ա չի, լիտր, Վ Ա լիտրն չի, ԴՇ կէս կէս զուրուշ Ա լիտրն, Ե դինին, անթիւ չի, ԵՎ սոքա: 7 ԵՎ Ե այսպէս: 8 ԵՎՌԴ պատուական, սմա: 9 ԵՎՌԴ տեառնէ, ԵՎ շնորհք, և (զաեառնէ) չի, ԴՇ շնորհք և տեառնէ: 10 ԵՎՌԴ ամէն չի: 11—28 տողերը ԵՎՌԴ չի: 27 ԵՎ և երկիրս իիս. այս և ունի քաղաքս և երկիրս, և ունի չի, Օ երեք: 27—28 ԵՎՌԴ այսինքն ևս Մուտուրկու վանք չի: 28 Օ ի (քաղաքիս) չի: 28—29 ԵՎ և միւս վանքն է Մուտուրկոյ որ յանուն սուրբ լուսաւորչին է կառուցեալ իիս. որոց առաջին և զութի.....Մուտուրկու վանք: 29 Օ վանքն, Դ ևս չի, ԴՇ Մուտուրկու վանք ասեն, 30 ԵՎՌԴ միարանակեցաց տեղիք: 30—32 ԵՎՌԴ որ է յարաժամ.....ժամ չի: 33 ԵՎ ԱՂ և Ե, ԴՇ ԱՂէ փիս. ԱՂԵ, ԵՎՌԴ որ չի: 34 Ե Եղմիածնայ:

և զարմանալի անուշ և համեղ, որ և հաւանեցոյց դքաղաքս և
 զերկիրս ճարտար քարոզութեամբն իւրով. և եպիսկոպոսն Ղաղար
 իւրովի կամօվն հրաժարեցաւ և ետ ի նայ զվանքն. և նա դար-
 ձաւ առ կաթողիկոսն Փիլիպպոս և էառ հրաման և կօնտակ նստիլ
 5 մէծադահ տթոռն Թէոդուլովոլիս, և եկեղ արար ըազում շէնք և
 շինւածք ձեռնտուութեամբ քըիստոնէից և վաճառականաց
 քաղաքիս և յոյժ աշխատութեամբ երեր ջուր և եհան ի դուռն
 վանացն աղրիւր, և Ա. (1) ջաղաց⁴⁸ մի. յոյժ վայել լուջ և զար-
 մանալի տեսօղացն ի վերայ կօչկօչան գետին եղերն և այլ ու-
 10 զութիւնս և ի բարի կարգս և կրօնս արար ի սուրբ ուխտս այս,
 զոր տէր Աստուածն համայնից անշարժ և հաստատուն պահեսցէ
 մինչև ի կէտ կոչման իւրոյ. ամէն:
 Եւ ի միուս վանքն է Հնձուց Կարմիր վանքն, որոց և յի-
 շատակէ Մօսէս Խորենացին. զոր և հիմարկեալ է մեծին Ներսէսէ
 15 կաթողիկոսէ, որ թոռին թոռ էր սրբոյն Գրիգորի մերոյ բազմա-
 չարչար նահատակին, յարի և քաջ լուսաւորչին. զի յորժամ թա-
 գաւորն Հայոց Արշակ առաքեաց զերսէս իշխանօք և բազում
 զօրօք ի կեսարիայ և եկեղ գնացին անդ, ուղղ ե երկրպագու-
 թիւնն մատուցին: Եւ սուրբ հայրապեան [Եւ]սերի տեսեալ զիրա-
 20 շագեղն ներսէս և փառաւոր իշխանքն ընդ նմայ, յոյժ ուրախա-
 ցաւ և պատրաստեաց ձեռնադրել զերսէս կաթողիկոս Հայոց ընդ
 նմին և Բարսեղ Հայսար[ե]ցին, զի յորժամ սուրբ զօծումն ընկա-
 լան սուրբ հայրապետէն նոյն ժամա[յ]ն յայտնապէս հոգին սուրբ
 Աստուած էջ ի վերայ սրբոյն ներսէսի և սրբոյն լ Բարսեղի, որ
 25 ակներկ ամենեքեան տեսին երկոցունցն արժանաւորութիւնն և
 հիացեալ փառս ետուն Աստուծոյ, որ այնպէսի առաջնոր[դ] ու-
 նին սրբազան ազգն Հայոց: Եւ առեալ զուրբն ներսէս իշխա-
 նօքն և ամենայն զօրօքն յոյժ ուրախութեամբ աշխարհս Հայոց
 մտին: և ամենայն քաղաք լնդդէմ նորա դային ուր և հասանէր

1 ԵՎՌԴ զարմանալի չին, ԵՎ և համեղ որ չին, ԻՌ և համեղ չին: 2 ԻՌ երկիրս: 3
 ԵՎ կամացն, ԻՌ կամացն, ԵՎՌԴ նա: 4 ԵՎՌԴ և կօնաակ չին: 5 ԵՎ Թէոդուլովոլիս, ԻՌ
 Թէոդուլովումի: 6—7 ԵՎՌԴ քաղաքիս և վաճառականացն փիս. քըիստոնէից և վաճառակա-
 նաց քաղաքիս: 8 ԵՎՌԴ և փիս. ևս, Ա. չին: 8—9 ԵՎՌԴ մի յոյժ վայելուջ....կօչկօչան գե-
 տին եղերն չին: 10 ԵՎՌԴ բարի կարգս և կրօնս չին: ի վանքն փիս. ի սուրբ ուխտս այս:
 11 ԵՎՌԴ մեր փիս համայնից անշարժ և չին, պահեսցէ հաստատուն: 12 ԵՎՌԴ կոմանն,
 ԵՎ ամէն չին: 13 ԵՎ սորոց առաջին և գլուխն է վանս Հնձուց փիս. և ի միուս.....կարմիր
 վանքն, ԻՌ ի (միուս) չին, միւս, Ծ կարմիր չին, յորոց: 13—14 Եւ (յիշատակէ) չին, յի-
 շատակէ և գրէ Մովսէս: 15 ԻՌ Մովսէս, ԵՎՌԴ և չին, ԵՎ ներսէս: 16 ԵՎ մեր: 16—18
 ԵՎՌԴ բազմաչարչար նսհատակին յարի և քաջ չին: 18 Եւ կեսարիա, ԵՎ գնացին հասին
 անգ: 18—19 ԵՎՌԴ ուղղ և երկրպագութիւնն մատուցին չիր: 19 ԵՎՌԴ Սերի: 20 ԵՎՌԴ
 իշխանք, նմա: 22 ԵՎՌԴ օծումն (ԻՌ զօծումն) սուրբ: 23 ԵՎՌԴ սուրբ հայրապետէն չին: 24
 ԻՌ ի վերայ նորա այսինքն սրբոյն ներսէսի և Բարսեղի փիս. սրբոյն ներսէսի և սրբոյն
 չին, զօրօք: 25 ԵՎ գէմ չին: 26 ԵՎ այնպէս: 27—28 ԵՎ իշխանքն: 28 ԵՎՌԴ և (ամենայն
 Բարսեղի, ԵՎ սրբոյն փիս. ընդգէմ, ԻՌ նոցա երթային փիս. նորա դային, ԵՎՌԴ հանգի-
 պէր փիս. հասանէր:

անդ հիմն արկանէր և շինէր եկէղեցի, օծանէր քահանայս սար-
 գաւագունս և դպիրս, սպասաւորեսցին սրբութեամբ ևս արժա-
 նա[ւ]որս ձեռնադրէր եպիսկոպոսս ի վերայ քաղաքաց և վանո-
 րէից, շինէր ի վերայ ճանապարհին խաներս և հոդէտունս: Եւ
 5 եկեալ չանց ի գաւառն Դերջանայ և հասեալ ի մօտ դաշտին Կար-
 նոյ, նայես լոււաւ քաղաքագետն զգալն սուրբ հայրապետին ես
 յարգելի իշխանցն և փառաւոր սիրելիացն ել ընդյառաջ նոցայ
 բազում ընծառուք և պատրաստութեամբ զօրօք և հետեակօք, տա-
 րեալ եմուծ ի բերթն Արգրումայ, որ էր փոքրիկ, զոր յետոյ
 10 հրամանաւ Փոքրոն Թէոդոսի եղե, || զի շինեցին և մեծացուցին: 25
 Եւ արար սէր և ընդունելութիւն սուրբ հայրապետին և պարգես
 բազումն ետ նմա, և նոյն ժամայն եկեալ անտի և եկն ի բարձ-
 րաբուրս մերձ քաղաքին, դէմ յարեկելս կոյս, և խաչակնքեալ ան-
 տի զքաղաքն փրկական սուրբ նշանաւ, .որ ունէր ընդ ինքեան,
 15 օրհնեաց զքաղաքն և զամենայն սահմանս / նորին, զիշխանս և
 զամենայն բնակիչսն որ ի նոսա: Եւ իշխալ անտի սուրբ հայ-
 րապետն հանդերձ իշխանօք և զօրօքն ամենայն, գնացեալ հասին
 ի Քերսոն քաղաք անուանեալն և ի գիւղն չինձք, դէպ յարեկելս
 կոյս ի բարձր տեղւոջ բանակեալ օթեցան, կամէր սուրբ հայ-
 20 բապետիս մերոյ գնալ յաթոռն Գրիգորաշէն, որ ասի էջմիածին:
 [Եւ] ի գիշերին, յորում օթեալ էր, ետես զարմանալի տեսիլ յայտ-
 նապէս, զի ամենամաքուր սուրբ Աստուածածինն ունելով ի
 գիրկս իւր զորդին միածին բազմութեամբ հրեշտակօք իշխալ և
 զգեցեալ էր ծիրանազգէսսս կարմրափայլս և փայլակնացայտս
 25 հրեշտակօք պարունակելով եղանակէին ասելով: «Դու ես հարսն

1 ԲԲΓԾ անդ չիմ, և շինէր չիմ, եկեղեցիս, ԲՅ կարգէր փիս օծանէր: 1—4 ՌՋ կար-
 գէր քահանայապեան և ձեռնադրէր եպիսկոպոսս և շինէր ի վերայ ճանապարհին (Ռ և
 չիմ) հոգետունս իիս. օծանէր քահանայս.....իաներս և հոդէտունս: ԲՅ և ձեռնադրէր
 եպիսկոպոսունս իիս. սարգաւագունս և գպիրս.....քաղաքաց և վանորէից: 4 ԲՅ ճանա-
 պարհացն: 5 Ե Գերջանա, ԲՅ մոււա փիս. մօտ: 6 ԲԲΓԾ նայես չիմ, զգալն իշխանաց
 և սուրբ հայրապետին: 7 ԲԲΓԾ ևս յարգելի չիմ, և փառաւոր սիրելիացն չիմ, Ռ նոցա: 8
 ԲԲΓԾ բնծառուք և չիմ, և զօրօք, և հետեակօք չիմ, 9 ԲԲΓԾ եմոյժ, Ե Արգրումա, Ղ ետոյ:
 10 ԲԲΓԾ եղե զի չիմ, 12—13 ԲԲΓԾ ել սուրբ հայրապետն (Ռ սուրբ հայրապետն չիմ)
 ի բարձրաւանդակ տեղին փիս. եկեալ անտի և եկն..... յարեկելս կոյս: 13—14 ԲԲΓԾ անտի
 զքաղաքն չիմ: 14 ԲԲΓԾ նշանաւն, Ղ ինքեանս: 15 Ե աւրհնաւց: 15—16 ԲԲΓԾ և զերկիրն
 և (ԲՅ և չիմ) զիշխանն (Ռ զիշխանս) և զրնակէշն (Ռ բնակիչն) ամենայն փիս. և
 զամենայն սահմանս.....որ ի նոսա: 16 ԲԲΓԾ եկեալ փիս. իշեալ անտի, ԲՅ սուրբ չիմ: 17
 ՌՋ իշխանօքն, և գնացեալ, Ե հասին չիմ: 18 ԲԲΓԾ ի Քերսոն քաղաք անուանեան և
 չիմ, Հնձուց, ՌՋ արեկելս: 19 Ե բարձրաւանդակ տեղին, ԲԲΓԾ բարձրաւանդակ տեղին և
 անդ բանակեալ նստան, Ե նստան փիս օթեցան: 19—20 ԲԲΓԾ զի դէմ եղեալ էր սուրբ
 հայրապետին գնալ յաթոռն իւր սուրբ Գրիգորաշէն որ ասի էջմիածին փիս. կամէր սուրբ
որ ասի էջմիածին: 21—25 ԲԲΓԾ յայնմիկ տեսիլ զարմանալի ետես սուրբն Ներսէս
 յայտնապէս որ սուրբ Աստուածածինն նստեալ դէմ յանդիման վիմին ծիրանազգեստ
 փայլակնացայտ (Ե փալայկնացայտ) և հրեշտակօք պարունակեալ ունէին զնա և եղանա-
 կէին (ԲՅ եղանակելով) ասելով (ԲՅ ասէին) փիս. յորում օթեալ էր..... եղանակէին
 ասելով:

անարատ հօրն երկնաւորի, գու մայր ստեղծողին մերոյ, որ մեք
սարսեալ դողամք, գու ծրաբեալ ունիս զնա ի քում սենեկի, նա
որ երկինք և երկիր չէին բաւական տանիլ || գու բարձեալ ունիս 28-
ի բաղկի քում, որով և լի է երկինք և երկիր փառօք նորա հա-
ճեցաւ ընդ քեզ իջանել ի վերայ վիմիս յայսմիկ։ Եւ զայսոսիկ
մինչ ետես և լոււաւ պահեաց ի մտի։

Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն հրամայեաց զօրացն ամենից
քարինս բերել և էարկ հիմն եկեղեցւոյ ի նոյն վիմին, յորում
իջեալ էր ամենօրինեալ սուրբ Աստուածինն և տէրն մեր Յի-
10 սուս Քրիստոս մանկական կերպի[.] ի գիրկս մօրն և օծեաց գքա-
րինս Գ (4) և կացեալ աւուրս ինչ ի շինումն սուրբ տաճարին,
որ և հիմնարկեալ հասոյց աւարտ կամարակապ և գմրէթայարկ,
կարմրափայլ քարամբք զկաթուղիկէն, զարդարեաց ի նմանու-
թիւն հանդերձ ի սուրբ կուսին, որ ի հեռուստ իբրև զշափիւզայ
15 փայլէ^ա։ Զեռնադրեաց եպիսկոպոս և յանձնեաց իշխանի քաղա-
քին և նա ուրախութեամբ անձն էառ, զի զամենայն կատարեսցէ
անպակաս զէինւած յայլ տեղեաց նորին։ Եւ ինքն գնացեալ հաս
ի տեղի իւր, ուր էր միտք սուրբ հայրապետիս։ Եւ իշխան քա-
զաքին հաստատեաց զամենայն և բազմացան ի նմա միաբանու-
թիւնք, Եւ էր գլխաւոր վանք, զոր Շնորհալին ի «Եիսուս որդի»
գրգոջն երդէ, որ և Քեսրոն^ն քաղաք շինեալ, ի Կարմիր վանքն
հուպ անւանեալ^ն, Աստ է գերեզման Դրիգոր կաթողիկոսին^ո || 28-
և Ապիրատ մականուանեալ սուրբ հայրապետին Հայոց ընդ նմին,
մերձ առ շիրմի սորին կայ ամփոփեալ Յօհաննէս կաթողիկոս
25 սուրբ հայրապետն մականուն իմաստասէր վերաձայնեալն, տես
ի կարգս կաթողիկոսաց ի ժամագրքի անգ։ Նաեւ ի մէջ տա-
ճարի սոյնոյ ի ներքս խորանի է ամփոփեալ զմարմին Վասլի,
զոր Ելուզակ անուանէ Շնորհալին^ն։ Աստ են և մասունք սրբոց
և մասն սրբոյ խաչափայտին Քրիստոսի։ Նաեւ մերձ առ սրբոյ
30 հաշալի ուխտիս է կիսոյ ժամաւ հեռի ձոր ինչ, որ կայ անդ
հանդեալ տաճարք և մատրանք յանուն սրբոց և սիրելեացն Աս-
տուծոյ և յատուկ ճգնութեան տեղի սրբոց Հոփիսիմեանց և

1—5 տողի փոխարեն ԲԵՐ անարատ հօրն երկնաւորի որ և մեք սարսեալ դողամք
զու ծրաբեալ ունիս ի քում սենեկի որ լի է երկինք և երկիր փառօք նորա փիս. անա-
րատ հօրն.....ի վերայ վիմիս յայսմիկ։ 1D զու մայր ստեղծողին մերոյ չին, որ և մեք,
2—5 D զու ծրաբեալ ունիս.....ի վերայ վիմիս յայսմիկ չին։ 3—6 Γ զայսոսիկ.....
պահեաց ի մտի չին։ 7 ԲԵՐ ամենայն, D ամենից չին։ 8 ԵՐԴ տեղին փին։ 9 11
ԲԵՐ զոր ետես նստեալ զսուրբ կոյսն ի վերայ վիմին և օծեաց քարինս Դիմի։ յորում
իշեալ էր.....օծեաց զքարինս Գ, 10—11 D և օծեաց.....աւուրս ինչ չին։ 11—22 ԻԵՐ
ձեռնազրեաց եպիսկոպոս և յանձնեաց (Γ անձնեաց) իշխանի քաղաքին և նա ուրախու-
թեամբ յանձն էառ և շինեալ կառոյց գմպէթայարկ և լայնանիստ խորան ի քարանց
կարմրագունից որ ի հեռուստ իբրև զափիւզայ (Ե շափիւզա) փայլէ յանուն սրբունու
Աստուածածնին որ է մինչև ցայսօր հռչակաւոր և միաբանակեցաց տեղիք որ այժմ կար-
միր վանք կոչի և ունի ձորն անապատ կուսանաց և ճգնաւորաց և բարեհամ ազրիւր և
վայելու վայրք որ Հոփիսիմեանք (Ե Հոփիսիմեանց) փիս. ի շինումն սուրբ..... սրբոց
Հոփիսիմեանց և, D որ է մինչև ցայսօր հռչակաւոր և միաբանակեցաց տեղիք որ այժմ
կարմիր վանք կոչի և ունի ձորն անապատ կանանց և ճգնաւորացն և բարեհամ ազրիւր
և վայելու վայրք որ Հոփիսիմեանց փիս. ի շինումն սուրբ.....Հոփիսիմեանց և,

Գայիանանց, որք ի գալն ի Հռովմայ եկեալ կացին և Խացին
 անդ ժամանակո ոչ սակաւս ճգնելով և աղօթելով զանձինս ապ-
 րեցուցանել կամելով ի յտշխարհային զաղիր ցանկութենէ, Եւ
 ասա է բարեհտմ ցըտացեալ և սառն ջուր քաղցրահամ, որ և
 5 ասի Հոփիոիմէի աղբիւր, որ և է առողջարար ի զովացման և
 փարատումն ջերման և այլպէս պատահմանց, որք բաղումք գնան
 յուխտ և երկրպաղութիւն, ի գալն ի սուրբ ուխտս Կարմիր վանք
 ե աստի անդ, որ և տէր պահեսցէ հաստատ մինչ ի կատարած:
 || Եւ միուս վանքն է ի կողման հուսիսոյ, որ անուն սրբոյ 27.
 10 Խաչին է շինեալ և կառուցեալ, զոր փոքր ի շատէ պատմեցից
 քեզ, և թէ զիաչափայտին զրովանդակ պատմութիւնն հարցա-
 նիցես, լիակատարն դրեալ կայ ի Կիրակոս պատմագիրն և այլ
 ուրեք, բայց մեր պիտանացուն տյո է, թէ որպէս բերաւ յաշ-
 խարհն Հայոց և թէ վասն էր ասի խաչափայտ և Խաչկավանք:
 15 Զի յորժամ թագա[ւ]որեաց բարեպաշտ և երկուղածն Աստուծոյ
 մեծ կայսրն Հերակլ ի Ստանպօլ, որ էր ազգաւ Հոռոմ ի թըւա-
 կանիս մերոյ Ծէ (608), ազգեցութեամբն Աստուծոյ ել ի խնդիր
 խաչափայտին Քրիստոսի բաղում և անթիւ զօրօք գնալ ի Թալ-
 վէդ, զի յառաջագոյն գնացեալ էր պիզճն և ժանգն Խուռիան
 20 հրամանաւ Պարսից արքային Խոսրովու բագում զօրօք և եհաս
 Սուրբ մինչի յԱղէքսանդրիայ և գերիեալ քանդիաց և աւար էառ
 զերկիրն Արապստանայ և ի դառնալն յետս եմուտ ի սուրբ քա-
 ղաքն Յերուսաղէմ և բազում քրիստոնեայս արար սրախողող և
 սրբութիւնքն զամենայն ընդ նմին և զիաչափայտն Քրիստոսի,
 25 որ ի Գողգոթայ կանգնեալ կայը վարեաց գերի և քահանայք 27.
 բաղում տարաւ ի Թաղվէդ առ թագաւորն Խոսրով, որ էր կոա-
 պաշտու Խակ թագաւորն Հերակլ ել ի Կոստանդնուպօլսէ և եկն
 էհաս Արզրում, որ էր ընդ ձեռամբ և իշխանութեամբ իւրով: Եւ
 տեսեալ զպարիսպն խախտեալ և քայֆայեալ էր, զոր չար և
 30 անիծիալն, ատելին Աստուծոյ և մարդկան Խոռիանն աւերեալ էր
 սակաւ ինչ. և հրամայեաց շինել և նորոգել զամենայն և նստաւ
 ինքն բոլոր տարի մի և խոր[է]էր, հանապազ ևս վարանէր ի մտի
 իւրում և սգայը անմըխիթար, թէ որով հնարիւք կարիցէ զիա-
 չափայտն ընդ ձեռամբ ձգելէ⁴.....
 35 Եւ ինքն անկեալ առաջի զօրացն ամենայն անցին ընդ 30.
 գաւառն Խոսւս և իջին ի դաշտն Ալաշկերտու և կտրեալ զվերին
 կոռմն Մասիսոյ և հասին Արտաւազ գաւառն, որ է Մակու և

1—8 ԵՎՂ կոչի վիս. Գայիանանց որք....մինչ ի կատարած, Ը կոչեցաւ որ է
 մինչև ցայսօր վիս. Գայիանանց որք....ի կատարած 9 ԵՎՐԴ միւս, հիւսիսոյ, յանուն,
 10 Եւ շինեալ և չիի, 11 Ե ծանուցից վիս. պատմեցից: 12 Ե լիակատար: 13—14 ԵՎՂ աշխարհու: 15 ԵՎ կամ Խաչկավանք, 16 Ե կոչ Խաչ-
 կայգանք: 17 ԵՎ երկրպածն: 16—17 Ե թվականիս, 18 Ե զոր վիս. զի, 19 Ե առաջանիս, 20—21 ԵՎՂ էհաս մինչ (Ղ մինչն) ի Սուրբ և Աղէքսան-
 դրիայ և զերեալ քանդեաց: 22 ԵՎՂ մտաւ, 23 ԵՎ սրախողող արար: 25 ԵՎԾ զերի գարեաց: 26—577 էջի 32 տողը Ը բայց մեր պիտանացուն....որդի թագաւորին կրնաւլած: 27 Ե
 կ. Պոլսէ: 28 Ե շարն: 29 ԵՎՂ և անիծիալն ատելին Աստուծոյ և մարդկան չիի, ԵՎՂ Խո-
 ռիան: 31 ԵՎՂ սակաւ ինչ չիի: 32 ԵՎՂ տարի մի բոլոր, և վիս. ես: 33 Ա որօգ: 34 ԵՎ
 ընդ չիի:

- գնացեալ Հարկզանդ դավառ, որ է Խօյ և անդ բանակիալ նստան
 մինչ ի ղալ յետնոցն ամենայն զօրացն.....
 || Եւ եկեալ եհաս ի դավառն Հացունեաց, որ այժմ Զօրս 36
 ասի, և անդ եկեալ Բուրեղ տիկինն Սունիաց բաղում ընծայիւք
 5 ընդպառաջ մեծ կայսերն...
 Եւ նա առեալ հաւատով եղ ի հիմունս եկեղեցոյն և շի-
 նեաց վանք վայելուջ, հոյակապ և դմբէթայարկ խայտախար քա-
 րիւ. ի պահպանութիւնն երկրին Բասենու, որ || կայ մինչկ ցայսօր 37
 զնուս հաշխենց վանք կոչեն Եւ անտի ելեալ որդիք թագաւորին
 10 առողջնորդութեամբ իշխանին ելին ի լիառնակողմն և մտին ի
 թաւ մայրիս, որոյ անունն Ազատ կոչի և գընաղեալ հասանի ի
 գուղն Ծաղկի, յակունս Եփրատայ, որ է ի գլուխս դաշտին Կար-
 նոյ և անտի ելեալ դնացին ի ձորամէջ, ի կողմին հուսիսոյ, և ի
 բարձրաբերձ լեռնոշ միոյ յայնկոյս և տեսին տեղին այն խո-
 15 տալի և վայելուչ վայր, յանդիման Կարնոյ ըերդին և բանակե-
 ցան անդ աւուրս ինչ, վասն Բ (2) պատճառի՝ ա. որ յոյժ եայ-
 լայ էր, որ ապահով էր վայրն այն, թ. որ մօտ էր ի քաղաքն,
 զի ճանապարհ պիտոյսն հոգացեն... 38
- Եւ ժողովին շրջակայք ամենայն դիւզք և դաւառք, մանա-
 20 ւանդ ի քաղաքէն Արդրումայ բաղմութիւնն արանց և կանանց, ևս
 Տաճիկք անթիւք ևս ի ոամկաց ի մեծի աւուրս, այսինքն ի Վար-
 դավառին. և առնեն բազում մատաղ ի փառո Քրիստոսի և խա-
 չին նորա: Եւ յայնչափ պաղ է ջուրն, որ ի յակէն ոչ ոք կարէ
 է (7)-ն քար հանել, և բնաւ ոչ երեխն տեղիք բղխմանն, այլ կոյ
 25 հանդարտ. և այնքան յըստակ է, որ թէ Ա (1) բստակ մէջն ձդես
 այրդտոր կու երեխ ըստակն: Եւս յառաջնորդեն յառաջն ջրին Բ (2)
 ջաղացք յառաջ կու հանէ և շուրջ ածէ, զի այս հրաշք մեծ [է]...
 Իսկ եպիսկոպոսն Յօհաննէս կեցեալ անդ ևս շինեաց անդ 39
 բազմածախ եկեղեցի հոյակապ և հոչակաւոր յանուն սուրբ խա-
 30 չին, որ մինչկ ցայսօր Խաչկտվանք ասեն: Նաև Ա (1) խորան
 շինեաց ի դսի կողմին, անուն սուրբ Յարութեան, զի յարուց որդի
 թագաւորին.....
 * * *
- Եւ այսուհետև սկիելըն արացուք և գետոցն. զի քաղաքս և 40
 լերունքն բարձր են քան դամենայն երկիրս, իրբև զշատրվան
 35 բղխեն զանաղան ակունք ի Դ (4) կողմանց լերանցն և լինի
 Դ (4) գետ մեծ, և ընթանայն ի Դ (4) կողմն աշխարհիս: Առա-
 ջինն է և գլուխն, որ ելանէ արևելից կողմանէ, որ Վըաստունայ
 պօղող կոչեն, ի Ծաղկավէտ լեռնէն մասն Եփրադայ, զոր Աստու-
 ածաշունչն դրէ անսըզալ՝ ի դրախտէն ելեաւ սա, որ արևելի (g)
 40 ելեալ և ուղիղ դէպի հարաւ ընթանայ, իսկ Մօսէս Խորենացին

33 ԲԲ Զի այսուհետե, ՌԴ 4 (այսուհետե) չի: 34 ԲԲ լերունքս, Գի լերունքն, ԵԵ
 երկիր զի իրբէ շատրվան, ՌԴ զշատրուան: 35 Դ յակունք, Ռ չորս, ՌԴ լերանց: 36 Ռ
 չորս, ԲԲՌ մեծ չի: Ռ չորս, ԲԲ աշխարհի: 37 ԲԲՌ և չի, զլուխ, ԲԲ յարևելիցք:
 37—38 ԲԲ Վըաստան պօղազ, ՌԴ Վըաստան պօղազ կասեն: 38 ԲԲ Եփրաթթայ, 39 ԲԲՌ
 անսղալ, ԲԲ սայ, յարևելից: 40 ՌԴ և չի, ԲԲ դէպ, ԲԲՌ Մովսէս:

ասէ, թէ Բ (2) յակ է Եփրատ՝ մինն || Կարնոյ ելանէ և միուսն 35r

Ալաշկերտոյ, բայց գնացեալ երկոքինն յիրար միանան և լինի
Եփրատն մի գետ. նաև Թուղգուրանցին, որ զԱրարտծոց գիրքն
ոտք հաներ է տաղիւ. յիշատակէ ասելով, թէ Եփրատ ի Կարնոյ

5 ելանէ, ի Մաղկազարդ տեղին, ուր Ոսկիանքնն ե զՍուքիասանքն
մկրտեցին. և ի մկրտելս զմիմիանս փութացուցանէին, զի
մկրտեալքն զՔրիստոս տեսանէին և ավէտիք տային միմիանց.
անդ և խաչ կանկնեցին ի դլուխ Ավէտեաց ձորակին, որ կայ ի
վերայ վիմին գրօշմած մինչեւ ցայսօր ի յակունո Յեփրատա, որ

10 ստուգիւ աստ են մկրտեալ, որ բազում անգամ ուխտարաք գան
ի վերայ Համբարձման. մեք և Փիլիպպոս կաթողիկոսն գնաց
եալ բազում վարդապետօք և անդ բանակ ենար ի վերայ Ավե-
աեաց խաչինն և արար պատարագ. Եւ անտի ելանեն զանազան
և բարեհամ ակունք և խառնին ընդ իրար, նաևս Խաչավայտի

15 ջուրն ն՛ ես խառնի ընդ սա և գետանա և գնացեալ յառաջ
Հնձուց վանիցն և լինի գետ մեծ, Եւս է գերեզման սուրբ վար-
դապետին Գոծեռ յարուցի, և իշեալ ի մէջ դաշտին, դէմ [լ]ա[ն]-
դիման բերթին Կարնոյ, ճաշոյ մի գնացք և ծովանա հանդարտ
գնացիւք. և լինի շամպ խոտ և եղէդ յոյժ և մորայ, որ է ցեղ,
հաւուց ե թռչընոց տեղիք ապաստանից. Եւ գնացեալ հասանէ

ի գուզն Ճրագ և Զերմուկ և դա ջուր Բլուրն և Օղրակուն, նաևս
ջուր Ճրտաձօրուն գան, միանան, խառնին և լինի գետ մեծ ի
մէջ դաշտին անհուն և ձայն || արձակեալ գնայ ի ձորն Զինիսու. 36m

20 Եւ ի հիւսիսային կողմանէ լերանցն փոքր գաւառէն Ովաճըղու,
որ է ի մէջ մայրիացն, ելանեն բազում ակունք և լինի գետ
սուր և ախօրան և մտանէ անհուն ձորն Միրանայ և Սառչամու
և հասանէ ի գուզն Մասուր և խառնի բնդառաջ Գաղտառինու
կամրջին ընդ Եփրատայ, Եւ մտանէ ի ձորն Շողէնու, և գնացեալ
հասանէ ի Դերջան ի գուզն Բագառիջ և Կօղեր. Եւ դայ ջուրն

30 Լակոյ, Խորգունեանցն և Կեղոյ և միանայ. և լինի Եփրատս ծով.
և անտի ոլորտս տալով գնացեալ հասանէ Եղնկայ և կտրեալ ընդ

1 ԲԲ ակ Ր յակն, Եփրատս, Ծ երկու ակն է Եփրատս, ԵԲՐ. ի Կարնոյ, ԵԲՐԾ
միւսն; 2 ԳԴ խառնին յիրար իիս. յիրար միանան; 3 ԵԲՐԾ Եփրատ: 4 ԳԴ հանէլ, ԵԲ
թէ չիք: 4-5 ԵԲ բայց այս որ ի Կարնոյ ելանէ իիս. ի Կարնոյ ելանէ: 5 Ա ելանէ չիր,
ԵԲՐԾ Ոսկեանքն; 6 Բ մկտրելն, ԵԲՐԾ զմիմեանս, 7 Բ մկտրեալքն, ԵԲՐԾ միմեանց:
8 ԵԲՐԾ կանգնեցին Աւետեաց ի զլուկ ձորակին: 9 ԵԲ վերայ չիր, Բ Եփրատթա: 10 Բ
մկտրեալ, ԳԴ ուխտարորք իիս. ուխտարաք: 10-11 ԵԲՐԾ դան ի վերայ Համբարձման չիր:
11 ԳԴ և մեք: 14 Ր յակունք, ԳԴ յիրար, ԵԲ իերեար: 14-15 ԵԲ նաևս Խաչավայտի ջուրն
ևս խառնի ընդ սա չիր: 15 ԵԲ գետանայ, ԵԲ յառաջս, Ր առաջի, 16-17
ԵԲՐԾ ևս է գերեզման.....Գոծեռ յարուցի չիր: 18 ԵԲ ծովանայ: 20 ԵԲՐԾ թռչընոց տեղի
ապաստան: 21 ԵԲՐԾ գեւզն: 21-22 ԵԲ Ճրտաձօրոյն և Բլուրն խառնի իիս. Բլուրն և
Օղրակուն.....միանան խառնին, ԳԴ և գայ ջուր Ճրտաձօրոյն և Բլուրն խառնի իիս.
և գա ջուր.....միանան խառնին: 23 Ե գնա, ԵԲ Ճինիսու, Ր Ճինիգու, Ծ Ճինիշու. 24
ԵԲ հիւսիսոյ, լերանց, Բ Օվաճուխա, Բ Օվաճուղու, ԳԴ Ովաճուղու: 25 ԵԲՐԾ յայրեացն,
Ր յակունք: 26 Բ Միրանա, 27 ԵԲՐԾ գեւզն: 27-28 ԵԲ ընդառաջ Գաղտառինու կամրջին
չիր, ԳԴ յառաջ, 28 ԳԴ կարմնջին, Բ Եփրատա, ԵԲ Շողայենու, ԳԴ Շողենու: 29 ԵԲՐԾ
գիւղն, ԵԲ հօթեր և Բագառիջ, Բ զա: 30 ԵԲՐԾ Խորգունեանցն, Ծ Խորգունեանցն, Բ
միանա, 31 Բ Երգընկայ, Բ Երդնկայ:

մէջ դաշտին և ի Դ (4) կողմանցն բաղում ջուրք խառնին ընդ
 նմաւ Եւ գնացեալ հասանէ ի բերթն Կամախ և մտեալ ի Քարա-
 ձորն Յակնայ և Արապկերու և անտի հասանէ ի գաւառն Զմշկայ
 ի գլուխն Մալաթիոյ, Եւ միուս ակն, որ ելանէ ի Դիատին բեր-
 .5 թէն ի գլուխ դաշտին Ալաշկերտու, բազում ակունք բ[զ]խեն
 յորդառատ ե խառնին ընդ իրար և գետան[ա]ն և գնացեալ ի
 մէջ դաշտին խառնին ջուրք բազում և լինի գետ մեծ, որոյ
 անունն Մուրատ ձայնեն: Եւ անտի գնացեալ հասանէ ի դաշտն
 Մանաղկերու և ընդ ստորոտովն Խնուսու և մտանեն բազում
 .10 գետք և գնացեալ հասանէ ի դաշտն Տարօնօյ յառաջս վանից՝
 սըրոյ Կարապետին և մտեալ ի ձորամէջս յառաջս ամուր բեր-
 թին Ողկանայ, ուր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն ամրանայր, և
 ոլորտս անցանէ ընդ գաւառն Ճապըղջրոյ. և հասեալ ի բերթն
 Բալու և լինի Մուրատս անտանելի գետ. ե շրջեալ իջանէ զներ-
 .15 քին կողմամբն || դաշտին Խարբերթու և գնացեալ հասանէ և սա
 ի գլուխն Մալաթիոյ, և միանան ընդ իրար Բ (2) ակունքս և
 լինի Եփրատս մեծ ծով, որ արապի բառով Ֆրատ ասեն գետոյս:
 Եւ գնացեալ մտանէ ի ձորն Ապտէհերու ե հասեալ ի բերդն հայ-
 րապետին մերոյ Ներսէսի, որ Կըլայ որջորջի, և շրջապատեալ
 .20 զրերթն և գընացեալ հասանէ ի Բորաճուկ, որ նաւք գնան ի
 վերայ նորա. ե այնուհետե անկանի ի մէջ դաշտին և հանդարտ
 գնացիս.ք բազում չօլս և անապատս անցանէ, զի որչտի վայրի
 Քուրթ և Արապի գուղք և շինւածքն կան առ ի եզերբն գետոյս
 են բնակեալք, որ ամենեին ձիւն չեն տեսանել: Եւ գնացեալ հա-
 .25 սանէ յանդիման Պազտատայ ի բերթն Ղուլոնայ ի սահմանս
 Հիլլառ. և անտի խաղացեալ Ե (5) աւուրբ յառաջք ե գայ Դիլատ
 գետն Բարիլօնի, որ է Շատն, զոր Աստուածաշունչ դրոց Տիգրիս
 կոչի, և խառնի ընդ Եփրատս և միա[ւ]որեալ գնան ի Բասրայ
 քաղաքն և մտանէ ի ծովն Հնդկաց, որ է Սպիտակ, զի իմաստա-
 .30 սէրն Արիստոտէլ սորայ Օվկիանոս ասէ¹⁸, զի Սպիտակ ծովս է
 շրջապատեալ ի Դ (4) կողմա աշխարհիս: Զի Դ (4) գետք ի Դրախ-
 տէն ելանեն՝ Երկուքն սոքայ և՛ Տիգրիս և Եփրատէո, որ Հա-
 յոց Երկրէն ելանեն և գնացեալ ընդ իրար միանան, զի բուն

1 D գաշտըն, ԵՎԳԾ և չի, D չորս: 2—3 ΓԾ ի (Քարաձորն) չի: 3 ԵՎ Ակնայ, Ե
 Ակնա, Ե Զմշկոյ, Ե Զմշկոյ: 4 ԵՎԳԾ միւս 5 Γ յակունք, D բ[զ]խեն չի: 6 ԵՎ իրեար,
 ΓԾ յիրար: 7 ΓԾ բազումք: 8 ΓԾ անուն: 9 ԵՎ Մալազկերտու: 10 ԵՎ առաջս, ΓԾ առաջս
 (D առաջոյ) վանիցն: 11 ΓԾ առաջս: 12 1 D սուրբն, Ե Ողկանայ: 13 ԵՎ ոլորտս տալով
 անցանէ: 15 ΓԾ Խարբերթու դաշտին: 16 ΓԾ Մալաթոյ, ԵԲիրեար երկու, Γ յիրար, յա-
 կունքս, D յիրար երկու յակունքս: 17 ԵՎ Ֆրեատ: 18 ԵՎ բերթ: 19 ԵՎԾ յորջորջի, Γ
 յորջյորջի: 20 ԵՎԳԾ և (զընացեալ) չի, ԵՎ Բէրիանուկն: 21 ԵՎԳԾ նորա չի, ԵՎ և
 (հանդարտ) չի: 22 ԵՎԳԾ գնացիւք: 23 ԵՎԳԾ գիւղք, ԵՎ շինվածք, ΓԾ շինուածք, ԵՎԳԾ
 ի (եզերբն) չի: 24 ԵՎ բնակեալ: 25 ԵՎ գէմ յանդիման, ԵՎ Պազտատայ ի սահ-
 մանս չի, D Զուլոնայ: 26 Ե Հիլլա, Ե Հիլլայ, ΓԾ Հիլլայու, ԵՎ Ը և կամ Ժ աւուրբք վիխ.
 Ե աւուրբք, ԵՎԳԾ յառաջ, Ե դա: 27 Ե Բարելովնի, Γ Բարիլոն, ΓԾ Աստուածաշունչն, գե-
 տոյս վիխ. զրոց: 28 Ե ասի վիխ. կոչի, Ե կոչի չի, ΓԾ կոչէ, Ե Եփրաթիս, ΓԾ խառնին
 ընդ յիրար Եփրատս և Տիգրիս: 29 ԵՎ մտանեն ի ծովն: 30 Ե սոքա, ԵՎԳԾ Ովկիանոս:
 31 ԵՎ պատեալ վիխ. շրջապատեալ: 32 Ե Բ-քն, ΓԾ Երկուք, ԵՎ սոքա: 33 Ե յերկրէս, ԵՎ
 իրեար:

երկիրն Ասորոց ի մէջ երկուց գետոյս են ընակետ իրրե կղզի,
վասն այնորիկ գիրք ամենայն Միջագետաց Ասորոց ասեն: Զի
Տիգրիս հաշտէն գավառէն ելանէ և գնացեալ ի Յամիթ և ի Մու-
սուլ ի Պաղտատ և խառնին ընդ Եփրատին, որպէս ի վերոյ
5 գրեցաք. և Քրիստոս վառք յաւիտեանս. ամէն:

Այսուհետեւ վերջ արասցուք || Եփրատին և սկիզբն արաս-
ցուք միուս գետոցն, որ րդիսեալ ելանեն ի հարայվախն կողմանց
ի րարձրաբերձ լերանց ի Բինգոլէ, որ է Ռականց և սկիզբն ի
Շուշարա և խառնեալ ընդ իրար գետանայ և գայ մտանէ ի ձորն
10 Թէքմանու և լինի Արագ: Եւ սկսանի գնալ ուղիղ գէպի յարեելս
և հասեալ ի դաշտն համենու գնացեալ ի կամուրջն Զօպանի^ա
ևս գայ Վերին Բառենու Մուրց գետն, ևս ջուրն Քուռնիճու, ևս
Թիմարու, նա ևս Պտիճվանու ջուրքն ես գան և խառնին ընդ մէջ
կամըջին, ևս գայ ջուրն այն Ա.նիկի և միանա առաջն Եայդանու
15 և լինի Արագս գետ մեծ և անհուն: Եւ գնացեալ մտանէ ի Վի-
շապածորն Կազզվանայ և հասեալ Աղճաղաւան և գետն գայ Ղար-
սայ և Անոյ, որ է Ախօրան ևս խառնի ընդ Արագն և ոլորտս
տալով, գնացեալ հասանէ երկիրն Երէվանայ և Դվնայ ընդ ստո-
րոտովն Մեծին Մասիսոյ. և գան ջուրքն Արարատեան գաւա-
ռացն և խառնին ընդ Արագն. նայ ևս ծօվանայ, և կտրեալ զներ-
քին կողմ Արարատեան դաշտն ևս գնացեալ հասանէ ի դուղայ-
քաղաքն Աստապատ և Զուղայ, որ նտվորդք գնան ի վերայ նո-
րայ. և անտի մտեալ ի խորածորս բազում աւուրք ես խառնին
ջուրք բազում. և գնացեալ հասանէ երկիրըն Շրվանայ և Դար-
պանդով[յ]ն, որ է Շամախի և միանայ ընդ Կուր գետին և մտանէ
ի ծօվն Կասրիական, որ է Կիլան:

Եւ միուս գետն Ճորոխ ելանէ ի հիւոխոյ լերանց քաղա-
քիս ի թաւ մայրիաց միջոյ ի գաւառէն Չորմայրոյ և գիմեալ
գայ ուղիղ գէպ հուսիս || Ելանեն ակունք բազում և զանազան և
20 յառաջացեալ խառնին ընդ յիրար և գետանայն և իջանէ ի մէջ
ի ծօվն Կասրիական, որ է Կիլան:

Եւ միուս գետն Ճորոխ ելանէ ի հիւոխոյ լերանց քաղա-
քիս ի թաւ մայրիաց միջոյ ի գաւառէն Չորմայրոյ և գիմեալ
գայ ուղիղ գէպ հուսիս || Ելանեն ակունք բազում և զանազան և
25 յառաջացեալ խառնին ընդ յիրար և գետանայն և իջանէ ի մէջ
ի ծօվն Կասրիական, որ է Կիլան:

Եւ միուս գետն Ճորոխ ելանէ ի հիւոխոյ լերանց քաղա-
քիս ի թաւ մայրիաց միջոյ ի գաւառէն Չորմայրոյ և գիմեալ
գայ ուղիղ գէպ հուսիս || Ելանեն ակունք բազում և զանազան և
30 յառաջացեալ խառնին ընդ յիրար և գետանայն և իջանէ ի մէջ
ի ծօվն Կասրիական, որ է Կիլան:

1 Ծ զետոցս, Ծ բնացեալ փխ. բնակեալ, ԵՎԳԴ իրք: Հ Երջայդետաց, ԵՎ ասէ: 3
ԵՎԳԴ ի Յամիթ և չին: 4 ԵՎԴ և ի Պաղտատ (Ե Բաղտատ), ԵՎԳԴ խառնի: 5 ԵՎ և
Քրիստոս փառք յաւիտեանս ամէն չին: 7 ԵՎԳԴ միւս, ԵՎ հարաւային: 8 ԵՎ: ի (րար-
ձրաբերձ) չին, Ե որ է չին, ԵՎԳԴ հազարականաց փխ. Ռականց, և (սկիզբն) չին: 9 Ե
Շուշարայ, Շ Շուզալարայ փխ. Շուշարա, ԵՎ իրեար, Ե զա: 10 ԵՎ գէպ ուղիղ, Շ Շ
արեելս: 11 ԵՎ հասենոյ, ԵՎԳԴ Զօվանի կամուրջն (Ծ կամուրջն): 12 ԵՎԳԴ և զայ (Ե
զա), ԵՎ Բասենոյ, ԵՎԳԴ Մուրց չին, ջուրն փխ. զետն: 12—13 ԵՎԳԴ ևս ջուրն
Քուռնիճու ևս.....ևս զան և խառնին չին: 13—14 Շ իւանի ի մէջ կամբէին: 14 ԵՎ
կտրմէին, ԵՎԳԴ ևս զայ ջուրն այն Ա.նիկի և միանա առաջն Եայդանու չին: 16—17 Ե
ոս Ղարսա: 17 ԵՎԳԴ Յանոյ, ԵՎԴ և փխ. ևո, Շ Արագ: 18 Ե Երեանա, Դվնա: 18—19
Շ Ե ընդ ստորոտովն: 19 ԵՎԳԴ ջուրք Այրարատեան: 20 ԵՎ նայ չին, ԵՎԳԴ և փխ. ևո,
Ե ծօվանա: 21 Ե Այրարատեան դաշտին, ԵՎԳԴ Այրարատեան դաշտ և գնացեալ (Ծ զընա-
ցեալ): 21—22 ԵՎԳԴ զիւզաքազաքն: 22 Ե Զուզա: 22—23 ԵՎԳԴ նորայ չրի: 23 ԵՎ ևս չին,
Շ Շ և փխ. ևս: 24 Շ Բազումք, ԵՎԳԴ երկիրն (Ե յերկիրն) Շրվանայ (Ե Շրվանա): 24—25
ԵՎԴ ի Դարպանան: 26 Ե ծով, ԵՎ Կիլան: 27 ԵՎԴ միւս, Ե ի (հիւոխոյ) չին, ԵՎ
հիւոխոյին: 28 ԵՎԳԴ մայրեաց, Ե մայրոց, ԵՎԳԴ Չորմայրոյ: 29 ԵՎ գնայ փխ. զայ,
ԵՎԴ հիւոխ, Ե ի հիւոխ, ԵՎ բազումք: 30 ԵՎ իրեար, ԵՎԳԴ զետեանան, մէջ չին:

ձորուն Մաստատու և գնացեալ հասանէ ի քաղաքն Բարերթ և
 ճեղքեալ Բ (2) բաժանէ զշինւածքն. և շրջեալ զրերթն անցանէ
 ընդ մէջ դաշտին. և գան ջուրք ի չորից կողմանց խառնին ընդ
 սա, և լինի ձորոխս մեծ և անհունս. և մտեալ ի խոր ձորս Հս-
 5 պերու և հասանէ ընդյառաջ սուրը Յօհաննէսիւ վանիցն, որ կայ
 անդ անփոփեալ զմբկոյթ սրբոյն Յօհաննու Կարապետին, ես կան
 ի միջի նորայ կարգականութիւն միաբան բազմութեան մինչև
 ցայսօր սաղմուերգութիւն պաշտօն, ժամ, և պատարակ անխա-
 փան. Եւ անտի յառաջ խաղացեալ հասանէ ի բերթն Հսպեր և
 10 Ագրաք ևս գնացեալ աւուրս բաղումս ի մէջ անհուն և անտանելի
 ձորոյն, հասանէ ի քաղաքն Նրաց և ի Արթվին լի և անթիւ ձի-
 թաղաղով. և ի մէջ ձորուն, առ ափն դետոյս Բ (2) կողմի, բո-
 վանդակ գուղք և աւանք, ալդիք ևս ծառոց պտուղք զանազան և
 ախսրժք, բազում յոյժ մինչև ի յեղը ծովուն անպատմելի և
 15 անթվելի: Եւ գետք յոլովք դան ի Թորթումու, Իշխանու, Օղ-
 թիացն ևս Փանակու և միանան ընդ ձորոխս և հասեալ ի բերթն
 Գօնիայ առ ափն Սկ ծօվին և մտանէ ի նա:
 Եւ միուս գետն յառաջացեալ յարեմտից լերանց յերկսէս և
 դիմեալ գնայ ուղիղ արևմուտս կոյս, որ Գայլ գետ ասեն սորա,
 20 զի ի գաւասսէն Գայլ] գետոյն ելանեն անթիւ ակունք. ի դեղչէն
 Կարմրոյ լերանցն ժողա[ւ]վեալ մտանեն ընդ ձորն և լինին գետ
 սուր և զարհուրելի, և գնացեալ հասանէ ի Մուրատ զալասիս և
 անտի Նիկիոպր քաղաքն, զի անդ էր || սուրը հայրապետն Գրի-
 գոր Նիւսացին: Եւ ջուրք բազում մտանեն ընդ սա և մտեալ ընդ
 25 խորածորս և անցանէ ընդ բազում գաւառս Հոռոմոց և հասեալ
 ի Սկ ծովն և մտանէ անգ: Զի իշխանն Վարդ Պատրիկ ի վերայ
 գետոյս այս խոյս տուեալ և կամուրճն ետ ընկենուն ի դետն և
 ինքն էանց. և զօրքն Հոռոմոց փախստական դիմեալ ի կամուրճն
 ոչ գտին. և Տաճկացն զհետմտեալ զորն կոտորեցին և զորն
 30 դիաթաւալ արարին և զորն սրոյ ճարակ արարին և կէսք ջրա-
 սոյզ արարին Ռ (1000)-ս և Ճ (100)-ս: Ոչ թէ Վարդ Պատրիկն ի
 զուր արար: զի յառաջմէ չարաճընիկ ազգն Հոռոմոց բազում

8-

1 ԵՎՐ ձորն, Ծ ձորն, Մաստարու: 2 ԵՎԾ յերկուու, Ծ յԲ, ԵՎԾ զշինուածք: 3 ԵՎ ի
 կողմանց չորից, Ծ և խառնին: 4 ԵՎՐԾ անհուն, ԵՎ ի ձորն խոր, Ծ ի ձորս խոր:
 5—9 ԵՎ ընդյառաջ սուրք.....ի բերթն Հսպեր և չին: 5 Ծ առաջ: 6 Գ Յովանէսու,
 Ծ Յովհաննէսու: 6—9 Ծ ևս կան ի միջի.....պատարակ անխափան չին: 9 Ծ առաջ,
 Հսպերու: 10 ԵՎ Ազրակ և, բազում աւուրս, Ծ Ազրակ և գնացեալ ի բազում աւուրս, Ծ
 անհուն և չին: 11 ԵՎՐԾ և չին: 11—12 ԵՎՐԾ զոր ձիթապտուզ լի և անթիւ լինի: 12
 ԵՎ ձորոյս, Ծ ձորոյն, Ծ երկու: 13 ԵՎՐԾ գիւղք, և փիս. ևս, ԵՎ պտուզ: 13—14 ԵՎՐԾ
 զանազան և ախսրժք բազում յոյժ չին: 14 Ծ մինչ, ԵՎՐԾ ի չին: 15 Ե գետ, Ե ի (Թոր-
 թումու) չին: 15 ԵՎՐԾ Թորթումու իշխանայ (Ե իշխանայ): 15—16 ԵՎՐԾ Յօխտեացն և: 17
 Ե Գօնեայ, Ծ յափն, ԵՎՐԾ անդ փիս. ի նա: 18 ԵՎՐԾ միւս, ԵՎՐԾ երկուս փիս. յերկսէս:
 19 Ե գնա, ԵՎ յարեմուտս, Ծ արեմտից: 20 ԱԵՎՐԾ գաւառէն չին, ԵՎՐԾ գետու,
 Ե և զեղչէն: 22 ԵՎՐԾ զալասին: 23 Եկիեսար, ԵՎՐԾ անտի: 24 Ծ բազումք, Ե սայ:
 27 ԵՎՐԾ բնկենուլ: 28 ԵՎ և կամուրճ: 29—30 ԵՎՐԾ և զորն զիաթաւալ.....սրոյ ճարակ
 արարին չին: 30 Ազորն: 30—31 ԵՎ ջրասուզ: 31 Գ Ճ-ս և բիւրս, Ծ հազարս և բիւրս,
 Ե Վարդն Պատրիկ, Ե Պատրիկ: 32 Ծ առաջմանէ, Ծ չարաճընիկ էին ազգն Հոռոմոց:

նեղութիւնս հասուցին ազգիս Հայոց, ևս իշխանքն մեր վիրաւորեալ էին ի ձեռս նոցայ և ի դիպօզ ժամու հայէին, որպէս աստ դոյն գործեալ զչարին և հատուցին զչարն, Աստուած կայ, վասն այն պատճառին Հոռոմքն շուն էրմանի ասեն ադրին մերոյ, բայց արարմունքն երկոցունցն ոչ էր հաճելի Աստուծոյ:

Ապա ներողութեամբն Աստուծոյ թագաւորեաց Մահմէտն ենան զակն գոռողից և անրարտաւանից՝ Հոռոմոց և քրիստոնէից, զոր աէր Աստուած փրկեալ աղատեսցէ զձեղ ի ձեռանէ սոցայ: Այսքանս վասն գետոցն, որ ելանեն ի լեռանցն Արզրումայ ե որպէսզի ճանապարհաւ և որքան աւուրբք մտանեն ընդ ծովերն որիշ որիշ պատմեցից քեզ կարգաւ, իմաստուն եղբայր: Բայց քայն զԵփրատն երկար ճանապարհ ոչ ոք ունի, որն ի (20), որն լ (30), որն Խ (40) աւուրբք մտանեն ի ծօվն, բայց Եփրատն Գ (3) ամսէն ճանապարհաւն, ապա թէ ի ծովն մտանէ: Բայց դիտեմ, զի պաամութիւնս պարսաւելի է իմաստնոցն, || բայց խընդրեմ ազատ առնել զմեզ ի բամբասանաց և կամ զթերին լընուլ, քանզի յոյժ խնդրեաց հարազատ եղբայրն իմ Մազաքեայ և քահանայքն և սարկաւագունքն մեր յոյժ թախանձեցին ե ես զինդիրս նոցա կատարեցի բարէխօսութեամբ սուրբ կուսին Տալիթայ և Ամլորդոյն նաև լուսատուին մերոյ ե ամենից սրբոցն. ամէն,

382

1 ԵՎ նեղութիւն, ԵՎՇԴ և փխ. ես, Ծ բշխանին, ԵՎՇԴ մեր չի: 2 Ծ նոցա: 3 Ա զոյն, Դ գործեալ հատուցին չար, ԵՎՇԴ զչարին և չի: չար, ԵՎՇԴ Աստուած կայ չի: 4 ԵՎՇԴ նորա համար փխ. վասն այն պատճառին, ԵՎ Հոռոմք, էրման: 4—5 ԵՎՇԴ ազգին մերոյ չի: 5 ԵՎՇԴ արարմունք, ԵՎ երկուցն: 7 ԵՎՇԴ գոռողից և անրարտաւանից Հոռոմոց և չի: 8 ԵՎՇԴ զմեզ փխ. զձեղ, ԵՎՇԴ սոցա: 9 Ծ այսքան, ԵՎՇԴ Արզրումայ (Յ Արզրումա) լեռանցն: 10 Ծ որպէսի, ԵՎ աւուրբք: 11 ԵՎ պատմեցի: 12 ԵՎՇԴ քան, Ղ զՅեփրատն, Վ զԵփրաթն, ԵՎ յերկար, ԵՎ (Խ) որն չի: 13 ԵՎ և կամ փխ. որն (Խ), Ղ կամ լ կամ Խ: Ծ քսան կամ երեսուն կամ քառասուն, ԵՎՇԴ աւուրբք, Ղ երեք: 14 ԵՎՇԴ ճանապարհաւ, ԵՎ թէ չի: ԵՎ ի ծով, Ծ մտանէ ի ծովն: 15 ԵՎ իմաստնոց պարսաւելի է, Ծ իմաստնոց, ԱԵՎ բայց չի: 17 Ե Մազաքիա, ԵՎՇԴ Մազաքիայ, 18 Ծ սարկաւարզունքն: 20 ԵՎՇԴ Ամլորդոյն, ամենայն փխ. ամենից:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս ամբողջ հատվածի սկզբի մասը Մ. Խորենացու Պատմության III գրքի ՄԹ զլուխն է, մասամբ աղավաղված, որը բերված է այստեղ որպես ներածություն, մինչդեռ բացակայում է կ. Կոստանյանցի հրատարակության բնագրից:
2. Պատմական Հայաստանի 15 շաշխարհներից մեկը: Ա. Շիրակացու անունով Հայտնի Աշխարհացույցը այն կոչում է «Բարձր Հայք, այսինքն Կարնոյ կողմն» (պրոֆ. Աշ. Արքահամայան, Անանիս Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան 1944 թ., էջ 348):
3. Նույն Աշխարհացույցի հեղինակը Բարձր Հայքի ղերքի մասին գրում է. «Եւ ըստ անուանզ, արգարե բարձր քան դամենայն երկիր, քանզի ի շորս կողման արձակ է» (Նույն տեղում, էջ 349): Աշխարհացույցի համաձայն Բարձր Հայքը ունեցել է ինը գավառ (Նույն տեղում, էջ 349), սակայն, XVII դարում Օսմանյան Թուրքիայի վարչական բաժանման համաձայն Կարինի (Երգում) կուսակալության մեջ մտնում էին Բարձր Հայքը և Տուրուբերան, Այրտրաս, Տայք նահանդների մասերը, որոնցից կաղմագած էր, ըստ Հակոբ Կարնեցու, 23 գավառ:
4. Հեղինակն ուրիշ անդամ էլ է հիշում առանձին գավառների աղով հարուստ լինելու մասին: Այդ փաստը, ի գեպ՝ հիշատակում է նաև Աշխարհացույցի հեղինակը (էջ 349):
5. Նկատի ունի Ազաթանգեղոսի պատմությունը:
6. Խոսքը վերաբերում է «Արեւելք գերարդիկ» բառերով սկսվող շարականին, որը ոմանք վերագրում են Կիրակոս Թարգմանչին (XII դ.) Գրիգոր Վկայասերի աշակերտին, ուրիշները՝ Կիրակոս Երզնկացուն (XIII դ.):
7. Այս անձնային բորբոքությունների մասին հեղինակը հիշում է նաև իր ժամանակա-գրության մեջ (տես ՄԺ, 1, էջ 241):
8. Գայլ գետի անունով գավառը, որն ընկած էր Երզնկայից հյուսիս, XVII դ. գտնվում էր Կարինի կուսակալության մեջ: Գավառի կենտրոնը հանգիսանում էր Կյալ-կութ-Զիթալիկը, Գայլ գետի վրա: Տես վերեւում, էջ 213, ծանոթ. 2:
9. Այժմ զյուղ Երզնկայի մոտերքում, կոչվել է նաև Կարմրէ:
10. Այս գավառը Բարձր Հայքի պատմական Առյուծ գավառի մի մասն է կազմել և ընկած էր Գարանաղից արևմուսք:
11. Անճ՛՛ տարբերակներում «և ունի վանք զիս երկու ձեռվ, ողվաշ-ի վրա պատիկ չկա. իմաստավորել չկարողանալու պատճառով հրատարակությունից գուրս գցեցինք: Սակայն, այստեղ, ենթագրության նշում ենք՝ «գովելիս» իմաստը»:
12. Վրացիները կոչում են Խախուլ, որն ընկած է Թորթում լճի մեջ թափվող համանուն գետակի եղբին, լճի հարավ-արևմտյան ծայրում գտնվող Օշը (նաև Էնշը) դյուգից հարավ-արևմուտք: Մատենագրաբանի № 3223 ձեռագրի 1458 թ. հիշատակարանում Ավետիք գրիչն այն համարում է նաև գավառ «Գրեցաւ... ի գաւառիս Խախուլ և Թորթում, ի վանս, որ կոչի Ազըրկի» (էջ 326թ.):
13. Տես ծանոթ. 12:
14. Այս գյուղն ընկած է Օլթի գետի ստորին հոսանքում, գետի աջ ափին:
15. Կոչվել է նաև Նառիման, գտնվում է Թորթումից արևելք:
16. Իմա, Օլթի: Մ. Ուռհայեցու մոտ հանդիպում ենք Հակոբ Կարնեցու նշված ձեռվ (էջ 425):
17. Գտնվում է Վերին Բասենում, կոչվում է նաև Զիվան-Կալե:

18. Բավական մեծ գյուղ Օլթից արևելք, գտնվում է Օլթի գետի մեջ թափվող Պարտեղ-չայի ձախ վտակներից յեկի վրա:
19. Հունաբեն շորժաւում բառից: Ունի միայն հովհան ավետարանիլը. «Եւ էր յերուսաղմ ի պրորատիկէ աւազանին՝ որ կոչէր երբայեցերէն բեթեղդա. հինգ սրան. յորս անկեալ զնէր բազմութիւն յոյժ հիւանդաց, կուրաց կաղաց զօսացելոց, որ ակն ունէին ջրոցն յուղելոյց (Ե. 2-3):
20. Գյուղ, կոչվել է նաև Խամլրերդ. գտնվում է Խոնու զավառում համանուն յեռան վրա, որը հանդիսանում է Բինոյուի արեւելան ուղղության բաղուկներից յեկը:
21. Այն գյուղը ուրի մեր պատմչների համաձայն, մահացել է Սահակ Պարթիը. «...զավաճանեցաւ խաղաղական հանգստու ի զաւորին Բազրեանգամ, ի գիւղն՝ որ անուանեալ կոչէր Բլուր...» (Դ. Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխա. Գ. Տեր. Մկրտչյան և Ստ. Մալիսայանց, Տիֆլիս, 1904, էջ 37 (հմա. Մ. Խորենացի, լլլ, Կէ և ուրիշներ):
22. Մանազկերտի ժողովն իրականում աեղի է ունեցել 726 թ. անս վերենում, էջ 36, Ժանոթ. 34):
23. Այս զավառն ընկնում է Բինոյուից հարավ-արեւելք:
24. Ճապաղիք յոտերըում:
25. Պատմական Մանանադ զավառը, Կարինից հարավ:
26. «Կերւաց» և «կերւացք» բառերի տակ հեղինակը հասկանում է վարչական առանձին միավորի: Պայալ զեպքում կուսակալության, փաշայի իշխանության անսահման իրավունքները: Նշանակում է փաշային հանձնված կուսակալության մեջ յանող բնակչությունը վճարելու էր ոչ միայն կայսերական զանազան հարկերը, այլև փաշայի, նրա պաշտոնյաների, զորքի և յոյուների ապրուստի ժամանելը, ինչպես նաև հարկերը:
27. Հակոբ Կարնեցին իր ժամանակագրության մեջ ևս նշում է, որ Կանդիայի պատերազմը տեղի է 30 տարի (Մժ. 1, էջ 242), ուրիշներն էլ նշում են այդպես (նույն տեղում, էջ 326): Սակայն դա սխալ է: Այդ պատերազմն սկսվեց 1645 թվին և տեսեց մինչև 1669 թիվը, շուրջ 25 տարի: «Շինուած Կարնոյ քաղաքից աշխատության դրելու ժամանակ, ինչպես նշում է հեղինակը, այդ պատերազմը շարունակվում էր. այս լ. (30) ամ է, որ գեռ ևս պատերազմի է (խոսքը օսմանյան թուրքիայի մասին է—Վ. Հ.) ընդ թուժին վանատիկոյ. և ջանայ զմեծ բերն, որ ի Կրիտէս է, կամի առնուլ (էջ 561): Այս խոսքերը վերաբերում են Կերետ կղզու գլխավոր քաղաք Կանդիային, որը թուրք դորքերից պաշարվել էր 1648 թ. և միայն 1669 թ. սեպակերերին նվաճվեց: Հետևապես այս աշխատությունը ավարտվել է մինչև 1669 թ.: Նկատի ունենալով ինչպես այս, այնպես էլ ո և ո տարրերակներում պահճած հետեւյալ հիշատակարանը, որը դանդում է «Շինուած Կարնոյ քաղաքից աշխատության բուն նյութի մեջ. «Գրեցաւ պատմութիւնն ի քաղաքս Արդրում ձեռնամակներ Յակոբա ի թվականին յերոյ Ռժմիք (1668): (Ե. էջ 44ա, նույնը տես Ի, էջ 126ա): Կարող ենք հաստատ պնդել, որ այս հիշատակարանի մեջ հիշված «բազմամել Յակոբը» ինքը Հակոբ Կարնեցին է և աշխատութիւնն էլ գրվել է ու ավարտվել 1668 թ.:
28. Իմա, կիպրոս:
29. Իմա, Դանուր գետը:
30. Զաքուան բույսի տեսակ (արար. Záferan պահ. և պրսկ. kurkum), կոչվում է նաև քրքում: Այս բույսի մասին մեջ ենք բերում պրոֆ. Ստ. Մալիսայանցի բացատրությունը:
- «Քրատերեների Կարղին պատկանող...բույսու...մուգ կանալ զոյնով, մէջտեղից սպիտակ ջղով, մանուշակագոյն անուշահնու ծաղիկներով, որ զործ է ածվում իրեր համեմունք և իրեր ներկատու նիւթ (գեղին զոյնի): Մազում է Արեւելքից, բայց արածված է ամեն աեղ» («Հայերէն բացարական բառարան» հա. 1V, էջ 596):
31. Կոչվել է նաև Մոքքա, քաղաք Արարիայում՝ Եմենում, Բար-Էլ-Մանզել նեղուցից մի փոքր հեռու:
32. Իմա, իմերեթիա:
33. Ճիշտ ճեր Շահրապուր, քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում:
34. Օսմանյան կայսրության ծանը հարկապահանջության մասին Հակոբ Կարնեցին ինքնաշիք հիշատակարանում ահա թե ինչ է գրում. «Ովկ եղբայրք, յորժամ հանդիպիք ի յայս թղթիս մի մեղայգրէք զրիս, զի Տաճիկը իսկա կու նեղացընին հարկապահանջութեան և իսկա արամեալ էի և իրը զերաղի զրեցի» (№ 6485, էջ 175թ և 176ա), իսկ Սամուել

զրիւ ը այդ մասին իր հիշատակարանում հետեւյալ սակագ աղջերն է թղղել. որպ անբաժանելի կողոպտեն զմեց, որպէս աւագակ ի եռնիք (Հե 46:49, Էջ 302ա).

35. Ժամանակի չափ, որով կարելի է որոշել նաև տարածության մեծությունը, զեղինակը նման հասկացություն ուրիշ անդամ էլ է գործածել: Տվյալ զեպքում ուղղում է ասկ կարինի բերդի շրջագիծն այնքան է, որքան տարածություն կարելի կլինի անցնել: 2-3 կանոն սաղմոս ասելու ժամանակամիջոցում: Զարի նման հասկացությունը, որը սովորաբար, եկեղեցականներն են դուրսածում, հանդիպում ենք նաև Անդրիս Եղիոնիկյան մոտ, որպես ժամանակի չափ (տես Մժ: 1, էջ 157):

36. Նահատակներ, որոնք սպանվել են կարինում 808 թ. Հռկտեմբերի 19-ին (աճուրդ, 1, էջ 28, Ճանով 10):

37. Գյուղ և գավառ Այրարատի պատմական թագրեանդում (Ալիշան «Այրարատ», էջ 521-522):

38. Գյուղ և դավառ պատմական Ապահովնիքում:

39. Տես նաև հեղինակի ժամանակադրությունը, ՄԺ, 1, էջ 242:

40. Այս մասին տես նաև նույն տեղում, էջ. 242:

41. Բավական աեծ դյուզ, ընկտծ է կարինից հյուսիս:

42. Գյուղ, դանվում է կարինից արևմուտք, Սարչած և Ղարա-սու գետերի խառնը-
բառերում:

43. *S. S. M., U.S.A.* 1, £9 249.

41. Գյուղ և վանք, կան զյուղի (ժանոթ. 41) յոտերքում: Սատենազարանի № 6682 ձեռագիրը բրովանդակում է Գրիգոր Օշականցու բանաստեղծությունները, նրա կենսագրությունը և այլ նյութերը: Նա եղել է Եջմիածնի նվիրակ և XVIII դարի 90-ական թվերին շքչել է Կարինի, Բասենի, Թորթումի, Մուշի և այլ վայրերի վանքերը ու վեցիններին նվիրված բանաստեղծություններ զրել: Յուրաքանչյուր բանաստեղծության վերեւում նշում է վանքի անունը, տեղը, օրինակ՝ ոտանավորներից մեկի կերպում դրված է: Են Մուտուրկու վանսըն, որ յանուն սրբոյ կուսառոչին կառուցեալ զոյ ի մէջ տաճարի նորին առաջի սուրբ սեղանոյն առ ոտս կամարին, որ իջանի յաջակողմն զրեցաւ այսպէս: Մյուսը՝ են զաշտն կարնոյ որ ի հիւսիսակողմն քաղաքին ի վանս սրբոյ Խաչին ի մէջ սրբոյ տաճարին ի ճակատ սեանն, որ կանգնի ընդ որմն յաջակողմեան զրեցաւ այսպէս և այլն:

45. Նաև գյուղ կարինից հյուսիս-արևելք: Հնձուց վանքը կոչվել է նաև կարմիր վանք:

46. ζωδηρότεροι δημιουργοί (87δ) ήσαν οι θεοί της φύσης, οι οποίοι μάστιχαν την περιοχή της οροσεπέλασης και την περιοχή της θερμής ανατολής. Τα θεατέα της θερμής ανατολής ήταν στην περιοχή της θερμής ανατολής.

47. Սարչամ լեռան ստորոտում, կարինից հյուսիս

48. Այս ժամին տես նաև ՄԺ, 1, էջ 242:

49. Б 4 В տարբերակներում չնեցուց վանքին վերաբերող այս հատկածը դրված է Մուռառեկու վանքին վերաբերող հատկածից առաջ:

50. Իմա, Գետուն, բերդաքաղաք Մարտիկ կողմերում, զեհսենից հյուսիս:

51. Ն. Շնորհակին Շեարագրութիւն Հոմերական վիպասանութեամբ աշխատության մեջ հենց ալոպես էլ ասում է.

«Քաղաք Քենսն իմ անուանեաւ»

Յոր հուա է վանք կառմի կուեալա (Տես ՀՅանք ապիւա, Վենետիկ, 1830, էջ 549):

Հայոց կամաց գուշանալիք է առաջ նաև Արքայական կայսերական պահանջմանը:

53. Ենորհակին զերկում նշված երկում (ժանոթ. 51): Գոյն կասիկին այդպես է կոչում, չնայի կուտանք մանեան անհետաց (Հայ. մ. տեղական. լ. 5549).

Հայութեազգ մասնաւուածարք (Առևլա ապղու, չշ Յաց),

թի, ուստի ազգություն համարեցինք կրտսարակմալ։ Իսայց որպես այդ սասում կան ուշագրության արժանի տեղադրական նկարագրություններ, այդ պատճենով՝ բերում ենք միայն առանձին հատվածներ։

85. Իմա Հովհաննես, Թղթուրանցի, Սսի կաթողիկոս 1485—1525 թթ.։ Մատենադարանի

Խ 3119 ձեռագրում (Էջ 229ա—246ա) պահպել է չ. Թղթուրանցու Արարածոց մեկնությունը (չափածոյ)։ որից բերում ենք համապատասխան հատվածը։

«Եփրատ ի Կարնոյ ելանէ և Յոսկեանց ի յերկու ական, շատ գետք մրտանեն ի նա, բաղում ջուրք յիբար միանան» (Էջ 232ր)։

56. Վայր Մաղկոտն զավառում։

57. Գետ, որը սկիզբ է առնում Կարինի հյուսիսում դանվող Տումլի լեռից։ Այս գետը հայտնի է նաև Տումլի-սու անունով։

58. Հեղինակը մի փոքր սիմվոլմ է, ոչ թե Հնդկաց, այլ Միջերկրական ծովն է միջնադարում կոչվել Սպիտակ ծով։ Տես նաև վերելում, էջ 517։ Իսկ ինչ վերաբերում է Արիստոտելի վկայակոչությանը, ապա՝ պետք է նշել, որ տիեզերական և այլ հարցերի մասին մանրամասն խոսվում է Արիստոտելին վերադրված «Յաղագս աշխարհից աշխատության մեջ, որտեղ նման բան չենք գտնում, թեև նա նշում է, որ Օվկիանոսը մեղ է շրջապատում։ Ըստ քէլակուն, այսինքն ծովախորն, որ է արտաքոյ տիեզերիս Աղլանտիկեան կոչի, և որ շրջանուի զմեօք Ոգէանօս։ Իսկ ի նեղ ինչ բերանի բացելոյ առ մուտս արեու, ըստ Հերակլեան ասացելոց արձանացն կուսէ, զնոյն ներհոսէ ի ներքին ծովն, որոչս թէ ի լիճ ինչ, ըստ փոքրում լայնացեալ բնդարձակի, պարփակելով ծոցս մեծամեծս շարամերձեալ իբերաց, երբեմն ըստ նեղուց պարանոցս անձկացեալ և երբեմն զարձեալ լայնացեալ (Վ. Ա. Հակոբյան «Արիստոտելին վերադրված «Յաղագս աշխարհից աշխատության հայկական թարգմանության ընդարձակ տեքստերը և այդ աշխատության հայկական մեկնությունները», Երևան, 1947, էջ 138, անտիպ)։

59. Իմա, Թոփրիքեյ։

ԼՐՈՅՈՒՄ ԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄ

1. ՄԺ, II, էջ 404, 16-րդ տողի շարունակությունը.

Թուրքաց երկրի խարճ, գանակ տէստէն ԺԵ (15) չէսկի լաւն, Բ (2) ծիթնար, գեղին թէնէքէ, ծիթնարն Խ (40) թուվարտի, Ասեղին Ռ (1000)-ն գինն ԺԶ (16) չէսկի:

Ե[ր?]կան իլան տիլի չալղի, պօյն Ե (5) Թիզ ու նեղ լինի, գինն ԼԲ (23) թուվարտի Ճ (100)-ն:

Ածելի, վրան դրվածն, գինն ԺԴ (14) չէսկի՝ տէստէն, առանց դիրն՝ ԺԲ (12) չէսկի:

Լաւ թուրն, վրան գրված յեալտզով, գինն մէկ-մէկ թուրվարտի, Օրթա-ոլոյ թուրին գինն է թուվարտի, գէստէն ԺԲ (12) հատ է:

Կնկան մատնոց գինն ԸԸ (38) չէսկի տուզինըն, ֆունցուսի մատնոց գինն Ծ (50) չէսկի:

Ճերմակ սիմ գինն՝ տէստէն ԺԴ (13)-ական չէսկի:

Ղատախ գինն տէստէն Է (7) ու կէս չէսկի (ուրիշ զրչէ). Մանտը դա-սակ՝ ԺԱ (11) տէստէն մէկ թուվարտի:

Աղըզ զօփուզի գինն՝ տէստէն Ը (8)-ական չէսկի. Սև կոթ դանակ գինն՝ տէստէն ԻԵ (25) չէսկ ու կէս:

Դեղին չախմախ տէստէն ԺԲ (12)-ական չէսկի:

Պոնձուխներ՝ ճերմակ, գեղին, կապուտ, գինն տէստէն ԺԵ (15)-ական չէսկի:

Կարմիր սուտ մէրճան, տէստէն գինն ԺԸ (18)-ական չէսկի. Առանց գիր գեղին շամտան, տէստէն ԻԵ (25) չէսկի, վրան գրած մեծ շամտաներ կան՝ Բ (2)-ն մէկ տէստէ, Դ (4)-ն մէկ տէստէ, Զ (6)-ն մէկ տէստէ, գներն՝ մեկին ԾԵ (55) չէսկի, Ծ (50) չէսկի, ԽԵ (45) չէսկի:

Մանտը մկրատներուն գինն տէստէն ԻԴ (24) չէսկի, մեծերուն գինն ԼԵ (35) չէսկի, օրթայ պոյն Լ (30) չէսկի. Զախու գինն մէկ-մէկ թուվարտի ցածն, լաւն Հ (70) չէսկի տէստէն, մանտրերուն գինն լաւն Ծ (50) չէսկի:

Մոմի մկրատ, տէստէն ԻԵ (25) չէսկի. և այլ մանտը դանակ, տէստէն ԾԶ (56) հատ է, գինն ԽԹ (49) չէսկի:

Մեծ հայլիին գինն մէկ թուվարտի:

Պիպեռի չաղացներուն գինն Ի (20) չէսկի, օրթայ պօյ հայլիին գինն տուզին մէկ թուվարտի:

Նիրընպէռու մաանեստանունն գինն տուզինան 45-ական չէսկի, լաւն ու ցածն մէկ զմէկի վրայ:

Զախմախ քարն Ճ (100) մէկ թինֆ, Քառթայ լաւն Է (7) չէսկի, ցածն՝ Յ չէսկի. Ավել 25-ն ԾԶ (56) չէսկի:

2. Մժ-ի 1-ին հատորում (էջ 262—264, ընագիրը՝ 265—277) ժամանակագրական մի բնագիր վերագրել էինք Լիվոռնոյի մի հայի, սակայն, ինչպես հետագա փասաերը ցույց տվեցին, այդ պնդումը չի համապատասխանում իրականության և այդ բնագրի հեղինակի հարցը բոլորովին այլ լուսաբանություն է ստանում:

Մատենադարանի **№ 8463** ձեռագրի վերջին մասի հետ կազմված է նույն չափի ութ տպագիր թերթ (206—212). Տպագիր այս թերթերից երկուսը Կարապետ վարդապետի խրատն է, հետևյալ վերնագրով. «Կարապետի վարդապետի խրատք պիտանիք մանկանց եկեղեցւոյ» (206—207), իսկ մնացածն ունի «Համառօտ վիպասանութիւն յաղագո ժամանակաց կենցաղոյս ի յիսկզբանէ ստեղծման աշխարհի մինչև զներկայական ամանակս մեր խորադիրը և հետևյալ ծանուցումը ու վասն առաւել կարեսը՝ պիտանացու իրաց եղելոց առ ի բառնալոյ զամենայն կարծիս և զերրայութիւնս ի մտաց. վասն որոյ պիտոյ է դիտել զթիւ ամաց անցելոցն իրաց, նախահարցն և թագաւորացն և քաջ արանց ոմանց մեծագունից» (էջ 208ա). Այնուհետև տրվում է թարգմանչի տեղեկությունը. «Թարգմանեցիալ ի Զաքարիայ Սիւնեցւոյ բանասիրի ի լատին բարբառոյ ի հայո, և ի հայոց ևս արտաքարշեալ առ ի պետոս հայկաղունեանց ճշմարտասիրաց»:

Այս ընադիրը սկսվում է. «Արդ ուրեմն պարտէ գիտել զի յԱգամայ մինչև ի Յովսէփն են ամք 2198» և այլն, Բնագիրը վերջից պակասավոր է, Վերջինս, երբ համեմատում ենք Անանուն Լիվոռնոցու ժամանակագրության հետ, նկատում ենք, որ դրանք նույն բանն են, **№ 8463** ձեռագրում պահպել է մեր հրատարակության 265 էջից մինչև 269 էջի 25-րդ տողը՝ «Սորա լեալք որդիք երեք՝ Ռար, Տիրան և Վահագն, որը հատվածը»:

Ինչպես պարզվում է վերեի մեջբերումից, այդ ժամանակագրության հեղինակը լատինացի է, բնադիրն էլ եղել է լատիներեն, որը հայերեն թարգմանվել է 1683 թ. Զաքարիա Սյունեցու կողմից, Բնագրի ու հայոց ևս արտաքարշեալ բառերը. ցույց են տալիս, որ թարգմանությունը չի կատարված բառացի, այլ հայոց պատմությունից էլ բազմաթիվ տեղեկություններ մուծված է ժամանակագրության մեջ.

Արդ ովկ է Զաքարիա Սյունեցին, որը իրեն կոչում է բանասիր, Սրա մասին եղած ներքոնիշյալ տեղեկությունները շնորհակալությամբ քաղել ենք ընկ. Հ. Անասյանի «XVII դարի արեմտահայ ազատագրական շարժումների պատմությունից» (պատմական հետազոտություն) անտիպ աշխատությունից, Պարզվում է, որ Զաքարիա Սյունեցին քաղաքական նկատառումներով Մահտեսի Շահմուրատի, Հովհաննես Թութունջիի և ուրիշների հետ 1683 թ. լինում է Վերսայլում (И. А. Орбели, „Описание Версаля в армянской записи 1683 года“, Известия Российской Академии Истории материальной культуры, т. I, № 33, 8 Февраля 1921 г., стр. 391—399).

Այնուհետև ընկ. Հ. Անասյանը գրում է. «Զաքարիա Սիսիանցին, որը կոչվում էր և Սյունեցի, նմանապես հայտնի անձնավորություն էր, ծննդով՝ Հայաստանի պատմական Սյունյաց նահանգի Սիսիան գավառից, գուցե և համանուն գյուղից (այժմ յան Սիսիանի շրջան), նա, ինչպես Խաչատր Գաղատացին, լատին միսիոնար Կղեմես Գալանոսի աշակերտն էր, ուստի պատկանում էր հայ հոգևորականության ժամանակի լատինասիր

կուսակցությանը. 1650-ական թվականներին ապրում էր Հալեպսում և գրական աշխատանքներով էր պարապում¹, Նրա մտավորական աշխատանքների արդյունքն է և մի համառոտ ժամանակագրություն, որ ինքը թարգմանել է լատիներենից և մասամբ լրացրել հայկական աղբյուրներից, և, 1683 թվին, երր մրանսիայում էր գտնվում, տպագրել է տվել ՇՀամառոտ վիպասանութիւն յաղագս ժամանակաց կենցաղոյսա² վերնագրով (էջ 164—165):

3. ՄԺ, 1, էջ 383. Մի անանուն ժամանակագրության մասին դրել էինք, որ այն կաղմված է երկու, իրարից անկախ, հատվածներից, տարբեր անձնավորությունների կողմից, այդ բանի համար նշելով Մատենադարանի № 482 ձեռագրի 54ա էջում պահված մի հատվածը, որը վերսիշյալ Անանունի երկրորդ մասն է: Սակայն հիշյալ բնագրի առաջին հատվածը, որը չէինք նկատել ավելի վաղ, գտնում ենք նաև նույն № 482 ձեռագրի մի այլ մասում (էջ 15ը): Այս հանգամանքը մի նոր ապացույց է մեր վերսիշյալ եղբակացության: Հրատարակության բնագրում (էջ 384, տող 17) փոխանակ «կտրեալ էր ի նոցանէա-ի տպված է «կատարեալ էր ի նոցանէա-

¹ Հոռմի Վատիկանյան Մատենակարանի հայերեն ձեռագրերից մեկի՝ Codex Vatianus Armenianus № 24 ձեռագրի ընդօրինակողն է Զաքարիա Սյունեցին, ինչպես կարգում ենք նրա հիշատակարաններում. «Ա. արաեցաւ սուրբ մատեանս ի Թուականիս Հայոց ՈւձԱ ի նոյեմբերի ի. ի քազաքն Տիրերայ որ է Ալապ, ի ձեռն յոքնամեղ տէր Զաքարիա Սիւնեցւոյ, աշակերտի Կղեմէս աստուածարան վարդապետի, ի վայելումն իւրոյ անձին, և յիշատակ իւրն և ընտանեաց իւրոց» (էջ 396ը) և «Յիշատակայ զիրքս Սիսինանցի աէր» (էջ 423ը), հմմտ. F. C. Conybeare, «Codices armeni Bybliotbecae Vaticanae» etc. Romae. 1927. p. 31: Զաքարիա Սյունեցուց ծանոթ է նաև 1643 թվից չափած մի հիշատակարան, նոյն մատենազարանի՝ Codex Vaticanus Armenius № 16 (էջ 102ը), հմմտ. F. C. Conybeare, Ibidem, p. 277. Մեր կարծիքով նույնինքն սա է այն Զաքարիա զպիրը (Zacharias clericus), որը 1643 թ. Գալանոսի հետ 4. Պոլսից Հռոմ գնացող երեք հայերից մեկն էր, անս՝ Cl. Galanus «Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana», pars I, Romae, 1650, p. 184. Idem, «Historia armena ecclesiastica et politica», Coloniae 1686, p. 244—5.

Հ. Ս. Ա.:

² Տես հետեւյալ հրատարակության մեջ. «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց», որ է Աղուեսաղիրզ, Մարտիլիա, 1683, էջ 289—320: Կա նաև առանձին հանգած, հմմտ. Գ. Զաքարիանայան, «Հայկական մատենագիտություն», Վենետիկ, 1683, էջ 320—3 ’1:

Տպագրությունը մասել է անավարտ և հետեւաբար տեքստի պարունակությունը չի հասնում մինչև հեղինակի ժամանակը: Հ. Ս. Ա.:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԱՊՈՏ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՓԻԱ

- № 604.** Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 207: Մեծությունը՝ 16×10: Նյութը՝ թուղթ:
Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Գետրոս սարկավաղ: Ժամանակը՝
1719թ.: Վայրը՝ Փառակա(?) դյուզ:
- № 605.** Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 279: Մեծությունը՝ 15,5×10,5: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Կիրակոս արեղա: Ժամանակը՝
17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:
- № 678.** Հայելի գարուց: Թերթերի քանակը՝ 202: Մեծությունը՝ 19×12,5: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Սուբիսա Ղայանեցի: Ժամանակը՝
1673թ.: Վայրը՝ Հասկավանք:
- № 944.** Ոսկեփորիկ: Թերթերի քանակը՝ 227: Մեծությունը՝ 27×19: Նյութը՝ թուղթ:
Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորազիր: Գրիչը՝ Հովհաննես և Ղագար արեղաներ:
Ժամանակը՝ 1413թ.: Վայրը՝ անհայտ:
- № 1151.** Համամ Արևելի, Առաջների մեջնություն: Թերթերի քանակը՝ 231: Մեծությունը՝
20,7×15,7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայնուն և միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝
Կոմիտաս Քյումուրճյանց: Ժամանակը՝ 1693թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:
- № 1382.** Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 316: Մեծությունը՝ 25,5×16: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարարից ցածր, կան լասված էջեր: Միասյուն: Բոլորազիր: Գրիշը՝
Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1219թ.: Վայրը՝ Հասկավանք:
- № 1518.** Միա Ասորի, ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 325: Մեծությունը
31×27: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայնուն: Բոլորազիր: Գրիչը՝ Ատեփաննոս:
Ժամանակը՝ 1594: Վայրը՝ Ամիթ:
- № 1771.** Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 343: Մեծությունը՝ 20×15: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայնուն և միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Վարդան երեց:
Ժամանակը՝ 1651թ.: Վայրը՝ անհայտ:
- № 1898.** Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 280: Մեծությունը՝
23,2×17,2: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորազիր: Ժամանակը՝
14-րդ դար: Գրիչը և Վայրը՝ անհայտ:
- № 2038.** Մարտինոս Լեհացի, Գավաղանագիրք: Թերթերի քանակը՝ 354: Մեծությունը՝
29×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝
Թումա: Ժամանակը՝ 1674թ.: Վայրը՝ Ամիթ:
- № 2174.** Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 237: Մեծությունը՝ 16,5×12,5: Նյութը՝

1 «Մանր ժամանակագրություններ» ժողովածուի 1-ին հատորի ձեռագրերի բիբլիոգրաֆիայում (էջ 402—404) նշել էինք միայն այն ձեռագրերը, որոնցից հաստարակվել էին բնագրեր: Թանի որ այս հատորի ձեռագրերի բիբլիոգրաֆիան ընդգրկում է ինչպես մեր կողմից հրատարակած բնագրերի, այնպես էլ ներածություններում և ծանոթագրություններում օգտագործված ձեռագրերը, ուստի նպատակահարմար գտանք այս ցուցակին ավելացնել նաև «Մանր ժամանակագրություններ»-ի 1-ին հատորի այն ձեռագրերը, որոնք օգտագործել էինք ներածականներում և ծանոթագրություններում: Այն ձեռագրերը, որոնք նշվել էին նախորդ հատորի բիբլիոգրաֆիայում, այսաեղ չենք նշել: Բիբլիոգրաֆիայի սկզբում տրված է այս հատորի մեր հրատարակած բնագրերի ձեռագրերը, այնուհետեւ 2-րդ և 1-ին հատորների ներածականներում ու ծանոթագրություններում օգտագործված ձեռագրերը:

թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր: Գրիշը՝ Ավաղ երեց և ուրիշներ:

Ժամանակը՝ 1900 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2191. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 194: Մեծությունը՝ 16×11: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակ՝ բավարարից ցածր, աեղ-աեղ փասփած: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝

իդնախոս և Մարտիրոս Համբեցի: Ժամանակը՝ 1687/97 թթ.: Վայրը՝ Մերդին:

№ 2245. Թարողդիրը: Թերթերի քանակը՝ 284: Մեծությունը՝ 21×16: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Երկայնուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1689 թ.

Վայրը՝ էտրինե(?):

№ 2383. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 15×10: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ անհայտ: Ժամանակը՝

18-րդ դար:

№ 2070. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 359: Մեծությունը՝

28,2×10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Միասյուն: Միջն Մեսրպյան: Գրիշը՝

Ղոկաս: Ժամանակը՝ 971 թ.: (Նորոգումը՝ 981 թ.): Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակադրու-

թյունը ազելացվել է հետազայում՝ 1225 թ. ձեռադրի դատարկ էջերում:

№ 2706. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 680: Մեծությունը՝ 27×18,5: Նյութը՝

մաղաղաթ: Վիճակ՝ բավարար: Երկայնուն: Բոլորադիր: Գրիշը՝ Վարդան և Վրթանես: Ժա-

մանակը՝ 1688—1690 թթ.: Վայրը՝ Կաֆա:

№ 2770. Մի. Գոշ, Գատաստանադիրը: Թերթերի քանակը՝ 274: Մեծությունը՝

22×15,3: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Երկայնուն: Բոլորադիր: Գրիշը՝ Գրիգոր

Երեց: Ժամանակը՝ 1385 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2993. Թարողդիրը: Թերթերի քանակը՝ 138: Մեծությունը՝ 22,5×16,2: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Երկայնուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Մինաս երեց, Մելքոն: Ժա-

մանակը՝ 1707 թ., 1752 թ.: Վայրը՝ Բայաղետ:

№ 3078. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 270: Մեծությունը՝ 21×15: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր: Գրիշը՝ Հովսեփ, Ալեք-

սան, Խաչատրու: Ժամանակը՝ 1608 թ.: Վայրը՝ Կարկառ:

№ 3276. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 498: Մեծությունը՝ 19×12: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Ներսես: Ժամանակը՝

1624—1630 թթ.: Վայրը՝ Խեղան:

№ 3613. Ս. Անեցի, Ժամանակադրություն: Թերթերի քանակը՝ 79: Մեծությունը՝

16,5×11,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր և Նոտրադիր:

Գրիշը՝ Միիթար Անեցի: Ժամանակը՝ 13-րդ դար: Վայրը՝ Հոռոմոսի վանք:

№ 3812. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 516: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակ՝ բավա-

րար: Երկայնուն: Բոլորադիր: Գրիշը՝ Դավիթ եպիսկոպոս և Հովսարի երեց: Ժամանակը՝

1610 թ.: Վայրը՝ Ղարամուրատ դուռլու:

№ 3905. Գավողանադիրը: Թերթերի քանակը՝ 110: Մեծությունը՝ 10×10: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակ՝ քսանված: Կերջից ալակաս: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Ներսես: Ժա-

մանակը՝ 1624 թ.: Վայրը՝ Կամենից:

№ 4044. Գավիթ Բաղիշեցի, Ժամանակադրություն: Թերթերի քանակը՝ 68: Մեծու-

թյունը՝ 21×16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակ՝ բավարար, բայց միջից և վերջից ընկած են

թերթեր: Երկայնուն: Բոլորադիր: Գրիշը և Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար(?):

№ 4347. Գավաղանադիրը: Թերթերի քանակը՝ 212: Մեծությունը՝ 21×14,5: Նյու-

թը՝ թուղթ: Վիճակ՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Սարգիս եպիսկոպոս:

Ժամանակը՝ 1701 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 4542. Հ. Կարնեցի, «Տեղադիր»: Թերթի քանակը՝ 41: Մեծությունը՝ 20×13,5:

Նյութը՝ թուղթ: Վիճակ՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Արքահամ արեղա:

Ժամանակը՝ 1826 թ.: Վայրը՝ Կարմիր վանք:

№ 4723. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 364: Մեծությունը՝ 39×25,7: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակ՝ բայց ավայլված: Երկայնուն: Բոլորադիր: Գրիշը՝ Գրիգոր Վարդակեցի, Վար-

դան: Ժամանակը՝ 1684 թ.: Վայրը՝ Վարազի վանք:

№ 4801. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 261: Մեծությունը՝ 27×18,4: Նյութը՝ թուղթ:

Վիճակ՝ քայլքայված: Երկայնուն: Բոլորադիր: Գրիշը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 15-րդ դար:

Վայրը՝ անհայտ:

№ 4998. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 411: Մեծությունը՝

22×17. Նյութը՝ թուղթ, Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Սիմեոն Դպիր: Ժամանակը՝ 1723 թ.: Վայրը՝ Հերապոլիս:

№ 5180. Ալրեքթ դիրք: Թերթերի քանակը՝ 536: Մեծությունը՝ 17×12: Նյութը՝ թուղթ, Վիճակը՝ բավարար: Պահապատ: Պահապատ: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Խորայել արեղա: Ժամանակը՝ 1689 թ.: տոաչ: Վայրը՝ անհայտ:

№ 6483. Ժողովածու: Թերթի քանակը՝ 281: Մեծությունը՝ 21×15: Նյութը՝ թուղթ, Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Բաղդասար Երեց: Ժամանակը՝ 1757 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 6483. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 198: Մեծությունը՝ 14,5×10,5: Նյութը՝ թուղթ, Վիճակը՝ զնապատ: Երկայուն և միասյուն: Բոլորադիր և նոտրադիր: Գրիշը՝ Հակոբ Երեց: Ժամանակը՝ 1635 1039 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 6584. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 62: Մեծությունը՝ 22×16,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար:

№ 6617. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 269: Մեծությունը՝ 14×9: Նյութը՝ թուղթ, Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Ազետին բանաս: Ժամանակը՝ 1618 թ.: Վայրը՝ Աղուլիս:

№ 7087. Քարողդիրք: Թերթերի քանակը՝ 365: Մեծությունը՝ 13×10: Նյութը՝ թուղթ, Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 1638 թ.: Վայրը՝ Աղուլիս:

№ 7273. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 175: Մեծությունը՝ 13×11: Նյութը՝

թուղթ, Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Մինաս: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7321. Կիւրեղ Երուսաղեմացի, Կոչում: ընծայութեան: Թերթերի քանակը՝ 207: Մեծությունը՝ 21,5×16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը, Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար:

№ 7589. Դավիթ Բաղդացի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 58: Մեծությունը՝ 27×18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը և Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար (?):

№ 8245. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 96: Մեծությունը՝ 22—17,5: Նյութը՝ թուղթ, Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Սողոմոն Մանուշակյանց: Ժամանակը՝ 1817 թ.: Վայրը՝ Տիկիս:

№ 8606. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 18×11: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնապատ: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Հակոբ Միքայել Ժամանակը՝ 1640—1642 թ.: Վայրը՝ Կեղով:

№ 9105. Ազետարան: Թերթերի քանակը՝ 262: Մեծությունը՝ 28,5×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ քայլքայված: Երկայուն: Բոլորադիր: Գրիշը, Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 14-րդ դար:

№ 9308. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 193: Մեծությունը՝ 16,5×11: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր և նոտրադիր: Գրիշը, Ժամանակը և Վայրը՝ անհայտ:

Բավիլի ծեռագիր. Մեկնությունների ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 589: Մեծությունը՝ 25×18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարարված: Կան պոկված և վերին եղբերք մաշված էջեր: Վերջից թերթ: Երկայուն և միասյուն: Բոլորադիր: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Միքայել Հականունով Քուչանք: Ժամանակը՝ 1664—1667 թ.: Վայրը՝ Բաղեց:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՈՐ

№ 48. Գիրք առաքինութեանց: Թերթերի քանակը՝ 340: Մեծությունը՝ 18×12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր և նոտրադիր: Գրիշը՝ Գրիշը՝ Տաթևացի: Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 178. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 284: Մեծությունը՝ 24,5×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Վերջից թերթ: Երկայուն: Բոլորադիր: Գրիշը՝ Միքայել Հականաս: Ժամանակը՝ 1253 թ.: Վայրը՝ Երկար Մորուք վանք:

№ 199. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 434: Մեծությունը՝ 27,5×19: Նյութը՝

- Խաղաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Կոսանդին: Ժամանակը՝
1271 թ.: Վայրը՝ Գրագարկ:
- № 210. Ազետարան: Թերթերի քանակը՝ 296: Մեծությունը՝ 18×13: Նյութը՝ թուղթ:
Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Պողոս Վարդապետ: Ժամանակը՝
1474 թ.: Վայրը՝ Սուակի վանք:
- № 287. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 200: Մեծությունը՝ 21,3×15,5: Նյութը՝
յաղաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Կոսանդին: Ժամանակը՝
1268 թ.: Վայրը՝ Հռոմեական:
- № 455. Ժամանակիրք: Թերթերի քանակը՝ 324: Մեծությունը՝ 295×21: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Գրիգոր Երևանցի: Ժամանակը՝
1080 թ.: Վայրը՝ Էջմիածին:
- № 507. Ժամանակիրք: Թերթերի քանակը՝ 324: Մեծությունը՝ 27×21: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Զաքարիա Աբեղա: Ժամանակը՝
1626 թ.: Վայրը՝ Երևան:
- № 570. Ն. Շնորհալի, - Թուղթը ընդհանրական: Թերթերի քանակը՝ 290: Մեծությունը՝ 17×13: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝
Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1270 թ.: Վայրը՝ Ար. Սարգիս վանք:
- № 797. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 248: Մեծությունը՝ 15×10: Նյութը՝ թուղթ:
Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Արքահամ, Գրիգոր: Ժամանակը՝
1711 թ.: Վայրը՝ Կաֆա:
- № 835. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 248: Մեծությունը՝ 19×10: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Սուրբու, Սարտիրոս: Ժամանակը՝
1052 թ.: Վայրը՝ Բագեց:
- № 843. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 294: Մեծությունը՝ 15,5×10: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Հակոբ, Անան: Ժամանակը՝
1724 թ.: Վայրը՝ Թոխատ:
- № 912. Ն. Շնորհալի, Թուղթը՝ ընդհանրական: Թերթերի քանակը՝ 293: Մեծությունը՝
Նը՝ 27,5×19,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն, միասյուն, Նոտրադիր:
Գրիշը՝ Ստեփան Կ. Պոլակցի: Ժամանակը՝ 1785 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:
- № 947. Հաճախապատում: Թերթերի քանակը՝ 161: Մեծությունը՝ 28×22: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Գետրոս: Ժամանակը՝ 1215 թ.:
Վայրը՝ Քեսուն:
- № 982. Սաղտոց: Թերթերի քանակը՝ 387: Մեծությունը՝ 26×18: Նյութը՝ թուղթ:
Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1690 թ.:
Վայրը՝ Արճեղ:
- № 979. Ճալոց: Թերթերի քանակը՝ 477: Մեծությունը՝ 34,5×25: Նյութը՝ յաղա-
թ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Անհայտ: Ժամանակը՝ 1286 թ.:
Վայրը՝ Անհայտ:
- № 1121. Վարդան, Սաղմսոն և Երգերգոսի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 287:
Մեծությունը՝ 16,5×12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն և միասյուն:
Բոլորաղիր: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Երեմիա (?): Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:
- № 1282. Մեկնություններ: Թերթերի քանակը՝ 203: Մեծությունը՝ 24×17: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝ Բարսեղ Վարդապետ: Ժամանակը՝
1604 թ.: Վայրը՝ «Յերկիր» Սոկաց:
- № 1288. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 612: Մեծությունը՝ 20×16: Նյութը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիշը՝ Հակոբ և Աստվածատուր
Թոխատեցի: Ժամանակը՝ 1613 թ.: Վայրը՝ Կամենից:
- № 1334. Գր. Տաթևացի, Հովհաննես: Ազետարանի լուժմունք: Թերթերի քանակը՝ 204:
Մեծությունը՝ 19×14: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկույուն: Բոլորաղիր:
Գրիշը՝ Սրապիոն Բաբերցի: Ժամանակը՝ 1608 թ.: Վայրը՝ Տրապիզոն:
- № 1394. Գր. Տաթևացի, Հովհաննես: Թերթերի քանակը՝ 387: Մեծությունը՝
15×10,5: Նյութը՝ յաղաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորաղիր: Գրիշը՝
Աւղանենտ Կրոնագոր: Ժամանակը՝ 1437 թ.: Վայրը՝ անհայտ:
- № 1480. Պատճառաց գիրք: Թերթերի քանակը՝ 683: Մեծությունը՝ 30×20: Նյութը՝

- թուղթ, Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Վարդան Արդանցի: Ժամանակը՝ 1617: Վայրը՝ Բաղեց:
- № 1602. Հայսմագուրք: Թերթերի քանակը՝ 581: Մեծությունը՝ 38×20,5: Նյութը՝ յաղաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Խաչատուր, Հովհաննես, Սարեթրոս: Ժամանակը՝ 1661 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլս:
- № 1612. Հայսմագուրք: Թերթերի քանակը՝ 570: Մեծությունը՝ 36×23,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1689 թ.: Վայրը՝ Էջմիածն:
- № 1634. Հայսմագուրք: Թերթերի քանակը՝ 612: Մեծությունը՝ 41×28: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1695 թ.: Վայրը՝ Էջմիածն:
- № 1721. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 186: Մեծությունը՝ 18,5×12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիք: Գրիշը՝ Ղազար: Ժամանակը՝ 1096 թ.: Վայրը՝ Նոր Ջուղա:
- № 1808. Միքայել Ասորի, Համառոտ ժամանակաց զրույցք: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծությունը՝ 21,4×14,8: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիք: Գրիշը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1685 թ.: Վայրը՝ Սերաստիա:
- № 1873. Նորեկի Թերթերի քանակը՝ 229: Մեծությունը՝ 23×16,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:
- № 1896. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 270: Մեծությունը՝ 21,1×15,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Նոտրադիք: Գրիշը՝ Հակոբ: Ժամանակը՝ 1689 թ.: Վայրը՝ Բաղեց:
- № 1899. Ս. Անեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 449: Մեծությունը՝ 22,7×16,8: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Նոտրադիք: Գրիշը՝ Գաղացի: Ժամանակը՝ 1676 թ.: Վայրը՝ Բաղեց:
- № 2218. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 307: Մեծությունը՝ 21×14,7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն և միասյուն: Նոտրադիք: Գրիշը՝ Սելքոն, Աստվածառուր: Ժամանակը՝ 1626 թ.: Վայրը՝ անհայտ:
- № 2271. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 283: Մեծությունը՝ 20,3×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրադիք: Գրիշը՝ Ավետիս: Ժամանակը՝ 1724 թ.: Վայրը՝ Նոր Ջուղա:
- № 2281. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 402: Մեծությունը՝ 20×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորազիք, Նոտրադիք: Գրիշը՝ Սիմեոն գպիք և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ Երուսալեմ:
- № 2361. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 339: Մեծությունը՝ 13×10: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիք: Գրիշը՝ Հակոբ և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1679 թ.: Վայրը՝ անհայտ:
- № 2379. Փիլոն Երրայեցի, Վերլուծություն Ղազազ նախախնամության: Թերթերի քանակը՝ 297: Մեծությունը՝ 14,5×10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրադիք: Գրիշը՝ Սարդիս: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:
- № 2381. Զանագան նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 325: Մեծությունը՝ 15,5×10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն և միասյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Ստեփանոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1826—1829 թթ.: Վայրը՝ Կարբի:
- № 2519. Սատթեռ Աստաղատեցի, Ղուկասի ավետարանի և կնություն: Թերթերի քանակը՝ 295: Մեծությունը՝ 18×12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Ստավեռոս: Ժամանակը՝ 1391 թ.: Վայրը՝ անհայտ:
- № 2588. Ն. Լամբրոնացի, Ասենարանություններ: Թերթերի քանակը՝ 445: Մեծությունը՝ 25×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Բարսեղ Երաժիշտ: Ժամանակը՝ 1294 թ.: Վայրը՝ Գրազարկ:
- № 2705. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 487: Մեծությունը՝ 29×21: Նյութը՝ մաղաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորազիք: Գրիշը՝ Առաքել, Ստեփանոս: Ժամանակը՝ 1368 թ.: Վայրը՝ Պոլոնիա և Կաղաքիա:
- № 2748. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 359: Մեծությունը՝

27×20,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Աստվածառուր և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1624: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2968. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 180: Մեծությունը 21×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնասված: Երկսյուն: Նոտրագիր: Գրիշը՝ Հուկաս: Ժամանակը՝ 17—18-րդ դարեր: Վայրը՝ կ. Պոլս:

№ 3007. Մի. Գոշ, Երեմիայի մարգարեռության մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 207: Մեծությունը՝ 22×16,2: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիշը՝ Դարրիկի Սերաստացի: Ժամանակը՝ 1772 թ.: Վայրը՝ Աղանա:

№ 3082. Տոնապատճառ: Թերթերի քանակը՝ 478: Մեծությունը՝ 21×10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնասված, սկզբից թերի: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Գեորգ: Ժամանակը՝ 1207 թ.: Վայրը՝ Անդր-Վիրապ:

№ 3110. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 348: Մեծությունը՝ 20×13,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Գեորգ: Ժամանակը՝ 1650 թ., 1076 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 3223. Գանձարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծությունը՝ 14,3×11,6: Նյութը՝ մաղաղաթ: Վիճակը՝ զնասված, լուսանցքներ խունացած: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրիշը՝ Ավետիք: Ժամանակը՝ 1458 թ.: Վայրը՝ Ագրիկ զանք:

№ 3380. Բարոզդիքիք: Թերթերի քանակը՝ 360: Մեծությունը՝ 17×10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնասված, պակաս պրակներով: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիշը՝ Հովասափ: Սրգումցիք: Ժամանակը՝ 1716—1722 թթ.: Վայրը՝ Հնձուց յուղ (Կարին):

№ 3711. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 311: Մեծությունը՝ 22×14,6: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնասված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 13—14-րդ դարեր:

№ 4034. Գր. Տաթևաղի, Հով. Ավետարանի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 394: Մեծությունը՝ 20,5×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից թերի: Երկսյուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրիշը՝ Արքահամ զպիր, Պետրոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1697 թ.: Վայրը՝ Ամբողոլու վանք (Բաղեց):

№ 4109. Պողոսի Պղթերի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 354: Մեծությունը՝ 26×18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ թումա: Ժամանակը՝ 1660 թ.: Վայրը՝ Բաղեց:

№ 4156. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 263: Մեծությունը՝ 25×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ սկզբից թերի, զնասված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Մելիքսեթ: Ժամանակը՝ 1428 թ.: Վայրը՝ Բաղեց, Արճի:

№ 4160. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 244: Մեծությունը՝ 23,5×14,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնասված, պակասում են թերթեր: Երկսյուն և միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Սիմոն (?): Ժամանակը՝ 1236 թ.: Վայրը՝ Հավուց քառուց քառուց (?):

№ 4173. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 183: Մեծությունը՝ 25,5×18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Մի մասի Իսրայել: Ժամանակը՝ 1580 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4211: Սողոմոնի առակների մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 529: Մեծությունը՝ 24×16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ զնասված, սկզբից և վերջից թերի: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Սիմոն (?): Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Հովումկլա:

№ 4243. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 277: Մեծությունը՝ 18,5×12: Նյութը՝ մաղաղաթ: Վիճակը՝ զնասված, որոշ թերթեր պատառուված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Սահմանառու: Ժամանակը՝ 1266 թ.: Վայրը՝ Բարձրերդ:

№ 4470. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 648: Մեծությունը՝ 21×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Հ. Փիբ-զպիմյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ կ. Պոլս:

№ 4472. Հայումագուրք: Թերթերի քանակը՝ 668: Մեծությունը՝ 32×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Հերապետ, Ղազար: Ժամանակը՝ 1452—1457 թթ.: Վայրը՝ Լիմ, Քաջրերունիք:

№ 4584. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 386: Մեծությունը՝ 27,5×18,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Մանր նոտրագիր: Գրիշը՝ Արքահամ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ Վայրը՝ անհայտ:

№ 4649. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 307: Մեծությունը՝ 22×16: Նյութը՝

- թուղթ; Վիճակը՝ վնասված, ցեցակեր; մաշված; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Սամուել գոկիր; Ժամանակը՝ 1667 թ.; Վայրը՝ Կարեն:
- № 4681. Հայսմագուրք; Թերթերի քանակը՝ 528; Մեծությունը՝ 46—26; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ բավարար; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Խաչառուր Խիդանցի; Ժամանակը՝ 1696; Վայրը՝ Վան:
- № 4682. Հայսմագուրք; Թերթերի քանակը՝ 617; Մեծությունը՝ 39,5×25,5; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ վնասված, կերջից թերի; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Գրիգոր; Ժամանակը՝ 16-րդ դար (?); Վայրը՝ անհայտ:
- № 4721. Հայսմագուրք; Թերթերի քանակը՝ 666; Մեծությունը՝ 39×26; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ վնասված, սկզբից և կերջից թերի; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Սարդիս Խիդանցի; Ժամանակը՝ 1608 թ.; Վայրը՝ Խիդան:
- № 4732. Հայսմագուրք; Թերթերի քանակը՝ 665; Մեծությունը՝ 38,5×25,5; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ վնասված, կերջից թերի; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Մարտիրոս; Ժամանակը՝ 17-րդ դար; Վայրը՝ անհայտ:
- № 4746. Ռաշոց; Թերթերի քանակը՝ 447; Մեծությունը՝ 32×21; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ վնասված, սկզբից թերի; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Հովհաննես; Ժամանակը՝ 1457 թ.; Վայրը՝ Արճեն:
- № 4764. Ճաղբնտիր; Թերթերի քանակը՝ 350; Մեծությունը՝ 31×20; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ մաշված; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Մարգարե; Ժամանակը՝ 1534 թ.; Վայրը՝ Վան:
- № 4830. Ավետարան; Թերթերի քանակը՝ 318; Մեծությունը՝ 27×18,5; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ բավարար; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Գրիգոր; Ժամանակը՝ 1452 թ.; Վայրը՝ Աղթամար:
- № 4881. Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Կոչումն ըսծայության; Թերթերի քանակը՝ 275; Մեծությունը՝ 34×20; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ վնասված, սկզբից թերի; Երկսյուն; Խոշոր Բոլորազիր; Գրիչը՝ Գանիել Կրոնավոր; Ժամանակը՝ 1307 թ.; Վայրը՝ Աղթամար:
- № 4882. Հայսմագուրք; Թերթերի քանակը՝ 623; Մեծությունը՝ 32×21; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ վնասված; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Վարդան; Ժամանակը՝ 16-րդ դար (?); Վայրը՝ անհայտ:
- № 4904. Մաշոց; Թերթերի քանակը՝ 285; Մեծությունը՝ 31×21; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ բավարար; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Հովհաննես; Ժամանակը՝ 1672 թ.; Վայրը՝ Ալամենք գյուղ (Բաղեղի կողմերում):
- № 5155. Մեկնություն; Թերթերի քանակը՝ 503; Մեծությունը՝ 26×15; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ բավարար; Միասյուն; Նոտրազիր; Գրիչը՝ Թումա, Գավիթ Բաղեղեցի; Ժամանակը՝ 1669 թ.; Վայրը՝ Բաղեղ:
- № 5179. Մեկնություն; Թերթերի քանակը՝ 244; Մեծությունը՝ 26×13; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ բավարար; Միասյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Գրիգոր; Ժամանակը՝ 1661 թ.; Վայրը՝ Բաղեղ:
- № 5397. Ժամանակիր; Թերթերի քանակը՝ 147; Մեծությունը՝ 24×17; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ սկզբից և կերջից թերի; Վայրը՝ անհայտ; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Գրիգոր Զուշայեցի; Ժամանակը՝ 1643 թ.; Վայրը՝ Զուշայեց:
- № 5495. Ժողովածու; Թերթերի քանակը՝ 118; Մեծությունը՝ 20×14,5; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ նողողված; Միասյուն; Նոտրազիր; Գրիչը՝ Ղազար; Ժամանակը՝ 1696 թ.; Վայրը՝ Սամարուլ:
- № 5501. Պատմական Նյութերի ժողովածու; Թերթերի քանակը՝ 391; Մեծությունը՝ 20×14; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ նողողված; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Գրիգոր; Ժամանակը՝ 1684 թ.; Վայրը՝ Բաղեղ:
- № 5507. Ավետարան; Թերթերի քանակը՝ 233; Մեծությունը՝ 30×21; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ բավարար; Երկսյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Սաղաթել Կրոնավոր; Ժամանակը՝ 1577 թ.; Վայրը՝ Խաչեն:
- № 5518. Լուծմունք; Թերթերի քանակը՝ 307; Մեծությունը՝ 25×17; Նյութը՝ թուղթ; Վիճակը՝ բավարար; Միասյուն; Բոլորազիր; Գրիչը՝ Հովհաննես, Կոստանդին; Ժամանակը՝ 1271 թ.; Վայրը՝ Վանկունք Վանք:
- № 5582. Մաշոց; Թերթերի քանակը՝ 233; Մեծությունը՝ 19×14,5; Նյութը՝ թուղթ;

- Վիճակը՝ նորոգված, մաշված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Միքայել: Ժամանակը՝ 1692 թ.: Վայրը՝ Բոլենց գյուղ (*Սոկում*):
- № 5665. Շարական: Թերթերի քանակը՝ 203: Մեծությունը՝ 13×8,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ նորոգված, ունի ընկած թերթեր: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրիչը՝ Առաքել ժամանակը՝ 1632 թ.: Վայրը՝ սր. Հովհաննու ուխտ (*Տարոն*):
- № 5707. Նարեկ և ճաներ: Թերթերի քանակը՝ 415: Մեծությունը՝ 23×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հակոր վարդապետ: Ժամանակը՝ 1683 թ.: Վայրը՝ Ոստան:
- № 5732. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 22×10: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված և մաշված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը, Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1664 թ.:
- № 5736. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 318: Մեծությունը՝ 24×17: Նյութը՝ մաշղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Թորոս: Ժամանակը՝ 1290 թ.: Վայրը՝ Գրադարկ:
- № 5830. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 234: Մեծությունը՝ 20×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1694 թ.: Վայրը՝ Բանել:
- № 5931. Փիլիսոփայական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 198: Մեծությունը՝ 15,5×12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, մասամբ ցեցակեր, մաշված: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես վարդապետ: Ժամանակը՝ 1383 թ.: Վայրը՝ անհայտ:
- № 6172. Տոնացույց: Թերթերի քանակը՝ 227: Մեծությունը՝ 10×7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրիչը՝ Վարդան սարկավագ: Ժամանակը՝ 1663 թ.: Վայրը՝ Աւնդանց գյուղ (*Սոկում*):
- № 6196. Ճառընտիր: Թերթերի քանակը՝ 012: Մեծությունը՝ 50×33: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, զերջից թերթ: Երկսյուն: Խոշոր բոլորագիր: Գրիչը՝ Մարգիս՝ Ղաղար: Ժամանակը՝ 1227 թ.: Վայրը՝ Խլաթ:
- № 0198. Հայոմագուրք: Թերթերի քանակը՝ 487: Մեծությունը՝ 43,5×30: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մատթեոս: Ժամանակը՝ 1661 թ.: Վայրը՝ Գրախափի գյուղ:
- № 0282. Հայոմագուրք: Թերթերի քանակը՝ 626: Մեծությունը՝ 37×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մարգար, Եղիա Բերկեցի: Ժամանակը՝ 1660 թ.: Վայրը՝ Գետամելի վանք (*Չարարերսում*):
- № 0434. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 225: Մեծությունը՝ 23×15,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Վարդան Բալուեցի: Ժամանակը՝ 1680 թ.: Վայրը՝ Բաղեզ:
- № 0495. Գանձարան: Թերթերի քանակը՝ 441: Մեծությունը՝ 25×17,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1490 թ.: Վայրը՝ Արճել:
- № 6682. Ցաղարան: Թերթերի քանակը՝ 68: Մեծությունը՝ 21,5—15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Մովսես վարդապետ, Հովհաննես Նոտար: Ժամանակը՝ 1820 թ.: Վայրը՝ Կարին:
- № 6801. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 184: Մեծությունը՝ 18×12: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Ղադար սարկավագ: Ժամանակը՝ 1657 թ.: Վայրը՝ Բաղեզ:
- № 6870. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 367: Մեծությունը՝ 17×12: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Ընտիր բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1483 թ.: Վայրը՝ Կոտուց անապատ:
- № 6881. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 263: Մեծությունը՝ 16×11: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1531 թ.: Վայրը՝ Արճել:
- № 6972. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 238: Մեծությունը՝ 14,5×10,5: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկսյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մամուկ, Ժամանակը՝ 1666 թ.: Վայրը՝ Մուտսուկու վանք (*Կարին*):
- № 6089. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 352: Մեծությունը՝ 14,5×10: Նյութը՝

Բուղթ: Վիճակը՝ վնասոված, վերջից պակաս: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Ղուկաս: Ժամանակը՝ 1648 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7117. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 347: Մեծությունը՝ 12,5×8,5: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար, բայց մաշված: Երկոյուն և միասյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Հովհաննես Արճիշեցի: Ժամանակը՝ 18-րդ դար: Վայրը՝ Մեծովա վանք:

№ 7134. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 292: Մեծությունը՝ 25×17: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Սաեփաննոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1274—1275 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7018. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 286: Մեծությունը՝ 10×14: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 14-րդ դար (?):

№ 7020. Գորոզգիրք: Թերթերի քանակը՝ 425: Մեծությունը՝ 21×13: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ վնասոված: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1409 թ.:

№ 7757. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծությունը՝ 28×38: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1468 թ.: Վայրը՝ Խիզն:

№ 7760. Գր. Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց: Թերթերի քանակը՝ 250: Մեծությունը՝ 25×19: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Գինոս Երեց: Ժամանակը՝ 1639 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 7831. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 297: Մեծությունը՝ 24,5×17,5: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար (?): Վայրը՝ Լըբիմ (?):

№ 7864. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 326: Մեծությունը՝ 22,5×16: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ վնասոված: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Գրիգոր Դպիր: Ժամանակը՝ 1679 թ.: Վայրը՝ Կաղեզ:

№ 8170. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 199: Մեծությունը՝ 19,5×14,5: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Նիկողոս: Ժամանակը՝ 1661 թ.: Վայրը՝ Կաֆա:

№ 8349. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 60: Մեծությունը՝ 15×10: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Մարգար Երևանցի: Ժամանակը՝ 1656—1657 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 8380. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 266: Մեծությունը՝ 18×13,5: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Գրիգոր Երեց: Ժամանակը՝ 1602 թ.: Վայրը՝ Հարա-հիսար:

№ 8463. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 218: Մեծությունը՝ 14×9: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Տիրացու Ակոր: Ժամանակը՝ 1707 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 8625. Շարակնոց: Թերթերի քանակը՝ 386: Մեծությունը՝ 10×7,5: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Առաքել: Ժամանակը՝ 1583 թ.: Վայրը՝ Գրւնիկ Գյուղ:

№ 9223. Պատառիկների ժողովածու:

№ 9424. Հով. Քոլող, Տեսարան գիպվածոյ Վասպուրականի: Մեծությունը՝ 26×19: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղագիր, Նոտրադիր: Ժամանակը՝ 19-րդ դար:

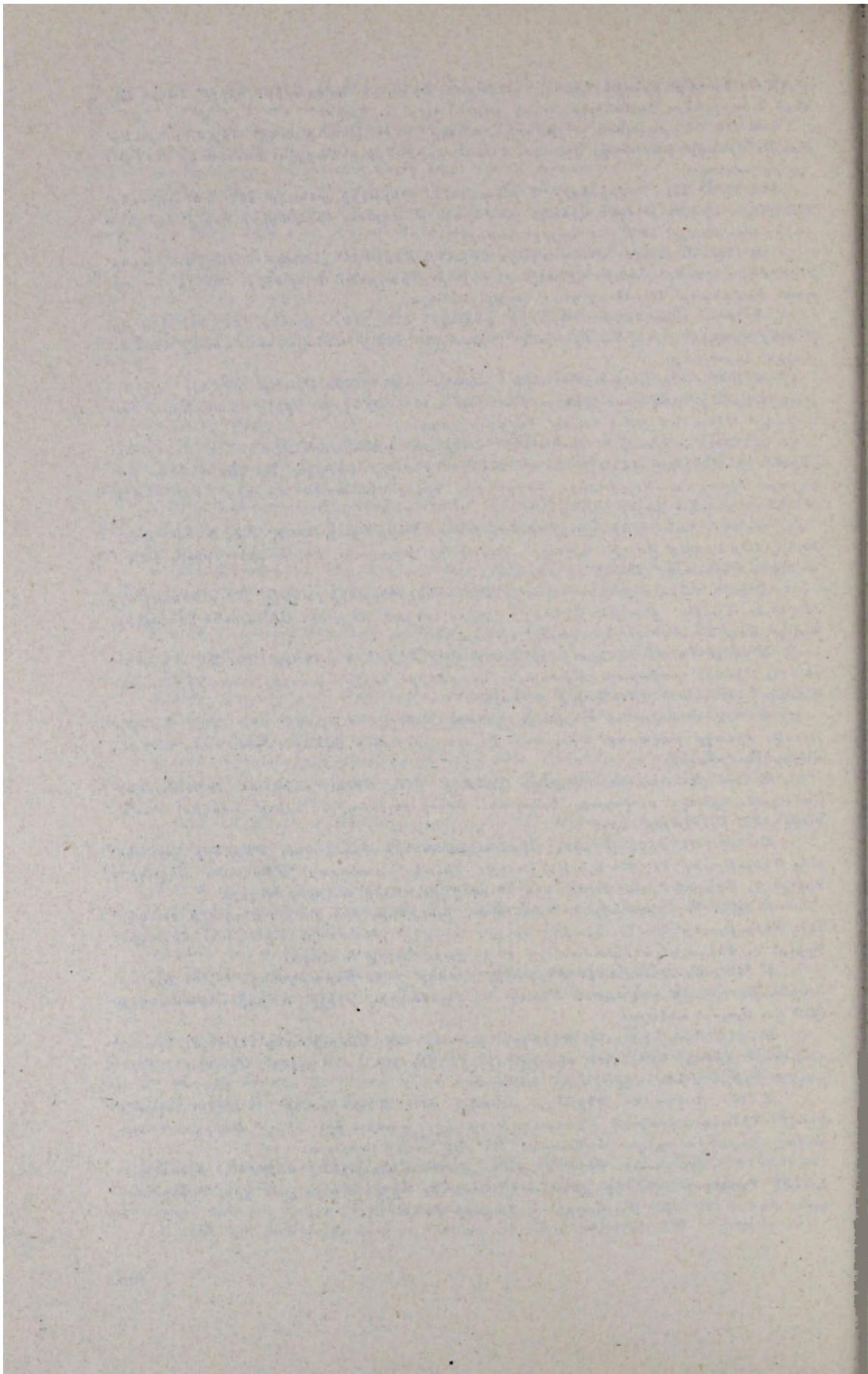
№ 2. (Պարսկերեն ձեռագիր) Խոքանգար-րեկ Թորքեման (Մունշի), Արասյան աշխարհաբար պատմություն, հատ. 2-րդ: Թերթերի քանակը՝ 301: Մեծությունը՝ 33,5×22: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Գրիչը՝ Հաջի Մուլա Հովեյին Ալիարադիր: Ժամանակը՝ 1082 թ.: Վայրը՝ Ալիարադ:

Ա.Ա.ՁԻՒՆ ՀԱՏՈՐ

№ 996. Հոնական: Թերթերի քանակը՝ 868: Մեծությունը՝ 30,3×20: Նյութը՝ Բուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Հովհաննես Միայնակեաց: Ժամանակը՝ 14-15 թ.: Վայրը՝ Սերկելիք գյուղ:

№ 1113. Գր. Տաթևացի, Հորի լուծմունք: Թերթերի քանակը՝ 296: Մեծությունը՝

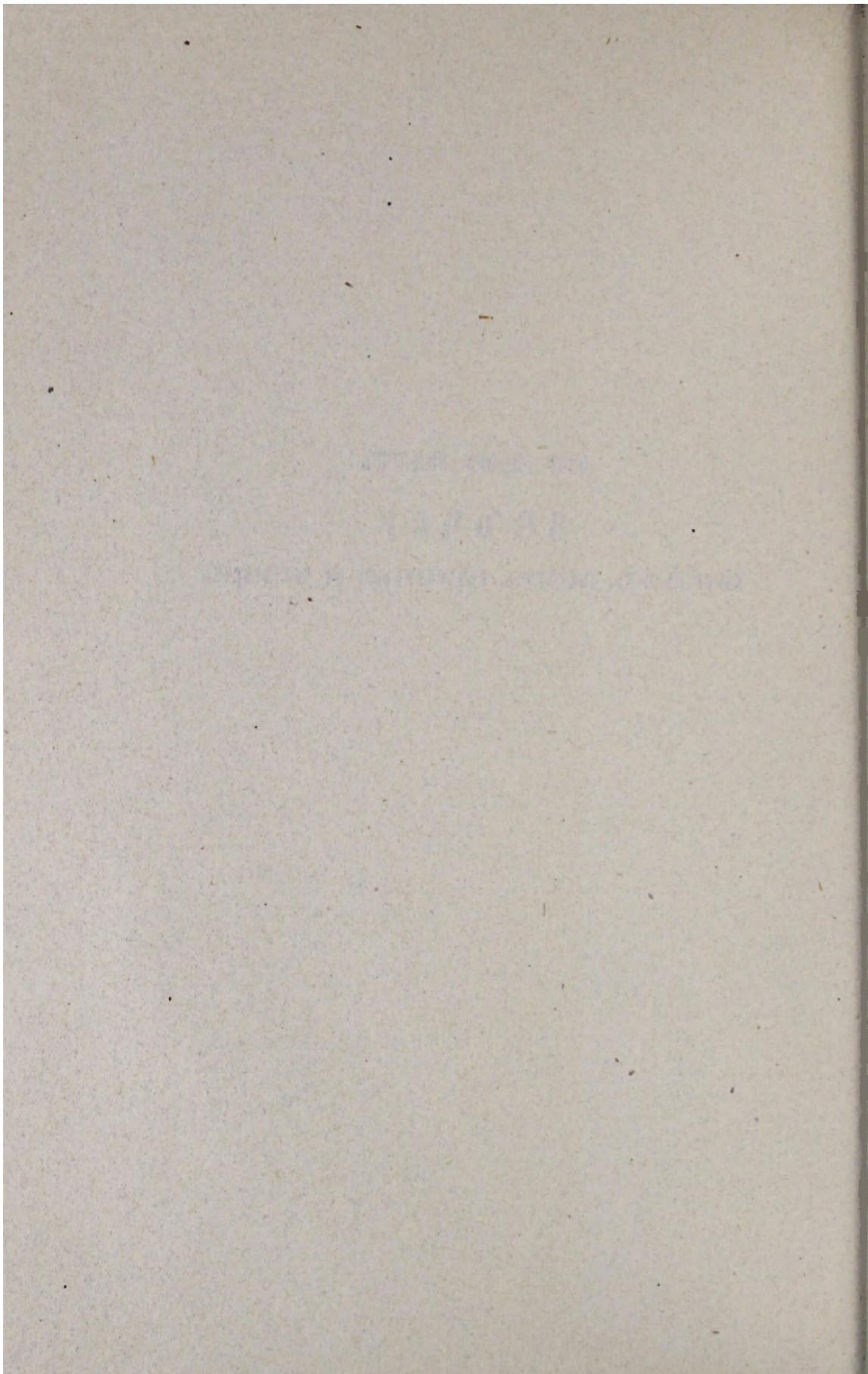
17,3×12: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Նոարագիր: Գրիշը՝ չակոր Ակ-
 նեցի և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ Կայք: Պոլիս:
 № 1801. Շարականոց: Թերթերի քանակը՝ 321: Մեծությունը՝ 14×9,7: Նյութը՝
 թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 1331 թ.:
 Վայրը՝ անհայտ:
 № 1773. Առ. Գրիշեցի: Գտամություն: Թերթերի քանակը՝ 452: Մեծությունը՝
 20,7×14,8: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Աթանաս
 Պակիր: Ժամանակը՝ 1663 թ.: Վայրը՝ Կարբի:
 № 1897. Ո. Անեցի: Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 284: Մեծությունը՝
 21,8×16,1: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Հայրա-
 պետ: Ժամանակը՝ 12—13-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:
 № 2848. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 318: Մեծությունը՝ 33×24: Նյութը՝
 թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկոյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1292 թ.:
 Վայրը՝ Նորավանք:
 № 2939. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 598: Մեծությունը՝ 32×21: Նյութը՝
 թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն և միայնուն: Նոտրագիր: Գրիշը՝ Սարտիրոս: Ժա-
 մանակը՝ 1779—1796 թթ.: Վայրը՝ Նորաշեն զյուզ:
 № 3031. Հաղբատի և Սանահինի վանքերի արձանագրությունների ժողովածու
 (Քյոթուկ): Թերթերի քանակը՝ 267: Մեծությունը՝ 19×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բա-
 վարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ զանազան մարգիկ: Ժամանակը՝
 17—18-րդ դարեր: Վայրը՝ Սանահին:
 № 3074. Գտամական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 135: Մեծությունը՝
 19,5×14,2: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Վայրը՝
 անհայտ: Ժամանակը՝ 15—16-րդ դարեր:
 № 3260. Բարոյագիտական պատմություններ: Թերթերի քանակը՝ 472: Մեծությունը՝
 14×10,7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վերջից ընկած թերթեր: Միասյուն: Նոտրագիր:
 Գրիշը՝ Սարկոս: Ժամանակը՝ վայրը՝ անհայտ:
 № 3881. Գտամական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 195: Մեծությունը՝
 18×11: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիշը՝ Առաքել Կոստանդյան: Ժա-
 մանակը՝ 1886—1888 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:
 № 5619. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 226: Մեծությունը՝ 16,5×12,5: Նյութը՝
 թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Ավետիս: Ժամանակը՝ 1176 թ.:
 Վայրը՝ Կամրջաձոր:
 № 5786. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 344: Մեծությունը՝ 27×19,6: Նյութը՝
 մագաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկոյուն: Խոշոր բոլորագիր: Գրիշը՝ Սարգիս: Ժամա-
 նակը՝ 1336 թ.: Վայրը՝ Սիս:
 № 6273. Ղ. Փիրզակեմյան, Հիշատակարանների ժողովածու: Թերթերի քանակը՝
 573: Մեծությունը՝ 34×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղագիր:
 Գրիշը՝ Ղ. Փիրզակեմյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ տարբեր տեղեր:
 № 6332. Ղ. Փիրզակեմյան, Գտամական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝
 292: Մեծությունը՝ 30×23: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղագիր:
 Գրիշը՝ Ղ. Փիրզակեմյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:
 № 7125. Մանրումունք: Թերթերի քանակը՝ 267: Մեծությունը՝ 11×8: Նյութը՝
 մագաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝
 1330 թ.: Վայրը՝ անհայտ:
 № 7441. Աստվածաշնչ: Թերթերի քանակը՝ 246: Մեծությունը՝ 11,5×8: Նյութը՝
 մագաղաթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից, միջից, վերջից՝ պակասավոր: Միասյուն: Բոլո-
 րագիր: Գրիշը: Ժամանակը, Վայրը՝ անհայտ:
 № 7707. Տաղարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծությունը՝ 14,5×10: Նյութը՝
 թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Բոլորագիր: Գրիշը՝ Ամերկատե սար-
 կաղագ: Զաքարիա արեգա: Ժամանակը՝ 1611 թ.: Վայրը՝ անհայտ:
 № 7720. Ճառնամանիք: Թերթերի քանակը՝ 607: Մեծությունը՝ 67,5×52,5 և 70×55,5:
 Նյութը՝ մագաղաթ: Վիճակը՝ վնասված: Եռասյուն: Միջին Մեսրոպյան գիր: Գրիշը Վար-
 դան: Ժամանակը՝ 1205 թ.: Վայրը՝ ո. Ղազարի վանք:

ՕՏԱՐ ԲԱՐԵՐԻ ԲՈՂՈՔՆ

ՑԱՆԿԵՐ

ԵՅԽԵԼ: ԾԳՐԻԿԵՆ, ՇՆՎԸՆԵԿԵՆ, ՇԵԶԵԼԵԿԵՆԵՐԻ ԵՎ ՇԹՄՐԿՅԱԿԵՆ

ՕՏԱՐ ԲՈՒՇԵՐԻ ԲԱՐԱՐԱՆ

Այն բառերը, որոնք բացատրված են ծանոթագրություններում կամ գործածվում են որպես հատուկ անուն, չեն մանում բառարանի մեջ; Բառարանում բերված են օտար բոլոր բառերը, ոչ միայն բացատրությունները նշելու, այլև հայերենում, տվյալ շրջանում, մուտք դորժած բառերի բանակը ցույց տալու համար: Օտար բառերի բացատրությունը նշելիս նկատի չենք ունեցել որևէ բառի իմաստն ընդհանրապես, այլ կոնկրետ կամ մոտավոր իմաստը որը գործածվում է տվյալ բնագրում: Արարիքեն և պարսկերեն բազմաթիվ բառեր, որոնք գործածողներն անմիջականորեն վերցըել են թուրքերենից, նշեցինք որպես թուրքերեն թառերի ուղղադրությունը պահել ենք. բնագրերին համապատասխան: Առաջել դժվար հասկանալի և բարբառային բառերից մի բանիսը ևս տեղափոքեցինք այստեղ:

Գործածված են հետեւյալ համառոտագրությունները՝ ազգ-ազգը հաներեն, ասրանութեան, արբ-արարերեն, գերմ-գերմաներեն, թրք-թրքերեն, լուստիներեն, հունարեն, հ. ֆր.-հին ֆրանսերեն, մնդ-մոնղոլերեն, վր-վրացերեն, պրոդ. պարսկերեն:

Աբսիքերս—(հավանաբար հուն. ἀσπίς, այստեղ էլ ասուտիր=աշուտից— վահանակիր վահանով զինված) վահանակիր նման—280
Աղարսզ—թրք. անամոթ, անբարոյական, անբարեկիրթ—489
Աղինասարաս—եղեմին նման—398
Ազարբահի—թրք. (ազապ՝ թուրքական զորքի տեսակ) ազապների պետ—525
Ազամ—արբ. մեծագույն—437
Ազան—արբ. աղոթքի հրավեր—520
Ազապ աղասի—թրք. զինվորական աստիճան—493
Ազրզ զօփուզ—թրք. նվազաբան (նման փանգիսի?)—587
Ազլ (անել) թրք. պաշտոնակ անել—560
Աքաբեկ (նաև աթապակ)—թրք. անկախ իշխանության տեր (սելջուկների ժամանակ), թագավորահայր, փոխարքա, խնամակալ (թագաժառանգների)—134, 164
Աքաօբազ—պրսկ. հրախաղաց, կրակով ձեռնաժություն անող—495
Ալա—պրսկ. շաղախ, գինեցալազ(?)—219
Ալանա—թրք. գույնզգույն, խայտարդես—460
Ալայ—թրք. բարձր—483
Ալիմիօնի—թրք. վաթսունոթ—490
Ալօմիօ (իմա ալավամի եղեւ) թրք. բոնկվեց, արծարծվեց—495
Ալտին (ընկապ)—թրք. ստոր, անարգ, լիբր—488
Ախրար—թրք. մանբածախ առետրական—494

Անուզուր—պրսկ. հառաշանք, հեծեծանք, ախուզ վախ—488
Աղզի հասիդ բօխ—թրք. բերանը՝ փողը կարպած հրանթ, կարճափող հրանթ—490
Ամեր—տես էմբ
Ամանար—արբ. աւանդ, ապահովություն, գստահություն—181
Ամարար—արբ. ապարանք, պալատ, մեծ զենք, շինություն—284
Ամիր (նաև ամիրա) —արբ. պետ, տեր, իշխան, ազատ, հրամանատար, նախարար, ոստիկան—213, 218, 220—221, 227—228
Ամիրզամ—տես միրզա
Այեան—արբ. ազնվական, թրք. հայտնի, անգանի—496
Այնա—արբ. հայելի—462
Անշտխ—թրք. հաղիկ, միայն, սակայն, բայց—491
Աօրիս—արբ. սիրահար, թրք. զուսան—459
Ապրօօ (ապրեշում) —պրսկ. մետաքս—459, 568
Ապրօմելիկ—մետաքսեղեն—565, 569
Ասախ—տես եսասի
Ասեանի—արբ. համբար, ընկերակից—420
Ասմար (նաև ասկար) —զինվոր, զորք, զին. գունդ—209, 395, 406, 453, 455, 457, 458, 476, 484, 490, 496
Ասեայ—արբ. ստորին—483
Աւասյա—թրք. սայլ, կառք—229, 453
Արզ—արբ. աղերսագիր, ինգրագիր, իշնիկիր—463, 476, 496, 525

- Արգամաս—պրսկ, տես արդ
 Արծիխուց—(հ. Փր. արշեներ) արքեպիսկո-
 պոս—78
 Արդուշի—մզլ. գատավոր—72
 Արդուց—հ. Փր. արտոնագիր տվեց, շնորհեց,
 առանձնաշնորհում տալ—48
 Արլու—թրք. գաճիճ, գավիթ—476
 Արման—տես ոման
 Արսաւ—արբ. միջին, միջակ—483.

 Բաբար—թրք. գասակ, շարք, կարգ—525
 Բաղան—թրք. պատվար, մարտկոց, պարիսպ—
 487
 Բաղրիխոս—լտ. պասրիկ—47, 51
 Բաղրամ—թրք. կերպասի առևտրական—494
 Բազմամինին—արբ. որոշ չքավորներ—229
 Բաղրատ—պրսկ. շուկա. 459—460
 Բալիի—արբ. զուցե, թերես—487
 Բալիկատս—պրսկ. բեկի որդի 191
 Բահաւուր—յոզ. քաջ, կորիճ—137, 138
 Բաղչա—պրսկ. այժի, պարակ—459—460, 528
 Բայրաղ—թրք. զբոշ, գունդ (զին.), նշան—
 485, 493, 496
 Բայրամ—թրք. տոն—492
 Բաթե—պրսկ. ամբարտակ, ջրբանդ—491
 Բանեար—արբ. նավահանգիստ վաճառատեղի,
 վաճառաշահ, բազմավաճառ քաղաք—568
 Բաօխ—պրսկ. բաժին, մաս—457
 Բաօխեց—պրսկ. նիվրեց—490
 Բասան—հ. Փր. անցում, հատկապես խաչա-
 կերների արշավանք—58, 179
 Բարիսան—թրք. հաշտվեցին, խաղաղեցին—
 465, 490
 Բարիփուրիուն—թրք. հաշտություն, խաղաղու-
 թյուն—525
 Բարուր—թրք. վառող—494—495
 Բաւլաղ—թրք. նեղուց, կիրճ—376, 577
 Բերդան—անս բիբդան
 Բէլու—թրք. նշանավոր, հայտնի—525
 Բէշի սրմա—կանանց երեսի բողի ոսկեթելը—
 382
 Բէլիերէկ—թրք. նահանգապես կուսակալ—519
 561
 Բիճ—թրք. ապօրինի գավակ—432
 Բինա—թրք. շինություն, շինք, կառուցում—
 491, 527
 Բիրդան—թրք. հանկարծ—492—493
 Բոզզունիլ—թրք. խոռվություն, խառնակու-
 թյուն—525
 Բուռուզում—թրք. հրաման, կարգադրու-
 թյուն—496
 Բուրջ (նաև բուրճ)—արբ. աշտարակ, որը
 չինվում է բերդի կամ քաղաքի պարսպի
 մեջ պաշտպանության նկատառութերով—
 68, 70, 76, 92, 279, 563
- Բուրժան—ասր. իջևան, պանդոկ, փոքրիկ պա-
 հականոց—535, 564
 Բրինձ (նաև բրինձ) —լտ., հ. Փր. իշխան—54,
 60—65, 68—72, 75—78, 98, 102—110,
 113, 205, 404, 405
 Բրնձէս—լտ. հ. Փր. իշխանունի—110
 Բրնձուրին—լա. իշխանություն—109—110
 Բրսխիսին—լա. թափոր—62
 Բրֆաս—հ. Փր. նախարան, առաջարան—34
 Բոլուգ—թրք. գորամաս, գումարտակ, խումբ,
 հատված, մաս—454, 492, 495
 Բոլումբաշի—թրք. գնդապետ, գորագլուխ,
 խմբապետ—454
- Գազ—պրսկ. երկարության չափ, հավասար է
 112 սմ.—494
 Գարշինալ } տես կարտինար
 Գարշինար }
 Գավիիփաջա—անծանոթ բառ—496
 Գավիւչիպասի—թրք. պալատական պաշտո-
 նյա—476, 484, 493
 Գուրա—թրք. գմբեթ, կամար, խորան—527
 Գուգում—թրք. պղնձյա սավոր ջրի համար—
 485
 Գէլուր—թրք. եկամուտ, մուտք (ելքին հա-
 կառակ)—496, 569
 Գիսար—թրք. ելք 496
 Գուլաշ—թրք. կոխ, ըմբամարտ—495
 Գուլուլա—պրսկ. հրացանի գնդակ—492, 525
 Գունդ (նաև գունթ) —հ. Փր. կոմա—60—61,
 64—69, 71—76, 105—107, 109, 178
 Գունդուրին—հ. Փր. կոմսություն—75, 109
 Գունդուստայլ—լա. ախոռապետ, հ. Փր. զոր-
 քի ընդհանուր հրամանատար, արքայական
 պալատի բարձրագույն պաշտոնյա—63, 67,
 74, 104, 108
 Գում (նաև գումին) —լտ. համայնք, հասարա-
 կություն, (համայնքի ժողով ?) 62, 78
 Գուսան—թրք. ակաղակ, հեն, ծովահեն—
 405
 Գոււդ—տես քուրդ
 Գուալ—լհ.? կայսր, թաղավոր—408
 Գումբ—պրսկ. մահմեդականի գերեզման, գե-
 րեզմանոց—495
- Դալալ—արբ. մունետիկ, փողոցներում բարձր
 ձայնով լուրեր հայտնող, փերեղակ—386
 Դաղլ (լինել) —արբ. մուտք գործել մանել—
 523
 Դամկալամիթ (անել) —թրք. կնքել, եաբել
 զրումել, նշան անել—414, 494
 Դաստուր—արբ. թույլտվություն, կարդա-
 գրություն—229
 Դավի—արբ. վեճ, դատ, դատով պահանջ—524

- Դարձանական**—պրուկ. ապարանք տանող մուտք, արքունի գուռ—484, 487
Դարիք—արք. նավի տեսակ—72, 80
Դարուդա—մզր. վարչական պաշտոնյա, ստիթ կանապետ—525
Դարպաս—պրուկ. մեծ զուռ (պալատի), պալատ, նվեր, որ տրվում է թաղավորին կամ իշխանին ներկայանալիս, ուխտավորների նվերը վանքին, որին ուխտ են զնում—56
Դաւար (նաև զաւթար) —թրք. հաշվի տեսք, մատյան—404, 420, 474, 484, 557
Դաւարտար—պրուկ. գիշանապետ—484
Դեկրետ լտ. հ. ֆր. հրաման, հրովարտակ—177
Դիգտար—պրուկ. բերդապահ, բերդակալ—485
Դին—պրուկ. զեն-հայտու, կրոն—334
Դիլին—արք. առյան, դատաստան, դատան, ժողով—272, 496
Դիլանիսանա—պրուկ. գիշանատուն—519
Դոլտար (աւոր) —արք. հարստություն, հարստություն ունեցող—219, 406, 553, 566
Դոնիսիս (նաև զօնմիշ) լինել—թրք. ետ դառնալ վերադառնալ դավաճանել—493, 519—520
Դումս—լտ. աղնիական բարձր աստիճան, ֆեռդ. իշխան, դորավար, առաջնորդ—50, 56, 60—61, 63, 102, 103, 404—405
Դորանդ տես տուլրանդ
Դոլիար—տես դոլւաթ
Դօսամա—թրք. քարահատակ, սալահատակ, տախտակամած—486
- Եալսուզ** } —թրք. ոսկեջուր, ոսկեզօծ—496, 587
Եալսուզի }
Եայլա—թրք. արոտատեղ, հովասուն լեռնային տեղում—553—554, 559, 571, 577
Եասարութին—թրք. գերեզմարություն (գուցե թրք. ասար-բառից՝ վրեժ, արժանի պատիժ)—530
Եասախ թրք. աբդելք, պատուհաս, պատիժ—267, 270, 395, 485, 516, 518, 567
Եարալու (նաև եարալի) —թրք. վիրավոր, խոցված—485, 496, 525
Եափրախ—թրք. տերե—570
Եղամշի—թրք. նժույգի սանձը քաշող պատունյա—496
Ենգիշարի—թրք. օսմ. թուրքիայի զորքի մի տեսակ, որը կազմվում էր մասմետականացած գերի քրիստոնյա երեխաներից—227—228, 230, 277, 560
Ենգիշար աղասի—թրք. զին. աստիճան—405, 488, 490, 496
Եպարհու—հուն. փիլարքա, կառավարչապետ, բարձրագույն պաշտոնյա—437
Եսիր—թրք. դերի—531
- Եսամ**—թրք. սանձ, երասան—496
Եփրատ—լտ. կայսր—401—407
Եօլուս—թրք. զամիկեր—459
Զախորուհի—հավանաբար արք. զախորէ-իցր շտեմարան—77
Զապիր—թրք. քաղաքապետ, իշխան, պետ, սստիկան—450—458, 463—464
Զարար—արք. կաս—521, 524
Զարյ—արք. զարկ, թափ, սաստկություն, ուժ—525
Զարյազանգ—պրուկ. բարանի նման ռազմ. մեքենա, որով քարեր են նետում—229—230
Զալիսիրա (իմա՞ զալիրա) —արք. պաշար, կուտակում—220
Զերա—պրուկ. որովհետեւ—522
Զէնջիլ—տես զնջիլ
Զիսն—պրուկ. զնաս—495
Զնդան (նաև զընդան, զնտան) —պրուկ. բանտ—73, 212, 218, 451, 460
Զնդանել կամ զնանեաց—բանտարկել, բանտարկեց—60, 211
Զնջիլ—պրուկ. շղթա—487
Զոլաւմ—տես զուլում
Զուլում—արք. աղետ, մեծ չարեք, անիբացություն—106, 497
Զուկուրդ—թրք. անանկ, աղքատ—454
Զօւպա—թրք. ուժեղ, զես, ժանտ, խիստ ազստամբ—476, 478
Զուօվ—թրք. հազիկ—493, 496
- Էլ**—թրք. ցեղ, օտար, կողմանի մարդ—494, 496
Էլի—թրք. գեսպան, պատվիրակ, նվիրակ—461—462
Էկրիմադոլիվէ—արք. պարսից շահի գլխավոր վեգիրը—430
Էնսար աղասի—թրք. զին. աստիճան—492
Էմազ—թրք. կեր, ուտելիք, կերակուր—495
Էմին—թրք. վերակացու, տեսուչ, տնօրեն—491
Էմր—թրք. հրաման, օրենք, հրովարտակ—528, 560, 567
Էնիօ—թրք. վայրէջք, զառիկայր—459
Էսեր—տես ասքար
Էտիսիուն—հավանաբար հուն. էւյսիօչ—տարեկան—40
Էրե—թրք. գրոհ, հարձակում, մրցավազք—492, 495
- Էլիսիար**—թրք. ծեր—484
Էնքրուր—լտ. ֆր. կայսր—57—58, 61—66, 68—69, 74, 103, 107
Էնքրուրին—լտ. ֆր. կայսրություն—68
Էռան—պրուկ. ճանապարհ, ուզի—280
Էռալամ—պրուկ. հրովարտակ—525

- Ըուսյ—արք. համաձայնություն—490, 493
 Ըույկէ—տես ոայս
 Ըուս—պրոկ. առաջաձեռն, բարեգործ—57
 Ըօզակի—արք. ուսակա, պաշար, ապրանք,
 հարսառություն—75, 233, 404, 456, 513
 Ըոէկ - ֆր. թաղավոր—62—65, 68, 71—72,
 74—76, 78, 107—109, 180
 Ըոէկ տը Կաստէլ (նաև Գաստէլ) - ֆր. Կաստի-
 լիայի թաղավոր—61, 63, 72
 Ըոէկ տը Նաւար—ֆր. Նավարայի թաղավոր—
 65—66
 Ըուկ տը Գրանս—ֆր. Ֆրանսիայի թաղավոր—
 56—61, 63—69, 71, 74—76, 78, 108—109
 Ըոէչէլ - թրք. Խուրաբար—459
 Ըոհար—տես ոայս
 Ըուռայ - արք. պտղից քամած հյութ—535
- Թալմաւ—դուցե չալում (տես) —267
 Թալմը (նաև Թախում) —թրք. սերմ, ամրող
 խումը, կոմպլեկտ, սարք—488, 496
 Թալիրան—պրոկ. ասպատակություն, ավյալ
 գեղուում՝ ավար—221
 Թալիս (նաև Թաղթ) —թրք. զահույք, թաղա-
 վորական զահ—404, 428, 431, 434, 442,
 452, 461, 482, 515, 516, 519, 525
 Թահթ—տես թախս
 Թան—թրք. թաղ, պսակ (?) —229
 Թամամիլ—թրք. լրանալ, ավարտիկ, վերջաց-
 գել ամրողացվել—526
 Թամալի—տես թուման
 Թամաօա—արք. տեսարան, փողոցային հան-
 դես—491
 Թային (անել) —արք. նշանակել, որոշել, ընտ-
 րել—455, 462, 476, 487
 Թանբեն (անել) —արք. պատվիրել, հանձնա-
 րարել—486
 Թապալի—թրք. ափսե, սկուտիք—491
 Թասիայ—արք. կրոնական անհանգուրժողա-
 կանություն—554
 Թասիիր—արք. դուցե թախսիր, հանցանք—
 522
 Թաւրիօ—թրք. քննություն—485, 496
 Թէնէնէ - թրք. թիթեղ—587
 Թէփէկ - թրք. զագաթ, կատար—459, 461
 Թիւեր—տես թուղ
 Թուրլուս—թրք. թթենու այդի—159
 Թուրուն—թրք. ծխախոտ 395, 400, 495
 Թուղ—թրք. փնջուխ՝ զին, բարձր աստիճան,
 նշան, կնիք, արքունի զրոշի—453, 457,
 488, 493, 497
 Թուլլու—թսւղ կրող (տես)
 Թուլր—տես թուղ
 Թուն - թրք. դոժ (doge), վենետիկյան հան-
 րապետության առաջին անձը—561
 Թուման—թրք. նահանգի շրջակա գավառները,
- շրջակայքը, գորագունդ—171, 187, 220,
 252, 253
 Թումս - տես թուման
 Թուան (նաև թիվանկ) —թրք. հրացան—230,
 489, 525
 Թուանզիր—թրք. հրացանակիր, դինագործ,
 հրացանաղործ—229, 231, 487
 Թուազ—տես թումանք
 Թուիրիւ—արք. խորհուրդ, միտք—186
 Թօյ—թրք. հարսանիք, խնճույք—491
 Թօյ բակի—թրք. հարսանքապետ—496
 Թօյման—տես թուման
 Թօփ—թրք. հրանոթ, գնդակ (խազի) 229—
 231, 475, 484—488, 490, 492—493, 495,
 531, 550
- Ժուլի—արք. գրադմունք, ուշագրությունը
 ցրել—211
- Իբյի—անծանոթ բառ—489—490
 Իր—թրք. առն—489
- Իլանիի—արք. մանավանդ—492, 496
- Իլամ—թրք. իմաստուն, օրենսգետ—476
- Իլան տիլի չալիի—թրք. օսք լեզունկագա-
 րան, նկաղելու գործիք, հազանարար
 կլանելու կամ նման մի նվազարան—587
- Իլդար—թրք. սրբնթաց, արագընթաց, ճեպըն-
 թաց 228—229, 231
- Իմարեր—արք. գեղեցիկ շինություն, պա-
 լատ—450
- Իմասի—թրք. նպաստ, օգնություն—487
- Իննիլ—արք. ավետարան—474
- Իօհմ—(նախանարար իիշիմ բառից) պրոկ.
 ցանում, բարկություն, զայրույթ, կատա-
 դություն—272
- Իսկէլէ—թրք. նավահանգիստ—406
- Իսպահի—ամս սպահի
- Ինչն—թրք. մինչեւու, յորժամ, երբ—476
- Իրինի—թրք. երկրորդ—476
- Լամակի—քրդ. աղա—493
- Լայիխ - թրք. արժան, պատշաճ, արժանավոր,
 վայելուշ—460
- Լաւ—տես լէշ
- Լաջվաղը—պրոկ. ընտիր կապույտ ներկ, գո-
 ծագմ - 383
- Լաւանի պրոկ. անկարդ, երեսառած: թրք.
 կամավոր զինվոր, ինքնազլուխ—453—458,
 462, 485
- Լէգէնոն—հուն, լու. մի տեսակ գե, առասպե-
 լական հրեշտային ծուկ օվկիանոսում, առաս-
 պելական օձ, որ իրը թե շրջապատում է
 երկրացունզը—567
- Լէօ—թրք. զինակ—212, 452
- Լէվինս—տես լաւանդ

Լիկար (նաև լիկադ, լիկատ) — լա. պապի
 նկրակ — 67—68, 70, 72, 76, 78, 176
Լին—հ. ֆր. ճորտ — 76
Լիման — հուն. նավահանգիստ, ձոց — 406
Լուլա—պրսկ. խողովակ, գլանաձև սառույցի
 կտոր — 570

Խաբար (նաև խապար) — արք, լուր, տեղեկու-
 թյուն — 70, 278, 408, 452, 456, 457, 463,
 476, 492
Խաղի (նաև խատի) — տես զատի
Խաղնա—արք. գանձ, գանձարան, շտեմարան —
 77, 153, 490, 493, 525, 561
Խալար—պրսկ. զղեստ, որով արևելքում իշ-
 խողները պարզեատրում էին մեկին ինչան
 իրենց գոհանակության, նորահարսին ար-
 գող նկեր — 129, 226, 275, 419, 453, 493,
 495
Խալէ—տես զալէ
Խալիֆա—արք. վարժապետ — 480, 497
Խալին—արք. ժողովուրդ, քաղմություն — 497
Խային—արք. նենդ, դաշնան — 152
Խայրայխայր—արք. թրէ, քարի, օդուտ — 424
Խան—թրէ. իջևան, օթևան, պանդոկ — 451,
 455, 459—461, 564, 574
Խանդալ—արք. խրամատ, փոս — 254, 408,
 416, 419, 492, 497
Խանշար—պրսկ. դաշույն — 489
Խասան—արք. (իխսաս) նվագում — 149
Խասարար—թրէ. վասո — 524
Խարան (նաև խարաջ) — արք. թրէ. արքունի
 հարկ — 270, 381—382, 417—418, 452, 464,
 483—484, 486—487, 493, 517, 554, 570
Խառաջի կոտոր—թերես հավելյալ հարկ (խա-
 րաջ) — 420
Խարջ սալեալ—հավանարար պեաք է լինի
 խարաջ. և սալեան, պրսկ. տարեկան հարկ,
 տուրք — 497
Խուբե—տես խարաճ — 451, 453
Խուբե—թրէ. ծախս (խարճել-ծախսել) — 413,
 457, 521, 528, 587
Խարամ—տես հարամ
Խարտուպքայի—արք. փլատակող, քանդող
 ռազմ. մեքենա — 78
Խուփունիպաթի—տես դափուճիպաշի
Խափս—արք. քանս — 405
Խափսա—տես դափսա
Խել—ասոր. ցեղ — 136
Խղճատար—տես խղճնատար
Խղճնայ (նաև խղճնա) — տես խղճնա
Խղճաբխար—պրսկ. ծախս, սպասավոր — 496
Խաղնատար—արք. գանձապահ, քարձրա-

գույն պաշտոնյաներից մեկը — 79, 405—
 407, 483, 496
Խըման—պասը լուժել, թաթախկել — 485
Խիար—պրսկ. վարունդ — 571
Խիլա—տես իւաթ
Խօսնգ—տես ֆշանդ
Խուղա—պրսկ. աստված — 231
Խութաս—թրէ. բարեկամ, մտերիմ — 74, 105
Խուլարս թրէ. թնդանոթի գնդակ, ական — 408
Խուտուր—թրէ. թերի, պակաս, նվազ — 476
Խուտր—արք. թերգ, պարիսպ, պաշարում,
 շրջապատում — 70, 71, 107, 142, 152, 210,
 233, 400; 453—40, 521
Խուտել—արք. պաշարել, շրջապատել — 61, 64,
 73—74, 143, 152—153, 189, 210—211,
 232—33, 490, 531
Խոխս—պրսկ. գնում, առետուր — 404
Խօշա—տես հօճա

Ծիբնար—անձանոթ քառ, քայց չափի միա-
 վոր — 587

Կազուխ—թրէ. ցից, ձող — 486, 495
Կալորը (անել) — թրէ. բարձրացնել, տեղից
 վերհանել — 496
Կալիխան—թրէ. վաճան — 496
Կաղանդ—լա. յուրաքանչյուր ամսի առաջին
 օրը՝ ամսամուտ, հունվարի առաջին օրը՝
 տարեմուտ 3
Կայֆա—տես դաւէ
Կսոսաբս—տես դասապա
Կսուց — թրէ. չափ, չափի միավոր — 485
Կարենար—լա. ֆր. բարձր աստիճանի հոդեռ-
 րական կաթոլիկ եկեղեցում, թվով 70 հողի,
 որոնք իրենց միջից ընտրում են պապին և
 կազմում պապի դերագույն խորհուրդը —
 52, 56, 69, 71, 79 — թո
Կափանլր—թրէ. փակում, արդելում — 489
Կափուշիաց—տես դափուջիպաշի
Կէլու—տես գէլուր
Կէմի—թրէ. նավ — 461—462, 494
Կէօլ—թրէ. լճակ, փոքրիկ ծովակ — 474,
 478
Կէօմիւնի—թրէ. մաքսատան պաշտոնյա—
 449, 461, 564
Կէօէ—թրէ. ըստ, համեմատ, համաձայն — 457
Կլա—արք. ամրոց, բերդ — 60, 181, 241, 530,
 581
Կլէրիկոս—հուն. կղերական, եկեղեցական
 ստորին պաշտոնյա — 39—40, 43, 49, 52,
 178
Կոմս—լտ. աղնգական տիտղոս, զինվ. քարձր
 աստիճան — 61, 65, 135
Կոր—թրէ. թիկնապահ — 486, 492, 494
Կուլ—տես դուլ

- Կումած—արք.** ընտիր կերպաս—135, 221,
 491, 568
Կումրիկի—տես կէօմրիւքսի
Կրանքում—լա. մ'եծ գուքս—406

Հա—թրք. այս, արդարե—476
Հազինա—աես խաղնա
Հալ—արք. վիճակ, դրություն—525
Հալաբ—աես խալաթ
Հալալ—արք. արդար, անիարդախ, օրինա-
 փար—521
Հալից (դալ)—արք. հաշվի նստել, պատժելու
 իմաստով—463
Հանի—թրք. ուխտավոր, ուխտազնաց, մահ-
 տեսի—476
Համամ—արք. լաղնիս—515
Հանրմ—թրք. տիկին, օրիորդ—491
Հայ—թրք. հատ, հունդ, դեղահունդ—210
Հառնեց—հ. ֆր. մարդու կամ ձիու դրահ,
 սարք—75
Հարամ—թրք. անիրավ, անօրեն, անարժան—
 491
Հարամի—արք. ալաղակ—148—149
Հայիա—թրք. ող—462—463
**Հաւան—պակի, փոքր սանդ՝ փայտից, մեա-
 ղից—179
Հաւզ—թրք. ավազան—521
Հիսար (նաև հսար)—տես խսար
Հիլալի—թրք. մոհեկային, ոլաք(?) հավա-
 նարար ավարանքի անուն—460
Հիսոսլ—արք. հաշիվ, թիվ—272, 521
Հիւներ—թրք. առարկություն—476
Հումմ—թրք. հրաման, դատաստան, կամք,
 վճիռ—400, 496, 559
Հսապ—տես հիսապ
Հսարել—տես խսարել
Հօնա—թրք. ուսուցիչ, վարժապետ, վաճա-
 ռական, ավագ, պարոն—463, 476, 489,
 491

Հարլինա—թրք. հանքային ջուր, ջերմուկ—
 460
Հարուլ (լինել)—արք. համաձայնել, ընդու-
 նել—227
Հալալայ (անել)—արք. արգելք անել, ար-
 գելք—422
Հազա—թրք. կրոնական պատերազմ, մարտ,
 կոիվ—232, 534
Հազան—թերևս արք. զագի բառի հող. հա-
 զատքի համար կովող զինվորներ—490
Հազի—տես զատի
Հարար—թրք. չափի տեսակ, քանակություն,
 իրրե, որչափ—209
Հալալպանս (անել)—արք. պըսկ. հավանա-
 բար բերդում ամբանալ—530**
- Հալաւա—տես կլա**
Հալիե—տես կլա
Հալէ—հուն. միտեսակի հին նավ—61, 66—
 67, 70, 72—73, 75—76, 78—80
Հալիփաս—թրք. մորթե գլխարկ, խոյր, փա-
 փախ—422
Հասնէ—արք. սուրբ, հոփե—270, 495, 561
Հայեզ—թրք. նազակ—269
Հայիմալասմ—թրք. կուսակալի տեղակալ
 տեղապահ, զավառապետ—528
Հանեաւոզ—թրք. հում մետաքսից՝ դաղից
 զորդված կառո—568
Հասապիս—թրք. զյուղաքաղաք, ավան—
 459—460, 494
Հատախ—արք. բաժակ—587
Հատի—արք. դատավոր, հողեռական դատա-
 վոր—415, 476, 520, 559
Հարիր—թրք. պանդուխո—464
Հաֆաս (նաև զափազ)—թրք. վանդակ—265,
 275, 351, 381, 392
Հզինուզ—թրք. հոն—570
Հրեային (անել)—թրք. ձմեռել—406
Հիմէք—թրք. արժեք—457
Հուրի—թրք. տուփ, վոքքիկ արկո—492
Հուլ—թրք. սարուկ-զինվոր (զկարդիական
 զինվոր)—255, 269, 396, 417, 482, 483,
 485, 487—489, 492—493, 560
Հումսու—տես կումաշ
Հուռուկին (լինել)—թրք. լարված լինել,
 պատրաստ լինել—460
Հօնազ—թրք. հյուր—525
Հօսուն—թրք. զորք, արշավող զորք—525, 530
Հօսպուրին—թրք. արիություն, քաջու-
 թյուն—530
- Համազի—արք.** արագավազ, բեռնաբարձ
 ուղար—184
Համի—թրք. մահեղականների աղոթատուն,
 ժողովարան, մզկիթ—360, 455, 461, 488
Համբազ—թրք. լարախաղաց, ձիազարժ—452
Հարեմա—տես ջառիմա
Հէմ—արք. զումար, ընդամենը—406
Հէնէրալ—ֆր. զինվորական բարձր աստի-
 ճան—404—405
Հէնկին—թրք. մարտիկ, զինվոր, պատերազ-
 մող—408
Հօռով—տես զոռօվ
- Մազուր—թրք.** արդար (ձեռագրում այդպիս,
 սակայն պիտք է լինի թրք. մանզուլ՝ 358
 էջի տողատակ՝ մաղուլ, տես ներքեռում) —
 356, 358
Մազուլ (նաև մայզուլ)—տես մանզուլ
Մազրա—արք. մշակելի հող, հանգ, ազարակ—
 553

- Մարտիս—թբք.** պատճեց, խրամատ, նողա-
 րլուր, պատվար—492—493
Մալ—աբր. թբք. ապրանք, հարստություն,
 դույր, ոսկի, արծաթ, խոշոր եզրավոր
 անասունների խումբ—153, 454—455,
 457—458, 461, 496, 497
Մախրու տե՛ս մուզագաս
Մահրու—տե՛ս մուզագաս
Մահրուսոյ—թբք. լուսնի լույս, լուսընկա—462
Մահրա—աբր. թաղ—495, 497
Մահմէկ (մահմէզաւոր)—աբր. ձիու իթան,
 իթանավոր ծիավոր—186
Մաղրաց—աբր. քարայր—406
Մազրուս—թբք. արևամուռ—492
Մայն—հ. ֆր. ձեռք (?)—72
Մայսու—լտ. պետ, կառավարիչ, ղեկավար,
 նողարարձու, ուսուցիչ, խնամասար—60,
 65—66, 68—69, 72, 76—77, 79—80
Մանզիլ—տե՛ս մէնզիլ
Մանզուլ—թբք. պաշտոնանկ, իշխանությու-
 նից հրաժարված—269, 394, 416—418, 420,
 423, 484—487, 490—491, 560
Մանսուս—թբք. որևէ պաշտոնի նշանակված,
 հաստատված—485, 488—489, 493
Մասկար—աբր. մաշալ-ից (ջահ) կրակաշոր—
 485—486
Մաշիր—թբք. աղոթառոն, մզկիթ—414, 489,
 492, 520, 563, 567
Մասնաւոր—աբր. ծիծաղաշոր, ծաղրա-
 շարժ—530
Մասրաֆ—թբք. ծախս, ծախք—453, 457
Մատէ—աբր. բացի—528
Մատեսանուն—անժանոնթ բառ—587
Մատրասա—թբք. նոգոնը դպրոց—563
**Մարաշախս—հ. ֆր. զին. բարձրագույն աս-
 տիճան, զորագար (կիրկյան տերմին),
 մարշալ—60, 70, 79, 104
Մարգիզ—հ. ֆր. ագնվականական տիտղոս,
 զբուի և կոմսի միջև—59—60, 106—108
Մարիան—հ. ֆր. ամուսնություն, պասկա-
 թյություն—110
Մարիֆէր—թբք. շնորհիք, գիտություն, հան-
 ճար, հնարք, տեղեկություն, ծանոթու-
 թյուն—463
Մարկոֆ—գերմ. մարկզերաֆ—405
Մզկիր—տե՛ս մաչկիթ
Մէրան—թբք. պարանք, մթերք, իր, թան-
 կարժեք ապրանք—449, 455, 459—461
Մէլյարիանա (նաև մելյարհանա)—թբք.
 նվազախումբ, զին. նվազախումբ—491, 496
Մէլյան (նաև միյտան)—թբք. հրապարակ—
 272, 451, 454
Մէնզիլ—թբք. սուրհանդակ—456, 494
Մէնօռու—աբր. հայտնի, հոչակված—460
Մէօս—աբր. անտառ—218**
- Մէրէք—աբր.** զին, կողակից—231
Մէրնան—թբք. բուստ (մարջան)—587
Մէրէպ—թբք. դպրոց—463
Մէօնիւր—աբր. կնիք, նշան, գրում, մատանի
 (իշխանության)—461, 463
Մըխս—կոշիկի մի տեսակ—485
Միմէօ—աբր. հարկահան, հարկերի չափերը
 որոշող պաշտոնյա—524
Մինա—աբր. նավահանգիստ—73, 188
Մինարէ—աբր. մզկիթների մոտ աշտարակ,
 որի վրայից մոլլաները բարձրածայն աղոթ-
 քով հավատացյալներին աղոթքի են հրա-
 վիրում—534
Միւրասէլէ (տալ)—աբր. գրություն աալ,
 թուղթ տալ—474, 476
Միրզա—պարկ. աղնվատոհմ՝ իշխանածին, ար-
 քայածին—152, 210, 212, 220, 223, 428
Միր—տե՛ս Ամիր
Միրի—թբք. պետական, արքունի—493
Միւնաց—աբր. (միւլք բառից) սեփականաց-
 րեց—214
Միասուլ—թբք. հարկապահանջ, հարկահան—
 525
Մնուր—լտ. կրտսեր—64, 68
Մումէկ—պարկ. ավետիս, ավետալի լուր, վարձ
 կամ նվեր ավետալի լուրը բերողին—197
Մուլի (նաև միւլք)—աբր. անշարժ գույք—
 231, 450
Մուլի—թերես արբ. մուլուք բառից՝ իշխան-
 եր—512
Մունիսսէրէ (պահել)—աբր. պաշտոված պա-
 հել—452
Մուղաղա—աբր. որոշակի, որոշված գումար
 (որ տալիս էին վանքերը և եկեղեցիները)—
 418, 428, 483
Մուռապիր—աբր. (մուռաշիր)՝ վերակացու,
 գործակալ—496
Մուշալէ—աբր. համախոսական զիր—524
Մուսալիմ—թբք. տեղապահ—487—488
Մուրաղ—թբք. փափադ, նպատակ, ցանկու-
 թյուն, իշձ—416, 459
Մուրատսըր (լինել)—թբք. նպատակին չհաս-
 նել, նպատակը անկատար մնալ—464
Մուֆիսի—թբք. կրոնապետ, բարձրագույն գո-
 տական իրավասությամբ—492—493
Մօհրասըր թբք. շուկայի վերահսկիչ—489
Մօհր—աբր. կնիք, մօհրեց՝ կնքեց—520
- Ցամս (արին)**—թբք. բանտարկեցին, կալա-
 նայորեցին—487
Ցարալու—տե՛ս եաբալու
Ցաւայի Փանճ—թբք. օդ բարձրացող փամ-
 փուշ, հրավառություն, հրթիռ—495
Ցալսզ—տե՛ս եալտուղ
Ցէնիս—տե՛ս էնիշ

- ՅէՇիշէրի աղասի—տե՛ս Ենդիշաբի աղասի
 Յէրի—թբք. տեղացի—405
 Յիւրատի—թբք. հայութապետ—430
 Յում—տե՛ս հուքմ

 Նազար—թբք. տեսուչ, վերակացու—523
 Նալ—աբք. պայտ—454
 Նաղմ—պրսկ. ական, այստեղից էլ նաղմեց
 (159, 181) ական փորեց—79, 152, 269
 Նամազ—թբք. մահմետականների աղոթք—520
 Նաֆար—թբք. անձ, շունչ, հողի, զինվոր—496
 Նէմազ—տե՛ս նամազ
 ՆէՇէ—թբք. մայր, մայրիկ, մեծ նէնէ՝ տառ—
 449
 Նէֆրան—թբք. անեծք, նախարինք, դար-
 շանք—463
 Նորա—պրսկ. ծառա—530
 Նոհի—մնջլ. իշխան, զորապետ—139, 147
 Նօմոս—հուն. օրինք—248

 Շահ (լինել)—թբք. ծառ լինել—488
 Շահնդակ—անծանվ բառ—77
 Շահաստան—պէլ. մեծ քաղաք, թագավորա-
 նիստ կամ նահանգի կենտրոն, մեծ առևտու-
 թինորոն—121, 139, 171, 221, 245, 254,
 276
 Շաղավար—տե՛ս շաւազաթ
 Շահաւա (Թալ)՝ աբք. զոհկել, ավյալ գեղքում
 շշահամ—ը պետք է սրբազրել շահաւա-
 սախտ՝ հաշմանդամ իմաստով—268
 Շանգաղէ (նակ շահատա, շահատէ)՝ պրսկ.
 աբքայի, թագավորի որդի—428, 431—432,
 443
 Շաննա—աբք. ֆին. պաշտոնյա—454
 Շամսան—թբք. աշտանակ, լուսակալ, մոմա-
 կալ—587
 Շառայառ—թբք. շառ բառից՝ շաբ, վնաս—
 524
 Շաւազար—աբք. զութ, ազորմություն, կա-
 րեկցություն, նվիրել, զոհել—229, 231
 Շափիսա—թբք. գլաբրէ—267
 Շափիսալ—աբք. թանկադին քարի մի տե-
 սակ—575
 Շելիս—աբք. մուսուլմանների կրոնապետ, հո-
 գեռք առաջնորդ—428, 443
 Շէխսանա—թբք. վեցանկյունի—563
 Շէրքար—թբք. օշաբակ, քաղցր և զովացուցիչ
 ըմպելիք, որ պատրաստում են զանազան
 պառուների հյութից—491
 Շիրա—պրսկ. քաղցու, խաղողից մզկած քաղցր
 հյութ—484, 528
 Շիրիկ—աբք. բունջութից հանած ձեր—528
 Ոման—հ. ֆր. մեծաբանք—66, 71, 76, 78
 Ուման—տե՛ս ոման
- Ունգլամ—(պրսկ. ընդուլաք) փորփռել—151
 Ուօաղ—թբք. մանուկ, ծառա, պատանի—454,
 495, 525
 Ուստու (ի՞մա օրգու)՝ մես օրլու
 Ուսրաբար—պրսկ. հմուտ, վարժ, արվեստա-
 կեռ—420

 Զալաւմա—թբք. նուրբ երկար կտոր, սպի-
 տակ, ուկ կամ այլ գույնի, ոբը, գլխավորա-
 պես մահմետականները, մի քանի անգամ
 փաթաթում են ֆեսի վրա—267
 Զախմախիս—թբք. կայծաթար կամ սրա հար-
 մարանը՝ կըսկ ստանալու համար—587
 Զախու—թբք. գրպանի դանակ—587
 Զամօս—թբք. ցեխ, տիզմ—460
 Զայ—թբք. ցեխ, առու—491
 Զայլու—թբք. մարդագետին, իսու քաղելու
 մեր—489
 Զանկալ—թբք. կեռ, ճանկ, կեռացրած սուր
 ծայրով երկաթ—487
 Զավուօ (նակ չտուշ, չտուշ)՝ թբք. զին.
 կրտսեր աստիճան, նվիրակ—483, 496
 Զավուօպափի—թբք. նախորդի պետ, պաշտո-
 նատր անձ—487
 Զաօթ—թբք. կրտս—557
 Զարիխի Ֆէլազ—թբք. անիկ (վիճակախտ-
 իկ)՝ 495
 Զարչիվա—թբք. շրջանակ, փեղկ—495
 Զարը
 Զարօսու } թբք. շրջանակ, առուծակի
 հրապարակ—272, 451, 456,
 459, 461
 Զարօբ-պաղպար
 Զարու և անշարու—թբք. քաղաքամաս
 (քարտալ) և քաղաքամասից գուրս—272
 Զափիմիս (անել)՝ թբք. ասպատակել, կողոպ-
 ւել—525
 Զալ՝ թբք. մինչեւ—273
 Զախուկա } թբք. մուկել, մարտի—463, 528
 Զէմբրիկէ } թբք. նազի սեսակ—406
 Զըրզուրին—թբք. մթագանառություն, չթա-
 դործություն—526
 Զօնել՝ պրսկ. մնկների վրա կանգնել, ժնրա-
 ցքել—489
 Զօնիմ (լինել)՝ թբք. բկին նստել, կըկւ
 ճնշել—525
 Զուլ՝ թբք. քուրք, հնացած շոբ, զգեստ—449
 Զուխսար—թբք. ձիու սանձը բռնող և քա-
 շող, ձիու պատասխոր—496
 Զօլ՝ թբք. անպատ, անջրդի կամ անմշակ
 վայր, վայրի անբնակ տեղ—579

 Պարմիս—թբք. խորասուզված, թագված, ըն-
 կըզմված—460

Պախալ—թբք. նողաբավաճառ, պարենավա-
 ճառ—461
 Պահատուր—տե՛ս բահատուր
 Պաղճա (նաև պախճա)—տե՛ս բազչա
 Պանանախ—թբք. քենու ամուսին, քենակալ—
 404
 Պայլ—հ. ֆբ. կառավարիչ, հսկող, պատվի
 տիտղոս կիլիկիայում—64—74, 76, 103—
 105, 108, 205
 Պայլուրին—նախորդի պաշտոնը—69, 71,
 102, 109—110
 Պաօ—թբք. գլուխ, գլխավոր, առաջնորդ,
 աղնիկ և այլն—336
 Պաօգա—թբք. ուրիշ, օտար, այլ, առանձին—
 496
 Պառիկոս—հուն. տիրող ենթակա, հարկատու
 շինական, պանդուխու—186
 Պատրիկ—լտ. բարձր առտիեան. հին Հռոմում
 ժառանգական ազնվականների զառակար-
 դին պատկանող, Հայաստանում՝ երկրի
 կառավարիչ—47
 Պատրասիոս—տե՛ս բատրիսիոս
 Պարեն—հ. ֆբ. պարոն, պալատական—188
 Պարոնուրին—իշխանություն—183
 Պարուր—տե՛ս բարութ
 Պէզէսէն—թբք. կերպասի վաճառանց—528
 Պէնի—թբք. պահապան, պահակ—459
 Պէօլիսկ—տե՛ս բոլուդ
 Պէօնէկ—թբք. միջառ—452
 Պիրուն—թբք. մերոզ, բոլոր—273
 Պիպեռ—թբք. տաքակեղ—587
 Պիրագ—թբք. մի քիչ—476
 Պուրմիծ (անկլ.)—թբք. հրամայիլ—523
 Պուռեն—տե՛ս բուռջ
 Պուռի—տե՛ս բուռջ
 Պոամսիմոս—լտ. շատ մաերիմ, շատ մոտ—104
 Պոօօֆրոնդէս—հուն. առաջին իորիոզ, նա-
 խաթոռ—424
 Պոյ—թբք. հասակ, երկարություն, բարձրու-
 թյուն—587
 Պոնդուի—թբք. ուլունք—587
 Զազա—արք. նեղություն, տանջանք, տուժ,
 տուգանք—525
 Զամ—թբք. պակի—495
 Զամի—տե՛ս ճամի
 Զան—պրոկ. թբք. ոռոկ, անձ, մարմին—525
 Զառիմա—թբք. տուգանք, տույժ, մեղք, հան-
 ցանք—494, 519
 Զառչիբափի—թբք. մունետիկապետ, ավագ
 մունետիկ—525
 Զերգա—թբք. շաբք, կաբդ—491
 Զըլալ—թբք. այժի մազից պատրաստած
 պարկ—465
 Զիուտ—արք. թբք. հրետ—149, 394

Զղայ—(հմմա. պրոկ. ջղա ցցունք)՝ ակերով
 զարդարված զլատարդ, բադկացած նաև
 թռչունի փետուրից, որը կրում են բաջե-
 րը—431
 Ռազիլ—պրոկ. իայտառակ—488
 Ռամաղան—անս ռամազան
 Ռամազան—թբք. մահմետականների իննե-
 րորդ ամիսը՝ մահմետականների մեծ ժո-
 ղով, 220, 223, 492
 Ռաղիար—տե՛ս ռայա
 Ռայ—տե՛ս ըռայ
 Ռայա—արք. հպատակ, հարկատու ժողո-
 վուրդ—210, 230, 484, 488
 Ռէ—տե՛ս ըռէ
 Ռէս—արք. գլխավոր, գյուղապետ—484
 Ռինար—տե՛ս ռայա
 Սազ—թբք. երաժշտական լարային գործիք—
 486
 Սազանղար—թբք. լարային գործիքների նվա-
 զախումը, սազ նվազող—495
 Սալիան—պրոկ. տարեկան—455, 457, 464, 476
 Սալք—թբք. միայն, լոկ, սոսկ—496
 Սալյաս—թբք. պակասավոր, հաշմանդամ—
 284, 521
 Սակման—գործիք տեսակ ՞—277
 Սահար—տե՛ս սէհէթ
 Սահրար. (նաև սահրաս)՝ պրոկ. սահման,
 սահմանագլուխ, սահմանամերձ—231, 393,
 396, 566
 Սաղ աղասի—թբք. գին. առտիեան—493, 495—
 497
 Սաղաւար—արք. պետք է լինի շավաղաթ
 նվիրել, զոհել, ավյալ գեպօսմ Տիգրիսը
 գցել, Տիգրիսում ինդղել—142
 Սաղրիան—պրոկ. մշակված, նուրբ՝ ներկած
 կաշի—460
 Սաղրի—թբք. ներկած ընտիր կաշի կոշիկի
 համար—460
 Սամբանար—արք. շուրք, վառք, շքեղություն—
 275
 Սատապ—թբք. պատճառ, առիթ—519
 Սարակ—մշակ, օրականով աշխատող բան-
 գոր—482
 Սարայ—պրոկ. ապարանք, պալատ, տանը կից
 շտաբացվող պարզ շինություն՝ հողե հասա-
 կով, մարտ—486—489, 491, 494—497, 566
 Սարայսար—պրոկ. թբք. գլեխ գլուխ, ծայրից
 ծայր, կերպասի այն տեսակը որի մեջ հա-
 վասար և ծայրից ծայր անցնում են ոսկե-
 թելերը—491
 Սարամէր—թբք. գորապետ, գորավար, զո-
 րագլուխ, պարապետ—404—406, 432,
 486—488, 391, 516

- Սարդար—պրոկ.** զորավար, զորագլուխ—482,
 517, 526
Սարէն—տե՛ս Սարայ
Սարի—թբք. գեղին, գունատ—494
Սարմալա—պրոկ. զարչական պաշտոնի
 անուն—489, 525
Սաֆար—տե՛ս սէֆէր
Սաֆարիա—թբք. պատերազմական—487
Սենեսալ—հ. ֆր. պալատական մատովակ,
 պալատական բարձր պաշտոնյա կիրկիա-
 յում, արքունի գանձերի պետ—69
Սեփէծուլ—վր. արքայադն—202
Սէլ—թբք. հոգեց—456, 521
Սէնէր—թբք. ժամ, ժամանակ—456, 459—460,
 475, 520, 528—529, 560
Սէլիր (նաև սէլը անել)—արք. հանգես, գի-
 տում—463, 489
Սէլիս—արք. մահմեդականների 4-րդ խալիֆ,
 Ալիի սերնդից, պարսն—487
Սէրազզէր—տե՛ս սարասքէր
Սէֆէր—թբք. պատերազմ, կորի, ճանապարհ
 (ընկնել, գնալ) —456—457, 463, 476, 485,
 490, 492—493, 496, 519
Սընար—տե՛ս սէնէր
Սիկ—արք. քամի, թերք ախորժելի քամի,
 զեխուռ—571
**Սիզեղ—լո. կնիք, հուն. կնիք, կայսրական հրա-
 մանագիր, հրաման—50, 71, 102, 185, 187
Սիրամ—թբք. շարիք, աղետ—523
Սիլահ—թբք. զենք, սպառազինություն—492
Սիլախտար—թբք. զենակիր, ինչ որ պաշտոն—
 493
Սիմ—թբք. կեղծ ոսկյա լար՝ արկելյան լա-
 րային գործիքների համար—557
Սինկղիսու—հուն. ծերակույտի անդամ, գիշ
 չոռմում սենատի անդամ—40—41
Սինոռ (նաև սինօռ) —հուն. սահման, հարա-
 կից, սահմանակից—69, 72, 181, 251, 550—
 551, 553, 555—560, 562
Սիր—հ. ֆր. տերք, իշխան—65—66, 69—76,
 78—79
Սիւրկիւն—տե՛ս սուրկուն
Սիարսալ—թբք. ժամագործ—525
Սղար—տե՛ս խսար
Սղարել—տե՛ս խսարել
Սղանի—թբք. հեծյալ—272, 277, 560, 568
Սուրայ—արք. առաջոտ, լուսարաց—228
Սունար(ել)—թբք. թլպատություն, թլպանել—
 272, 491
Սուպասի—թբք. զործակալ, ոստիկան, զե-
 րակացու, զավառապետ—559
Սուրկոն (նաև սուրգուն) —թբք. աքսոր, սա-
 րագրություն—231, 268, 270, 356, 461
Սուրատիութիւն—հուն. զորավար, սպառապետ,
 պատվանուն, պաշտոն—364**
- Սօլ—սանդալ, կոշիկ, չուստ—485**
Սօլ աղասի—թբք. զին, աստիճան—491—492,
 495—496
Վալիսա—թբք. մայր, սուլթանի մայր—377
Վալսա—թբք. ժամանակ, միջոց, ժամանա-
 կին—493, 497, 595
Վեսպրին—լո. (vesper) երեկոյան, արկմուտ—
 514
Վէսի—հ. ֆր. եպիսկոպոս—79
Վէլիլ—թբք. փոխանորդ, ներկայացուցիչ,
 լիազոր—517
Վիզար—լո. տեղակալ, թեմի առաջնորդի
 փոխանորդ, հոգեոր պաշտոնյա—71
- Տաղրլիմիս (լինել) —թբք.** ցիր և ցան լինել,
 ցրկել—462—463
Տաղմա—տես գամկալամիլի
Տամուծէլ—հ. ֆր. շքագիր, պալատական
 օրիորդ, —109
Տայնիս (լինել) —թբք. կանգնել—461
Տավանուրին (անել) —թբք. վեճ, գատ հա-
 րուցել—476
Տավար—թբք. իուզոր եղջերավոր անասուն—
 494
Տարաղաջ—թբք. կախաղան—418, 487
Տարգան—ան գարզան
Տափա—թբք. գարձյալ, նորից, էլի—489
Տէլէս—հուն. իմաստուն, հոետոր—268
Տէլի—թբք. հիմար, թեթևամիա, արի, քաջ,
 հեծելազոր—455
Տէլիպաս—թբք. թիկնազորային—455
Տէսէ—թբք. կապոց, փունջ, խումբ—587
Տէլէր—թբք. թափել, աեղափոխել մի կողմ
 կուտակել—476
Տէտէ—թբք. հայր, մեծ տէտէ պապ—451, 455
Տէրէ—թբք. ձուռ, հեղեղատ, հովիտ, ծործոր—
 460
Տէտէս—թբք. ցագ, կոկիծ, զիշտ, տառապանք,
 հողս, տանջանք, չարչարանք—476
Տէֆտէր—տե՛ս գաւառը
Տիրլ—հուն. տիտղոս—39
Տիմի—թբք. ծաղկանկար կտոր—459
Տիվան—տես դիվան
Տուղին Փր. գյուժին՝ միկնույն տեսակի
 իրերի 12 հատը—587
Տուլբանի (նաև տօլպանտ) —թբք. շշարշից գուրքի տարբերանշանը—267, 355, 518
Տուլպա—թբք. աղոթք, մաղթանք, աղաչանք—
 464
Տուրսադ (իմա տութսադ) —թբք. կալանավոր
 բանտարկյալ, գերի—487
Տօլվար (աւոր) —տես զօլվաթ, գոլւաթաւոր
Տօնագ—թբք. անկայուն, գրժող—493

Տօնավայր—աճս տօնանմա
Տօնանմա—թրք. առն, ցնծություն, հրավա-
 ռություն, հաղթանակ, նավատորմ—376,
 462, 463, 487, 490
Տօնմիտ—տես դոնմիշ
Տուի (նաև դուք) —տես դուքս

Փակեղ (նաև փակիդ) —հուն. ηγετής փաթաթոց,
 ծածկութ, վեղար—414, 516
Փախաւան—պրսկ.քաջ, լարախաղաց, բՄրիշ—
 218
Փարալամիթ (անել) —թրք. հոշոտել, պատառ-
 պատառ անել, մանրել—494
Փէննէրա—պրսկ. պատուհան, լուսամուտ—495
Փէօմիար—պրսկ. արվեստագործ, արվեստա-
 գետ—570
Փէւկէս—պրսկ. ընծա, նվեր, պարզե—454
Փուրկա—տես բութքա
Փուչ—պրսկ. զատարկ, անպիտան, վատ, ան-
 պետք—517
Փրինծ (նաև գիրինծ) —տես բրինծ

Քանեա—տես քէտիստէ
Քանիան—թրք. աղնվաթեղ, եեղական ձի—555,
 558—559
Քաղաքամա—թրք. թղթաձ լուսամուտ,
 ապակու փոխարեն—495
Քառքա—պրսկ. զանակ—587
Քավիր—թրք. քարուկիր, ամուր—455, 527
Քաւօւ-գուցե արք. քաշֆից հետախուզու-
 թյուն, հետազոտություն—488
Քենա }—տես քէտիստէ
Քէնէ }—տես քէտիստէ
Քէօֆ—թրք. հայտարարություն, հայտնու-
 թյուն, մեկնություն—476
Քէխուտէ—պրսկ. առնուտեր, հոգարածու,
 և այն—277, 405, 483, 485—487, 490,
 493, 496, 524
Քէրվան—թրք. կարավան—454—455, 457
Քիւմ—թրք. մուշտակ—454
Քումանուր—թրք. հարամանատար, վերատե-
 սուշ—79
Քուրկ—թրք. արքունիք—178—179
Քումուրդ—թրք. ծծումբ—556
Քուդր—թրք. հայոյանք, անհծք—266, 283
Քսիպ—անժանոթ բառ—153

Քօւկ—թրք. օթյակ, հովանոց, տաղավար,
 ապարանք—563
 Քու—պրսկ. կույր—491
 Օլան (թուրք օլան) —թրք. ով որ թուրք է,
 թուրք լարգ—486
 Օլուս (իմա ուլուս) —մզլ. ցեղ, տոհմ—521
 Օլոֆս—արք. կենդանիների կեր, ընդհանրա-
 պես կեր, ոռչիկ—560
 Օղկապաղ—թրք. ձեռնածու—495
 Օղուլ—թրք. որդի, գավակ, տղա, երեխա—
 454, 525
 Օնախ—տե՛ս օջախ
 Օյին—թրք. խազ, խորամանկություն, միջոց—
 495

Օյինբազ—թրք. իեղկատակ, հնարագետ, խո-
 րամանկությամբ մի բան անող—463
 Օտիիբազարի մարդ—թրք. բանակին ուղեկցող
 առետրականներ, որոնք կազմակերպում
 էին առետուրը զորքի հետ—429
 Օղու—թրք. բանակ, բանակատեղ, համբար—
 188, 228, 490, 523
 Օջախ(լի) —տոհմիկ իշխանական աղնվակա-
 նական, բըղական ցեղերին տրված ավատ—
 496, 561
 Օրբէն—տե՛ս օրդու
 Օրբա—թրք. միջին—587
 Օրբա խարճ—թրք. միջին հարկ (հարկի տե-
 սակ) —464
 Օրման—թրք. անտառ—459—460

Յարման—տե՛ս ֆէրման
 Յել—արք. հնարք, հնարագիտություն—152
 Յելէմենկ—թրք. հուանդացի—404
 Յերկնէ—թրք. թիկնոց, օթոց—463
 Յերման—պրսկ. հոգարատակ—421, 463, 488,
 526
 Յերմանիի—թրք. հրովարտակ ունեցող կամ
 հրովարտակով հաստատված—488, 493
 Յերմանչի—տե՛ս ֆէրմանի
 Յիլ—թրք. գիշ—163
 Յօսնի—թրք. փամփուշ—491, 495
 Յորմէնկ—թրք. եվրոպացի կամ եվրոպական
 հագուստով (?)—495
 Յեկի—գր. եղրայր, այս ընդհանուր անունով
 էին հայտնի կաթոլիկ միսիոներներն արե-
 գելքում—60, 64—66, 68—70, 73, 76—80

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Այս և հաջորդ ցանկում մտել են բնագրերում, ներածականներում և ծանօթագրություններում հանդիպած անունները, ուսաի ուղղագրությունը հիմականում պահել ենք բնագրերին համապատասխան։

Արագած— տես նպաս	Ալեքսանդրիա Տրովա— 88
Արու Մենեղ զետ— 84	Ալիարաղ— 598
Արուսահե— 340	Ալիկուռնիա— 406, 407
Արշար— տես Նիկոլովիս	Ալուր (նաև Ալյուր) գյուղ— 228, 233
Արուիս— 284, 508, 592	Ալպիսասան— տես Ասլլսան
Արք— 445	Ալւարաղաք (նաև Ալւարաք)— 133, 500, 502
Արքակք (նաև Արքաք)— 554, 581	Ալքալա— 155
Արքլու— 423	Ալքչ— տես Ալսլյուա
Արտանա (նաև Ատանա)— 73, 104, 174, 266, 277, 348, 595	Ալթրիա— 277, 515, 560, 562
Արքրեջան— 31, 222, 235	Ալիշար— տես Նիկովոլիս
Արքրեջան Հարավային— 223	Ալիշարի Դաշտ— 151, 171
Արքիանուպոլիս— 323, 369, 470	Ալորան գետ— 580
Արքիու— 48	Ակին Լճակ— 474
Արտի բերդ— 402, 404, 408, 562	Ակն— 473, 476, 478, 552, 579
Արտատ-անտառ— 577	Ակներ— 75, 104, 105
Արնվածոր— 232	Ակոռի— 19, 332
Արնցիք— տես Ղուռուշան	Ահերմոն լեռ— 298
Արոխում— 513	Արաբեր— 328
Արովի բերդ— տես Ազալս	Արահեն Դավառ— 253
Արովի ժող— 529	Արքաթանք— 329
Աթուրիա— տես Նինուէ	Արքակ (նաև Արքաք)— 127, 155, 275, 285, 314, 335, 376, 494
Ամգանակ— 200	Արքակ գետ— 155
Ալահարատ— 445	Արքակի երկիր— 416
Ալահարան— 454	Աղեքսանդր— 18—9, 17, 28, 29, 40, 41,
Ալամեք— 596	Աղեքսանդրիա— 45, 46, 59, 84, 339, 576
Ալամանք— 50	Աղթամար (նաև Արթամար)— 130, 214, 222, 231, 306, 330, 337, 339, 343, 352, 354, 363, 382, 413, 418, 419, 427, 492, 495, 531, 596
Ալամաց աշխարհ— 45, 58, 63	Աղկակ— 492
Ալամուր (նաև Ալամու) —70, 89, 142, 166, 176, 190, 222	Աղձնիք— 214, 232, 304, 368
Ալայ (նաև Ալայիա)— 142, 166	Աղճաղալա (նաև Աղջախալա)— 152, 523, 580
Ալանք— 242, 245, 253, 328	Աղուանք (նաև Աղուան, Աղուն)— 18, 138, 139, 144, 169, 202, 309, 340, 343, 344, 394, 537
Ալաշերտ— 424, 521, 556—557, 558	Աղուանից աշխարհ— 141, 235, 236
Ալաշերտի Դաշտ— 576, 579	Աղուանից երկիր— 242, 345, 436
Ալաշերտի երկիր— 560, 566	
Ալապ— տես Հայեց	
Ալատաղ— տես Մաղկանց լեռներ	
Ալբանիա Հարավային— 408	
Ալետի Հովիտ— 252	

- Աղուստեա - տես Առզգիբուրգ
 Աղոք - 18, 19, 330
 Աղքիլիսա - 238
 Աղքման - 382
 Աճանթա - 72
 Աժախա - 133, 164, 271, 272, 459, 465, 486, 506
 Աժատուն քաղաք - 438
 Աժաք - 164
 Աժաքան - 243
 Աժը (նաև Աժոկ) դյուդ - 223
 Աժեա - 493
 Աժիդ (նաև Ամիթ) - 138, 152, 171, 210, 211, 213, 270, 278, 283, 332, 347, 359, 382, 393, 482, 515-517, 527, 528, 580, 590
 Աժուկ (նաև Աժյուկ) - 171, 229, 233, 306
 Աժկոյ երկիր - 228
 Աժուան - 219
 Այսու - 80, 174, 188, 189, 512
 Այծու պակունք լեռ - 549
 Այուպառար - 64
 Այրաբաս - 197, 248, 301, 305, 322, 325, 350, 352, 354, 583, 585
 Այրգայլ - 74
 Այրէվանից ձորակ - 280
 Այրաբասեան քաղաք - տես Երևան
 Անատօլ - 270
 Անաւրդա - 57, 97, 100, 102, 176, 180, 188, 512
 Անարգարա - տես Անաւարգա
 Աներեղ - 136
 Անգեղառ - 200, 309, 557
 Անգլիա - 82, 408
 Անշառատջ - 92
 Անզրիու բերդ - 432
 Անդրկովկաս - 235, 372, 426
 Անթաղինիս - 133
 Անթափ - 366
 Անժուա - տես Անժուա
 Անի - 130, 132, 133, 136, 147, 164, 263, 310, 337, 372, 500, 502, 503, 529, 532, 562
 Անի երկիր - 566
 Անիս - 408
 Անկորա ^(նաև Անկուրա) - 265, 277, 351, 358, 374, 381, 392, 406, 517
 Անձեղեաց գավառ - 223
 Անդրւղակ(?) - 512
 Անճուա - 71, 106
 Անտըռտուդ - 79
 Անոյ գեա - տես Ախորան
 Անառա (նաև Անդաք) - տես Անդիռ
 Անհիռք - 10, 29, 49, 56, 59-63, 65, 66.
- 68, 69, 71, 74-76, 78, 82-84, 86, 90, 94, 96, 98, 102-105, 108-110, 112-113, 134, 180, 191, 205, 312, 319, 341, 343, 344, 365
 Աշխալա - 569
 Աշխաւ-քամա - 89
 Աշոցք - 209
 Աշարակ - 16, 329
 Աշտիշատ - 12, 321, 557
 Աշոցիք ¹ - 453, 454
 Աշոցիք ² -
 Առզարութ - 406, 409
 Ապահունեաց գավառ - 31, 32, 132
 Ապահունեաց երկիր - 558
 Ապահունիք - 27, 202, 232, 368, 371, 585
 Արաղա - 485, 490
 Ապամեա - 89, 172
 Ապճես - 80, 182
 Ապլսան - 146, 147, 152, 168
 Ապուլիս - 86
 Ապուչերու ձոր - 579
 Ապտէհերու - 72, 89
 Առակի - 202, 309
 Առանի զաշտ - 146
 Առերբան գավառ - 233, 329
 Առեսա Փոքր - 329
 Առյուծ գավառ - 583
 Ասիս - 39, 41, 167, 196-198, 300, 308, 348, 391, 399
 Ասիսկան կղղի - 304
 Ասիւլա - 58, 60, 66, 67, 83-85, 110
 Ասկալոն - տես Ասխալա
 Ասկուռաս - 102, 111
 Ասորեստան - 200, 217, 221, 300, 304-306, 311, 315, 321
 Ասորեստանեաց աշխարհ - 141
 Ասորեստանեաց երկիր - 562
 Ասորեստանի զաշտ - 304
 Ասորիք - 310
 Ասորոց երկիր - 580
 Ասուրիս - տես Շամբ
 Ասպահան - 345, 349, 350, 356, 357, 359, 382, 387, 421, 427-434, 436-438, 482, 494
 Ասպահանի երկիր - 437
 Ասպուրական - տես Վասպուրական
 Աստապատ - 580
 Աստարա - 438
 Աստարարադ ¹ - 432, 522
 Աստարապատ
 Ավարա - տես Ամարա
 Ավարայր - 29
 Ավեռն - 75
 Ավետեաց իալ ^(Մաղկուն գավառում) - 578

- Ավետեաց ձորակ—578
 Ավինիոն—սես Վինուն
 Ավդանսաան—426, 436
 Ավուշիուռք—սես Առուզսբուռք
 Աստալիա—62
 Ասրապատական—29, 32, 240, 242, 246, 345,
 350, 427
 Ասրարական ծով—436
 Ասրարիա—391, 584
 Ասրարկեր (նաև Արարկեր)—552, 579
 Ասրազմ—197, 279, 303
 Ասրազմածոյ գավառ—334
 Ասրազմածոյ ոտ—303
 Ասրազմածոտն գավառ—329, 330, 334, 336
 Ասրադ քաղաք—409
 Ասրադ զետ—555, 559, 580
 Ասրաժանի—234
 Ասրազմառուն—152
 Ասրամօնք զյուղ—334
 Ասրայ լեռ—223
 Ասրապիստան—562
 Ասրապիստանայ երկեր—576
 Ասրասուս—98
 Ասրասոյ երկեր—74
 Ասրարատեան գավառ—126, 223, 241, 253,
 280, 353, 580
 Ասրարատեան գաշտ—536, 580
 Ասրարատեան երկեր (նաև նահանդ)—233,
 241, 276, 279, 302, 304, 436
 Ասրարուց—490
 Ասրգ—66
 Ասրգարիլ—սես Արտաւէլ
 Ասրել—516, 535
 Ասրգում—սես Կարին
 Ասրգումի բերդ—574
 Ասրգումի լեռներ—582
 Ասրին—581
 Ասրծաթիկ—52
 Ասրծէ—15, 171, 216, 221, 223, 229, 231,
 232, 234, 328, 350, 353, 381, 493, 497,
 558
 Ասրծէ գաւառ—223
 Ասրկա—61
 Ասրկն—սես Արդն
 Ասրդն—211, 213, 214
 Ասրէլ—19, 126, 146, 228, 231, 232, 260,
 263, 302, 343, 350, 352, 381, 482, 485,
 492, 494, 558, 593, 595—597
 Ասրէլ զյուղ—333
 Ասրէլու բերդ—231
 Ասրէլուայ երկեր—171
 Ասրմազ—280
 Ասրմաւէր—291, 303, 304, 310
 Ասրմէն անապատ—170
 Ասրմաններ—552
- Արշակաւան—323
 Արշակունեաց զաւառ—սես Արշարունեաց զա-
 ւառ
 Արշակունեաց զավառ—337
 Արտիլու—սես Յուրտավ
 Արտուք—60, 66, 67, 69—72, 74, 76, 83
 Արտաղ
 Արտաղ զավառ }
 Արտահագ զավառ }—սես Մակու
 Արտաւագ զավառ }
 Արտամետ—227, 232, 415, 417, 483
 Արտաշատ—315, 317
 Արտաշեսյան գավառ—232
 Արտաւէլ (նաև Արտաւէլ)—31, 246, 427, 433,
 486
 Արքակազնի—102
 Արքւաշին—332
 Աւանց զյուղ—278, 417, 483—486
 Աւզրայնթ—70
 Աւթմուռ զյուղ—15
 Աւնիկի ջուր—580
 Աւսորիա—69
 Աւրէլ—սես Օրէլ
 Աւրնդանց զյուղ—597
 Ավրիկէ—45, 47, 49, 52, 399
 Ավրիկեցոց աշխարհ—199
 Աքա (նաև Աքքա, Աքայ)—56, 59—62, 64,
 66—79, 83, 85, 88, 90, 92, 107, 149,
 174, 179, 181, 191, 512
 Աքայի բերդ—107
 Աքքարաքադ—442
 Աք—սես Պաֆ
 Աքրիկա—սես Ափրիկէ
- Բարելոն (նաև Բարելօն)—26, 39, 142, 143,
 181, 197, 2'0, 201, 219, 289, 299, 301,
 306—308, 335, 336, 348, 350, 372, 376,
 382, 391, 565, 579
 Բարերգ (նաև Բարերթ)—213, 265, 267, 355,
 393, 518, 543
 Բարերղի գաշտ—277
 Բարերթ քաղաք—543, 553, 581
 Բարէլ Մանդեպ—584
 Բարի—51, 82
 Բարլասան—281
 Բազարին—550, 578
 Բազարան—18, 292
 Բազչէ—169
 Բաղրւանդ—30, 329, 414, 584, 585
 Բաթնոց (նաև Բատնոց)—234, 566
 Բաիս—28
 Բալբէկ—88
 Բալէռմ—58, 84
 Բալիս—սես Բանի
 Բալու—326, 550, 559, 560
 Բալու բերդ—579

- Բակ գյուղ—**26, 32
Բակեար բերդ—32
Բանի բաղաբ—121, 122, 201, 246, 308, 312,
315, 350
Բաղ—338
Բաղարերդ—536
Բաղադա բաղաբ—531, 537
Բաղդատ—30, 70, 142, 152, 153, 176, 190,
229—231, 233, 269—271, 283, 347, 358,
360, 382, 395, 405, 420, 428, 432—434,
436, 438, 463, 483, 487, 493, 494, 512,
515, 517, 520, 521, 534, 562, 565, 579,
580
Բազէշ (նաև Բազէշ)—172, 217, 220, 221,
223, 224, 227, 232, 275, 287, 289, 296,
350, 351, 359, 361—363, 377, 381, 384—
389, 393, 396, 399, 400, 411, 414, 417,
419, 422, 47, 493, 515, 592—598
Բազիշու բերդ—232
Բազիշու գյուղ—227
Բազիթ-Ֆահրաբադ այգի—431
Բամպկաձօրու երկիր—565
Բայազեա—492, 556, 566, 591
Բայրնարը գյուղ—460
Բանալէու—48
Բանտար 562
Բանախ-Մահու գետ—484, 492
Բաշկալե—սես Ալբակ
Բասարդեշար—սես Վասուկասէն
Բասրա (նաև Բարսա)—405, 419, 420, 562,
565, 579
Բասէն (նաև Բասէն)—267, 355, 393, 428,
518, 554, 555, 559, 585
Բասէնի գաղտ—251, 559, 580
Բասէնի երկիր—252, 577
Բասէն Ներքին—556, 572
Բասէն Վերին—555, 556, 580, 583,
Բավարիա—409
Բավի—51
Բարգուղիմէոս ուխտ—376
Բարգուղիմէոս առաքելոյ վիճակ—358
Բարիզ—39, 47
Բարձրերդ—64, 73, 75, 87, 102, 104, 105,
170, 192, 194, 513, 595
Բարձր Հայք—544, 545, 549, 583
Բարսա—242
Բարզան—63
Բարզու—432, 438
Բետղէնմ (նաև Բեթղէնմ, Բեղլահէմ)—39,
121, 203, 298, 308, 312
Բեթանիա—սես Խիբանիա
Բելատ—113
Բելայիս—սես Պլատ
Բելգրադ—սես Պէլըրաս
Բեհենի—80, 90, 149, 169, 585
Բեյրութ—սես Պերութ
Բենգեր-Արաս- 425, 436
Բենգեր-Սուրաթ—425
Բերդիկ (կամ Բերդիկա)—20, 332
Բերդկան—104
Բերդուս—62, 86, 87, 112
Բերիա—սես Հալիպ
Բերկի—27, 32, 228, 302, 347, 350, 420,
496
Բղնունեաց երկիր—384
Բղնունեաց ծով—130, 232
Բղնունեաց նահապետութիւն—202
Բղնունիք—20, 275, 302, 352
Բէլըրաթ—սես Պէլըրաս
Բէհէն գյուղ—182
Բէրիթ—92
Բըղնունեան գավառ—221
Բըլիճան—220, 223
Բիգա—177, 190
Բինդյուլ լեռ—584
Բինդյուլ—559, 580
Բինկան—458
Բիր—73, 89, 153, 172
Բիրջեկ—սես Բիր
Բիւղանդիա }—սես Կոստանդինուպոլիս
Բիւղանդիոն }—սես Կոստանդինուպոլիս
Բիւղանիա—67, 69, 71, 106
Բլեղան—սես Բըլիճան
Բլուր գյուղ—557, 584
Բլուրի ջուր—578
Բէրուս—սես Փիլուս
Բոլայնով—սես Բուլանըիս
Բունց—597
Բոհտան լեռներ—223
Բոհտան-սու—223
Բոյեր (նաև Բողեր)—44, 74, 75
Բոյլ աշխարհ—58, 61, 63, 69, 71, 72, 80,
103
Բոյլ երկիր—55
Բողաճուկ—579
Բուղապեշա—408
Բուղանդիոն }—սես Կոստանդինուպոլիս
Բուղանդիա—223, 521
Բուխարա—246, օ49
Բուխարեստ—280
Բուխտան (նաև Բոհտան)—172, 220, 221,
423
Բունք—334
Բուվին—սես Պուվին
Բուրական—334
Բուրսա—սես Պուրսա
Բջնի—136, 350, 534
Բջնի բերդ—132
Բջնի բաղաբ—339

Բրդանիս—42, 47, 65
 Բրեռլավլ—սես Պրասլով
 Բրուանո (նաև Բրաւանց)—65, 71, 72
 Բօղադիչի—սես Գուրդանելի Ծեղուց
 Բօլանուռ—սես Բուլտնըն

 Գար—54, 68
 Գարմիս—սես Դամբանիա
 Գարարան—292, 330
 Գարեգենից զավառ—29, 329
 Գաղ—134, 138, 501
 Գաղաւ—76
 Գաղալն—սես Դարգանին
 Գաղիքոն—303
 Գաղանածակ—30
 Գազա (նաև Գաղա)—60, 65, 88, 89
 Գալարի—74
 Գալիլիա—8, 83, 89
 Գալիլիա ժողով—83
 Գաղատիա—277
 Գաղտառիճի կամուրջ—578
 Գամբանիս—50, 54, 65
 Գամիքը—301
 Գայլ գետ—125, 155, 552, 581, 583
 Գայլ գետ գավառ, երկիր—213, 552, 581, 583
 Գայքաղ—60
 Գանգիս—445
 Գանիժա—405
 Գանձակ—սես Մաօավերա
 Գանձակ դյուդ—417
 Գանձակ—սես Գանջա
 Գանձասար—374, 519
 Գանձէնը—սես Գայենի
 Գանջա (նաև Գանճա)—134, 137—139, 155, 164, 166, 242, 245, 246, 252, 272, 341, 427, 428, 433, 500, 509, 512, 516, 518, 520, 523, 530
 Գաչիանի—սես Մաօավերա
 Գաջենա—սես Մաօավերա
 Գաջենը—155
 Գառնահագին—60
 Գառնի—24, 138, 303, 319, 534
 Գառնի գավառ—279
 Գառնի քաղաք—334, 336
 Գասկար—432, 438
 Գավկամելա—207
 Գարգայճ (նաև Գարգաճ)—45, 46, 74
 Գարթալ—461
 Գաւաշ—222, 231, 363, 485
 Գաւառ—376
 Գաւրտուա—72
 Գափուշար—405
 Գեհող—սես Կալին
 Գեռոն—291, 300

 Գեղ լեռ—303
 Գեղամա երկիր—245, 253
 Գեղամա լեռ—320
 Գեղամա ժող—333
 Գեղամի դասակերա—սես Դառնի
 Գեղարքունիք—197, 252, 303
 Գերեղման—302
 Գեղի—սես Կեղի
 Գևնեռարիթ—սես Դալիլիա ծովակ
 Գերմանիկ—41
 Գթաց երկիր—246
 Գիւան—31, 246, 432, 520
 Գինճ—558, 560
 Գլէրմունթ—56, 79
 Գյողալզարա—232
 Գնճա երկիր—սես Գիճն
 Գողարացոց կողմունք—501
 Գողովիա—սես Կողովիս
 Գոթացոց աշխարհ—81
 Գոհանամ լեռ—552, 569, 580
 Գողոթառ լեռ—298, 318, 576
 Գողթան—30, 32, 200, 307, 325, 333, 357, 433, 508
 Գորի բերդ—սես Գօրի
 Գուղարացոց աշխարհ—137
 Գուղարք—165, 329
 Գուղնարաթ—431
 Գուղիքյաբա—433
 Գումիշանէ—268, 283, 394, 464, 553
 Գունայի—494
 Գուրաշ-Հումոր—սես Գօմորան
 Գուրջըսառուն—275
 Գրիգորաչն աթոռ—սես Եշմիածին
 Գոզաց երկիր—139
 Գոմորան—404, 408
 Գոնիս բերդ—581
 Գօրի—242, 248, 255

 Գաղման—350
 Գամասկոս—29, 30, 58, 65, 66, 70, 84, 88, 89, 165, 171, 183, 186, 187, 191—193, 310, 333, 344
 Գամասկոսի գետ—192
 Գամիկա—սես Տամիար
 Գամուր-Ղափու (Ղապ, Ղաֆ)—242, 245, 252, 283, 432, 516, 517
 Գամիկ (օրդեն)—56, 57, 60, 73, 76, 77, 79, 88
 Գամիկուն ամրոց—92
 Գամիլուն տուն—76, 180
 Գանոսր—408, 584
 Գալրէւ—սես Թավրեզ
 Գապրիկ—սես Տապարիս
 Գարանաղեաց երկիր—551
 Գարանաղ—583

- Դարբանգաց** } երկիր—316, 580
Դարբանցա } երկիր—316, 580
Դարբանդի դուռ—137, 345
Դարբանդի բերդ—432
Դարբանդ—128, 138, 147, 252, 373, 438
Դարբանդ—108
Դարդաղ—229
Դարդաճին—81
Դարդանելի նեղուց—494, 498
Դարդուն—29
Դարունը բերդ—555
Դարունը լեռ—556
Դարպակ—65, 74, 88, 90, 105
Դափուրական լեռ—Տաբորական լեռ
Դղլաս—Տես Տիգրիս
Դեղոնքար—74
Դեմիեստ—Տես Տամիար
Դերենին—Տես Դարբանդ
Դերջան—224, 267, 277, 355, 393, 518, 550, 574, 578
Դերջան ներքին—213
Դերջան Վերին—213
Դըզնիկ—252, 598
Դընիզիկ գետ—67
Դիատին բերդ—556, 579
Դիատինու երկիր—56'
Դիարբէկ } —214, 227, 228, 231, 405
Դիարբերիկ }
Դիդա զաշտ—376
Դիզակ—242, 243, 252
Դիմիտրի-Ռոստով—529
Դիմոն—201
Դիպուրին—43, 55, 57
Դմանիս—164, 242
Դմշի—60, 66, 69, 71, 143, 145, 512, 515
Դովր գետ—40, 81
Դոփինե ներքին—88
Դուին—19, 20, 30, 130, 136, 320, 329, 330, 334, 337, 342, 500—502
Դուլուզ—75
Դունիդ—74, 75, 91
Դուռն արկաթի—Տես Դամուր դափ
Դուստան—38
Դուսկլան—58
Դուրուն—61, 103
Դուրս—39, 44, 58
Դուրս—534
Դվին—Տես Դուին
Դվին երկիր—580
Դրար—75
Դրազարկ—75, 100, 102, 103, 105, 146, 191, 343, 593, 594, 597
Դրախտիկ գյուղ—597
Դրուց աշխարհ—531, 537
Դօրօն—176
- Եալպուզ լեռ—**436
Եաման—561
Եայդան—580
Եաֆա—462
Երեր—45
Եղիպտոս—29, 37, 46, 59, 61, 88—91, 93, 119, 120, 124, 145, 151, 165, 181, 187, 188, 192, 201, 297, 310, 330, 339, 347, 355, 391, 532, 561
Եղիպտացցաց աշխարհ, երկիր, նահանդ—99, 168, 329
Եղեսիս—29, 83, 312, 313
Եղնկա—Տես Եղնկա
Եգա քաղաք—437
Եղլաբդ-տաղի—459
Ելի—25
Եկրատան—438
Եկեղեց զավառ—122, 214, 277, 317, 320, 324, 325, 350
- ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ**
- Ար. Աննա—**43
Ապարանից ար. Խաչ—338
Ար. Առաքեալ (Վան)—497
Ար. Աստվածածին (Վասակաչեն)—253
Ար. Աստվածածին (Հայկական)—488
Ար. Աստվածածին (Նոր-Նախիջևան)—529
Ար. Աստվածածին (Աղքիլիս, Սոթք)—238
Արարուցի—480
Ար. Բարգուղմէոս (Աղբակ)—376, 416
Ար. Ենորդ (Ակն)—474, 475, 477
Ար. Երիգոր (Երդնկա) —139
Ար. Դաւիթ (Կարին)—550
Ար. Լուսաւորիչ (Սերաստիա) —268, 355, 518
Ար. Խաչ (Աղթամար) —337
Խաչկավանք (Կարին)—577
Ար. Կարապետ (Կտուց) —485
Ար. Համբարձման (Նոր-Նախիջևան)—529
Հայամահալի եկեղեցի—526
Հոռոռովաշի եկեղեցի—490
Միարան ար. Աստվածածին (Կարին)—546, 567
Ար. Յակոբ—536
Ար. Յակոբ (Վան)—382, 414
Ար. Յանապատ (Երևան)—280
Յաւագ եկեղեցի (Աքա) —72
Յերկու երես (Երևան)—244, 253
Ար. Յովհաննէս ժամատուն (Աւանց) —484
Յուսկան որդու եկեղեցի (Բերկրի) —420
Ներքին Ատիշի եկեղեցի—528
Ար. Նիկողոս (Նոր-Նախիջևան)—529
Ար. Նիկոլ (Դրիմ) —514
Ար. Նշան (Աղջար) —412
Ար. Նշան (Վան)—506
Նորաշին եկեղեցի (Վան)—411

- Եռք Գետիկի եկեղեցի**—343
սր. Պաւղոս—46
սր. Պետրոս (Վան) —484, 486
սր. Պետրոս (Հոռմ) —46
սր. Պողոս (Վան) —490
սր. Սարգիս (Գվին) —330
սր. Սարգիս (Երգնկա) —551
Սեպհապոցի եկեղեցի —423
սր. Սոփի (Կիպրոս) —78
սր. Սոփի (Սիս) —167
սր. Ստեփաննոս (Վիեննա) —404, 406
սր. Սոֆիա (Տարոն) —180
Մղղա գյուղի ժամատուն —414
սր. Վառվառա (Կարին) —569
Վերին սր. Աստվածածին (Ակն) —476
սր. Վարդան (Մակու) —219
սր. Վարդան (Վան) —379, 412, 491
սր. Վարդիկ (Վան) —419
սր. Տիրամայր (Վան) —412, 490, 491
սր. Տիրամայր (Վարագ) —483, 485
սր. Քոռասնից (Մերաստիա) —149, 526
Փրկիչ (Յուլաշ) —271

Եղեկաց ձոր —252
Եղիզարդ —123, 223, 329, 336
Եմեն —584
Ենդերես —155
Ենկուրի —սես Անկուրիա
Երագ —512
Երասի —198, 218, 242, 246, 291, 303, 428, 525, 556
Երդնկա —131, 132, 135, 138—142, 145—148, 152, 153, 171, 190, 210—213, 215, 224, 258, 263—265, 267, 268, 277, 284, 286, 346, 355, 393, 394, 427, 499, 502, 515, 516, 518, 519, 551, 578, 583
Երիշա —10
Երիշատ —սես Զարիօս
Երիքով —40, 66
Երկաթի գուռ —սես Դամուր Ղափ
Երնջակ (Նակ Երնջակ) —350, 357, 359, 534
Երուսաղէմ —3—6, 12, 18, 28, 29, 38—40, 42, 48, 56—66, 69, 71, 72, 74, 76—78, 82, 83, 85, 88, 89, 94—96, 102, 105—107, 109, 110, 113, 121, 127, 130, 133—135, 180, 185, 190, 193, 199, 203, 209, 244, 252, 259, 263, 264, 306, 311—314, 318, 332, 339, 340, 342, 344, 345, 360, 365, 370, 372, 377, 381, 385, 387, 395, 400, 414, 418, 462, 465, 479, 490, 497, 505, 507, 519, 520, 527, 534, 552, 576
Երուսաղէմի երկիր —562
Եփեռոս —3, 6, 14, 45, 122, 277, 349, 392, 420, 513
Եփրատ —77, 92, 143, 164, 187, 214, 291, 311, 314, 318, 548, 550, 551, 556—558, 577—580, 582, 586
Երևան (նակ Երևան) —233, 244, 246, 252, 260, 267, 270, 272, 279, 280, 293, 353, 355, 356, 358, 375, 376, 394, 400, 414, 419, 423, 427—429, 432, 433, 436, 438, 482, 486, 494, 516—520, 522—526, 531, 536, 557, 562, 565, 566, 580, 593
Երևանի աշխարհ —254
Երևանի բերդ —252, 253, 395
Եւղոկիա —509
Եւրոպա (նակ Եվրոպա) —289, 300, 348, 354, 372, 399

Զար Մեծ գետ —376
Զամանղի գետ —87, 164
Զամբեղ գյուղ —223
Զամբըղկեան ջուր —221
Զամբղիկ —223
Զանդա —432
Զանդարիուն գետ —437
Զառափիանա —556
Զարա (նակ Զառա) —148, 169, 447
Զարեւանան —307
Զարիշատ —233
Զեյրա —214
Զենջան —438
Զենկա —420, 424, 484
Զեփորա —85
Զընըսկի գյուղ —453
Զիլէ —406
Զիմառա —458
Զիւին բերդ —556
Զմիւն (նակ Զմիւնի) —277, 361, 513
Զուռնա բերդ —579
Զուսառիմ —սես Զուսառիմ
Զուտառիմ —126, 155

Էգեստար —սես Այզեստա (Երեւան)
Էգեր քաղաք —408
Էղին —սես Այսա
Էգմորա —սես Ցայկըմաւրը
Էինալ —51
Էլիս —սես Երաւաղէմ
Էկրէ —405
Էկրի-տէրէ գյուղ —460
Էւմիսիսան —սես Պարսկաստան
Էյն-Զալուս —սես Ցայն-Ճալուս
Էնդիշանար —392
Էնդիշունի —սես Անդիշունիա
Էռշը —սես Ոօֆ
Էջմիածին —251, 252, 280, 295, 330, 341, 353, 354, 357—359, 361—363, 376, 381, 382, 392, 413, 414, 417—419, 421—423,

- 428, 477, 479, 482, 490, 491, 522, 527,
 529, 541, 572, 574, 593, 594
Էղբես կղղի—75, 91
Էտրէնէ (*նաև էտրէնէ*)—228, 591
Էրգնկա—*մաս Երգնկա*
Էրգում—*մաս Կարին*
Էրէվան—*մաս Երևան*

Ըղըմպատ լեռ—456
Ընկիպաց աշխարհ—49, 59, 63, 72
Ընձաք գյուղ—234
Ընձաքի սար—*մաս Կապուտկոյ*
Ըռամէ—56, 83, 107
Ըռաւան—40, 54, 56
Ըռաւչայլ (*կամ Ըռաւչէլ*)—62, 64
Ըռիդարտան—69
Ըռշտունեաց գագառ—329, 337
Ըռշտունիք—*մաս Ռօտունիք*
Ըռոյշալ—74
Ըսպարկերտ—423
Ըսպեր—*մաս Սպեր*
Ըստամբուլ, Ըստրմպուլ—*մաս Կ. Պոլիս*
Ըստամբուլա ժող—494

Թարաւրական (*նաև Թափոր*) **լեռ**—63, 69,
 87, 89, 144
Թաթարիստան—562
Թանգրբ-համամի—460
Թանչ—6
Թանջան—350
Թառու—494, 520, 536
Թավրէզ (*նաև Թարվէզ, Թաւրէզ*)—134, 138,
 150, 152, 153, 171, 172, 176, 193, 210,
 213, 214, 219, 222, 227—232, 241, 245,
 248, 249, 252—255, 266—270, 281, 283,
 293, 332, 349, 350, 355, 356, 374, 375,
 393—395, 412, 421, 423, 427, 428, 430,
 431, 436, 482, 486—488, 494, 514, 516,
 518, 520, 525, 526, 531, 534, 566, 576
Թարթառ գետ—253
Թարխու—432
Թարսիս—199, 277
Թաքման երկեր—559
Թաւրկնոց—513
Թեսալոնիկ—471
Թերշան—*մաս Դերշան*
Թէհրան—430, 436, 531
Թէոգուազոլիս (*նաև Թէօգօզօլիս*)—*մաս Կարին*
Թէլլիք—*մաս Թավրէզ*
Թէքիրտուղ—518
Թէքմանու ձոր—580
Թիլ—104, 146, 320, 551
Թիմարու ջուր—580
Թիֆիլու (*նաև Թիլֆիս, Թիֆլիս*)—239, 432,
 433, 438, 486, 494, 516, 530, 531, 562
- Թլդուկան** (*նաև Թիլդուկան*)—210, 213
Թոիսաթ (*նաև Թօիսաթ, Թուիսաթ*)—153, 221,
 224, 259, 269—271, 356, 375, 405, 406,
 438, 459, 516, 517, 526, 559, 567, 593
Թորգան (*նաև Թորթան*)—20, 552, 556
Թորթում—554, 581, 583, 585
Թորթում գավառ, Կրկիր—554, 583
Թորթում լիճ—583
Թորթումու ձորեր—518, 531
Թուլաս կղղի—324
Թուիր գետ—232
Թօիսաթ ջուր—228
Թուզութ գյուղ—452
Թուն—350
Թունա (նաև Թօնա) զետ—53, 457, 561,
 562
Թունիս—*մաս Դաւիդ*
Թուրիալ գյուղ—459
Թուրքատուն—275
Թուրքիա—172, 221, 232, 235, 252, 255,
 275, 359, 410, 422, 448, 473, 480, 521,
 534, 536, 544—546, 583
Թոքման-սուր—164
Թրագարկ—*մաս Դրազարկ*
Թուն—406
Թօնուս—*մաս Թունա*
Թօսիա—460
Թօրէզ—*մաս Թաւրէզ*
Իրելին—56, 83, 84
Իզնիմիտ—461
Իկոնիա—59, 62, 63, 85, 87, 164—166,
 168—171, 267, 276, 277, 355, 393, 518

Իմերեթիա—584
Իմպէռնիո կղղի—190
Ինա քաղաք—313
Ինճէ-քաղաք—459
Իննակնեա Ծոեղո—309
Իշխան գյուղ—19, 330, 554, 581
Իշխանանիստ—553
Իպիլին—*մաս Իբիլին*
Իսավրիոյ աշխարհ—102, 103
Իսպահան—*մաս Ասպահան*
Իսպանիա—408
Իսպեր—*մաս Սպեր*
Իսալիա—35, 38, 47, 48, 50, 51, 53, 54,
 179, 409
Իտալիա Հարավային—86
Իրաք—409
Իւշիքիլսէ—*մաս Ուշիլիսէ*
Իւսկիւտար- *մաս Կոստանդնուպոլիս*
- Լակղի**—559
Լակղի ձոր—549
Լակղոյ ջուր—578

- Լակոն երկիր**—432
Լահիջան—432
Լամարդ—107
Լամբ—սես Լամբրան
Լամբրոն (նաև Լամբոն)—63, 98, 105, 111, 112, 342, 512, 533
Լամբրոն—սես Լամբրան
Լայփսիկ—406
Լառիս—133
Լառ Նավաս գե Տոլողա—87
Լավդատ բերդ—63
Լասիկ—59, 78,
Լարանդա—սես Լարանա
Լարոզ ո Մուսան—87
Լաւէնտ—271
Լաւոայն գավառ—106
Լեհաց (նաև Լէհ) քաղաք—սես Խօրից
Լեհաց երկիր—283, 407, 562
Լէտանիանէ—52
Լէվ—սես Լօլ
Լիբիա—300, 309
Լիկանդան—164
Լիմ անապաս—287, 356, 378
Լիմ կղղի—233, 289, 357, 595
Լիմիսոն—67, 76
Լիոն—39, 66, 76
Լիվանդը—45
Լիվոնն—409, 425
Լիս—65
Լիւրիկ—41
Լոնդոն—256
Լոռ—252
Լոռի—147, 242, 372, 503, 523
Լուլիս բերդ—63
Լուսագիւր (Կարին)—563
Լուն [երկիր]—514
Լունկլայ—194
Լունի որդու երկիր—սես Կիլիկիա
Լուէ—սես Լուի
Լոռու երկիր—565
Լոզ—407
Լորէն—406

Խաղէ—սես Գազա
Խալ-Եաղի—556
Խալ գյուղ—324
Խախու գյուղ—554, 583
Խախուա գավառ—583
Խախու—սես Խախու
Խաղսեաց զավառ, երկիր—303, 553
Խաճրէ (նաև Խաճրէր)—սես Կաճիրէ
Խամ—512
Խամբերդ—սես Խամուտ-զալա
Խամուրա երկիր—566
Խամուր-զալա—556, 584

Խաչափայակ ջուր—578, 586
Խաշեն—140, 143, 144, 242, 252, 596
Խաշենկ (նաև Խաչէնք)—սես Խաշեն
Խաշին (նաև Խաչն)—սես Խաչեն
Խաչու լիճ—223
Խաչկացի—450
Խաչմաղ—438
Խառ—501
Խառարաստ—351, 353
Խասան—298, 333, 363
Խարարաշահիր—223
Խարաման—սես Ղարամնա
Խարբերդ—83, 152, 153, 213, 214, 223
Խարբերդի գաշտ—579
Խարխոց—423
Խարդին գյուղ—459
Խաւճ—սես Նիկոպոլիս
Խէնտէկ գյուղ—460
Խիզան—214, 228, 420, 484, 535, 591, 596, 598
Խլաթ—24, 32, 134, 136, 138, 140, 146, 165, 172, 220, 223, 227, 228, 231, 252, 275, 350, 558, 597
Խլաթ երկիր—136, 515
Խնուս—266, 267, 275, 355, 393, 518, 558, 579
Խնուս գավառ—576, 584
Խնուս երկիր—566
Խողագ—223
Խոտին—270, 358, 375, 394, 558
Խոնաս—62
Խոակջուր—553
Խորասան—134, 137, 146, 168, 214, 219, 222, 223, 227—229, 232, 241, 246, 251, 293, 345, 349, 350, 428, 429
Խորասան աշխարհ—350
Խորասան երկիր—349, 430
Խորասան առն—171
Խորասան գյուղաքաղաք (ներքին Բասեն)—556
Խորգունեաց ջուր—578
Խորգունեաց ձոր—550
Խորգունեաց ձոր—543
Խորին անապատ—193
Խործունեաց երկիր—550
Խորժաց տուն—սես Թուրքիա
Խոր-Վիրապ—11, 122, 317, 318, 330, 331, 353, 551, 595
Խութ—512
Խուժիսասան—439
Խուրժաց գետ—87
Խուրժու երկիր—561
Խրամ—155, 164, 307, 333
Խոյ (նաև Խոյ)—32, 231, 252, 424, 486, 494, 496, 520, 536, 562, 577

Խոռ գաղտ—153
Խօշաբ (*նաև Խօշապ, Խոշաբ*)—233, 285, 412,
414, 418—421, 424, 483, 487—489
Խօշապ բերդ—484, 486
Խօշապ գետ—424

Մակը—80
Մաղկազարդ—578
Մաղկանց լեռներ—228, 233
Մաղկավէտ լեռ—577
Մաղկէ լեռ—315
Մաղկի գյուղ—577
Մաղկոտն զավառ—233, 586
Մաղկունաց ձոր—252
Մամբնդավ—133, 339
Մանախոյ ձոր—552
Մառս գյուղ—252
Մար—275, 531
Մարա երկիր—237, 244
Մեծ—67, 73
Մեծուխան—513
Միքանա ձոր—578
Մղակ (*նաև Մղաք*)—521, 536
Մյրո գյուղ—32
Մովային ելիլիա—88, 166
Մուր—սես Առւր
Մոգետ գյուղ—223
Մողետեան ջուր—221, 223
Մովք դղեակ—341
Մովից զավառ—304, 320, 321, 337
Մովք—202

Կաղիսիա—155, 371
Կաղարիս—594
Կաղուան—350
Ար. Կաթողիկէ (Այրաբաս?)—126
Ար. Կաթողիկէ (Անի)—130
Ար. Կաթողիկէ (Երզնկա)—145, 147
Կալաղիր—155
Կամամելե—91
Կալաւն-Պաղատ—132
Կալաւնաւուաւ—64
Կալար—91
Կալուկագնոս—88
Կահոք (*նաև Կալահոք*)—220, 223
Կախեթ—432
Կակագ գյուղ—335
Կահիրե—80, 84, 93, 184, 193
Կաղզան—29, 337, 556, 560, 580
Կաղզուանա լեռ—սես Վիշապածոց
Կաճկաքար—2, 24, 30
Կամախ—138, 139, 142, 213, 447, 534, 552,
579
Կամարակապ—474, 478
Կամենից—591, 593

Կամբրկապ }—սիս Կամարակապ
Կամբակապ
Կամբաձոր—599
Կայեթ—176
Կայույ քաղաք—սես Կաշին
Կայփա—70
Կան (նաև Կանա)—569, 585
Կանան—118
Կանգար—309
Կանգարա—63
Կանջիա—376, 584
Կանջա—սես Գանջա
Կառնալար քաղաք—445
Կապաղովկիա—164, 304
Կապաղովկացոց աշխարհ, երկիր—348, 349,
391
Կապան—63, 170
Կապույտ բերդ—163
Կապուակող—231, 233, 234
Կասրիական ձով—սես Կասրից ձով
Կասրից ձով—346, 347, 432, 438, 555, 580
Կասման գյուղ—458
Կասաման—277
Կասիլիս—87
Կարամանիա—սես Ղարամնա
Կարբի—534, 594, 599
Կարթակն—91
Կարին—18, 21, 26, 27, 127, 138, 139, 164,
179, 249, 251—253, 258, 264, 267, 269,
270, 275, 277, 283, 346, 355, 358, 360,
361, 394, 400, 412, 421, 424, 427, 447,
465, 487—489, 491, 494, 496, 514, 518,
530, 531, 541—546, 548, 549, 551, 553,
554, 559, 560, 563, 564, 566, 567, 573,
576—578, 583—586, 592, 596—598
Կարին բերդ—577, 578, 585
Կարին գավառ, երկիր—179, 337, 548, 560
Կարին գաշտ—574, 577
Կարլովից—408
Կարկառ—591
Կարճկան—31
Կարմել լեռ—87, 88
Կարմիր գյուղ—552, 581, 583
Կարմիր ձով—297
Կարմբէ—սես Կարմիր գյուղ
Կարուց—սես Կարու
Կարս—136, 165, 251, 277, 339, 365, 372,
373, 432, 499, 501, 503, 521, 537, 556,
560
Կարս բերդ—566
Կաւկաս լեռ—սես Կովկաս լեռ
Կաւսիտառոյ երկիր—100
Կաւրամաւզալաւ գյուղ—100
Կաւք—150, 170

- Կաֆա**—176, 190, 268, 284, 282, 514, 534, 591, 593, 598
Կաֆայի երկիր—562
Կեղով—592
Կեղի—213, 267, 355, 395, 518, 550, 559, 560
Կեղոյ բերդ—212
Կեղոյ ջուր—578
Կենզանանք—488
Կենդուաւսկաւ ամբոց—100
Կեռք-սու—սես Կոկիսոն
Կեպլ—77
Կեսարիա (Փ. Ասիա)—122, 140, 149, 164, 304, 308, 316—321, 324, 337, 346, 573
Կեսարիա (Պաղեսաին)—9, 56, 60, 61, 63, 65, 68, 72, 83
Կեսարիա—սես Մածամ
Կեօղ-խափոի—405
Կէյպեղէ զյուզ—461
Կէնչէ—սես Գանգա
Կէչպան—556
Կէռին բերդ—65
Կէրէտէ զյուզաքաղաք—460
Կըլա—սես Հոռմկլա
Կըզէլսպուզ-շայ—214
Կիլան—սես Կասբիական ծով
Կիլկիա (նաև Կիլկիա, Կիլկէ) —33, 84, 86—88, 94, 96, 98—103, 111, 116, 134, 138, 146, 150, 167, 170, 174, 176, 179, 180, 188, 190, 195, 202, 205, 271, 340, 365, 373, 374, 505, 533, 551
Կիլկեցոց աշխարհ, երկիր—61, 101, 136, 145, 151, 168, 170, 277, 347
Կիլկիոյ աշխարհ, զավառ, երկիր—100, 102—105, 196, 205, 348
Կիպրոս (նաև Կիպրաւս)—60—65, 67—79, 85, 89, 91, 92, 94, 96, 103—105, 107—109, 110, 182, 189, 267, 344, 355, 394, 413, 561, 584
Կիւմիւշանէ—սես Գումիշխանէ
Կիւմիւշ-օվա զյուզ—460
Կլայն Հռովմէական—սես Հռովմկլա
Կճաւ—423
Կյալկութ-Զիֆալիկ—583
Կնիկան—64
Կողովիա—18, 292, 293, 330
Կողի—41
Կոկիսոն—164
Կողը—127, 330, 534
Կողովոփոր—165
Կողոնիա—125, 126, 155, 345, 551
Կոհակ—213
Կոմանա—133, 164
Կոմարակապ—սես Կամարակապ
Կոնիա—սես Խկոնիա
Կոսակեսիոն—սես Ալայա
Կոռիկոս—սես Կոռիկաւս
Կոսմանա դետ—137
Կոստանդնուպոլիս (նաև Կ. Պոյիս)—13, 16—18, 26, 29, 43—46, 48—50, 55, 61, 71, 86, 98, 100—102, 106, 121, 131, 132, 144, 147, 150, 153, 160, 170, 180, 182, 183, 241, 245, 247, 219, 251, 254, 258, 263, 268—273, 276—278, 280, 283, 296, 319, 323, 325, 331, 338, 348, 354, 355, 358—360, 363—365, 375—378, 382, 389, 392—396, 405, 403, 413, 414, 418, 422, 447, 448, 451, 452, 455—465, 470, 476, 482—484, 486, 491, 493, 494, 496, 503, 513—517, 520—522, 528, 531, 533, 535, 549, 551, 553, 554, 560—562, 564, 565, 567, 568, 576, 589—591, 593—596, 599
Կովկաս լեռ—137, 138, 309, 314, 315, 430, 555
Կոսայք (Կոսայից զավաս)—23, 328, 334, 335
Կոսաս լեռ—սես Կովկաս լեռ
Կոտեր (նաև Կոտոր)—166
Կոտման դետ—165
Կորփոր կղղի—83, 408
Կուրլա-չայ—438
Կուլիթ—543, 555
Կուկանց բերդ—552
Կուկանցու ձոր—552
Կումուշխանա—սես Գումիշխանէ
Կունդալ-իրմակ—447
Կունիա—սես Խկոնիա
Կուռիկաւս—34, 37, 73, 76, 104, 178, 179
Կուր դես—242, 248, 314, 580
Կուրց անապատ—233, 485, 597
Կրետացոց կղղի—45
Կրիտէս կղղի—304, 360, 376, 561, 584
Կողեր դյուզ—578
Կոռիկոս—սես Կոռիկաւս
Հազարացոց երկիր—562
Հաթ—513
Հալիձորի անապատ—439
Հալեպ (նաև Հալապ, Հալպ, Հալեր)—68, 70, 75, 86, 89, 90, 92, 103, 110, 112, 113, 143, 153, 176, 221, 266, 277, 339, 342, 347, 318, 365, 502, 507, 512, 516, 519, 520, 523, 589
Հակոտուն—550
Հաղբատ—293, 341, 353, 501, 502, 599
Հաճըն—164
Հաճի զյուզ—459
Հաճի-Համդա—459
Համ զաշտ—սես Համսա դաս

- Համա (նաև Համմա) — 143, 168
 Համադան — 432—434, 486, 520, 521
 Համաթ — 92
 Համ[ա?]ղան — 26
 Համթա ղավաս — 559
 Համթա ջուր — 534
 Համիթ — սես Ամիլ
 Համուս — 74, 102
 Համս — 143
 Համսա զաշ — 148
 Համսա դռւու — 77
 Հայաստան — 29—31, 116, 161—163, 178, 190, 216, 218, 285, 301, 3.9, 333, 334, 365, 372, 374, 535, 544, 583
 Հայաստան աշխարհ — 334, 468
 Հայաս տուն — 428
 Հայի երկիր — 279
 Հայկածոր — 285
 Հայկաշն — 223, 312
 Հայկավան — 488, 489
 Հայոց աշխարհ, երկիր — 32, 73, 76, 77, 129, 131, 133, 137, 140, 141, 163, 164, 172, 188, 198, 201, 285, 315—317, 322—326, 328, 332, 334, 335, 337, 346, 370, 428, 468, 469, 515, 521, 558, 561, 573, 576, 579
 Հայոց տուն — 167
 Հայուձոր — 302
 Հայք — 10, 24, 25, 161, 181, 182, 196, 202, 203, 276, 292, 302, 304—06, 321, 323, 328, 330—333, 335, 338, 339, 367, 381, 392, 401, 512, 515, 532
 Հայք Առաջին — 304, 550
 Հայք Երկրորդ — 304
 Հայք Երրորդ — 164, 169, 301
 Հայք Չորրորդ — 18, 304, 320
 Հայք Մեծ — 179, 304
 Հայք Փոքր — սես Կիլիկիա
 Հայքքա — 83, 88
 Հանգստուն — 550
 Հանդերձու երկիր — 543, 550
 Հաշտէն — 322, 580
 Հաշտրախան — 529
 Հապաշտան — 561
 Հասան-ղալա (նաև Հասան-ղալա) — 528, 530, 555
 Հասան-օվա — 552
 Հասախնքս — 82
 Հարիմ — 86
 Հարունի դդակ — 176
 Հարք — 13, 16, 197, 302, 328
 Հարկանգ — սես Խօյ
 Հարունեաց ղավառ — սես Զօրու
 Հաւիդա — 432, 434
 Հաւուց թառ — 354, 595
- Հաքստուն — 550
 Հեմիան — 148
 Հեմո — 88, 91, 168, 180
 Հենի — 532
 Հեր — 32, 246
 Հերաթ — 222, 223, 428, 430, 436, 437
 Հերակլեա — սես Առակի
 Հերապոլիս — 592
 Հերմոն — 135
 Հերու գիւա — 4
 Հելլա — 579
 Հինձք — 574
 Հինա — սես Հնդկաստան
 Հնդիկը — սես Հնդկաստան
 Հնդկաստան (նաև Հընդստան) — 177, 331, 429, 435, 436, 440, 441, 445, 446, 455, 463
 Հնդկաստան (Արևմտյան) — 435
 Հնդկաց ժող — 562, 579, 586
 Հնդկաց տուն — 391
 Հնձուց զյուղ — 465, 595
 Հոլանդիա — 403
 Հողոցիմ — 328
 Հոռոմ (իմա Փոքր Ասիա) — 26, 27, 77, 150
 Հոռմաց տուն — սես Թուրքիա
 Հոռմոց աշխարհ, ղավառ, երկիր — 69, 132, 141, 147, 148, 151, 172, 241, 346
 Հովանավանք — 31
 Հումոր — սես Գոմարս
 Հունդարիա — 276, 403, 409
 Հուսնաքրատ — 75
 Հուշեյլա — 438
 Հուրմուզ (Կղզի, նավահանդիսա) — 428, 436
 Հոփսիմէի ազբյուր — 576
 Հոռմ (նաև Հոռմ) — 3, 9, 10, 19, 28, 29, 33, 35—58, 62—66, 69, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 81, 109, 153, 173, 178, 179, 310—312, 319, 325, 358, 365, 468—471, 576, 589
 Հոռմկլա (նաև Հոռմկլա) — 80, 92, 93, 149, 174, 181—189, 191, 341, 342, 345, 347, 373, 512, 579, 593, 595
 Հրատ — սես Հերաթ
 Հրաստան ղետ — 279
 Հրեաստան — 303, 310, 312
 Հրեոյ դռւու — 152
 Հրէ — 153, 171
 Հօթուն — սես Խօսին
 Հօյ — սես Խօյ
- Զազ — 23, 335
 Զեղվան — սես Սլունձեղվան
 Զորադյուզ — 253
 Զորտվան — 353

Զորովոր—332

Ղարալայ—430

Ղաղայ-կեօլի դյուզ—460

Ղաղանչի դյուզ—536

Ղաղթին (նաև Ղաղթին, Ղաղմին)—143, 246, 275, 276, 430, 431, 437, 438, 525

Ղաղօվա—459

Ղալատա—514

Ղալէլեր—450

Ղայաժահայ—526

Ղայզուլի—536

Ղայսարի—277, 531, 557

Ղանգահար—428—431, 434, 437

Ղանգահարու երկիր—431, 437

Ղարաբաղ—245, 252, 255, 515

Ղարահեսար—277, 598

Ղարազաջ—252

Ղարաճալար—460

Ղարամինա—71, 152, 171, 374

Ղարամուրատ դյուզ—591

Ղարայ-Եազի—556

Ղարաչոր—454

Ղարասար դյուզ—454

Ղարաս-սու—585

Ղարաքիլիսա—523

Ղարս—ենս Կարս

Ղարսայ գետ—580

Ղափան—218, 522, 536

Ղղլազաջ—438

Ղըզլշան—550

Ղլաթ—ենս Խլար

Ղողոնիս—8

Ղուլու դյուզ—527

Ղուկասյանի շրջան—168, 536

Ղուռուշան դյուզ—552

Ղուռուպաշ դյուզ—488, 490

Ղուռնա բերդ—579

Ղուրթ-պէլի—459

Ղողղ—ենս Կիպրոս

Ղրիչէմայ ազրյուր (Կարին)—564

Ղրիմ—190, 351, 509, 514, 529, 598

Ղօճայ-հիսար գյուղաքաղաք—410

Ղօնիսյ (կամ Ղօնեա) -ենս Խկանիս

Ճակատու երկիր—350

Ճաղաղշուր—152, 171, 222, 350, 584

Ճաղըղիրոյ գավառ—579

Ճաֆ—60, 61, 65, 65; 68, 69, 73, 74, 76, 90, 106

Ճենաց երկիր—316, 317

Ճենվր—75

Ճգիրայ—211

Ճշնվա—406

Ճիվէ-բաղլար գաշա—460

Ճոկ գյուզ—348, 391, 459

Ճողա—ենս Ջուղա

Ճորոխ (նաև Ճորուխ)—553, 554, 580, 581

Ճուղա—ենս Ջուղա

Ճուաշ զավառ—32, 159

Ճուռաշոստ զավառ—32

Ճուռակ դյուզ—176

Ճպլաքար—61, 75

Ճպլիթ—61, 109

Ճրագ գյուզ—578

Մադէ—200

Մադինա—124

Մադազա—22, 332, 335

Մադանդարա—350, 432

Մաժաք—198, 310

Մալաթիս—83, 169, 464, 579

Մալթա—360, 376, 407

Մալթէփէ—459

Մածնարեր—502

Մակեղոնիս—41

Մակնի—423

Մակու—218, 219, 222, 293, 313—315, 349, 354, 424, 557, 576

Մակու երկիր—418

Մակուրան—350

Մահմուսան (նաև Մահմուսանք)—229, 230, 275, 285, 421, 485

Մալզա—63, 64

Մանարու երկիր—404

Մամուչստիս—348

Մամբան բերդ—555, 583

Մայթուն—355

Մայնս—61

Մայզան ալ հաս—192

Մայնս—39

Մանակերա (նաև Մանածկերա, Մալանձկիրա—13, 21, 30, 32, 128, 132, 302, 324, 334, 419, 484, 521, 558, 584

Մանակերա կավառ—365

Մանակերա կաշա—579

Մանանալի զավառ—584

Մանաւաղեան (Մանաղաւեան) նահանդ—31, 202

Մանզագունեաց երկիր—ենս Գինն

Մանես այր—320

Մանիսան բերդ—71, 104

Մանկուս—41

Մանսուր քաղաք—67, 89

Մաշազ—128, 434, 482

Մաշավերա գետ—126, 155

Մաշկնոր ուխտ—100

Մաշին աշխարհ—ենս Զին ու Մաշին

Մասական ավան—159

Մասի—73, 167, 533

- Մասոյ կապան**—105
Մառսիլիս—71, 405, 407, 409
Մասեացոտ—200, 332
Մասէնցիայ—180
Մասիս (Մասիսք, Մասիսք Արաբատեայ)—
2·0, 292, 293, 300, 303, 315, 556, 557,
5·6, 560
Մասուր գյուղ—578
Մաստատու ձոր—581
Մատինայ—562
Մարախ—77
Մարադայ—433
Մարանդ—153, 223
Մարաշ—76, 86, 87, 168, 266, 524, 585
Մարաջոյ երկիր—277
Մարաց երկիր—393
Մարդաստան զավառ—233
Մարեֆքալիկա—85
Մարդան—90
Մարդուան (նաև Մարդւան)—265, 392, 459,
528
Մարդապ—77, 78, 91
Մարճըլիսն—59
Մարճսաֆար—57
Մարմետ—233, 490
Մարնեռութիւ շրջան—155
Մարջրախիտ—192
Մարսել—սես Մառսիլիսա
Մատիրոտ—104
Մանքաւրթ—սես Մուհֆաւրթ
Մաւոանտին—սես Մուոանդին
Մաւարկան լեռ—361
Մաքայ—124, 125, 561
Մելան—սես Միլան
Մելիս—սես Նիկոսիոլիս
Մելտենու ջրեղոր—152
Մեծ-քար—112
Մեղրագեա—223
Մենզալի լիճ—84
Մեսենա—3
Մերդին (նաև Մերտին, Մերդին)—89, 143,
172, 209—211, 213, 405, 591
Մերութ—40
Մէժընկերտ—556
Մէլտին (նաև Մելտեն, Մելիսին)—106,
149, 153, 344
Մնթանի երկիր—272
Միլան—44, 66, 471
Միլայովկա—սես Նիզովյա
Միջաղեաք (նաև Միջաղեաս, Միջաղետ)—
41, 89, 133, 145, 153, 165 181, 210,
223, 315, 365, 534, 580, 584
Միջաղետաց աշխարհ—143
Միջերկրայս (նաև Միջերկրայք)—310, 336,
391
- Միջերկրական ծով**—409, 535, 561, 586
Միջերկրականի ափ—91
Միբազիա—61
Մօրին—302, 303, 309, 312, 316
Մյուրինկեֆալոն—85
Մնուրիուսն Մանուս
Մշոյ զավառ, զաշտ, երկիր—172, 381, 536,
560, 566
Մողենա—409
Մոլովն—170, 192
Մոկաց բերդ, գավառ, երկիր—223, 423, 562,
593
Մոկս (նաև Մոկք)—25, 26, 231, 423, 597,
Մոհաչ—276
Մոնտֆորտ—սես Մոնֆաւր
Մոքա—սես Մուխա
Մուշեաց երկիր—142
Մուլիույան կամուրջ—471
Մուխա—561, 584
Մուզան—134, 138, 141, 346, 386, 534,
Մունք Սայնդ-Անդել—70
Մունկուս—41
Մունչիդարդ—59
Մունտաս—70
Մունֆաւրթ—64—66, 75, 88, 106
**Մուշ—22, 32, 172, 220, 223, 227, 231,
395—387, 475, 491, 493, 557, 585**
Մուռանդին բերդ—69, 89
Մուսուլ—306, 405, 488, 489, 492, 519, 580
Մուրատ զետ—558, 579
Մուրատ զալսի—581
Մուրեշուլ զետ—409
Մուրսալ գյուղ—453
Մուրց զետ—580
Մուֆարդին (նաև Մուֆարկին)—143, 347,
Մսայկանդարայ—76
Մսիս—սես Սիս
**Մու—56, 60, 61, 65—68, 70—80, 105, 145—
147, 149, 151, 153, 166, 172, 180, 181,
183, 184, 264, 266, 347, 374, 462, 576**
Մորայ աշխարհ—151
Մուկօֆ (նաև Մուկօզ, Մուկոֆ)—404, 408,
433, 456—458, 461, 463, 465, 476, 492
Մուլլ—սես Մուսուլ
- Ցագուլիս—սես Ազուլիս**
Ցագուս—199
Ցաթենք (Աթենք)—328
Ցաթրար—391
Ցալանք—սես Ալանի
Ցալթուն (Ալթուն)-քօփրու—228
Ցակար—423
Ցակն—սես Ակն
Ցակոփու-կուսի-չայ—491
Ցաղըակ—սես Ազբակ

- Յաղթամար**—սես Աղքամար
Յաղիովիտ (Աղիովիտ) —322, 353
Յաղվանք—սես Աղուանք
Յամայդան—սես Համադան
Յամիթ—սես Ամիդ
Յամիւկ—սես Ամուկ
Յայառ—սես Այաս
Յայկըմաւրթ—74, 91
Յայն-ձալուտ—70, 89
Յայրաբատ—սես Այրաբատ
Յանզմիշ բերդ—323
Յանի—սես Անի
Յանինա—408
Յանկուրիա—սես Անկուրիա
Յանկուսներ—սես Անկոյսներ (Ենքնում)
Յանուշ (Անուշ) բերդ—325
Յանտաք—սես Անտաք
Յանտիուք—սես Անտիուք
Յաշիշտաս—սես Աօսիօս
Յաշմարհի դաշտ—552
Յապաղա—557
Յապլուստան—սես Ապլուստան
Յասեստ (Ասեստ)—16
Յառջանց—423
Յասիս—սես Ասիս
Յասիալա—սես Ասիալա
Յասորի—սես Ասորեստան
Յասպահան—սես Ասպահան
Յատանա—սես Աղանա
Յատրպատական—սես Ատրյատական
Յարարիա—սես Արարիա
Յարազածուն դավառ—սես Արազածուն զավառ
Յարարազեան դավառ, երկիր—սես Արարա-
 տան զավառ, երկիր
Յարզրում—սես Կարին
Յարի—152
Յարիշ—56
Յարծէկ—սես Արծէկ
Յարկա—59
Յարճէշ—սես Արճիչ
Յարմուկ գետ—155
Յարսուֆի (Արսուֆի) գետ—69
Յարտադ—սես Մակու
Յարտաւէլէ—սես Արտաւէլ
Յաւնիկ բերդ—556, 583
Յաքա—սես Ամա
Յաֆփա—83, 85
Յեանըգ—404
Յեղեսիա—սես Եղեսիա
Յեղնկա (նաև Յեղնկա)—սես Մրղնկա
Յեկեղեաց երկիր—550
Յեղապարուշ (Եղապարուշ)—334
Յեղիգարդ—սես Եղիկարդ
Յերասի—սես Երասի
Յերեան—սես Երեան
Յերիձոր—228
- Յերուսաղէմ**—Երուսաղէմ
Յերւանդաւան (Երւանդաւան)—314
Յեփսոս—սես Եփսոս
Յէջմիածին—սես Էշմիածին
Յընկլիղաց աշխարհ—սես Ընկլիղաց աօխարհ
Յիզի ձոր—423
Յորդանան—3, 43, 66, 345
Յոսմա—426
Յոթմոս—սես Օդմոս
Յոժոպ—352
Յոպգե—սես Յաֆփա
Յոռկեանց (Ոռկեանց)—53 6
Յոստան—սես Ոստան
Յորմի—սես Որմի
Յորսիրան դյուզ—335
Յուլաշ դյուզ—271
Յունաց աշխարհ—41
Յուշի—սես Ուշի
Յուշոյ դաշտ—31
Յուռհայ—սես Ուռհայ
Յուանիայ—103
Յոին Կուրտրայ—սես Գենոն
Յոշառնեաց դաշտ—սես Ռօտունեաց զավառ
Յոտմազոլ—սես Կ. Պոլիս
Յերբատ—սես Եիրբատ
Յօթման դյուզ—332
Յօխարիք—սես Օլրի
Յօմէլու դյուզ—460
- Նարլ**—սես Նեապոլ
Նաղարէթ—65
Նախիզուր—255
**Նախիջևան (նաև Նախչուան, Նեղչուան, Նախ-
 չչան)**—134, 138, 222, 251, 252, 333,
 424, 427, 433, 439, 503, 516, 521, 522,
 524—525, 534, 537
Նանեց—423
Նապլուզ—66
Նաոիման—սես Մամրվան
Նարեկ—493
Նաւարա—74, 75
Նեապոլ—53, 68, 84
Նեհավենգ—371
Նեղոսի գելտա—84
Ներպուն—39
Նէկրօռութ—սես Էվրեա
Նիազով—սես Նիզովայա
Նիզ—330, 334
Նիզարադ—սես Նիզովայա
Նիզովայա—432, 438
Նիլոս գետ—61
Նիկիա—11, 42, 43, 56, 82, 134, 319
Նիկիաս—552, 581
Նիկոպոլիս (նաև Նիկոյպաւէլիս)—40, 125,
 126, 155, 171
Նինուէ—26, 29, 197, 207, 299, 304, 305

Նիունպէռ—404, 406, 408, 587
Նիւշապուհ—սես Նուօտար
Նոմէդան—33
Նոյեմբերյանի 2րջան—165
Նորադավիթ—436
Նորաշեն—599
Նորականք—490, 599
Նոր Գետիկ—344
Նորմանդիա—54, 56, 61
Նոր Խախչան—509, 529, 537
Նոր-Զուղա—594
Նորս գյուղ—439
Նորշաւոր—328, 350
Նզատ լեռ—318, 322, 324
Նփրկերտ—304
Նքին—61, 78, 79

Շայուղ ամրոց—86
Շահասահան—սես Թավրէկ
Շահրազուլ՝ 1—562, 584
Շահրազուլ՝ 2—562, 584
Շամ—70, 75, 77, 151, 153, 180, 266, 347,
355, 391, 512
Շամախի—272, 279, 352, 427, 428, 430,
433, 438, 516, 550
Շամա տուն (նաև Նամառուն), աշխարհ, եր-
կիր—143, 144, 153, 221, 534, 562
Շամբ—սես Նամ
Շամիրամայ ամուր, ամրոց—սես Վան
Շամիրամակերա—սես Վան
Շամիրամայ ըլուր—280
Շամիրամայ ջուր—482
Շամշատին—530
Շամշոյլաէ—133, 164, 482, 498, 514, 535
Նապին-Կարահիսար—155, 551
Շապիգան—328
Շատ—սես Տիգրիս
Շատուան—381
Շարուր—252
Նաւարշան—սես Մակու
Շաւշիկ բերդ—556
Նաւպաք բերդ—56
Շաքի—430, 530
Շերիմսահ—սես Շիրիմսահ
Շէռեյն բերդ, երկիր—213, 552
Շինէլ-Հաղիդ—90
Շիպիլ—72
Շիպ-Ղարաճիսար—սես Շապին-Գարանիսար
Շիռեն—սես Շնեայն
Շիրազ—153, 221, 349, 350, 425, 431
Շիրակ զավառ—303, 337, 560, 502
Շիրակալան—159, 161
Շիրականայ երկիր—562
Շիրմսահ—67, 68
Շիօն—513

Շլէգիա—406, 407
Շնքուոկ—266, 275, 286, 382, 393
Շողալար—սես Գոհանամ
Շողէնու ձոր—578
Շոշ (նաև Շօշ)—356, 592
Շուղալար—սես Գոհանամ
Շուշար—580
Շուշի—510
Շուշար—434, 438, 439
Շուստեր—սես Նուօտար
Շվեցարիա—408
Շրուան (նաև Շրվան, Շրւան) —252, 253,
268, 394, 430, 438, 516, 535
Շրվանայ երկիր—433, 580
Շքլօվուշ—405

Ողկ—սես Ուկ
Ողկան բերդ—317, 579
Ուկ գյուղ—543, 554, 583
Ոչքիլիսա—սես Ուշիլիսա
Ոսպէթալ (օբղեն) —65, 71, 73, 75—78, 80
Ոստան—26, 214, 229, 231, 232, 281, 285,
334, 363, 381, 415, 531, 597
Ովաճըդի գավառ—573
Ովայք գյուղ—335
Ովկիանոս—սես Ուկ ծով
Որեդ—սես Եղեսիա
Որմի—232, 311, 486, 490, 494
Որոտան—351, 531
Ուկիթ—սես Կուլէք
Ուկտիթ—սես Օլրի
Ուկրաինա Արկմայան—375
Ուձնի գյուղ—սես Օձուն
Ույզար—406
Ուշի—2, 25, 31
Ուշնուն—215
Ուչքիլիսա—414, 521, 524
Ուռնայ—27, 89, 100, 106, 172, 181, 196,
271, 278, 281, 284, 312, 313, 347, 486,
515, 517
Ուռուզի բերդ—սես Ազախ բերդ
Ուսկոյտար—278
Ուրմիա լիճ—215, 536

Զաթի }—522, 536
Զաթու }—522, 536
Զալդան—266, 355, 375, 535
Զաղաթա—211, 219, 350
Զանդո—486
Զանտըր գալեսի—87
Զարարերդ—242, 597
Զարբհօր—558
Զարեք—242
Զարտակլու լեռ—551
Զերիա—403

- Զէնքուշ**—սես Զըօֆուս
Զէրբէշ զյուղ—460
Զըլլը—251, 562
Զընքուշ—526—528
Զին ու Մակին—137, 139, 345
Զինաստան—374
Զիշտիգ—487
Զմշկ {—320, 413, 579
Զմշկածակի
Զոռում (նաև Զորում)—271, 272
Զորմայրոյ զավառ—580
Զպուխսարա—494
Զօպանի կամուրճ—սես Քոփրիմի
Զօբս—421, 433, 439, 565, 577

Զադուչի—272
Զալերմո—սես Բայէռիֆ
Զալբուլը—սու—164
Զալունեաց երկիր—350
Զալտաք—սես Բաղդատ
Զահի—սես Բահի
Զաղատան—5
Զաղեստին—3, 38, 83, 121, 135, 298, 300, 301, 311, 336
Զազտատ—սես Բաղդատ
Զազրաս—74, 88, 98
Զայտղիտ—սես Բայսակի
Զաշիաչուի—491, 562
Զապեռան—64, 87, 103, 104, 111
Զապի Այզուոր—521
Զարբա—սես Բաւրա
Զալէրա—405
Զալիս—սես Բարի
Զատմոս—5, 323
Զարատիս գետ—75, 105
Զարպարուն—57
Զարսայ—սես Բաւրա
Զարտավ—242
Զաւնիվայտ—51
Զարսիկ երկիր—432
Զարսից աշխարհ, երկիր, տուն—141, 171, 345, 355, 391, 432, 438, 516
Զարսից ծաց—436
Զարսկաստան—81, 89, 207, 251, 300, 371, 426, 431, 435, 438, 547, 585
Զարսք—48, 134, 203, 303, 307, 308, 313, 314, 321, 323, 328, 336, 391, 400, 429, 463, 536
Զարտեղ—556, 571
Զարտեղ չայ—584
Զաւնաւիսիթ—50
Զաֆ (նաև Զաֆոս)—64, 88
Զեհեսնի—սես Բենեսնի
Զեյթ-չաստան—սես Բենեսնի
Զեշ—408

Զեշ—սես Փէջ
Զերութ—56, 61, 65—67, 69, 72, 79, 93, 86, 107, 108
Զերսպերդ—սես Բարձրբերդ
Զէտիւլը—66, 71, 74
Զէլըրզատ—283, 404—403, 403
Զէլըրզատ Հստանի—405
Զէլըրզատ Մեծ—405
Զէկպազար—406
Զէնազումեր—221, 223
Զզընձազոյն անապատ—550
Զիզ—սես Բիզա
Զիզու (Փ. Ասիս)—132
Զիկաւիս—34
Զիր—սես Բիր
Զինաս—59
Զլպէս—59, 84
Զյուրկ—155
Զոլոնիս }—406, 409, 594
Զոլոնիս }
Զոյթեր—սես Բոյթեր
Զոնտոս }—29, 41, 263, 277, 304, 381
Զոնտոս }
Զոնտոս—սես Սի ծով
Զոռ—393
Զուզտան—սես Պուզտան
Զուզին—63, 68, 87

Զուտա
Զուտիմ }—266, 393, 404—406, 408
Զուտուն }
Զուրսա—349, 351, 354, 392, 517
Զուկան—64
Զուալով—403, 404, 406—408
Զուտոն Արմեն—սես Հայք Առաջին
Զտիճանու Չուր—530
Զտոմիկեա—սես Աբա
Զրագա—408
Զրգայն, Զրգանիս—սես Բրդանիս
Զրիսիլ—42
Զրկոյն—54
Զոլի զյուզաքաղաք—460
Զոլիս }—սես Կոստանդնուպոլիս
Զոլիս }
Զոտ—405

Զաղիրա—սես Զրգիրայ
Զակ զյուղ—328
Զահան
Զահուն }—գետ, զավառ—168, 189
Զահուն գետ—349
Զազացաշուր—սես Տելիրժի զետ
Զամրայն—42, 107
Զամնա զետ—445
Զաննաթի աղբյուրներ (Կարին)—564
Զասդէլ Պլանդ—75

- Զոսակը թլին—63, 79
 Զաստէր Բէկերին—92
 Զարարերզ—մես Զարաբերզ
 Զաւայեթ—Էօօ, 502
 Զերաշեն—596
 Զերելաս-Սալիճ—192
 Զերմուկ (Արդնի կողմերում)—210, 214
 Զերմուկ (Կարին?)—578
 Զեղիրեկ
 Զեղիրայ }—220, 221, 223, 494, 561
 Զըղիրայ
 Զինիսու ձոր—578
 Զիգան Կալե—մես Յանիկ
 Զէանարազ—442
 Զորջանեթ—246
 Զուլամերկ—376, 494, 562
 Զուղա—307, 428, 431, 437, 516, 580
 Զրափ—423

 Ռարան—90
 Ռամէկ—մես Ըռամէկ
 Ռասրէն—210
 Ռաւո }—432, 438
 Ռէշտ
 Ռէ—315, 350
 Ռինդ զետ—445
 Ռշտունիք—31, 234, 275, 350, 353, 422, 438
 Ռոնեվալյան կերճ—82
 Ռումի երկիր—86, 172
 Ռումինիա—280, 408, 409
 Ռուստաց երկիր—529

 Մազոն—47, 62, 406, 408
 Մախէ—մես Սայտէ
 Մալահոռ—476
 Մալայիր }—38, 42
 Մալայր
 Մալմաստ—252, 416, 487, 494, 562
 Մալմուն—80
 Մալնալպատ—293, 413
 Մալք լեռ—202
 Մահարետ—135
 Մահմաստու շամալ (Որոտան?)—521
 Մալմուսավան—423
 Մաղուսեան } Խուբասաան—4, 28
 Մաղուսետեան }
 Մաղուստ—5
 Մամանլրա—164
 Մամշաւլտէ }
 Մամշիլէ }—մես Շամայլէ
 Մայիսէ }—56, 62, 65—67, 69, 70, 76, 79,
 Մայիս } 83, 92, 105
 Մայնթ Անջել—54, 82
 Մայնթ-Լաւրայնդ—69, 70
 Մանուին—136, 501, 523, 599

 Մանճախ—152
 Մապանձա դյուղաքաղաք—460
 Մապիս—55
 Մառնին—մես Սարսայ
 Մառչամու ձոր—578
 Մառուայ—մես Սարսայ
 Մառնոյ զավառ, լեռ—352, 562
 Մառուն—154, 306, 317, 335
 Մավոյ (Նաև Մավոա)—401, 405, 403
 Մասազ—213
 Մարայ—146
 Մարդ—153
 Մարդինիա—մես Սարսայ
 Մարդինիայի ժողով—91
 Մարթափ—293, 349
 Մարտու—231, 234
 Մարմազուղ լեռ—459
 Մարմատիայ—301
 Մարոս զետ—164
 Մարուսու—մես Սարսայ
 Մարշամ—585
 Մարգանդիքար—71, 74, 104, 105
 Մարտայ—46, 66, 74, 91
 Մարս }—մես Սազոն
 Մաքոնիա }
 Մաֆէթ—66, 73, 90
 Մեաւ այզի—մես Պարաբաղ
 Մեաւ լեռ—մես Սեւ լեռ
 Մերաստիս—116, 131, 140, 141, 149—151,
 153, 169, 170, 254, 262, 263, 265, 266,
 268, 271, 275, 277, 278, 284, 286, 337—
 339, 343, 346, 355, 364, 381, 382, 392,
 393, 405, 447, 450, 452—455, 458, 459,
 476, 482, 491, 507, 508, 516—518, 525,
 534, 535, 537, 552, 559, 567, 594
 Մեղետ }—403
 Մեկետին }
 Մելենիկ—283
 Մելեկիայ—196, 306
 Մեհու—135, 165
 Մեկկաց դյուզ—423
 Մեկուն լեռ—551
 Մերմակորուստ—31
 Մերուջ—83
 Մելեկիայ (Կիլիկիան)—88
 Մելեկիոյ զետ—60
 Մերկել դյուզ—598
 Մեւան—160, 333, 336, 522
 Մեւաստ—մես Սեբաստիա
 Մեւ լեռ—74, 82, 88, 339, 364
 Մեւ ձով—152, 304, 461, 517, 552, 553, 558,
 562, 581
 Մեւորդիս—501
 Մզայր—մես Կեսարիա (Պաղեստինի)

- Սէկէթաբ** }—405
Սւկէթաբ }—405
Սէլէն
Սէլէն—59—61, 66, 67, 79, 91, 92, 181
Սէլէն
Սէրմին—110
Սիրունդ—70
Սիդ—303
Սիգոն—սես Սայիսէ
Սիլեղիա—408
Սիլոն—38
Սիլան—214
Սիկի—64
Սիկիա—սես Ալիխաննդրիա Տրովա
Սիկիլա—49, 53, 55, 58, 63, 71, 72, 78, 86
Սիմ լեռ—200, 334
Սինդ—435
Սինեգ—սես Սյունձեղվան
Սինոպ—150, 375
Սիս—64, 73, 80, 87, 90, 100, 102—105,
 111, 129, 145, 167, 170, 174, 183, 194,
 271, 277, 343, 348, 353, 354, 381, 392,
 482, 515, 519, 531, 537, 538, 541, 585,
 597
Սիստիան—202, 309
Սիսիան—522, 558
Սիկիա—64
Սիր-Աստին աշխարհ, երկիր—64, 166
Սիրիա—49, 88, 91, 171, 176, 192, 193
Սիւնեաց երկիր—350, 439, 588
Սիւնիք—198, 237, 238, 303, 352, 353, 439,
 534
Սիւնիք Փոքր—244, 253
Սկանդարիա—սես Ալիխաննդրիա
Սկուլը—125
Սէաթ }—241, 521
Սէաթայիսու }
Սզդա գյուղ—414
Մըրաթի աղբյուրի արտեր (Փառակա գյուղ?)
 —524
Մըրգանդ (նաև Մըրգնդ)—265, 293, 349,
 351, 392, 482, 515, 530, 534
Մյունձեղվան
Մյունձեղ
Մնձեղվան }—16, 29, 329, 371
Մնձնուս
Մնձվա
Մողյություն-սու—163
Մոթ գաղառ—238
Մոխոց—139, 166
Մորի }—214
Մորիկ }
Մուայիչ—սես Ալամնաց աօխարի
Մուդ—438
- Մութանիա**—214, 233, 432, 438, 350
Մուկաւ } լեռ—315, 556
Մուկաւէտ }
Մուդասան—514
Մուր—57, 59—61, 64, 66, 70, 72, 76—79,
 83, 84, 88, 91, 92, 103, 105, 108, 182
Մուբբ Մաբի—350, 372, 534
Մուբմաբի }
Մուբղաթ—151
Մուազ—սես Սիրասիա
Մուքիսասնց զերեղման—556
Մպահան—սես Ասպահան
Մպանիա—42, 45, 46, 51—53, 62
Մպարկերա—31
Մպաւլիզ—51, 57
Մպեր—267, 355, 393, 518, 553, 581
Մպերու ձոր—581
Մպիտակ ծով—517, 579, 586
Մսի երկիր—80
Մսոյ կլայ—60
Մսոյ յարդ—183
Մսադէի թեժ—522
Մտամբու }—սես Կ. Պոլիս
Մտանբու }
Մրօայ—152, 153
Մօզնլու—556
Մօֆիա—405
Վաղիշ գյուղ—478
Վաթկան—38
Վալան—88
Վալանին—88
Վալանս—88
Վակունիք լեռ—203
Վահկայ բերդ—100—102, 179, 180
Վագագնի գյուղ—351, 352, 374
Վագարշակերտ—սես Ալամերս
Վագարշապատ—315, 327, 357, 359
Վայոց ձոր—26, 328
Վան—171, 198, 220, 227—229, 231—233,
 251, 254, 255, 278, 281, 283—286, 305,
 312, 350, 352, 350—363, 361, 377, 379,
 381—383, 386, 396, 397, 401, 410—421,
 427, 428, 433, 479, 480, 482—498, 503,
 534, 567, 596
Վանա բերդ—222, 229, 231, 497
Վանա դաշտ—227
Վանա գղյակ—227
Վանա երկիր—229, 562, 565
Վանա լիճ, ձոր—225, 233, 494, 560, 566
Վանանդ—19, 20, 328, 332, 334, 353, 537
Վանատիկ—սես Վենետիկ
Վանկունք անապատ—167
Վանտոսպ—232

ՎԱՆՔԵՐ

- Ագրոկիլ (Թողթում) — 583, 595
 Ակեռու — 233
 Ակներ վանք — 101, 343
 Այրդուու (Բազե) — 217, 359, 362, 384—386,
 389, 394, 401, 595
 սր. Աննա (Սերաստիա) — 526
 Ապարանից սր. Խաչ — 490
 սր. Ասաքելի (Երևան) — 376
 սր. Առաքելոց (Մուշ) — 386, 387
 սր. Աստուածածին (Ավել) — 362
 — (Կարին) — 542
 — (Զնքուշ) — 526
 — (Սանահին) — 523
 Աւաք (Թողթում) — 552
 Բաշխնոց (Կարին) — 572, 577
 սր. Գայանէ (Էջմիածին) — 280, 353, 354
 Գետամեջի (Զարաքերդ, Մար) — 275, 597
 սր. Գէորգ (Լիլ) — 78
 — (Մամրվան) — 555
 — (Պեշնազոմեր) — 223
 Գոթալ վանք — Տես Խարբա-վանք
 Գոյոց (Բազե) — 362, 387
 սր. Գրիգոր — 22
 Դադի (Մար) — 244, 253
 Եղբայիր — 232
 Երկար մորուք — 592
 Երնջակի — 351
 սր. Թաթէի (Մար) — 237, 238
 — Ստաթէի (Սյունիք) — 253, 293
 Թաղէսս ասաքելի (Մակու) — 140, 191, 293,
 353, 418, 420
 Թաթլոյ — Տես Վիշապաձոր
 Թօմա առաքելի — 417
 Իննակաց — 122
 սր. Լազար (Բյութանիա) — 106
 Խաթրավանք — 253
 սր. Խաչ (Աղթամոր) — 495
 — (Բասեն) — 252
 — (Կարին) — 535
 Խոչկավանք (Կարին) — 572, 576
 Խոռարաստի — 293
 Խնդրակատար (Բազե) — 287, 362
 Խութրավանք — Տես Խարբավանք
 Եղակի — 593
 Կազմանս (Ֆրանսիա) — 50
 Կամրջաձորի — 337
 Կանանց — 122
 Կարմիր — Տես Հնձուց
 սր. Կարասետ (Երդնկա) — 551
 — (Կարին) — 550
 — (Տարոն) — 221, 385, 475, 527, 558, 579
 Հառիճավանք — 590
 Հերմոնի — 293, 352, 353
 Հնձուց Կարմիր վանք — 337, 340, 572, 573,
 575, 576, 578, 585, 591
 Հոգոց (Մահմուտան) — 413
 Հոսոյ վանքեր — 131
 Հոսոյմոսի (Շիրակ) — 337, 591
 սր. Հոփսումէ (Եջմիածին) — 280, 353, 354,
 359
 սր. Ղազարի (Տարոն) — 172, 287, 599
 սր. Մարիամ — Տես Սպիտակավանք
 — (Թարյունիք) — 555
 — Աստուածածին (Կարին) — 550
 Մեծովիլ — 293, 348, 352, 353, 374, 598
 Մուտուրկու (Կարին) — 542, 572, 585, 597
 սր. Յակոր (Երուսաղէմ) — 318, 360, 395, 519
 — (Բյուտոնիք) — 234
 — (Վան) — 483
 — 398, 521
 սր. Յօհաննէս (Սպեր) — 553, 581
 սր. Նարեկ (Ռշտունիք) — 337
 սր. Նշան (Սերաստիա) — 278, 508
 — (Վարազ) — 233, 288
 Ոխուիք — 387
 Չնքուշի — 527
 սր. Սարդիս — 593
 Սերոբէից (Դարանազ) — 552
 Սուխարայի — 293, 351
 Սպիտակավանք (Կարին) — 572
 սր. Սքանչելազորժ (Երդնկա) — 286
 — 157
 Վալմունդ — 59
 Վանկունք — 596
 Վարագի — 284, 483, 591
 Վիշապաձորի — 337
 Տէի — 266, 382
 սր. Փրկիչ (Ակն) — 477
 սր. Քառասից (Սերաստիա) — 265, 381, 392
 Օթմա (Տիգրիկ) — 534

 Վասպուրական — 26, 30, 32, 130, 131, 133,
 155, 158, 163, 232, 233, 262, 275, 337,
 338, 347, 353, 354, 364, 410—412, 417,
 482
 Վարագ — 127, 230, 233, 286, 288, 353,
 411—413, 419, 485, 491, 532
 Վարազա ուխտ — 337
 Վարաժնունիք — 303, 309
 Վարանդա — 242, 243, 252
 Վարատ — 405
 Վարդանակերտ — 333
 Վարդգէսավան — 315
 Վարդս զավառ — 558
 Վարդսնա զյուղ — 437
 Վարշօլ — 404, 407
 Վասակաչն — 215, 253
 Վեննա (նաև Վիեննա) — Տես Փէջ

- Վերին Գեղամայ երկիր - 275
 Վերին Հայք - Տես Բարձր Հայք
 Վերին Զանար - 87
 Վենետիկ - 61, 73, 168, 251, 403, 561, 584
 Վէրբուտան - 69
 Վիալազ (Նաև Վիելազ) - 51, 54
 Վիզայրը - 75
 Վինուն - 173, 179, 191
 Վիշապաձոր - 328, 590
 Վիրապ - Տես Վիրապ
 Վիազեն - 8
 Վիրք - Տես Վրաստան
 Վիանս - 65
 Վիճած } - Տես Վեճետիկ
 Վիթցիս } - Տես Վիթցիս
 Վորզանան - Տես Յորդանան
 Վուան - 43
 Վրանջունիք - 200
 Վրաստան - 202, 235, 251, 255, 502, 523, 571
 Վրաստան - 518, 519, 523, 531
 Վրաստունայ Պօղօզ - 577
 Վրացական ՍՄԴ - 164
 Վրաց աշխարհ, երկիր, առւն - 137, 141, 145, 147, 248, 272, 337, 427, 428, 432, 514, 515, 534, 562
 Վրաց քաղաք - 581
- Տաթե - 253, 351-353, 385, 508
 Տաթեի անապատ - 356, 423
 Տաղստան - 530
 Տաճարական օրդեն - Տես Դամփիլ
- ՏԱՃԱՐԱՆԵՐ**
- Ար. Աղաբերոս - 46
 Ար. Աստուածածնի - 40
 — 52
 Ար. Բէնէզիքտոսի } - 53
 Իմուն կարսին }
 Լադրանի - 53
 Ար. Լաշարի (Բութանիա) - 69, 71
 Ար. Լաւրէնաիոսի - 43, 46
 Ար. Մարկոսի (Հոռմ) - 52
 Ար. Յարութեան (Երուսաղէմ) - 342
 Յով. Մկրտչ - 52
 Նոր տաճար - Տես Աստուածածին (Հ-ԲԳ)
 Ար. Պաւլոսի - 46, 52
 Ար. Պետրոսի - 52, 55, 57, 63
 Ար. Սոփի (հ. Պոլիս) - 123, 131, 554
 Սողոմոնի (Երուսաղէմ) - է 3
 Ար. Տիրուհոյ (Որոտան?) - 352
 Տոյնի - 57
 Ար. Փրկիչ (Երգնկա) - 145
 — (Երուսաղէմ) - 146
 Տաճկաստան - Տես Եղիսյոս
- Տաճկոյ զաշա - 228
 Տամիաթ - 59, 62-64, 67, 68, 84, 87, 89
 Տայք - 22, 132, 583
 Տայոց զավառ - 330
 Տանպաս - 200
 Տաշիր - 303, 319, 333, 502
 Տառ-կարգեթ - 32
 Տապարիա - 56, 59, 67, 73, 83, 85
 Տասուց } — Տես Թասու
 Տասկիշ }
 Տարբերունի - Տես Ցուրութեան
 Տարիչ - 460
 Տարպանդ - Տես Դարբանդ
 Տարոսն ։ - 64, 75, 87, 100, 102, 104, 105,
 Տարսու ։ 111, 180, 342, 343
 Տարաւն ։ - 12, 26, 32, 162, 275, 287, 309,
 Տարօն ։ 317-3.9, 335, 557, 597, 599
 Տարօնեան (Տարօն) զավառ - 172, 221, 232, 350
 Տարօնայ զաշտ - 277, 579
 Տաւզ - 69
 Տաւնա - Տես Թունս
 Տաւոիլ - 266, 355, 393
 Տաւան - 199
 Տելլ-Բաղիր - 83
 Տեկիրմի զետ - 87
 Տերուց - Տես Թասու
 Տէլի Տէկրիչ զետ - 459
 Տէկսր - 16, 18
 Տէմուր-զափու - Տես Դամուր-դափու
 Տիարպէքիր - Տես Դիարբենիր
 Տիրր - Տես Դովր
 Տիրերայ երկիր } . Տես Հալւա
 Տիրեր }
 Տիրերիա } - Տես Տապարիա
 Տիրերիային }
 Տիրերիա լիճ - 90
 Տիզրանակերտ - 214, 307, 361, 516, 526
 Տիզրիս - 142, 143, 223, 291, 300, 579, 580
 Տիզակ - Տես Դիզակ
 Տիզրոն - 331, 332
 Տիպլէ-խան - 450
 Տիգրիկ - 447, 458, 464, 465, 534, 552
 Տիրանիչ - 16, 329
 Տիւզէ դյուզ - 460
 Տիւրիկէ - Տես Տիվրիկ
 Տղա լուսավորիչ դյուզ - 551
 Տմբշ - Տես Դմբին
 Տյուրոս - Տես Սուր
 Տոլի - 184
 Տոնդողլու - 149
 Տոսպ - Տես Վան
 Տուլին - Տես Թօլօն
 Տումանիս - Տես Դմբնիս
 Տումլիս-սու - Տես Խաչափայտի ջուր

- Տուրուբերան**—223, 275, 583
Տրապէզ—տես **Տրապիզոն**
Տրապիզոն—147, 18, 265, 268, 269, 276,
 277, 304, 339, 354, 358, 375, 381, 382,
 394, 487, 553, 560, 593
Տրապաւլիս (*նաև Տրապոլիս, Տրապուլիս*)—56,
 59—61, 63, 68, 70, 76—79, 83, 91, 92,
 105, 109, 113, 135, 148, 174, 179, 191
Տվիաց գուռ—501
Տվիխ—134, 137, 138, 145, 241, 242, 252,
 279, 319, 370, 512, 514, 534, 592
Տօրոս (*նաև Տորոս*) լեռ—82, 170
Թիսկիկ—408
Ցիպնա ու խա—351
Ցից բերդ—523
Ցոնայ—525, 537
Ցողակերա—303
Ցուրասագ—126, 155
Ցրասանրի ջուր—578
Փայասկարան—տես **Ցվիխիս**
Փանակ—581
Փառաժնկերա—320
Փառախոս—303
Փառակա—508, 537, 590
Փաս—25
Փարզեխի—252, 255
Փէնախի—461
Փէչօյ—405
Փէջ (*նաև Փէջ*)—256, 267, 276, 355, 394,
 404, 406—408
Փէրուա—525, 537
Փոքր Ասիա—88, 171
Փոքր Դաւթի երկիր—տես **Վրաց երկիր**
Փոքր Հայք—տես **Հայաստան**
Փոռն—291
Փօժօ—405
Փօճօդա—405
Քազավազ դաշա—198
Քազեացոց երկիր—296, 363
Քաղկիկ—513
Քազրդիկ—97, 101
Քամախ—տես **Կամախ**
Քայիթուն լեռ—147
Քայրուլիքանդառ—168
Քանան—363
Քազան—429, 431
Քաշնաւք—72
Քապիկ դյուզ—283
Քաջբրունեաց երկիր—352, 353
Քաջբրունիք—275, 353, 595
Քասախ—315
Քասար—տես **Գասկար**
- Քասուկ**—486
Քար Ամկոյ—233
Քարարլուր—87
Քարաձոր—552, 579
Քարավաղ—203
Քարափու—487
Քարաք—112
Քարկապ—525
Քարկուս }—405, 409, 493, 528
Քարքուք }—405, 409, 493, 528
Քեսոմ—տես **Գեսոմ**
Քեսուն—340, 574, 575, 585, 593
Քեսուն—տես **Գեսոմ**
Քերի—251
Քերուն զեա—439
Քերուն—տես **Գեսոմ**
Քէրկիւս—տես **Գարկուս**
Քիլիս—210, 491, 524
Քիրման (*նաև Քրման*)—349, 350, 429, 437
Քուադ լեռ—214
Քուշմանա երկիր—121
Քուռ—տես **Կուր**
Քուռնիճու ջուր—580
Քոփրիքեյ—580, 586
Քուրդուսապուն—275
Քրզսան
Քրթասասան }—172, 200, 219, 562
Քրասասան }—172, 200, 219, 562
Քըմանշահ—432, 434
Քօչէր շեն—437
Քոսասագ—տես **Սուկաւ**
- Օդխոյ դյուզ**—15, 328, 334
Օզրակուի ջուր—578
Օլթի 132, 144, 555, 581, 583, 584
Օլթի զեա—593, 584
Օձուն—144, 333
Օզաիք—տես **Օլթի**
Օշին զավառ—212
Օշկ—տես **Ռեկ**
Օշու—232
Օսէկ—405
Օսմանճուխ—տես **նոխ**
Օվկիանոս (*նաև Ովկիանոս*)—12, 579, 586
Օվկիանոսու ծով—տես **Միջերկրական ծով**
Օրէլ—212, 214
Օրթայ-քոյ—414
Օրառվար—491
Օքսֆորդ—505, 506
Օքեն—տես **Պուտա**
- Զագունների դյուզ**—76
Զահրապաս—437
Զամակուս—79
Զասակաւլ—46

- Ֆարամ**—56
Ֆաւճ—61, 69
Ֆերկուս—տես **Բերդուս**
Ֆլանար—61
Ֆլորենցիա—406
Ֆյունֆկիրխեն—276
Ֆունափսիթ—10
Ֆունկսան—տես **Ֆրանսիա**
Ֆրանս }—45, 47—51, 54—56, 58, 61,
Ֆրանսիա }65, 67—69, 71, 74—76, 191, 404,
Ֆրանց }408, 484, 589
Ֆրաս—տես **Եփրաս**
ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԹԱՂԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ՕՐՅԵԿՏՆԵՐ
Աքայի գուռ—106
Թոխարում
Մահմաեհիկ թաղ—438
Կարինում
Թէոդոսի աշտարակ—548
Կանա գուռ—568
Ցոսկի գուռ—531
Վրաստանի գուռ—568
Կ. Պոլսում
Աթ-պաղար—273
Ախ-Սարս—273
Այազմա-իափու—272
Եթէմէղ-թէքէ—273
Զնդանի գուռ—272
Հօճա-փաշա—461
Մահմատ փաշա—461
Յաթ-մէյտան—272
Սոութիանա-—272
Վլանկա Սոուկիման—272
Վլանկա Սոուկիման—272
Տառութ փաշա—273
Փաջայի գուռ—463
Հռոմեամ
Լադին գուռ—55
Վանում
Աղապ Աղասնց փողոց—488
Ալի փաշայի գուռ—486
Այդեսան թաղ—493, 498
Անկոյսներ }—490, 497
**Աշուրենց }—493
Գաղապուռ—419
Գօրդենց թաղ—493
Գամուր-կափ—492
Թավրիզու գուռ—491, 495
Խսկալայ գուռ—495
Կլոր Տար—493
Ցասան Բաղենց թաղ—493
Ցուանենց այզի—496
Ներքին բերդ—485, 486, 488
Վերին բերդ—486, 492
Տիվրիկում
Նոր իան—451
Ուռու ծայր, թաղ—454
Տապախանէի կամուրջ—455
Թավրիզում
Շամշազան ամարաթ—234
Ուսթաշաղերա }—284**

ԱՆՁՆԱՌՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Մի քանի դեպքում համանուն տարբեր անձնավորությունները, առանձին նշել չկարողանալու պատճառով, դրեւ ենք միասին՝ փակադերում ավելացնելով զանազան համանունների հերթականությունը (օրինակ Հեռն I, II, III, IV, V և այլ՝ պապեր) երշիմ ստույդ որոշել չկարողանալու պատճառով, հերթական թվահամարի մոտ դրեւ ենք հարցական նշան (?): Այս և նախորդ ցանկում տեղ են դրեւ նաև տողատակում բերված բնդմիջարկությունների պահած անունները: Համանուն անձնավորությունները տարբերելու համար անունների մոտ հաճախ նշել ենք նրանց գործունեության վայրը և տարբեթիվը Գործածել ենք հետեւալ համառոտագրությունները՝ ՀԱ.՝ ՀԱՍՏԻ, ԲԻՐԼ. ԲԻՐԼԻՎԱԿԱՆ, ԱՎԱՆԴՎԱԿԱՆ, ԲՅՈՒԴ.՝ ԲՅՈՒԴՎԱՆԴՎԱԿԱՆ, ԿԹԳ.՝ ԿԹԳՈՂԻԿՈԱ, ՎՐԴ.՝ ՎՐԴՎԱՎԱԿԱՆ, ԺՆ.՝ ԺՆՎԱՎԱԿԱՆ:

**Արագա, մոնղոլ դան—73, 74, 77, 90, 105,
145–148, 166, 168, 512**

Արաս Ա. Բաղրատունի—204, 337, 501, 503

— սպարապետ, եղբայր Աշոտ Ա.՝—24, 31

— որդի Գաղիկ Ա. Բաղրատունու—502, 503

— որդի Կարսի Բաղավոր Մոււեղի—503

— I Պարսից շահ—246, 247, 255, 260, 272,
278, 284, 356, 382, 394, 428, 482, 518–
520, 535

— II Կամ Փոքր, Պարսից շահ—272, 429,
436, 519, 520

**Արդար, Ռուսայի թագավոր—3, 203, 312—
314, 368**

Արդար փաշա—Տես Ավղալ փաշա

**Արդար, հայր իսլամի հիմազիր Մահմետի—
124, 391**

— իսլիֆ—334

— ոստիկան—332

Արդլմեք, ոստիկան—21

Արդլմէլիք, խալիֆ—14, 333

Արդլմունիք—391

Արդուլա խան—Տես Սէլիդ Արդուլա խան

— փաշա, Վանում, 1725 թ.—433

— ոստիկան—20

Արդրանման փաշա, Վանում, 1727 թ.—486

Արեթ—Տես Յարեթ

Արեղեանդ—309

Արեղյան Մ. ակադ.—294

Արէլ բիրլ.—118, 298

Արէլուհի, բիրլ.—118

Արիսաւամ—Տես Ալի Արսլան

Արլարաս—Տես Սմբատ Խոստվանոյ

Արութ բեկ, Բաղեշում, 1778 թ.—493

Արուրաքը—14, 203, 330–332, 391

**Արուլ Արքաս Ահմեդ էլ Մուտամիդ, Խալիֆ—
160**

Արուլ Մեհամի Տաղրիբերդի—92

Արուլ Փարաջի—91

Արուլ Գեղարդ—86, 90, 92, 170

**Արուլ-Սեյիդ, Բռու Լենկ-Թեմուրի—153, 172,
219, 223, 443, 446, 514**

Արուսէթ (նաև Արուսիթ)—335, 337

Արուտլիք—26, 32

**Արքահամ, բիրլ.—118–121, 197, 262, 289,
291, 296, 298, 303, 308, 333, 363, 372**

— Խոստվանոյ—326

— Աղբաթանցի, Կաթողիկոս—17, 126, 292,
329, 360

— պապ Թրիստափոր Կաթողիկոսի—19

— որդի Գաղիթ երեցի, XVI դ.—238

— ոմն, Կիլիկիայում, 1301 թ.—194

— քահանա, նահատակ 1601 թ.—281, 284

— Համթեցի—389

— արեղա, գրիչ № 4542 ձեռ.—591

— Մշեցի գրիչ—388, 593

— գրիչ № 4584 ձեռ.—595

**Արքահամյան Ալ. պրոֆ.—237, 288, 291,
293, 367–369, 378, 425, 435, 436, 438—
440, 499, 583**

Արքահամյան Րարձ—371

Արքահան փաշա, Վանում, 1713 թ.—485

Արաթանղեղոս—291, 368, 369, 544, 583

**Աղամ, բիրլ.—17, 118, 119, 121, 154, 289,
291, 298, 300, 312, 513, 588**

- Աղքէ** - 319
Աղիլ Սեյֆ-աղ-դին Արու Բեկը 1-60, 86
Աղիլ Սեյֆ-աղ-դին Արու Բեկը 11-88
Աղբայելիք (նաև Աղբիմէլք) - 199, 305
Աղբայու աղդ - 200
Աղբիանոս Հռ. Կայսր - 6, 28, 39
Աղբիանոս I Հռ. պատ - 51
 — III > > 53
 — IV > > 58
 — V > > 76
Աղարիս Քուղայեցի, տոմարագետ - 429, 430,
 440, 442, 445, 516
Աղիղմամ - 1, 32
Աղիմ-աշ-շան } - 443, 444, 446
Աղիմուշան }
Աղիչի - Տեսա-Եազիչի
Աթանաս Աղէկսանդրացի - 13
 — Դրէւ - 599
Աթանադինէ, Թռո Գր. Լուսավորչի - 12, 321
Աթանադինէս - 318, 557
Աթենաթորոս - 550
Աթմահայ Խալիքա - 266
Աժգահակ - 200, 307, 309, 367
Ալա-աղ-դին Քայ Քուրատ I - 64, 87, 134,
 138, 165, 166, 348, 391
 — II - 151, 171
Ալամդիր - Տես Ալա-աղ-դին Քայ - Քուրատ
Ալեմզիր
Ալայազին } - Տես Ալա-աղ-դին Քայ - Քուրատ
Ալատին
Ալարիի - 81
Ալեքսեյ Գուկա Մուրզուֆի - 61, 86
Ալէքս, Բյուզ. Կայսր - 55, 56, 59, 134, 365
Ալէքսան - 529
 — գրէ Ա 3078 ձեռ. - 591
Ալէքսանդր - 515
Ալէքսանսս Կրոնավոր - 237, 250
Ալիժ, Կիպրոսի թաղումի - 62, 64-67, 103
 — գուսար Ռուբեն Բ-ի - 95, 103, 103, 112
 — գուսար Հենի ար Զանքայի - 107
 — գուսար Բոլտուկի 11-ի - 106, 108, 113
Ալինախ, Եղբայր Հեթում Բ-ի - 188, 194
 — բանատուր - 147
Ալիբէդ - 495
Ալի աղա Նամաթի լաճ - 485
 — Վանում, 1718-1733 թթ. - 485, 487
 — Վանում, 1796 թ. - 496
 — Բաղեջի Կողմերում, 1657 թ. - 361
Ալի Մարտուն պէկ - 522
Ալի Արման - 161, 336
Ալի Հաճի փաշ - 485
Ալի Միրզա, որդի Ալիշաքարի - 212
Ալի փաշա Մաղթուլ օղլի - 484
 — Զանփոլատ օղլի - 277, 517, 535
 — Վանում - 382, 414, 416, 419, 420, 483, 486
Ալի փաշա, Մանդուլ - 512
 — Էլպէքուկ - 458
Ալիշան - 85, 87-90, 95, 111-113, 163,
 173-175, 190, 191, 194, 216, 233, 236,
 238, 250, 276, 288, 376, 533, 535
Ալիշանտր, Հռ. պատ - 69, 71
Ալիշաքար - 211, 212
Ալի պակ, որդի Զահանշահի - 153
Ալի պեկ, 1778 թ. - 462
Ալի Սուլթան, 1793 թ. - 530
Ալիքսան, տիրացու - 524
Ալիօսմանեան - 290
Ալիսան օղլի Հասան աղա - 484
Ալիսս - 266, 355, 393
Ալիսս Խոճա - 382, 413, 414, 483
Ալոյայցյան Ա. - 164
Ալորիկ - 54
Ալիանդ - 427, 515, 535
Ալի Արսլան - 133, 365, 502
Ալֆի - 77-79, 91, 147-149, 180, 512
Ալփունս լ Պաւ - 63, 87
Ալփունս ըոէ տը Կաստէ - 61
Ալփունս, որդի Փեռի - 78
Ալիշան աղա - 489, 493
Ալպուղայ - 150
Ախտա Խան - Տես Աղա Մահմատ Խան
Ակրալ - 170
Ակրար - 442, 443, 445
Ակոէն - 316
Ակրնյան Ն. - 167
Ակրպաս - 5, 6
Ակ-Կոյունլու - 209, 213, 218, 219, 222, 223,
 435
Ակույսան Ա. - 156
Ահմատ - 232
 — Ճոնդուլ - 148, 169, 512, Տես Յան Թակու-
 դար
 — առճիկ ամիրայ ոթ - 205
 — Թարգիզի տերը - 374, 534
 — Հալեպում, 1833 թ. - 520
 — փաշա, Հալարի - 517
 — փաշա Բաղդատում, 1726/27 թթ. - 432, 433
 — բեկ, Վանում, 1733 թ. - 487
 — քեհէ, > 1732 թ. - 487
 — փաշա, Վանում, 1796/97 թթ. - 496
 — 1, սուլթան - 268, 239, 356, 375, 394
 — II > - 405
 — որդի Համբէդ 1 սուլթանի - 463
Ահմէտ աղա, Պուտիմում, 1656 թ. - 405
 — փաշա, Շեյխ օղլի Տէրէնտէցի - 405
 — շտի, Տիգրիկում - 449, 450
Աղաճարիք - 69
Աղայ փաշա, Վանում, 1766 թ. - 490
Աղայ Մահմադ Խան - 497, 530, 531
Աղայպար - Տես Խաչատուր, Ճնկ. 1715 թ.:

- Աղանյանց** գ.՝ 225, 226, 254, 282, 285,
 287—289, 372, 379, 389, 400, 411, 479,
 480, 506, 507, 509
Աղապիտոս, չո. պապ—47
Աղաջոտան Փիրի, ջալալի—517
Աղբէրկ—343
Աղբիանոս—13
Աղդոյլուք—տես Ակ-Կոյունլու
Աղէքսանդր Մակեդոնացի—39, 121, 200,
 201, 203, 205, 207, 208, 290, 307, 312,
 319, 375
 — Սաղինայի ամուսինը, հրեա—310
 — Ի չո. պապ—39
 — Նախորդի հայր—39
 — Հո. կայսր, 111 դ.—9, 41
 — Ջուղայեցի—421, 423
Ալէքսանդրիա—տես Սաղինա
Ալէքսանդրի, որդի Յան Սովեկու—401
Ալէքսանդրոս 111 հո. պապ—58
Աղուպ բէկ, Արարատյան նահանգի իսան—
 354
Աղօրոս, բիրլ.—298
Աշառյան Հ. ակադ.—193, 275, 288, 478, 479,
 503
Աճիդ—43
Աժալրիկ—տես Ամառի, Երուսաղեմի բազալոր
Ամառի-Երուսաղեմի թագավոր—59, 60, 84,
 106, 113, 340
 — Կղրայր Կիպրոսի թաղավորի—78, 108
 — Տյուրոսի տերը—91, 105, 182
Ամասիա, ավանդ.—197, 291, 299, 301, 303
Ամատունի՝—232, 314, 438
Ամատունիք՝
Ամարեա—տես Ամառի Երուսաղեմի բազալոր
Ամրակում մարզարե—45, 271
Ամրբոսիոս, Միլանի եպիսկոպոս—44
Ամրբոսիոս Կ.—223, 224
Ամինադար, բիրլ.—297
Ամիր Ասլան, սարդար—526
Ամիրայ բէկ—229
Ամիրդատեն, զրիչ—599
Ամիր Եղիշին—381
Ամիր Խօջա—412
Ամիրխան—437
Ամիր Համզա, Պարսից թաղաժառանդ—245,
 254, 255, 428
Ամիր Հասան—502
**Ամիր Մուսուլմանի վաշա—491
 Ամիր Շարաֆ**—350
Ամիր պակ—516
Ամոնայ տուն (տոհմ)—319
Ամրան—14
Այմար—55
Այմուն՝—75, 76
Այմուն՝—75, 76
- Անախտա—տես Անահինց**
Անակ—10, 122, 315—317, 331, 552
Անակլէտոս 1—40
Անակտորոս 1—39
Անահիտ—10, 29, 317, 359
Անանէ, հակաթոռ Սերաստիայում—342
Անանիա }—Մոկացի—25, 337, 338
Անանիա Գանձակեցի—341
 — Շիրակացի—332, 583
Անանուն, որդի Արդարի, ավանդ.—313
 — Վանեցի, XVII դ.—387, 410
 — — XVIII դ.—439, 411, 498
 — Սերաստացի, ժամանակագիր, XIII դ.—
 115—117, 257, 274, 278
 — Լիվոռնացի—588
Անանուն Սերաստացի, ժամանակագիր
 XVI դ.—167, 213, 257, 174, 278, 286,
 399
Անայան Հ.—545, 588, 589
Անասաս Ի Բյուղ. Կայսր—15, 46
 — II > > —50
 — հայր Հո. պապ Փիլիքոսի—43
 — հայր Լիպէրիոս Լի-ի—43
 — Ակոնեցի—19, 332
Անատոլ Ալեկսանդրացի—10
Անատոլ—292, 324, 548
Անրակ, ավանդ.—199
Անդոն, Կայեթի եպիսկոպոս—176
Անդովկ—322
Անդրեյ II, Հունգարիայի թագավոր—87
Անդրէ առաքյալ—43, 319
Անդրէս Աղեկսանդրացի—12, 123, 329
 — քահանա, նահատակ—284, 286
 — Եղիոնեցի—585
Անդրոնիկէ—111
Անդրոնիկոս, որդի Միլի. Պալեռոգի—147
Անդոնինոս—տես Անտոնիոս Կարսելայ
Անդրիս ավանդ.—299
Անթիպատրոս Ասկադոնացի—310, 311
Աննէդ—108
Աննիգէ—106
Անոյշ }—ավանդ.—200, 307
Անուշ }
Անուշաւան—198, 301, 305
Անջիուկլո Զ.—172, 435
Անտիգոն ավանդ.—308, 367
Անտիգոնիս }—310—312
Անտիգոնոս }
Անտիփոռ Թէոս (նաև Թիոս)—201, 307
 — Սովտէր—201, 307
 — զորավար—320
 — եղրայր ավանդ. Դեմետրիի—308
Անտիփոռ, հայր Անակառոս 1 պապի—39
Անտիփոռ բրինձ—տես Բոնիմունդ II

- Անտոն դրիչ—593
 Անառն մահեսի, հայր տիրացու չարու-
 թյունի—449
 Անառնէս—9
 Անտոնիոս Կարսելայ—40, 81
 — Միայնակեաց—43
 — Հո. կայսր—9, 40
 — Ճ. Ճ. (տարբեր)—39
 Անտոնիոսու—Տիւ Բերու
 Անգրէ ա. Մունֆաւրդ—78
 Աշխան—397
 Աշխէն—551
 Աշոտ Ա. Բաղավոր—24, 31, 129, 156—162,
 204, 233, 335, 333, 339, 371, 499, 501
 — Բ Երկաթ (նաև Շահնշահ)—25, 204, 208,
 337, 501, 503
 — Գ—163, 204, 337, 338, 371, 501, 503
 — Դ—132, 204, 205, 333, 499, 502, 513
 — Բաղրատունի (իմա Աշոտ Այ)—129, 159,
 161, 162
 — Բաղրատունի (իմա Աշոտ Բ Երկաթ)—337
 — Բաղրատունի, որդի Վասակ Բաղրատու-
 նու—334
 — Մատկեր—162, 335, 501
 — Աշոտ Ա-ի թոռը, Շապուհի որդին—501,
 503
 — Դերենիկ, որդի Դարիկ Ա. Արծրունու—26,
 31
 — որդի Դերենիկի—159
 — Արծրունի—337
 Աշտահակ—Տիւ Խելանահ
 Աշխանակ (նաև Աշխան) Մուղափփար-ադ-ղին
 Մուսա)—79, 80, 89, 92, 138, 140, 149,
 150, 165, 181, 347
 — Խլաթի Խլոողը—136
 — որդի Թամուրոսակի—534
 — ավան, իշխեց Պարսկաստանում 1725—
 1729 թթ.—433, 434
 Ապազ—Տիւ Աբաս
 Ապազ փաշ—258, 268—270, 277, 358, 595,
 518
 Ապազա—Տիւ Աբազա
 Ապայինտուր—153
 Ապաչաւն—Տիւ Բայու
 Ապալմեք—Տիւ Աբդմեկիմ
 Ապշշա—150
 Ապիրատ, որդի Հոսան Պահավունու—502
 — Եղբայր Բարսեղ Անեցու—5:2, 503
 — Հայր Ն. Շնորհալու—310, 503
 — Ն. Շնորհալու Եղբայր որդին—342, 575
 Ապլապաս—Տիւ Աբաբա
 Ապլասնանք—104
 Ապլապարիփ, Եղբայր Բարսեղ Անեցու—502
 Ապուպաքը—Տիւ Աբուբաքր
 Ապուսահի, որդի Դարիկ Ա. Արծրունու—337
 —, որդի Մենեքերիմ Արծրունու—131, 262
 Ապտի փաշ—405
 Աստիւն—200, 307
 Ասաւենեանք—200, 307
 Առաքել Դավրիժեցի—233, 235, 236, 250,
 253, 255, 277, 280, 281, 285, 286, 294,
 361, 371—377, 3:0, 383, 399, 400, 435,
 436, 439, 506, 507, 535, 545, 599
 — գրիչ Ա 2705 ձեռ.—594
 — Ճ 3881 Ճ —599
 — Ճ 5665 Ճ —232, 597
 — Ճ 8626 Ճ —252, 598
 — վարդապետ, սեփական ձեռագիրը ովել է
 Դավրիթ Մերզինցուն ընդօրինակելու—211,
 213, 214
 — Ակնեցի, Սերաստիայի առաջնորդ—525
 — Ակնեցի, ժամանակադիր—473, 476
 — վարդապետ, Մանում, 17:13 թ.—522
 — վարդապետ, Դրիդոր Վաղարշապատեցու
 աթոռակից—244, 253
 Առաքելեան Բ. Ն. պատմ. դիտ. գոկտոր—159—
 162
 Առաքելեանք—473
 Առիգէս—316
 Առնակ, ավանդ.—199
 Առնաւուտ փաշ—488
 Առսում—238
 Առտիկոս, ավանդ.—306
 [Աս?]ատուր—524
 Ասլան աղա—413
 Ասլան բէկ—525
 Ասլան Բայուն—151
 Ասողիկ—29—32, 155, 156, 158, 163, 291,
 292, 294, 295, 3:6—371, 378, 503
 Ասորդան, ավանդ.—203
 Ասպուրակէս—13, 325
 Աստիք—51
 Աստուածատուր Ակնեցի—473—475
 — Մ. Նաղաշի Կենսաղիբը—214
 — գրիչ Ա 1288 ձեռ.—593
 — Ճ 24:8 Ճ —595
 — Ճ 22:48 Ճ —594
 — Մաղմոսավանից—354
 — Արճիշեցի—3:3
 Ասքանադ, ավանդ.—301
 Ասքանադան առնդ—97
 Ասքանազեան գունդ—306
 Ավազ, գրիչ Ա 2174 ձեռ.—115, 116, 591
 Ավարշան, ժն. 17:03 թ.—530
 Ավերյան Մ.—35
 Ավալ—331, 363, 377, 396, 397, 401
 Ավետիս Բարլասանցի, նահատակ—281
 — գրիչ Ա 2271 ձեռ.—594
 — Ճ 5619 Ճ —599
 Ավետիք գրիչ Ա 3223 ձեռ.—583, 595

- Ավետիք գարդապետ, Գավիթ Բաղիկչեցու բնկերը—289
 Ավափ Զալալ օղլի Յուսէն փաշ—489
 փաշա Կանում, 1703 թ.—484
 Ավտուլայ փաշա Քօրփլի օղլի—485
 — փաշա, Վանում, 1783 թ.—486
 — աղա, Վանում Հառնապաշ—487
 Ասան, պայլ—104
 Ատոմ, նահատակ—335
 — որդի Սենեքերիմ Արծունու—131, 262
 Արա Գեղեցիկ—198, 290, 291, 299, 301,
 301, 305, 364
 — որդի Նախորդի—198
 — Արայեան—301, 305
 Արամ, ավանդ.—198, 296, 299, 301, 303,
 301
 Արամայիս, ավանդ.—197, 299, 301, 303
 Արամանեակ—սես Արամենակ
 Արամեան առնմ, առւն—250, 343
 Արամենակ—197, 301—303
 Արամէնի—198
 Արապ կօճայ—490
 Արապշահ }—211
 Արապշահ պակ }
 Արապշահ, որդի Ղիմ Ասլանի—222
 Արբէլ—299
 Արբոր, ավանդ.—199, 305
 — (նաև Արբորէ) ձենաց Բագավոր—317
 Արբուն—199, 305
 Արդուս—61
 Արեջան 523
 Արէլիանոս—սես Աւելիանոս
 Արիս Արէլիանդրացի—12, 43, 124, 319
 Արիստարուլոս—310
 Արիստակէս, որդի Գր. Լուսավորչի—11, 317,
 319, 320, 551
 — Լասակիերացի—32, 163
 — գրիչ—170, 193
 Արիստոսէլ—544, 579, 586
 Արծրունեաց աղդ, առնմ—163, 202, 290,
 337, 342—347
 Արծրունիք—200, 303, 309, 339
 Արկադէս 13, 45, 325, 470, 472
 Արձան—292, 326
 Արդուն զան—144, 148, 149, 169, 512, 533
 — (նաև Արդօն)-մոնղոլ պաշառնյա, աշխարհ-
 հագիր կատարողը—141, 253, 264
 Արժադգ—317, 359
 Արմենակ—սես Արամենակ
 Արմէնի—198
 Արթիկ—198
 Արմոդ 200, 307
 Արշակ Ա, Արշակունի—202, 300
 — Բ, Արշակունի—12, 201, 207, 321—325,
 363, 370, 466—468, 471, 573
 Արշակ Գ, Արշակունի—14, 325, 468, 469
 — Ի, պարսիկ—7, 121, 201, 308, 314, 319,
 367
 — ԻI, պարսիկ—203, 308
 Արշական—303
 Արշակունիներ }—121, 162, 326, 363, 468,
 469
 Արշակունեաց ազդ, առհմ, Բագավորություն—
 129, 195, 290, 315, 306, 331, 336, 343,
 348, 466, 468, 469
 Արշամ, մարզպան—204
 Արշանակ—303, 309
 Արշավիր—308, 312
 Արութ—528
 Արշամ, ավանդ.—303, 312, 367
 Արտաշէս Ա, և ավանդ.—5, 203, 232, 295,
 312, 314, 315, 363
 — հայր Տիրիթի—321
 — տես Արտաշէր վերջին Արշակունի
 — I պարսիկ—201
 — II » — 308
 — III » — 308
 — IV և ուրիշներ—203, 309, 310, 312, 313
 Արտաշէս Պահլաւ—313
 Արտաշէր, Արշակունի վերջին Բագավոր—
 14, 204, 326, 331, 340, 469
 — որդի Սասանի-սես Արտաշէր Սահմացի
 — Սասանցի—8, 308, 315—317 331
 — որդի Շապուհ II-ի—325, 326, 331
 — Պարսից շահ VII դ.—332
 Արտաւագդ Բ }—203, 315, 368
 — Եփար }
 — Մանգակունի—10, 317
 Արտաւան }—պարսիկ, վերջին Արշակունի—
 Արտեմիդ } 8, 303, 315, 319, 331
 Արտեմիդի—310
 Արփա զան—512
 Արփաքսաթ—119, 298
 Արքեղայոս 320
 Աւագ պարոն—սես Կոստանդին պայլ
 — որդի Խվոնեի, մահ. 1250 թ.—140, 512,
 533
 Աւրիս ճնուեզ—69
 Աւդոստոս, Հռ. Կայսր—3, 28, 37, 311
 — Կլաւդոս—սես Եախորոր
 Աւգսենա գրիչ № 1394 ձեռ.—593
 Աւդ ար Դուսկլան—67
 — I գերմ. Կայսր—53, 82
 — II » » — 53, 54
 — III » » — 54
 Աւգուն (IV) » — 53, 58, 62, 63, 84, 86,
 87
 Աւգուլայ փաշա, Բուրք զորավար—520, 521
 Աւետիս Աստապատեցի—352

- Աւետիս, Դավիթ Դ կաթողիկոսի աթոռակից—**
 357
 — վարդապետ, Հակոբ Զուզայեցու ժամանակ—
 361
 — գրիչ № 6617 ձեռ.—154—592
 — գովիր, № 843 ձեռ. գրիչ Հակոբի հայրը—
 438
 — էջմիածնի գործակալ—413
 — ծերունի վարդապետ—387
Աւետիք Ժամանակադիր—506, 516
 — բանասեր—378
Աւթանտիլ—490
Աւթման—14
Աւղբէկ զան—512.
Աւլիվեր ուշ Դէրմ—76
Աւոնդիոս—46
Աւար—սես Օմար
Աւշին, տեր Լամբրոնի—102
 » որդի Լևոն Բ-ի—103
 » եղբայր Հեթում Ա-ի—73
Աւպէրա—62
Աւսման—սես Օման
Աւտալ բեկ, խան—սես Ալտալ
Աւտալ բեկ, Զուլամերկում, 1770 թ.—494
Աւառարտ, գերմ. կայսր, բայց անդլիացի
 Թիշարդի որդին—72, 73
 — որդի Անդր. թաղավորի—75
 — ոմն, իշխան—75, 76
Աւտոուրին—80
Աւրեգիոս—10, 28, 41
Աւրէկիլուզ, դուսար Բոհեմոնդ Միականու—
 109
 — Բոհեմոնդ III-ի երկրորդ կինը—109
Ափշին—25, 31, 337
Ափրիկանոս Ժամանակադիր—9
Ափրողիտե—310
Աքիլես Պոնարիկոս—39
Աքշին—սես Ափօին

Բաբ, ավանդ., որդի Բելի—299, 302
 — ավանդ., որդի Տիգրանի—200, 307, 588
Բաբայ—421
Բարգէն Կրտ.—15, 328, 371
Բաբուր (Նակ Բաբը)—443, 446
Բագամ, ավանդ.—200, 307
Բազարատ, թաղադիր—201, 303
 — որդի Աշոտ Մասկերի—129, 162
 — Տարոնի իշխան—335
 — (Նակ Բագրատ) V, Վրաց թաղավոր—350,
 514, 534
Բագիր քէնա—277
Բագրատունեաց աղք. տոհմ—136, 199, 337,
 339, 340, 350
Բագրատունիք — 156, 162, 164, 195, 241,
Բագրատունիներ } 274, 280, 306, 330, 336,
 343, 374, 499, 501, 503
Բաղ—302
Բագակրա—310—312
Բագուկ—199, 305
Բաղունի—82
Բաթու զան—115, 141, 142, 165, 347
Բաթում—սես նախօրդը
Բալագէն—511
Բալատու—սես Պալրօն
Բալուկն—սես Պաղտին
 — Ֆլանդրացի—86
Բակուրան—103
Բակաթրյանց Ս.—250
Բահատուր շան—սես Կուտբ-աղ-դին Շահ-Ալեմ
 Բահայութ օհն
Բահլաւունիք } — 121, 122
Բահլաւը }
Բահրի գինաստիա—171
Բազդասր, բիբլ.—181
 — բրաբ. թաղավոր—121
 — զպիր—465
 — գրիչ—592
Բազտոյ—սես Պաղտին
Բայազիտ—սես Պայազիս, օրդի Սալիյան 1-ի
Բայազիս Իլտրում—սես Պայազիս 1
Բայանգուռ—220, 221
 — Ղօչի միրդա—220
Բայանջար—սես Պայանջար
Բայդու զան—սես Պայտու դան
Բայնիօթ—178
Բայրամ քէնէ—486
Բաշեկերա—151
Բաշու } — 139—141, 264, 346, 347
Բաշուլ }
Բառլահաս—316
Բառնարա—46
Բասիլարիոս—47
Բասիլիոս I—սես Վասիլ 1
Բատ—32
Բարայ—սես Բարա
Բարբարո Զ.—172
Բարզուղիմէսոս—314
 — առաջնորդ Վարագի—485
Բարթողոմէսոս—53
Բարեպաշտ—սես Ալես Ա.
Բարիուզարեանց Ս.—253
Բարկիարուի—սես Ռուկն-աղ-դին Աբուլ-Մուզաֆֆար Բարկիարուի
Բաբշամ—304
Բաբսեղ Անեցի—340, 341, 372, 503, 532
 — Բաղիշեցի—394
 — Դավացի—359, 362, 376, 400
 — Երաժիշտ, գրիչ № 2588 ձեռ.—93, 594
 — գրիչ № 1282 ձեռ.—593
 — էջմիածնի նվիրակ—477
 — Կեսարացի—13, 279, 321, 324, 573

- Թարսոնդ Դայսարեցի—սես Կեսարացի
 — Վարակեցի—253
 —, տեր Ոսկանի Ընկերը—521, 536
 Թարսիոնու—15
 Թարսնաթ—41
 Թարտոլգ Վ. (Бартольд В.)—436, 438
 Թարքա—142
 Թարքը փաշ—382, 413, 483
 Աթրին I—49
 — II—50, 51
 Աթելասիոն II—35, 48
 Աթելեկ իրն Բեգրամ—83
 Աթելոնու—305, 306
 Աթեյրարս—սես Պեղովիսար
 Աթենսէ—223
 Աթեռոս—7, 28
 Աթնունեանք—197
 Աէլ—196, 197, 299, 301, 302, 304, 312, 366
 Աթէլահոս 1—47
 Աթէլահոս—սես Բելասիոս II
 Աթէլասիոս—45
 Աթէլիար—163, 554
 Աթէլիոն—199
 Աթէկազա—275
 Աթէնէդիքոսու I պապ—47
 — III պապ—52
 — VI > —54
 — IX > —55
 — XI? > —189
 — Հայր Սէրճիոս III պապի—53
 — Հայր Աղրիանոս III պապի—53
 Աթէստիգանոս—28
 Աթէլարզու—սես Պիլարլու
 Աթոս—սես Անտոնիոս, Հռ. Կայսր
 Աթաժանս, կին Կիպրոսի թագավոր Հեռիի—
 68 71, 108
 — կին Բոհեմոնդ IV-ի—109
 — դուստր Բոհեմոնդ V-ի—109
 Աթզոյ—317
 Աթէլէ վարդապետ—սես Կարապետ Ա. Կեղեցի
 Աթոնեմունդ—սես Պիմոնտ
 Աթոնիքայըսու Մոնֆերատցի—86
 Աթրակ—սես Պարախ
 Աթրմ—332
 Առոգա: արար դորավար—24, 30, 335, 337
 — Ճոնդոլ դորավար—512, 533
 Աթունսիան—41
 Առուշկուր—170
 Առուտիս—սես Աբու-Սեյխ
 — Ճոնդոլ զան—512
 Առուրա—511
 Առուրդարա Պարսիկ—317
 Առուրեղ Շիկին Սունեաց—577
 Առուրէան զանի—205, 381, 392
 Արահիմ—230
- Բրզիւս Ասորի—15, 327
 Բրիմազար—220
 Բրնձեր—53
 Բօկող իկոս—4
 Գարազ—309
 Գարեղեանք—309
 Գարէլ—309
 Գարիանոս—310, 311
 Գարիէլէր ավանդ—345
 — Թուեթեցի—402
 — Վրդակ. Էջմիածնի միարան, XVII դ.—361
 — պարոն—106
 — Սերասաացի, զրէչ—595
 Գաղիկ Ա թաղբատունի—130, 204, 338, 501,
 503
 — Բ թաղբատունի—93, 100, 132, 133, 164
 179, 205, 208, 274, 338, 339
 — Ա. Արծրունի—31, 130, 162, 163, 337, 338
 — որդի Ներենիկ Արծրունու—159
 — Կարսի թաղավոր—133, 339
 — Շահնշահ—սես Գագիկ I թագրատունի
 Գալիանոս—41
 Գալուստ, պապ Հակոբ գրչի—438
 — Վազուտից—352
 Գամեր—197, 299—301
 Գայիանէ—414
 Գայիոս Գալիկուս—37
 Գայոս—27, 250, 355, 378
 Գապոիլ ոմն, ծնվ. 1798 թ.—530
 Գառնիկ ավզ.—202, 303
 — ճգնավոր—556
 Գառլոս—սես Զառլ
 Գասպար ավանդ—154
 — Գր. Կամաթեցու մեկնասու—257
 — Ժահանեսի—524
 — Զընքուցի—503, 526—528
 Գաստիս Տաւն Ալֆունս—72
 Գարագաշյան Ա.—190
 Գաւգալազա—275
 Գաւնդալաֆրէ ար Պոյլուն (նաև Պուլուն) —56,
 82, 83, 106, 340, 365
 Գաւոսառ Ավրէլիոս—40
 Գեզամ ավանդ—197, 198, 202, 291, 299, 301,
 303
 Գեորգի I, Տրապիզոնի թագավոր—147, 168
 — Սաակածե—276
 Գեորգանիկոս—5, 28
 Գղիր օղի Մուսթաֆա բեկ—517
 Գէորգ Ա, Բյուրականցի—22, 334
 — Բ, Գառնեցի—24, 157, 336
 — Արմեն անապտակ վերատեսուչ—170
 — Լուեցի, Գրիգոր Բ Վկայասերի աթոսա-
 կից—339
 — Մեղրիկ—340

- Գէորգ Վրդպ. աշակերտ Հով. Որոտնեցու—351**
 — Վրդպ Բաղավոր—սես Գօրկի III
 — հայր Հակոբ Կարնեցու—541, 542, 544, 547
 — դրիչ Ա. Յ. ՅՕՏՏ ձեռ.—595
Գինոս—598
Գինսիսն—45
Գինցել Ֆ. (Ginzel F.)—445
Գիշ—1, 32
Գիորկի—սես Գօրկի III
Գիուղ դան—67, 347
Գիսանէ—300, 318, 367
Գիրայոս—523
Գիրիսս—49
Գիւս—15, 328
Գլակ—199, 305
Գլարոս—42
Գլաւհաւթ—46
Գլաւէմոյր—47
Գլինի—56
Գլուխյան—47, 81
Գոակ—սես Գլակ
Գնէլ—321, 322
 — «Նահապեա Գնունեաց»—311
Գնթունի }—199, 202, 305, 309
Գնթունեաց ազդ }
Գնունի }—197, 200, 202, 306, 309
Գոթֆրիդ Բուլոնացի—սես Գաւնդաւֆրէ օր Պոյլուն
Գոծեն Վարդպետ—սես Հ. Կոգեն
Գոհար—464
Գոռակ—199, 305
Գորգիանոս—9
Գորգիանոս—41
Գուգիկ—սես Գագիկ Բ
Գունդարու—40
Գունդ Բաւլ—65
Գունֆ—72
Գուշաբ—309
Գուրգեն, որդի Գուրգեն—Գերենիկ Արծըուն—159
 — Արծըունի, Եղբայր Սենեքրիմ Բաղավորի—337
 — որդի Աշոտ Գ Ի—501
 — սես Կիւրիկ Ա.
Գուրճի Մահմատ փաշա—418, 483
 — Հաճի Փաշա—490
Գուակ—սես Գոռակ
Գվիտոն Լուղինյան—85, 113, 178, 190
Գրամիանոս—13, 323, 470
Գրիգոր Անավարդեցի—149, 150, 182, 191, 347, 3. 8, օ73
 — Ասովաժարան—13
 — Դարանազեցի—սես Կամախեցի
 — Երևանցի—279
Գրիգոր Զեյթունցի—519
 — Լուսավորիչ—11, 118, 120—123, 125, 127, 132, 140, 154, 178, 290, 295, 309, 316—321, 327, 330, 331, 335, 339, 341, 350, 353, 354, 357, 359, 360, 3. 8, 374, 381, 392, 468, 550—552, 556, 557, 573, 579
 — Մերենց—121, 351
 — Կայախեցի—253, 256—259, 261, 268, 278, 375, 507, 545
 — Մագիստրոս—132, 339, 556, 572
 — Մամիկոնյան, Ժարդպան—24, 332
 — Մաշկոր—156, 157
 — Նարեկացի—121, 291, 296, 338, 340, 364, 378, 516
 — Որոտնեցի—սես Տարեացի
 — Մքանչելագործ—10
 — Վանեցի—սես Վարագեցի
 — Վարադեցի—281, 282, 285, 379, 380, 411, 422, 591
 — Տաթևացի—121, 162, 293, 351—353, 374, 375, 394, 592, 593, 595, 598
 — Տուրքերիցանց—սես Անավարդեցի
 — Գալքերունեաց—սես Մաւկեոր
 — Գ. Գահլավունի—340—342, 362, 502, 503, 575
 — Գ. Տղա—342
 — Ապիրատ—342—344
 — ՃԲ Վաղարշապատցի—253
 — III պապ—50
 — IV պապ—52, 53
 — VII պապ—55
 — (Նաև Գրիգորիոս) IX պապ—65, 66
 — X պապ—75, 76
 — Բժնեցի—339
 — Թոքակեր—311
 — Վկայասեր—339, 583
 — Եղբայր Բարսեղ Անեցու—503
 — Մակեցի—354
 — Խարբերցի—509, 527
 — Կեսարացի—359, 519
 — Շղթայակեր—385
 — Նյուսացի—581
 — որդի Լուսնի, տեր Բերգուսի—62
 — ոմն—31
 — պատրիարք (Կ. Գուլիս?)—49
 — Կ. Գուլի պատրիարք—սես Պասմանյան Գրիգոր
 — հայր. Սարկոզի—286
 — Հայումագուրքի հրատարակիչ—281
 — Նահատակ 1692 թ.—382, 414
 — Օշականցի—535
 — Վանի և. Հակոբ Եկեղեցու 1692 թ. Նորող—414
 — Երեց—191

- Գրիգոր Գրդակ.** Կիրակոս Վիրապեցու ընտրության պատվիրակ Հագրատից—293, 353
 — Վրդակ, նախորդի նման պատվիրակ Թ. Առաքելի վանքից—293, 353
 — «Արարատան» Դր. Տաթևացու աշակերտը—352
 — աշակերտ Դր. Տաթևացու—352
 — Վրդակ. Մուղնու առաջնորդ—423
 — > Վանում—491, 492
 — Բաղեցում—387
 — Դրիչ № 435 ձեռ.—593
 — > № 737 >—593
 — > № 2776 >—591
 — > № 4085 >—596
 — > № 4830 >—214, 596
 — > № 5179 >—288, 289, 596
 — > № 5397 >—596
 — > № 5501 >—385, 387, 596
 — > № 5830 >—597
 — > № 7864 >—598
 — > № 8380 >—598
 — ոմ, ձն. 1334 թ.—513
 — ոմ, 1715 թ.—523
 — մահասի, 1740 թ.—524
Դրիդորիս I պատ—48
 — թոռ Դր. Լուսավորչի—12
Դօրկի III, Վրաց թագավոր—136, 164, 503, 502
 — իան, Վրաց թագավոր—429, 430, 432, 439

Դարերական իւլ—136
Դաղյան Խ.—216, 283, 289, 389, 410, 479
Դակուպէրթ—50
 Դամագ՝—սես Թահմազ
 Դաման՝—սես Թահմազ
 Դաղրաշյան Հ.—156, 158
 Դամաթ Յուսէն փաշա—192
 Դամուռ Լանգ—սես Լենկ Թեմուռ
 Դամուրտաշ—սես Թամուրտաշ
 Դանդին—սես Կաստանին, եղբայր Հերում Բ-ի
 Դանիէլ մարգարե—335, 545, 563
 — հայր Մովսէս Արծկեցու—216
 — ծերունի—321, 322
 — գրիչ—596
 Դանիշման—342
 Դասիտոս—42
 Դասպար—121, 154
 Դատ—202, 309
 Դարաշուքուր—429
 Դարդիլան Աֆրիեցի—40
 Դարեհ Արշամայ—200
 — 1—120, 314, 319
 — III—201, 207
 Դարէջան—523
 Դաւթի աղգ—5
- Դաւիթ, բիբլ.—120, 199, 305, 305, 340
 — Անհոգ—502, 503
 — Անհաղթ—292, 326, 328, 549, 567
 — Բագրատունի—501
 — Բաղեցիցի—225, 287—291, 293—295, 297., 300, 352, 366—370, 372—378, 384, 385, 389, 401, 591, 592, 596
 — Որդի Սենեգերիմ Արժունուն—131, 262
 — Սահառունի—204, 207, 330
 — Կյուրոպակաղամա—27, 32, 132
 — Աղքակաղնեցի—62, 344
 — Մերգինցի—209, 213—215
 — երեց, եղբայր Հով. Մարեցու—236, 238
 — մարգարէ—319
 — Ա, Ազթամարի կաթողիկոս—343
 — Փիլիսոփա—սես Դավիթ Անհաղթ
 — Քորայրեցի—504
 — Ա Արամոնեցի—21, 334
 — Բ Կակաղեցի—22, 335
 — Շինող, Վրաց թագավոր—502, 512
 — Վ, Վրաց թագավոր—140
 — VI, Վրաց թագավոր—142, 144, 146
 — Որդի Բագրատ Վ-ի—350
 — Դր. Լուսավորչի աները—122, 317
 — աթոռակից Դավիթ Դ կաթողիկոսին—357
 — Դվնեցի, նահատակ—20, 32
 — Պոյլեցի—20
 — Նամակարեց՝ Ծերեր զթուղթն կայսեր»—20
 — Բ Կյուրիկյան թագավոր—503
 — Որդի Կյուրիկէ Ա-ի?—502
 — Վրդակ. Այրիկանի առաջնորդ—280
 — ճգնավոր—338
 — վարժապետ—293
 — եպիսկ. գրիչ—213
 — Մառսեցի, գրիչ—252
 — Ղրիմեցի, գրիչ—595
 — Վրդակ. Կիրակոս Վիրապեցու ընտրության պատվիրակ—353
 — հայր Ալեքսանդր—529
 — գրիչ—91
 Դաւութ իւն—272, 519, 536
 Դաւութիրեկ—275
 Դելմիկներ—31
 Դեկոս—41, 81
 Դեմետրէ—308
 — աղնդ.—309, 318, 367
 — II, Վրաց թագավոր—146, 147
 — Վրացի—515
 Դեմիահանոս—5
 Դեսպինա, 144, 166
 Դերենիկ, Վասպուրականի իշխան Աշոտ Ա-ի փեսան և Վասպուրականի թագավոր Դավիդ Ա-ի հայրը—130, 158, 159, 337
 Դէռսկորոս—46
 Դէռվկիս—306

- Դիագին**—361, 397
Դիկոս—10
Դիմոփիլոս—13
Դիլանկ Հռուեյին—276
Դիոզին Ռոմանոս—164, 339, 365
Դիոկիտիանոս—10, 42, 316, 368
Դիոնչսիոս, Նահատակ—39
Դիօնիսիոս, Եպիսկ—7
 — *Մոնկացի*—41
 — *Հ. Կայսր*—10
Դիոս—310
Դիոսկորոս (նաև Դէսոկորոս)—531, 537, 538
Դիովաթ Կտորատին—79
Դոկուդ Տիմուր—150, 170
Դոմէտիանոս—38
Դյուլորյէ Էջ. (Dulaquier Ed.)—83, 86—88,
 91, 154, 156—159, 168, 213
Դուռնաճիպաշ—456
Դրազմունք—46
Դօֆեայ աղդ—244

Եաղիչի—սես Ղարայ Եաղիչի
Եաղիչի Օղլի Իրբահիմ Փաշա—489, 491
Եաքուա, որդի Յան Սոպեկցու—404
Երբէւինէ, ոմ, Ճնվ. 1700 թ.—528
Եղեկիէ—9, 291
Եղիչի—սես Ղարայ Եաղիչի
Եղիս Ա. Արճիշեցի—333
 — սես Եղիսէ
 — լեկաթ—78
 — հայր Վարդան Բաղեշեցա—384
 — Յոժոպու, աշակերտ Դր. Տաթևացու—352
 — Բերկեբցի, գրիչ—597
Եղիազար Այնթափցի—387, 414, 417—419,
 422
Եղիշա, ավա—301
Եղիշէ—193, 292, 326
 — Եպիսկ. Ռուտունեց—131
Եղիսաբէթ—սես Զապէկ, կին Հերում Ա-ի
Եղիշու—8
Եղիսէ—25, 337
 — Ենովի—118, 119, 298
Ենջաղան—517
Եռլարդոսի—517
Եպիփան—13
Եսայի Մարգարէ—210
 — Ա. Եղիպատրուշեցի—22, 334
- Եսայի Նէկցի**—351
 — Երնջակեցի—357, 359
Եվարիստոս—39
Եւլեանց ագդ—143
Երազի — 303
Երասա
Երաբր աը Նանդոյլ—73
 — աը Վալաբր—73
Երասուն—49
Երեւիայ, Մարգարէ—288, 289, 303, 366,
 521
 — Զելեպի—280, 545
 — Մեղրեցի, Ծառագրքի Հեղինակ—385
 — Վրդպ. Եղիսածնի Խիաբան—361
 — Վրդպ. աշակերտ Ուչբէլիսայի առաջնորդ
 Միթքար Վրդպ-ի—524
Երիանոս—8
Երինէ—51
 — կին Բոհեմունդ II-ի—109
Երկաթ—սես Ասօս Բ Երկար
Երուանդ—4, 199, 203, 307, 317
Եւա—118, 298
Եւգինէս—52
Եւթող—13, 316, 317
Եւսերի — Կեսարացի—2, 28, 195, 196,
 Եւսերիսոյ—207, 291, 296, 321, 573
Եւստատիասոնք—552
Եւտիքէս — 46, 47
Եւտիքոս —
Եւրիփատ—301
Եփրեմ Ասորի—341
- Զալանգան Պահաւիկ**—323
Զախան—436
Զահիր-ագ-դին Իրբահիմ—164
Զահիր-ագ-դին Մուհամմեդ Բարուր—սես
 Բարուր
Զամես—198
Զանազան, ոմ Ճն. 1705 թ.—530
Զանկի Մուզրի—345
Զապէկ (նաև Զարէկ), կին Հերում Ա-ի—63,
 64, 69, 104, 105, 109, 113, 146, 344, 511,
 533
 — գուսար Հերում Ա-ի—105, 109
 — գուսար Լեռն Բ Հերումյանի—94, 105,
 108, 182
 — կին Ռուբեն Բ Իշխանի—103
 — այրէսէր—109
 — գուսար Հեռի աը Զայնբայնի—107
 — գուսար Ֆիպրոսի Բագավոր Ռուկի—71,
 107—109
 — կին Կիպրոսի Բագավոր Հեմբիի—61, 107
 — գուսար Ամալբիի—60, 106, 107
 — Հոգոսար Մուկին Աթենացոց—108
 — Հոգոսար Կի աը Գլին—108

- Զապէլ**, կին Աքայի պայմ—72
Զագեն Ա—29, 324, 325
Զարբէանայան Գ.—173, 174
Զարեհ—200, 307
Զարմայը—199, 305
Զարմանգութու—332
Զարմեն—305
Զարմարարել—119, 120
Զաւան—199
Զաւանակ—199
Զաքարէ Ա Զաքարյան—136
— Բ Զաքարյան—136
— Գ Զաքարյան—144
Զաքարի Պնէթ—79
Զաքարիա 1 պապ—50
— Ա Զազեցի—23, 160, 335, 336
— Բ Վաղարշապատեցի?—232
— Բ Աղթամարի Կաթողիկոս—531
— Գ Աղթամարի Կաթողիկոս—222, 382
— Մարկարագ—31, 165, 235, 285
— Երուսաղեմի Հայրապետ—48
— Վրդպ. Կիրակոս Վիրապեցու Ընտրության
պատվիրակ Վարագից—353
— Նախորդի Նման, Վաղարշապատից—357,
359
— Հավուց Թառից, Կ. Վիրապեցու Հակառա-
կորդներից—354
— Միւնեցի (նաև Միւնցի)—538, 589
— Վրդպ.—492
— Կաղզանցի, Կ. Պոլսի պատրիարք—461,
465
— Արեգա, զրիչ թ 507 ձեռ.—593
— Արեգա, զրիչ թ 7707 ձեռ.—599
Զաքարյաններ (առհմ)—165
Զգոն—316
Զերեղ—398
Զենդի—112
Զենոն—15, 46
Զինալպէկ—423
Զինախաշաղ—231
Զորա, որդի Վարդան Մամիկոնյանի—371
Զրադեան—198
Զրուան—298

Էսա Աղէքսանդրացի—17, 123, 329
Էրեր—298
Էրտար—483
Էւդ Փաշա—270, 358, 395
Էլիդ—սես Ալիծ, Պուստ Բոլդուին 11-ի
Էլիսոս Բէրթաինաքս—40
Էլիսայը—47
Էլուկուզ Շեմսաղ-զին—134, 164, 500, 502,
504
Էմին բաղ—496, 497
- Էմին Մկրտչի**—503
Էնիաս—37
Էնիֆա—39
Էռոր (նաև Էյսորյաններ)—165, 342
Էսայի իւն—523
Էսէի—103
Էւրիսար—43
Էրարդ ար Պրէն—107
Էրարտ—55
Էրզիա—201
Էրուանգ—սես Երուանգ

Ըզապէլ—սես Զապէլ
Ընձակ—199, 305
Ըոտջար Փաշա—490
Ըռաւրէն, Բռու Լեռն Ա Բաղավորի եղբոր—
63, 64
Ըռաւլանթ—51
Ըռայուլ ար Սայշունդ (նաև Սայշուն)—65,
66, 88
Ըռաւճէն, Սիցիլիայի Բաղավոր I և 11?—55,
58
— ար Մաւրի—60
— ար Սայնըսվրի—76
Ըռաւճէլին—55
Ըռաւպէրտ—54
— Կիջարդ—սես Ռապերդ Կիջարդ
— Ծուկն Նարմանգոյշ—56, 83
Ըռաւփինոո—42
Ըռէշարդ—66, 82
— Կառուցող Ասկալոնի—66
— Եղբայր Անգլ. Բաղավորի—72
Ըռիթա, գուստը Հեթում Ա-ի—71
— ոմն, մահ. 1319 թ.—512
Ըռիջարդ Առյուժակիրտ—60, 61, 85, 107
— սես Օնա Ռիշարդ I
— Ծուկն Նորմանգոյ—54
— Նախորդի որդին—54
— Ազգական Տանկրեզի—110
Ըռնազա ա Վիշեր—69
— ա Զաստիլուն—110, 114
Ըռոշել—սես Ռոջեր դել Պրինցիպատո
Ըռոմիոս—40
Ըռուրենեանց ազգ—340
Ըռուզամակն—սես Ռուբեն-ազ-դին Ղաւ-
լան IV
Ըռութին—43
Ըռուս ա Լազոյրք—70
Ըռոտամ—515
Ըզալվինժ—407
Ըուլիս, գուստը Կիպրոսի Բաղավոր Հեմրիի—
107
— գուստը Կախթեր ա Մունպէլիարահ—107
— Ծիկին Պերութաց—108

- Թագէոս** (նաև **Թաթէոս**) Առաքեալ—120,
 313—316, 362, 552
 — Կաֆայեցի—175, 176, 190
 — որդի Դավիթ Երեցի—238
Թաթար իան—489
Թաթուլ—328
Թակողար (նաև **Թաթութար**)—145, 169, 511
 — տես նաև Ակմատ
Թահմազ I—227, 229, 231—233, 240, 241,
 251, 267, 275, 276, 355, 393, 427, 435,
 515, 516, 518, 527
 — II—425, 431, 432, 434, 487, 489, 521,
 536
 — շահդադա—տես անմիջական նախորդը
 — իան, 1665 թ.—527
 — > 1735 թ.—526
Թահմաղդուլի իան, 1665 թ.—528
Թահմաղդուլի իան, 1695 թ.—523
Թահմազ զուլի իան—տես Նադիր օսմ
Թաղաչար—150, 170
Թաղոս Տամուր—148
Թամարա—136
Թամթա }—138, 140
Թամթէ }
Թամուր Լանկ՝—տես Լենկ Թեմուր
 — կադ }
 — փաշա, Վանում, XVIII դ., I կեսում—487
 — փաշա, Վանում, XVIII դ., II կեսում—
 493—497
 — աղա—487, 492, 493
Թամրազ իան, Կախեթում—432
 — իան, 1632 թ.—520
Թամուրտաշ—188, 534
Թանզըրի Թանիմազ—517
Թարա—119, 197, 296, 298, 363
Թարիան բէկ—525
Թաւիունին—տես Թօխու Յօհի
Թաւուլ—277, 517
Թաւան Պահատուր—146
Թաւաւուռ—106
Թաւֆիլ—268
Թեղոր (նաև **Դեղորոս**) Լասկարիս—տես
 Լաօբարէ
Թէմուր Սիարզրան—տես Լենկ Թեմուր
Թէւատարիկ, Ֆր. Թագավոր—49
 — որդի Դակորերափ—50, 51
Թեղիպայարս—48
Թէղոս I Մեծ—13, 44, 45, 179, 190, 292,
 322—325, 369, 370, 468, 470, 472
 — II Փոքր—14, 45, 27, 466, 469, 470,
 472, 548, 549, 567, 574
 — ՀԱ. Պորագար—322
 — Սովանացի—տես Թէղոս I
Թէղոսիէ—364
Թէղոսիոս—50
- Թէղորիկոս**—47
Թէղոր—51
Թէղորոս (նաև **Թէօղոս**) Ուշունի—127,
 204, 208, 330, 331
 — Ա. Ուշունի, կաթողիկոս—25, 337
 — Բ Կիլիկեցի—537, 538
 — Երուսաղեմի պատրիարք—497
 — «Թաղաւորն Կաւղացոց»—46
 — քահանա—48
Թէֆանոյ, Քույր Հեթում Ա-ի—108
 — գուստը Լեռն Բ թաղաւորի—105, 182
Թեղիլիս—23
Թիատաւրիկ—48
Թիրաս—197, 299—301
Թորէլ—301
Թոխմախի իան—241, 251
Թուղուղ Տամուր—տես Դոկուզ Տիմուր
Թողրիլ—տես Տօղրիլ
Թոյս Արձրունի—2, 30, 31, 158, 159, 162,
 163, 232, 233
 — Մեծոփեցի—225, 233, 291—293, 295,
 351, 353, 374, 375, 392, 399, 506
Թովմա Ծոնակոր—293
 — Մինասենց—216
Թորդում—197, 298—202
Թորզումեան սեռ—97
Թորումանյան Թ.—253
Թուղրիլ—տես Տօղրիլ
Թորոս Ա իշխան—100, 111, 205
 — Բ—98, 100—102, 111, 205, 208
 — որդի Հեթում Ա-ի—70, 73, 105, 145,
 317, 533
 — Եղբայր Հեթում Բ-ի—94, 98, 105, 108,
 150, 170, 180, 182, 183, 188, 192—194,
 205, 348
 — Ալբրիշ—190
 — Մելիտենցի—341
 — Չրիչ Խ 8736 ձեռ.—597
 — > Խ 9223 ձեռ.—ի հիշատակարանի—
 191
 — Կաթողիկոս Շ Հենիշ—532
 — ոմ—340
Թուղուրանցի—տես Հովհաննես Թիկուրանցի
Թումաս, Կոմս—64
 — Պրատ—69
 — «Ի կարգէ Բրիջուրացն»—70
 — ա Լընդին (նաև Լընթին)—76, 77
 — ար Սայնպրդին—76
 — Թորոս Բ-ի աները—102, 103
 — Եղիսկոպոս—191
Թումա, Եղբայր Հովհաննիսիկ Մարեցու—228,
 250
 — Դարբին—230
 — Կ. Պոլսի պատրիարք—272
 — Աղթամարի կաթողիկոս—418, 419

- Թումաս Դանձակեցի** (Թշոռունիք) — 413, 417
 — գրդակ. Քաջբերունեաց — տես Թումա Մեծունիքի
 աղա, Վանում — 491
 — զրիչ № 2038 ձեռ. — 590
 — > № 4109 > — 595
 — > № 5155 > — 596
Թումաս, Նահատակ 1771 թ. — 59
Թոփյան Հ. (նաև Թօփեան Յ.) — 216, 238, 288, 291, 293, 379, 380, 479, 480
Թօխմակ Միքաքը, Վանի ռես — 420, 484
Թօխու Նուի — 146, 147

Իրն Ալաթիք — 83, 86, 164
Իրն. Խոսրով — 26
Իրբահիմ 1, Սուլթան — 271, 359, 376, 395
 — շահնշատէ, չնդկաստանի Մոնղոլական զինաստիայի թագավոր Նեմուաղդին Ռաֆիկ աղ Դերեջատի եղբայր — 443
 — Հեմսի իշխող — 88
 — փաշա, Արծեղում — 231
 — ճճերունիք Վանում — 484
 — բեկ, Խոշաբում — 420
 — աղա, Վանում — 415, 483
 — «Քահեայ», Վանում — 486
 — իսան, Դանձակում — 530
 — բէզ Իսահանի — 492
 — բեզ, մահ. 1664 թ. — 519
 — փաշա (Քուրդ) — 488
 — միքազ — 526
Իզնատիոն, Կ. Պոլսի պատրիարք IX դ. — 52
 — Սեւենեցի կամ Ծնորհալի — 340
 — վրդակ. մահ. 1683 թ. — 414
 — 1707 թ. կառուցեց? Վանի ս. Պետրոսի եկեղեցին — 481, 486
 — ուշաւ — 591
Իզդագ-դին Ղլիճ Արսլան 11 — 59, 62, 85, 86
 — աղ-դին Քայ Քավուզ 1 — 62, 63, 87
 — > > > 11 — 166
Իզդագ-դին Իզա — 73, 80, 145
Իզդիթիք Ահմէս փաշա — 461
Իզլու — 14
Իլարիոն — 44
Իլտրում Պայազիս — տես Պայազիս I
Իլար-աղ-դին Զենկի — 84, 114
Իմամդուլի իսան — 428
Ինաւսանթ 11 պապ — 57, 84
 — III պապ — 62, 63
 — } IV — 66, 69, 80, 190
Ինովկենտիոն
Իոսիֆ 1 — 403
Իոսիցին — 83
Իզշիք փաշա — 523
Իզրահիմ — տես Իզրահիմ
Իռաւին — 49
- Իսա իրն աշ Շայխ Երն Սալիլ աշ-Շեյքանի — 158
 Իսա աղա — 490
Իսահակ, բերլ. — 118, 119, 298, 363
 — Պարթև — տես Սահակ Պարթ.
 — Ժամանակդիր — 285, 422, 423
 — Արդար — 414, 420
 — Մակղեցի — 413
Իսակ աղա — 414
 — 491, 493
Իսլամպակ — 69
Իսկանդար, Նահատակ — 281, 284
Իսկանդար բեկ Թորքեման — տես Մուհեֆ
Իսմայիլ բերլ. — 333, 363
Իսմայիլ աղդ — 330
 — (նաև Իսմայիլ) 1 — 355, 375, 425, 427, 515, 535
 — 11 — 241, 242, 251, 427, 435, 515, 527
 — «Զամատիկ շահ» — 428
 — Բարկիլարուխի քեռին — 537
 — տես Սաւկեման 1
 — բէկ — 492
 — փաշա, 1692—1734 թթ. Հրջանում, Վանում, զուցել և սարբեր անձնավորություններ — 48, 420, 21, 474, 483, 484
Իսրայէլ Ա. Օթմանցի — 19, 332
 — զրիչ № 4173 ձեռ. — 252, 593
 — զրիչ № 5181 ձեռ. — 592
Իւանէ, պապ Զաքարի — 136
 — Կզբայր Զաքարի — 136—139, 161
 — պապ Հովհաննեցու — 351
 — Անիկ իշխող — 500—502
Իսքրար նուի — 346
Իփիտոս Պաքեռն — 200, 207
Իօլա Սպազ — 517
- Լալա Մուստաֆա փաշա** — 235, 241, 242, 246, 247, 251, 267, 280, 435
Լալտփարյան Ս. — 374, 546
Լաղուպ Հստէտօվիչ Մրկստօֆ — 407
Լենկ (նաև Լանկ) Թեմուր — 172, 223, 230, 265, 277, 290—292, 349—351, 374, 381, 383, 392, 412, 414, 427, 435, 443, 446, 482, 493, 514—517, 520, 531, 534, 535
Լաշա — 136, 139
Լաշքարէ — 62, 87, 103, 112
Լաշին — տես Մանուշ Հստամ-աղ-դին Լաշին
Լաւզայր — 51
Լաւիդ (ըսէ ար Ֆրանս) VI — 56, 57, 83, 84
 — — VII — 57—59
 — — VIII — 61, 63, 64, 85
 — — IX — 64—67, 74, 75, 88—91
 — ս Պիամունթ — 109
 — որդի Կառլոս Մեծի — 51
 — որդի Կոնդայրի — 52
Լաւբէնտիոն — 45

- Լեն-Պուլ (Լեն-Պուլ Ս.)**—86, 88, 112, 114,
 166, 168, 169, 171, 192, 251, 278, 408,
 435, 439, 445, 446, 504
Լեռ, պրոֆ.—156, 157, 447, 480, 506
Լեռպոլ 1—408
 — ավտորիացի—87
Լեւոն Ա իշխան, որդի Կոստանդին իշխանի—
 96, 100, 101, 180, 205, 342, 343
 — Բ իշխան, որդի Թորոս Բ-ի—102
Ա թագավոր, որդի Ստեփանեկի—60—64,
 86, 95, 103, 104, 112, 113, 115, 136,
 139, 146, 165, 180, 191, 205, 208, 342—344
 — Բ թագավոր, որդի Հեթում Ա-ի—69, 73—
 75, 78, 90, 94, 98, 108, 112, 113, 145,
 147, 148, 169, 182, 191, 192, 205, 347,
 373, 511, 533
 — Գ թագավոր, Նահոբեկի Թոռը—94, 105,
 108, 170, 188, 193, 194, 205, 348
 — Դ թագավոր, որդի Օշին Թաղավորի—188,
 194, 205, 206, 318
 — Ժարաշակում—70
 — տեր Բերգեանի և Մուբոսի—104
 — տեր Բերգուսի—62
 — որդի Հեթում Բ-ի եղբայր Թոռոսի—105
 — որդի Փեռի—84
 — 1 պապ—45
 — II > —49
 — III > —35, 49, 82
 — IV > —51
 — V > —52
 — VI? > —55
 — I Կայսր—46
 — II > —50
 — III > —50
 — IV > —51
 — V > —51
 — VI > —158, 336, 337
 — տոմարագետ?—328
 — հակաթոռ Խնոկենտիոս II պապի—57, 84
 — հայր Կաւալինոսի—532
Լէտւն—սես Լեւոն
Լէտւան—530
Լէտէր—սես Ալիսա Խոնիա
Լէօ—սես Լեւոն
Լիաւն—73
Լիկանոս (Նաե Լիկինիոս)—10, 316, 317,
 469, 471
Լինոս—38
Լիպէրիանոս (Նաե Լիպէրիոս)—43, 44
Լիպէրինոս—48
Լիւս—40
Լիւսի—սես Նավրէլիա
Լուսին—42
Լիւսինիոս—42
Լիւսիոս II պապ—53
 — III պապ 59
Լէկր—49
Լոյ—405
Լոյք տը Կրիմատ—73
Լուզովիկոս 1—190
 — XIV—408
 — սես Լաւիկ Ծռէ Տրանս
Լուզվիկ Բավարացի—194
Լուչինյաներ—85
Լունկոստէ—59
Լունկուպէրտը նաև Լոնզարտը—35, 47, 48
Լունպաբը
Լուսավորիչ—սես Գրիգոր Լուսավորիչ
Լուսենա—313
Լուսիան, գուստը Անտիոքի իշխանի—78, 79
 — գուստը Բոհեմունդ V-ի—103
 — գուստը Բոհեմունդ VI-ի—109

Խազրմ շահ—սես Աղայ Մահմադ Խան
Խազան—սես Ղազան զան
Խաթ (իմա Խազ) Եպիսկոպոս—550
Խաթուն—286
Խալիս, որդի Ուգուն Հասանի—153, 220, 221
 — վազիր—209, 276, 277
 — վաշա, Հսիւմիսարը—493
 — աղա Մահ. 1769 թ.,—492
 — > —497
Խալիֆա, տանուտեր—223
Խայմարտին—64
Խայմարտին—216
Խայմարտիր, Խոճա—419
Խանաւլալ—423
Խանդիմիր—222
Խանթուման—494
Խանում—349
Խանսուլթան—239, 250
Խաչատրը Ասպահանցի (նաև Սպահանցի)—
 357, 359
 — Աքուլեցի—359
 — Գաղատացի—588
 — Գողթանցի—357
 — Կէշառեցի—556
 — Ռուսցի Վարչան Բաղիշեցու—362, 384,
 385
 — Վրդա. «Աղակերտ Բուժիկ Յոհանիսի»—359
 — Կաթողիկոս—սես Խաչիկ Բ
 — ռմ. Ճ. 1715 թ.—523
 — > 1703 թ.—522
 — Վրդա. Ճ. 1760 թ.,—527
 — աբեղա, գրիչ—507
 — Վակիր, գրիչ № 3078 ձեռ.—259, 260, 591
 — գրիչ № 1502 ձեռ.—594
 — Խիզանցի, գրիչ № 4681 ձեռ.—596
Խաչիկ Ա Կաթողիկոս—26, 338
 — Բ > —263, 339, 364

- Խաչիկ Մոկացի—** տես Խաչիկ Ա.
Խաչիկյան Հ.— 368, 499
Խարբանասա— 512
Խարա Եղիշեի— տես 'Ղարա Եղիշեի
 — Նաւիքայ — 149
Խիաթազին— 346
Խիրողիտ Բուրբորացի— 9
Խլիճ Ասւան— տես Իզզ-ադ-դին Ղաջին Արսլան II
Խլիճավան— տես 'Ղաջին Արսլան Դավուդ
Խլողիթ— տես Գրովսյան
Խլաւար— տես Կլաւայր
Խոշաք— 137, 161
Խոռ— 197, 202, 202, 303
Խոսիան (նաև Խոռիան, Խոռնիայն)— 18, 22, 127, 155, 332, 576
 — Պրսկ. Բաղավոր— 332
Խոջա Կոկչա— տես Կոկչա Խոջա
 — Ոկճա, Օզջա— տես Յախորդը
Խոռխոռունեաց աղդ } — 197, 302
Խոռխոռունիք }
Խոռորդ Ա, հայր Տրդատ Գ-ի — 122, 203, 308, 315, 316, 331
 — Բ Կոտակ — 12, 203, 204, 320, 467, 468, 471
 — Գ-13, 204, 325, 326, 469
 — Վ գ. Բարդմանիչներից — 292, 326
 — պարսիկ— տես Խոռիան
 — Բաղավոր Պարսից (զանազան) — 8—10, 12, 18, 29, 48, 49, 123, 126, 329, 331, 332, 576
 — Գողթնցից — 30, 333
 — եպիսկոպոս Անձեացեաց — 338
 — փաշա, վեղիք — 258, 269, 270, 277, 564
 — > Վանում — 251
Խոռորդանոյշ — 501
Խոռորդիդուխտ, քույր Տրդատ Գ-ի — 319, 551
 — կին Աշոտ Ա-ի — 161
Խոռորդահան— տես Ղիաս աղ-դին-Քայ Խոսրով I
Խոռորդունիք — 316
Խոռթլուշան— 150, 186, 193
Խոռթուզ— տես Մուղաֆֆար Սիյֆ աղ-դին Կուտուզ
Խոռժիկ Նեստորական— 126
Խուլ զան— 511
Խուջստե Ախտեր— տես Ռաւուան Ախտար, Հնդկասահնի Մօնղուական դինաստիայից
Խուտարանդայ } — 241, 245, 246, 251, 254,
Խուղարենդե } — 255, 428
Խորչա (նաև Խրդրաշ) — 265, 392
Խօճօղի Փաշա— 406

Կագեմոս } — 202, 301, 302, 309
Կագմոս }
Կագմեայ տուն— 302
- Կալաւժան Պաւրֆերաւիէն—** 57, 84, 100—
 111, 180, 205, 365
Կալեսոսս— 40
Կալիսասս— 57
Կալոսս— 41
Կալթիք աը Պրէն— 107
 — Նախորդի Բոռը — 103
 — «Գունդ Ճափուն» — 66
 — «Մունպիարո» — 62, 107
Կալիկ— տես Ցոհ. Որօննեցի
Կաղորբոս— 13
Կամսարական— 331
Կամսարականց աղդ— 313, 333
Կայէն— 118, 298, 450, 458, 459
Կային— 298
Կայմաղ Փաշա— 492, 493
Կայինայն— 298
Կայնան— 298
Կայպակ— 199, 305
Կայրիկներ— 31
Կանըուն— 51
Կապակ— տես Կալպակ
Կապեսինդների գինաստիա— 85
Կառլ I Սիցիլիացի— 113
Կառլոս Մեծ— տես Զառլ I
Կասապ օղլի Ուսուփ աղայ— տես Ուսուփ աղայ
 Կասապ օղլի
Կասըմ աֆանակ— 492
Կասաս— 31
Կատերինո Ջ.— 172
Կատրամիտէ— 130
Կատրանիզե— 160, 161
Կար— 199
Կարա-Կոյունլուներ— 210, 213, 223, 435
Կարապետ Ա Կեղեցի— 531, 537
 — Մոկացի — 359
 — Փարինցի — 362
 — Վրդպ. Վանի առաջնորդ — 411, 414, 419
 — որդի Ազիզյամի — 32
 — Մկրտիչ — 309, 318, 557
 — եպիսկոպոս — 238
 — Մահտեսի — 226
 — գարգապետ, 1441 թ. Ճողովի մասնակից — 293, 353
 — մելք — 525
 — վրդպ. Հեղինակ «Արատք պիտանիք ման—
 կանց եկեղեցւոյց գրգաժքի — 588
 — (զանազան) — 351, 353, 475
Կարդոս— 198
Կարենա } Պահլաւ. — 313, 331
Կարին ո Մունդակոյ— 65
 — որդի Գլարոսի — 42
 — որդի պարսիկ Արշավիրի — 312
Կարոլինդներ— 33

- Դարուն - 10
 Կարպոկրատ - 13
 Կաւատ Գերող - 8, 9
 — Արագիր Խոսքովեան - 12
 — (զանագան) - 29, 123, 332
 Կաւատաւֆրէ ար Պուլուն - տես Գաւնդուֆրէ տը Պոյլուն
 Կաւաբէրգ Փոքր - 50
 Կեղար - 124, 556
 Կենտուր - 121, 363
 Կեռան, մայր Հեթում Բ-ի - 98, 105, 148, 169, 511
 Կեռակ «Տէրն Մազպայոյ» - 63, 64
 — Կայսր - 61
 — Կիպրոսի զուքս - 60
 Կեսար - 364
 Կեսար - տես Ֆիւտու Աւգուստու
 Կէովարդ - 64
 Կէօկէպախան - 517
 Կի ա Լրդինայ - 59, 60, 95, 106, 107
 — ա Պլին - 105, 108
 — ա Սայնճիլ - տես Կլիմանս IV
 — Կիպրոսի թագավոր Ոյկի որդին - 108
 — Երուսաղեմի թագավոր - 95, 107
 Կիլամ, Անդիխան Նվաճողը - 56, 82
 — Մարդիկ - տես Լունկրսպէ
 — տը Հաւոլանտ - 68
 — տը Զաստէնոյէք - 66
 — տը Պիայճոյդ (նաև Պիաճաւդ) - 77, 79
 — Ռաւսիլուն (նաև Ըուասիլաւ) - 76, 77
 — Ֆարսպէլ - 63
 — Պատառու - 49
 — «Մայստոն Ոսպեթլուն» - 68
 — «Եսկիսկոպս Աճանթոյ» - 72
 — Երուսաղեմի պատրիարք - 74
 — որդի Սիցիլիայի Ռոջիլ թագավորի - 55
 — Նախորդի որդին - 55
 Կիլիկեցի - տես Թոփիյան Հ.
 Կիուկ - տես Գիուկ դան
 Կիուաննա - տես Կեռւան
 Կիս - տես Խուժիկ Նեսորական
 Կիտ - 205
 Կիտաւազդ - 52
 Կիտիմ - 30!
 Կիտօն - տես Գվիթօն Լուգինյան
 Կիրակոս Բանասեր - 291, 293, 374, 505, 535
 — Գանձակեցի - 116, 156, 158, 162, 163, 165, 166, 291, 292, 296, 340, 344, 346, 369-373, 544, 547, 576 -
 — Երդնկացի - 583
 — Թարգմանիլ XII դ. - 583
 — Ժամանակագիր - 508, 536
 — Ռշտունցի (նաև Բշտունեաց) - 353, 535
 — Վարդապետ ուր «Ալեհելքն» է ասացեալը - 551
 — Վիրապեցի - 295, 353, 354, 358, 392
- Կիրակոս, Ժամանար - 497
 — արեղա, գրիչ - 260, 590
 — վարդապետ - 522
 Կիրիլոս - 45
 Կիրիլոն - տես Կիւրիլ
 Կիրսազօ - 85
 Կիփտոկ 193
 Կիւրակէ Աղվանից Բաղավոր - 340
 — 502
 Կիւրեղ Աղէկսանդրացի - 12, 13, 341, 375
 — Երուսաղեմացի - 592, 596
 Կիւրիկէ Ա. - 503
 — 9 - 502, 503
 Կիւրիոն - 124-126, 155, 329
 — Օղոստոս Կայսեր զործակալը - 312
 Կիւրոս - 200, 307, 319
 Կլաւդայր, «Թաղաւոր Ֆրանսին», մահ. 530թ. - 47, 82
 — «Կայսր Հռոմայ», 844-854 թթ. - 52
 — > > 857-875 թթ. - 52
 — «Եկաց Կայսր ի Հռոմ», 890-ական թվերին - 53
 — XII դ. - 57
 — Կայսր 915-918 թթ. - 63
 Կլաւդիոս Տիրերիսս - տես Տիբերիոս
 Կլաւդիոս, Հռ. Կայսր - 44-58 թթ. - 28, 37
 — «Կայսր Հռոմա» 209-270 թթ. - 10, 41
 Կլավիանս - 46
 Կլաւուավէնս - 49
 Կլէմայնս I պապ - 38
 — II պապ - 55
 — III > - 56
 — IV > - 72, 74
 — V > - 34, 76
 — VI > - 176, 177, 190
 Կլէմէնթոսիոս - 178
 Կլիմաս - 118
 Կլլ Արսլան Սելջուկ - 86
 Կղաւզիոս - տես Կլաւդիոս «կայսր Հռոմա»
 Կղեմեսս - տես Կլիման V
 Կղեմէս Գալանոս - 588, 589
 Կղեռվատրայ - 312
 Կյուլեսերյան Բ. - 289
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի - տես Կիւրեղ Երուսալմացի
 Կյուրիկէ Ա. - տես Կիւրիկէ Ա
 Կյուրիոն - տես Կիւրիլ
 Կոգէոն տես Յով. Կողեն
 Կոկչա Խոջա, Նահատակ - 266, 284, 286, 382, 393, 400
 Կոմանոս Կիթառոս - 364
 Կոմիտաս Ա. Աղցեցի - 19, 330
 — Թյոմուրճյանց - 550
 Կոմողոս - 8, 28
 Կոնթօփրէ - տես Գաւնդաւֆրէ տը Պոյլուն

- Կոնիրեր Ֆ. (Conybeare F.)**—589
Կոնոն—49
Կոնաարի Ա.—172
Կոնրադ · **Տես Քուռաք**
Կոմշ—312
Կոռնակ—306
Կոստանդ, Հայր Հովհաննես I պապի—47
— **Հայր Ստեփաննոս II պապի**—51
— **Հայր Հայրներ (զանազան)**—48—50, 331,
4/1
— **Տես Կոստանդին Լեոն Բ թագավորի որդի և**
Կոստանդին Ա Բագրեբերդի
Կոստանդիանոս I—11, 42, 44, 120, 213,
290, 296, 318—320, 363, 365, 368, 378,
466, 468, 469, 471
— 11—43, 320, 468—471
Կոստանդին I Իշխան, որդի Ռուբեն I-ի
82, 100, 179, 205, 203, 342, 343
— **I Իշխան, որդի Թորոս I-ի**—100
Պայլ (նաև Գունդստար), Հայր Հեթում
Ա-ի—63, 64, 71, 89, 96, 104, 105, 108,
146, 344
— **որդի Լեոն Բ թագավորի**—98, 105, 150,
151, 170, 183, 192, 205, 348
— **որդի Սենեքերիմ Արծրունու**—131, 262
— **Ա Բարձրերդիցի**—64, 143, 145, 176, 344,
345, 347
— **Բ Կատու կեցի (կամ Պրոնագործ)**—148,
149, 237, 347
— **Գ Կասարացի**—348
— **Մեր Սարգսիքիքարի**—71, 105
— **Լամբրոնացի**—348, 533
— **Շորդի Մետառն Լամբրոնին**—63
— **Ե, թագավոր Հայոց**—206
— **Գրիշ Խ 287 ձեռ.**—593
— **Խ 199 ձեռ.**—593
— **Գրիշ Խ 5118 ձեռ.**—596
— **Տես Կոստանդիանոս I և II**
— **որդի Յան Սովեցկու**—404
— **I, Վարդ թագավոր**—350
— **Կաւալինոս**—532
— **Ռուբեն Բ Իշխանի թոռը**—103
— **(զանազան) Հայրներ, զորավարներ**—12,
19—21, 27, 42, 49, 51, 331, 364
Կոստանյանց Կ.—161, 374, 375, 511—543,
546, 583
Կոստանս, կին Բոհեմունդ I-ի—108—109
— **գուստը Բոհեմունդ II-ի**—108, 110, 113,
114
Կոստանտիոս · **Տես Կոստանդիանոս II**
Կոստանց Խումարախաչ—62
Կոստանցա · **Տես Կոստանս, դուստր Բոհեմունդ**
II-ի
Կոստանցա, սպասագործ—513
Կոստանցիա, դուստր Սիցիլիայի թագավոր
Որջելի—55, 58
Կոստանցիոս, Հեայսը Հոռմաց—42
— **Տես Կոստանդիանոս II**
Կոստանց—43, 44, 409, 470
Կոտրագոս—6
Կորիւն—292, 326
Կուաք—307
Կուղելի Բ. (Կյուլեր Բ.)—82 89, 91, 92, 113
Կունդայր (նաև Կունդրայմ)—47, 48
Կունդրամ—48
Կունտօփիի · **Տես Գաւնդաւիրէ Տը Պոյլուն**
Կուտրագդին Շահ-Ալէմ Բահագուր շահ—
442—446
Կուրէլ—124
Կոռնոս—299
Կոօնակ—199
Կրանսիանոս—44
Կրասիանոս, Լայսը—44
— **Հառլը**—39
Կրասոս—309, 311
— **«Թագաւոր Լիդացւոց»**—367
Կրիմակը—49
Կրիոն · **Տես Կիւտիոն**
Կրիւսոս «Թագաւոր Լիդացւոց»—367
Կրման · **Տես Վլամ**
Կոկաթայ—151
Կօնայ Արագ · **Տես Արագ կօնայ**
Հարեթ—290, 291, **Տես Յան Յաբեր**
Հարիր—162
Հակակ—199, 200
Հակոբ Ակնեցի—599
— **Ա Կլայկցի**—373
— **Կարնեցի**—276, 278, 400, 541—547, 583,
584, 591; **Տես Յան Յակոբ Կարնեցի**
— **Հիսուսի**—222, 278
— **Տիկրիկցի**—447, 448, 537; **Տես Յան Յան**
կոր Տիվիկցի
— **Գրիշ Խ 843 ձեռ.**—433, 593
— **» Խ 1288 »**—193
— **» Խ 1896 »**—594
— **» Խ 2361 »**—594
— **» Խ 5707 »**—517
— **» Խ 6483 »**—592
— **» Խ 8506 »**—592
Հակոբյան Վ.—586
— **Օսման**—452 455, 457, 458, 463
Համազասպ Մամիկոնեան—325, 327
— **Ժարզան** 204, 332
Համայ Արևելի—331, 510
Համդան?—26
Համզայ—211
Համիտ 1—461—463
Համեր Հ. (Համեր Ջ.)—251, 255

- Հայդար (նաև Հայտար) շեն, որդի Սեֆիլ—
 427, 435
 — որդի Թահմազ 1-ի—428, 515
 Հայեղեր }—404, 405
 Հայեղեր }
 Հայկ—195, 197, 202, 299—302, 309, 366
 Հայկազանց առնւմ, ցեղ—290, 342, 343
 Հայկադնեայ իշխանք—111
 Հայկակ—199, 305, 307
 Հայր—տես Անտանիս, Հո. կայսր
 Հայրապետ արեգա, նահատակ—266, 284, 286,
 382
 — գրիչ—599
 Հանգը տը Դուրուուն—103, 106, 107
 — տը Մունֆաւրթ—108
 — ոմն—60
 Հապոդյան Մ.—161
 Հասան Ալի, որդի Զհանշահի—216, 218, 219,
 222, 223
 — բեկ (նաև պակ, պէկ, խան, դան)՝Ակ-
 Կոյունլու—159, 153, 171, 172, 203—212,
 214, 216, 218, 219, 221—224, 435, 515,
 535
 — Պահլավունի—503
 — փաշա, ջալալի—523
 — Տիգրանակերառում—361
 — Ազգակայից—492
 — սպանվեց 1689 թ. Վանում—417
 — Բազզառում—432
 — Վանում—485
 — Ալի խան—տես Աէլիս Հասան Ալի խան
 Հասանայ ազդ (տոհմ)—244
 Հարաթ բակ—496, 497
 Հարապետ—տես Հայրապետ
 Հարմա—198, 299, 301, 303
 Հարություն Խալֆայան—տես Մարտիրոս խա-
 լիքա
 — տես Յարօւրին տիրածու
 Հարպայրս—47
 Հաւանակ—305
 Հաւասան—տես Հուլաւու
 Հաւհալի թուր—551
 Հաւունի—309
 Հաւախարտ—106, 113
 Հաքար—3:3
 Հեթում Ա (նաև Հեթում)՝64, 69—72, 74,
 75, 90, 105, 113, 115, 141, 143, 145,
 146, 165, 167, 168, 176, 205, 344, 346,
 347, 373, 511, 533
 — թ 78, 80, 85, 86, 88, 94, 95, 97, 98,
 105, 148—151, 169, 170, 182—184, 188,
 191—195, 205, 208, 347, 348, 373, 505,
 511, 533
 — Պատմիչ—33—37, 81, 90, 91, 94—97,
 111, 112, 179, 191, 193
- Շտեառն Կոոիկոսի (նաև Շտէր Կուռիկո-
 սոյշ)՝տես Հեթում Պատմիչ
 — Լամբրոնացի, որդի Օշին Բ-ի (զավա-
 ճան)՝102, 105, 111, 511, 533
 — Մասնեցի՝112
 — ոմն—512
 Հեթումյան դինաստիա—95, 174
 Հեղինէ—11
 Հեթրի (նաև Հեթրի) Կիպրոսի թագավոր—61,
 103, 104, 107, 109
 Հենրիի—տես Հենրի
 Հենրիկոս—տես Հենրիոս
 Հեռի 1—54
 — 11—54
 — 111—55
 — V—58
 — VI—61, 86
 — որդի Հոյ Ջարի—54
 — Եռորերտի—54
 — Ֆր. թագավոր, 1059 թ.—55
 — Եզրայր Եռորերտ Նորմանդացու—56, 83
 — Անդլ. թագավոր—57, 84
 — Ռոբեր Մահաւթ կայսերունոյ—58
 — որդի Ֆրիզըի 1 կայսեր—60
 — կոմս 60
 — Շամպանիացի—61, 86, 107
 — որդի Ալիծ թագունու—67—69
 — Անդլ. թագավոր—68
 — Եռիդրիի Եզրոր որդին—68
 — Ռոբեր Գեմունա բրոնձին Անտիոքա—71
 — Աքայի պայլ—72
 — Կիպրոսի Երկրորդ թագավոր Ոյկի որդին—
 107
 — Կիպրոսի չորրորդ թագավոր—108
 — Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդ Կոյրի որ-
 դին—108—109
 — Կայր անմըրդի և ինքանդամ—94, 103
 — տը Ջամբայն—107
 — տ Ալամայն—75
 — Հնայրն Կիպրոսի թագավորին—76
 — տ Լըդինայ—78, 91
 Հեռիզոս—179, 191
 Հեռնատ, գիտնական—57
 Հերակլ, ավգ.—307
 — Բյուզ. կայսր—18, 29, 48, 49, 126, 127,
 330, 332, 547, 576, 585
 — II. Վրաց թագավոր—432, 491
 Հերապետ Կրոնավոր—375
 — գրիչ—595
 Հեթում աը Փէռկաւրդ—66
 Հեթով գէս—3, 121, 203, 310—313
 Հեփեստոս—310
 Հէլէն—42
 Հէլինեա—42

- Հէլուիդ. «Դուսար Հեմրի թագավորին Կիպրոսի»—103, 107
 — Կիպրոսի հինգերորդ թագավոր Ոյկի գուստը—108
 — գուստը Բոհեմունտ IV-ի—109
 Հէմրի, Երուսաղեմի IX թագավոր—60
 — Անտիոքի պատրիարք—61
 — որդի Կաիթեր արք Պրէնին—108
 — որդի Կիպրոսի հինգերորդ թագավոր Ոյկի—108
 Հէոփ—սես Հեռի
 Հէրակլ—սես Հերակլ
 Հէրառուկ—406
 Հէրօդէ—սես Հերովդէս
 Հիւսէին Փաշա—3/6
 Հիւրկիանոս—310—312
 Հլարամ իան—սես Պայազիս I
 Հմայակ Մամիկոնյան—328
 Հողդախան Ղան—345, 347
 Հոգոստափոս, Հայր Օգոստոս I կայսեր—37
 — սես Օգոստոս I կայսր
 Հողիեր—սես Հաւտիար
 Հոլաւու—սես Հուլաւու
 Հոմերոս—291, 297
 Հոյ, ավանդ.—199, 305
 — Զաբ—54
 — Ճրպիւթի աերը—109
 — որդի Ռոբերտի—54
 Հոյէթ—72
 Հոնորիոս—13, 472
 Հովհանք Մերասասցի—275
 — գրիչ № 3812 ձեռ.—591
 — № 3389 > —595
 Հովհանոս—սես Յոբիանոս
 Հովհակիմ Թանաքեռցի—սես Յովակիմ Քանահեցի
 Հոհան, Հռ. կայսր—472
 — Անհող—սես Ցուան, Անգլիայի թագավոր
 — Իպին—113
 — Կոմենսոս Միքանածին—սես Կալաւծան Պարֆետակին
 Հովհան Ակնեցի—սես Յոնան Ակնեցի
 — Մամիկոնյան—154, 367—369
 — Ագհոստանի—584, 597; Սես նաև Յովի Ավետարանի
 Հովհաննես Արճիշեցի, տարեգիր—225, 226, 232, 352
 — Արճիշեցի, Թ. Մեծովեցու աշակերտ—225
 — Դրասիանակերտցի—30, 31, 156—158, 161, 232, 291, 242, 366, 358—371, 503
 — Թլկուրանցի—544, 578, 585, 586
 — Թութունջի—սես Յովհաննէս Թիւրինցի
 — Մարեցի—235, 236, 238, 253; Սես նաև Յովիաննես Մարեցի
 — Կողեռն—259, 274, 578; Տես նաև 8ով նացիս Կողեռն
 — Մարտոս—274; Տես նաև 8ովհաննէս Մմբաս
 — Կըոնավոր—506
 — Քոլոզ . 598; Տես նաև 8ով. Քոլօզ
 — Մարկարագ Կտմ Մզակեցի—503, 521
 — Մերաստացի—399
 — որդի Քեշի—1, 32
 — Օձեցի—155, 156
 — Տես Հերում Բ
 — Եպիսկոպոս Եղիայր Հեթում Ա-ի—167
 — Միւնեաց Եպիսկոպոս—237
 — Վանեցի, Ժադկող—386
 — Կոլոս—395
 — Խալիթյան—479
 — աշակերտ Գր. Տաթևացու—351
 — գրիչ № 579 ձեռ.—593
 — > № 944 > —530
 — > № 962 > —216, 232, 593
 — > № 998 > —598
 — > № 1502 > —594
 — > № 1868 > —254, 594
 — > № 1875 > —594
 — > № 3078 > —591
 — > № 1382 > —590
 — > № 4746 > —516
 — > № 4904 > —596
 — > № 4981 > —591
 — > № 5518 > —596
 ... > № 5931 > —374, 597
 — > № 6495 > —220, 597
 — > № 6682 > —585, 597
 — > № 6870 > —597
 — > № 6881 > —226, 597
 — > № 7117 > —598
 Հովհաննէսիկ Մարեցի—235—240, 250
 Հովսեփ Արդությանց—սես Յովսէփ Արդությանց
 — Օզմերի—400
 Հովսեփյան Գ.—225, 259, 293, 371, 374
 Հոււզո լ—սես Ոյկ լ
 -- Լուգինյան—սես Ոյկ ը Լզինայն
 Հուլայու—147—149
 Հուլայու (նաև Հուլավու, Հուլայու)—70, 89, 90, 141—145, 166, 167, 176, 264, 347, 373, 505, 511, 512, 533
 Հուլիանոս—սես Յուլիանոս
 Հոււմայու—սես Նասիր-աղ-դին Հումայու
 Հոււսէյն լ, Պարսից շահ—429, 431, 434, 437, 520
 — Փաշա, 152 թ.—266, 355, 393
 — Փաշա, Ջալալի—517
 — Էֆէնտի Մուֆտի—270, 395
 — Ալիարատ—598
 — Բայկար—223

- Հուստինիանոս—29, 82
 Հոքտայ զան—մես Հոգտախան դան
 Հոպավանոս 1—Մամոստացի—292, 326
 Հոռմանոս 1—
 Հրանդ—199, 305
 Հրաշեայ (նաև Հրաչէ) —199, 306
 Հրաչէ, որդի Հեփթաղների Բաղակորի —316
 Հօրայ 1—119, 305
 Հօրոյ 1—
 Հօֆցոլմասոր—405, 407

 Զիւնակալ—309

 Հազր աղա Նալբանդ օղլի—415, 483
 Հաղան զան 115, 142, 150, 151, 170, 171,
 183, 185, 186, 192, 193, 512
 Հաղար Բաղիշեցի—352, 353
 — Եպիսկոպոս, Կարինում—573
 — Վարդապետ—351
 — Փարահեցի—292, 326, 584
 — Քահանայ, Նահասակ—474
 — Քահանայ, Ակնում—375
 — Դրիչ Խ 944 ձեռ. 590
 — Ճ 1721 Ճ —594
 — Ճ 4472 Ճ —595
 — Ճ 5495 Ճ —596
 — Ճ 6196 Ճ —597
 — Ճ 6801 Ճ —597
 Հաղարյան Մ.—156
 Հաղիղըռան—232
 Հալիկիս իսան—մես Ղայշխայ իսան
 Համէք - 118, 119, 298
 Հայթաղ—242
 Հայշխայ իսան—269
 Հասաիս իսան—269
 Հատա զան—142, 166, 511
 Հատըր աղա—415
 Հատան—մես Ղատա դան
 Հարա Եաղիչի—269, 271, 278, 284, 356,
 375, 515 517
 — Ուսուֆ—381
 Հարա-Ղոյունլու—մես Կարա-Կոյունլուներ
 Հարամ—508
 Հարասուքարյան Ախիջան—488, 491, 496,
 497
 — Յարութիւն—496
 Հարիպ—384
 Հարպանտայ—331
 Հաւնդրաթ—147, 148
 Հափադարյան Կ.—161
 Հեւոն (զանազան) —14, 15, 20, 22, 24
 Հեւոն Ա Եաստեցի—16, 329
 — Բարդմանիչ Վ Ք.—292, 326
 — Պատմիչ Յ 0
 Հեւոնդեանք—341
- Հեւոնդէս, հայր Որոդենի—8
 Հեւոնդիոս—318, 319
 Հիաս-ադ-զին Թայ Խոսրով I—62, 86, 87
 Հիաս-ադ-զին Թայ Խոսրով II—148, 168
 Հիաս-ադ-զին Մասուդ II—148, 169
 Հիմ Արսլան Դավուդ—134, 164
 Հիմ Ասլան, հայր Արագուահի—222
 Հոթուն Նուի—346
 Հովս—319
 Հուլա—232
 Հուկաս Աւետարանիշ—298, 319, 310, 378,
 572
 — Առաքեալ—43
 — Կարնեցի—479, 495, 497
 — Կեղեցի—267, 393, 551
 — Հաղրամակեցի—244
 — Երեց, Մերզինում—211
 — զրիչ Խ 2679 ձեռ. —591
 — Ճ 2966 Ճ —595
 — Ճ 6989 Ճ —598
 Հուկիոս—28
 Հուկոս—7
 Հփշաղ—137
 Հորչիպաշի—519, 520
- Ճաղ—«Պատրիարք Երուսաղէմի»—69
 — աը Մայիս, «Մարտաջախա Դամփլուն»—60
 — ա Մաւլայ, «Մայստո Դամփլուն»—79
 — ա Պին, «Գունթ Ճաֆուն»—76
 Ճալալ—մես Ճալալ, Խաչենի մերը
 Ճալալատիշ—մես Ճալալ-ադ-դին
 Ճահանշահ—մես Ճահանշահ, Խայր Հովհաննես
 Մարեցու
- Ճահիկար, Ճալալի—269
 Ճաղաթա—152
 Ճանի զան—512
 Ճանիկյան Հ.—473, 478
 Ճանճէ—519
 Ճանփոլաս, Ճալալի Ալի Փաշայի հայրը—277,
 517
 Ճաւիէ, գուսար Բալզուին II Եղեսացու—106
 Ճաւսին, Ծիունդ Ուրհայոյշ—106
 — Իշխան—62
 Ճաւֆրէ աը Սարճին—66, 69—71, 74
 — ա Լըզին—107
 — Սարփանդիքարի տերը—71, 104
 Ճափար Խսմայելացի—մես Ճափր Խսմայէլացի
 Ճափար Փաշա—մես Ճափար Փաշա, Վանում
 Ճերոնիմոս, Բարդմանիշ—44
 Ճէլայդ - 57
 Ճէրոնիմոս—43
 Ճիզուլիք - 50
 Ճիւ - 67
 Ճիհանշահ—մես Ճիհանշահ
 Ճիհէպայրիք—48

- Ժիրաւտ—65
 Ճհանշահ—սես Զհանօան
 Ճհանդիր—սես Զհանգիր
 Ճուան աը Դուրուն—78
 — աը Լըզինայ—78
 — ա Մունֆաւրթ—108
 — աը Գլին, «Գունդն Ճափուն»—69, 72
 — աը Գլին, «Ալբուֆին ակրն»—67, 69, 70
 — աը Գլին, «Տէքն Գերութա»—65
 — աը Գրայն—107
 — որդի Կախիթիր աը Գրէնի—108
 — ա Վիլկիր—80
 — Յանուն—67
 — «Ալիզայրին աէրն»—65
 — «Թաղաւորն Երուսաղէմա»—62—64
 — «Գունդն Ճափուն»—73
 — «Թաղաւոր Կիպրոսի»—108
 — Անդի Բաղավոր՝ Հովհան Անհող—61,
 63, 86, 87
 — «Սայիտոյ աէրն»—67, 69, 71, 76, 105
 — սուրբ—39
- Մաղիսարոսի մայր**—555
Մաղնեաիռու՝—470, 471
Մաղնիտոս՝
Մաղնոս—328
Մաղող—301
Մաղայ—301
Մաղէս—198
Մաթի—374
Մաթէսու Զուղայեցի—352
 — աշակերտ Մաթէսու Ապրակունեցու—351
Մաթոսաղա՝—118, 298
Մաթուսաղա
 Մալաք փաշա, Վանում—361, 377, 396, 401
 Մալաք Մահմատ փաշա—սես նախորդը
 Մալիսայանց Ստ. ակադ.—31, 233, 284
Մալքաթ—363
Մակիազ—202
Մակար—սես Հերում Ա
Մակարիսս—9
Մակունդ—47
Մակունդին, «Արքեպիսկոպոսն Մասէնցիոյ»—
 180
Մակեղոն Հոգեմարտ—29, 323
Մահաւթ—58
Մահէ աը Գլէբմունթ—79
Մահմէդ (նաև Մուհամադ, Մահմատ, Մաուհ-
 մադ), իսլամի հիմարիկիր—18, 49, 123,
 124, 143, 154, 242, 263, 276, 292, 393,
 330, 331, 336, 347—349, 377, 381, 389,
 391, 531, 554, 582
 — I, սուրբան—351, 353, 392
 — II, » —172, 224, 265, 296, 354,
 355, 365, 382, 392, 393, 482, 531
- Մահմէդ** 111, սուրբան—247, 248, 268, 269,
 271, 272, 278, 356, 394, 516, 518
 — IV, սուրբան—360, 389, 395, 398, 404,
 405, 408, 417
 — ամիբզա, որդի Զհանշահի—210, 218, 222
 — փաշա, Սեբաստիայի իշխող—278
 — փոքր, արար զորավար—532
 — փաշա, Արարէկեցի—487
 — ջալալիք—517
 — Ալի իշխան—522
 — որդի Համիթ I սուրբանի—463
 — իշխան, Երևանի իշխան—252
 — իշխան Մաթիրին—սես Թոխմախի իշխան
 — սես Օկրայ
 — Ուրզա իշխան—522
 — պակ, Ռուս Ուրզուրլու ասէին»—153, 172
 — շահ, թոռ Լենկ Թեմուրի—443, 446
 — Ֆարաւի Սիրա—443, 444
 — աղիմ—սես Ազիմուան
 — շահ փադշահ—սես Նասիր-ադ-դին Մուհամ-
 մեդ
 — արար ոստիկան—332
 — ոմե—13
 — պարսիկ զորավար—229, 231
Մահմուդ—սես Միր Մահմուդ
 — աղա—491
Մահմադուլիմ իշխան—432
Մաղաղիէլ—118, 298
Մաղաքիա Ղրիմեցի—351
 — եղբայր Հակոբ Կարնեցու—541, 542, 546,
 582
Մաղիազունիք—202, 303
Մաղսուս պակ, որդի Ուզուն Հասանի—153
 — փաշա, Մուզում—493
Մամայ զան—512
Մամբրէ Վերժանող—292, 328
Մամդոն—317, 318, 323, 331
Մամիկոնէցի ազդ (նաև Մամիկոնյաններ) —
 30, 318, 557
Մամլան՝—26, 27, 32
Մամլուն՝
 Մանանա, մայր Հակոբ Կարնեցու—541
 Մանանդյան Հ. ակադ.—29, 155, 160, 275,
 478, 536
Մանզասար—225
Մանաւազ(եանք)—197, 302
Մանզնոս—123
Մանդակունիք—202, 309
Մանէճ Ապահունի—327
Մանիայ—551
Մանկոս—204
Մանկու (նաև Մանզու, Մանկո) զան—69,
 70, 140—142, 347, 373, 511, 512
 — Տամուր (նաև Գամուր) —77, 147, 148,
 180, 512

- Մանովեա աղդ**—314
Մանուիլ (նաև **Մանուէլ**) 1, բյուզ. կայսր—
 57, 59, 85, 106, 108, 109, 290, 296, 365,
 378
 — Զաքարի—79
Մանուել Հուսամ-ադ-զին Լաջին—151, 171
 — Սեյֆ-ադ-զին-կալառուն—սես Ալֆի
 — Վանում—417
Մանովել 1, Տրապիդոնի թաղավոր—168
Մանողի—358, 395
Մանդրէ—72
Մաշակ—301
Մաչին Ն. (Մատին Ի.)—467
Մաշտոց (նաև **Մաշթոց**) Ա. Խոտաճարակ—
 333, 338
Մատինոս—313
Մասուտ—սես Ղիաս-ալ-ղին Մասուդ II
Մասրոր—սես Մեսրու Մասուց
Մավրաւ—սես Մավրով
Մավրիս—48
Մասան փաջա—528
Մատթէոս (նաև **Մատթէոս**) Ավետարանիշ—
 37, 341, 478
 — Ուռհայեցի—32, 82, 111, 116, 163, 164,
 274, 372, 503, 537, 533, 583, 585
 — Ուխտեցի—374
 — Ասաապատեցի—594
 — բահանայ, Ակնում—475
 — Սերաստացի—393, 399
 — ԴՐԻՆ Խ 2519 ձեռ.—594
 — > Խ 6148 > —537
Մարգար իօհա Մելիք օդիի—474
 — գրին Խ 6282 > —597
Մարգարէ վրդալ—233, 351
 — աէր, Վարադում—419
 — գրին Խ 4764 ձեռ.—233, 596
 — > Խ 4211 > —595
 — > Խ 8340 > —598
Մարդէլ—50
Մարդին, եպիսկոպոս—41
 — պապ—49
Մարթա—435
Մարիամ Մակղաղենացի—406
 — կին Գր. Լուռավորչի 122, 317
 — քույր Հեթում Ա-ի—113
 — Մյուռնաց Հշիանուցի—159—161
Մարիայ, գուստը Հեթում Ա-ի—105
 — քույր Հեթում Բ-ի—սես Ռիքա
 — Թրէդին—407
 — գուստը Բոհեմունդ Միականու—109
 — գուստը > VI-ի—109
 — գուստը Բուռաթ Ճարդիկ տ Մունֆուան-
 թի—107
 — կին Հանֆրէ տը Դուրունի - 103, 107
 — գուստը Կիպրոսի թաղավոր Ոյկ I-ի—107
- Մարիայ, գուստը Կիպրոսի թաղ. Ոյկ 11-ի**—108
 — (նաև **Մարին**) Ճուան—62, 107
 — գուստը Անտիոքի իշխան Ռուբենի—103
Մարինար—368
Մարինո Մանուել—87
Մարիաս Զալապի (նաև «խոջայ»)—412, 483
Մարկիանոս, Հո. կայսր—14, 466, 470, 472
Մարկիանոս }—128
Մարկիոն }—128
 — Պոնտացի—7
 — Քարդմանիչ—8
Մարկոս Ավետարանիշ—4, 37, 38, 46, 339
 — Աւերդիանոս (նաև Անտոնիոս Սէվիոս)—
 7, 28, 40
 — կայսր—222—223 թթ.—40
 — եպիսկոպուտ—28
 — > Կիրակոս Վերապեցու հակտուա-
 կորդներից—354
 — գրիշ—539
Մարկվարտ Հ. (Markwart I.) պրոՓ.—156—
 159, 161, 471
Մարկիաս, գուստը Լաւիդ ա Պիամունթի—
 109
 — գուստը Ոյկ տ Լորդինայի—105, 103
 — կայսրունի—108
 — գուստը Կիպրոսի թաղ.-ի—108
 — Համուսին Պեմունտ բրընծին—77
Մարողի 316
Մարուդ վրդ. Մաղմունվանից—423
Մարշուլու—սես Ալեքսեյ Դուկա Մուրզուլու
Մարտէլինոս—42
Մարտիանոս Վալէնդին—46
Մարտինոս Լենացի—35, 33, 81, 82, 84, 85,
 87, 90—92, 173—175, 190, 191, 195, 590
 — IV պապ—91
 — ՀՀոռմա հայրապետ—19
Մարտիրոս գի Առաքել—425, 437, 440, 441
 — Խալիֆա—479, 480, 497
 — Գաղատացի—413
 — Փարուկ 363
 — Մեղրեցի—522
 — բահանայ—526
 — Վարդապետ—524
 — > Նիկորակ—522
 — > ՀՆՈՐՈՂԵԱՑ գՎարդիկ Հօր եկե-
 ղեցին—419
 — որդի սր. Մարգուի—321
 — ոմի—513
 — գրին Խ 835 ձեռ.—377, 593
 — > Խ 1502 > —534
 — > Խ 2101 > —531
 — > Խ 2939 > —539
 — > Խ 4732 > —536
 — > Խ 7037 > —532
Մաւզակիս—306

Մաւիր—14
Մաւլեռնցիք—104
Մաւրիկ—սես Մօրիկ
Մաւրֆիա—.06
Մարբար, տիրացու—530
Մաքսիմիանոս, Հռ. Կայսր—9, 41
— (նաև Մաքսիմիէս) Դայտ—468, 469, 471
— Հռ. Կայսր—42
Մաքսենտիոս—469, 471
— (նաև Մաքսենէս) —469, 471
Մադիանոս (նաև Մադնենտիոս) —470, 471
Մաքսինսիոս—42
Մաքսիմոս—42
Մարբիդ—167
Մելիքնեղ, գուստը Բալդուին 11-ի—84, 105,
113
Մելիք Զահեր. —86
— Աղ Զահեր }
— Ասլան 152
— Աշրաֆ—սես Աօրաֆ
Մելիք Դահեր—90
Մելիք Էլ Մանսուր—90
— Վախտագին }—134, 139
— Ֆալարախին }
Մելիքը—253
Մելիքսեթ—595
Մելիքսեթ Բեկ Լ. Ալբաֆ.—155, 161
Մելքիսեդեկ—32
Մելքիսեթ, Սերաստիայի առաջնորդ—525
— աշակերս Ներսես Բեղլուի—357
— աթոռակից Դավիթ Դ. Կաթողիկոսի—357
— աշակերս Դր. Տաթևացու—351
Մելքոն, Հայր Հովհաննիսիկ Մարեցու—235,
238, 250
— Ժելիք—525
— Եղբայր Հակոբ Կարնեցու—541
— Պարսից Բաղավոր—121
— գրիչ—594
Մեծրայիմ—301
Մետափ.—414
Մեղքոյ—319
Մենանդրոս—5
Մեստրափիմ—299
Մերոպի (նաև Մերոպա) **Մաշտոց**—14, 292,
325—328, 311, 370, 519, 567
— ուսուցիչ Դավիթ Բաղիշեցու—287, 289,
359, 362, 363, 377, 417
— Ամենափրկչի առաջնորդ—423
— որդի Մ. Նաղամի—210, 214
— Վարդան Բաղիշեցու Համախռներից—387
— ոմ—529
— Ժեկ ուրիշը—529
Մերովինդներ—33, 81
Մերուժան Արծրունի—323, 324
Մէժէժ Դնունի—204, 329

Մէլէք Մնաուր }—սես Ալֆի
Մէլէք Մնաուր Ալֆի }—սես Քամիլ Մուհամմեդ
— Քէմլ—սես Քամիլ Մուհամմեդ
Մէլէքը Յայլ—61
Մէլիսանթ, գուստը Բոհեմոնդ II. ի—106
— Հին Բոհեմոնդ IV ի—107, 109
Մէլիք Նասր—սես Նասիր Նասիր-աղ-դին Մու-
համմեդ
Մէմէտս—սես Մահմէդ IV
Մէրայի բեկ—525
Մէմի աղա օղլի—սես Սամշալի Մէմմես աղա
Մէմիզ գայա—474
Միանդակ }—202, 309
Միանդական }
Միկայէլ Ասորի 87, 291, 341, 342, 365,
372, 389, 401, 550
— II (նաև Միքայէլ) —23, 51
— III Ծյուղ. Կայսր—23, 24, 52
— IV > > —34
— VI > > —334
— VII > > —32, 365
— IX > > —182
Միկայէլ Պալեոլոդ (VIII)—71, 75, 89, 147
Միհայլ V?—27
Միհրամ Դարեհ—303
— Պոնտացի—155, 310
— որդի Տիղրանի քրոջ—311
Միհրապուհ—326
Մինսս Համբեցի—191, 193, 423
— աշակերս Դր. Կամախեցու—259, 263,
278, 592
— Երեց, Հով. Թութունջու Ընկերը—413
— Քահանա, Ակնում—475
— Սսի Կթու—541, 551
— Վրդու—423
— Երեց, գրիչ—591
Միրաք—523
Միրդա—238, 250
Միրանշահ—143, 446
Միրդաջան Կտեղոյն պարոն»—275
— պապ Հովհաննիսիկ Մարեցու—238, 250
Միր-Վէյիդ—430, 431, 434, 433
— Հասան սես Հասան բեկ
— Մահմուդ—430, 431, 433, 437
— Շամդին—483
Միքայէլ Ակնի առաջնորդ—476, 477
— գրիչ Խ 5582 ձեռ. —423, 597
— Քոչշանք, գրիչ Ծիաքվի օրինակ»—289,
592
— Քահանա, գրիչ Խ 178 ձեռ. —592
— > Վանում—411
— Վրդու—361
— 1 ? Ծյուղ. Բադ.—22
Միքայէլան Դ.—96
Միքայէլան Դ.—96
Միքէլ—սես Միխայէլ III

- Միքիայ**—45
Մլակեր Կ. (Mlaker K.)—156—159
Մլես—100, 102, 103, 112, 205
Մլիթար Ալբիկանեցի—162, 163, 370, 503
 — Անեղի — 506, 591
 — Գոշ—236, 288, 289, 343, 344, 482, 591, 595
 — Վարդապետ «Յարևելոյ»—519
 — Ուշքիլուայի առաջնորդ—524
 — Երուսաղեմի նվիրակ 1695 թ.—418
 — Սանեցի—348
 — Ռշտունի, աշակերտ Հովհ. Որոտնեցու—351
 — «Տաթևու»—352
Մլիթարյանց Ա.—160
Մկրտիչ Նազար—210, 214, 265, 354, 375, 393
 — Հողեցի—293, 353
 — Փայտաբանցի—352
 — որդի Գալիթ երեցի—238
 — ժամանակագիր—517, 519
 — աշակերտ Գր. Տաթևացու (երկու անձնագրություն, զուցել միենույն) — 351, 353
 — ընկեր Թ. Մեծոփեցու—374
Մկրտիչ, միքացու—531
Մկըբում—530
Մյուլեր Ա. (Müller A.)—85
Մովսէս Բիբլ.—45, 118—120, 262, 298
 — Արծկեցի—216, 224
 — Խորենացի—15, 154, 195, 196, 199, 207, 232, 291, 292, 294—296, 305, 322, 326, 328, 366—370, 374, 466, 467, 471, 543, 544, 549, 567, 573, 577, 583, 585
 — Կազանկատվացի—366
 — Տաթևացի (նաև Խոտանացի)—295, 297, 357, 358, 361, 376, 428, 566
 — Տիկեցի—352
 — Թ. Եղվարդեցի—17, 123, 125, 126, 329, 330
 — «Յուրատաւայ եպիսկոպոսն»—126, 156
 — «Միջեղեցեցի»—523
 — Քերթող } }—սես Մովսէս Խորենացի
 — Քերթողահայը } }
 — Վրդպ. — 361
 — Վրդպ. «Միւս»—361
 — Պրիչ—597
 — «Գօդ չեպիսկոպոս»—363
Մոին—աղ-դին Անար—84
Մողով—սես Մովսէս
Մոնղոլական դինաստիա—435, 436, 440, 445, 446
Մոսոք—301
Մովլով—269, 272, 358, 519, 520
Մուաղղին—սես Մուխզգ-աղ-դին Ջեհանդար
Մուզաֆֆար Անդրադ-դին Կուտուզ—70, 89
Մուղղամ Թուրանշահ—89
- Մութառա փաշա**—277
Մուկդր-աղ-դին Ջեհանդար—443, 446
Մուլայ—151
Մուհամմեդ (նաև Մուհամատ) I, II, III, IV—
 — սես Մահմեդ I, II, III, IV
 — Եղիշաբար—223
 — սես Մահմետ, որդի Ջիանօսի
 — սես Մահմետ ան
 — Խուզարենդե—սես Խուզաբանդալ
 — Փեհլան Ջեհան—504
Մուհէմէտ փաշա—272
Մուհի-աղ-դին Ասուրենդղիր Ալեյլիր—429
 — 436, 442—446
Մուշիլ—535, 598
Մուշեղ, Կարսի Բադակոր—501, 503
 — Կրտ.—սես Մուսէտ
Մուշէ—16, 292, 326, 328
Մուշէդ Մամիկոնյան, IV դ.—324, 370
Մուռը զը Բօրբ—սես Ակրիխու II
Մուսղան—սես Մուլքարը
Մուտէ դան—512
Մուտի փաշա—382, 414, 483
Մուստաֆա (նաև Մուսթաֆա) I—258, 268—
 — 270, 277, 356, 358, 394
 — II—405
 — III—451, 453—458, 461, 490
 — Լալա փաշա—սես Լալա Մուստաֆա փաօա
 — փաշա, վազիր—271
 — փաշա Շահսուլվար օղլի—489
 — Տիկրիկի ղազիր—463, 464
 — բեկ, ջալալի—517
 — բակ—486
 — վազիր (առնառուտ)—565
 — փաշա, Մարզվանում—528
Մուտափաշա—236, 238
Մուտթասը—142, 347
Մուրատ (նաև Մուրադ) I—349, 392
 — II—353, 392
 — III—241, 244—247, 251, 254, 255, 259, 267, 269—272, 355, 375, 376, 394, 516, 518, 535
 — IV—258, 269—272, 277, 358, 360, 395, 396, 400, 412, 428, 482, 518, 520, 523, 564, 565
 — բեկ—211
 — Արծկեցի—493
 — Ալեոր, փաշա—271
 — փաշա—270
 — փաշա, Հալեպում—516
 — գրիչ—593
Մուրթուզա փաշա, Վանում—488, 489
 — փաշա, Թոխթում—270
 — > Վանում—483
 — կոջայ.—485
 — ոմի—519

- Մուրթուղալի իան**—522
Մուրթուղաղուլի—522
Մուրացաւան աղդ—307
Մուրիկ—սես Մօրիկ
Մուրյան Մ.—235
Մրիբ—6
Մրջմուկ—323
Մրւան—332, 333
Մօնամախ—364
Մօսէս պատմագիր՝—սես Մովսէս Խորենացի
— Վիպաղիր
Մօսէս }—սես Մովսէս Բիբլ.
Մօվսէս «Կորովարան զրադան վարդապետ»,
1713 թ.—436
Մօրիկ—17, 277, 304, 330, 332
- Ցարաս—սես Աբաս I, Պարսից օահ**
Ցարդար—սես Աբգար
Ցարէթ (նաև Ցարեթ)—197, 298—301
Ցարէթի—299
Ցարուսակ—342
Ցարքիպա—4
Ցադամ—սես Աղտմ
Ցաղատին—սես Ղիաս-աղ-դին Քայ Խոսրով III
Ցաղըտին Քայքառու—սես Խզզ-աղ-դին Քայ Քավուս I
Ցաղկերտ Վամեեն—4
— «Թոռն Խոստովա»—12
— I—326, 327, 331, 469
— II—328, 331
— III—332
Ցալատեն }—սես Ալա-աղ-դին Քայ Քուրաս I
Ցալատին }—սես Ալա-աղ-դին Քայ Քուրաս I
Ցալսանսոս Կրօնավոր—սես Ալեքսանոս Կրօնավոր
Ցալթէկրաւ—58
Ցակոր, բերլ.—118, 120, 363
— Մծրնայ հայրապետ?—398
— ավանդ.—4
— Ա Կլայեցի—74, 145, 148, 167, 347
— Բ Անավարդեցի—348, 373
— Դ Զուղայեցի—20, 357—359, 361, 414
— Ե Շամափեցի—490
— Կառկառեցի—519
— Ղըմեցի—392
— Կարնեցի—549; Տես նաև Հակոբ Կարնեցի
— Տիկրիկցի—449; Տես նաև Հակոբ Տիկրիկցի
— սես Զգոն
— «Ի Վաղընդու»—352
— Բոստացի—352
— Դր. Լուսավորչի հորաքրոջ որդին—319
— Մրուտնձտեանց—479
— ճդնավոր—351
— քահանա—226
- Ցակոր, «Մեծ առաքինի վարդապետ»—351, 352**
— (Զանաղտն) —351, 523, 535
Ցակրոս—4
Ցաղէքսանդր Մակեդոնացի—սես Աղէսանդր
Մակեդոնացի
Ցաղուր—427, 435, 515
Ցամիր Ցամդայ—սես Ամիր Համզա
Ցամիրիսան, Թագրիզի իշխան—241
Ցան Սորեսկի—սես Սօալէցի
Ցանակ—սես Անակ
Ցապարա—սես Արադա
Ցապէտոսթէ—299
Ցառաքեալ—սես Առամել Վրդայ. Գրիգոր Վա-
դարապատճեցու արօռակից
Ցասան աղա—485
Ցասրաթ բադ—սես Հասրաթ բակ
Ցարապ—149
Ցարեղ—118, 298
Ցարիկ Զալիկ օզիլ—450
Ցարծրունեաց աղջ, տոհմ—սես Արծրունեաց
սզգ, տոհմ
Ցարդուն, Հասան Զալալին սպանողը—143
Ցարաւան—սես Արտաւան
Ցարութին ուսուցիչ Ցակոր Տիկրիկցու—
447, 449
— ոմի—522
Ցաւան—301, 305
Ցենովս—սես Ենովս
Ցեսու Նաւեայ—118, 199, 305
Ցետլ—սես Աղիլ Սեյֆ-աղ-դին Աբու Բեկ I
Ցետկա—298
Ցերակլ—սես Հերակլ, Բյուզ. կայու
Ցիսահ—սես Եսայի Ա Եղիսլարուօցի
Ցղիանոս—սես Ցուլիանոս
Ցորիանոս—12, 44, 470, 471
Ցոկար—սես Ցովար, Կրկ. Հայոց
Ցուան Ակնեցի—473—475
— Արծկեից—353
— թարգմանիչներից—292, 326
— Մանգակունի—15, 328
— Ոսկերեան—13, 341
— Որունեցի—351, 352, 374, 392, 531
— Կաթզ. Հայոց—սես Ցովիանցիս Բ
— «Ի Տեկորա»—18
— Մարեցի—սես Հովհաննիսիկ Մարեցի
— որդի Շմակունի—310
— բարեկամ Ռումեկի—139
— Մայրայվանեցի—127
— Օձնեցի—սես Ցովիանցիս Օձնեցի
— (Ղանաղան) —4, 26, 351
Ցովար աղջ.—319
— Կաթզ. Հայոց—22, 334
Ցովակմ Բանքեցի—462, 465
Ցովիաննէս (նաև Ցուաննէս) Աւետարանիւ—
3, 5, 39, 52, 340

- Հովհաննէս «Աւաղէրէցն պ. Յոհանիսի»—55**
 — թարգմանիչներից—92, 326
 — Թիւթիւնջի—359, 412, 413, 588
 — Գառնեցի—345, 347
 — Մեծոփեցի—351, 353
 — Սմբատ—132, 133, 204, 263, 338
 — Հերմոնից—293, 352, 353
 — Ուրայեցի—359
 — Փափշնցի—293
 — Եպիսկոպոս—մես Սեղբեսրոս
 — Ժամանակագիր—32
 — Տուեցի—144
 — Կողեռն—131, 262, 279
 — Մարեցի—237, 244, 250, 253: Տես Յան
 Հովհաննես Մարեցի
 — «Նըւ ասու»—մես Հովհաննիսիկ Մարեցի
 — Մայրեցի)
 — Եղբայր Հեթում Բ-ի—70
 — մես Հերում Ռ
 — 1 պապ—47
 — լլլ? Ճ—49
 — VII Ճ—50
 — X Ճ—53
 — XI Ճ—53
 — XII Ճ—53
 — XIV Ճ—54
 — Հայր Անակլէտոս 1 պապի—40
 — Հայր Բէլախոս 1 պապի—47
 — Բ, ԿՊԴ. Հայոց—16, 18, 29, 292, 329, 330
 — Գ, Օձնեցի (նաև Աւանեցի)—20, 128, 129,
 333, 334, 381, 558, 575
 — Դ Ովայեցի—23, 335
 — Ե Գրասիանակերացի—24, 316, 336: Տես
 Յան Հովհաննեսիեցի
 — Զ Սսեցի—62, 64, 343, 344
 — Մարկարազ—341
 — որդի Երգնկայի Մարգիս Եպիսկոպոսի—
 146
 — Քոլոզ—480: Տես Յան Հովհաննես Քոլոզ
 — Ծ Վագընդուռ—374
 — մես Տրդաս III
 — Կարիկ—մես Յոհան Որոսնեցի
 — Երեց—211
 — (Մարկարազ)—341
 — որդի Բարբար Հովհաննիսի—491
 — Կրոնավոր—233
 — Վահան, Ժարդան—329, 371
 — Գեռփէռօժան—մես Կալաւճոս Պաւրֆերա-
 լէն
 — (Ղանաղան)—342, 352, 354, 361, 362,
 374
 Յովհասափ Ղափանցի—413
 — «Ոհանավանից առաջնորդ»—423
 Յովհաքաղ—303
 — բիբլ.—118, 588
- Յովհաէփ Կթի. Աղվանից—340
 — Ա, Հողոմցի—292, 326—328
 — Բ, Փարպեցի—22, 334, 335
 — «Եպիսկոպոսի Կողմանցն Անախոքայ»—
 341, 343
 — Արդությանց—497, 509, 529, 537
 — Վարդապետ, Երշած 1247 թ.—140
 — Խառտքասահից—353
 — Նահատակ—531, 563
 Յովհաէպոս պատմազիր—մես Յուսէպոս սլա-
 վագիր
 Յուզա Գաղիղէացի—3, 2:
 — Մակարէ—310
 — (Ղանաղան)—120, 296, 314
 — ազդ—306, 309
 Յուզայեան—336
 Յուզաս—մես Էնիֆա
 Յուզաւու—մես Հուլյառու
 Յուիիանոս—12, 44, 277, 321, 376, 452,
 468, 470, 471
 Յուիիոս—43
 Յուիիանոս (Հալիկառնացի) —12
 Յուլյուրլու—238, 250
 Յունան, Նամախից—352
 Յուսէկ—199, 305
 Յուսէկն ամանտի—358
 — փառա—488
 Յուսէփ—մես Յովհաէփ Ա
 — մես Յովհաէփ Բ Փարպետի
 Յուսէպոս պատմազիր (իմա Փլազիոս) —4, 28
 Յուսէկ—Գր. Լուսավորչի թռու—12, 321, 322
 — Հայր Մտեֆանի—317
 Յուտուփ |—129, 162, 163, 337
 Յուտութ ,
 Յուտահ Ֆ. (Justi F.)—162
 Յուտահնէ—16
 Յուտահնոս I—16, 17, 47, 50, 123, 329
 — II ?—50
 — «Երբորդ»—50
 Յուտահն 1—47
 Յուտահնա 11—20
 Յուտահնա |—17, 47
 Յուտահնոս |
 Յուտահնոս Եպիսկ. —6
 Յօդիէկ—մես Օգուէկ
 Յօհան Ակնեցի—մես Յոհան Ակնեցի
 — Յօձնեցի—մես Յովհաննէս Յձնեցի
 Յօհաննէս իմաստասէր—մես Յախորդը
 — Պլուզ—551
 — Եպիսկ. Խաչկավանքի ավանդական կառու-
 ցող—572, 577
 — մես Տրդաս III
 — Մբատ—մես Յովհաննէս Սմբատ
 — Արճիշեցի—228, 230
 — արեգա—492

- Յօսման**—**տես** Օսման I
 — **տես** Օսման Յուղղեմիր
Յօսեփ—**տես** Յովսէփի Եահատակ
Յօվսէփ—**տես** Յովսէփ II Հողոմզի
Յօվսիայ—303

Նաասսոն—297
Նարուղոգոնոսոր (*նաև Նարոջոգոնոսոր*)—
 120, 199, 306, 319, 391
Նադիր (*նաև Նատիր*) շահ—425, 426, 434,
 439, 526
Նադար Խան—**տես** Խախորդի
Նադիր Խան—238, 250
Նաթանիլեանք—102, 111
Նալբանդյան Հ.—86, 90, 93, 167, 170
Նահապետ Եղեսացի—418—421, 423
Նադաշ Վարդապետ—**տես** Մկրտիչ Նադաշ
Նամաթ—485
Նաման աղա—485, 496
Նասիր-աղ-դին Հումայու—427, 435, 443
Նասիր-աղ-դին Մուհամմեդ—440, 442, 445
Նասիր Նասիր-աղ-դին Մուհամմեդ—183, 192
Նասիր Սալահ-աղ-դին Յուսուֆ—89
Նասիր Սալահ-աղ-դին Յուսուֆ—59, 60, 85,
 86, 135, 164, 263
Նասիր-աղ-դին Սուկյան II—164
Նասիր Դառող-Քարաքըի—88
Նասուֆ, Փաշա—270
Նավքէիս—40
Նարկիսոս)—**Բերես Միկնույն** անձնավորու-
Նարսիսոս)**Թյունը**—9, 40
Նաւայի Փաշա—519
Նամեյ—118, 199, 305
Նառուղ (*նաև Նաւրուղ*)—150, 512
Նաբովի)—119, 298, 567
Նաբուր)
Ներսովիթ—**տես** Բէլ
Նեկառիսիս—13
Նեռ—9, 293, 391
Նեստորիոս—45
Ներշապուհ—328
Ներոն—4, 38
Ներուաս (*նաև Ներաւուս*)—5, 28, 39
Ներսէէ (*նաև Ներսէէ*) ավանդ—200, 307
 — մարզպան—204, 332
 — Կամսարական—332
 — որդի Շապուհ 1—331
 — (զանազան) —321, 368
Ներսէս (*նաև Ներսէս*) Ա Պարթ—12, 13,
 133, 146, 178, 190, 321—325, 341, 346,
 369, 468, 551, 557, 572, 573
 — Բ Բագրեանդցի—16, 329
 — Գ Իշխանցի—19, 30, 331
 — Դ Շնորհալի—59, 84, 121, 340—342, 365,
 372, 503, 544, 575, 579, 585, 593

Ներսէս Լամբրոնացի—85, 340, 343, 594
 — Պալենց—35, 173—175, 178, 179, 190—
 193, 195, 196, 207, 208, 534
 — որդի Լոռն Ք Բագավորի—98, 105
 — Կլայեցի
 — Շարակնասաց
 — Խունեցի—237, 238
 — Սերասաացի—519, 523, 537
 — Բաղիշեցի—362
 — Բեղլու—356, 400
 — Ըէէբակեաց—362
 — Կթու Աղուանից—144
 — գրիչ Հ 3276 ձեռ.—591
 — > Հ 3965 > --591
 — (Փոքր) արեղա—233
Ներվա—**տես** Ներուաս
Նէրվաւվըզուս—109
Նէրու-սէր—**տես** Նիկու-սիյար
Նիկանօվի (*նաև Նիկանօվի*)—**տես** Սելևկոս
 Նիկաւ ար Սայնթ-Ումեր—119
 — Քրէր Կ կարգէ Բրէջուրացըն—78
Նիկաւաւան «Մայստոր Ոսպիթլուն»—77
Նիկաւայոս 1 պապ—52
 — II > —55
 — ? > —78, 79
Նիկափոր
Նիկիփաւուն)—22, 26, 365
Նիկիփոս)
Նիկողայոս Սալկոն—34
Նիկողոս Վրդու—527
 — գրիչ—598
Նիկոմոս—122
Նիկու-սիյար—442, 445
Նինոս—196—198, 290, 298, 299, 304, 305
Նինուաս—199, 299, 305
Նիւքար—304
Նշանյան Մ.—257
Նոմէրիանսս—42
Նոյ—118, 119, 195, 197, 289, 291—293,
 298—301
Նոյեմզար—298
Նոյլիգեկի Բ. (Nöildeke Te.)—371
Նովիրիի—167
Նորայիր—199
Նորմանդական դինաստիա—82
Նորբանին—**տես** Նաւա-աղ-դին Մանմուդ բեն
 Ջենդի
Նուրատին, որդի Բաղէշի Ավագլ բեկի—361,
 397
 — Հալեպում (*հավանաբար Ավդալ Նուր-աղ-*
դին Ալին 1186—1196 թթ.)—342
Նուր-աղ-դին Մահմուդ բեն Զենդի—110,
 112, 114

- Նօխա իսան**—151
Նօհ աղա—420, 486

Շաբրաթ—տես Շամբար
Շաթըր—415, 483
 — (ուրիշ) —492
Շալշյան Ա.—480
Շահագիր Ե.—253
Շահալամ—տես Կուտբ-աղ-դին Շահ-Ալիմ Բա-
հաղուս օսի
Շահակ—13, 324, 325
Շահապ—230
Շահրանուար—164
Շահրազ—տես Աբաս I
Շահէն—494
Շահի-Արմէն—134, 164
Շահիջան—տես Շիհաբ-աղ-դին Շահ Զենան
 — 1—տես Ռաֆի-աղ-դառլա Շահ-
 — Փաղան 1 Ձեհան II
Շահմասուր—349
Շահմուրաս—588
Շահմելիք—214
Շահնազար իսան—436
Շահնազարյան Ա.—165
Շահնշահ—տես Ամբատ Բ
 — որդի սպասարար Զաքարեի—136, 144
 — Վրաստանից—151
Շահպատին—144, 264
Շահռուխ—171, 223, 514, 515
Շահսուլթան Ռուէին—523
Շահսուլվար—489
Շահվարազ—տես Խոնիան
Շամամ—230
Շամամիաթուն—238
Շամբաս—199, 306
Շամդիին պարոն—420
Շամիրամ—196—198, 290, 291, 299, 304,
305
Շամիալի առհմ—430
Ջամշադրամ—313, 368
Ջամս-աղ-դին Մուհամմեդ Զուկեյին—148,
150, 168
Շարան—419
Շապան աղա—483
Շապուհ 1-41, 81, 317, 318, 331
 — 11—44, 81, 319, 321, 323—325, 331, 468
 — որդի Հազկերա 1-ի—204, 326, 469
 — որդի Ազու Ա-ի—501, 503
Շատոն (նաև Շատօն)—419, 484
Շարա—303, 309
Շարաֆ-աղ-դին (Cheref-ouddine)—366
Շարաֆ իսան—387, 417
 — Ամիր—227, 228
 — բեկ Լ—232
 — պարոն)
- Շաւարչ**—199, 305 .
Շեմս-աղ-դին Ռաֆի աղ Գերեջաս—442, 443,
445
Շիդար—տես Արտավազը Բ
Շիհար-աղ-դին Շահ Զենան—429, 436
Շիպէն—520
Շիրին—465
Շիօլիչի—529
Շիամիր—227
Շմառոն ավանդ—310
 — Տաթկեց—293, 353
Շմէզդին—381
Շմուէլ (նաև Շմաել)—15, 327
Շնաւար—529
Շրուանշահ—31
- Ոգուհի**—316
Ողոստոս—3, 120
Ոլոմզիս—322, 323
Ուան վրաց. Աղուլիսից—423
Ուրան—տես Օրին
Ողբիանոս—324
Ոյկ, կայսր Խալիֆայում—53
Ոյկ 1, թազավոր կիպրոսի—62, 63, 71, 87,
109
 — ա Լըդինայ «Պայլ Կիպրոսի» և ապա թա-
զավոր կիպրոսի—71—74, 77, 78, 91,
105
 — Էռէվայլ «Մայսառն Ոսպէթլուն»—77
 — «Գունդ ար Պրայն»—108
 — Լուն Բ թազավորի թոռ, աղջկա գծող—108
 — գանազան—107, 108
Ոյկէթ—74
Ոյրբանոս—71, 72
Ոնորիոս, որդի Թէոդոս 1-ի—45, 325, 470
 — II-պապ—57
 — III Ճ—63, 65
 — ? Ճ—78
Ոսկան, ժամանակագիր—508, 521, 536
 — Հնքուշեցի ?—527
Ոսկեանք—314, 578
Որմիսդ Խոսրով 10
Որմիզդ (զանազան)—331, 332
Որոգեն—8
Որոգինս (նաև Որեգենէս, Որողենէս)—8—
10, 28, 40, 41
 — III պապ—58
Որդուս—10
Ուայիս պէկ—211
Ուզուն Հասան—տես Հասան բէկ
 — Մահմատ—տես Մուհամմեդ III
Ությանիկ—233
Ուլամա (նաև Ուլամէ)—227—229, 231, 232
Ուլուիսան—250
Ուխտանես—154, 155

- Ուկ**—180
Ուգուրիու Մուհամմեդ—սես Մահմէտ պակ
Ուղուրսուլթան—522
Ումէկ—139, 145
Ույանիս—212
Ունկոռուզաց Թախտ—266, 355
Ունորէու—սես Հոնորիոս
Ուշոջի—488
Ուսկուն Հանըմ—491
Ուսուֆ—սես Նասիր Մալահ-աղ-դին Յուսուֆ
— սես Յուսուփ
— փաշա Ղարսեցի—489
— կոր—486
— Զաթրաւի օղի—418
Ուսպենսկի Ֆ. (Սուսենսկի Փ.)—ակադ.
85—87
Ուտէացոց աղդ—303
Ուրախան—սես Օրիան
Ուրրանոս Ի պապ—41
— II պապ—56
Ուրուխան—238

Զաթրաւիլ—418
Զալըի—450
Զաղատա—168, 346
Զամչյան Մ.—111, 156, 173—175, 235, 467
Զանկու (նաև Զրնկո) զան—137, 141, 345
Զարժաղան—139, 345, 346, 372
Զաւպան—151, 512
Զէնկէլիլի-բէլ—459
Զիրերիր—47, 48

Զիւտէպերթ)
Զիւտրպայրդ)—48, 49
Զիւտէպայրտ)
Զիւտրիկ—46, 49, 51
Զիւտրին—51
Զիւտէպէրս—47
Զէկիկ—26
Զունակ—323
Զօմար—412, 483
Զօպան—սես Զաւպան
— պապ—490

Զալալաւդ—սես Միխայիլ Պալեոլոզ
Զալթօն)—150, 171
Զալթաւն)
Զալիալաւդ—սես Միխայիլ Պալեոլոզ
Զալիան տը Պին (նաև Արսուֆի և Ակայի
պայլ) —67, 69—71, 74, 76, 107
— «Ճերն Գերութա»—66, 67
— «Սայիտոյ տէրն»—66
Զալհաւունոյ աղդ—339, 340
Զակարոս—311, 312
Զահատուր իսան—523
Զահլաւունիք—121, 122

Զաղարին I—50, 56, 83, 106, 110, 340
— II տը Պուրդ—56, 57, 83, 84, 106, 108,
113, 340
— III—59, 84, 106, 113, 340
— IV (Գողի) —59, 85, 106
— V (Փոքր) —59, 85, 95, 106, 113
— Ֆլանգրացի—61, 86
— ուլ Պին —107
— ոմ 62
Զաճոյէ—199, 306
Զայազիս 1—265, 349, 351, 381, 392, 534
— 11—265, 266, 355, 393
— որդի Սուլեյման I-ի—267, 275, 355,
393, 515, 518
Զայանչար—150, 170
Զայապիս—198, 304
Զայտար նուի—70
Զայտարայ—80
Զայտուլ Ղան—150, 169, 512
Զայաւ)
Զայինառուր—153
Զայիտուրաց (նաև Զայընտուր) աղդ—152,
213
Զանտուլիք—54
Զաշուլ)—սես Բաշու
Զաշօ)
Զապ, Արշակունի թաղավոր—13, 178, 204,
207, 292, 323, 324, 369, 370, 468
— թոռ Գր. Լուսավորիչի—12, 321
Զակալ—56
Զամանյան Գրիգոր—461, 465
Զառքամ—200, 309
Զատկանյան Ք.—236
Զատմարան—սես Հով. Դրասխանակերտցի
Զատրիսիոս—35
Զարան—146, 168
Զարետ—198, 305
Զարթենիկոս—5, 28
Զարթիկոս)
Զարիկ աղա—491
Զարիկիարուխ—սես Մուկն-աղ-դին Աբու-
Մուզաֆֆար Բարկիարուխ
Զարոնյոս—284
Զարոյր (նաև Զարույր Սկայորդի)—199, 305,
306, 366
Զարպար—46
Զարքայ—147
Զաւզոս, հայր Լեռն II պապի—45
— սես Պողոս Առաքեալ
Զաւնաւֆանց—սես ՊԵԿ Կայդան
— IV պապ—48
— VII » —54
Զաւրֆիրայք—45
Զաւրֆիրաւէ Կալաւժան—սես Կալաւժան
Զաւժերաւիեն

- Գել—266**
Գեղտառոս—սես Պիղասան
Գեմունա, Անտիոքի մի քանի իշխաններ՝
 «ըրինձ» և սրանց ժառանգներ—60—62,
 65, 68, 71, 76, 88, 103, 106, 108—110,
 113, 114
 — «Ծրինձ Դարանդին»—108
 — «Որդի թաղաւորին Կիորոսի»—78
 — (դանաղան)՝ 63—65, 77, 108—110
Գետրոս Առաքեալ—4, 37—39, 48, 51, 319,
 403
 — Աղեկանդրացի—11
 — Բրովաւստ—54
 — Ա Գետաղարձ—263, 338, 339, 381
 — «Վատրիարք Անապոյ»—61
 — Հաւաղէրէց—49
 — Մարկարադ, Ժամանակաղիբ—508, 590
 — Վրդու, Կարինում—542
 — Երուսաղեմի պատրիարք—479, 497
 — Եպիփակ. «Թաղէսոսի Առաքելոյ»—353
 — զրիչ № 947 Ճռու—593
 — > № 4034 > —595
 — (դանաղան)՝ 28, 362
Գետրուկեսկի Ի. (Լեռուշևսկի Ի.)—222,
 223
Գերճ—199, 305
Գերող, Պարսից թաղակոր—303
 — որդի Հաղկերա 11-ի—328, 331
Գերողամատ—331
Գէմունտ, «Գունդն Կոռիկոս»—178
Գէրթ—66
Գիլարդու—188, 512
Գիղատոս ավանդ:—3, 37, 313
 — ոմն—476
Գիշխուր—150
Գլանչ—68
Գլասան—50
Գյուտը 1—402, 408, 426
 — հայր Լևոնի—84
Գնդուխտար—70—76, 90, 91, 145—147, 168,
 533
Գուէթ Զաքարիա—79
Գուէթ Կայզան—80
Գողոս Սամոստացի—10
 — Գ, Վանեցի—462, 465
 — Գավառցի—385, 399, 594
 — «Հայրըն Վարագայ»—532
 — մահենի—529
 — զրիչ—593
Գոմպէսոս (նաև Գոմպիսոս)՝—155, 310, 311
Գորփիւր—374, 375
Գուղա Զնքսան (նաև Թուլար Բուղա)՝—148,
 512, 533
Գուղաղուշի—150
Գուսաթ—145

Գուսախին՝—սես Արու Սեյխի
 շուտածնա,
Գուրկոյն—107
Գոիամ—199
Գալումիդ—201
Գարբոտին Գէկպարս—սես Պնդուխտար
Գրաւրոս—10, 42
Գրաւիիկ—42
Գրնձեր—Կայուր Խամալոյս—53
 — իտալական կայսր Ոյկի որդի—53
Գօղոս Առաքեալ—4, 13, 38, 39, 319, 341,
 563
 — Ակնեցի—475
 — ոմն—340
Գողքեր—470
Գորփիրօմէ—սես Կալաւման Պաւրֆերտափէն
Զարը «ամիրապետ»—335
Զալաւը Խաչենի իշխան—143, 144
 — Թաւրա—147
 — սես Խաջորդը
Զալալաղին—134, 137, 165, 345
Զալալյան Հասան—437
Զահար—24
Զազաթա, Մոնղոլ դորավար—143
Զազաթէն—515
Զամասպ—7, 332
Զանդուլ—444
Զանիպէկ՝—514, 534
Զանիրեկ՝—51
Զառլ 1—50, 51, 82, 179
 — 11—52
 — 111—53
 — Մարգէլ—50, 51
 — որդի Նախորդի—51
 — Մայն—51
 — որդի Պիպինի—51
 — Եղբայր Լուգովիկոս IX—68, 71
 — «Ըուէտ», Միցիլիայի թաղակոր—72, 74—76,
 78, 109
 — (դանաղան)՝ 51, 55
Զակաթխան—530
Զափար Ներքինի, Թարգեղի իշխող—245,
 248, 249, 255, 356
 — (նաև Զափը) Խմայէլացի—142
 — Փաշա, Վանում—416, 483
 — աղա—483
 — մոյս—554
Զալալաղին Միրանցան—սես Միրանցան
Զիասմութ—143
Զհանդիր (նաև Զհաննիլիք)՝—209—213
 — Հնդկաստանի մոնղոլական դինաստիայից—
 443
Զհանցան (նաև Զհաննահ, Զհանցան, Զհ-
 հանցան)՝—152, 153, 171, 209, 210, 213,

- 214, 216, 218, 222, 223, 265, 427, 435,
 482, 498, 514, 515
Զեանշահ (նաև Զահանշահ) — հայր Հովհաննես
 Մարեցու—235, 236, 238, 244, 250, 253
 — տես Ուաւան Ախտար
Զուռա Սահիպ Դիւան—տես Սադ-աղ-Դովլիք
Զուռաննէս, չո. Պապ—189
 — Մնուր—տես Հերում Բ
 — Եղբայր—> >
 — Վարդապետ Արվելակոն—176
Զոջկապ—148
Զուռան 205
Զուռաշիր «Ալքեայն Հեփթագաց»—316
Զուռանշիր «Հշիան Բագաց»—338
Զուռի Կասար—170
- Ռտգաւ.**—298
Ռտգուլֆ Սոււասոնցի—տես Ըուայուլ Տը Սայ-
 սունց
Ռաթի Պապա—147
Ռահզագ—29
Ռամաս—26
Ռամանոս 11?—26, 363
 — 111—27, 364
Ռայմոնդ (նաև Ռայմունդ) — տես Ռեմոնտ
Ռաշեդ-աղ-դին—90, 116, 167—171, 192—
 193
Ռաջապ—484
Ռասուլ—492
Ռաւդակնիս—45
Ռաւդէրս Կիջարդ—55, 108
 — «Մտյառոն Խազէթլուն»—60
 — «Պատրիարք Երուսաղէմի»—66
Ռուշան Ախտար—442—446
Ռաֆի-աղ-դառլա Շահ Զեհան II—442, 443,
 445
Ռաֆիալ Գաբրիադաղ—տես Շեմս-աղ-դին
Ռաֆի-աղ-Դերեշաս
Ռաֆիալ Չան—տես նաշորդր
Ռաֆիալէ—
Ռաֆի-աշ-ջան—442, 443, 446
Ռեմոնդ «Գունդ Տրապաւլոյ»—109, 110,
 113
 — «Բրինձ Անտիքայ»—95, 103, 112, 113
 — տը Բաւգեր—108
 — Քեռի Հեթում Բ-ի—181
 — (զանազան) —109
Ռիթա, կին Հեթում Լամբրոնացու—102, 111
 — դուսար Հեթում Ա-ի—105
 — Քույր Հեթում Բ-ի—105, 182, 183
Ռիշարդ I - 60, 61, 85, 86, 88
 — ազդական Նախորդի—66, 88
Ռոջեր-դիլ-Պրինչիպատո—110, 113
Ռովեն Ա ինան—82, 94, 100, 179, 191,
 205, 208, 342, 343
 — Բ իշիան—96, 100, 101, 205, 342
 — Լեռնեցի (Պ)—95, 103, 109, 205
 — Գ—95, 98, 101, 107, 112
 — Որդի Հեթում Ա-ի—105
 — Որդի Լեռն Բ Բագավորի—105
Ռովինանց աղդ }—94, 99, 111, 136, 239,
Ռուրինեց } 365
Ռուրեն—տես Ռովեն
Ռուրկն-աղ-դին Արուլ Մուղաֆֆար Բարկիա-
 րուխ—537
Ռուրկն-աղ-դին Ղիճ Արսլան IV—66, 72, 89,
 148, 168
Ռուսթամ պակ Թրիան աւդիի (կամ Թրիանի
 Ռուսթամ } որդի) —210—212, 214
Ռոստակ—238, 250
Ռոստակն—տես Արիստակէս, որդի Գր. Լուսա-
 վորչի
Ռորէն—տես Ռուլիքն
Ռոպէնցիք—179
Ռոսսեյիկն Ֆ. (Ռոսսեյկին Փ.)—160
- Սարաթայ Պահատուր** (նաև Բահադուր) —115,
 137, 138
Սարէիխոս—40
Սարուսիոս—տես Շապուհ I և II
Սա'դ աղ Գովլե—149, 169
Սադուլա խան—429
Սադր-աղ-դին Իրզահիմ—150, 170
Սաթենիկ—314
Սալահատին—տես Նասիր Սալահ-աղ-դին Յու-
 սուֆ
Սալարն }—26, 31
Սալարյան }
Սալիխ Խամայիլ—88
Սալիխ Նեշմ-աղ-դին Էյուր—88, 89
Սալմ—տես Սէլիմ II
Սալշուխ Խաթուն—226
Սալշուկ—>—153
Սալտուխ }—134, 164
Սալտուխ բեն Ալի }
Սահալատին—տես Նասիր Սալահ-աղ-դին Յու-
 սուֆ
Սահակ—տես Խասհակ Բիբր.
 — Պաթե—14, 292, 325—328, 330, 331,
 341, 370, 519, 557, 584
 — V գ. Բարգմանիչներից—2-2, 326
 — Բ կթշ.—16, 328
 — Գ >—20, 332, 333
 — Արծկեցի—418
 — Աղիկուրէ—336
 — Խոճա Շահպանդար—418
 — Բագրատունի, ասպետ—325
 — Նահատակ—31, 563
 — Զէլէպի—524

- Վանեցի—287, 386
 — Զուգայեցի (*«Մաթսադ»*)—525
 — «Սիւնկաց թաղաւոր»—130
 — Եպիսկոպոս ?—20
 — Բազրատուսի իշխան—30
 — «Որդույ Խամայիլ»—30
 — ևս Շահակ
 — «Վարդապետ աթոռակալ»—361
 — տրեգա, գրիչ—285, 286
 — ժամանակադիր—508, 522, 523, 536
 — (զանազան) —363, 397, 423, 491
Սահիկ տրւան—ևս Շամս-աղ-դին Մուհամ-
 մեդ Զուվեյին
Սազա—298
Սազաթել—596
Սազինա—310
Սամազար—77, 149
Սամուէլ Անեցի—2, 28—33, 84, 85, 94, 97,
 99, 111, 112, 162, 164, 169, 191, 193,
 194, 214, 235, 250, 251, 286, 290—292,
 294, 296, 340, 367, 370—373, 375, 482,
 498—500, 503, 537, 538, 591
 — Ա Արծկեցի—15, 328
 — գրիչ № 6072 ձեռ. —542, 597
 — , № 4849 , —584, 596
Սամփսոն—314
Սանասար—199, 200, 306
Սանատրուկ—3, 203, 313, 314
Սանդուխտ—314
Սանոս Զէլէպի—564, 566
Սանուառ—88, 91
Սապա—38
Սաջաններ—31
Սառայ—306, 363
Սառի փաշա—453
Սասան (Ստահրացի)—8, 303, 315, 331
Սասանանայ(եան) աղդ—123, 331
Սատոռն—6
Սատրատ—ևս Սադր-աղ-դին Իբրահիմ
Սարդիս, Երգնկայի արքեպիսկոպոս—140,
 142, 144—147
 — Արծկեցի—353
 — Կաֆայեցի—413
 — Կիպրացի—410, 413
 — Կոփեցի—420, 424
 — Տիղրանակերտցի—401
 — Զորավանից—353
 — Կարինից—361
 — Խառարաստից—353
 — Ստանուցի—572
 — Սորբեցի—371
 — Համթեցի—509, 526
 — սարկավագ—397
 — Ա կթշ.—26, 338
 — որդի Աղիզմացի—32
- ուսուցիչ Կիրակոս Վիրապեցու—353
 — Սալնապատից—293
 — Սիանակեց—124
 — Վրդու, Կարինում—542
 — > Թաշմաղ օղլի—524
 — իշխան—144
 — Զաքարյաններից—133
 — (զանազան) —233, 245, 253, 293, 321,
 331, 339, 340, 351—353, 492, 568
 — գրիչ № 1601 ձեռ. —599
 — > — 2379 > —594
 — > № 4347 > —591
 — > № 4721 > —596
 — > № 5786 > —599
 — > № 6196 > —597
 — > № 7125 > —599
Սարդիսոս—200
Սարդար—347
Սարդանապալլ—199, 305
Սարի փաշա—491
Սարիւայ Հրդելի Աղձնեաց»—313
Սարիսօ—236
Սարգան—144
Սարտար—252
Սաւալան պակ—211, 212
Սաւտիր—40
Սափի—ևս Սեֆի I
Սափար, Նահատակ—266
 — Վանում—415
 — «Մազզասի»—423
Սերէսոս—29, 155
Սեղոստոս—48
Սեղեկիայ—319
Սելեկյան թաղաւորներ—207
Սելեկոս Նիկանօվը—201, 307, 312
Սելլեստրոս I—42, 318
 — III—54
 — IV?—55
Սեմ—119, 289—291, 298—303
Սենեքրիմ (նաև Սենաքերիմ) ավանդ.—196,
 199, 202, 306, 309
 — (նաև Սէնեքարիմ, Սենէքարիմ) Արծրու-
 նի—27, 130, 131, 133, 262, 263, 337,
 338, 347, 364, 482, 516
Սերուք—119, 298
Սեւաստիոս Հէռի—62
Սեւերոս—8, 40, 469
 — Անտիոքացի—297
Սեֆի—ևս Սեֆի I
Սեֆյան գինասահա—425, 435
Սէթ—118, 293, 525
Սէլէստինոս 111—60
 — IV—66
 — sbu Փէռ և Մուռուն

- Աէլիմ (*նաև Սելիմ*) 1—266, 375, 382,
 383, 393, 535
 — (*Սելիմ*) II—267, 275, 255, 394, 516, 518
 — փաշա—488
Սէյլիդ Արդուլա խան—442, 443
Սէպիկ—սես Աէֆի I
Սէվերիոս—42
Սէբէ—52
Սէրէիսոս 11—52
 — 11I—53
Սէֆի շեխ—427
 — I, Պարսից շահ—425, 428, 429, 436, 519,
 520, 523
Սէֆեռուլի խան—520
Սէֆութին—սես Աղի Սեյֆ աղ-դին Աբու Բեկը
Սիլիսէ—41
Սիլիդոնիթ—47
Սիճէպայրա—47
Սիճէպէրթ—48
Սիմաքսոս, Թարգմանիչ—7, 40
Սիմէոն (*նաև Սիմէօն*) Երևանցի—357, 376,
 378, 490, 495, 527, 529
 — Լեհացի—545
 — Մյունիքից—352
 — արքեպիսկոպոս—520
 — Ապարանեցի—254
 — ռոբէ Խ 2281 ձեռ.—594
 — > Խ 4180 > —595
 — > Խ 4998 > —592
Սիմոն I, Վրաց թագավոր—241, 242, 247—
 249, 252, 255
 — աը Պոյլ—74
 — ուսուցիչ Մենանդրոսի—5
Սիմոն ա Մունֆաւրթ (*նաև Մընֆաւրդ*)—72,
 73, 75
 — նախորդի հայրը ?—75
Սիման փաշա Զղալ օղլի—482
 — տաճիկ—419
Սինաքերիմ—սես Սենեկիմ Արծրունի
Սինքիոս—54
Սիոն—22, 334
Սիսակ—198, 237, 303, 309
Սիրաւա—69
Սիրելիոս—7
Սիրիկ—75
Սիրիկոս—44
Սիւլէյման—սես Սուլէման
Սիւրաւեկիր աը Գայրմ—72
Սիւրէ—202
Սկոլայն—38
Սկունիք—309
Սլբատ (*նաև Սմպատ*) Ա—2, 31, 129, 130,
 161—163, 204, 232, 336, 337, 501, 503
 — Բ—130, 163, 204, 338, 371, Է01
 — Ժարզպան—204
- Գունդստաբլ—67, 89, 111, 112, 164, 168,
 194, 346
 — Կղբայր Հեթում Բ-ի—98, 105, 115, 150,
 170, 183, 192, 205, 348
 — Շահինշահ—սես Սմբատ
 — Խոստովանող—24, 31, 335, 501
 — Բագրատունի—(մի քանի հողի)—314,
 324, 332—335, 501
Սմբատյանց Մ.—238, 253
Սմբէյաւթ—սես Իզգ-աղ-դին Իզայ
Սյուրմեյան Ա.—507, 508
Սնէսք—44
Սնդուր Աշխար (*նաև Ըշխար*)—սես Սննդուր.
 էլ Ասխար
Սոլիման—սես Սուլիման
Սողոմոն բերլ.—120, 340
 — Քառնեցի—22, 334
 — Մանուշակյանց, գրիշ—592
Սոմաս—520
Սոնկուր էլ Աշխար—74, 90, 91, 105, 112
Սոփի—316, 317
Սոփի, դուստր Աշոս Ա-ի—159
Սութան—151
Սուլամիչ (*նաև Սոյլամիչ*)—150, 151, 170, 171
Սուլիման I—233, 266, 267, 275, 355, 382,
 383, 393, 394, 399, 412, 482
 — II—117, 404, 405, 408, 483
 — I, Պարսից շահ—272, 429, 436, 520
 — փաշա Արծիկցի—489
 — > Պուտիմում—405
 — ըեկ Բիժան օղլի—219—221, 223, 224
Սուլթան—սես Խանսուլթան
Սուլիման—14, 128
Սուկման-ադ Կուտրի—164
Սունդար—515
Սուրբ—199, 305
Սուրեն, պարսիկ արքայազն—312
 — որդի Անակի—316
Սուրենեան Պահլաւ—313, 315
Սուրմակ—15, 326, 328, 331
Սուրբայ (*նաև Սուկեյ*)—150, 170
Սուրբիսա, Վրդպ.—417
 — ոմք—542
 — գրիշ—279, 594
 — Ղափանցի—590
 — (եանք)—314, 316, 578
Սպանդարս Արշակունի—327
Սպանդունի—202, 309
Սպիլը կին Լեռն Ա թագավորի—62, 104, 107,
 180
 — դուստր Հեթում Ա-ի—64, 105, 109
 — Ժայր Բալղուին Փոքրի (V)—59, 95
 — Քույր Բալղուին Գոթու (IV)—106, 107
 — Կին Պեմոնա Ալլ-ի—109
 — դուստր Կիպրոսի Հեմրի թաղավորի—107

- Ստեփանոս Ա. Գլուխը—22, 334**
 — Բ Ռշտունի—337, 338
 — Դ Հոռմկլայեցի—80, 93, 149, 181, 191, 347
 — Ե Սալմառաեցի—251
 — Զուղայեցի (նաև Սպահանցի)—419, 423
 — Մեղրեցի—280
 — Վարագեցի—233
 — Տարեզիր—116, 165, 166, 168, 169
 — Տարօնեցի—սես Ասոյիկ
 — Միւնեաց եղիսկ—237, 292, 326
 — Թավրիզեցի—352
 — Գութայեցի—524
 — Այրիվանի առաջնորդ—280
 — Նահատակ 1384 թ.—381, 392
 — > 1682 թ. 382, 414
 — Հոռմայեցի—սես Աս. Հոռմկլայեցի
 — Ընորդնձայք—233
 — Ա պապ—51
 — որդի Յուսէկա—347
 — որդի Ռամանոսի—26
 — Ծի տանէն Միւնեաց—293, 353
 — Օրբելյան—155, 158, 161, 191, 499
 — Վանի առաջնորդ—411, 419
 — Ակնում—475
 — Վարագում—485
 — Ղրիւ № 912 ձեռ,—593
 — > № 1518 > —590
 — > № 2381 > —594
 — > № 2705 > —594
 — > № 4243 > —595
 — > № 7534 > —598
 — (դանադան)—51, 191, 329, 338, 340, 357,
 361, 375, 534
Ստեֆ (երկու անձնավորություն) — 57, 58
Ստեփանէ—100, 102, 103, 205, 342, 343
Սրազին Բարերզցի—593
Սրվանձտյան Գ.—167, 251, 253, 447, 448,
 449, 509
Սրտեա-Սլաք—309
Սքայ—4:3
Սօպէցկի—404, 408
Սոս—սես Անուօտան
Սքանդար (Ակ-Կոյունլու) — 171, 514
 — սես Խսկանդար, նահատակ

Վազիր Փաշա—252
Վալանդիս—50
Վալանտ—12, 44, 81, 321—323, 369, 470, 471
Վալանտէ—43
Վալենտ—սես Վալանս
Վալենտիանոս I—44, 322, 368, 470, 471
 — II (Փոքր) — 44, 45, 470, 472
 — III—15, 470, 472
Վալէնդ—սես Վալանս
Վալէնտիանոս—սես Վալենտիանոս II

Վալէնտինիս—սես Վալենտիանոս III
Վալէիրանոս Կայար Հռոմա—259 թ.—10, 41
Վալէիրանոս—սես Վալենտիանոս II
 — «աղնուակտն»—41
Վալէրինտիանոս—սես Վալենտիանոս I
Վալէրիոս Կայար Հռոմա—301 թ.—42
Վալարիտ—52
Վախտանգ VI—432
Վակոն Ելուզակ—203
Վահագն—200, 307, 588
Վաճէ—200, 307
Վահան, Ժարզան—204, 328
 — Ա կթզ.—3:8
 — Գողթնցի—21, 30, 333, 371
 — Նիկոյ արքեպիսկոպոս—160
Վահաղ—սես Վահան Գողթնցի
Վահունիք—200, 307
Վահրամ Բարունի—95—98, 111, 112
 — Մարաջախտ—64, 104
 — Զաքարյանների նախահայրերից—136
 — սես Վկայասեր
 — կթզ. Եղիպտոսում—532
Վաղարշ, հայր Արտևանի—8
Վարսից Բաղավոններ—308, 328, 332
 — Հայոց թագ.—315
Վաղարշակ, Վարսից Բաղավոններ—6, 8,
 201—203, 308, 309
 — որդի Պապի—14, 201, 325, 468
 — ավանդ.—196, 303, 367
Վաղենտիանոս—սես Վալենտիանոս—I, II, III
Վաղէս—սես Վալէրիանոս
 — սես Վալանս
Վանտրոց—46
Վան—200, 307, 356
Վանական Վարդապետ—140, 291, 344, 346,
 363, 372, 373, 512
 — Եպիսկոպոս—350
Վանի—567
Վանդոյ—337
Վաշտակ—193, 305
Վաչէ Մամիկոնյան—323
 — Կամսարական - 501
Վասակ, Սպարապետ—323, 324, 370
 — հայր Գր. Մազիստրոսի—132, 339
 — Հ. Որոտնեցու նախնիներից—351
Վասիլ I—24, 158, 3:6, 501
 — 11—26, 27, 32, 131—133, 262, 263, 337—
 339, 363, 364, 378, 381, 482
 — «Պոականո պարոն»—64
Վարագդաս—13, 207, 324, 468
Վարաժ—202
Վարաժնունիք—202
Վարար Արշակոնի—314
Վարրան Մար—199, 3:5, 305
Վարդ Պատրիկ—204, 329, 482, 558, 581

- Սիկլառոս—32
 Վարդան Արեկեցի—30, 85, 116, 117, 143,
 144, 146, 154—156, 158, 160—163, 237,
 264, 346, 373, 503, 507
 Վարդան վարդպետ |
 — մես նախորդը
 — Բարձրբերգովի }
 — Բաղեշեցի—287, 362, 376—378, 384—389,
 399, 401, 413, 417, 419, 422, 475, 478, 484
 — Գալաշեցի—413
 — Բալուեցի—287, 597
 — Հաղթասեցի—314
 — Բարոնի—սես Կարդան Բաղիսցի
 — Թուխաթեցի—382
 — Մամիկոնյան—327, 328, 371
 — Խիզանցի—594
 — Մարկարադադ—597
 — Դրէչ Ա. 1771 ձեռ.—590
 — » Ա. 2706 » —591
 — » Ա. 4882 » —596
 — Թաթոյ վանքի միաբան—337
 — (գանձան) —20, 233, 295, 329, 351,
 353, 414
 Վարդանանք—14, 328, 231
 Վարոս—328
 Վարդանականոս—41
 Վէրջար—416
 Վէրիս աղա—497
 Վէսպիանոս—4, 38
 Վէստ—131, 262
 Վէրհէտ—459
 Վիլկեն Ֆ. (Wilken F.)—82—92
 Վիլհելմ I Նվաճող—56, 82
 — 11—83
 Վինչենցո Դ'Ալեսանդր—223, 251, 435
 Վլեհ—342
 Վլիթ—14, 333
 Վայառէր—339, 340
 Վնդոյ—314
 Վասամ—199
 Վատասկար—305
 Վռամ Կրման (IV)—326, 331
 — (V)—326, 327, 331
 Վռամ Յաղկերտեան—3
 Վռամշապուհ, Հայոց թաղավոր—14, 204,
 325, 326, 331, 370, 469
 — Պարսից թաղավոր—321
 Վրթանէս, որդի Գր. Լուսավորչի—12, 317,
 320, 321
 — Քերթող—126
 — Եպիսկոպոս—382
 — Դրէչ—591
 Վրոյ—314

 Տակուպէրթ—սես Դակուպէրթ
 Տահման—սես Թահմաղ 1
- Տաճառ Արմատունի—317
 Տամուրտաշ—սես Թամուրտաշ
 Տամպըլաշ—61
 Տանի Վէժթ—405
 Տանկը (նաև Տանկեղ) —109, 110, 113
 Տաշյան Հ.—1, 233, 256, 402, 403
 Տատիսոս—10
 Տաւաշիք—71
 Տաւնաթ—43, 45, 81
 Տաւնապետ—527
 Տաւուս ագա—493
 Տաւրպայ—73
 Տաւս ուլ Ռէչ—60, 63
 Տերդիթ }—սես Տիբեր
 Շերեր }
 Տեր-Միքելյան Ա.—33, 156, 174, 191, 235
 — Մկրտչյան Գ.—1, 543, 584
 — Մովսիսյան Մ.—209, 289, 389, 399, 505,
 507
 Տէսիոս—սես Դեկոս
 Տէրենդ—324
 Տիրեր—17, 22
 Տիրերիոս (նաև Տիպեր) —3, 28, 37, 313, 368
 — ուրիշ—50
 Տիրան ավանդ.—199, 200, 203, 307, 315,
 366
 — Բ—7, 310—312
 Տիրիտէր—51
 Տիմէնիկ—40
 Տիտան—299
 Տիտոս—4, 5, 28, 38, 190
 — Անտոնիոս—7
 Տիրայր Վրդ.—505, 505, 533
 Տիրան ավանդ.—203, 307, 588
 — Արշակունի—6, 12, 203, 204, 207, 315,
 320—322, 467, 468
 — որդի Զուանշիք—316
 Տիրատուր—351
 Տիրացու Եպիսկոպոս—191
 — Վանանդից—353
 Տիրիթ—321, 322
 Տիօֆէլ }—սես Դիոսեն Խոմանոս
 Տիօֆէն }
 Տիօտաթ—406
 Տնդին—սես Կոստանդին, եղբայր Հեքում Բ-ի
 Տնիսայ Ազապ—210
 Տոդաշար—սես Թաղաւար
 Տոդրիլ—133, 365
 Տութար—511
 Տուկիծ—132, 263, 365
 Տուղրիլ—սես Տողրիլ
 Տուրք—09
 Տուրբնդայ—79
 Տուրսուն փաշա—418, 419
 Տրափանոս, Հո. Լայսր—5, 39

- Տրախանոս, աղանդավորական—7
 Տրաւաւն՝—49, 50
 Տրաւոն՝
 Տրակուն Տաւն Շամ—65
 Տրգատ Գ—10, 11, 121, 122, 203, 308, 313,
 316—320, 324, 331, 341, 466—469, 471,
 551, 557
 — Պուեքսիմոս—104
 — որդի Տիրանի—321, 322
 — Ա, Օզմսեղի—21, 30, 334
 — Բ, Դասնաւորեցի—21, 334
 Տօմէնիք—407
 Տօմինիկ (օբղեն)—514
 Տօնաղոս—տես Տաւեար

 Թար—տես Բար, որդի Տիգրանի
 Թայնալդ Շատիլոնացի—տես Ըննալու և Զաս-
 տիլուն
 Ցոլակ—291, 303

 Փաղեկ—119, 298
 Փաշամէլէք—225
 Փաչո—տես Բայու
 Փառանձեմ—322, 323
 Փառնակ—199
 Փառնաւոս և (նաև Փառնուսս)—199, 305, 306
 Փառնաւաղ՝
 Փառներսէն—12, 321
 Փառոխ—291, 303
 Փարէս—296
 Փարի—238
 Փարիիան—226
 Փարախ—տես Պարախ
 Փարինիան—250
 Փաւկան—տես Փոկաս
 Փաւոս—199, 306
 Փաւստոս Բուզանդ—190, 291, 294, 322, 369,
 370, 467, 471, 544, 585
 Փափաղյան Հ.—215, 535
 Փեսազոս—311
 Փերուրի—311
 Փէռ և Մուռուն—80
 — Կըոնավոր (իմա Պյուար Ամյենոի)—56
 — «Թազաւորն Հոպանաց»—78
 — Լէսն—57
 Փէրփօժէն—տես Կալաւան Պաւրփերափէն
 Փիանդ—236—238, 250
 Փիդոս Պրաքսիւն—տես Խիթոս Պրաքիոն
 Փիլասրոս—365
 Փիլիան—տես Փիլիպոս, Խիթոս Անտիօփ
 Փիլիպոս Աղբակեցի—357—362, 376, 377,
 382, 395, 428, 511, 573, 578
 — Հռ. Կայսր—9, 29, 41, 81, 315
 — Իշխան Անտիոքի—344
- Փիլիպոս ականդ.—313
 Փիլիքս—43, 44
 Փիլոն Երբայեցի—594
 Փիսկ—321
 Փիրալի—171
 Փիրուն, Կույան Ղ.—216, 217, 222, 224, 278,
 282, 285, 288, 374, 379, 380, 389, 411,
 422, 479, 481, 595, 599
 Փիրում—413
 Փիր-պակ—211, 212
 Փիր-Պուասդ—152
 Փոկաս—18, 26, 48
 Փոա—160
 Փորթուզալ փաշա—193
 Փուաւորախ—306
 Փքրիշոյ—տես Բրգիսոյ Ասորի

 Քաթան—523
 Քալպալի իսան—523
 Քաղթի (նաև Քաղդա)—263, 300, 331
 Քայ—196, 289, 298, 299, 291, 299—301
 Քամիլ Մուհամմեդ—55, 138, 165
 Քայազ—299
 Քայիաթու և Քայիաթու
 Քայզաթու—149, 150, 169
 Քայզաթու
 Քայքառուս—տես Խզզ-աղ-դին Քայ-Քավուս I
 Քանան—299
 Քաչապաշ—232
 Քեյխատու—տես Քայխատու
 Քէթէկան—529
 Քէմլ—տես Քամիլ Մուհամմեդ
 Քիթպուդա—70, 143, 144, 264
 Քիտիմ—301
 Քյոմուրճյան Ե.—280
 Քնքը—147
 Քուշ—299, 301
 Քուռաթ 1—54, 82
 — II—57
 — IV—107, 113
 — Ժարդիդ ա Մունֆուանթ—107
 — (զանազան)—68, 69, 74, 107
 Քուրզիկ—30
 Քուրետին—65
 Քսեսա, հայր հաջորդի—45
 Քսեսասոս—45
 Քսիւսթը—298
 Քրիստոփոր Ա, Տիրառիշցի—16
 — Բ, Ապահունի—19, 329, 330, 371
 Քրիստոֆ—407
 Քրլու—517
 Քոռօզլի—482, 517, 535

 Օղոսառոս, Հռ. Կայսր—37, 203, 312, 406,
 549
 — I և Հ. Բաղավոր—108

- Oղունտ արեդա—542**
Oղբէկ—246
Oթման—330—332
Oլօմպէայ Պէնէտիբոտայ—406
Oկրայ—333
Oհան Շարիցի—տես Հովիանիսիլ Շարիցի
Oհաննէո—տես Վոլոս Ակնեցի
Oժար (VII դ.)—263, 320—332, 391
 — Իշլիք—129, 156, 333
 — Ճիթ (Էնկ Թեմուրի սերնդից)—143, 446
 — Փաշա Ոււուչի օղիի—188
 — Փաշա (Բուրդ)—492
 — Փաշա, Վանում (Բերես Մինույն անձնավորաթյունը)—414—416, 418, 420
Oշին իշխան (XII դ.)—82
 — Լամբրոնացի—111
 — Եղբայր Հեթում Բ-ի—205, 208
 — Թաղավոր—188, 348
Oպպուլյեր Թ. (Oppolzer Th.)—29, 31, 163, 275, 278, 377, 423, 478, 534, 536
Oսթան 1—259, 289, 348, 391, 392, 395
 — 11—268—270, 277, 356, 358, 394, 395
 — 111—451, 452
 — Յուղեմիր—242, 245, 246, 252, 253, 268, 276, 355, 394, 518
 — (VII դ.)—263
 — ազա (երկու անձնավորություն) —486, 488, 493
 — աֆանտի—494
 — բեկ—487
 — փաշա—518
 — > Սերաստիայում—476
Oվրանդիր—տես Սունի-աղ-դին Առուենգիր Ալմեզիր
Oտան—տես Արդ, Աւդուն
Oրբելի Հ. (Օրբելի Խ.)—158, 588
Oրնան—349, .92
Oրմանյան Մ.—29, 30, 156, 157, 160, 191, 253, 376

Յաթայալի խան—430
Յահրատ փաշա—244, 246, 248, 252, 254
 — Հերիաթի Հերոո—459, 465
Յապիանոս, Հո. Կայսր ?—41
 — Կալիսկ.—46
Յասմեր Բ.—156, 158
Յաստինիոս—38
Յարում Միար (նաև Սէրէ) —442, 443, 445, 446
Յաւզոս—տես Փոկաս
Յաւին—39
Յէզուլահ փաշա—490, 491
Յիլիպ բռէ ար Ֆրանց, 1—55, 56, 83, 113

Յիլիպ բռէ ար Ֆրանց, 11, Աւղուստ—59—61, 63, 64, 84—87
 — — 111—75, 78
 — — IV—78
 — « Մէնֆաւրթ—72, 103
 — ար Պլին—65
 — զուստը Հէոի տ Զանրայնի—107
 — զուստը Բուրեն Բ իշխանի—103
 — Անտիոքի իշխան—64, 104, 109, 205. Տես Ցակ Փիլիպոս, Անտիոքի իօխոսն
 — (զանազան)—50, 58, 62
Յիլիպ (ինէ) —103, 112
Յիլիքս III Հո. պապ—46
 — քահանայ—46
Յիլիք, զուստը Հեթում Բ-ի—69, 105
Յին Ֆ. (Finck F.)—33, 34
Յիլուրսիէ—44
Յիրառս Աւդուտոս—41
Յլավիս Սևերոս—471
Յլաւրանս—69
Յնդութաար—տես Պնդուխտար
Յորմոսիոս—53
Յուկոս—տես Յուլ
Յուկոս—տես Փոկաս
Յուրուզինա Կատարինէ—407
Յուք—57, 58, 95, 106
Յրանցէդ—64
Յրանցիսկոս (Օրդէն) —514
Յրտիկ (Յրիդրի I) —55, 57, 58, 60, 84
 — 11—62, 107, 113
 — (զանազան)—63—66, 68, 74
- ՏՈՒՄԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ԵՎ ԱՉԳԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ**
ՀԻՇՎԱԾ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ
- Աղապ Աղասնք—488
 Ալթունենց Մարիաս—413
 Ատնականց Ալի աղա—485
 Աւզուլրեկնց Մկրտիչ—293
 Բարրար Յոհանենց Աստուածատուր—191
 Գուշակենց Մաֆար—489
 Դահիճենց Խօճա Մաֆար—484
 Թօփչոնց Բասուլ—493
 — Օսման բագ—497
 Թօփչոնք—491
 Լօթոնց Ուսուֆ—485, 486
 Խաչկանց յահուսի Խաչատուր—497
 Խօջեկանց Շարամիր—489
 Կարա-Միրաքենց Լալա—489
 Զնձելենց հարս—231
 Ճաւշոնենք—489
 Մահմաս աղենք—491
 Մաղագանի օղլոնք—493
 Մարդանենց Ատոմ—418, 483
 Միիթորենց Բարանիկ Ապով—494
 Ցարամիշնց Օվակիմ—525

Նահապետանց Մկրտիչ—293
Ողբեկենց Մկրտիչ—293, 353
Չաւուշաշաղոնք—488
Չոլախենց Ալէքսան—475
Գարենեանց մահենք Յակոբ—455
Ջամուշչոնց Յուսէն—496, 497
Ջըրաշէնց Յակոբ—494
Սօգրբենց Զալիլ—497
Ֆարջուլենց Մանուկ—497

ՄԱԿԱՆՈՒՆԵՐ
Ավետարանիչ—6
Բալլի Բուզուք Մահմատ—485
Բանլի Սուսափա—487
Բորիկ Վարդապետ—Տերիկուր Անարծար
Բուժիկ Յոհանէս—359
Գող Վասիլ—340, 575, 585
Գուղչաքի Մարիս—523
Գուլխնչու Եղիսէ—494
Գրիգոր Անարծաթ—413
Գալի Իրրահիմ—494
Գալի Հասան—485
Գմպուկ Աստուածատուր—525
Գօրօյի Ազախան—490
Ելուզակ—Տեղ Վասիլ
Երիցու Նրազր—490
Զարրինի Օմար Փաշա—489
Զոպի Մուստափա—476
Հուդի Լոլո—489
Թահիր Էօմէր—462
Թաղթայ Սաղկալ Յուսէն Փաշա—489, 493
Թույար Բուզա—512
Թրքաժողով—Տեղ Կաւալինոս
Թօփալ Օմար—Տեղ Զօլախ Օմար
Թօփալ Օսման—487
Թօփչու Մուստափա—489
Խասաքի Քոռ Ահմատ—491
Խարա Մուստափա—272
Խնու Ալինախ—512
Խողբերան—52
Կաթր Հասան—483
Կախիկ—Տեղ Յօվհաննես Որոսցեցի
Կակաղ Բրինձ—113
Կայայլի Կոզողլի Մահմատ—416, 483
Կայծակ Յովհաննէս—419
Կայֆաճի Մարգիս—494
Կանլի Մուստափա—486
Կասըմ աֆանտի—492
Կաւալինոս—532
Կարա Կուլախ Մուստափա—484
— Մուսափա—487
— Յասան—486
— Յուսուֆ—214
— Քէնէ—493
Կարմիր Ավետիս—418

Կարմիր, Յոհաննէս—352
— Վանահայր—337
Կիշի Ահմէտ—405
Կոճայ Օմար—483
Կոյր Բրինձ—101, 107—109
Կոր Կազիկ—494
Հաւուզ (նաև Հաւրդ) Ահմատ—269, 395
Հաւքողի Մազաքէ—486
Հալամքար Ովանէս—507, 519, 520
Հայայլի Ղօզողլի Մահմատ—Տեղ Կայալի Կօզողլի Մահմատ
Հայեայ Զալապի—412
Հարա Եազչի—Տեղ Վերնում
— Մահմատ—350
— Մաֆար—494
Հարազաշ—517
Հարաստհաթ—517
Հրոպաջի Բուհիշան—526
Մալազ Ահմատ—493
Մանսուր Դող—433
Մանօղի—517
Յարիֆի Մահմատ—487
Նապի Հասան—489
Նաֆասի Ժոլէն—492
Ներսէս Անարծաթ—416, 519
Նիշի Ալի—483
Շէկ Միրզա—418, 483
Շէքսր աղա—496
Շկակ Օմար—489
Ուզուն Հասան—Տեղ Հասան Բեկ
Ուզուն Մահմատ (իմա Մուհամմեդ III)—516
Ուզուրլու, Ուզուրլու Մուհամմեդ—153, 172
Զաթաջի Ավտուլ—489
Զալանդի Ալի—483
Զալապի Ուսուփ—484, 485
— Իւսիւփ
Զալիք—489
Զարուհի Բարսեղ—490
Զարքաղ Մահմատ—484
Զիման Զալապի—484
Զոլախ Օմար—483
Զիլաղ—517
Զօլախ Վարդապետ—413
Պլուզ—145
Ջամուզ Մահմատ—483
Ջամուզու Խալի—485
Սաթրեցի—271
Սախրը Փաշա—457
Սահմազ Ալիհետան—495
Սամարէի Արրահամ—494
Սարդար Վաթալի Խան—490
Սարի Օսման—419, 420
— Օմար—483
Սարիօզ Ալի—488
Սարու Մոզտափա—520

- Սաքւալի Մէմէտ—405
 Սբրեայ Օմար—484
 Սինադ Մուստաֆա—489, 490,
 Սօֆի Օմար—մես Սարի Օմար
 ա Աւնգեր—57
 Տափա Սարի—մես Սրբայ Օմար
 — Ալի—484
 — Ավտուայ—486
 — Տուրսուն Մահմատ—483, 484
 Տէլի Մէմէտ—464
 Տէլու Նասիր—517
 Տէղբէջ Ահմէտ—463
 Տիրացու Ակոր—598
 Տօսիճան Ահմատ—484
 Փաշաջաւ. Փշիկ—486
 Փիրբէջիո—437
 Քալաջի Մահմատ—485, 487
 Քաշալ աղջիկ—494
 Քացախ—541, 551
 Քետսաքեսու—517
 Քէքիկ Խօճայ Նիկաղյոս—525
 Քոսակիմէի—399
 Քուչանք Միքայիլ—592
 Քուչուկ Մուստաֆա—419
 Քոռ Խոսուք—496
 Քոռօղիի—մես վերևում
 Քոսայ Խալիլ—494
 Օբուզ Ահմէտ—518
 ՀԱՅՐԱՆՈՒՆԵՐՈՎ ՀԻՇՎԱՄ
 ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
- Արուսալայ որդի—501
 Աշուրի լաճ—492
 Աշրաֆի որդի—170
 Արսլան օղլի—170
 Աւտի Բարիմի լաճ—490
 Գրդիր օղլի—269, 394, 482
 Գուղանազի երեք լաճ—486
 Գալի Իրբահիմի լաճ—494
 Թարիսան աւղի (նաև Թրիտնի որդի)—152,
 210, 211, 213
 Թորոսի որդի—103
 Թօսրաք օղլի—490
 Խմամ օղլի—270
 Խրդիր լաճեր—492
 Խալիլ աղայի լաճ—485, 486
 Խորազմ շահի որդիներ—134, 137
 Խօշապայ պարնի լաճ—490
 Կայի լաճ—483
 Կոր Կազկէ աղջիկ—494
 Համալ օղլի—488
 Հատը օղլի—452
 Հարա Սաֆար օղլի—494
 Ճանփոլտի (ի) օղլի (տղա) —270, 516
 Ճըկիկ օղլի—451
- Մանտալի որդիներ—100
 Մասաղ օղլի—455
 Ցասան փաշի լաճ—520
 Ցօթմանի որդի—514
 Նամարի լաճ—486
 Նօհ աղի լաճ—485, 487
 Շաբըր օղլի—493, 496
 Զաթաւ Յօղլի—414, 483
 Չըթաւ Չարաֆի օղլի—484
 Ջամուշ օղլի—417
 Ջամուշի օղլի—496
 Ջանփոլամ օղլի—382, 414, 483
 Ջափար բէկի լաճ—493
 Ջղալ օղլի—254
 Մարգարի լաճ—494
 Մէլիմ աքանուու լաճ—494
 Մէլիտ աղի լաճ—493
 Մօղբաթ օղլի—492, 493
 Քոռ օղլի—մես Քոռօղլի
 Օսման փաշայի լաճ (նաև աղա) —492, 493
- ԱՄՈՒՆՈՒՈՒ ԱՆՈՒՆՈՎ ՀԻՇՎԱՄ
 ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
- Կազանչու կնիկ—494
 Ցոհաննէսի երիցկին—513
 Նուրուճանի կնիկ—529
 Տէր Արութի երիցկին—529
 Տուազու կնիկ—490
 Օտայպաշու կնիկ—494
- ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ՀԻՇՎԱՄ
 ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
- Աղթամարայ աղա—362
 Անժուայի գրաֆ—84
 Բրինձ Անտիռքա—69, 78, 102, 108
 Գունզ ա Ալրգաղ—67, 74
 — Բալազին—51
 — Բաւլ—65, 109
 — մը Բոյդեր—74, 75, 108, 110
 — մը Գուլուզ—109
 — մը Լամարջ—107
 — մ Մունֆաւրթ—66
 — մը Նըզայր—73
 — մ Պրայն—108
 — մը Պրգայն—65
 — ա Փրէր—73
 — մ Ֆլանդր—61
 Գունդէս ա Պլայդ—78
 Գունզուստապլ Անտիռքայ—74
 Ազիպտացի—4
 Հնկլէդ Բագաւոր—85
 Հուէ մը Նասաչլ—63
 Ճ ճ Կըոնաթ—72
 Ճ ճ Նաւոր—65, 66, 74, 75

- Ըսէ աը Ֆրանց—63, 67—69, 71, 75, 76, 108
Ըմբռուր Ալմանաշ—103, .104
Քարվիզու զան—350
Լամբռունի տէր—102
Լաւրի աթապակ—147
Խորագմ շահ—137, 165
Խոշապայ պարոն—483, 490
Կեսարիայի էմիր—83
Կրիփլայրի պասմիչ—111
Կայսրն Յունաց—104
Կիպրոսի թաղաւոր—92
Հալպա սուլթան—102
Համաթի իշխան—92
Հռոմի պապ—78
Հռոմոց սուլտան—148
Մայսառ Ոսպէթլուն—76, 77
— Դամփլու—79
Մայրադունեցի—127
Մանթաշ սօլթան—231
Մարզիկ ա Մունֆէռանթ (նաև Մունթ
ռանթ)—106, 108
- Մոնֆորտի դրաֆ—88
Մորցի—348
Մորս սուլթան—143, 144
Յունաց դուքս—102
Նավարական թաղավոր—88
Նօրշէնցի կնիկ—194
Ունդռաց թաղաւոր—63
Չարդպլէս փաշա—526
Պաղաստացի—528
Պավար—188, 189
Պերութայ տէր—66
Սամոստացի—10
Սաւրայ պարոն—211
Սուրայ տէր—212
Վենետիկի դուքս—86
Վէսք Տրապաւլոոյ—79
Տարօնեան թաղաւոր—220
Տուկ Աթենացոց—108
Տուլզատրցի—152
Տրապաւլոոյ դունդ—106, 135

ԱՐԱՐԱԿԱՆԱԿՈՒՆ 80/64

- Աղանդ—13, 49, 413**
Աղջիկ ժղովել—355
Ասասունների մահ (Կոտորում)—271, 272, 283, 521, 522, 536
Աշխարհադիր—141, 264, 554
Ապահարզան—65, 70, 106, 344
Ապրանքների դին—61, 65, 173, 474, 475, 484, 485, 489, 490, 516, 524, 427, 528, 535, 570, 572, 587
Ապատամություն զորքի, բնակչության—140, 145, 150, 211, 222, 247, 249, 269, 272, 277, 336, 377, 394, 484
Ավագակություն—452—455, 458
Ավար, ավարառություն—52, 55, 67, 233, 271, 397, 412, 421, 423, 452, 453, 483—485, 487 494, 526
Արգելք (առևարի, որևէ բանի դրծածություն)—270, 395, 420, 453, 485
Արշավանք, ասպատակություն, ավերում, պատերազմ, պաշարում, նվաճում, ճակատամարտ, կռիվ—22, 21, 25, 39, 45, 47—51, 55—60, 62—65, 67, 68, 70—80, 90—93, 100, 102, 104, 134, 136—139, 141, 143, 145—149, 151—153, 167, 168, 171, 172, 176, 180, 181, 183—185, 188, 189, 191, 210, 211, 213, 218—220, 222, 227—233, 241, 242, 244—248, 251—254, 269—272, 275, 277, 324, 335—337, 347, 350, 354—356, 378, 360, 361, 365, 372, 375, 376, 382, 392, 393, 395, 397, 404—406, 408, 419, 427—434, 436—438, 452, 456—458, 482, 485—487, 492, 494, 496, 502, 512—514, 516—518, 520, 525, 530, 534, 535, 561, 564—566
- ԱՐԵՍՏԱՎԱԿՈՐՆԵՐ**
- Գարբին—230, 452, 455**
Խղար քաշող—460
Հացազործ—457
ՍահաԲսաղ—525
- ԲԱՆՁԱՐԱՆՈՑԱՅԻՆ ԿՈՒՑՈՒՐԱՆԵՐ**
- Բաղուկ—571**
Բողկ—571
- Շաղգամ—528, 571**
Սաղիկ—571
Սոխ—528
Խիար—571
- ԲՈՒՑՄԵՐ**
- Զաֆոռան—561**
Լոշտակ—571
Ղահկէ—270, 495, 561
- ԲՆԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՑԹՅՈՒՆԵՐ**
- Ազնոր աստղ—22, 26, 145, 267, 268, 272, 355, 394, 414, 456, 474, 475, 527, 528**
Արկի խավարում—19, 25, 26, 131, 262, 272, 361, 395, 418, 420, 423, 475, 502, 512, 513, 519, 522
Երաշտ—55, 356, 360, 464
Երկնային երկույթներ—53, 55, 72, 131, 283, 414
Երկրաշրջ—3, 27, 59, 61, 64, 74, 131, 132, 135, 139, 141, 146, 148, 212, 215, 263—265, 267, 268, 271, 272, 279, 283—286, 355, 393, 412, 414, 416, 418, 421, 423, 464, 483, 484, 491, 494, 502, 512, 513, 519, 522, 526, 530
Լուսի խավարում—275, 513
Կայծակ, կայծականար—41, 42, 211, 453, 497, 514, 524
- Գահակայական պայքար—148, 150, 170, 183, 355**
Գաղթեցում և աքսոր (սուրկուն)—230, 231, 268, 270, 275, 356, 428, 521, 529
Գետից (զորքը) անցնելու եղանակ—187
- ԳԵՐԻ**
- Գերեվարություն—26, 38, 48, 72, 74—76, 79, 90, 92, 93, 139, 145, 149, 168, 181, 188, 213, 242, 246, 251—254, 272, 278, 333, 405, 406, 439, 482, 494, 514, 515, 521, 523, 530, 565**

Դերությունից փրկավճարով աղատել—
564, 566
Գերեզմանություն—135, 346, 530
Գրիների գոխանակում—74, 90, 105,
462

ԳԻՐՔ

Գիրք կազմել—375
Գիրք այրել—42
Գրեեր զանազան—37, 47, 50, 82, 103,
179, 348, 393

Գրշության պայմաններ—276, 277
Գողություն—354, 381, 382, 392, 416, 482
Դասակարգային պայքար—413, 416, 417
Գավաղրություն և խռովություն—60—62,
64, 70, 72, 275, 442, 450, 554
Գավտնաբանական պայքար—359, 362, 363,
397, 398
Դավանակուիլ լինել—73, 241, 242, 414—415

ԳՐԱՄ

Դրամահատություն—151, 414, 416, 418,
483, 496
Դրամական դուդահեռ—417, 418

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

Արամի—489, 524
Արծաթ—327
Լիվր—61, 65
Դահկան—3, 135, 143, 346, 381, 398
Դեկան—135, 142, 143, 233
Դրամ—142, 143, 483
Դրամ արծաթ—569
Թանգա—172
Թինֆ—587
Թուման—428, 521 524
Թուվարտ (նաև թուրվատ)—587
Կարմիր—71, 535
Ղուրուշ (նաև ղրուշ)—363, 398, 418,
450—458, 464, 474, 475, 484, 489—
491, 519, 527, 528, 535, 564, 569,
572
Ղուրուշ արծաթ—396
Մարկ արծաթ—68
Շահի—515, 516, 535
Ուկի—322, 417, 475, 521
Զէսկի—587
Ուուլ—474, 572
Ստակ (նաև սպիտակ)—142, 463, 476,
497, 528, 570, 577
Փարա—451, 457, 464, 475, 490, 528
Քանքար—311
Քեսէ (նաև քեսա) 420, 450, 455,
457, 463, 464, 476, 486, 493, 494,
496, 497

Ֆլորի—142, 152, 177, 189
Գեղորայքի համար բույսեր, ձաղիկներ հա-
վաքել—571
Եկեղեցական բարեփոխումներ և օրենսդրա-
կան ակաբը 38—41, 43—47, 52, 53, 58,
63
Եկեղեցիների, վանքերի և տաճարների կոր-
ծանում, քանդում—44, 221, 229, 240, 252,
381, 392, 423, 515, 526
Եղբայրական դերեզման—178, 243, 356, 412

ԵՐԱԾՈՎԱԿԱՆ ԿՈՐՄԻՔՆԵՐ ԵՎ ԻՐԵՐ

Աղբաղ գոփուղ—587
Երկան իլան ակիի չալիի—587
Թյորուկ—415
Մաղ—486
Միւլ—587
Փող—415

ԵՐԵՒԱՆԵՐ

Երեխաների մաճ—283, 395, 417, 483
—կոսորում—10, 13
—հավաքում (մանկածողով)—254, 270,
277, 355, 393
—վաճառք—474, 475

ԶԱՐԴԵՐ

Մատանի—112
Մերճան—587
Պօնճուխ—587
ԶԵՆՔ, ԶԻՆԱՆՅՈՒԹ ԵՎ ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅՈՒՆ
Ական—269, 408
Աղեղ—302
Բարան (մի քանի տեսակի) 67, 78,
92, 181
Բահ—248
Բիշ տան հիմքերի—248
Զարպազանդ—229, 230
Հորմրաբար—93
Թուր—184, 230, 525, 587
Թի—248
Թիանք—230, 489, 525
Թոփ—229—231, 269, 484—498, 492,
493, 531
—աղի քասիդ—490
Թոփի ղուլուա—550
Խարապուղբայ—78
Ցորի—248
Նետ—184, 185, 254, 322
—թունափոր—57, 101
—երեք թեյան—302
Նիզակ—254, 416
Պարութ—494
Սիլահ—492

- Սուր**—185, 230
Փըշտով—492
ԶԻՆԱՆՇԱՆ
 Առաջուծ
} - 180
 Առձիվ }
ԶՈՐԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ
 Թուժան }-187, 511
ԶՈՐՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ
 Արքունիկ պահանորդ—202
Թվանրիմ—229, 231, 487
 Խանտակ փորող—408
 Կացնավոր, տապարավոր—(նաև Հկաց-նաց, տապարաց) —247, 248
 Հետեակ—186, 188, 561
 Հետեակ սակաման—277
 Հեծյալ (նաև Ճիւկոր) —185—188, 211, 213, 276, 277, 396, 431, 493, 517, 521, 560, 561
 Դուլ (նաև Կուլ, Ճառա) —245, 246, 255, 260, 316, 417, 482, 483, 485, 487—489, 392, 493, 560
 Օէնկչի—40,
Մահմէզաւար—186
Զարիսող—186
Զորեապան—39
Զրկիր—396
Փայտատ—248
ՀԹՆԻԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ
Աթենացի—301
Աղվան—429, 430
Առնառուտ—561
Ափաղ—392, 491
Բլոջ—429, 430
Բուլղարաց ազգ—171
Գաղատացի—301
Եկիպացի—23, 392
Զաղաց—Տես Քաւոյ
Փաջալ ազգ—252
Փաթար—70, 71, 75, 77, 137—139, 143—146, 148, 176, 180, 183—188, 242, 345, 373, 392, 465, 512, 529, 530
Փեթաղ—301
Պուրք—77, 130, 140, 248, 249, 364, 391, 404, 405, 416, 485, 487, 531, 555, 559, 564, 565
Պուրքման—71, 76
Լազղի—430, 432, 433
Լիւրիկացի—301
Կելտ—301
Կապատովկացի—301
Հայ—77, 248, 414, 555, 561, 564, 565, 568
Հելեն—Տես Յօյն
Հոն—137
Հռովմայեցի (Հռովմ)—77, 301, 392
Հրեա—394
Հայտաղ ազգ—252
Մակեդոնացի—392
Մաճար—247
Մար—301
Մուղալ—Տես Թաթար
Յոյն—301, 565
Նեմցա—404—406
Նուպեացի—392
Ունդոաց ազգ—53
Պաշիաչուզ—Տես Ափառագ
Պարսիկ—392, 487
Ռուս—268, 358, 432, 433
Սիէլլացի—301
Վրացի—77, 125, 392, 561
Տաճիկ (իմա արար)—135, 176, 181, 182, 184—187
Քուրք—454, 550, 558—560, 571
Ֆելեմենկ—401
Ֆրանկ }—53, 392
Ֆրանցէզ }—53, 392
Թագավորների և պետ. գործիչների անձնա-կան կոնտակտ—67, 69, 141, 148, 169, 191, 316, 347, 373
Թանկություն—61, 173, 435, 489, 515, 524, 527
ԹԱՆԿԱԳԻՆ ՔԱՐԵՐ
 Ալմաս
�աղութ }
Զյուլութ }
Հալ }
Զավահիր }—568
Թունավորում (Ըգեղ մահուց)—42, 68, 100, 142, 148, 149, 178, 188, 320, 323, 324, 347, 427, 515
Թարգմանություն—176, 179, 190, 196, 326, 339, 340
ԺՈՂՈՎՆԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
 Անտիռքի—10
 Գարդաճի—45
 Գերմոննթի—56
 Դուրսի—58
 Եփեռոսի—14, 45, 122
 Լատերանի—63, 89
 Լիոնի—66, 76
 Կարինի—127
 Կ. Պոլի—13, 16—18, 44, 121, 323

Հռոմի—10, 19
Մանակերտի—21, 128, 334, 558
Նիկեայի—11, 42, 43
Շահապիգանի—328
Քայլայնի—42
Ասի—80, 314, 348
Քաղեղունի—14, 46, 122, 127, 328, 334
Զանազան—18, 45, 49, 51, 57, 63

Լարախաղաց—452, 495

Խաչակրների արշականք—56, 58, 61, 63, 133, 134
Խոշտանդում—73, 143, 220

ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Անթառամ	}
Թութիս	
Լալա	
Համասիլուս	
Մանուշակ	
Շուշան	

ԾԱՌԻ ԵՎ ՓԱՅՏԻ ՏԵՍԱԿ

Աղամայրի—555
Բութլուգ—359
Կեռասի—460
Մայրի—552, 555, 556, 577, 578
Խոսի կամ ճանդարի—139
Փիճի—555, 572

Ծովային ճակաամարա—360, 376
Ծովագահիկ—79, 80, 149, 182, 264, 266, 270, 355, 395

Ծնունդ տարօրինակ—283, 414, 417, 495

Կաշաք, կաշակերություն—186, 330, 354, 398, 417, 476, 522

ԿԵՆԴԱՒՆԵՐ

ԼԵՏԱՅԻ

Այծ—571
Արջառ—243, 517
Գառ—243, 349, 572
Գոմեց—485
Եղ—45, 464, 485, 571, 572
Երիգար—անձի
Էշ—283, 517
Կատու—243, 482, 517
Կող—485, 571, 572
Հորթ—243
Ջի—106, 142, 152, 153, 176, 185, 187, 240, 244, 248, 254, 283, 342, 346, 394, 438, 457, 485, 488, 517, 549, 557—559, 572
Շուն—187, 243, 244, 482, 496, 517

Ուզու—135, 184, 269
Ուխաբ—101, 485, 494, 517, 550, 553, 555—559, 571, 572
Զորի—131, 152, 153, 240, 214, 269, 394, 414, 485, 517

ԹՈՒՆԱՎՈՐ

Կարիճ—571
Օձ—571

ԶՐԱՑԻՆ

Ջուկ—101, 271, 323, 555, 558, 570
Կարմրախայտ—570
Ճանան—555

ՎԱՅՐԻ

Առլուծ—277
Գայլ—270
Եղչերու—565
Երէ—124, 571
Լապսակ—106
Մուկ—277, 346
Փիդ—463, 555

ԹՈՉՈՒՆԵՐ

Արծիգ—306, 309
Կաղ—142, 146, 414, 417

ՄԻՋԱՄՆԵՐ—452

Կոտորած—79, 139, 342, 350, 353, 433, 534
Կոռ—416, 482, 497
Կուրացում հիվանդությամբ—51
—ըրնությամբ—50, 101, 134, 150, 170, 183, 321, 348, 364, 430

ԿՏՈՐԵՂԵՆ ԵՎ ԳՈՐԾՎԱԾՔՆԵՐ

Աթլաս—569
Ալաճա շալ—460
Ալրեզում—459, 565, 568
Բարձի երես—459
Գոտի զարող—569
Խալիչա—420
Միրանի—569
Կապերտ—415
Կոտի (եղեն)—343, 568
Ղումաշ (սակ կումաշ)—135, 221, 491, 568
Շալ զոտի—460
Ուզուի ծածկույթ—184
Քթան—568

ՀԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԿՈՇԻԿ ԶԱՆԱԶԱՆ

Գղակ—185, 516
Խալաթ—419, 492, 493, 495
Հիլալի—460
Մրիս—484

- Հուրջառ**—229
Հույս—569
Հույս դանակուղ—558
Աօ—485
Տրեխ—243
Փիլոն—58
Քիւրք—454
Յերեճ—463
Հանքային ջուր—176, 460, 555, 556, 563

ՀԱՆՔԵՐ
Ազանաբ—550, 554, 558, 572
Արծաթի
Արձինի
Երկաթի | —553
Ուկու
Պուձի
Մողիկի—415
Քուրուրդի—555

ՀԱՐԿԵՐ
Գերիներ աղատելու հարկ—566
Գլխահարկ—249, 396, 397, 420
Հոմ մարդարուի—184
Խմտափ սաֆարիա—487
Խարամ—270, 381, 382, 417, 418, 420, 453, 487, 493, 497, 517, 570
Խարամ ալայ, աւսատ, ատնա—483
Խարամի կոտոր—420, 484
Հարամ խարամ—493
Մարս—240
Մուզաղա, մահթու—418, 428, 483
Պաշ—240
Պոռիկներից դանձվող հարկ—241
Սոլեսն—455—457, 464, 476, 497
Օրթա խարամ—464

Հարկերի բաշխման համար պայքար—396, 417
Ծանր հարկացահանջություն—167, 285, 361, 377, 381, 484, 524, 554, 584
Հավերի կոտորած—146, 414
Հարսանիք և նկարագրություն—272, 491, 495, 496

ՀԱՇԱՀԱՏԻԿ, ՀԱՏԻԿ
Բրինձ—450, 463
Գարի—243, 453, 455, 474, 485, 569—571
Կորեկ, կլկ կորեկ—451, 516, 527, 528
Կտակառ—569, 570
Տարեկան—485
Ցորեն—47, 61, 65, 451—455, 457,

ՀԵՂԵՂ—187, 456, 491, 521, 526, 528, 529

ՀԵՐԶՎԱՄՆԵՐ
Ապողինորի—7
Արդոսի—11, 42
Իմակիդա—7
Եւակիքոսի—47
Թէոդոսի—8
Կարպոկրատի—6
Կրեացցոց—7
Մանիքեացցոց—10
Նավատիոսի—10, 41
Նեսաորի—13, 45
Պողոս Սամոստացու—10

ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԵՐ
Մաղիկ—458, 463, 464
Համաճարակ—524
Հիվանդություն բնդհանրապես—177, 210, 243, 323
Հիվանդության նկարագրություն—177
Փողացավություն—25

ՀԺԱԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ—243

ՀՈՒ
Հոդային աիրույթների փոխանակում—131, 132, 138, 139, 482
Հոդի համար պայքար—524

ՀՐԱԺԱՎՈՒԹՅՈՒՆ—462, 463
Հրամանը հաղորդելու, տարածելու եղանակ—185
Հրդեհ, հրկիղում—38, 48, 53, 55, 62, 74, 76, 93, 145, 167, 168, 171, 189, 221, 271—273, 278, 280, 381, 382, 419, 423, 437, 458, 461, 463, 474, 476, 494, 496, 519, 526, 528, 529, 565

ՀԵՌԱԳԻՐ
Զեռաղըրի նորոգում—237, 250, 386
Զեռաղըրի վաճառք—236
Զեռաղիրը գերությունից աղատելու համար ճանապարհորդություն և դնում—233

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ—395, 405—407, 458—464, 560

ՄԱՀԱՊԱՏԻԿ ՏԵՍԱԿԵՐ
Այրել—333, 392, 293, 415, 454
Գլուխ կարել (մորթել)—14, 74, 112, 113, 488, 493, 530

Խաչել—102
Խեղույժան անել—54, 57, 183, 321,
 322, 414, 476, 497
 Կախողան հանել—57, 335, 382, 413,
 414, 416, 418, 455, 456, 474, 475,
 483, 486, 493, 494, 497
Նիդակի հանել—251
Վազեցնել—61
Ճից հանել—486, 495

Մահտարաժամ—22, 177, 181, 190, 228, 242,
 243, 265, 268, 283, 285, 354—356, 393,
 394, 412, 418, 421, 437, 449, 464, 490,
 513, 514, 520, 523, 524, 526, 530
Մարախ—59, 140, 285, 463, 522, 528

ՄԱՐԴ
Մարդագայլ—213, 414, 482, 483
Մարդակեր(ություն)—244, 283, 487
Մարդու արտաքինի նկարագրություն
 —571

Մեկնություն տոմարի և այլ նյութերի—332,
 310, 341, 314
Մետեռիս—179

ՄԵՏԱԴԻՆ
Արծաթ(եղեն)—41, 43, 46, 131, 152,
 , 221, 229, 453
Երկաթ(եղեն)—275, 324, 392, 451,
 454, 550
Կլայեկեղեն—41
Ոսկի(եղեն)—41, 128, 152, 186, 187,
 221, 229, 311, 453
Գօղօվառ—179

ՄԹԵՐՔՆԵՐ
Ալյուր—451, 489, 535
Աղ—61, 65, 227
Դիմի—306, 309, 353, 459, 554, 572
Հոէջէլ—459
Հոուպ—535
Թըմի ունտուալ—528
Հավկիթ—sbu ձու
Հաց—101, 172, 227, 451, 457, 475,
 487, 490, 515, 555, 557—559, 569, 571
Զեթ—569
Զու—117
Մեղք—460, 550, 553, 555, 558, 569,
 572
Ցուղ(եղ)—451, 457, 460, 463, 535,
 553, 555, 557—559, 569, 571, 572
Շերաթ—491
Շիրա—360, 464, 484, 528

Շիբեկ եղ—528
Պանիր—451, 551

ՄԹՆՈՒՈՐՏԱՑԻՆ ՏԵՂՈՒՄՆԵՐ
Անձրի սաստիկ—49, 229, 415, 453,
 456
Խորշակ—456
Կարկուտ (նաև քարախան)—140,
 414, 454, 483, 521, 528
Զեն խիստ—151, 230, 271, 453, 454,
 456—458, 464, 485, 494
Կարմիր ձյուն—24

ՄՈՐԹԵՂԵՆ ԵՎ ԿԱՇՎԵՂԵՆ
Սաղթիան—460
Սաղրի—460
Սամուր—568
Վարդաղ—568

ՄՐԴԵՐ
Արժակ—570
Բալ—571
Դամոն—570
Դեղձ—570
Ընկույզ—550, 570
Խաղող—554, 570, 571
Խնձոր—554, 570, 571
Երշան—570
Կաղին—570
Հիթապուզ—554, 570, 581
Զերուկ—571
Լոլուց—570
Մեղրազոզ—570
Նուշ—570
Նուռ—570
Շապալութ—570
Զամիչ—527, 528, 570
Սեխ—570
Մերկել—570
Տանձ—554, 570, 571
Փշառ—570

Նահատակ(ություն)—8, 11, 21, 38, 39, 41,
 59, 265, 266, 284, 351, 382, 392, 393,
 455, 475, 531

ՇԵՆԹԵՐ ԶԱՆԱԶԱՆ
Բաղնիս—101, 354, 486, 515, 563
Դոմ—243
Դպրոց, մատրաստ, մէքթէպ—463, 563
Իշխան—184, 451, 453, 455, 459—461,
 564
Խանութ—456, 460, 476
Ցուկա—451, 456, 459—461, 492, 497,
 528, 561

- Զրադաստ**—412, 413, 496, 573, 577
Սպանդանոց—564
Փարախ—243

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ, ՎԵՐԱՆՈՐՈԴՄԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ
Եկեղեցիների, բերդերի, վանքերի—
 100, 101, 103, 106, 130, 140, 145,
 189, 241, 242, 244, 245, 252, 271,
 353, 354, 357, 358, 352, 385, 394,
 395, 412—414, 419, 420, 474, 476—
 477, 483—485, 490, 491, 501, 521,
 526, 527, 566, 573
Զրանցքների—221, 482, 528, 573
Հինարարական արվեստ—387

ԶԱՓԵՐ, ԿՇԻՌՆԵՐ
Երկարուրյան շափ
Գաղ—494
Թիզ—330, 571, 587
Մատ—331
Միլ }—181
Մլոն }—181
Յարսանկ—183

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԱՓ
Ժամ
Սահմթ (նաև սէմթ) }—459—461, 475,
 529, 560
Ըկանոն Սաղմոսից } չափ—563, 570
Ըփառ Սաղմոսից } չափ—563, 570

ՄԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՓ
Գրիւ—3
Գրամ—414, 555
Լիտր—143, 484, 485, 489, 490, 515,
 524, 527, 528, 535, 572
Կապիճ—172
Հոխա (նաև օխա)—451, 457, 464, 475,
 490, 528, 570, 571
Նուկի—19, 554, 569
Տիրել—457
Քիլա (նաև քիլէ)—450, 455, 457,
 458, 464, 489, 527, 528, 535

ԶԱՆԱԶԱՆ ԶԱՓԵՐ
Բարդ—485
Բեռ—464, 569
Խուրձ—485
Միթնար?—587
Կարար—485
Ղաթար—269
Զարեք—516, 528

Զափ—474, 475
Բուպ—420, 485
Սիստեր (նաև իստեր)—61, 65
Տէսաէ—587
Տուղին—587
Զափերի գուղահեռ—475
Զափերի ստուգում—494

Պայթուն և պայթեցում—181, 495
Պանախառություն—457
Պաշարժան եղանակ—229

ՊԱՇՏՈՆՆԵՐ, ԿՈՉՈՒՄՆԵՐ, ՏԻՏԼՈՒՆԵՐ
Ազագ աղասի—493
Բան—407
Բրինձ (նաև փիրինձ)—54, 60—65,
 68—71, 75—78, 102—106, 108—110,
 405, 407
Գունդուսարլ—67, 74, 104, 108
Գունթ—51, 60, 61, 64—67, 69, 73—
 76, 105—110
Դուքս—50, 56
Ենիկերի աղասի—405, 488, 490, 492,
 496
Զապիթ—451—458, 463, 464
Էնար աղասի—492
Ղուլ աղասի—419
Ճէներալ—404, 405
Մայսուռ—60, 65, 66, 68, 69, 72, 76,
 77, 79, 80
Մարդիզ—59, 60, 106—108
Մարկոֆ—405
Մարաշախա—60, 64, 70, 79, 104
Պայթ (ություն)—67, 69—76, 103, 101,
 108—110, 344
Սաղ աղասի—493—496
Սոլ աղասի—491, 492, 496
Սենեջալ—69
Սիբ—65, 67
Տուկ—56, 63, 106
Քուրվիշտ—404, 405

Պահեղձ (դետում, ծովում)—57, 60, 67,
 76, 187, 220, 364
Սղություն, ճեղություն—61, 453—455, 457,
 460, 464, 474—476, 490, 517, 523, 535
Սոլ—3—4, 37, 50, 54, 55, 61, 142, 143,
 151, 179, 187, 243, 244, 253, 283, 356—
 394, 412, 428, 431, 437, 450, 474, 482,
 517, 518, 524, 527, 528, 531, 535
Սպանություն զանազան—38, 47, 48, 60—

62, 68, 70, 75, 79, 80, 103, 104, 107,
 109, 144, 147—150, 153, 178, 188, 267,
 270, 277, 320, 352, 358, 360, 393, 395,
 414, 415, 418, 419, 430, 483, 511
Վիրահատում—42, 177
Վրան—185, 322, 421, 556, 557
Տարբերակնշան—210, 265, 267, 355, 381,
 391, 414, 417, 422, 516, 518, 567
Տոմարական գուղանեռ—376, 421, 430, 442
Տոնահանդեսի նկարագրություն—462, 463
Տուգանք—491, 528

ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆԵՐ
 Բամբակ—451, 551
 Թութուն—270, 395, 495, 521

ՏՆԱՑԻՆ, ԿԵՆՑԱՂԱՑԻՆ ԵՎ ԱՅԼ ԻՐԵՐ
 ՈՒ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ
 Աժելի—587
 Ասեղ—587
 Աւել—587
 Բանալի—112, 342, 432
 Գդալ արծաթե—492
 Գուղում—485
 Գանակ—494, 587
 —մանտո—587
 Թապագ—491
 Լուծ—45
 Կանթեղ—318, 345, 528
 Կողպեք—312
 Կուժ փայտից—555
 Հայլի—587
 Դամբար—219
 Հատախ—587
 Հութի (ռոկի)—492
 Մատնոց—587
 Մելի—454
 Մկրտաշ—587
 Նալ—454
 Շամասան—587

Զախմախ—587
Զախու—587
Պարան (նաև չուտան)—343, 413, 463
Պիպեռի յաղաց—587
Տոպրակ մարդարտե—492
Փառչա—568
Փոկ—243
Քառթա—587

ՓՈԽԱԴՐԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

ԶՐԱՑԻՆ
Բերգնաւ—67, 73, 75, 79
Գարիք—72, 80
Կեմի—462, 494
**Դալէ (նաև խալէ)—61, 66, 67, 70,
72, 73, 75, 76, 78—80, 91, 189**
Դայեղ—269, 358
Մանար նաւ—73
**Նաւ (նաև նավ)—47, 67, 179, 406,
407, 461—463, 486, 514, 579**
Զէքսուրի—406

ՑԱՄԱՔԱՑԻՆ

Արապա—453
Սայլ—412

ԶԱՆԱԶԱՆ

Կարել, Կոառըել—92, 211, 493
Փ—420
Վանից հանել—138, 489
Վի վաճառք—76
Աշ բռնող—495
Ա վլիկել—475
Ասովել—270, 277, 278, 482, 494
Ածք—(տերմին)—560
Ածու—463
Աւ թողնելու հրաժան—382, 414
Ա թյուն—526
Կերամարտություն—20, 46
Կի—248, 269, 270, 517
(Կերպենուր)—460, 463

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էջ

Պատմության ինսափառակ կողմից	V
Առաջարան	VII—XI
I. Հովհաննես Ավագերեցի ժամանակադրությունը (XIII դ.)	1—32
II. Հեթում Պատիլիք ժամանակադրությունը (XIII դ.)	33—93
III. > > ազդարանական աշխատությունները (XIII դ.)	94—114
IV. Անանուն Սերաստացու տարեգրությունը (XIII դ.)	115—172
V. Ներսես Պալիկնդի ժամանակադրական հատվածները (XIV դ.)	173—194
VI. > > Հայոց թաղավորների և իշխանների կարգը (XIV դ.)	195—208
VII. Գավիթ Մերդինցու տարեգրությունը (XV դ.)	209—215
VIII. Մովսես Արծիկցու տարեգրությունը (XV դ.)	216—224
IX. Հովհաննես Արճիշեցու տարեգրությունը (XVI դ.)	225—234
X. Հովհաննիսիկ Մարդեցու ժամանակադրությունը (XVI դ.)	235—255
XI. Գր. Կամափեցու Խմբագրած ժամանակադրությունը (XVII դ.)	256—280
XII. Անվերնադիր (XVII դ.)	281—286
XIII. Գավիթ Բաղիշեցու ժամանակադրությունը (XVII դ.)	287—378
XIV. Գրիգոր Վարագեցու ժամանակադրությունը (XVII դ.)	379—383
XV. Վարդան Բաղիշեցու ժամանակադրությունը (XVII դ.)	384—401
XVI. Գարբիել Թոփաթեցու ժամանակադրությունը (XVII դ.)	402—409
XVII. Անանուն Վանեցու ժամանակադրությունը (Անցք Վասպուրական աշարհի) XVII—XVIII դդ.	410—424
XVIII. Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակադրությունը Ա (XVIII դ.)	425—439
XIX. > > > > [Վասն] Բաղաւորաց Հընդկաց (XVIII դ.)	440—446
XX. Հակոբ Տիգրիկցու տարեգրությունը (XVIII դ.)	447—465
XXI. Անանուն ժամանակադրություն (XVII—XVIII դդ.?)	466—472
XXII. Ասավածատուր, Հովհան և Առաքել Ակնեցիների ժամանակադրությունը (XVIII դ.)	473—478
XXIII. Մարտիրոս Խալիֆայի ժամանակադրությունը (XVIII դ.)	479—498
XXIV. Անանուն ժամանակադրություն (գարը?)	499—504
XXV. Ժամանակադրական մանր հատվածներ	505—538
Հավելված	
Հակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց»	541—586
Լրացում և ուղղում	587—589
Օգոտագործված ձեռագրերի համառոտ րիբուդրաֆիւ	590—599
Օտար բառերի բառարան	603—613
Աշխարհագրական անունների ցանկ	614—636
Անձնանունների ցանկ	637—676
Առարկայական ցանկ	677—684

ՎԱԶԳԵՆ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱԿՈՒՅԱՆ
«Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.»
II հատոր

Պատ. իմբազիր Մ. Ս. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ
Հրատ. իմբազիր Հ. Մ. ԷԼՉԻՔԵԿՅԱՆ
Տեխ. իմբազիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Կոնտրոլ սրբագրիչ Ա. Գ. ԱՐՁԱՔՅԱՆՑԱՆ

ՎՃ 01111	Հրատ. 1041	Պատվիր 340	Խէմ 197	Տիրաժ 2000
Հանձնված է արտագրության 16/VII 1954 թ., ստորագրված է տպագրության 16/III 1956 թ., հրատ. 55,7 մամուլ տպագրական 43 ³ / ₄ մամ., թուղթ 70×108 ¹ / ₁₀ , Գինը կազմով 23 ռ. 80 կ.				

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության ապարան, Երևան, Արովյան 124:

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿՐԻՑԳՈՒՅՆ

Էջ	Տաղ կոմ ձաւնոր.	Տպիած է	Պետ է լինի
9	12	Բռոբոբոց է	Բռոբոբոցի
61	11	Ե	Եւ
64	46}	Քրէլ Թուր	Քրէլ Թուր
68	25}	Քրէլ Թուրըն	Քրէլ Թուրըն
78	11	Քրէլ Թուրըն	Քրէլ Թուրըն
82	Ճանթ. 26)	Օման 1-ին	Օման 1-ին
84	3 74)	Օման 1-ին	Օման 1-ին
84	3 71	Զենկի	Զենկի
89	3 192	Խոր սորդու	Խոյ-խորդուն
202	2	Խոսոյ	Խոսոյ
202	18	ՂՄ-Հուսազեանն	ՂՄ-Հուսազեանն
219	13	Հոսոն	Հոսոն
229	44	ԼՇ Դլուխու....ետուր	ԼՇ Դլուխու....ետուր
236	Ճանթ. 5	250	244
245	10	Չ-Ք	Չ-Ք
270	24	Զէլէդ	Զէլէդ
315	22	Սահբացի	Սահբացի
328	11	Չիւս	Չիւս
334	18	Չ[Չ-Չ-Չ]	Չ[Չ-Չ-Չ]
334	20	Եղբօրն	Եղբօրն
348	5	Է Չ-նն	Չոնն
376	Ճանթ. 266	1783 թ.	1683 թ.
399	3 16	Էջ 797	Էջ 816—817
408	3 5	Լուգովիկոս XVI	Լուգովիկոս XIV
490	27	Տուազու	Տուազու
491	38	Յոկոփու	Յոկոփու